T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
AVRASYA ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

KARAÇAY-MALKAR FOLKLOR KİTABININ LATİN HARFLERİNE AKTARIMI VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Hazırlayan
Nursel IŞIK

Yüksek Lisans Tezi

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Betül GÖRKEM

Mayıs 2016
KAYSERİ

T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
AVRASYA ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

KARAÇAY-MALKAR FOLKLOR KİTABININ LATİN HARFLERİNE AKTARIMI VE DEĞERLENDİRİLMESİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan
Nursel IŞIK

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Betül GÖRKEM

Mayıs 2016
KAYSERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Adı-Soyadı:
İmza :

YÖNERGEYE UYGUNLUK

***Karaçay-Malkar Folklor* Kitabının Latin Harflerine Aktarımı ve Değerlendirilmesi** adlı Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesi'ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan	Danışman
Nursel IŞIK	Yrd. Doç. Dr. Betül GÖRKEM

Avrasya Araştırmaları ABD Başkanı

Ad Soyad İmza

KABUL ONAY SAYFASI

Yrd. Doç. Dr. Betül GÖRKEM danışmanlığında Nursel IŞIK tarafından hazırlanan ***"Karaçay-Malkar Folklor*** **Kitabının Latin Harflerine Aktarımı ve Değerlendirilmesi"** adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Araştırmaları Anabilim Dalında **Yüksek Lisans** tezi olarak kabul edilmiştir.

31/05/2016

JÜRİ:

Danışman : Yrd. Doç. Dr. Betül GÖRKEM

Üye : Yrd. Doç. Dr. Erol AKSOY

Üye : Yrd. Doç. Dr. Erhan ÇAPRAZ

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 15/06/2016 tarih ve 13 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

T.C.

15/06/2016

Prof. Dr. Celaleddin ÇELİK
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Kuzey Kafkasya'nın en yüksek noktası olan Elbruz Dağı çevresinde yaşayan Karaçay-Malkar Türkleri, yüzyıllar boyunca çeşitli Türk kavimlerinin bölgeye gelmesi sonucu oluşmuş bir Türk topluluğudur. Kafkasya'nın etnik unsurlar açısından zengin olan coğrafyasına farklı bir renk getiren Karaçay-Malkar halkı, bölgenin bu zengin yapısından etkilenerek ve bölgeyi etkileyerek günümüze kadar varlığını sürdürmeyi başarmıştır. Türkçe konuşan bu halk, yazıyı geç devirlerde kullanmaya başlamasından dolayı sözel bir edebiyat geliştirmiş, bu alanda çok çeşitli eserler vermiştir.

Karaçay-Malkar Sözel Edebiyatı ürünleri; manzum, mensur, manzum-mensur türlerde çeşitli eserlerden oluşmaktadır. Karaçay-Malkar halkının farklı ihtiyaçlarından ve farklı duygularından hareketle oluşan bu eserler, edebiyat araştırmacıları tarafından derlenmiştir. Bu derlemeler ilk zamanlar bireysel çabalarla gerçekleşmekteyken ilerleyen yıllarda devletin teşviki sonucu birtakım projeler çerçevesinde yapılmıştır. Ortabaylanı Rimma tarafından derlenmiş ve hazırlanan sözel halk ürünlerinin bir kısmının yazıya geçirilmesi şeklinde oluşturulan *Karaçay-Malkar Folklor* kitabı, bu derleme faaliyetlerinin bir ürünüdür. Eserde yer alan destan, efsane, masal, hikâye ve fıkra türlerindeki metinler, yaklaşık otuz senelik bir alan çalışmasının ürünleridir.

Çalışmanın Karaçay-Malkar sahasında yapılmasının ve *Karaçay-Malkar Folklor* adlı eserden yararlanılmasının birkaç sebebi bulunmaktadır. Öncelikle Karaçay-Malkarlar ile ilgili olarak, Türkiye'de yapılmış akademik çalışmaların çok az sayıda olması, bu alanı seçmemizin başlıca sebeplerindendir. *Karaçay-Malkar Folklor* adlı eserde çok sayıda metin olması, sayısı seksenin üzerinde olan masal metinlerinin dönemi için yeni derlenmiş metinler olması, metinlerin Karaçay-Malkar sözel edebiyatı hakkında aydınlatıcı bilgiler içermesi bu kitabın seçilmesinin ana sebepleridir. Çalışma, Karaçay-Malkarlar ile ilgili olarak yapılması gereken ilmî çalışmalara bir katkıda bulunmak amacıyla yapılmıştır.

Çalışmada, öncelikle eseri hazırlayan Ortabaylanı Rimma, eserleri ve *Karaçay-Malkar Folklor* kitabının derlenmesi ile ilgili açıklamalar yapılmış, ardından Karaçay-Malkar tarihi, yazılı ve sözel edebiyatı hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra, Karaçay-Malkar Folklor kitabında yer alan metinlerin türleriyle ilgili genel bilgilere yer verilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde eserde yer alan metinlerin şekil ve muhtevasına göre gruplandırmalar yapılmıştır. Metinlerin gruplandırılması esnasında Karaçay-Malkar sözel edebiyat ürünlerinin bir kısmının çeşitli kaynaklarda farklı başlıklar altında yer aldığına değinilmiş, bunun sebepleri belirtilmiştir. Eserde bulunan bazı anlatıların başka kaynaklarda bulunan benzer metinlerine, eser değerlendirilmesi esnasında atıf yapılmıştır. Tahlil esnasında Türkiye sahasında kullanılan metin tahlil yöntemlerinin niçin tercih edildiği açıklanmıştır.

Çalışmada, kaynak eserde yer alan metinler, türüne göre çeşitli tahlil yöntemleri kullanılarak incelenmiştir. Destan ve halk hikâyesi metinleri İsmail Görkem'in *Halk Hikâyeleri Araştırmaları: Çukurovalı Âşık Mustafa Köse ve Hikâye Repertuvarı* adlı çalışmasında yer alan tahlil yönteminden yararlanılarak incelenmiştir. İnceleme esnasında metinler "konu, zaman, mekân, şahıs kadrosu, anlatıcı ve anlatım teknikleri" açısından ele alınmıştır, halk hikâyeleri incelenirken bu unsurlara "tema" da eklenmiştir. Eserde yer alan efsane metinleri incelenirken, tasnif esnasında Gülhan Atnur'un yayımlanmamış doktora tezi olan *Başkurt ve Tatar Efsaneleri Üzerine Karşılaştırmalı Motif Çalışması*'ndan, tahlil esnasında İsmail Görkem'in *Elazığ Efsaneleri* adlı çalışmasında kullandığı tahlil yönteminden yararlanılmıştır. Efsanelerin konuları verildikten sonra, anlatı değerlendirilmesi yapılmıştır. Eserde yer alan masal metinlerinin değerlendirilmesi esnasında herhangi bir kaynağa bağlı kalınmamıştır. Masallar, "masal kahramanları bakımından ve çevre bakımından" incelenmiştir, kahramanların bahsi sırasında öne çıkan masal motifleriyle ilgili açıklamalarda bulunulmuştur. Eserde tespit edilen fıkra metinleri Dursun Yıldırım'ın *Türk Edebiyatında Bektaşi Fıkraları* adlı eserinde yer alan fıkra tiplerinden yararlanılarak tahlil edilmiştir. Bunun yanı sıra John Morreall'ın *Gülmeyi Ciddiye Almak* adlı kitabında yer alan gülme kuramlarından da yararlanılmıştır.

Metinlerin tahlili esnasında bazı bölümlerde Türk dünyası inançları ve edebiyatlarıyla, bazı bölümlerde de dünya inançları ve edebiyatlarıyla karşılaştırma yapılmış, bu konudaki benzerlikler ortaya konmuştur. *Karaçay-Malkar Folklor* kitabında yer alan Karaçay-Malkar Türkçesi'ne ait metinler, çalışmanın en sonunda verilmiştir.

Çalışmada Malkar Türkleri ile ilgili kullanımlarda "Malkar" kelimesi tercih edilmiştir. Türkiye Türkçesi'nde "Balkar/Malkar" kullanımları mevcut olmakla beraber, *Türk Dil*

Kurumu Güncel Sözlüğü ve Karaçay Türkçesi'ndeki kullanımlar dikkate alınarak "Malkar" sözcüğünün kullanımının daha uygun olacağına karar verilmiştir.

Kitapta Kiril alfabesi ile yazılmış olan metinler, Latin alfabesine çevrilmiştir. Latin alfabesine aktarım sırasında alfabemizde bulunmayan "q", "w," harfleri de kullanılmıştır. Bu harfler, Karaçay-Malkar alfabesinde bulunan "къ", "у" ("u" harfiyle yan yana bulunduğu durumlarda) harflerinin karşılığı olarak kullanılmıştır. Ayrıca metinlerde yer alan "ng" seslerine karşılık olarak "ñ" sembolü kullanılmıştır. Kitaptaki metinlerde eksik ya da okunamayan bölümler yay parantez içinde üç nokta ((…)) şeklinde, metne tarafımızdan eklenen yerler köşeli parantez ([ ])içinde ifade edilmiştir. Çalışmanın eser değerlendirmesi bölümünde, bahsi geçen metinlerin *Karaçay-Malkar Folklor* kitabındaki sayfa aralıkları, köşeli parantez ([ ]) içinde verilerek söz konusu metne ulaşma kolaylığı sağlanmıştır.

Çalışma sırasında beni ve sorularımı daima güler yüzle karşılayan, kullanmam gereken kaynaklar ve yöntemler konusunda aydınlatıcı bilgiler veren çok değerli danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Betül GÖRKEM'e teşekkürü bir borç bilirim. Çalışma süresince maddî ve manevî desteklerini esirgemeyen aileme, eşim Mesut Işık'a ve oğlum Ömer Faruk Işık'a sonsuz teşekkürler ederim.

Nursel IŞIK

Kayseri, Mayıs 2016

KARAÇAY-MALKAR FOLKLOR KİTABININ LATİN HARFLERİNE AKTARIMI VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Nursel IŞIK

Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi, Mayıs 2016
Danışman: Yrd. Doç.Dr. Betül GÖRKEM

ÖZET

Çalışma, Ortabaylanı Rimma'nın 1987 yılında basılan *Karaçay-Malkar Folklor* kitabında yer alan metinlerin türlerine göre değerlendirilmesi ve Latin alfabesine aktarımını içermektedir. Kitapta üç büyük başlık altında toplanmış olan destan, efsane, masal, hikâye ve fıkra türlerinde bulunan metinler, çalışmada beş başlık altında toplanmıştır. Metinler, türlerine uygun olan inceleme şekillerine tâbi tutulmuştur. İncelemenin öncesinde metinler Kiril alfabesinden Latin alfabesine aktarılmıştır.

Karaçay-Malkar Folklor kitabının derlemelerden oluşması, özellikle "Masallar" bölümünde yer alan seksenden fazla masalın, kendi dönemi içinde derlenen Karaçay-Malkar halk masallarının sayısına büyük katkıda bulunması, çalışmada söz konusu kitabın incelenmesinin önemli sebeplerindendir. Ülkemizde, Karaçay-Malkar Edebiyatıyla ilgili olarak yapılmış akademik çalışmaların çok az sayıda olması, bu konuya daha fazla eğilmenin faydalı olacağı düşüncesi çalışmanın bu eserle sürdürülmesinin bir diğer sebebidir.

Çalışma, Türkiye ve Türkiye dışındaki Türk halkları arasında kurulan kültürel bağlara bir destek niteliğindedir.

Anahtar Kelimeler: Karaçay, Malkar, Sözel Edebiyat, Folklor.

TRANSFER OF THE BOOK *KARACHAY-MALKAR FOLKLORE* INTO LATIN LETTERS AND ITS ASSESSMENT

Nursel IŞIK

Erciyes University, Graduate School of Social Sciences
M. Sc. Thesis, May 2016
Supervisor: Yrd. Doç. Dr. Betül GÖRKEM

ABSTRACT

This study includes texts' assessment according to their genres from Ortabaylanı Rimma's *Karachay-Malkar Folklore*, published in 1987, and then their transfer into Latin Alphabet. Texts which are gathered under three main titles in the book whose genres are epics, legends, fairy tales, stories and jokes are now gathered under five titles in this study. Texts are subjected to the assessment types in accordance with their genres. Before the assessment, texts are transferred from the Cyrillic alphabet to the Latin alphabet.

There are many important reasons to assess this book such as the book *Karachay-Malkar Folklore* consists of compilations or over eighty fairy talestaking place under the section of "fairy tales" make an enormous contribution to the number of folk fairy tales compilation in its own period. Another reason to continue this study with this specific book is that there are very few academic studies related to Karachay-Malkar Literature in our country and the thought that it will be useful to focus more on this topic.

This study has a qualification to support the cultural ties among Turkey and Turkish population outside Turkey.

Key Words: Karachay, Malkar, Oral Literature, Folklore.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK ..... **i**
YÖNERGEYE UYGUNLUK ..... **ii**
ONAY..... **iii**
ÖNSÖZ ..... **iv**
ÖZET ..... **vii**
ABSTRACT ..... **viii**
KISALTMALAR ..... **xiv**
TRANSKRİPSİYON ALFABESİ ..... **xv**
I. BÖLÜM **1**
1. GİRİŞ 1
1.1. Eserin Sahibi ve Derleme Hakkında Bilgiler 1
1. 2. Karaçay-Malkar Tarihi ve Edebiyatı 3
1.2.1 Karaçay-Malkar Tarihi 3
1.2.2 Karaçay-Malkar Edebiyatı 11
1.2.2.1. Karaçay-Malkar Sözel Edebiyatı 16
1.3.Sözel Edebiyat 32
1.3.1. Destanlar 32
1.3.2. Efsaneler 43
1.3.3. Masallar 48
1.3.4. Halk Hikâyeleri 55
1.3.5. Fıkralar 58
II. BÖLÜM **64**
2. ESERDEKİ HALK EDEBİYATI ÜRÜNLERİNİN TAHLİLİ 64
2.1. Eser Değerlendirmesi 64
2.1.1. Destanların Değerlendirilmesi 65
2.1.1.1.Sibil Nartla 73
2.1.1.2.Sibilçi 77
2.1.1.3.Örüzmek bla Caşçık 79
2.1.1.4.Örüzmek bla Şaytanla 83
2.1.1.5.Sosurqa bla Emegen 86

2.1.1.6.Alawgan 88
2.1.1.7.Alawgan Taynı Kalay Tuthanını Üsünden..... 90
2.1.1.8.Alawgan Altın Tonnu Emegenleden Kalay Alğandı 92
2.1.1.9.Alawgan bla Emegen Katın..... 93
2.1.1.10.Alawgannı Caşı..... 97
2.1.1.11.Qaraşaway Nartlanı Eski Curtha Kaytarğanını Üsünden..... 99
2.1.1.12.Qaraşaway bla Emegenle 101
2.1.1.13.Qaraşaway Emegenleni Kıradı 105
2.1.1.14.Gencakeşaway 107
2.1.1.15.Çabakçı Bödene 110
2.1.1.16.Açı Tilli Gilyastırhan 113
2.1.1.17.Açey bla Hubun 116
2.1.1.18.Çüyerdi..... 119
2.1.2. Efsanelerin Değerlendirilmesi..... 123
2.1.2.1.Sosurqa bla Cansüyek 125
2.1.2.2.Sıncır Töreni Qorağanı 127
2.1.2.3.Aymuş 129
2.1.2.4.Aq Cuğutur..... 130
2.1.2.5.Aqbilek..... 132
2.1.2.6.Orayda..... 134
2.1.2.7.Qan Coldan Aytıw 135
2.1.2.8.Çüyerdinni Haparı 136
2.1.2.9.Qanşawbiy..... 139
2.1.2.10.Sınçı Nazbiyni Caşı 141
2.1.2.11.Qara Bağanağa Urğan..... 143
2.1.2.12.Ziydanña Atıw 143
2.1.2.13.Artıqlıq 144
2.1.2.14.Zorluqğa Tözmegen..... 146
2.1.3.Masalların Değerlendirilmesi..... 148
2.1.3.1.Masalların Kahramanlar Bakımından Değerlendirilmesi 148
2.1.3.1.1.İnsanlar..... 148
2.1.3.1.1.1.Genç Erkek/Adam..... 148
2.1.3.1.1.2.Genç Kız/Kadın 154

2.1.3.1.1.3.Baba 161
2.1.3.1.1.4.Anne 164
2.1.3.1.1.5.Kardeş 166
2.1.3.1.1.6.Çocuk 168
2.1.3.1.1.7.Akraba 170
2.1.3.1.1.8.Arkadaş 171
2.1.3.1.1.9.Han/Padişah/Bey 172
2.1.3.1.1.10.Meslek Sahibi, İşveren ve Hizmetçi 175
2.1.3.1.1.11.Hırsız, Dilenci 178
2.1.3.1.1.12.Yaşlı/Yardımcı Kişi 179
2.1.3.1.1.13.Diğerleri 182
2.1.3.1.2.Hayvanlar 183
2.1.3.1.2.1.Evcil Hayvanlar 183
2.1.3.1.2.1.1.At 183
2.1.3.1.2.1.2.Koyun ve Keçi 185
2.1.3.1.2.1.3.Köpek 186
2.1.3.1.2.1.4.Büyükbaş Hayvanlar 187
2.1.3.1.2.1.5.Eşek 187
2.1.3.1.2.1.6.Tavşan 188
2.1.3.1.2.1.7.Kedi 189
2.1.3.1.2.2.Vahşi Hayvanlar 189
2.1.3.1.2.2.1. Geyik ve Ceylan 189
2.1.3.1.2.2.2.Kurt 190
2.1.3.1.2.2.3.Tilki 192
2.1.3.1.2.2.4.Ayı 193
2.1.3.1.2.2.5.Fare 194
2.1.3.1.2.2.6.Yılan 195
2.1.3.1.2.2.7.Diğer Vahşi Hayvanlar 195
2.1.3.1.2.3.Kuş Türleri 196
2.1.3.1.3.Olağanüstü Varlıklar 200
2.1.3.1.3.1.Emegen(Dev) 200
2.1.3.1.3.2.Fuk 204
2.1.3.1.3.3.Sarıvbek (Ejderha) 204

2.1.3.1.3.4.Cin ve Şeytan 205
2.1.3.1.3.5.Korkunç Varlık/Tanımlanamayan Yaratık 206
2.1.3.1.3.6.Uzun Sakallı Cüce 207
2.1.3.1.3.7.Kılık Değiştiren/Don Değiştiren İnsanlar ve Diğer Varlıklar 208
2.1.3.1.3.8.Sihirli Kızlar 211
2.1.3.1.3.9.Göl Yutan Adam 212
2.1.3.1.3.10.Ağaç/ Ağaç Adam 212
2.1.3.1.3.11.Oyuncak Bebek 213
2.1.3.2.Masalların Çevre Bakımından Değerlendirilmesi 214
2.1.3.2.1.Yerin Altındaki Mekânlar 214
2.1.3.2.1.1.Olağanüstü Yaratıkların Yaşadığı Yerler 214
2.1.3.2.1.2.Kuyu 216
2.1.3.2.2.Yeryüzündeki Mekânlar 217
2.1.3.2.2.1.Demir Ev 217
2.1.3.2.2.2.Deniz Ortasındaki Ev 217
2.1.3.2.2.3.Kale 217
2.1.3.2.2.4.Mağara 218
2.1.3.2.2.5.Koş 218
2.1.3.2.2.6.Kaf Dağı 219
2.1.3.2.2.7.Renkli Yerler 219
2.1.3.2.2.8.Birbirine Açılan Odalar 220
2.1.3.2.2.9.Mezar 221
2.1.4.Halk Hikâyelerinin Değerlendirilmesi 223
2.1.4.1.Türkülü Halk Hikâyesi 223
2.1.4.1.1.Altınkekel 223
2.1.4.2.Türküsüz Halk Hikâyeleri 235
2.1.4.2.1.Beş Somnu Ahırı 235
2.1.4.2.2.Ağaz 237
2.1.5.Fıkraların Değerlendirilmesi 239
2.1.5.1.Gıra 239
2.1.5.2.Afendi Bla Şıyıh Qabır 241
III. BÖLÜM 246
3.ESERİN LATİN ALFABESİNE AKTARILMASI 246

SONUÇ **641**
KAYNAKLAR **647**
EKLER **665**
EK 1. Ortabaylanı Rimma 665
EK 2. Karaçay-Malkar Folklor Kitabının Kapak Fotoğrafı 665
EK 3. Karaçay-Çerkessk ve Kabardino-Balkar Özerk Cumhuriyetlerini Kapsayan Kafkasya Siyasî Haritası 666
EK 4. Karaçay-Çerkessk ve Kabardino-Balkar Özerk Cumhuriyetlerini Kapsayan Kafkasya Fizikî Haritası 666
ÖZ GEÇMİŞ **667**

KISALTMALAR

hzl.	: Hazırlayan.
çev.	: Çeviren.
edit.	: Editör.
vb	: ve benzerleri.
vd	: ve diğerleri.
bknz	: Bakınız.
(…)	: Okunamayan yerler.
[ ]	: Metne tarafımızdan eklenen yerler.

TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

А а : A a
Б б : B b
В в : V v
Г г : G g
ГЪ гъ: ğ
Д д : D d
Дж дж : C c
Е е : Ye ye
Ё ё : Öö
Ж ж : Jj
З з : Z z
И и : İ i
Й й : Y y
К к : K k
КЪ къ: Q q
Л л : L l
М м : M m
Н н : N n
НЪ нъ: Ñ ñ
О о : O o
П п : P p
Р р : R r
С с : S s
Т т : T t
У у : U u
У у : Ww (уучу: uwçu gibi.)
Ф ф : F f
Х х : H h
Ц ц : Ts ts
Ч ч : Ç ç
Ш ш : Ş ş
Ы ы : I ı
Э э : E e
Ю ю : Üü, Yu yu
Я я : Ya

I. BÖLÜM
1. GİRİŞ

1.1. Eserin Sahibi ve Derleme Hakkında Bilgiler

Ortabaylanı Rimma/ Rimma Abdul-Kerimovna Ortabayeva, 22 Kasım 1938'de Mikoyan-Şahar(Karaçayevsk)'da dünyaya gelmiştir. Kırgızistan Devlet Üniversitesi, Dünya Edebiyatları Enstitüsünden çok iyi derece ile mezun olmuştur. Uluslararası Türk Akademisinde akademisyen olan Ortabaylanı, Karaçay-Çerkes Özerk Devleti bilim adamı onur nişanına layık görülmüştür.

Yüzden fazla makale yazmış olan Ortabaylanı Rimma'nın monografi çalışmaları da bulunmaktadır. *Azret Urtenov: Hayatı ve Çalışmaları*, bu çalışmalarından en bilinenidir.

Karaçay-Malkar Sosyal Bilimler Enstitüsünde 1960 yılında çalışmaya başlayan Ortabaylanı, aynı yıl başlayan alan araştırmalarına katılmıştır. Toplam yirmi beş alan gezisine katılan yazar, grup arkadaşlarıyla beraber zengin bilimsel bir halkbilimi hazinesine ulaştı. Bu geziler sırasında derlediği malzemelerden hareketle on iki kitap oluşturan Rimma Ortabayeva, çocuklar için eğitici kitap yazmayı da ihmal etmemiştir. *Büyük Ayı: Çocuklar İçin Folklor Kitabı*[1], *Kızıl, Kızıl, Kızılcık Ağacı*[2] yazarın topladığı malzemelerden yararlanarak oluşturduğu çocuk kitaplarındandır. Ortabayeva'nın eserleri Karaçay-Malkar Edebiyatına ve dünya edebiyatına büyük katkıda bulunmuştur.

Rimma Abdul-Kerimovna Ortabayeva, T. Haciyeva ve A.Z.Holayev beraber hazırladıkları *Nartlar: Karaçay-Malkar Kahramanlık Destanları* adlı çalışmayla, Karaçay-Malkar destanlarını yazıya geçirerek Sovyet halklarının edebiyatına katkı sağlamıştır. Ortabayeva, kitabın hazırlanması esnasında derleyicilik ve çevirmenlik görevini üstlenmiştir [3].

Ortabaylanı Rimma, bugün Karaçay-Malkar folkloruyla ilgili olarak yapılan araştırmalarda kaynak niteliğinde kullanılan pek çok eser kaleme almıştır. Bu eserlerinden bazıları şunlardır:

---

[1] R.A.K. Ortabayeva, Balşaya Medveditsa: Folklornıy Sbornik Dlya Detey, Çerkessk, 1985.
[2] R.A.-K. Ortabaylanı, *Çum, Çum, Çum Terek*, KÇiGi, Çerkessk, 1994.
[3] http://www.elbrusoid.org/articles/science/359639/

Qara Suwnu Qatında (Ortabaylanı, 1981)
Cırçi i Duhovnaya Jizn Abşestva(Ortabayeva, 1986)
Folklor Narodov Karaçayevo-Çerkessii (Ortabayeva, 1988)
Karaçayevo-Balkarskiye Narodnıye Pesni(Ortabayeva, 1977)

Karaçay-Malkar Folklor kitabı, otuz yıla yakın bir derleme çalışmasının ürünüdür. Kitapta destan, efsane, masal, hikâye ve fıkra türlerine ait yüzden fazla ürün bulunmaktadır. Eserde yer alan metinlerin birkaçı dışında tamamı Ortabaylanı Rimma'nın da içinde bulunduğu saha araştırmaları sırasında derlenmiştir. Derleme metinlerden on üç metin dışındaki metinlerin tamamı Rimma Ortabayeva tarafından derlenmiş ve yazıya geçirilmiştir. Eserde yer alan derlemeler dışındaki metinler birkaç adet olup, bunlardan "Ögüz bla İt" [328-329] ve "Qoy bla Eçki" [329-331] adlı masal metinleri *Qaraçay Folklor* (1940)[4] adlı kitaptan; "Afendi bla Şıyıh Qabır" [302-303] ve "Ayü, Börü, Tülkü" [322-323] adlı metinler *Qaraçay Halq Tawruhla*(1963)[5] adlı eserdenalınmıştır.

Kitabın sonunda yer alan "Esgertiwle" bölümünden anladığımız kadarıyla, derlemeler on sekiz kişiden yapılmıştır. Derleme yapılan kişilerin bazıları bir anlatıya kaynaklık ederken, bazıları birden fazla anlatıya kaynaklık etmiştir. Örnek olarak, "Özdenlanı Hamzat" adlı kaynak kişiden altı adet destan; "Bayramuklanı Üsüp" adlı kaynak kişiden iki adet destan, beş adet masal; "Özdenlanı Abugaliy" adlı kaynak kişiden bir adet destan, altı adet efsane, iki adet hikâye, beş adet masal derlenmiştir. Derleme yapılan kişilerin hemen hemen tamamının erkek olduğu, kitapta yer alan derleme ürünlerden sadece birinin kadın kaynak tarafından anlatıldığı görülmektedir. Ayrıca Rimma Ortabayeva, kitabının giriş kısmında derleme yapılan kaynak kişilerin "ünlü cırçılar" olduğunu belirtmektedir (Ortabaylanı, 1987, 11). Derleme yapılan kişilerin "seçilmiş" kişiler olduğu, işinin ustası durumundaki kişilerden derleme yapıldığı anlaşılmaktadır.

Kitapta yer alan metinlerin yazı diline geçirilmesi esnasında sadeleştirildiği, bazı metinlerde kaynak kişiden ya da yazıya geçiren kişiden kaynaklanan özetlemelerin olduğu görülmektedir. "Altınkekel" [224-235] özetleme yönteminin kullanıldığı metinlere örnek olarak verilebilir. Ayrıca basım hatasından kaynaklanan harf yanlışları

[4] X4: Yazarı Belli Olmayan Kitap, *Qaraçay Folklor*, Mikoyan-Şahar, 1940. Bu eser *Qaraçay Halq Tawruhla* adıyla 1963 yılında yeniden yayımlanmıştır.
[5] X5: Yazarı Belli Olamayan Kitap, *Qaraçay Halq Tawruhla*, Çerkessk, 1963.

ya da eksiklikleri olduğu gibi "Beşni Kiçisi Kiçibatır" [259-269] adlı masalda metnin son bölümünün olmadığı görülmektedir. Söz konusu masal metninin eksik kısmı, Zeynep Aslan'ın tez çalışmasında [6] yer alan benzer bir metinden yararlanılarak tamamlanmıştır.

1. 2. Karaçay-Malkar Tarihi ve Edebiyatı

1.2.1 Karaçay-Malkar Tarihi

Karaçay-Malkar Türkleri, Kuzey Kafkasya'da bulunan Elbruz Dağı ve çevresinde yaşayan bir Türk topluluğudur. Bu halk, yüzyıllardır aynı topraklarda varlığını devam ettirmektedir. Karaçay-Malkar halkı, burada bulunan derin vadilerde ve Kuban, Teberdi, Mara, Baksan, Çegem, Çerek gibi ırmakların yüksek kesimlerinde yaşamlarını sürdürmektedir (Tavkul, 2000, 1).

Karaçay-Malkar halkının kimler olduğu, Elbruz Dağı çevresindeki yerleşim bölgesine ne zaman ve nasıl geldiği konusunda çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Bu halkın adı olan "Karaçay-Malkar/Balkar" kelimelerinin ne anlama geldiği, bunun bölge adı mı, halk adı mı olduğu konusunda çeşitli görüşler öne sürülmüştür.

Adilhan Adiloğlu, "Karaçay" adının kaynağının ne olduğunun tam olarak bilinmediğini, bu adın "kara"(siyah) ve çay(su, ırmak) kelimelerinin birleşiminden oluştuğunu iddia edenler olduğu gibi, kelimenin "sulu yer, sulak yer" manasında kullanıldığını savunanların da bulunduğunu belirtmektedir (Adiloğlu, 2007, 21). Adiloğlu'nun çevirisini yaptığı bir makalede, A. Mokayev, "Karaçay" ve "Malkar" kelimelerindeki "kar" ifadesinin, "yer, ülke" anlamında kullanıldığını, bu kelimenin Altın Orda Devleti, Kök Orda ve Ak Orda devletlerinde de bu anlamda kullanıldığını belirtir. Kıpçakların kullandığı bu kelimeyi Karaçay-Malkarlar'ın aynı anlamda kullanması, A. Mokayev'e göre bir tesadüf değildir, bu halkın Kıpçak kökenli olduğunun bir göstergesidir. "Karaçay" kelimesindeki "kara" ifadesi, "siyah" anlamında değil, "yer" anlamında kullanılmakta ise, "Karaçay" da "sulu yer, sulak yer" gibi bir anlama gelmektedir. "Malkar" kelimesindeki "mal" ifadesi, "hayvan" anlamına geldiği için de "Malkar" kelimesi, "hayvanların bulunduğu yer, hayvanı bol olan yer" gibi bir anlama

[6] Zeynep Aslan, *Karaçay-Malkarlar'da Tılsımlı Masallar (İnceleme-Metin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

gelmektedir (Mokayev, 2001b, 36). "Malkar" kelimesiyle zaman zaman aynı anlamda kullanılan "Balkar" kelimesine, Ufuk Tavkul iki ayrı yorum getirmiştir. 1993'te yazdığı bir eserinde "Balkar" kelimesinin kaynağını bulmak için; Malkar topraklarında yer alan Malka (Balk) ve Bashan (Baksan) ırmaklarının adlarının menşeine bakılması gerektiğini söylemektedir. Bu ırmaklardan Malka'nın adının, "Malk" adlı Nart kahramanından gelmiş olabileceğini, hatta Malka ırmağının kıyısında eskiden var olduğu söylenen "Malkana" ya da "Balk" adlı bir şehrin kalıntısından dolayı da "Malkar" ya da "Balkar" adının doğmuş olabileceğini belirtmektedir (Noghumuka, 1974, 68'den Tavkul, 1993, 16-17). Tavkul 2009'da yayınlanan bir eserinde ise "Balkar" adını; "Bashan, Çegem, Holam, Bızıngı ve Malkar vadilerinde yaşayan dağlıları tek bir isim altında toplamak isteyen Sovyet yönetimi tarafından uydurulmuş sunî bir etnik isim ve millet adı" olarak tanımlamıştır (Tavkul, 2009, 21).

"Karaçay" adının kaynağı olarak bir de "Karça" efsanevi kahraman vardır. "Karaçay Türkleri'nin de yüzyıllardır anlattığı bir rivayete göre Karaçay adı, boyun efsanedeki lideri "Karça" veya "Karaçay"dan gelmektedir (Aslanbek, 1952, 7'den Bice,1991, 77). Efsaneye göre, Karça'nın kabilesi ve onunla dost olan "Buduyan, Navruz, Adurhay ve Tram" kabileleri Kırım'dan göç eder. Kabileler önce Kafkas Dağları'nın güneyine gider, Zelençuk ırmağının kuzey tarafına yerleşir. Yerleştikleri yer "Eski-Curt" denilen, Arhız bölgesidir. Burada Abazinlerin saldırılarına bir süre karşılık verdikten sonra, Karça ve arkadaşları başka bir yere göç etmeye karar verir. Yeni yerleşim yeri Cögetey olur. Burada salgın bir hastalığın ortaya çıkması üzerine, kabileler Baksan bölgesine göç eder. Karça ve arkadaşları Baksan ırmağının üst tarafına köprü yapmaya başlar. Fakat bu köprünün yapılışını haber alan ve bölgeyi idaresi altında tutan Kabardey[7] prensleri bölgeye adamlarını gönderir, Karça ve arkadaşlarından vergi ister. Bu haracı vermek istemeyen Karça, cevaben bir köpek gönderir. Bu olayın ardından Karça ve prensler arasında anlaşmazlıklar artar ve karşılıklı saldırılar olur. Karça defalarca Kabardey köylerini basarak sığır çalar. Daha sonra Kırımşavhal adlı bir adamın araya girmesiyle taraflar arasında anlaşma sağlanır. Sonraki yıllarda Karça kızını Kırımşavhal ile evlendirir. Karça'nın ölümünden sonra halkın yönetimini Kırımşavhal üstlenir (Nevskoy, 1957, 18-19).

[7]Çerkez kabilelerinden biridir. Türkiye'deki Çerkezler arasında genellikle "Kabardey" şeklinde kullanılan bu isim, Osmanlı Belgelerinde "Kabartay" olarak geçmektedir. "Kabartay" kullanımı için bknz: Kemal Gurulkan, A.Osman Çınar, Y.İhsan Genç ve Uğurhan Demirbaş, *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I-II*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Seçil Ofset, İstanbul, 2012.

"Karaçay" adının kaynağıyla ilgili olarak Hayati Bice iki konuya dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi; Karaçaylar'ın 15.yüzyılda Kırım'dan Kafkasya'ya geldiği (Benton, 1962, 274'ten Bice, 1991, 78) düşüncesinden hareketle, Kırım'ın yönetici uruklarından olan "Karaçı" beyiyle Karaçay boy adının benzerliğidir. İkinci konu ise, İran'ın güneyinde yaşayan ve Anadolu'dan geldikleri iddia edilen Kaşkay Türkleri'nden "Karaça" oymağı ile Karaçay Türkleri arasında akrabalık olduğu rivayetidir. Bice, bu konuların ayrıntılı olarak araştırılması taraftarıdır (Bice, 1991, 78).

Karaçay-Malkar adıyla ilgili görüşlerde olduğu gibi Karaçay-Malkar halkının etnik kökeniyle ilgili görüşlerde de çeşitlilik söz konusudur. Bu halkın Kafkasya'da çok eskiden beri yaşadığını söyleyenlerin yanında, bölgeye 14.yüzyıldan itibaren göç ettiklerini söyleyenler de olmuştur. Bilim insanlarının büyük kısmı, halkın tek bir etnik köke bağlı olmadığı konusunda aynı fikirdedir.

Karaçay-Malkar halkının etnik kökeniyle ilgili olarak A. Mokayev, folklor ürünlerinin, arkeolojik kazılarda ele geçen eşyaların, silahların vb. Malkar tarihini aydınlatmada çok önemli rolü olduğunu belirtmektedir. "Malkar Halkının Tarihi I" adlı makalesinde Malkar halkının etnik kökeniyle ilgili tarihî bilgilerin başlangıcını, 14.yüzyılın sonlarında Emir Timur ve Tohtamış Han arasında yapılan savaşa dayandırmaktadır. Tohtamış'ın Emir Timur'un ordusunun saldırısına direnemeyerek kaçan Bulgar ve Kıpçak kökenli askerlerinin bir kısmının Çerek ırmağı civarındaki dar vadilere sığındığını söyleyen Mokayev, bu askerî birliklerin buradaki yerli kavimlerle karışarak Malkarlar'ın etnik oluşumunu başlattığını savunur. Mokayev'e göre, bu dönemlerde "Malkar" adı, yerleşilmiş olan bölgeye aittir, halkın kavim adı değildir. Zamanla nüfusun artmasıyla Malkar (Çerek) vadisinde yaşayan halkın bir kısmı Holam, Bızıngı, Çegem, Baksan vadilerine ve Balık Irmağı civarına yerleşmişlerdir. Buralarda yeni köyler kuran insanlar, bulundukları yerlerin adlarını kavim adı olarak kullanmışlardır. Bölgedekiler "Holamlılar, Bızıngılılar, Çegemliler, Baksanlılar" gibi adlarla kendilerini isimlendirmektedirler (Mokayev, 2001a, 39-41). Karaçay-Malkar halkının kendilerini isimlendirmesinin dışında, bulundukları bölgeleri isimlendirmesi, bölgelerdeki nehir, dağ, tepe gibi coğrafî oluşumları isimlendirmesi de onların eski dönemlerden beri burada yaşadığını düşündürmektedir. Çalışmamızın ana kaynağı olan *Karaçay-Malkar Folklor* adlı eserde yer alan "Aq Cuğutur" [64-66], "Qan Coldan Aytıw" [68-70], "Qara Bağanağa Urğan" [84-85] gibi efsane metinleri bu tür isimlendirmelerin görüldüğü

parçalardır. Bu metinler, Karaçay-Malkar halkının bulunduğu coğrafyanın oluşumunu bilecek kadar eski bir tarihte Kafkasya'ya yerleştiğini anlatır niteliktedir.

Karaçay-Malkar halkının etnik tarihi hakkında bilgi veren Ufuk Tavkul, öncelikle Bulgar Türkleri'nin Kafkasya'ya yerleşimine değinir. M.S. 3-4.yüzyıllar arasında Batı Hunlarının bir kolu olan Bulgar Türkleri Kafkasya'da bulunan Kuban bölgesine yerleşmiş, bunların bir kısmı M.S. 6.yüzyılda bu bölgeye gelen Avar Türkleriyle Tuna bölgesine göç etmiştir. Kuban bölgesinde kalan Bulgarlar ise Alan ve Çerkez [8] kabileleriyle yaşamaya devam etmiştir. Kıpçaklar, 11. yüzyılda bölgeye gelmiştir (Tavkul, 2000, 1-2). Tavkul, Karaçay-Malkar halkının etnik yapısının şekillenmesini, 1223 yılında Cengiz Han ve Kıpçaklar arasında gerçekleşen bir mücadeleye bağlamaktadır. Cengiz Han'ın orduları ile karşılaşan Kıpçaklar, Alanlarla birleşmek isteyince Moğollar, önce bölgedeki Alanlar'ı saf dışı bırakıp ardından Kıpçaklara saldırmıştır. Tavkul'a göre; Kıpçakların bir kısmı kuzeydeki bozkırlara, diğer bir kısmı da bölgede öteden beri yaşayan Kuban Bulgarları ve Alanlarla birleşerek Karaçay-Malkar halkının etnik oluşumunu başlatmıştır (Tavkul, 1993, 27).

Adilhan Adiloğlu, Karaçay-Malkar halkının etnik kökenini daha da eskiye, Sabar/Sabir Türkleri'ne [9] dayandırmaktadır. Adiloğlu, Kuzey Kafkasya'da yaşayan ve Karaçay-Malkarlar'ın en yakın komşuları olan Gürcü-Svanların eskiden Malkarlar'a "Sabir", Karaçaylar'a da "Savar" demesinden [10] ve çoğu bilim adamının Karaçay-Malkar

[8] Batı Kafkasya'da yaşayan Çerkezler kendileri için "Adige" adını kullanmaktadır. Adigeler çeşitli kabilelerden oluşmaktadır. Bunlar; Abzeh, Şapsığ, Bjeduğ, Natuhay, Hatıkoy, Temirgoy, Besleney, Kabardey vb. (Tavkul, 2009, 20). Çerkez/Çerkes kelimesinin kökeni hakkında pek çok kuram olmakla beraber, Arsen Avagyan'ın üstünde durduğu üç kuram vardır. Bunlardan birincisi olan, Grek (Greko-Latin) kuramına göre "Kherkhet", ikincisi olan İran kuramına göre "caergaes" (kartal), üçüncüsü olan Türk (Türk-Tatar) kuramına göre "çerikes"(atlı savaşçı) kelimeleri, günümüzde kullanılan "Çerkez" kelimesinin kaynağıdır. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bknz: Arsen Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler*(Çev. Ludmillan Denisenko) , Belge Yayınları, İstanbul, 2004.

[9] Sabar Türkleri; milâdî 5. Ve 6. yüzyıllarda, Batı Sibirya ve Kuzey Kafkasya'da önemli gelişmelere sebep olmuş bir Türk topluluğudur. Asıl yurtlarının Tanrı Dağlarının batısı ve İli nehri sahası olduğu tahmin edilen bu topluluk, Avarların baskısı sonucu yer değiştirmek zorunda kalmıştır. Ural-Altay dağlarına göç eden halkın, yüzyıllar sonra burada kurulacak olan Sibir Hanlığı'na (16. yüzyıl) da isim verdiği bilinmektedir. Ruslar'ın bölgeyi "Sibir" adıyla anması, hâkimiyet yerleri artsa da bölgeyi yine aynı adla (Sibirya) adlandırması, Sabar Türkleri'nin adının günümüze kadar yaşamasını sağlamıştır. Avarlar'ın baskısıyla yıpranan Sabar Devleti, bir süre sonra Göktürkler'in hâkimiyeti altına girmiştir. Güney Kafkasya'daki egemenliğine 576'da son verilen Sabarlar, 7. yüzyıl ortalarına kadar dağınık hâlde yaşamışlar, bu dönemde ortaya çıkan Hazar Hakanlığı'nın ana kütlesini oluşturmuşlardır (Koçsoy, 2002, 83).

[10] Konuyla ilgili detaylı bilgi için bknz: L.İ. Lavrov, *Karaçayevtsı-İstoriko-Etnografiçeskiy Oçerk*, Çerkessk, 1978. ve İ. M. Miziyev, *Oçerki İstorii i Kulturı Balkarii i Karaçaya XIII-XVIII vv*, Nalçik, 1991.

Türkleri'nin doğrudan Bulgarların devamı olduğunu belirttiği düşüncesinden hareketle, Karaçay-Malkar halkının etnik köken oluşumunu binlerce yıl öncesine taşımaktadır (Adiloğlu, 2007b, 27).

Yukarıda açıklanan görüşlerin yanı sıra, Kabardey-Balkar Cumhuriyetinin başkenti Nalçik şehrinde 22-26 Haziran 1959 tarihinde yapılan "Karaçay-Malkar Halkının Etnik Oluşumu" konulu sempozyumda, "Karaçay-Malkarlar'ın etnik oluşumu, Bulgar, Alan, Kıpçak ve yerli Kafkas kabilelerinin birbirleriyle karışmasından meydana gelmiştir." şeklinde bir karara varılmıştır (Hacilayev, 1970, 6'dan Adiloğlu, 2007b, 8).

Karaçaylar'la ilgili olarak yazılı eserlere bakıldığında, "Karaçay" adına Osmanlı kaynaklarında 16.yüzyılda rastlandığı görülmektedir. 1582'de Kabartay'da Osmanlılar'a yaptıkları hizmet dolayısıyla taltif edilen beyler arasında Karaçay Mirza'nın adı geçmektedir. Karaçay Mirza'nın Karaçaylar'ın beyi olduğu söylenmektedir. "Karaçay" adına Rus ve Avrupa kaynaklarında ise 17. yüzyılda rastlandığı görülmektedir (Türkoğlu, 2001, 380). 1649'da Karaçay toprakları üzerinden Gürcistan'ın Mingrelya bölgesine giden Fedot Elcin, yazdığı bir raporda Karaçaylar'dan "Karaçai" şeklinde bahsetmektedir (Miziyev, 1979, 3'ten Tavkul, 2000, 2).

17. yüzyıla kadar Elbruz dağının doğusundaki Bahsan(Baksan) vadisinde yaşayan Karaçaylar çeşitli klanlardan oluşmaktadır. "Karça, Budyan, Adurhay, Navruz, Botaş" adındaki Kıpçak kökenli klanlar ile "Tram" adlı Abaza-Tatar kökenli klan, bölgedeki Kabardeylerin baskısıyla Elbruz dağının batısına göç etmek zorunda kalmıştır. Bu göçe Kabardey kökenli "Tohçuk(Dohşuk)" ve "Tambiy" soyları da katılmıştır. Bu topluluğun Hurzuk vadisine yerleşmesi sonrasında aralarına "Orusbiy" denilen diğer bir klanın katılmasıyla Karaçay-Malkar halkı oluşmuştur (Tavkul, 2000, 2-3).

Karaçay Türkleri'nin idaresini Karça ve ailesi, ardından da çeşitli aileler sürdürmüştür. İlerleyen yıllarda bu idare sistemi hanedan sistemi gibi olmuş ve "Kırımşavhal" sülalesi Karaçay halkının büyük bir kısmını yönetmiştir. Malkar Türkleri ise beş ayrı bölgeye yerleşip farklı beyler tarafından yönetilmiştir. Bu bölgelerden en genişi olan "Malkar" bölgesinin idaresini Altın Orda Hanlığı adına "Basiyat ve Badinat" adlı şehzadeler almış, bölgede siyasi birliği Basiyat sağlamıştır. Diğer yerleşim bölgelerinde de çeşitli sülalelerin yönetimi sağladığı bilinmektedir. Kırım Hanlığı ve Altın Orda Hanlığı

döneminde Karaçay-Malkar kabileleri bu yönetimlerin çatısı altında varlığını sürdürmüştür (Adiloğlu, 2008b, 146).

1768-1774 yılları arasında süren Osmanlı-Rus savaşı sonrasında iki devlet arasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla Kırım'ın geleceğinin Rus baskısı altında olacağı ortaya çıkmış, Osmanlı Devleti de bu durumda Kafkasya'yla daha fazla ilgilenme kararı almıştır. Bu nedenle Osmanlı Devleti 1781'de, Ferah Ali Paşa[11]'yı Çerkesya[12] bölgesindeki Soğucak Kalesi'ne muhafız olarak atamıştır (Adiloğlu, 2008a, 13).

Osmanlı İmparatorluğu'nun 18.yüzyıldan sonra Kafkaslarda yaptığı işler, Kafkas halklarının "hilâfet merkezi"ne bağlı olmasını sağladığı için, Rusya'nın bölgedeki faaliyetlerinin zorlaşmasına sebep olmuştur (Bice,1991, 81).

1812'de Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya arasında yapılan Bükreş Antlaşması ile Karaçay toprakları Rusya'ya verilince Karaçaylar isyan etmiş, 1855'e kadar birçok defa ayaklanan Karaçaylar Ruslar tarafından bastırılmıştır. 1864 yılında Kafkasya'nın tamamen Rusların eline geçmesiyle bu bölgede yaşayan kabilelere ayrı idari sistemler kurulmuştur. Karaçaylar'ın bir kısmı Kuban, bir kısmı da Terek eyaletlerine bağlanmıştır. 1864'te bölgede yaşayan Çerkez, Abaza, Çeçen, Oset ve Dağıstanlılar'ın Anadolu'ya göç ettirilmelerinin ardından, 1873'te Karaçaylar'a da baskı yapılmış, göç etmek istemeyen halk ayaklanmıştır. Bu ayaklanmanın kanlı bir şekilde bastırılmasının ardından, burada yaşayan Karaçaylar'ın bir bölümü 1885-1905 yılları arasında Anadolu'ya göç ettirilmiştir (Tavkul, 2000, 3). Benzer şekilde baskı gören Malkarlar'ın 1000'den fazla ferdi bu göçlere katılmıştır (Tabakçı, 2009, 78). Göçler iki büyük dalga şeklinde olup birinci dalgayla gelenler birkaç yer değişiminden sonra Eskişehir, Sivas, Tokat, Kayseri ve Yalova'nın kırsal bölgelerine yerleştirilmiştir. İkinci dalgayla gelenler ise Ankara, Konya ve Eskişehir'in kırsal bölgelerine yerleştirilmişlerdir (Tabakçı, 2009, 81).

---

[11] Ferah Ali Paşa aslen Gürcü'dür. İlmî ve dinî konularda eğitim için İstanbul Yenibahçe'deki Takiyyeciler Camii'nde Halvetiye Tarikatı şeyhi Mehmet Efendi'ye biat edip, onun hizmetinde bulunmuştur. "Ferah" mahlasını burada almıştır. Bir süre mühürdarlık, Dîvan kâtipliği, kaymakamlık gibi görevlerde bulunmuştur. Ferah Ali Paşa, bölgede yaşayan Kafkas kabilelerinin isim ve davranışlarını beş sene içerisinde değiştirmiştir. Bölge insanları tarafından çok sevilen ve saygı duyulan paşanın çeşitli kerametleri olduğu, çevresindeki kişilerce iddia edilmiştir (Kesbî, 2012, 146). Ferah Ali Paşa 1785 yılında vefat etmiştir.

[12] Çerkesya ifadesi burada Kafkasya'nın batısını anlatmak için kullanılmaktadır.

1905 Japon-Rus Savaşı'nın ardından, Rusya yönetimindeki halklar sosyal ve millî hareketlerde bulunmuştur. 1917'de Bolşevik İhtilali sonucu Rus Çarlığının yıkılması ve "Rusya Milletlerinin Hakları Beyannâmesi"nin yayınlanması, bağımsızlık isteyen halklar için bir umut olmuştur. Bu yeni süreçte Kafkas halkları çeşitli toplantılar yapmış ve 11 Mayıs 1918 tarihinde Kuzey Kafkasya'nın bağımsız bir devlet olduğu bir nota ile bütün Batılı devletlere duyurulmuştur. Karaçay-Malkar Türkleri de bu cumhuriyet içerisinde yer almışlardır. Fakat bu cumhuriyetin ömrü kısa sürmüş ve Bolşevikler tarafından 1921 yılında sona erdirilmiştir. Daha sonra Sovyet hükümeti kararıyla 12 Ocak 1922 tarihinde Karaçay-Çerkes Özerk Bölgesi, 16 Ocak 1922 tarihinde Kabardey-Balkar Özerk Cumhuriyeti kurulmuştur. Karaçay-Çerkes Özerk Bölgesi 1924 yılında Karaçay Özerk Bölgesi ve Çerkes Özerk Bölgesi şeklinde ikiye ayrılmıştır (Adiloğlu, 2005a, 123-126).

Bolşevik idarenin halkın malını devlete devretmesine sebep olan "Kollektifleştirme" çalışmalarının başlamasıyla zor günler yaşayan Karaçay-Malkar halkı, diğer Kafkas halkları gibi, 1930 yılının başından itibaren dağlara çıkarak Ruslarla mücadeleye başlamıştır. Bu mücadele Rus yönetiminin, aydınların da içinde bulunduğu binlerce kişiyi mahkemelerde yargılamasına, tutuklamasına, kurşuna dizmesine, toplama kamplarına göndermesine sebep oluşturmuştur (Bice, 1991, 88-91).

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Karaçay-Malkar halkının Almanlara destek verip vermediği konusunda çeşitli görüşler vardır. Örnek olarak; Aleksander Aleksiyev, İkinci Dünya Savaşı esnasında Rus olmayan pek çok Sovyet halkının, Sovyet ordusu adına değil Alman ordusu adına savaşa katıldığını, Sovyet yönetiminin baskısından kurtulmak isteyen Kafkas halklarının bir kısmının da Almanlara destek olduğunu söylemektedir (Aleksiyev, 1988, 113-131). Aleksiyev Karaçay-Malkar adını doğrudan kullanmasa da "Kafkas halkları" ifadesi Karaçay-Malkarlar'ın kastedilmediği anlamına da gelmemektedir. Ufuk Tavkul, bir makalesinde Karaçay-Malkar Türkleri'nin bir kısmının 1941'de Sovyetlere saldıran Almanlara sempati beslediklerini, 21 Ağustos 1942'de Elbruz Dağı'na bayraklarını diken Almanların Karaçay-Malkar halkına verdiği çeşitli imtiyazlar ve özgürlüklerden dolayı halkın beğenisini ve güvenini kazandıklarına değinmektedir (Tavkul, 2002a, 498). Tavkul, bir başka çalışmasında, 1942 yılı sonlarına doğru Ruslara yenilen Alman ordusunun bölgeden çekilmesinin ardından Adige,

Karaçay-Malkar ve Osetlerden oluşan on beş bin kişilik bir mülteci kafilesinin de Alman ordusuyla beraber gittiğini belirtmektedir (Tavkul, 1993, 49).

Kemal Özcan, Karaçay-Malkarlar'ın Sovyetler tarafından sürgün edilme nedeni olan "savaş sırasında Almanlar'la işbirliği yapılması" gerekçesiyle ilgili olarak;

Savaş sırasında Almanlarla işbirliği yaptıkları ileri sürülen bu topluluğa mensup erkek nüfusun büyük çoğunluğunun, sürgün sırasında Kızıl Ordu saflarında bulunuyor olması, sürgün için ortaya atılan iddianın asılsız olduğunun bir göstergesidir.

ifadesinde bulunmaktadır (Bugay, 1991, 145'ten Özcan, 2007, 197-198).

Sürgün esnasında nüfuslarının yarısını kaybeden Karaçay-Malkarlar 14 yıl boyunca Kazakistan ve Orta Asya'nın diğer ülkelerinde sürgün hayatı yaşamıştır. 1943-1944 yılları arasında 69 bine yakın Karaçay sürgün edilmiştir. Sürgün esnasında 653 Karaçay vefat etmiştir (Kulbayev, 2005 'ten Topçu, 2006, 82). 9 Mart 1944'e kadar 37.103 Malkar sürgün edilmiştir (Özcan, 2007, 198). Tavkul, 1957'de itibarı iade edilen Karaçay-Malkarlar ana vatanlarına geri döndüğünü belirtmektedir (Tavkul, 2000, 4). Adilhan Adiloğlu ise SSCB'nin iade-i itibar bildirisini ancak 14 Kasım 1989 tarihinde deklare ettiğini, parlamentonun sürgüne tâbi tutulan halkların iade-i itibarı hakkındaki kanunu 16 Nisan-18 Ekim 1991 tarihleri arasında kabul ettiğini belirtmektedir (Adiloğlu, 2005a, 138). Sürgün günleriyle ilgili bilgiler Sovyet yönetiminin baskısından dolayı sürgün zamanında gündeme getirilmemeye çalışılmıştır. Karaçay-Malkarlar'ın 1990'lardan sonra verdiği edebî ürünleri, çekilen belgeseller ve diğer çalışmalar sayesinde, sürgün yıllarında yaşanan olaylar günümüze ulaştırılmıştır [13] . Bugün Karaçaylar, Rusya Federasyonu'na bağlı Karaçay-Çerkez Özerk Cumhuriyeti'nde Malkarlar ise Rusya Federasyonu'na bağlı Kabardey-Balkar Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadır.

[13] Karaçay-Malkar yazarlarından Bayramuklanı Halimat'ın *Ontört Cıl* (On Dört Yıl) ve Laypanlanı Seyit'in *Gürge Kün* (Salı Günü) adlı romanları, Karaçay-Malkar halkının sürgün günlerini gerçekçi bir şekilde anlatmaktadır. "Eskeriw" adlı belgesel de Karaçay-Malkar halkının 1943 yılındaki sürgününü anlatmaktadır. Belgesel için bknz: (https://www.youtube.com/watch?v=DsMDYOlsQQs) (Belgesel erişim tarihi: 06.04.2015)

1.2.2 Karaçay-Malkar Edebiyatı

Karaçay-Malkar Edebiyatı, halkın oluşturduğu sözel[14] edebiyat ve yazılı eserlere dayanan yazılı edebiyat olarak iki bölüme ayrılabilir. Karaçay-Malkarlar'ın yazıyı oldukça geç bir dönem olan 19.yüzyıldan sonra kullanmasından dolayı, sözel edebiyatın daha çok geliştiği görülmektedir. Bu sebeple Karaçay-Malkar edebiyatının geçmişe dair büyük bir bölümü sözel edebiyat çerçevesinde incelenmektedir[15].

Karaçay-Malkar Türkleri'ne dair eldeki en eski bilgiler 15. yüzyıla aittir. Kafkasya'da bulunan Başpiskopos Johannes de Galonifontibus'un notlarında "Kara Çerkes" olarak adlandırılan Karaçaylar'ın kendilerine özgü bir dili ve yazısı olduğu bilgisi yer almaktadır. Bu bilgi başta Prof. Dr. Soslanbek Bayçora olmak üzere bazı Karaçay-Malkarlı Türkologların, halkın yerleşim yerlerinde bulunan birçok yazıtın Bulgar Türkleri'ne ait runik yazı[16] olduğunu iddia etmesine, yani bulunan yazıtların Karaçay-Malkarlar'ın atalarının 15.yüzyılda kullandığı yazı olduğuna kanaat getirmesine sebep olmuştur. Bayçora ve diğerlerinin bahsettiği yazıtların detaylı olarak incelenmemesi, hangi yüzyıllara ait olduklarının belirlenmemesi, günümüz Karaçay-Malkar Türkçesi'ne yakın yazılı bir belge bulunamamamış olması, bu iddialarının sadece bir varsayım olarak kalmasına sebep olmaktadır (Adiloğlu, 2002, 223).

Eldeki belgelerden hareketle, Karaçay-Malkar halkının 18. yüzyılda İslamiyet'i kabul etmesinin ardından Arap alfabesini kullandığını söylenebilir. 18. yüzyılın sonları ve 19.yüzyılın başlarında Küçük Bayramuk ve Yusuf Hacir gibi din adamlarının Karaçay-Malkar halkına İslamiyet'i öğretmek için Arap alfabesiyle yazdıkları dinî manzumeler, Arap alfabesine dayalı Karaçay-Malkar yazısının ilk adımlarını oluşturmuştur (Tavkul, 2007b, 887).

19. yüzyıldan itibaren dinî içerikli eserler yazılsa da yayımlanma fırsatı bulunamamıştır. *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*'nde, Karaçay-Malkar

[14] İletişimin sadece söze değil söze bağlı unsurlar olan jest, mimik vb. unsurlarla bağlantılı olduğu kültürlerde edebî eserler bütün bu unsurların bir araya gelmesiyle oluşturulur (Aydoğdu, 2011, 27). Çalışmamız esnasında sadece söze değil söze bağlı unsurları da içeren halk edebiyatı ürünleri anlatılmak istendiği için "sözel" kelimesi kullanılmıştır.

[15] Karaçay-Malkar edebiyatının önemli bir parçasını oluşturan "sözel edebiyat" konusu, çalışmanın "1.1.2.1 Karaçay-Malkar Sözel Edebiyatı" adlı bölümünde detaylı olarak verilmiştir.

[16] Runik yazı ve Kuzey Kafkasya'daki runik işaretli yazıtlarla ilgili olarak İsmail Doğan'ın saha çalışmaları mevcuttur. Bu konuyla ilgili detaylı bilgi için bknz: İsmail Doğan, *Kafkasya'da Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar*, Türk Dil Kurumu Yayıları, Ankara, 2000.

Türkçesiyle basılan ilk eserin, Kazım Meçi'nin 1906 yılında Dağıstan'ın Temirhan-Şura (günümüzde Buynakskiy) şehrinde yayımlanan *İyman-İslam* adlı kitabı olarak kabul edildiği (Adiloğlu, 2002, 224) belirtilmektedir. Söz konusu antolojinin yayımlanmasından sonra *Kitâbü Mürşidi'n-Nisâ*[17] (Kadının Rehber Kitabı) adlı bir eserin, Türkiye'de bulunan bir nüshası ortaya çıkmıştır. Bu eser, kapak dâhil toplam 42 sayfadan oluşmaktadır. Eserin 1. ve 33. sayfaları arasında kadınların hususî hâllerinin anlatıldığı Hacı Lokman Asanî el-Balkarî'ye ait metin yer almakta, 34. ve 42. sayfaları arasında ise muhteva olarak 32 farzı konu alan Kazim Meçi'ye ait "İyman-İslam" manzumesi bulunmaktadır (Adiloğlu, 2006, XXII).

Kitâbü Mürşidi'n-Nisâ adlı eser, Kazim Meçi'nin yakın arkadaşı Hacı Lokman Asanî el-Balkarî tarafından hazırlanmış ve bastırılmıştır. Balkarî, 1874-1931 yılları arasında yaşamıştır. Balkarî, bugünkü Rusya Federasyonuna bağlı Kabardey-Balkar Cumhuriyetinin Çerek (Yukarı Balkar) bölgesindeki Muhol köyünde doğmuştur. İlk ve orta öğrenimini köy medresesi ve Çarlık dönemi Rus lisesinde görmüştür. Yüksek tahsilini Dağıstan medreselerinde İslâmî ilimler üzerine yapmıştır. Ayrıca, Kahire'deki El-Ezher Üniversitesi'nde muhtelif kurslara devam etmiştir. Karaçay-Malkar Türkleri'nin ilk aydınları arasında yer alan Hacı Lokman Asanî el-Balkarî, Bolşevik İhtilâli ve Sovyet rejiminin kuruluş yıllarında Sovyet idare teşkilatına katılmış, propaganda çalışmaları ve mahallî kolhozların kuruluşunda aktif görev almıştır (Adiloğlu, 2006, XXII-XXIII).

Kazim Meçi'nin şiirlerini toplayıp, bastırmak için Dağıstan'ın Temirhan-Şura şehrine giden Hacı Lokman Asanî el-Balkarî, Meçi'nin şiirlerinin çoğunun Çarlık rejimini ve dönemin Malkar beylerini rahatsız etmesinden dolayı matbaacılar tarafından olumsuz karşılanmıştır. Bunun üzerine Balkarî, yanında bulunan *Mürşidü'l-Müteehhilîn* adlı bir eserin, kadınların hususî hâllerinden bahseden ve İslâm dini bakımından kadınların hayat tarzının nasıl olması gerektiğini anlatan bölümlerini tercüme etmiştir. Kitabın devamına da Kazim Meçi'nin *İyman-İslam* isimli, yüz beyitlik manzumesini eklemiştir. Kitabın bu şeklini kabul eden matbaacılar, İslâm Matbaası'nda eseri basmıştır (Adiloğlu, 2006, XXII-XXIII).

[17] Hacı Lokman Asanî El-Balkarî, *Kitâbü Mürşidi'n-Nisâ*, Temirhan-Şura, 1909.

Kazim Meçi'nin yaşamı boyunca (1859-1945) iki eseri basılmıştır. Birincisi yukarıda adı geçen *İyman-İslam*, ikincisi ise *Meni Sözüm*[18] adlı şiir kitabıdır (Balkan, 1997, 1). Karaçay-Malkar yazılı edebiyatının kurucusu olarak kabul edilen Kazim Meçi, medrese eğitimini tamamladıktan sonra demirci olarak çalışmış ve geçimini böyle sağlamıştır. Meçi, günlük hayatın telaşına kapılıp şiirden kopmamış, aksine gördüğü, yaşadığı ve düşündüğü şeyleri şiirlerinde işlemiştir. Güçlülere karşı güçsüzleri savunan, halkına ve yurduna büyük bir sevgi besleyen, yönetici ve beylerin halka baskısını görmezden gelemeyen bir şair olan Meçi, şiirlerinde halkın sesini dile getirmeye çalışmıştır. Kazim Meçi, sosyal konuların yanında "Mevlid" gibi dinî konulu eserler de kaleme almıştır[19]. Meçi'nin şiirleri halk arasında yayılmış, günümüze kadar gelmiştir. Bu şiirler Meçi'nin ölümünden sonra çeşitli yıllarda toplanarak yayımlanmıştır[20].

Karaçay-Malkar edebiyatı açısından önemli şahsiyetlerden biri de İslam Kırımşavhal'dır. İslam Kırımşavhal 1864-1910 yılları arasında yaşamıştır. Rus okullarında okuyup Rus ordusunda subaylık da yapan Kırımşavhal, aynı zamanda satirik tarzdaki şiirleriyle Karaçay-Malkarlar arasında adını duyurmuştur. Eserlerinde İslam Teberdiçi takma adını kullanan Kırımşavhal, "Börü bla Kiştik"(Kurt ile Kedi) isimli hiciv ağırlıklı şiiriyle, Karaçay-Malkar edebiyatında tarihî bir yer edinmiştir. Şairin, söz konusu edebiyat için "ilk" denilebilecek bir de romanı bilinmekteyse de, bu roman maalesef günümüze ulaşamamıştır. İslam Kırımşavhal'ın az sayıda eseri günümüze ulaşmıştır (Tavkul, 2002b, 573).

Karaçay Türkçesiyle yazılan ilk din dışı metin 1916 yılında, Arap alfabesiyle basılan *Ana Tili*[21] adlı ders kitabıdır (Grannes, 1987, 43-54'ten Bice, 1991, 118). Bu kitap, 1874-1938 yılları arasında yaşamış bir Karaçay-Malkar aydını olan İsmail Akbay tarafından yazılmıştır. Oğarı Teberdi köyünde doğmuş olan Akbay, ilk ve orta tahsilini

[18] Kâzim Meçiyev, *Meni Sözüm*(Haz. Canakayıt Zalihanov, Salih Hoçuyev), Nalçik, 1939.
[19] Kazim Meçi'nin *Mevlid*inin bir nüshası Vedat Balkan tarafından bulunmuş ve "Kâzim Meçi'nin Karaçay Türkçesi Mevlidi" adlı çalışmada incelenmiştir. Konu hakkında detaylı bilgi için bknz: Mehmet Sarı-Vedat Balkan, *Kâzim Meçi'nin Karaçay Türkçesi Mevlidi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar, 2009.
[20] Kâzim Meçiyev, *Nazmula Kitabı*, (Haz.Töppelanı Alim), Nalçik, 1984. , Meçilanı Kâzim, *Çıgarmalarını Eki Tomlugu* (Haz. A.M. Teppeyev), Birinçi Tomu, Nalçik, 1989. , Meçilanı Kâzim, *Çıgarmalarını Eki Tomlugu* (Haz. A.M. Teppeyev), Ekinçi Tomu, Nalçik, 1989. , Kâzim-Haci Meçiyev, *Din Kitabı*, Nalçik, 1992. , Kâzim Meçiyev, *Nazmula-Zikirle-Poemala* (Haz. Begiylanı Abdullah), Nalçik, 1996. , Kâzim Meçiyev, *Din Kitabı* (Haz. Begiylanı Abdullah), Nalçik, 2002.
[21] Teberdiçi İsmail Efendi Akbayev, *Ana Tili*, Tipografiya Gruzinskava İzdatelskava Tavarişestva, 1916.

Yukarı Baksan'da eski usûl medrese eğitimi alarak yapmış, burada Arapça, Farsça ve İslâm ilimlerini öğrenmiştir. İsmail Akbay daha sonra Gaspıralı İsmail Bey'in Kırım, Kazan, Tiflis ve Bakü'de bulunan Usûl-i Cedit tarzında eğitim veren okullarında öğretmenlik seminerlerine devam ederek matematik, coğrafya, Şark edebiyatı ve Rus edebiyatı dersleri almıştır. Ayrıca İstanbul'a giderek Darü'l-Fünûn'da derslere girmiş ve kendini en iyi şekilde yetiştirmeye çalışmıştır. *Ana Tili* kitabında, kıraat bilgileri, İsmail Akbay'ın kendi şiirleri ve İvan Krılov'dan tercüme ettiği manzumeler yer almaktadır. Akbay, Sovyet yönetimi tarafından tutuklanarak öldürülmüştür (Adilhanoğlu, 2005b, 35-36).

1917 Bolşevik İhtilali sonrasında yönetimi Sovyetler Birliğine bağlanan Karaçay-Malkarlar, yeni yönetimin etkisiyle yeni gazeteler ve yeni kitaplarla karşılaşmıştır. Sovyet dönemi Karaçay-Malkar edebiyatında verilen eserler genellikle Bolşevik İhtilali'ni ve Sovyet rejimini halka anlatmak gayesiyle kaleme alınmıştır. Bu eserler arasında şiirin yanı sıra roman, hikâye ve piyes gibi ürünler de verilmiştir. İsa Karaköt, Azret Örten, Davut Baykul, Hasan Bostan vd. şiir alanında; Gemma Geben, Abidat Botaş, Abdülkerim Batça ve Hasan Appa piyes, roman, hikâye alanlarında eserler vermiştir. İssa Karaköt'ün 1924 yılında Moskova'da yayınlanan "Caññı Şigirle" (Yeni Şiirler) adlı şiir kitabı Sovyet dönemi Karaçay-Malkar edebiyatının ilk şiir kitabı olarak kabul edilmektedir. (Adiloğlu, 2005b, 17-18)

Karaçay-Malkarlar 1924-1937 yılları arasında Latin alfabesini kullanmışlardır[22]. Arap alfabesinden Latin alfabesine geçilmesi yazılı edebiyat açısından yeniden doğuş olarak kabul edilmektedir.

1924 yılından itibaren Karaçay Özerk Bölgesi'nde yayımlanan "Kızıl Karaçay", "Tavlu Carlıla" (Dağlı Fakirler) ve "Tavlu Caşav" (Dağlı Hayatı) adlı gazetelerle Kabartay-Balkar Özerk Cumhuriyeti'nde yayımlanan "Kızıl Kabartay" ve "Kara Halk" adlı gazetelerde bazı şairlerin Karaçay-Malkar Türkçesinde yazılmış ilk şiirleri yayımlanmaya başlamıştır. (Tavkul, 2002b, 573)

1927'de İslam Hubiy'in başkanlığında Abidat Botaş, Magomet Dışekov ve Halid Astejev'in kurucu üyeliğinde "Karaçay-Çerkes Yazarlar Birliği" kurulmuştur. Bu birlik

[22] Karaçay-Malkarlar 1938 yılından itibaren Kiril harflerine dayalı bir alfabe kullanmaya başlamıştır.

Karaçay yazılı edebiyatının gelişmesinde önemli bir yere sahiptir. Dernekte şiir, nesir, tiyatro ve piyes alanlarında çalışmalar yapılmıştır (Adiloğlu, 2002, 225).

1930'lu yılların ilk yarısında Karaçay-Malkar yazarları Sovyet rejimini eleştirmekten ziyade bu rejimle gelen yenilikleri anlatmaya başlamıştır. Bundan dolayı genç şairler de şiirlerinde edebî değer taşımayan, ideolojik anlatımlara yer vermiştir. Bu yıllarda rejimi öven basit mısralardan oluşan şiir kitapları ardı ardına çıkmaya başlamıştır. Bu dönem 1930'lu yılların ikinci yarısından itibaren yerini, yeni ve mutluluk dolu duygular yaşatan lirik şiirlere bırakmaya başlamıştır. Bu lirik şiirlerin bir kısmı Kerim Otar tarafından kaleme alınmıştır. Kerim Otar, tabiat ve yurt sevgisini ideolojik ifadelerden uzak bir şekilde dile getirmiştir (Tavkul, 2004b, 47-54).

1935 sonrasında başlayan yurt sevgisi, tabiat temalı şiir ve nesirler 1940'ların başlarında da varlığını sürdürmüştür. Bu dönem, Halimat Bayramuk, Osman Hubiy ve Azret Semen gibi genç isimlerin Karaçay edebiyatına yeni bir renk verdiği dönemdir. Fakat 2 Kasım 1943 günü yaşanan Karaçay-Malkar sürgünü, edebiyatta 14 yıl sürecek bir suskunluk döneminin başlangıcı olmuştur. Sürgünle Orta Asya'ya gönderilen aydınlar, bu dönem çaresiz kalmıştır. Ancak bu zor yıllarda bile Karaçayve Malkarlı şairler birleşerek *Caşavubuznu Bayragı*[23] (Hayatımızın Bayrağı), *Bizni Sözübüz*[24] (Bizim Sözümüz) ve *Birge Cırlayık*[25] (Birlikte Şarkı Söyleyelim) isimli şiir antolojilerini çıkarabilmişlerdir (Adiloğlu, 2002, 226).

1956 yılında Kerim Otar'ın *Yollar*[26] adlı kitabı sürgündeyken çıkmıştır. Bu dönemde bile Karaçay-Malkar edebiyatçıları sosyalizmin erdemlerini, halkın dostluğunu konu edinmeye devam etmiştir. Yine bu dönemde edebiyatçılar, Orta Asya halklarıyla olan bağlarını keşfetmeye başlayarak bu konularla ilgili eserler kaleme almıştır (Tavkul, 2004c, 32-36).

Karaçay-Malkar halkı, 1957'de yurduna dönmeye başladığı zaman yazın dünyasında hareketlilik başlamıştır. Bu dönemde verilen eserlerde, içinde bulunulan rejimin değişmemesinden dolayı "temkinli" olarak ifade edilebilecek bir üslûp kullanılmaya

[23]X1: Yazarı Belli Olmayan Antoloji, *Caşavubuznu Bayragı*, Frunze, 1956.
[24]X3: Yazarı Belli Olmayan Antoloji, *Bizni Sözübüz, Malkarlı Poetleni Jırları bla Nazmuları*, Frunze, 1957.
[25]X2: Yazarı Belli Olmayan Antoloji, *Birge Jırlayıq,* Repertuar Sbornik, Frunze, 1957.
[26] Kerim Otarov, *Colla*, Frunze, 1956.

özen gösterilmiştir. Karaçay-Malkar edebiyatçıları, bu yıllarda "sürgün" hakkında eser vermemeye dikkat etmiştir. II. Dünya Savaşı yıllarında sürgünde olan yazarlar, 1960'lı yıllarda II. Dünya Savaşı'nda Almanlara karşı savaşan Karaçay-Malkarlı askerleri konu alan eserler vermişlerdir. 1930'lu yılların sonuna doğru seslerini duyurmaya başlayan Halimat Bayramuk, Osman Hubiy, Kaysın Kuliy, Kerim Otar, Canakayıt Zalihan, Habib Katsi, Azret Semen ve Azamat Süyünç gibi genç şair ve yazarların sürgün sonrasındaki dönemde edebî faaliyetlerinde olgunlaşmıştır (Adiloğlu, 2005b, 80-82).

1990'lı yılların başında Sovyetler Birliğinin dağılmasının ardından, Karaçay-Malkar halkının hayatına yansıyan yenilikler edebiyata da yansımıştır. Bu yıllarda Karaçay-Malkar yazar ve şairlerinin işledikleri Karaçay-Malkar tarihi, dili, kültürü ve medeniyetinin eskiliği ve zenginliği, Türk dünyası, Türkiye'ye göç etmek zorunda kalan Karaçay-Malkarlar ile ilgili hatıralar, Sovyet rejiminin Karaçay-Malkar halkına çektirdiği eziyetler, sürgün yılları gibi konular işlenmiştir (Tavkul, 2002b, 576). Bu dönemde yayımlanan ve 1943 sürgününü anlatan eserlerden biri Halimat Bayramuk'un *Ontört Cıl*[27] (On Dört Yıl) adlı romanıdır. Bayramuk'un, sürgünde gördüğü ve yaşadığı gerçeklerden hareketle yazdığı bu roman, Dr. Yılmaz Nevruz tarafından Türkiye Türkçesi'ne çevrilmiş ve *İki Kasım Bin Dokuz Yüz Kırk Üç* adıyla yayımlanmıştır[28].

1.2.2.1. Karaçay-Malkar Sözel Edebiyatı

Karaçay-Malkar halkının sözel edebiyatı yüzyıllardır nesilden nesle aktarılarak günümüze kadar gelebilmiştir. Karaçay-Malkar halkı asırlardır çeşitli vesilelerle şiirler söylemiş, hikâyeler anlatmış, özlü sözler söylemiş ve yeni nesilleri bu ürünlerle eğitmiştir. Eldeki kaynaklardan hareketle Karaçay-Malkarlar'ın yazıyı çok geç dönemlerde kullandığını, hatta yazılı edebî ürünlerin 1900'lü yıllarda verilmeye başlandığını söylenebilir[29]. Yazılı edebiyat ürünleri meydana getirilse de sözel gelenekten vazgeçilmemiştir.

Karaçay-Malkar sözel edebiyatıyla ilgili eserlere bakıldığında, bazı türlerin tam olarak şekillenmemiş, bazen adının konulmamış olduğu, bazen de türler arası farklılıkların tam

[27] Bayramuklanı Halimat, *Ontört Cıl*, Stavropol Kitab Basmanı, Karaçay-Çerkes Bölümü, Çerkessk, 1990.
[28] Halimat Bayramuk, *İki Kasım Bin Dokuz Yüz Kırk Üç*(Çev. Yılmaz Nevruz) , Ötüken Neşriyat A.Ş. , İstanbul, 2013.
[29] Konuyla ilgili detaylı bilgi için bknz: "1.2.2. Karaçay-Malkar Edebiyatı" başlıklı bölüm.

olarak tespit edilmemiş olduğu görülür. Örnek olarak, Karaçay-Malkarlar tarafından "tavruh" olarak anılan bir anlatı türü vardır. *Karaçay-Malkar Folklor* adlı kaynak kitapta, "tavruh" olarak anılan metinlerin Türkiye sahasıyla karşılaştırması yapıldığında, metinlerin çok farklı türlere karşılık geldiği görülmektedir. Bazen "efsane"yi karşılamak için kullanılan bu kelime, bazen de "destan" ya da "epik destan" anlamında kullanılabilmektedir. Bu konuyla ilgili olarak araştırmacı Tanzila Haciyeva'nın çeşitli tespitleri vardır. Haciyeva, Karaçay-Malkarlar'ın düz yazı türündeki halk anlatılarına bakıldığında, şimdiye kadar sadece masallara ve Nart destanlarına ağırlık verildiğini, nesir biçiminde söylenen fakat masal olmayan, halk arasında da "tavruh" olarak adlandırılan bir türün olduğunu anlatır. Bu kelime destanı, efsaneyi, hikâyeyi kapsayan bir anlamda kullanılmaktadır (Hacilanı, Hapçalanı ve Ariuvka, 2002, 53). Kaynak eserin incelenmesi esnasında ve başka kitaplarla mukayeseli olarak bakıldığında "tavruh" türünün gerçekten tek bir tanıma uygun kullanılmadığı görülmüştür. Aynı metinlerin farklı kitaplarda farklı türler olarak gruplandırıldığı tespit edilmiştir[30].

Karaçay-Malkar Edebiyatı, sözel ürünler açısından oldukça zengindir. Söz konusu ürünleri sınıflandırma konusunda Tanzila Hacıyeva/ Hacilanı Tanzila, 8 madde tasnif etmiştir. Hacıyeva bu tasnifi; kuruluş ve anlam farklarına göre bölümlere, türlere ayırmaya çalıştığını belirtmiştir. Tasnif, Hacıyeva'nın hazırladığı *Qaraçay-Malqar Folklor Hrestomatiya*[31] adlı eserde 8 büyük başlık altında anlatılmıştır. Hacıyeva'nın eserindeki "Malkarlılanı bla Karaçaylanı Halq Poeziya Çığarmaçılıqları" (Malkarlar'ın ve Karaçaylar'ın Halk Şiiri Sanatı) bölümü *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi'*nin [32] 22. cildinde "Giriş" adıyla Türkiye Türkçesi'ne aktarılarak yayımlanmıştır. Antolojinin bu bölümünde Hacıyeva'nın sınıflandırması 8 madde olarak verilmiştir. Fakat ikincil kaynak olarak kabul edilebilecek "Giriş" bölümünde, Hacıyeva'nın *Qaraçay-Malqar Folklor Hrestomatiya* adlı eserindeki birinci büyük başlık, iki madde şeklinde aktarılmıştır. Asıl kaynakta yer alan "Sabiy Folklor"(Çocuk Folkloru) bölümü ise antolojideki tasnifte "Halk Edebiyatının Küçük Türleri" adlı bölümde yer almaktadır. Hacıyeva'nın *Qaraçay-Malqar Folklor Hrestomatiya* çalışmasında yaptığı tasnifin ilk bölümü şöyledir:

---

[30] Aynı metinlerin farklı olarak gruplandırılmasıyla ve kaynak eserle alakalı olan kısmıyla ilgili olarak bknz: "2. 1. Eser Değerlendirmesi" başlıklı bölüm.
[31] Haciyeva Tanzila, *Qaraçay-Malqar Folklor Hrestomatiya*, El-Fa, Nalçik, 1996.
[32] Hacilanı Tanzila, Hapçalanı Tatyana ve Gelalanı Ariuvka, *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nesir-Nazım*), Cilt 22, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

- Mitoloji ve âdet-töre şiirleri: Mecusî/Putperest dönem şiirleri, fitne/büyü şiirleri, fitne duaları, dualar, dilekler; avcılıkla ilgili şiirler.
- Âdet ve törelerle ilgili şiirler: Yılın belli dönemleriyle ilgili şiirler; ev yaşamıyla ilgili şiirler.

Eserde bu bölüm"Mitoloji ve Âdet-Töre Şiirleri" adlı, birinci büyük başlık altında verilmektedir (Haciyeva, 1996, 6). Eserin önsözündeki sıralamada yer alan diğer maddeler şunlardır:

- Nart Destanları: Nart şiirleri, Nart efsaneleri.
- Masallar: Mitolojik masallar; şaşırtıcı masallar; yaşam-hayat masalları; hayvanların, canavarların hakkında masallar; yalanlar(la ilgili masallar); şaka/nükte(ile ilgili masallar).
- Masal olmayan, kara söz ile anlatılan halk eserleri: Mitoloji; eski zaman hikâyeleri; tavruhlar[33]; söylentiler; tabiatta olmayan/tabiatüstü güçlerle ilgili hikâyeler; gerçek hikâyeler; nasihat hikâyeleri, novellalar[34]; şakacı alaycı hikâyeler.
- Şarkılar: Çalışmayla ilgili şarkılar; tarih-yiğitlik şarkıları (tarih şarkıları; saldırı ve baskınlarla ilgili şarkılar; zenginlere, beylere, padişahın/Çar'ın muhafızlarına karşı şarkılar); acıklı şarkılar; aşk şarkıları; aşk ve sevgi manileri, karşılıklı deyişler; ağıtlar; şakacı alaycı şarkılar, Sovyet şarkıları.
- Halk edebiyatının küçük türleri: Dualar ve beddualar; antlar; ırıslar (tabular, uğursuz saymalar); işaretler, nişanlar, yormalar; Nart sözleri ve söylenceleri; kanatlı sözler; bilmeceler.
- Çocuk folkloru/edebiyatı: Ninniler; oyalayıcı tekerlemeler; kızdırmacalar; saymacalar; tekerlemeler.
- Zikirler[35](Haciyeva, 1996, 6).

Aşağıda, Tanzila Haciyeva'nın sıraladığı bu halk edebiyatı türleri hakkında kısa bilgiler ve türlere örnekler verilmiştir.

- **Mitoloji ve Âdet-Töre Şiirleri**

[33]Tavruh, "hikâye, menkıbe, efsane" gibi farklı anlamlara geldiği için metinde geçtiği gibi kullanmanın doğru olacağı düşünülmüştür.
[34] Uzun hikâyeler.
[35] Tasnif maddelerini içeren bu kısım, Haciyeva, 1996, 6'dan tarafımızca çevrilmiştir.

Karaçaylar İslamiyet'e geçmeden önceki devirlerinde, tabiattaki her şeyin bir tanrısı olduğuna inanmışlardır. Yılın belli dönemlerinde bu tanrılara ibadet ederek salgın hastalık, kısırlık ve felaketlerden korunmaya çalışmışlardır (Haciyeva, 1997, 186). Bu tanrılardan birinin adı Çoppa'dır. Halk, Çoppa'yı temsil eden kayaya giderek burada Çoppa için kurban kesip, kurban etini ve yanlarında getirdikleri yiyecekleri yedikten sonra, Çoppa'dan çocuk, yağmur ya da güneş dilerlermiş. Giderken de Çoppa'ya kurbanın kellesinin yarısını, kalça ve kaval kemiğini ayırıp, biraz pamuk ve üç tane "zugul kalaç" denilen simitten bırakırlarmış. Kalan kemiklerini de toprağa gömerlermiş. Bu kurban merasiminde söylenen dileklerden bir kısmı şöyledir.

Çocuk dilerken:

Karaçay-Malkar Türkçesiyle

Oyra, Çoppa, on ayak,
Oyra, Çoppa, sol ayak
Oyra, Çoppa, biz da üyür bolayık.
Oyra, Çoppa, çomart sen,
Oyra, Çoppa, onar sen,
Oyra, Çoppa, karannıbız- çark et.
Oyra, Çoppa, seni baylığın- teriniz.
Oyra, Çoppa, biz tilegen a ekiz
Oyra, Çoppa, boluş sen!

Türkiye Türkçesiyle

Oyra, Çoppa, sağ ayak,
Oyra Çoppa, sol ayak,
Oyra Çoppa, biz de aile olalım.
Oyra Çoppa cömertsin sen,
Oyra Çoppa sevindir sen,
Oyra Çoppa, karanlıktayız- aydınlat
Oyra Çoppa, zenginliğin deniz (uçsuz-bucaksız)
Oyra Çoppa, bizim istediğimiz ise ikiz
Oyra Çoppa, yardım et sen! (Hacilanı, Hapçalanı ve Ariuvka, 2002, 65).

Aynı grupta değerlendirebilecek 'Dolay', 'Erirey', 'İnay' adlı halk şarkıları da vardır. Bu şarkılar, Karaçay-Malkar halk edebiyatının en eski ürünlerinden sayılmaktadır. Bu üç isim Şamanist dönemden kalan tanrıların adlarıdır. Dolay, tulumla yağ yapılırken bereket getirmesi için adına şarkı söylenen tanrıdır. Erirey, harman yerinde sapla taneyi ayrılırken, ürünün bereketli olması için adına şarkı söylenen tanrıdır. İnay ise Şamanizm döneminde bereket tanrısı olarak kabul edilen tanrıdır, kadınlar yün kumaş dokurken bu tanrının adının geçtiği şarkıyı söylerler (Tavkul, 1993, 219-220).

Karaçay-Malkar halkı, av tanrısı olan Apsatı için dualar ederek çıkacakları avın güzel geçmesini dilemiştir. Apsatı'dan dilenen dileklerden biri şöyledir:

Karaçay-Malkar Türkçesiyle

Apsatını bardı sarı çaçlı kızları
Alanı da ak tavladadı ızları
Karaybız da köb malıngı körebiz
Aladan bizge bermey eseng açdan ölebiz
Apsatını bardı sansız-sanavsız malları
Köb malıngdan bizge saylathın
Koşubuzda may kazanla kaynathın…

Türkiye Türkçesiyle

Apsatı'nın vardır sarı saçlı kızları
Onların da beyaz dağlardadır izleri
Bakıyoruz da çok malını görüyoruz
Onlardan bize vermezsen açlıktan ölüyoruz
Apsatı'nın vardır pek çok malları[1]
Çok malından bize seçtir
Çiftliğimizde yağ kazanları kaynat… (Tavkul, 1993, 220).

Karaçay kadınlar eski zamanlarda, yaz mevsiminde yağmur bulutlarını görüp gök gürlemesini duyunca bir araya gelip yeni gelinlerin evlerine gidermiş. Yağmur suyu dolu bir kovaya yeni koparttıkları çimenleri koyup bu suyu gelinin ve evinin üzerine serperlermiş. Çocukları da kendisi de güzel yaşasın, Tanrı güzel bir hayat versin diye şu duayı söylerlermiş:

Karaçay-Malkar Türkçesiyle

Kırdık kibik üylenngin
Malıng, cılıng kaynasın!
Töbelede, töppelede
Kozularıng oynasın!
Şaytanlarıng ot tavlada küysünle,
Tanalarıng tav tüplede ökürsünle, …
36

Türkiye Türkçesiyle

Çimen gibi evlen
Malın, yılın bollaşsın!
Yığınlarda, tepelerde
Kuzuların oynasın!
Şeytanların ateş dağlarında yansınlar,
Danaların dağ dibinde böğürsünler, …(Haciyeva, 1996, 87)

[36] Şiir Haciyeva, 1996, 87'den tarafımızca çevrilmiştir.

- **Nart Destanları**

Kafkas halklarının en önemli sözel edebiyat ürünlerinden olan Nart destanları[37], Karaçay-Malkarlar için de çok önemlidir. Nart destanları eski dönemlerde şiir veya şarkı şeklinde söylense de zamanla manzum şeklini yitirmiştir. Nart destanlarının kahramanları, bir çocuğun doğumundan başlayarak yaşamının her evresinde kendisine örnek alacağı kişiler olarak kabul edilmektedir. Yeni doğan erkek çocuğu, Nart taşına su doldurulup bu suyla yıkanırken şu dua edilir:

Karaçay-Malkar Türkçesiyle

Nart Debetça temirçi bol
Karaşavayça er bol,
Nart Sosurukça çırak bol,
Halkına iynak bol,
Halkına tıyak bol, ...

Türkiye Türkçesiyle

Nart Debet gibi demirci ol,
Karaşavay gibi yiğit ol,
Nart Sosuruk gibi akıllı ol,
Halkına sıcak, yakın ol,
Halkına dayanak ol, ...(Hacilanı, Hapçalanı ve Ariuvka, 2002, 52).

- **Masallar**

Karaçay-Malkar masalları[38] çeşitli türlere ayrılır. Bazı Türkologlar Karaçay-Malkar masallarını "seyirlik-fantastik, hayatla ilgili, canavarlar hakkında" masallar olarak üçe ayırırken (Ortabaylanı, 1987, 8) bazıları da bu masalları "mitolojik, şaşırtıcı, hayatla ilgili, hayvanlarla ilgili, kurnazlık ve yalanla ilgili" masallar olarak beş gruba ayırır(Haciyeva, 1996, 15-16).

Karaçay-Malkar masallarında olağanüstü güçleri olan kahramanlar, kendileri gibi olağanüstü gücü olan düşmanlarıyla savaşır. Bu savaş, Karaçay-Malkar masallarının çoğunda bulunur. Hayvanlarla/canavarlarla ilgili masallarda hayvanların özellikleri, kendi aralarındaki olaylar vb. anlatılır. Hayatla ilgili masallar ise, sade insanların yaşadığı olayları konu edinir.

[37] Konuyla ilgili detaylı bilgi için bknz: "2.1.1.Destanların Değerlendirilmesi" başlıklı bölüm.
[38] Konuyla ilgili detaylı bilgi için bknz: "2.1.3. Masalların Değerlendirilmesi" başlıklı bölüm.

- **Masal Olmayan, Kara Söz ile Anlatılan Halk Eserleri**

Nesir biçiminde söylenen, ama masal olmayan bütün eserler, Karaçay-Malkar halkı arasında "tavruh" (destan, efsane, hikâye) diye adlandırılır. Karaçay-Malkarlar'ın "tavruh" olarak adlandırdığı anlatıların sayısı çok fazladır. Karaçay-Malkar halkının, günlük hayatta karşılaştıkları şaşırtıcı ve inandırıcı şeylerle ilgili olan anlatıları[39] pek çoktur. Bunun yanı sıra terbiyeyle ilgili anlatılar, sülaleler hakkında anlatılar, yerlerin adıyla ilgili anlatılar, yaratılışla ilgili mitolojik anlatılar, olağanüstü varlıklarla ilgili anlatılar de yine günlük hayatta çokça karşılaşılan şeylerdir. Karaçay-Malkarlar bu anlatıların hepsine "tavruh" demektedir (Hacilanı, Hapçalanı ve Ariuvka, 2002, 53-54).

- **Şarkılar**

Karaçay-Malkarlar'ın, Kuzey Kafkasya'ya özgü destan tarzında söylediği tarihî şarkılar, önemli olayları barındırır. Bu şarkılar, olayların, olayda yer alan kişilerin adlarının ve hikâyelerinin yüzyıllar boyunca yaşamasını ve halkın daima hafızasında tutmasını sağlamıştır. Aşağıdaki mısralarda Karaçay Gapalav'ın, İja adlı biri tarafından öldürülüşü şöyle dile getirilir (Tavkul, 1993, 226-228):

Karaçay-Malkar Türkçesiyle

Gapalavla eki elle bir boldu
Gapalavnı cathan ceri nür toldu
Istavatıng belge kele mursadı
Seni öltürgen İjalanı Mussadı

Türkiye Türkçesiyle

Gapalavlar iki idiler, bir oldu
Gapalav'ın yattığı yer nur ol doldu
Ağılın beline kadar ısırgan otudur
Seni öldüren İjalar'ın Mussa'dır (Tavkul, 1993, 226-228).

- **Halk Edebiyatının Küçük Türleri**

Karaçay-Malkar sözel edebiyatında, yukarıda sayılan türlerin dışında, halk edebiyatının kısa türleri de vardır. Bunlar dualar, beddualar, yeminler, uğursuz saymalar, atasözleri, tekerleme v.b.ürünleri kapsar. Aşağıda bu türlerden, "dua" örneği verilmiştir:

[39] Konuyla ilgili detaylı bilgi için bknz: "1.3.4. Halk Hikâyeleri" başlıklı bölüm.

Karaçay-Malkar Türkçesiyle	**Türkiye Türkçesiyle**
Bu sabiyçik	*Bu çocuk*
İgi caş bolub, tenglerine baş bolsun,	*İyi genç olup, yaşıtlarını geçsin (yensin),*
Atasın-anasın razı etgen caş bolsun.	*Babasını-annesini razı eden genç olsun.*
Haram işge boyalmasın,	*Haram işe bulaşmasın,*
Aman etib, adamladan uyalmasın.	*Fenalık edip, insanlardan utanmasın.*
Qıyınlıqdan, awruwladan, saqlansın,	*Felâketten, hastalıktan korunsun,*
Caşawunda halal qıyının aşasın.	*Hayatında emeğini helal yesin.*
Saw össün bu caşçıq a, salamat,	*Sağ büyüsün bu çocuk da selamet,*
Bir Allahha bolsun canı amanat.	*Bir Allah'a olsun canı emanet.*[1] (Bayramuklanı ve Akbaylanı, 2006, 28).

- **Çocuk Folkloru/Edebiyatı**

Karaçay- Malkarlar'ın çocuklara yönelik halk edebiyatı türleri ikiye ayrılır: 1. Ninniler 2. Çocuk şarkları, şiirler, oyalamak için söylenen maniler, takılmalar, tekerlemeler, saymacalar (Hacilanı, Hapçalanı ve Ariuvka, 2002, 61).

Ninniler hem bebeği rahat uyutabilmek, bebeğin huzurlu olmasını sağlamak için söylenmekte, hem de onun gelecekte nasıl bir insan olması istendiğiyle ilgili dilekler içermektedir. Aşağıda bir ninninin ilk mısraları yer almaktadır:

Karaçay-Malkar Türkçesiyle	**Türkiye Türkçesiyle**
Bellaw, bellaw, cılama,	*Ninni, ninni, ağlama,*
Közlerimi gincisi,	*Gözlerimin bebeği,*
Bellaw, bellaw, tınç cuqla,	*Ninni, ninni, rahat uyu,*
Cüregimi incisi.	*Yüreğimin incisi.*
Aq sütümü bereme,	*Ak sütümü veriyorum,*
Caqla, kiyik ulağım,	*Uyu geyik oğlağım.*
Canım kibik köreme,	*Canım gibi görüyorum,*
Meni carıq çırağım…[40]	*Benim aydınlık kaynağım*[1] ... (Ortabaylanı, 1994,5)

[40] Ortabaylanı 1994, 5'ten tarafımızca çevrilmiştir.

- **Zikirler**

Çoğunlukla İncil ve Kur'an-ı Kerim'deki konulardan yararlanılarak yapılan zikirler, Karaçay-Malkar halkının mevlütlerde, toplantılarda ve günlük olarak söylediği dinî manzume ve ilahilerdir. Halk arasında zikirler;

1. *Yüce Allah'ın isimlerini söyleyip, ona şükreden, İslam dinini öven zikirler*
2. *Peygamberler ile ilgili zikirler*
3. *İslam'ın farzları ve şartları ile ilgili zikirler*
4. *Müslümanları düşündüren zikirler*

olarak dört gruba ayrılabilir (Hacilanı, Hapçalanı ve Ariuvka, 2002, 62-63). Aşağıda Müslümanlara nasihat veren bir zikirden kısa bir bölüm verilmiştir:

Karaçay-Malkar Türkçesiyle	**Türkiye Türkçesiyle**
Har adamğa	*Her adama*
Birer qabır qazılır,	*Birer kabir kazılır,*
Günah-suwap	*Günah-sevap*
Kitabına cazılır.	*Kitabına yazılır.*
Qalay kirgin	*Nasıl içine girilir*
Tar qabırğa bazınıp,	*Dar kabire cesaretle.*
-Aldatmağız	*Aldanmayın*
Ahırzaman duniyağa.[41]	*Heybetli dünyaya*. (Haciyeva, 1996, 579).

Karaçay-Malkar sözel edebiyatının sürekliliğini sağlayan unsurlardan biri cırçılardır[42]. Karaçay-Malkarlı cırçılar, söyledikleri destanlarla, şarkılarla ve diğer ürünlerle sözel edebiyatın yaşamasını sağlamışlardır. Cırçılar, destan, şarkı, ağıt vb. sözel ürünleri halk arasında icra eden halk ozanlarıdır. Cırçılar, anonim olmayan fakat zamanla anonimleşen edebî eserlerin sahipleridir. Eserlerin anonimleşmeden önceki haline ulaşmak isteyen araştırmacılar birtakım alan araştırmaları yapmıştır. Karaçay-Malkarlı cırçılarının hakkında yapılan araştırmalar 19.yüzyılı bulmaktadır. Bu araştırmalar esnasında derleme çalışmaları yapılmış ve cırçıların yetişme ortamı gibi konularda bilgi sahibi olunmuştur.

[41] Şiir Haciyeva, 1996, 579'dan tarafımızca çevrilmiştir.
[42] Karaçay-Malkar dilinde "cır" kelimesi, şarkı veya destanı karşılamak için kullanılmaktadır.

Karaçay-Malkar cırçıları hakkında araştırma yapan Orusbiylanı Safar-Ali, cırçıların kendilerine özel mülkleri olmadığını, yanlarında silah taşımadıklarını, düğün-cenaze vb. sebeplerle halkın toplandığı yerlerde toplantının anlamına ve önemine göre şarkı besteleyip söylediklerini söylemektedir. Bilge kişilerin bulunduğu kurultaylarda mutlaka bulunan ozanlar, bilge kişilere, kurultayda yiğitlik gösterisi yapan gençlere övgü ya da yergi dolu şarkılar söylerler. Toplumda sevilen ve saygı duyulan kişilerin ölümü ardından yakılacak ağıtı da ozanlar hazırlarlar. Bu gibi durumlarda ozanlar bir araya gelip sessiz bir köşede şarkının ezgisini ve sözleriniortaklaşa yaratırlar. Şarkının şekillenmesinin ardından yüksek bir yere çıkan bir ozan eliyle tempo tutup, yaratılan şarkının ezgisini mırıldanmaya başlar. Ardından ozan, şarkıda kendisinin oluşturduğu bölümü seslendirir. Bu ilk ozanın ardından sırayla diğer ozanlar da söz alır ve kendi oluşturdukları bölümleri seslendirirler (Orusbiylanı, 1995, 61-62). Buradan anlaşılacağı gibi, ozanlar Karaçay-Malkarlar için vazgeçilmezdir, onların olmadığı bir toplantı düşünülememektedir.

Ortabaylanı Rimma, cırçıların bir okulu olmadığını, onların hayatla ilgili deneyimlerinin büyük, dil becerilerinin güçlü, duyduğu şeyleri unutmayan, sesleri güzel, söyleyişte usta kişiler olduğunu söylemektedir. Onların halkın âdetlerini, yaşayış şekillerini, huylarını çok iyi bildiğini söyleyen Rimma, halk cırçılarının kendi emeğiyle geçinen, fakir halklardan çıktığını söylemektedir. Rimma, cırçılar hakkında söylenen şu atasözlerini de hatırlatmaktadır:

Cırçı ölse, cırı kalır.[43]

Cırçı cırçığa qarnaş.[44]

Cırğa usta carıq culduz kibikdi.[45](Gociyalanı, Ortabaylanı, Süyünçlanı, 1969, 19).

Hubiylanı Magomet, cırçıların eskiden çok saygın bir yeri olduğunu, genç bir cırçının yaşlı ve soylu bir kimseyle aynı yerde oturabildiğini, bunun cırçıların sanatına duyulan saygının bir göstergesi olduğunu söylemektedir (Hubiyev, 1968, 166).

Orusbiylanı Safar-Ali, 1881 yılında yayımlanan bir makalesinde[46], eski dönemlerde ozanların halk tarafından çok önemsendiğini, ozanlık mesleğinin özel bir yeri olduğunu

[43] Cırçı ölse, şarkısı/şiiri kalır.
[44] Cırçı cırçıya kardeştir.
[45]Cır söylemede usta olan parlayan yıldız gibidir.

söylemektedir. Öyle ki, çok soylu ailelerin çocuklarının sanatsal yeteneğini fark etmelerinin ardından onları ozanların yanına gönderdiklerini, çocuklarını ozanların yetiştirmesini istediklerini söylemektedir. Çünkü ozanlar doğruluğu ve güzelliği öven, kötülüğü yeren, halka ışık tutan insanlar olmuştur. Ozanlar, ahlakî ve fikrî anlamda daima yol gösterici olmuştur. Bu özelliklerinin yanında cırçılar savaş zamanında cephede bulunarak gözlem yapmış, yiğitlik yapanları şiirlerinde övmüş ve böylece çatışmanın gidişatı hakkında bilgisi olmayanlara haber göndermiş, halkın saygı duyduğu kişileri şiirlerinde güzel bir şekilde anmış, halka zulüm edenleri de kötülükleriyle beraber şiirlerinde kötü anmaktan geri durmamıştır (Orusbiylanı, 1995, 61-62).

Halkın sevgisini kazanan cırçılar, insanların duygularını ve düşüncelerini cesur bir şekilde dile getirdikleri için halkın oluşturduğu görünmez bir kalkanla korunmuş gibidir. Cırçılara duyulan bu sevgi ve koruma duygusunun sebebi, sadece cırçıların cesur olmasından kaynaklanmayabilir. Geçmiş yüzyıllara bakıldığında, bugünkü ozanların yerinde şamanların var olduğu bilinmektedir. Şamanların inanç dünyasındaki rolleri, ruhlarla insanlar arasında bir aracı konumunda olmaları, insanların şamanlara karşı temkinlidavranmalarına ve mesafeli olmalarına sebep olmuştur. Zamanla toplum yapısındaki değişime, sosyal olaylara ayak uydurmaya çalışan şamanların görev tanımlarının da değiştiği görülmektedir. Şamanların dinsel görevlerini sürdürmenin yanında şiir ve müzik ihtiyacını karşılamayı da görev edindiği bilinmektedir (Tekin, 2012,303-304).Orusbiylanı Safar Aliy, Karaçay-Malkar halkının cırçıların olduğu ortamlarda özellikle giyim kuşamlarına dikkat ettiğini belirtir. Şapkası, kılık kıyafeti düzgün olmayan kişiler her an cırçı tarafından eleştirilebilir (Orusbiylanı, 1995, 62). Cırçıların insanlar üzerindeki tesiri geçmişten yakın zamanlara kadar devam etmiştir.

Cırçıların doğru söze, doğru işe önem verdiği, hatalı davranışları korkusuzca yerdiği bilinmektedir. *Balkarskiye Narodniye Pesni* adlı kitapta Kaysın Kuliyev'in bir hikâyesinden[47] alınan bölümde, Malkarlar arasında çok ünlü bir cırçı olan Etteyev İsmail Çegem'in yaşadıkları anlatılır. Çegem, çağırıldığı bir düğünde cır icra etmeye

---

[46] Urusbiyev S. , Urusbiyev S. , "Skazaniya o Nartskih Bagatıryah u Tatar-Gortsev Pitigorskavo Okruga Terskoy Oblasti", *Sbornik Materiyalov Dlya Opisaniya Mastnostey i Plemen Kavkaza*, Vıp. I, Atdel II, Tiflis, 1881, s.1-42.

[47] Kaysın Kuliyev, *Balkarskaya Narodnaya Lirika*, Nalçik, 1959.

başlayacakken orada bulunan zengin kimselerden biri, onunla alay edip, Çegem'in akıllı ve cır söylemeye uygun olmadığını imâ eder. Bunun üzerine Çegem şu karşılığı verir:

- *Tüz aytasa, jüyüshan, men qamçi bla kişini da urmayma, anı kişilikge da sanamayma. Qamçi senikidi, jır menikidi. Men jürekleni jarıqlayma, sen alanı jarsıtasa!...*[48] (Otarov, Holayev, 1969, 4).

Her cırçının kendine özgü repertuarı olduğunu söyleyen Hubiylanı, bazı cırçıların eski yiğitlik destanları söylediğini, bazılarının yeni cırlar, bir kısmının askerlik şiirleri, bir başkasının sevda şarkıları söylediğini, bazı cırçıların da eğlenceli hikâyeleri söylediğini aktarmaktadır. Cırçıların ses ve makamlarıyla övünmediğini, fazla naz etmediğini, cırlarının manasına ve cırın sözlerinin dinleyicinin anlayabileceği açıklıkta olmasına önem verdiklerini söylemektedir. Cırçıların söylediği cıra göre hareket ettiğini anlatan Hubiylanı, ağıt şeklinde cır söyleyen bir cırçının kimseye bakmayıp gözlerini kısarak matemli bir hal aldığını; eğlenceli bir cır söyleyen cırçının oynayarak ve neşeli bir şekilde cırını sunduğunu, hatta cırın konusuna göre vücudunu şekilden şekle soktuğunu, jestler yaptığını söylemektedir (Hubiyev, 1968, 166-167).

Dinleyicilerin sürekli olarak dikkatini çeken cırçı, bulunduğu yerde kendini dinletmekten hoşlanmaktadır. Hatta Hubiylanı Magomet, cırçının ve dinleyicinin cır icrası esnasında çok mutlu olduğunu iki tarafından da icra yapılmasından memnuniyet duyduğunu söylemektedir (Hubiyev, 1968, 168-169).

Ortabaylanı Rimma, Karaçay-Malkarlı iki büyük cırçı Koçharlanı Kasbot (Bakır oğlu) ve Canıbeklanı Appa (Kalay oğlu) arasında geçen bir atışmayı anlatarak, cırçılar arasında yaşanabilen çekişmelerden birine örnek vermektedir. Kasbot'un, Appa'ya küçük düşürmek için söylediği "Sen kimsin?"sözünü söylemesinin ardından, Appa şu mısralarla cevap vermiştir:

Sen Bağır eseng, men Qalay,

Sen qalay eseng, men alay.[49](Gociyalanı, Ortabaylanı, Süyünçlanı, 1969, 19).

[48]- Düzgün konuş, efendi, ben kamçı ile kimseye vurmuyorum, onu erkeklik de saymıyorum. Kamçı senindir, cır benimdir. Ben yürekleri aydınlatıyorum, sen onları üzüyorsun! …

[49] Sen Bakır(oğlu) isen, ben Kalay(oğluyum),/ Sen nasıl isen, ben (de) öyle(yim).

Karaçay-Malkar cırçıları, icra esnasında çeşitli müzik aletleri kullanmaktadır. "Sıbızğı, qıl qobuz, teyikli qobuz" bu aletlerdendir. Sıbızğı(kaval) çok eski zamanlardan beri kullanılan bir çalgı aletidir. Silah yapımında kullanılan ahşaptan ya da kamıştan elde edilen sıbızğı çubuğunda altı delik vardır. Sıbızğı, qıl qobuz ile beraber erkeklerin çaldığı bir müzik aletidir. Tiyeqli qobuz ise kadınların çaldığı çalgılardandır. Sovyet yönetimi yıllarından itibaren tiyeqli qobuzu erkekler de kullanmaya başlamıştır (Gociyalanı, Ortabaylanı, Süyünçlanı, 1969, 20). Tanzila Hacıyeva, P.Ostrakov'dan yaptığı bir alıntıda halk ozanlarının Nart destanlarını kaval çalarak ve davul çalar gibi küçük sopaları belirli bir ritimle birbirine vurarak söylediğini aktarmaktadır (Ostrakov, 1879, 701- 702'den Haciyeva, 1997, 184). Halk ozanlarının icrâ sırasında müzik âletleri kullanması, müzik âleti dışında sopaları birbirine vurarak ritim tutması ilgi çekicidir. Sözel kültür açısından bu ritmin önemi büyüktür. Bu ritim eşliğinde, zihninde belli bir sıraya soktuğu sözleri söyleyen ozan, ritmin hafızada kalıcılık sağlaması özelliğinden yararlanmaktadır (Ong, 1995, 48-52).

Karaçay-Malkarlı cırçıların bir kısmı gezerek ve sanatını icra ederek geçimini sağlarken bir kısmı da çobanlık ve bunun gibi işler yaparak hayatını sürdürmektedir. Ozanlar, çağırıldıkları toplantılarda ağırlandıktan sonra kendilerine ev sahipleri tarafından çeşitli değerli hediyeler verilmektedir. Cırçıların bulunduğu ev bir cenaze eviyse kendilerine kıyafet ve at gibi hediyeler verilmektedir (Orusbiylanı, 1995, 62).

Orusbiylanı Safar-Ali, Karaçay-Malkarlar'ın İslamiyet'i kabulünün ardından mollaların cırçılara karşı faaliyetleri olduğunu, halkı cırçılardan uzaklaştırmaya çalıştığını, bu ve başka nedenlerden dolayı cırçıların gün geçtikçe azaldığını söylemektedir (Orusbiylanı, 1995, 62).

Geçen zaman içinde pek çok cırçı Karaçay-Malkarlar'a destanlar, şarkılar söylemiştir. Bu cırçıların birçoğunun adı zamanla unutulsa da eserleri yaşatılmıştır. Adı günümüze kadar gelmiş olan cırçılar söz konusu olduğunda, Kagiylanı Nazifa, Karaçay-Malkarlı cırçıları 9.yüzyıldan itibaren başlatmakta, Karaçay-Malkarlar'ın ataları olabileceği tahmin edilen Kara Bulgarlar zamanına dayandırmaktadır. Kagiylanı bu cırçıları "Kürenli Cazıwla"[50] adlı eserinde şu şekilde sıralamaktadır: Mikail Baştu (835-900), Tram Han (10-12.yy), Zurum Biyçe (14.yy), Aqbilek Biyçe (14.yy), Goşayah Biyçe

[50] Kagiylanı Nazifa, *Kürenli Cazıwla*, Karaçayevsk, 2001.

(16-17.yy), Semenlanı Kalatur (18.yy), Kırımşavhal ulu İslam (1864-1910) (Kagıylanı, 2001, 5-126).

Ortabaylanı Rimma, Karaçay-Malkar cırçılarına Mekkilanı Örüzmek, Batdılanı Kaysın, Bayçoralanı Şeke, Bayçoralanı Mussa, Erikgenlanı Abuk ve Cukkalanı Marziyat'ı eklemektedir. Hatta bu isimlerin yanında günümüze yakın tarihlerde yaşamış olan Bolatlanı Mudalif ile Ramazan, Ortabaylanı Muhacir, Aliylanı Harşim ve Oruslanı Halit'i de zikretmektedir. (Gociyalanı, Ortabaylanı, Süyünçlanı, 1969, 19-20)

Ufuk Tavkul, önemli Karaçay-Malkarlı cırçılar olan Kara Mussa, Zantuvdu, Koçhar oğlu Kasbot, Meçi oğlu Kazım, Canıbek oğlu Appa ve Semen oğlu Sımayıl'ın hayatları hakkında bilgilere ve bazı eserlerine *Karaçay-Malkar Halk Şairleri Antolojisi*[51] kitabında yer vermektedir. Kitapta yer alan bazı cırçıların basılı kitapları bulunmakla beraber, bu cırçıların cırları halk dilinde söylenmeye devam edilmiş, kulaktan kulağa yayılarak varlığını sürdürmüştür. Aşağıda Tavkul'un sıraladığı bu isimlerle ilgili bilgiler yer almaktadır.

Malkar beylerinden Aydabol oğlu Artutay'ın cırçısı olan Kara Mussa, 17.yüzyılda yaşamıştır. Malkar beyi Artutay ve Gürcü beyi Teymuraz'ı övdüğü destanı, halk arasında halen yaşatılmaktadır(Tavkul, 2002b, 571).

1695-1798 yılları arasında yaşadığı tahmin edilen Zantuvdu, Karaçay-Malkar halk şairleri arasında önemli bir yere sahiptir. Kabardey prensi Kaytuk oğlu Aslanbek'i anlattığı destanı halk arasında yayılarak söylenmeye, yaşamaya devam etmiştir (Tavkul, 2002b, 571).

1834-1940 arasında yaşayan Koçhar sülalesinden olan Kasbot, 106 yıllık yaşamı boyunca Karaçay-Malkar sözel edebiyatına pek çok ürün vermiştir. Kasbot, gençlik yıllarından itibaren Kabardey, Malkar, Gürcü-Svan'larda çobanlık yapmıştır. Fakir bir aileden gelen ve hayatı boyunca sıkıntılar yaşayan Kasbot, şiirlerinde sosyal tabakalar arasındaki eşitsizlikleri, zengin-fakir tabaka arasındaki çekişmeleri işlemiştir. Kahramanlık destanlarından sayılan Barak, Candar, Kanamat, Gapalav gibi destanlar Kasbot'un eserleri olmakla beraber, zamanla anonimleşmiştir (Tavkul,2002b, 571).

[51] Ufuk Tavkul, *Karaçay-Malkar Halk Şairleri Antolojisi,* Bengü Yayıncılık, Ankara, 2010.

1859-1945 yılları arasında yaşayan ve medrese eğitimi görmüş olan Kazım Meçi, Karaçay-Malkar halk şiirinin önemli isimlerindendir. Bir ayağı sakat olduğu için, babası tarafından demirciye çırak olarak verilen Meçi, bu mesleğini ölene kadar sürdürmüştür. Bunun yanı sıra medrese yılları ve sonrasında edebiyatla ilgilenen Kazım Meçi, Arap-Fars ve Türk edebiyatına ait çeşitli eserleri okuma fırsatı bulmuştur. Bu eserlerden Nevaî, Fuzulî ve Firdevsî'ye ait olanların yanında, Birunî, İbn-Sina ve Farabî gibi isimlerin felsefî ve ilmî eserlerini de okuma şansına sahip olmuştur. Kazım Meçi, şiirlerinde sosyal konulara değinmiştir. Sosyal tabakalar olan "prens-asilzâde-köle" çatışmalarını ve zengin-fakir eşitsizliğini şiirlerinde işlemiştir (Tavkul, 2002b, 571).

Canıbek soyundan gelen Appa, 1864-1934 yılları arasında yaşamıştır. Appa, hiciv örnekleri veren bir şair, halk tiyatrosu aktörü ve kukla sanatçısıdır. Şiirlerinde zenginleri hicvetmiştir. Şiirlerini söylerken, yerdiği zenginlerin kuklalarını da kullanmıştır. 1905 yılında İstanbul'a gelen ve burada meddahları gören Appa, meddahlığı sonraki yıllarda yaptığı hiciv dolu gösterilerinde kullanmaya başlamıştır. Tavkul, 2002b, 572)

Karaçay-Malkar halk şairlerden olan Semen oğlu Sımayıl, 1891-1981 yılları arasında yaşamıştır. Bu halk şairi küçük yaşlardan itibaren din eğitimi almıştır ve Arapça öğrenmiştir. Sımayıl, "David Sasun" isimli Ermeni destanının 1000. yılının kutlanması için yapılan Sovyetler Birliği Halk Ozanları yarışmasında birincilik kazanmış ve 1940'lı yıllara kadar çeşitli ödüllere layık görülmüştür. Rejimle ters düşen şiirlerinden dolayı bir dönem ismi unutturulmaya, destanları anonim gibi gösterilmeye çalışılmıştır. Onun eserlerine sahip çıkan Karaçay-Malkar aydınları, 1990'lı yıllarda Sımayıl'ın şiirlerini kitaplaştırmıştır (Tavkul, 2002b, 572).

Karaçay-Malkar sözel edebiyatının yapı taşlarından olan cırçıların, halk edebiyatı için ne kadar önemli birer hazine olduğu, yapılan saha çalışmalarıyla ortaya çıkmıştır. Cırçılardan derlenen destan, efsane vb. türdeki eserler, birden fazla bilim insanı tarafından yazıya geçirilmiş ve yayımlanmıştır. Böylece Karaçay-Malkar halkının zengin söz dünyası, cırçıların katkılarıyla yazılı edebiyat dünyasındaki yerini almıştır.

Karaçay-Malkar edebiyatının sözel ürünlerinin derlenmesi ve yayımlanması 19.yüzyılı bulur. Sözel edebiyatın önemli ürünlerinden olan Nart efsaneleri ilk defa basıldığında Orusbiylanı Safar-Ali'nin adıyla yayımlanmıştır. Orusbiylanı Safar-Ali, 1881 yılında

çıkan bir dergide[52] dört Nart efsanesini yayımlamıştır: "Örüzmek", "Şavay", "Raçikav", "Sosruk". M.Aleynikov 1883 yılında aynı derginin üçüncü sayısında "Karaçay Efsaneleri" adında birkısım Nart efsanelerini ("Aşemez ile Hubun", "Emegenler") neşretmiştir. A.N.Diçkov Tarasov 1898 yılında, yine aynı derginin yirmi beşinci sayısında "Alavgan", "Gencakeşavay", "Çüyerdi" vb. Karaçay-Malkar efsanelerini yayımlamıştır [53] . 1903 yılında N.P.Tulçinsky, *Terek'ten Toplananlar* adlı eserde Karaçay-Malkarlar'ın şiirlerini, destanlarını, efsanelerini, Nart efsanelerini, Nart sözlerini yayımlamıştır (Ortabaylanı, 1987, 4-5).

Macar bilim adamı W. Pröhle, "Keleti Szemle" dergisinde, 1909 ve 1916 yıllarında Karaçay ve Malkar'dan derlediği 17 masalı yayımlamıştır (Aslan, 2012, 5).

Laypanlanı Hamit, Karaçay bölgesinden derlediği halk edebiyatı ürünlerini *Eski Karaçay Türküleri* adlı kitabında toplamış ve 1940'ta yayımlamıştır (Bice, 1991, 117).

Aynı yıl Laypanlanı Hamit ve Dudalanı Mahmud, derledikleri masal, efsane ve hikâyeleri *Karaçay Folklor* adıyla yayımlamıştır (Aslan, 2012, 5).

Azret Holayev, Karaçay-Malkar Nart efsanelerini ilk defa özel bir kitap hâlinde toplayıp, Nalçik'te 1966 yılında çıkarmıştır (Ortabaylanı, 1987, 5).

Ortabaylanı Rimma, 1987 yılında *Karaçay-Malkar Folklor* kitabını yayınlamıştır. Bu kitapta 1958-1986 yıllarında yapılan alan gezileri sırasında derlenen Nart destanları, hikâyeler, masallar ve fıkralar bulunmaktadır.

Hacilanı Tanzila, 1999 yılında Nalçik'te "Qaraçay-Malqar Comakla, Tavruhla Em Aytıwla"adlı iki ciltlik bir derleme kitabı yayımlamıştır (Aslan, 2012, 7).

[52] S. Urusbiyev, "Skazaniya o Nartskih Bagatıryah u Tatar-Gortsev Pitigorskavo Okruga Terskoy Oblasti", *Sbornik Materiyalov Dlya Opisaniya Mastnostey i Plemen Kavkaza*, Vıp. I, Atdel II, Tiflis, 1881, s.1-42.
[53] Diçkov Tarasov A.N. , "Zametki o Karaçae i Karaçaevtsah", *Sbornik materialob Dlya Opisaniya Mestnostey i Plemen Kavkaza*, XXV, Tiflis, 1898.

1.3.Sözel Edebiyat

1.3.1. Destanlar

Sözel edebiyatın önemli türlerinden olan destan, Karaçay-Malkar halkının edebiyatı açısından da çok önemlidir. Yazılı edebî ürünlerin geç devirlerde verilmesinden dolayı sözel geleneğin bir hayli gelişmiş olduğu Karaçay-Malkar Edebiyatında destan türü, günümüze kadar sözel olarak yaşatılabilmiştir.

Türkçede "destan" kelimesi söz konusu olduğunda pek çok kavramın akla geldiği muhakkaktır. Özkul Çobanoğlu bir eserinde, Farsça kökenli "dâstân" kelimesinin karşılığını bulmak için çeşitli sözlükleri taramış, sonuç olarak , "destan, epope, hikâye, şöhret, ün, kıssa, masal, manzum hikâye, geçmiş şeylerin hikâyesi, sergüzeşt, bir vaka hal hikâye ede âmiyane manzume" gibi tanımlarla karşılaşmış ve bunları eserinde belirtmiştir (Çobanoğlu, 2003a, 14).

Türk dünyasında "destan" terimini karşılayan ya da bu terime yakın anlamda kullanılan terimler bulunmaktadır. Yakut Türkleri manzum kahramanlık şiirlerine ya da kahramanlık hikâyelerine "olongho/olongo" adını vermektedir. "Ölöng" sözü Kırgızlarda "dörtlük, şiir ve türkü" manasında kullanılmaktadır. "sab/sav" kelimesi "söz, nutuk, haber, salık, mektup, risale, atalar sözü, kıssa, hikâye, tarihî olay" anlamlarına geldiği için kısmen "destan" kavramını ifade etmektedir. "irtegi" kelimesi Kumancada, Kırım lehçesinde, Çağatay edebî dilinde ve Kur'an tercümelerinde "hikâye, kıssa, destan, eski söz" anlamında kullanılmaktadır. Kırgız Türkleri'nde kahramanlık destanına "comok", destanı anlatana "comokçu", destanın bir parçasını okuyana ise "cırçı" denilmektedir (Elçin, 1968, 14-23). Ayrıca "alptığ nımah, jomok, jır, batırlar cırı, maadırlıg tool, kahramandık epos, kay çörçök, kaylap aydar çörçök, alıptıh nımah, boy, epos, epostık jırlar, köne epos, batırlık ertegi" sözleri de "destan" terimiyle bağlantılı olarak kullanılmaktadır (Çobanoğlu, 2003a, 14).

"Destan"ın tanımı konusuna gelecek olursak, bu terim hakkında Aristo zamanından itibaren çeşitli tanımlar yapıldığını söyleyebiliriz. Aristo'ya göre destan, temsili ve anlatmaya dayalıdır, ölçülüdür ve belli bir uzunluktadır. Kahramanlık olaylarının ölçülü bir şekilde anlatıldığı destanın ölçüsü, altı mısralı ve kahramanlık konulu olması

itibarıyla trajediden farklıdır (Reichl, 2002, 127). Bowra, destanî şiirin genel olarak kabul edilmiş şekliyle;

...belli bir uzunlukta olan ve özellikle savaş ve dövüş gibi hareketleri ve yaşanmış bir olaydan kaynaklanan önemli ve belli bazı olağanüstü yapıp etmeleri konu edinen bir anlatma...

olarak tanımlamaktadır (Bowra, 1945, 1'den Reichl, 2002, 127).

Pertev Naili Boratav, destanın başlıca niteliğinin "uzun soluklu" bir anlatım olduğunu belirtmektedir. Destanlardaki anlatımın ölçülü olduğuna değinen Boratav, *Dede Korkut Kitabı* gibi anlatımlarda ölçülü sözün yanında düz anlatımların da bulunabildiğine değinmektedir. Yani düz söz ve ölçülü söz destanda bir arada bulunabilmektedir (Boratav, 2003, 49).

"Destan" kelimesi dilimize girdikten sonra edebiyatımızda çeşitli türleri anlatmak amacıyla kullanılmıştır. Dîvan edebiyatı geleneğinde; aruz vezniyle yazılmış dinî hikâyeler, aruz vezniyle yazılmış fikrî ve tasavvufî eserler, mensur nasihat kitapları, manzum tarih kitapları, mensur tarih kitapları bu kelimeyle adlandırılırken Tanzimat döneminde âşık tarzı destanı çağrıştıran şiirlere destan isimlendirmesi yapılmıştır. Halk edebiyatında mensur biyografik eserlere, bazı manzum eserlere, manzum mensur eserlerin bir kısmına, âşık tarafından hazırlanan koşma, mânî ve az da olsa dîvan şeklindeki parçalara "destan" denilmiştir (Çobanoğlu, 2000, 2-3).

Günümüzde, edebiyatımız için "destan" sözünü kullanırken genellikle; kahramanlık temalarının ağır bastığı manzum, manzum-mensur, mensur eserler kast edilmektedir (Dursun Yıldırım, 1998, 149). Kahramanlık destanı bağlamında genel bir tanım yapmak gerekirse;

Destan, kahraman ve kahramanlık kavramlarının, epik karakterli bir yaşayışın zaman, mekân ve hadiseler içindeki yansımalarının olay örgüsü ile biçimlendirilmiş anlatımlarıdır.(Tural, 1998, 12).

Destanlarda anlatılan hadiselerle ilgili olarak Pertev Naili Boratav iki maddelik bir gruplama oluşturmuştur. Bu gruplamada destanlarda yer alan konular genel olarak sıralanmıştır. Söz konusu maddeler şu şekildedir:

1.Kozmogoni ve mitoloji konuları: Evrenin ve yeryüzündeki varlıkların yaradılışları; tanrılar, tanrımsı varlıklar (tanrılarla insanların birleşmesinden doğmuş kimseler), dev, ejder vb. gibi şeytansı kötü güçleri cisimlendirmiş yaratıklar; bu çeşitli varlıkların kendi aralarında ya da insanlarla alışverişleri, savaşları.

2. Ulusun geçmişindeki önemli olaylar, büyük önderlerin dışta ve içte, toplumun düşmanları ile savaşları, toplumu daha rahat bir yaşama ulaştırma çabaları…(Boratav, 2003, 50).

Başta "kahramanlık" konulu destanlar olmak üzere, destanların neden ve nasıl ortaya çıktığı bilimin merak konusu olmuştur. Destanların tarihî gerçekler ve mitolojik unsurlarla örülü dünyasının sırrına ulaşmak isteyen araştırmacılar arkeolojik eserlerden hareketle bu konuyu aydınlatmak istemiştir ve bu konuyla ilgili çeşitli tezler geliştirmişlerdir. Güney Sibirya bölgesindeki araştırmaları yöneten ve bulguları yorumlayan arkeolog Mikhail P. Gryaznov, Türk destanlarının oluşumunun ve konularının ortaya çıkışının M.Ö. VII-VI. asırlar ve M.S. I. asır arasında gerçekleştiğini düşünmektedir. Gryanov'a göre, bu tarihler arasında Orta Asya ve Doğu Avrupa atlı göçebe kavimleri arasında yer ve hayvan ihtiyacından dolayı mücadeleler olmakta, bu mücadelelerde bazı cesur ve kudretli kimseler halkın takdirini kazanmaktadır (Gryaznov, 1950, 5-6'dan Yıldırım, 1998, 150). Özkul Çobanoğlu da bu düşünceden hareketle, "tabiat karşısında pasif durumda olan insanın demirin işlenmesiyle beraber güç kazanmaya başladığı, boylar arası birliklerin sağlanmasına paralel olarak da mensup olduğu toplulukların kaderini yapmaya çalışan kahramanların ortaya çıktığı" sonucuna ulaşmaktadır (Çobanoğlu, 2003a, 36-37). Bu kahramanların yağma savaşlarında kazandığı başarılar zamanla ozanlar tarafından anlatılarak destana dönüşmüştür.

Dursun Yıldırım, Gryaznov'un tespitlerine bir de atalar kültünü eklemekte, Türklerde atalar kültü[54], atalaların ruhlarına tapınma ile destan döneminin bağlantılı olduğunu düşünmektedir. Dursun Yıldırım, tarih, etnografya, arkeoloji ve antropoloji bilimlerinin ulaştığı deliller doğrultusunda Türk destan edebiyatının teşekkülünün M. Ö. I. binde başladığını belirtmektedir (Yıldırım, 1998, 150).

Destanların yüzyıllar süren gelişimi içerisinde, çeşitli olayların destan anlatımına katıldığı, destanın hacminin genişlemeye başladığı bilinmektedir. M. Fuat Köprülü, "millî destan"ın oluşumunu anlatırken, halkın yaşadığı büyük sarsıcı bir olaydan sonra

[54] Konuyla ilgili detaylı bilgi için bknz: Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi,* Cilt 2, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul, 2012.

halk şairlerinin söz konusu olayları parçalar hâlinde sunduklarına değinir. Olayları bu şâirlerin/ozanların dilinden öğrenen halk, göç ettiği yerlere de bu destan parçalarını taşır. Yeni parçalar meydana getiren ya da önceki parçaları bir "kahraman" etrafında toplayan halk yeni destan dairelerinin oluşmasına sebep olur. Bu halkın medenî seviyesi yükselir ve "birlik" ihtiyacı doğarsa, halkın oluşturduğu destan halkaları çeşitli halk şairlerince birleştirilerek "millî destan" ortaya çıkarılır (Köprülü, 1980, 41-42). Çok fazla olayı içeren, çok sayıda destan dairesi taşıyan Manas Destanı[55], bu millî destanlara bir örnektir[56].

Türk destanlarını ilmî anlamda sınıflandıran ilk Türk, Zeki Velidî Togan'dır. Togan, millî destanların oluşumu için üç aşamanın olması gerektiğini anlatmaktadır. Bu aşamalar;

1. Çeşitli zamanlarda yaşanmış olan maceralara ya da dinî ve fikrî hayat için önemli olan geleneklere sahip bir milletin hayatının, o milletin halk şairleri tarafından söylemesi.

2. Destansı bir hayat yaşayan milletin, henüz tam olarak medenî etkilere kapılmadan önce sarsıcı bir olay yaşaması, önceden yaşadığı destansı olayların son yaşanan sarsıcı olay etrafında toplanması.

3. Yaşanan son olayın ardından milletin bir anda medenî bir hareketi başlatması, dönemin aydınlarından birinin insanların millî düşüncelerinden kaynaklanan bu hareketi bütün hâlinde destan olarak edebî bir şekle sokması.

şeklindedir (Togan, 2006, 31-32).

Öcal Oğuz, destanın oluşumundan günümüze gelişine kadar olan zamanı beş devreye ayırmaktadır. Birinci olarak, destanı oluşturan topluluğun "destan devri" olarak adlandırılabilecek bir dönemi, yani mitolojik öğelerin yoğun olarak kullanıldığı devri yaşaması gerekmektedir. İkinci olarak, destanı yaratan topluluğun sözel geleneğe sahip

[55] Keneş Yusupov, *Manas Destanı* (Türkiye Türkçesi'ne Aktaranlar: F.Türkmen-A.İnayet), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1995.

[56] Eski Kırgız boylarının dış saldırılardan korunmak, insanların birlikteliğini anlatmak, halkını koruyan kahramanların çevikliğini ve kuvvetini anlatmak, kahramanı yüksek seviyede tutmak için anlatılan Manas Destanı, türlü çarpışmaları anlatan(Caynakova, 1995, 148), uzun soluklu bir destandır. Manas Destanı'nda geçen destan daireleri şöyledir: Birinci daire, Manas'ın doğumuyla başlayıp maceralarıyla devam eder, ölümüyle son bulur. İkinci daire, Manas'ın oğlu Semetey'in doğumuyla başlayıp yaptığı işleri anlatır ve ölümüyle son bulur. Üçüncü daire, Semetey'in oğlu Seytek'in doğumuyla başlayıp babasının öcünü almasını anlatır. Bu üç dairenin dışında, Coloy Han ve Er Töştük'ün parçaları da Manas Destanı'nın içinde yer almaktadır (Yıldız, 1995, 21).

olması gerekmektedir. Üçüncü olarak, destanın teşekkülüne ilham veren çekirdek olayın olması gerekmektedir. Dördüncü olarak, yaşanan olayın bir ozan tarafından edebî metin haline getirmesi gerekmektedir. Son olarak da metnin, tespit edilip yazıya geçirilmesi ve zamanın toplumu tarafından kabul görmesi gerekmektedir (Oğuz, 2000, 51-52).

Gerekli şartları sağlayarak destan hâline gelmiş olan metinler, araştırmacılar tarafından belli bir sisteme göre tasnif edilmek istenmiştir. Bu konuda çeşitli tasnif denemeleri yapılmıştır. Önceki yöntemleri değerlendiren Özkul Çobanoğlu, kahramanlık destanlarını "eski" ve "yeni" oluşlarına göre tasnif etmiş, "yeni" destanları "arkaik destanlar", "kahramanlık destanları" ve "tarihî destanlar" olarak sınıflandırmıştır (Çobanoğlu, 2003, 48-54).

Türk milletinin zengin sözel edebiyatının önemli bir parçası olan destanlar, sözel geleneğin yaşamasını sağlayan ozanlar tarafından günümüze kadar getirilmiştir. Destanların yüzyıllarca yaşayabilmesinin nedeni, hayal gücü ve anlatımı kuvvetli olan ozanların kabiliyetinin yanında destanları ilgiyle dinleyen kitlelerin var olmasında saklıdır. Hayatın anlamını, yaşamın kurallarını, gelenek ve göreneklerin önemini, vatan ve millet sevgisini vb. unsurları destanlarla dile getiren ozanlar Türk milleti için daima önemli bir yere sahip olmuştur. Ozanlar değindikleri konuların önemiyle beraber, bu konuları özenli söyleyişleriyle birleştirerek halkın beğenisini hak etmişlerdir.

Ozanlar destanları nazım, nesir ya da nazım-nesir olarak dile getirmektedir. Nazım şeklindeki destanlarda hece ölçüsü kullanılmaktadır. Bazı zamanlar hece ölçüsüne de uyulmadığı, serbest nazım kullanıldığı görülmektedir. Hece ölçüsü kullanılması durumunda çeşitli sayılarda hecelere rastlanmaktadır. Hece sayısındaki çeşitlilik, duraklarda da göze çarpmaktadır. On iki heceli bir dize 6+6 şeklinde bölünebildiği gibi, 8+4 şeklinde de bölünebilmektedir. Ölçünün sağladığı ritmin gücü, kelime ve kelime grubu tekrarlarıyla artmakta, seslerdeki uyumun buna eklenmesiyle müzik ortaya çıkmaktadır (Karabacak, 2002, 597-599). Mensur şekilde anlatılan destanlarda, icrâcının çeşitli kelime gruplarını, isim ve sıfat tamlamalarını kâfiyeli bir şekilde birbirine bağlaması söz konusudur. Mensur anlatım gerçekleştirilirken de musıkîye başvurulmaktadır (Yıldırım, 1998, 154).

Türk destanlarının sözel olarak icrâ edilmesi esnasında genellikle bir çalgı âleti kullanılmaktadır.

Destanın ritmi veya melodisi, Korkut Ata'nın kopuzu ve Azerbaycan'da, Türkiye'de sazla (bağlama vb.), Türkmenlerde, Karakalpaklarda ve Uygurlarda "dutar"la, Altaylarda "topşuur", Hakaslarda "çathan", Kazaklarda "dombra" olarak adlandırılan formlarıyla oluşturulmaktadır.(Çobanoğlu, 2003a, 73-74).

Sözel edebiyat ürünü olan destanlar zamanla yazıya geçirilmeye başlanmıştır. Bu destanlar çeşitli sebeplerle ve çeşitli yollarla yazıya geçirilmiştir. Destanların yazıya geçirilmesi şu şekillerde olmaktadır:

a. Tarihinde önemli olaylar yaşayan bir milletin, yaşanan bir olay sonucu millî anlamda uyanış yaşaması, bu uyanışı yaşayan insanların düşüncelerinin bir halk âşığı tarafından destan şekline getirilmesi.

b. Sözlü haldeki destanın bir ozan ya da okuryazar bir kimse tarafından, son hâlini korumaya özen gösterilerek yazıya geçirilmesi.

c. Destan geleneğinin sürdüğü bir dönemde, destan metinlerinin çeşitli araştırmacılar tarafından tespit edilip yazıya geçirilmesi, yazıya geçirilen destan sayısının bir yığın oluşturması.

d. Destansı olayların yaşandığı çağlar geçtikten sonra, elde olan destan parçalarının bir düzene konulup birleştirilmesi, böylece yeni sayılabilecek bir destanın oluşturulması(Boratav, 2003, 53-54)

Sözlü destanlar, âşıklık geleneği çerçevesinde sürdürülerek geleceğe taşınırken, yazılı destanlar da ilmî çevreler tarafından araştırma konusu olarak kullanılmaktadır. Destanlarda geçen tarihî, mitolojik, sosyolojik vb. unsurlar, ilmî çalışmaların hareket kabiliyetini artırmaktadır.

Destanlarda geçen olaylar, tarihsel boyutta incelenerek, olayların gerçekle olan bağlantısı bulunmaya çalışılmaktadır. Böylece yazılı dönem öncesinde yaşanan ve somut şekilde belgelenemeyen olaylar ilmî boyutta ele alınmaktadır. Sadık Tural, destanların tarihî boyutuyla ilgili olarak, millî destanların tam tarih olmadığı gibi tam bir masal olamayacağını belirtir. Tural'a göre; destan sonradan hayal gücünün şekillendirip epikleştirdiği tarihî gerçeklere dayanır. Bu tarihî gerçekler ve çekirdek olaylar gerçeğe uygunluğunu kaybetmez; fakat olağanüstülük taşıyan unsurlarla

bağlantılı olarak anlatılır. Destanlarda kahramanların olağanüstü özellikler taşıması, halkın onlara verdiği değerden kaynaklanmaktadır (Tural, 1998, 41). Destanlarda geçen olayların titizlikle incelenmesi, öznel yanları ağır basmakla beraber hakikati bulundurma ihtimali daima göz önünde bulundurulmalıdır.

Destanların farklı coğrafyalarda, farklı geleneklerle beraber farklı versiyonlarına rastlamak mümkündür. Bu versiyonlarda karşılaşılan değişiklikler, sözlü destanî şiirin farklı bir dil ve kültür çerçevesinde gelişme yolu hakkında bir şeyler ifade ettiği gibi, tarihî gelişmenin ve aynı anda, zaman ve mekâna göre değişmenin de ifadesidir (Reichl, 2002, 343). Ayrıca, destanlar mitolojik unsurların yoğun bulunabildiği metinler olduğu için, milletlerin düşünce dünyasına ışık tutmak açısından çok önemlidir.

Üzerinde çalışılan *Karaçay-Malkar Folklor* adlı kitapta çeşitli destan metinleri yer almaktadır. Bu destanlar, Karaçay-Malkarlar tarafından "Nart Destanları/Epos"[57] olarak adlandırılmaktadır.

Karaçay-Malkarlar'ın sözel edebiyat ürünleri arasında en çok bilinen tür olduğu söylenebilecek bu destanlar, özellikle Kuzey Kafkasyalı halkların aralarında paylaşamadığı, hepsinin sahiplendiği halk eserleridir. Mitolojik ögelerin yoğun olarak bulunduğu bu destanlar nazım veya nesir olarak sözel edebiyatta yaşamaya devam etmektedir.

Karaçay-Malkar halkının destan geleneğinde büyük bir yeri olan Nart destanlarına geçmeden önce Karaçay-Malkar sözel edebiyatının diğer destanlarına kısaca değinmekte yarar vardır. Karaçay-Malkar halkı yüzyıllar süren yaşam yolculuğunda çok çeşitli konularda destanlar üretmiştir. Bu destanların bir kısmı İslamiyet'in kabulü öncesinde oluşturulmuştur. "Biynöger" destanı buna örnek olarak gösterilebilir. Bunun yanı sıra Karaçay-Malkar halkının bugün yaşadığı bölgeye yerleşimini anlatan ve Karaçay-Malkarlar'ın isminin sahibi olduğu düşünülen "Karça" destanı, aynı zamanda bir kahramanlık destanıdır. "Cantuvgan, Qanşawbiy ile Goşayah Biyçe, Çüyeldi, İbak Oğlu Aznavur, Bekmırza ile Kaysın, Candar, Zavurbek, Kara Mussa, vb." Karaçay-Malkar kahramanlık destanlarından bazılarıdır. Karaçay-Malkar sözel edebiyatında

[57] Kuzey Kafkasya'daki halkların Nart destanları dışında, Nart efsaneleri ve Nart masalları da bulunmaktadır. Örnek olarak, bölge halklarından olan Çeçenler Nart efsanelerine "Nart Erstxo" demektedirler (Elmurzayev, 2004, 10).

Kabardey prenslerinin kahramanlıklarını anlatan destanlara da sıkça rastlanmaktadır. Kabardey Halk Edebiyatında yer almayan bu destanlar, Karaçay-Malkar Halk Edebiyatında zengin bir yer tutmaktadır. Açemez ve Cansoh gibi Kabardey prensleri, destanlarda Karaçay-Malkarlı gibi anılmaktadır (Tavkul, 2004a, 399).

Rusların Kafkasya'ya saldırması ve Kafkasyalılar'ın direnişini, Kafkas halklarının ve Karaçay-Malkarlar'ın kahramanlıklarını anlatan destanlar, sözel edebiyatın önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra 20.yüzyıl başındaki Rus-Japon Savaşı esnasında cepheye gönderilen Karaçay askerlerin ardından söylenen destanlar da günümüzde hâlen yaşatılmaktadır. "Hasavka, Umar, Hoj, Yapon Uruşha Ketgenle" bu destanlara örnek olarak verilebilir (Tavkul, 2004a, II-III).

Karaçay-Malkar Destanlarında sosyal konulara ve sorunlara da yer verildiği görülmektedir. Kölelik sistemi, sevip de kavuşamama gibi temaların bulunduğu destanlara örnek olarak "Atabiy, Bekbolat, Akbiyçe ile Ramazan" destanları verebilir (Tavkul, 2004a, II-III).

Karaçay-Malkar Halk Edebiyatının çok önemli bir bölümünü oluşturan destanlar konusunda verilen bu bilgilerin ardından, destan türünün ilk akla gelen ürünleri olan "Nart Destanları" hakkında bilgi vermeye başlanabilir.

Araştırmacılar "nart" kelimesinin etimolojisi hakkında pek çok varsayımda bulunmuşlardır. Aşağıda maddeler hâlinde verilmiş olan varsayımlar, U.Z.Bayramukov ve M.U. Bayramukov'un birlikte hazırladığı *Nartiyada* adlı eserdeki maddelerin daha az başlıkta toplanmasıyla oluşturulmuştur:

1. Bazı araştırmacılar "Nart" kelimesinin kaynağını çeşitli dillerde aramışlardır. Adige bilim adamı Şora Nogmov kelimenin Adigece "nar"(göz) + "ant"(Ant kavmi) kelimelerinin birleşimiyle oluştuğunu söylemektedir.[58] L. G. Lopatinskiy "nart" kelimesinin Ermenice'deki "nard"(insan) kelimesinin ve Gürcü dilindeki "nar" (insan) kelimesinin değişimiyle oluştuğu görüşündedir.[59] B.V.Skitskiy "Narte" kelimesindeki, Oset dilinde pek çok yerde kullanılan bir ek olan "te" ekinden dolayı, bu kelimenin Oset dilinden geldiğini varsaymaktadır. Ş. H. Salakaya, "nart" teriminin etimolojisini

[58] Şora Nogmov, *İstoriya Adigeyskovo Naroda*, Nalçik, 1947, s.27.
[59] L.G. Lopatinskiy, "Kabardinskiya Predaniya , Skazaniya i Skazki, Zapisaknıya Pa-Ruski", *SMOMPK*, Vıp. XII, Tiflis, 1891, s.1-145.

bulmaya çalışırken kelimenin içinde bulunan, "Urad-tu" kelimesinde de karşılaştığımız "t" öğesini Oset dilinden ya da Abhaz dilinden yararlanarak bulmak mümkün değildir. Salakaya'ya göre; "t" ("tu") öğesi, "nar", "nair" kelimesine eklenmiştir.[60] A. M. Gadağatl, kelimenin "nar"+ "te" ya da "nar"+ "t"(ı) şeklinde iki öğeden oluştuğunu, Adigece "nar" (göz) + "t(ı)" (hediye etmek) kelimesine "göz vermek", "gözünü sakınmamak" anlamına geldiğini belirtmektedir.[61] V. F. Miller, "Asetin Nart destanlarında kullanılan; fakat Kabardeyce ya da başka bir dilden gelen bir kelime" olduğu görüşündedir.[62] G. Dumezil, "nart" kelimesinin kökeninin eski Âri dilindeki "nrit"(dans etmek) kelimesinden gelme ihtimaline değinmektedir. Dumezil başka bir çalışmasında bu kelimenin Sanskritçe ve İran dilindeki "erkek, savaşçı" anlamına gelen "nar" kelimesinden kaynağını almış olabileceğine yer vermektedir.[63]

2. Bazı araştırmacılar "Nart" kelimesinin kaynağının tek bir dilde olamayacağını, hatta bugün yaşayan kelimelerle açıklanmasının mümkün olamayacağını belirtmektedir. Petra Karloviça Uslara, L. P. Semenov bu görüşte olanlardandır. A. Gren "nart" sözünün Kafkas dillerinden sadece birine ait olamayacağını, kelimenin kökünün Gazi Kumuk diliyle bağlantılı olabileceğini söylemektedir.[64] D. G. Cantiyeva "Kuzey Kafkas Dağlılarının Kahramanlık Destanları" adlı çalışmasında "nart" kelimesinin Kuzey Kafkas dillerinin hiçbirinde korunmadığı, bulunmadığı sonucuna varmaktadır.[65]

3. Bazı araştırmacılar ise kelimenin anlamıyla ilgili çeşitli açıklamalarda bulunmaktadır. M. V. Rklitskiy'e göre; "nart" kelimesi çok eski devirlere ait bir kelime olan "nar" kelimesinden gelmektedir, "kahraman" veya "savaşçı" anlamında kullanılmaktadır.[66] Ş. D. İnal-İpa, "nart" kelimesinin "annenin ailesi" anlamına gelebileceğin değinmektedir.[67] V. İ. Abayev, "nar" kelimesinin Moğolcada "Güneş" anlamına geldiğini belirtir. Nartlar kozmik planda "Güneşin Torunları", totemik planda "Kurdun Çocukları"dır.[68]"M. A. Habiçev'e göre; "Nart kelimesinin "nar" kelimesinden

[60] Ş.H. Salakaya, *Abhazskiy Narodnıy Geroiçeskiy Epos*, Tiflis, 1966, s.73-74.
[61] A.M. Gadagatl, *Geroiçeskiy Epos "Nartı" i Evo Genezis*, Krasnodar, 1967, s.206.
[62] V.F.Miller, *Osetinskiye Edüdı*, Vıp. 1, 1881, s.8.
[63] George Dumezil, *Osetinskiy Epos i Mifologiya*, Moskova, 1977.
[64] A. Gren, "Kumıkskiye Tekstı", *SMOMPK*, Vıp. XVII, Atdel III, Tiflis, 1893.
[65]D.G. Cantiyeva, "O Geroiçeskom Epose Gortsev Severnovo Kavkaza", *SKK GNİİ*, Vıp. II, Don-Rastov, 1929.
[66] Rklitskiy, M.V. , "K Voprosu o Nartah i Nartskih Skazaniyah", İzvestiya Osetinskogo NİİKrayevedeniya, Vıp. 2, Vladikafkaz, 1927, s.33.
[67] Ş.D.İnal-İpa, "Ob Abhazskih Nartskih Skazaniyah", *Trudı Abhazkovo Nİİ*, Sohum, 1949, s.111-116
[68] V.İ. Abayev, *Osetinskiy Epos*, Moskova, 1978.

türemiştir, "nar" kelimesi Moğolcada "Güneş", Çuvaşçada "çok güzel, kızıl, güzel", Yakutçada "karakter, huy, davranış", Karaçay-Malkar dilinde Nart, "asil, cesur, akıllı, bahadır" anlamlarına gelmektedir. Bundan hareketle "nar" bir kelimedir, "t" öğesi muhtemelen bir ektir.[69](Bayramukov U., Bayramukov M., 2012, 28-30).

Nart destanları, Kuzey Kafkasya halklarının ortak ürünü olarak kabul edilen, içerisinde mitolojik kahramanların yoğun olarak bulunduğu destan ve efsanelerdir. Adigey, Abhaz, Karaçay-Malkar, Oset halklarına ait Nart destanları olduğu gibi Gürcü ve Çeçen[70] halklarına ait destan ve efsanelerde Nart destanlarıyla bazı paralellikler olduğu bilinmektedir. Nart destanlarının hangi yüzyıla ve hangi halka ait olduğu konusunda çeşitli araştırmalar yapılmakla beraber, araştırmacılar bu destanların her halkın kendi yaşam şekline ve bulunduğu coğrafyaya göre şekillendiğini düşünmektedir. Asetin Nart destanlarından hareketle Nart destanlarının ortaya çıkışını M.Ö. VII-VIII. yüzyıllara bağlayan araştırmacılar olduğu gibi (Yükseler, 1999, 15) bu destanların üç bin yıl öncesine kadar var olduğunu söyleyen araştırmacılar da (Elmurzayev, 2004, 8) bulunmaktadır. Nart destalarında anlatılan zaman mitolojik olup "Nart dönemi" olarak anılmaktadır.[71]

Nart destanlarının derlenmesi ve yayımlanması 19.yüzyılda gerçekleşmeye başlanmıştır. Bu destanlar, ilk olarak Rusya Bilimler Akademisi üyesi olan Rus bilim adamlarınca derlenmiştir. Osetlere ait Nart destanları, Rus bilim adamı V. B. Pfaff tarafından 1871'de Tiflis'te basılan *Sbornik Svedeniy o Kavkaze*'de yayımlanmıştır. V.F. Miller, *Osetinskie Etüdı* adlı çalışmasını 1881-1887 yılları arasında üç cilt olarak Moskova'da yayımlamıştır. Bu ikinci çalışma, Nart destanlarına olan ilgiyi artırmıştır. K. Atajukin, 1891 yılında, Tiflis'te basılan *Sbornik Metarialov Dlya Opisaniya Mestnostey i Plemen Kavkaza* adlı dergide Kabardey Çerkeslerine ait Nart destanlarının metinlerini yayımlamıştır. Rus bilim adamı P. Ostryakov Karaçay-Malkar Nart destanlarını ilk olarak 1879 yılında *Vestnik Evropı* adlı dergide yayımlamıştır (Tavkul, 2008, 599-618). Safar-Aliy Urusbiyev 1881 yılında, *"Sbornik Metarialov Dlya Opisaniya Mestnostey i*

[69]M.A.Habiçev, *Karaçayevo-Balkarskoe İmennoe Slovaobrazobaniye*, Çerkessk, 1971, s.137-138.
[70] Kafkasya ve Kafkas Ötesi halkları şunlardır: Adige, Abhaz-Abaza, Karaçay-Malkar, Nogay, Oset, Çeçen-İnguş, Avar, Kumuk, Dağıstan halkları, Azerî, Gürcü ve Ermeni halklarıdır. Bu halkların büyük bir bölümü kendi içlerinde, bulundukları yer vb. nedenlerle daha küçük kabile veya gruplara ayrılarak daha farklı adlar kullanmaktadır.
[71] Mitolojik zamanla ilgili detaylı bilgi için bknz: "2.1.1.1.Sibil Nartla" başlıklı bölüm, "b.Zaman" maddesi.

Plemen Kavkaza" adlı derginin birinci sayısında dört Karaçay-Malkar Nart destanını yayımlamıştır. M.Aleynikov 1883 yılında, "Sbornik materialov dla opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza" adlı derginin üçüncü sayısında "Qaraçay Tawruhla"adıyla bazı Nart destanlarını yayımlamıştır (Ortabaylanı, 1987, 4). 1898 yılında *Sbornik Metarialov Dlya Opisaniya Mestnostey i Plemen Kavkaza* dergisinde, Karaçay köylerinden derlenen Nart destanları A.N. Daçkov-Tarasov [72] tarafından yayımlanmıştır (Tavkul, 2008, 599-618).

Nart destanlarıyla ilgili çalışmalar ilerleyen yıllarda da devam etmiştir ve günümüzde de devam etmektedir. Bu çalışmalardan Georges Dumezil'in *Osetinskiy Epos i Mifologiya* [73] adlı eseriyle Hadağatle Asker'in *Geroyçeskiy Epos "Nartı" i Evo Genezis*[74] adlı yedi ciltlik eseri, Nart destanlarının kökeniyle ilgili tartışma yaratması sebebiyle oldukça dikkat çekicidir.

Tanzila Hacıyeva, Karaçay-Malkar Nart destan ve efsanelerini konularına göre şöyle tasnif etmektedir:

A. Nartlar'ın hayatlarıyla ilgili olan destan ve efsaneler;

1. Nart Örüzmek ile Satanay-Biyçe hakkındaki destan ve efsaneler
2. Nart Sosuruk/Sosurqa hakkındaki destan ve efsaneler

B. Nartlar'ın soyu/şecereleri hakkındaki destan ve efsaneler;

1. Debet-Alawgan-Karaşavay hakkındaki destan ve efsaneler
2. Açey oğlu Açemez hakkındaki destan ve efsaneler

C. Nart destanlarında isimleri az geçen kahramanlarla ilgili destan ve efsaneler; Sozukku, Raçıkav, Şırdan, Nöger, Açı Dilli Gilastırhan, Çüyerdi…

D. Nartlar'ın ortadan nasıl kaybolduğunu anlatan destan ve efsaneler.(Haciyeva, 1997, 184).

Nart destanları söyleniş özellikleri ve kullanılan ölçü itibarıyla geleneksel Türk destanıyla benzerlikler taşımaktadır. Manzum Nart destanlarında hece ölçüsü kullanılmaktadır. Hece ölçüsünün 4+3, 2+2+3, 1+3+3 gibi kullanıldığı görülmekle beraber bazı destanlarda ritmin yakalanması için hece ölçüsüne bağlı kalınmadığına da şahit oluruz. Manzum destanların söyleyişinde ana amaç hece ölçüsüne uymaktan

[72] Diçkov Tarasov A.N. , "Zametki o Karaçae i Karaçaevtsah", *Sbornik materialob Dlya Opisaniya Mestnostey i Plemen Kavkaza*, XXV, Tiflis, 1898.
[73] George Dumezil, *Osetinskiy Epos i Mifologiya*, Moskova, 1977.
[74] Gadağatl Asker M.,*Geroiçeskiy Epos "Nartı" i Evo Genezis*, Krasnodar, 1967.

ziyade, kulağa güzel gelen söyleyişe ulaşabilmektir. Nart destanlarında aliterasyon, asonans gibi ahenk unsurlarına da yer verilmektedir.

Nart destanlarının söyleyicileri "cırçı" olarak anılmaktadır. Cırçılar Nart destanlarının yanı sıra pek çok sözel halk eserini de seslendirmektedir[75].

Nart destanlarında çok çeşitli kahramanlar yer almaktadır. Bu kahramanların çoğu olağanüstü özelliklere sahiptir. Nart soylu olanlar tanrısal özelliklere sahip iken, diğer kahramanların daha az özelliği olduğu görülmektedir. Nartlar'ın tanrısal özellikleri, Nart soylu kahramanların yapısına da yansımaktadır. Ayrıca genel olarak destan kahramanlarının cesur, akıllı, güçlü vb. özelliklere sahip olduğu görülmektedir. Bunun sebebi de kahramanların, destanın yapısına uygun, "alp tipi" olarak adlandırabilecek kalıplaşmış bir yapıya uymasıdır. Orhan F. Köprülü, "alplık" kelimesinin "kahraman, cesur, yiğit, gazi" gibi anlamlara geldiğini (Köprülü, 1989, 525) belirtir. Mehmet Fuad Köprülü, bu kelimenin "çok büyük ve yüksek bir şeref unvanı" (Köprülü, 2014, 345) olduğunu açıklar. Mehmet Fuad Köprülü, alplar devrinde[76] sadece erkeklerin değil, kadınların da alp olduğunu, *Kitab-ı Dede Korkud* hikâyelerinde geçen Selcen Hatun ve Banı Çiçek'in aslında birer alp olduğunu belirtir (Köprülü, 2014, 346). Mehmet Kaplan, "alp tipi"nin geniş mekân adamı olduğunu, hayvan sürüleriyle yakından ilgili olduğunu, toplumun kahramana şekil verdiğini, alpın coşkun, "deli" bir ruhunun olduğunu, onun bu deliliği yüzünden başının sık sık belâya girdiğini, zor durumlardan kurtulmasını bildiğini, hâkimiyet ve kuvvet iradesi olduğunu belirtir (Kaplan, 2014, 47-91). Türk destan geleneğinde karşımıza çıkan yiğit, vatanına sahip çıkan, yürekli alp tipi, Nart destanlarında da yerini bulmaktadır. Nart destanlarında karşımıza çıkan diğer kahramanlar devler, şeytanlar, insana yakın fakat insanüstü güçleri olan kimseler vb. şeklindedir.

1.3.2. Efsaneler

Türkiye'de olduğu gibi Türk dünyası ülkelerinde de önemli halk anlatımı türü olan efsaneler, Karaçay-Malkar halkının vazgeçilmez anlatım türlerinden biridir.

---

[75] Konuyla ilgili detaylı bilgi için bknz: "1.2.2.1. Karaçay-Malkar Sözel Edebiyatı" başlıklı bölüm.
[76] Konuyla ilgili detaylı bilgi için bknz: Mehmet Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar,* ALFA Basım Yayım, İstanbul, 2014.

Türk insanının hayatına yeni tatlar, farklı bakış açıları katan "efsane"nin öncelikle kelime olarak kökenine ve bu kelimenin Türk halklarında bulduğu karşılığa bakmakta yarar vardır. "Efsane" terimi, dilimize Farsça'dan girmiştir. Batı dillerinde "legenda, legend, leggenda, leyenda" vb.kelimeler bu kavramın karşılığı olarak kullanılmaktadır. Almanca "sage", Yunanca "mythe/mythos", Arapça "ustûre, esâtir", Rusça "predaniya, skaz" kelimeleriyle karşılanan "efsane", Türk dünyasında da çeşitli adlarla anılmaktadır. Bu kelime, Anadolu Türkleri arasında "efsane, menkabe, esâtir, mitoloji"; Azerbaycan Türkleri'nde "esâtir, mif, efsane"; Türkmenlerde "epsana, rovayat"; Özbekler'de "efsane, rivayat"; Karakalpaklarda "epsane, legenda anız, anız-engime", Kazaklarda "anız, anız-engime, epsane-hikayet"; Kazan Tatarlarında "rivayat, legenda, ekiyet, beyt"; Tuva Türkleri'nde "tool-çurgu çugaa, töögü çugaa, tooçurgu bolgaş töögü çugaa"; Kırgızlarda "ulamış, mif, ılakap, comok", Karaçaylar'da ise "aytıv, tavruh" vb.şekillerde karşılık bulmuştur (Ergun, 1997, 1-2) .

Efsane türü için, günümüze kadar pek çok tanım yapılmıştır. Bu tanımlarda araştırmacılar çoğu zaman birbirine yakın tarifler vermekle beraber, tanımların farklı yönlerinin olması da dikkat çekmektedir. Mehmet Naci Önal, "Muğla Efsaneleri"[77] adlı kitabında sözlük, ansiklopedi ve bilimsel çalışmalarda bulunan bazı efsane tanımlarını maddeler hâlinde vermiştir. Bu kitapta yer alan sözlük tanımlarına bakıldığında, efsane türünün daha ziyade "asılsız hikâye" olarak nitelendirildiği dikkati çekmektedir. Sözlüklerde bulunan tanımlarda "masal, hurafat, olmayacak şey, gerçekliği ispatlanmamış hikâye" anlatımları da bulunmaktadır (Önal, 2003, 2-3).

"Efsane" terimiyle ilgili olarak araştırmacılar, birbiriyle benzer ve farklı yönleri bulunan çeşitli tanımlar yapmışlardır. Pertev Naili Boratav, efsaneyi tanımlarken; onun başlıca niteliğinin inanış konusu olduğunu, düz konuşma diliyle anlatılıp üslup kaygısı taşımadığını anlattıktan sonra, bu türün destan parçalarının zamanla üslup özelliklerini yitirip sadece olağanüstü hikâyelerinin ön plana çıkmasıyla efsaneye dönüştüğü düşüncesine yer vermektedir (Boratav, 2003, 120) . Prof. Dr. İsmail Görkem'in, *Elâzığ Efsaneleri*[78]kitabında;

[77] Mehmet Naci Önal, *Muğla Efsaneleri (Araştırma-İnceleme)*, Muğla Üniversitesi Yayınları, Muğla, 2003.
[78] İsmail Görkem, *Elazığ Efsaneleri (İnceleme-Metinler)*, Manas Yayıncılık, Elazığ, 2006.

Şahıs, yer ve hadiselerle ilgili olarak anlatılan, esas vasfı inandırıcılık olup, belirli bir üslubu ve şekli olmayan; şahıs ve hadiselerle ilgili olanlarında olağanüstü vasıflar görülebilen, bazılarının kaynakları çok eskilere dayanan Anonim Halk Edebiyatının bir türü (Görkem, 2006, 61).

şeklinde yer verdiği "efsane" tanımı, kendisinden önce yapılan tanımların birçoğunu kapsadığı gibi, önceki tanımlarda bulunan eksiklikleri de giderici niteliktedir. Bu sebeple çalışmanın bu kısmında ağırlıklı olarak bu tanım doğrultusunda açıklama ve değerlendirmeler yapılacaktır.

Efsaneler, günlük yaşamda pek çok nesir türüyle benzerlik göstermektedir. Efsanelerin en önemli özelliği anlatanlar tarafından doğruluğuna inanılmasıdır. Bu anlatım türünün sahip olduğu diğer özellikler için aşağıda Saim Sakaoğlu'nun sıraladığı maddeler bize yardımcı olacaktır. Bu maddeler, efsanelerin genel özelliklerini belirlemektedir:

Şahıs, yer ve hâdiseler hakkında anlatılırlar.

1. *Anlatılanların inandırıcılık vasfı vardır.*
2. *Umumiyetle şahıs ve hâdiselerde tabiatüstü olma vasfı görülür.*
3. *Efsanelerin belirli bir şekli yoktur; kısa ve konuşma diline yer veren bir anlatmadır.*(Sakaoğlu, 1980, 6)

Efsaneler çeşitli konuları ele almaktadır. Sedat Veyis Örnek, efsanelerin ele aldığı ana konuları dört maddede gruplandırmıştır. Bunlar şöyledir :

a. Tanrıların nereden geldikleri (Teogoni)
b. Evrenin nasıl oluştuğu (Kozmogoni)
c. İnsanların nerden geldikleri ya da nasıl oluştukları (Antropogoni)
d. İnsanın ve dünyanın geleceği (Eskatoloji)

şeklindedir (Örnek, 1988, 190). Efsaneler yukarıda zikredilen ana konuların dışında, bir yeryüzü şeklinin, bir insanın ya da bir varlığın nasıl oluştuğunu vb. konuları da kapsamaktadır.

Efsaneler bilim dünyasında çeşitli şekillerde tasnif edilmektedir. Bu tasniflerin en çok kullanılanlarından biri, International Society for Folk-Narrative Research (Uluslararası Folklor Araştırma Kurumu) tarafından şu şekilde yapılmıştır:

I. Yaradılış efsaneleri, dünyanın oluşumu ve sonu (Kıyamet) ile ilgili efsaneler.
II. Tarihî efsaneler ve medeniyet tarihi ile ilgili efsaneler.
A) Medeniyet ile ilgili yer ve eşyanın menşei
B) Bazı yerlerle ile ilgili efsaneler
C) Dip tarihi (Prehistorya) ve ilk zamanlar ile ilgili efsaneler
D) Harpler ve felâketler

E) Temayüz etmiş kişiler

F) Bir düzenin bozuluşu

III. Tabiatüstü varlıklar ve kuvvetler/mitik efsaneler.

A) Kader

B) Ölüm ve ölüler

C) Tekin olmayan yerler ve hayaletler

D) Hayaletlerin resmî geçidi ve savaşları

E) Öbür dünyada ikamet

F) Cinler, periler, ruhlar

G) Medeniyetle ilgili yerlerdeki hayaletler

H) Değişmiş varlıklar

I) Şeytan

K) Hastalık yapan kötu ruhlar (cinler) ve hastalıkları

L) Tabiatüstü (sihrî) kuvvetlere sahip kimseler

M) Efsanevî (mitik) hayvanlar ve bitkiler

N) Hazineler

4. Dini efsaneler / Tanrı ve kahramanlarla ilgili efsaneler (Hand, 1965, 444'ten Sakaoğlu, 1980, 15-16).

Pertev Naili Boratav, yukarıda yer alan tasnif yönteminde, Türk efsanelerine daha uyumlu olacağı düşüncesiyle birtakım değişiklikler yapmıştır. Bu değişiklikleri *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı* kitabında ayrıntılı olarak vermiştir (Boratav, 2003, 127-128).

Efsanelerin oluşumuyla ilgili olarak çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Araştırmacılar efsanelerin birden fazla sebeple oluştuğunu savunmaktadır. Efsanelerin mitoloji, tarih, din ve hayal-fanteziden beslenen bir tür olduğunu dile getiren Metin Ergun, bu türün çeşitli ihtiyaçlar sonucunda oluştuğuna değinmektedir. Mitolojik kökenli efsanelerin çok eski zamanlardan beri anlatıldığını söyleyen Ergun, bu tür efsanelerin insanlar tarafından açıklanamayan olay veya varlıkların oluşumunu izâh edebilmek için oluşturulduğunu anlatmaktadır. Tarihî olayların zamanla değiştirilip hayalî unsurların da katılmasıyla efsaneleştiğini dile getiren Ergun, dinî efsanelerin ise eski dinî düşünce ve inançların yeni dinî inancı etkilemesiyle ortaya çıktığını düşünmektedir (Ergun, 1997, 45-46).

Saim Sakaoğlu'nun, R.Rosiére'den aktardığı şu kurallar efsanelerin oluşumuna değinmektedir:

1. Menşelerle ilgili kural: Aynı inanç ve düşünce anlayışına sahip olan toplumlarda muhayyile aynı şekilde oluşur. Böylece efsaneler gerçekleşir.

2. Birinin yerine diğerinin geçmesi kuralı: Bir efsane kahramanının hatırası zayıfladıkça onun şerefine yaratılmış olan efsane bu kahramanı terk eder ve daha güçlü bir kişilik kazanan birine mal olur.

3. Adapte olabilme kuralı: Zaman ve mekân değiştiren efsane, yeni bir çevrede, sosyal ve etnografik şartlara kendini adapte eder (Gennep, 1910, 284'ten Sakaoğlu, 1980, 7).

Efsane kimliği kazanan, belli bir oluşumu tamamlayan anlatılar çeşitli zaman ve mekânlarda anlatılırlar. Sedat V. Örnek, efsanelerin anlatıldığı zamanlarla ilgili olarak birtakım tespitlerde bulunmuştur. Örnek, efsanelerin belirli zamanlarda anlatılıp canlandırıldığını ifade etmektedir. Bu zamanlara; ibadet esnasını, kutsal sayılan gün ve mevsimleri, erginleme törenlerini, ürün alımı-kıtlık-kuraklık zamanlarını örnek olarak veren Örnek, efsanelerin anlatımını da belli kurallara bağlamıştır. Çocukların, kadınların ve yabancıların bulunduğu yerlerde efsane anlatılmadığını belirten Örnek, efsane anlatımının günlük dile giren kelimelerden arındırılıp şiirli bir şekilde gerçekleştirildiğini belirtmektedir (Örnek, 1988, 190). Örnek'in efsanelerin üslubuyla ilgili düşünceleri bu şekildeyken, Pertev N. Boratav'ın düşünceleri daha farklıdır. Boratav, efsanelerin düz konuşma diliyle ve üslup kaygısından uzak, hazır kalıpların kullanılmadığı kısa anlatılar olduğu görüşündedir (Boratav, 2003, 121).

Günlük hayatın anlamlandırılmasında önemli bir anlatım aracı olan efsaneler, Anadolu halkının ve diğer Türk halklarının olduğu kadar Karaçay-Malkar halkının da değer verdiği bir anlatım türüdür. Karaçay-Malkarlar yaşadıkları coğrafyadaki yerleşim yerlerine, bu yerlerde bulunan dağlara, nehirlere ve bunun gibi pek çok alana dair efsaneler anlatmaktadır. Bunun yanı sıra çeşitli ünlü kişiler hakkında ya da önemli olaylar hakkında anlatılan efsaneleri de yaşatmakta olan bu halk için, efsaneler yaşamın rengini, tadını şekillendirmektedirler. Anlatılan efsaneler, hayatın gizemli yönlerini çözebilmek, bilinmeyene açıklama getirmek, sahip olunan toprağın halkına özgü olan özelliklerini ortaya koymak için birer araç olarak kullanılmaktadırlar. Bu efsaneler, anlatım amaçları ve şekilleri açısından diğer topluluklardan çok da farklı olmamakla beraber efsanelerin yaşamdaki izleri belki çoğu halktan daha belirgindir diyebiliriz.

Karaçay-Malkar halkı, sözel edebiyatının önemli bir türü olan efsaneyi, hayatın açıklanmasında ve anlamlandırılmasında oldukça gerekli görmektedir. Öyle ki; efsanelerde anlatılanlar halk tarafından gerçekmiş gibi algılanmaktadır. Örnek olarak

Nartlar'la ilgili efsaneler bugün halen canlı olarak yaşatılmaktadır. Safar-Ali Orusbiyev, Karaçay-Malkarlar'ın, Nartlar'ın bir dönem yaşadığına inandığını söylemektedir. Bunun ispatı olarak da Kuban Vadisinde bulunan yer adlarıyla ilgili söylentilere yer verir. Bu söylentilerden birine göre; Teberdi ırmağı ve Kuban ırmağının birleştiği yere yakın bir bölgede olan Humara yakınında, büyük kayalıklar arasında ilginç ve büyük bir yer altı evi vardır. Buraya "Çuvana" denir. Anlatılanlara göre çok eski zamanlarda burada "Açı Tilli Nart Gilastırhan" yaşamıştır. Bir başka söylentiye göre; Çuvana'ya yakın bir yerde büyük bir kaya vardır. Halk bu kayaya "Sosurqa'nın Taşı" der. Anlatılanlara göre, Nart Sosurqa atı ile bu kayanın üzerine çıkmış ve atın ayak izleri kayanın üzerinde hâlâ durmaktadır (Orusbiylanı, 1995, 61).

1.3.3. Masallar

Masal, dünya edebiyatlarında olduğu gibi Türk edebiyatının da en önemli, en zengin türleri arasındadır. Eski çağlardan günümüze kadar varlığını sürdürmüş olan bu tür, insanların hayal dünyasının söze ve metinlere geçirilmesi gibidir. İçinde insanları, hayvanları, devleri, cinleri, perileri, kimi zaman konuşan nesneleri barındıran masal, toplumun hem bakış açısını yansıtan hem de eğlence kültürüne renk katan bir türdür.

Her milletin farklı ya da aynı konuları içeren, benzer motifleri bulunduran masalları vardır. Sadece ülkeler arası değil, kıtalar arası benzerlikleri taşıyan masallar, insanoğlunun tarihî ve sosyal gelişimine edebî açıdan bir yorum getirmektedir.

Edebiyat araştırmacıları, "masal" konusunda yıllardır araştırma yapmakta, türün gelişimini izlemekte, motif bağlantılarını kurmakta, bu konuda indeksler oluşturmaktadırlar. Türkiye'de de masal konusunda çeşitli araştırmalar yapılmaktadır.

"Masal" ya da bazı kaynaklarda "mesel" olarak yerini bulan terimin anlamları çok çeşitlidir. *Lehçe-i Osmânî*'de[79] "mesel, hâlâ hikâye, dâsıtân, menkabe manasında fıkra ve kaziyeden gayri" olarak ifade edilen masal, Muallim Naci'nin *Lügat*-i *Naci*'sinde[80] "dâsıtân, kıssa-i meşhûre" olarak anılmakta, Şemseddin Sami'nin *Kamûs-ı Türkî*'sinde[81] "âdâb ve ahlâk ve nasâyihe müteallik küçük hikâye"şeklinde yer bulmaktadır. Türk Dil

[79] Ahmet Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmânî*, , Tab'hâne-i Âmire, İstanbul, 1876.
[80] Muallim Naci, *Lügat-i Naci*, İstanbul, 1904.
[81] Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, Dersaadet, 1873.

Kurumu'nun *Türkçe Sözlük*[82]'ünde ise "çocuklara anlatılan ve çoğu olağanüstü olayla süslenmiş bulunan ilgi çekici hikâye"olarak ifade edilmektedir(Sakaoğlu, 2002, 1-2).

Masal teriminin sözlüklerdeki karşılığının yanında, ifade ettiği anlamsal değerine bakmakta, masalın nasıl bir anlatı türü olduğunu açıklamakta fayda vardır. *100 Soruda Halk Edebiyatı* eserinde Pertev Naili Boratav, masalın hayal ürünü bir eser olduğunu; fakat bu hayalî durumun olağanüstülükle karıştırılmaması gerektiğini anlatır. Masalların bir kısmı olağanüstü öğeler taşımakla beraber, bu öğeler inandırıcılık iddiasını taşımamaktadır. Ayrıca hayal ürünü olan bu eserler, hayalî kimliğini anlatımı esnasında daima belli etmektedirler (Boratav, 2003, 95). Mehmet Yardımcı;

Masal, olaylarının geçtiği yer ve zamanı belli olmayan; peri, dev, cin, ejderha, köse, Keloğlan, Arap Bacı gibi kahramanları, belirli kişileri temsil etmeyen; yer, zaman ve kişileri belli olmayan maceraların hikâyesidir.

tanımını yapmaktadır (Yardımcı, 2012, 14).

Mehmet Naci Önal, masal için

... gerçek veya gerçeküstü, kimi zaman doğrudan, kimi zaman sembolik olarak belirli bir üslup ve kalıp ifadeler çerçevesinde anlatılan, genellikle içinden ya dersler çıkarılan ya da eğlendirmeyi hedefleyen çoğu zaman ikisinin de bir arada olduğu, inandırma kaygısı taşımayan, ağzından bal damlayan anlatıcıları bulunan, en eski zamanlardan beri halkın edebî ihtiyacını karşılayan halk kültürünün yaygın ve günümüze dek gelebilen nesir ürünlerinden biridir.

ifadelerini kullanmaktadır (Önal, 2011, 2).

Türk dünyasında "masal" terimini karşılayan çeşitli kavramlar bulunmaktadır. Bunlardan en bilineni "çöçek" olmakla beraber "çorçok, ertegi, ertek, ımak, nıbak, serçek, tumtak" kelimeleri kullanılmakta, Balkan Türkleri arasında "masal" kelimesi tercih edilmektedir (Sakaoğlu, 2002, 8). "Nağıl, şabuv, ekiyet ve at çöbü" gibi kelimeler de masalı karşılayan terimlerdir (Önal, 2011, 2).

Masal türü Türk dünyasında olduğu gibi dünya edebiyatlarında da önemli bir yere sahiptir. Dünya edebiyatının en eski türlerinden olan masal çok eski devirlerden itibaren yazıya geçirilmiştir. Eski Mısır dönemine ait üç masalı barındıran bir metnin M.Ö. 1700 yılına ait olduğu, Babil, Asur, Eski Yunan, Latin ve Hint medeniyetlerinin benzer şekilde masalla çok uzun yıllar önce tanıştığı bilinmektedir (Günay, 1975, 4-5).

[82] Mehmet Ali Ağakay, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 1966.

Yüzyıllardır çeşitli kültürlerde yer edinmiş olan masal, kültürler arasındaki farklı ve benzer özellikleri bünyesine almıştır. Günlük hayatın benzer kaygılarını ve meselelerini içine alan masal, kültürlerin farklı yorumlarına da kucak açmıştır. Bu sebeple masallar toplumdan topluma değişik unsurları içine aldığı için farklı konuları kapsamaktadır. Masallar genellikle olağanüstü kişi ya da olayları konu edinmektedir. Masallarda iyilik, kötülük, doğruluk, cisimlendirilmiş kişilerin savaşları, düşleri, olağanüstü güçlerin yardımıyla engelleri aşma çabaları görülmektedir (Artun, 2004, 108).

Genellikle olağanüstü kişi ve olayları anlatan masal türünün, hangi sebeplerle oluştuğu merak konusudur. Bu konuda ortaya atılan ilk ciddi teori, W.Grimm tarafından yapılmıştır. Grimm'e göre masalların oluşumu iki teoriye dayandırılabilir. Bunlardan birincisi "Hint Avrupa Teorisi"dir. Bu teoriye göre, Hint-Avrupa dil dairesine giren milletlerin masalları, bilinmeyen bir zamandan kalan Hint-Avrupa medeniyetinin bir mirasıdır. İkinci teori ise "Parçalanan Mitler Teorisi"dir. Bu ikinci teoriye göre; masallar eski mitlerin parçalanmış şekilleridir ve içinden çıktıkları mitlerin kesin olarak açıklanmasıyla açıklanabilir (Günay, 1975, 17).

Masalların oluşumuyla ilgili olarak Avrupalı araştırmacıların çeşitli teorileri de gündeme gelmiştir. "Mitoloji Okulu", "Hindoloji Okulu","Antropoloji Okulu" bu teorilerden bazılarıdır (İvgin, 1988, 59).

Naki Tezel, masalın oluşum zamanını ilk insan topluluklarına bağlamaktadır. Tezel, masalın yayılmasını da önceleri küçük topluluklar arasında anlatılan ve ataları öven hikâyelerin, zamanla genişleyen topluluklarca anlatılmasına bağlamaktadır. Aileden klana, klandan kabileye, kabileden daha büyük birliklere ve sonunda da topluma yayıldığını söyleyen Tezel, masalın zamanla değişimlere uğrasa da söylenmeye devam edildiğini belirtmektedir (Tezel, 1971, IV-V).

Saim Sakaoğlu, masalların kökeni konusuyla ilgili olarak, onların belli bir kökene bağlanamayacağını, masalları bir çıkış noktasına bağlamanın yanlış olacağını ifade etmektedir. Binlerce masalın tek bir çıkış noktasına bağlanmasının doğru ya da yanlış olduğunu tespit etmek için, öncelikle bütün masalları okuyup incelemek gerektiğini belirten Sakaoğlu, masallarla benzer motifler taşıyan diğer anlatım türlerini de araştırma kapsamına almayı teklif etmektedir. Sakaoğlu bunların yanı sıra masalın anlatıldığı coğrafyaya nasıl geldiğinin de oluşumu ve kaynağı açısından önemli bir araştırma konusu olduğuna değinmektedir (Sakaoğlu, 2009, 15-16).

Masalların oluşumu kadar, tasnifi de üzerinde tartışılan konular arasındadır. Milletlerarası Masal Katalogunda[83] masallar dört gruba ayrılmıştır:

Bu dört gruptaki maddelerin her biriyle ilgili olarak, Türk masal geleneğinde örnekler bulunduğunu söyleyen Pertev Naili Boratav, *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı* eserinde bu gruplarla ve Türk masallarındaki karşılıklarıyla ilgili ayrıntılı bilgi vermiştir (Boratav, 2003, 98-105).

Warren S. Walker ve Ahmet Uysal, "Tales Alive in Turkey"[84] adıyla yayımladıkları masal kitabında masalları konularına göre sınıflandırıp yedi maddede gruplandırmışlardır:

1. *Tabiatüstü masallar,*
2. *Şaşırtıcı ve hünerli neticelere sahip olan masallar,*
3. *Mizahî masallar,*
4. *Ahlâkî masallar,*
5. *Köroğlu,*
6. *Din görevlilerinin hatalarını konu olarak işleyen masallar,*
7. *Fıkralar*(Walker, Uysal, 1966'dan Günay, 1975, 21-22).

Masalların tasnifi genellikle konularıyla bağlantılı olarak yapılmıştır. Fakat Viladimir Propp, masalın tasnifini farklı bir şekilde değerlendirmiş, masalın muhtevasından ziyade onların benzer ve farklı unsurlarını tespit etme yoluna gitmiştir. Propp, çalışmaları esnasında masalları karşılaştırırken onlarda bulunan ortak ve farklı hareketleri bulup, sembollerle sınıflandırmıştır. Benzer hareketlere benzer semboller verilip, masalın biçimsel öğelerinden hareketle çeşitli formüller oluşturulmuştur. Propp karşılaştırmalarında masallardaki konuları temel almıştır (Propp,1985, 29).

Masalın yazınsal yönüyle ilgili yukarıda sayılan özelliklerinin yanı sıra bir de sözel edebiyat açısından yerine bakmak gerekir. Masalın sözel edebiyattaki yeri, söyleyeni ve dinleyeninin gözündeki değerine yer vermek gerekir.

Masal türünün yüzyıllardır yaşatılmasında en önemli iki unsur olan anlatıcı ve dinleyici birbiriyle bir bütündür. Masal anlatıcıları Ziya Gökalp'in deyişiyle "Masalcılar, eski ozanlığın kadınlarda devam eden kısmıdır." (Gökalp, 1924'ten Tezel, 1971, XIV). Masal anlatıcıları, anlattıkları masala kendi dünya görüşlerini katan, bazen kendi

[83] Aarne Antti ve Stith Thompson, *The Types of the Folktale*, Helsinki, 1964.
[84] Walker Warren S. ve Ahmet Uysal, *Tales Alive in Turkey*, Cambridge, Massachusetts, 1966.

yaşamlarında deneyim etme imkânı buldukları olayları ya da durumları masallarına da yansıtan, masalı sadece söylemeyen onu yaşayan insanlardır. Mark Azadovski, masal anlatıcılarının sadece hangi yere yöreye bağlı olduğunu kaydetmekle kalınmaması gerektiğini, anlatıcının yaşam görüşünü, geçmişte yaşadığı ve kendinde yer etmiş olayları, kendi doğru ve yanlışlarını, hayata bakış açılarını da kaydetmek gerektiğini anlatır. Sibirya bölgesinde yaptığı masal derleme çalışmalarında anlatıcıların aynı masalı nasıl değiştirebildiğini, hatta kendi anlattığı masalı ikinci defa anlatırken nasıl daha farklı bir anlatımla yeniden yarattığını aktaran Azadovski, masal anlatıcılarının masal konuları kadar önemli olduğunu, onların iç dünyalarının da araştırmacılara ışık tutabileceğini anlatmaktadır (Azadovski, 1992, 44-81) .

Masal anlatıcısının öneminin büyük olduğu ortadadır. Fakat dinleyicinin masal anlatımındaki rolü de küçümsenemez. Anlatıcının anlatımını dinleyicinin sayısı, tepkisi, içinde bulunulan mekân vb. etkenler etkilemektedir. Masal dinleyicilerinin masalın seyri esnasında kafalarına takılan soruları anlatıcıya sormaları, anlatıcının bu soruları da dikkate alarak masal anlatımına devam etmesi, anlatımın gelişimi açısından önemlidir. Dinleyicinin, anlatıcıyı can kulağıyla dinlemesi ya da uyuyakalması bile anlatıcının masalı anlatışına etki etmektedir (Gültekin, 2014, 50-52). Masal anlatıcısı, anlatımına ne kadar güzel ve canlı tepki verilirse o kadar güzel anlatır masalını. Hatta masal anlatıcısının bulunduğu ortamda bulunan dinleyicilerin toplumsal açıdan bulunduğu rollerle bağlantılı olarak, anlatıcının masalını renklendirdiği, masalın önceki anlatımında bulunmayan kahramanların ortaya çıktığını, var olan kahramanların yok olduğunu, zaman ve mekân olarak uyumsuz olan unsurların masala katıldığı bilinmektedir (Azadovski,1992, 48-60).

Türk Halk Edebiyatının halen yaşatılan, canlı bir türü olan masalın kendine özgü bir anlatım şekli bulunmaktadır. Masalcıların bu anlatım esnasında çeşitli formeller söylediği görülmektedir. Masalın başlangıcında, ortasında ve sonunda yer alabilen bu formellerin birbirinden farklı görevleri olabilmektedir. Masal başı formellerinin birden fazla işlevi vardır. Erman Artun, bu formellerin ortamda sessizliği sağlamak için söylendiğini, sessizliği bu yöntemle sağlayan masal anlatıcısının masalına başladığını belirtmektedir (Artun, 2004, 110). Pertev Naili Boratav masal başı formellerinin, masalın gerçek değil de ibret dersi vermek için uydurulmuş şeyler olduğunu, olayların uydurma da olsa, çok eskiden geçtiğini kabul ettirmek için söylendiğini belirtmektedir.

Boratav, masal ortası formellerinin, anlatımdaki hızın gerekliliğini belirtmek, uzun zaman ve mesafe aralıklarını kapatmak için söylendiğini belirtmektedir. Bazen bu orta bölümdeki formellerin alaycılığa kaçarak masalın gerçek olmadığının hatırlatılması da sağlanmaktadır. Boratav, masal sonu formellerinin ise; bütün masalların sonunda olduğu gibi, olayların herkesin gönlünden geçtiği gibi mutlu bir sonuca bağlamak ve herkese aynı mutluluğu dilemek için söylendiğini belirtmektedir. Masal sonu formellerinin bazılarında, masalın başında ve ortasında olduğu gibi, masalın gerçek olmadığını hatırlatma kaygısı da bulunabilmektedir. (Boratav, 2003, 96-97)

Masallar başlangıç formeli, masalın kendisi ve sonuç bölümünden oluşmaktadır (Tezel, 1971, V). Anlatıcı bu bölümleri icrası sırasında çeşitli jest ve mimiklerde bulunur, anlatımını etkili kılar.

Masal anlatımı için genellikle, sessiz ve rahat bir ev ortamı akla gelmektedir. Fakat masal sadece eve hapsolmuş bir tür değildir. İnsanların kalabalık halde iş yaptıkları yerlerde, işi kolay kılma amacıyla da masal anlatılır. Erman Artun masalı; tarlada çapa yaparken, buğday kaynatırken, ekmek yaparken vb. toplu iş yapma durumlarında hem işin hızını artıran hem de iş yapanları eğlendiren bir anlatım olarak ifade etmektedir (Artun, 2004, 109). Umay Günay, *Elazığ Masalları* adlı doktora tezini hazırlarken, derleme yaptığı kadınların masallarını çoğunlukla imece ve benzeri toplantılarda dinlediklerini öğrendiğini belirtmektedir (Günay, 2011, 412). Bu durum, sadece Türk masal dinleyicileri açısından geçerli değildir. Mark Azadovski, Sibirya'da derleme yaparken, masalların genellikle posta istasyonlarında, otellerde, imece esnasında ve kayıklık kereste kesiminde, dinlenmek için ara verildikçe anlatıldığını aktarmaktadır (Azadovski, 1992, 55).

Geçmişte büyüklerin özellikle çocukları toplayıp masal anlattığını bilmeyen yoktur. Çocuklar ve hatta bazen de büyükler, uzun kış gecelerinde evin büyüklerinin anlatacağı masalları merakla bekleyip, yeni dünyalara yelken açmayı masal vasıtasıyla gerçekleştirmişlerdir. Masallar, sadece eğlence amacıyla anlatılmayıp, dinleyenlere örnek şahsiyetleri haber vermeyi, onlar gibi doğru ve iyi işler yapmayı, kötülüklerden kaçınmayı da aşılamayı da başarmıştır. Masal, gelecek nesillerin doğru işler yapması için öğüt ve ders niteliğindedir. Günümüzde teknolojik gelişmelerin etkisiyle halk anlatılarına olan talebin azalmasından nasibini alan masal, anlatıcı ve dinleyicisinin azalmasına rağmen varlığını devam ettirmektedir.

Pertev Naili Boratav, Türk masallarının şehirden uzaklaşıp köylere yaklaşıldıkça daha gerçekçi bir hâl aldığına değinir (Boratav, 2003, 101). Böyle yerlerde anlatılan masallarda olağanüstülük azalmaya başlar. Masal kahramanı olan cinler, periler, ejderhalar vb. özelliklerine çok değinilmeden, çoğunlukla sadece ismi zikredilerek anlatılır, varlığın özellikleri konusunda ayrıntıya girilmez. Devler, çok detaylı verilmeyip, insan gibi fakat iri varlıklar olarak anlatılır. Sözel geleneğin yazılı edebiyatın ve yabancı unsurların etkisinden uzak olduğu yerlerde, masalın "masalımsı" hâli gerçeğe yaklaştırılır (Boratav, 2003, 101-102).

Karaçay-Malkar halkı, Türk dünyası halkları gibi, masal türüne büyük önem vermekte, yaşamdan küçük parçalar taşıyan masalları nesilden nesle aktarmaktadırlar. Karaçay-Malkar masalları, "Ertde-ertde bir qart kişi caşağandı." , "Ertde-ertde canıvarlanı tillerin bilgen bir kişi bolğandı", "Ertde-ertde, ertdegile beri kelginçi, biz arı barmayık…" gibi kalıp ifadelerle başlamaktadır. Bu ifadeler, masalın başlangıç kısmında yer alan, olayların çok eski zamanlarda yaşandığını anlatan, masalın giriş cümleleridir. Karaçay-Malkar masalları, öncesinde bahsettiğimiz Türk masalları gibi yoğun formellerle başlamamakta, formele benzeyen kısım oldukça kısa tutulmaktadır. Masallarda yer alan kalıp şeklindeki ifadelerden biri, masal kahramanı ve emegenin karşılaştığı anda yaptığı konuşmadır. Bu konuşmada;

– *Oy anne, anne! , der genç.*

– *Oy oğul, oğul! Hemen annen oldum, yoksa ben sana edeceğimi bilir idim! , der emegen kadın.*

– *Güzel oğlan, emegenlerin yolunda neden yürüyorsun? , der emegen kadın.*[85]

şeklinde ifadeler yer alır(Ortabaylanı, 1987, 9). Bu konuşma masal kahramanı ve emegen kadının ilk karşılaşması esnasında çok sık görülür. Bunun dışında kalıp ifade ve tekrarlar çok fazla yer almamaktadır. Derlenen ürünlerin yazıya geçirilmesi sırasında, yapılan tekrarların azaltıldığı düşünülebileceği gibi kaynak kişinin tekrarlara çok fazla yer vermediği de düşünülebilir.

Çalışmada yer alan Karaçay-Malkarlar masallarında olaylar ve kahramanlar olağanüstü niteliklere sahip olmakla beraber, anlatımlar günlük hayata yakın, hayal dünyasının çok zirvesinde olmayan şekillerde de anlatılır. Kimi zaman cin, kötü ruh vb. varlıklar özellikleri çok fazla anlatılmadan, sadece adı anılarak masalda yerini bulur. Masalın asıl

[85] Konuşma Ortabaylanı, 1987, 9'dan tarafımızca çevrilmiştir.

kahramanları, insanî özelliklerin dışına çok fazla çıkmazlar, bazen başka yardımcı varlıklar vasıtasıyla kılık değiştirebilir ya da bir yerden başka yere gidebilirler. Masalın çok olağanüstü özellik taşıyan varlıklarının, insanî kaygılarla hareket ettiğini gördüğümüzde, onların bile çok uçta bulunan varlıklar olmadığını düşünebiliriz. Bu açıdan Karaçay-Malkar masalları, dinleyicisine olayları ve kahramanları gerçek gibi hissettirmektedir.

1.3.4. Halk Hikâyeleri

Türk dünyası sözel edebiyatının belli başlı türlerinden olan halk hikâyesi, başlangıcının ne zamana dayandığı, oluşumunun ana sebeplerinin neler olduğu tam olarak belli olmayan, destan ve masala benzediği kadar bazı yönleriyle bu türlerden ayrılan bir anlatım türüdür.

Halk hikâyesinin oluşumuyla ilgili olarak Pertev Naili Boratav, bu türün destanın zamanla olağanüstü özelliklerini kaybetmesiyle oluşmuş bir uzantısı olduğunu belirtmekte, destana göre "gerçekçi" bir anlatım olduğunu ifade etmektedir (Boratav, 2003, 65-66). Şükrü Elçin, Türk halk hikâyelerinin zaman ve mekân içinde, "efsane, masal, menkıbe, destan vb." türlerle beslenerek dinî, tarihî ve sosyal olayların potasında iç bünyelerindeki bağlarını koruyarak, milletin roman ihtiyacını karşılayan eserler olduğunu belirtmektedir (Elçin, 1998, 444).

Halk hikâyesi, Türk boyları arasında "destan, dessan, halk dessanı, hekâye, liroepos, ğaşıktır cır" gibi isimlerle anılmaktadır. Türkiye'de "âşık", diğer Türk bölgelerinde "akın, sesen, dastançı, dessançı, bahşı, hekâtçı" gibi adlarla anılan halk sanatçıları tarafından sözlü icrâ ortamında dinleyicisine sunulmaktadır (Oğuz, 2004, 137).

Türk halk hikâyeleri, çeşitli araştırmacılar tarafından tasnif edilmeye çalışılmıştır. Fakat bu tasnifler, kimi zaman sadece eserlerin şekil özelliklerini kimi zaman da muhtevasını temel almıştır. Bu da tasnifler arasında kopukluk ve bazen de çatışma yaratmıştır. Bunun yanında halk hikâyelerinin uzun ya da kısa olmasına, söylendiği süreye göre de tasnif edildiği görülmektedir. İsmail Habib, halk hikâyelerini "büyük halk hikâyeleri ve bozlaklar" olarak iki grupta değerlendirmektedir. Bazı araştırmacılar ise *Dede Korkut Hikâyeleri*'ni halk hikâyelerinin içine alıp, tasnifte ayrı bir madde olarak değerlendirmişlerdir (Boratav, 1988, 33). Halk hikâyelerinin tasnifi de oluşumu

konusundaki görüşler gibi çok çeşitli şekillerde yorumlanmış, araştırmacılar bu konuda kesin bir karara varamamıştır.

Çalışmanın kaynak kitabı olan *Karaçay-Malkar Folklor* adlı eserde yer alan metinlerden halk hikâyesi olarak değerlendirebileceğimiz çeşitli parçalar bulunmaktadır. Bu metinler genel anlamda çok uzun olmayan halk hikâyelerini kapsamaktadır. Metinlerin bir kısmı, kitapta "hikâyeler" bölümünde yer almakla beraber, diğer bir kısmı ise "masal" olarak değerlendirilip bu başlık altında toplanmıştır. Kitapta, hikâyelerin farklı başlıklar altında verilmesinden dolayı, bir karmaşa söz konusu olmuştur. Çalışmada, hikâye metinleri "2.1.4. Halk Hikâyeleri" başlığında toplanıp, bu başlığa yerleştirilme sebebiyle beraber incelenmiştir.

Elimizdeki derleme kitabında iki tür hikâyenin varlığı gözlemlenmiştir. Bunlar "türkülü" [86] ve "türküsüz" [87] hikâyelerdir. Türkülü hikâyeler grubuna giren hikâye, kitapta masal olarak yer bulan "Altınkekel" [224-235] parçasıdır. Bu hikâyede, hikâye kahramanı Altınkekel'in kavalı eşliğinde söylediği türkülere şahit olunur. Altınkekel'in derdini ve söylemek istediklerini türküleriyle dile getirdiği görülmektedir. Bu da metnin "türkülü halk hikâyesi" örneği olduğunu düşündürmektedir Metnin birkaç saatten fazla bir süreyi bulan anlatımı da hikâyenin "uzun halk hikâyesi" olduğunu göstermektedir.

Pertev Naili Boratav, kalabalık kişileri ve birbiri ardından gelen beklenmedik durumları anlatan, bunun sonucu olarak da az çok çapraşıklaşan olayları birbirine ekleyerek anlatıya uzun bir süre sağlayan "uzun halk hikâyeleri"nin anlatımının bir geceden 7 geceye kadar sürebileceğini belirtmektedir. Bu hikâyeler, aşk hikâyeleri olabileceği gibi kısa fakat maceralı bir dönemi de konu edinebilen hikâyeler olabilir (Boratav, 2003, 67).

Kitapta yer alan bir diğer hikâye türü "türküsüz halk hikâyesi"dir. Bu grupta değerlendirebileceğimiz hikâyeler birkaç taneyi geçmemektedir. Ayrıca bu hikâyeler, bir saatten daha az sürede anlatılabilecek kadar kısa ve anı türüne yakın anlatımlardır. Bu açıdan baktığımızda metinleri "kısa halk hikâyesi" olarak değerlendirebiliriz.

---

[86] Türkülü hikâyeler, sözlü kültür geleneği içerisinde belli sanatkârların icrâ ettiği, sanatkârın icrâ sırasında halk şarkılarının söylediği, müziğin ve edebî metnin birleşmesiyle farklı bir anlatım tekniğine sahip olan hikâyelerdir (Görkem, 2000, 8).

[87] Türküsüz hikâyeler, karavelli ve kara hikâye gibi hikâye türlerini kapsayan, türkü eşliğinde söylenmeyen kısa hikâyelerdir (Köse, 1996, 101-102).

Efsane, masal ya da gerçek yaşamdan alınmış bir tek olay çerçevesinde örülmüş, yapısı basit, kısa hikâyeler; türküleriyle birlikte en fazla birkaç saatlik anlatım süresi olan halk hikâyeleridir (Boratav, 2003, 67).

Nerin Köse, kısa halk hikâyeleriyle ilgili olarak "Türk Halk Edebiyatında Kısa Hikâyeler"[88] adlı bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Tez çalışmasında kısa hikâyeleri şekil ve muhteva özellikleri açısından değerlendiren Köse, çalışmasındaki hikâyeleri "kaside, karavelli, kara hikâye, realist karakterli şehir hikâyesi ve bozlak" olarak gruplara ayırmıştır. Bu hikâyelerin genel özellikleri, bazen bir türküyle ifa edilen, bazen sadece nesir olarak anlatılan, söylendiği bölgenin hikâye geleneğinden uzak ya da yakın olmasına göre çeşitli özellikler gösteren, farklı adlarla da anılabilen hikâyeler olmasıdır. Aralarındaki farklar açısından değerlendirecek olursak, kasideler manzum parçalar barındıran ve bu parçalar metinden çıkarılınca bile anlamda aksaklıklar yaşanmayan türkülü halk hikâyeleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kasidelerdeki manzum kısımlar, olayı anlatmayıp ifadeye bir süs katma amaçlı kullanılmaktadır. Karavelliler, özellikle doğu ve güney bölgelerimizde anlatılan, klasik halk hikâyelerinden hacim yönüyle farklılık gösteren, tekerleme türü hariç içinde manzum bölüm olmayan, içinde hayal ürünü yerler ve kahramanlar geçen, kahramanları çoğu zaman tolumun dinî ve resmî kurumlarını temsil eden kişilerden alan, eleştiri yönü bulunan kısa hikâyelerdir. Kara hikâyeler, epik dönemin izlerini taşıyabilen, gerçek olaylar ya da rivayetlerden konusunu alan, bazen efsanelerin de işlenmesiyle elde edilen, türkü bulundurmayan halk hikâyeleridir. Bozlaklar, ağırlıklı olarak nazım bölümlerden oluşan, nesir bölümü çıkarıldığında anlatımda ya da anlamda sıkıntı yaşanmayan, genellikle tek bir türkü ihtiva eden, konusunu gerçek olaylardan alan, gerçek olmayan olayları da realist bir şekilde anlatarak hikâyeye dâhil eden kısa hikâye türüdür (Köse, 1989, 55-157).

Elimizde bulunan kısa halk hikâyeleri, olağanüstü özelliklerden arınmış, anı kıvamında bir anlatımı olan, realist hikâyelerdir. Kısa hikâye metinlerinden birinde, olayı yaşayan ve anlatan kahramanların adı geçmekte, bir diğerinde de anlatıcı bizzat olayı yaşayan gençlerden biri olmaktadır. Yani anlatılan olaylar gerçek gibi kabul edilmektedir. Bu sebeple çalışmadaki kısa hikâyeler, "gerçekçi hikâye" olarak değerlendirilmektedir.

[88] Nerin Köse, *Türk Halk Edebiyatında Kısa Hikâyeler*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1989 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

1.3.5. Fıkralar

Fıkra, dünya edebiyatlarında çeşitli adlarla anılan ve halkları espri anlayışlarını yansıtan bir anlatım türüdür. Fıkra türü, Türk dünyası halk edebiyatının kısa ve eğlenceli anlatım türlerinden olup, eğitici yönüyle dikkatleri üzerine çekmektedir. Türk halk edebiyatında fıkra denilince akla gelen çeşitli kahramanlar, ülkeden ülkeye kimi zaman aynı adlarla kimi zaman da benzer adlarla yerlerini bulan, eğlenceli ve kurnaz insanlardır. Bu kahramanlar hakkında anlatılan fıkralar da onların kişilikleri gibi eğlenceli, güldürücüdür. Halkların eğlenirken öğrenmek, eleştirmek amaçlı anlattığı fıkralar, kısa ve öz anlatımlar olarak günlük yaşamımızda yerlerini bulmaktadırlar.

Güldürücü bir tür olarak edebiyatımıza renk katan fıkra, yaşamımızda yüzyıllardır yer almaktadır. Türklerle ilgili oldukça eski bilgilere ulaşabildiğimiz *Divân-ı Lügâti't-Türk*'te, fıkranın İslâmiyet'in kabulünden önce de günlük yaşamda yer alan bir anlatım türü olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. "Köğ" ve "külüt" kelimeleriyle karşılanan fıkra, halk arasında ortaya çıkıp insanları güldüren şey ya da nesne olarak açıklanmıştır (Kılıç, Atnur, 2006, 23). İslamiyet'in kabulü ve göçler, anlatılan fıkralara yeni bakış açıları katmış, fıkra yeni kelimelerle adlandırılmaya başlanmıştır. Fakat Türk halkının eğlenceli eleştirel anlatımları gittiği her yerde kendini göstermeye devam etmiş, fıkra türü varlığını korumayı sürdürmüştür.

Türk dünyasında fıkra türü çeşitli adlarla anılmaktadır. Tataristan Türkleri fıkra türünü anlatmak için "hikâyet, lâtife, mezek"; Başkurt Türkleri "mereke, külemes, mezek"; Azerbaycan Türkleri "mezheke, letife"; Özbek Türkleri "latifa"; Uygur Türkleri "letipi, hezil"; Türkmenler "şorta söz, yomak"; Kazak Türkleri "küldirgi, azil"; Kırgız Türkleri "takmaza, azil, tamaşa, külörlük, şakaba, askiya"; Karaçay-Malkar Türkleri "hapar"; Nogaylar "külki"; Altay Türkleri "katkımçılu kuuçın";Hakas Türkleri "hormacı çooh"; Saha Türkleri "kürücüös kepseen, ostuoruya" sözlerini kullanmaktadır (Özkan, 1999, 21-22).

Türkiye Türkçesi'ne Arapçadan geçmiş olan "fıkra" kelimesi zaman içinde çeşitli anlamları karşılamak için kullanılmıştır. Tarihten günümüze "parça, cümle, kısa hikâye, bend, madde"(Yıldırım, 1999, 1) gibi anlamlarda kullanılan "fıkra" kelimesi, günümüzde eğlendirici, güldürücü bir anlatım türüne de adını vermektedir. Boratav, halk edebiyatı açısından fıkraları;

...herhangi bir düşünceyi örnek vererek güçlendirmek, karşısındakini ona inandırmak ya da direnişinde yanıldığına tanık göstermek, herhangi bir durumu açıklamak gibi vesilelerle...

anlatılan kısa hikâyeler olarak tanımlamaktadır (Boratav, 2003, 105).

Kısa hikâyeler şeklinde günlük yaşamdaki yerini bulan fıkraların konu yelpazesi oldukça geniştir. Dursun Yıldırım, Türk fıkralarının konularını tamamıyla yaşanmış hayat hikâyelerinden aldığını, fıkraların merkezinde daima "insan-cemiyet", "cemiyet-insan" münasebetlerinin olduğunu belirtmektedir. Fıkralarımızda yönetici kesim ve halk arasında yaşanan olaylara yer verilip, yaşanan zorbalıklar, adaletsizlikler, iltimaslar alaycı bir şekilde ele alınır. Bazı fıkralarda halkı kandıran cahil din adamları ve dini istismar eden kimselerin yanlışları eleştirel bir gözle anlatılır. Fıkralarımızın konu bakımından en zengin grubunu içtimaî, iktisadî, siyasî görüş ayrılıklarını yansıtan fıkralar oluşturmaktadır (Dursun Yıldırım, 1999, 5-6).

Konusunu genellikle günlük hayattan alan fıkralar, yaşanılan döneme eleştirel bir gözle bakıldığının ve bunun ifade edilmesi gerektiğinin göstergesidir. Pertev Naili Boratav, halk fıkraları için;

Adı belli veya adsız bir kahramanın şahsında yahut da onun diliyle zamanı, zamanın insanları, olayları hakkındaki düşünüşünü ortaya koyar.(Boratav, 1982, 292)

ifadesinde bulunur. Dursun Yıldırım, fıkraların atasözü değerinde olduğunu belirtir. Ona göre, fıkraların her biri, yanlış bir tutum ya da davranışa örneklik etmek, yanlış davranışın düzeltilmesini sağlamak, terbiyeyi geliştirmek için oluşturulmuş gibidir. (Dursun Yıldırım, 1999, 9-10). İlhan Başgöz, fıkra için;

...bizi geleneğin kültürü içinde eğiterek, toplumun yargılarını ve beğenilerini bize aktararak, bize gülme ve hoşgörü talim ettirerek sosyal gerilimleri yumuşatıyor, onları çat diye kopacak noktaya gelmekten kurtarıyor. Böylece bir emniyet subabı rolü oynuyorlar." (Başgöz, 1986, 140)

ifadelerini kullanmıştır. Üç araştırmacının da fıkranın hem eleştirel yönü hem de eğlendirici yapısına vurgu yaptığı görülmektedir.

Fıkralarda anlatılan olaylardan birinci derecede etkilenen kişi ya da varlıklar bulunmaktadır. Fıkralarda olayın, düşüncenin ya da durumun etkilediği kişi ya da varlıklara "fıkra tipi" denilmektedir (Kılıç, Atnur, 2006, 36). Bu tipler; kıvrak zekâları, eğlendirici kişilikleri, ders çıkaran yanlarıyla fıkra dinleyicilerinin çok iyi bildikleri kahramanlarıdır. Söz konusu kahramanlara örnek olarak, Nasreddin Hoca, İncili Çavuş,

Bekrî Mustafa, Bektaşî gibi isimler verilebilir. Bu kahramanların bazıları ülkeleri aşmış ve isim değiştirmiş olabilmektedir. Söz gelimi, Türkiye'de "Nasreddin Hoca" olarak anılan fıkra kahramanının Türk dünyasında "Nasreddin Molla, Hoca, Hoja, Molla Nasreddin, Nasra Hoca" (Ortabaylanı, 1987, 6) gibi çeşitli adlarla anılmakta, Türkmenlerde "Ependi" olarak da adlandırılmaktadır.

Fıkralarda anlatılan çeşitli kahramanlar bulunmaktadır. Fıkraların bazılarında bir kahraman bulunurken bazılarında birden fazla kahraman bulunabilmektedir. Fıkralarda yer alan ana tipe "fıkra tipi", tipleşmeye meyilli kişilerle günlük hayatta karşılaşılan ikinci dereceden tiplere "alt tip" denilmektedir(Yıldırım, 1999, 18).

Fıkra tipleri, fıkraların tasnif edilmesi açısından önemlidir. Fıkralar, yirminci yüzyıl başlarına kadar "letâifname" ve "fıkarât" adlı yazma ve basma eserlerde tarihî şahsiyetlere, konulara ve tiplere göre sınıflandırılmıştır (Elçin, 1998, 567). Fıkraların tiplere göre sınıflandırılması, bu tasnifler içinde en çok tercih edileni olmuştur. Bu yöntem, diğer tasnif yöntemlerine oranla daha pratiktir.

> *Çünkü, milyonlarca fıkra fişi arasında mevcut zihniyet ve davranış gruplarını tespit etmek çok zor ve yorucu bir iştir. Oysa tiplerin tespitinden hareketle fıkraları gruplandırmak daha kolaydır.* (Yıldırım, 1999, 18).

Türk fıkraları, çeşitli araştırmacılar tarafından çok çeşitli şekillerde tasnif edilmiştir. Fıkraları, fıkra tiplerine göre tasnif eden birden fazla araştırmacı vardır. Pertev Naili Boratav fıkra kahramanlarının tanınırlık durumuna göre bir tasnif yapmaktadır(Boratav, 2003, 106-107). Bu konuda Dursun Yıldırım'ın da fıkra tiplerinden yola çıkarak bir tasnif yaptığı görülmektedir. Yıldırım, fıkra tiplerini, hususî özelliklerine göre şu şekilde tasnif etmektedir:

1. *Ortak şahsiyeti temsil yeteneği kazanan ferdi tipler,*
2. *Zümre tipleri,*
3. *Azınlık tipleri,*
4. *Bölge ve yöre tipleri,*
5. *Yabancı tipler,*
6. *Gündelik tipler,*
7. *Moda tipler*(Yıldırım, 1999, 24).

Yukarıda fıkra tiplerinin ne kadar zengin olduğu görülmektedir. Fıkra tiplerindeki bu çeşitlilik, fıkranın anlatıldığı coğrafyaya, anlatılan zamana, yaşanan devrin özelliklerine göre farklılık gösterebilmektedir. Fıkra tiplerinin bölgeden bölgeye değişmesinin

yanında, isim değiştirdiği de görülebilmektedir. Fıkra kahramanlarından bilinen ve sevilen tipler, başka fıkra tiplerinin yerine geçirilebilmektedir. Hafızası zayıflayan anlatıcının da fıkra kahramanının adında değişim yaptığı görülebilmektedir (Artun, 2004, 153).

Fıkraların yapısal özelliklerinin dışında, anlatıcıları ve anlatıldığı ortam hakkında da bilgi vermek yerinde olacaktır. Fıkra, daha çok erkeklerin olduğu meclislerde anlatılan bir türdür. Bunun sebebi, erkeklerin kadınlara nazaran, sosyal hayatla ilgili konuları daha fazla hiciv ve tenkit etmesidir. Bu yüzden erkek meclislerinde fıkra "sohbetin cilâsı" dır. Herkesin anlattığı fıkra aynı tadı vermemektedir. Fıkra anlatıcı, fıkrayı anlatacağı zemini ve zamanı bilen, fıkrayı yerinde söyleyen, zarif, hoşsohbet kimselerdir (Boratav, 1982, 292-293).

Dilden dile dolaşan, anlatıldığı çevrelerde hem eğlenmeyi sağlayan hem de atasözü kıymetinde sonuçlar çıkarılan fıkra türü, halk arasında anlatılarak yaşatılmakla beraber, yazılı hâle getirilmekte, böylece kalıcılığı artırılmaya çalışılmaktadır. Çeşitli bölgelerde, halkın yaşam şekli ve yaşadığı devre göre değişebilen fıkraların yazıya aktarılması, fıkraların varyantlarının ne kadar çeşitli olabildiğini gözler önüne sermektedir. Abdulselam Arvas bir makalesinde, farklı kişilerden derlediği benzer bir fıkranın nasıl farklı şekillerde anlatıldığını ve yazıya geçirildiğini anlatmaktadır. Söz konusu fıkranın uzunluğu ya da kısalığının, anlatıcının eğitim seviyesine ve fıkrayı öğrenme şekline göre değerlendiren Arvas, fıkra anlatıcısının fıkrayı daha önceki anlatışlarına göre de şekillendirebildiğini, çeşitli düzeltmeler yapabildiğini belirtmektedir (Arvas, 2012, 116).

Batılı araştırmacıların bir kısmı fıkra türünü, masal türünün bir bölümü olarak görmektedirler. Antti Aarne, bazen kahramana, bazen olaya, bazen de karakteristik bir unsura göre gruplandırdığı masalların içine fıkraları da katmış, Aarne'den sonra gelen araştırmacıların çoğunluğu da bu yönteme uyarak, fıkraları masalların bir kolu gibi kabul etmişlerdir (Yıldırım, 1999, 12). Türk edebiyatı araştırmacılarından Pertev Naili Boratav da Aarne'nin fıkrayla ilgili kabullerini aktarıp, iki tür arasındaki benzerliklere değinmiş ve fıkranın gerektiği kadar değerlendirilmediğine hükmetmiştir (Boratav, 2003, 98). Fıkra ve masalın birbirinden farkı ve benzerliklerine değinip, bu iki türün birbirinden farklı olduğunu savunan Dursun Yıldırım'ın çeşitli tespitlerde bulunduğu gözlemlenmiştir. Yıldırım'ın tespitlerini şu şekilde maddeleştirebiliriz:

a. Masallar birden fazla meseleyi, olayı içine almaktadırlar. Masalların tahliye, tasvir gibi unsurlar açısından zengin olduğu, masallarda teferruatın önemli bir yer işgal ettiği görülmektedir, bundan dolayı masalların genellikle uzun parçalar olduğu görülmektedir. Fıkraların anlatımında kısalık, sadelik, vecizlik, özlük olduğu, kimi zaman tek bir kelime ya da cümleyle çok şey ifade edildiği görülmektedir, bundan dolayı da fıkraların kısa parçalar oluşturduğu görülmektedir.

b. Masalların kendine özgü söz kalıpları olduğu, bu kalıpların anlatım esnasında zaman değişimini sağlamak, yeni bir duruma geçmek gibi amaçlarla kullanıldığı, masal başı ve sonunda da çeşitli kalıplar kullanıldığı görülmektedir. Fıkralarda bu tür söz kalıpları bulunmamaktadır.

c. Masallarda tezat unsuru çok önemli bir yere sahip değildir. Fakat masalların belkemiğini bu tezat sağlamaktadır. Fıkra içindeki tez ve karşıt tezin anlatım esnasında çatışması mantık kuralları dâhilinde olup, bu kurallara uygun olarak çatışma sonrası bir neticeye ulaşıldığı görülmektedir. Fıkranın estetik unsurunu bu tezat yapısının kurduğu ortadadır.

d. Masal kahramanlarının ve masalda yaşanan olayların olağanüstü özelliklere sahip olduğu görülmektedir. Gerçekçi masallarda bile bu durumun gözlemlendiği bilinmektedir. Gerçekçi özelliğe sahip fıkra türünde ise bu olağanüstülüklerin görülmediği, kahramanların ve olayların günlük hayatta karşılaşılan türden olduğu bilinmektedir.

e. Fıkralarda konuşmanın önemli bir yer tuttuğu, hatta en can alıcı yanının bu konuşmalar olduğu görülmektedir. Masallarda ise konuşmaların bu tür özellikleri bulunmamaktadır.

f. Her iki türde de ortak amaçlar bulunmakla beraber bu amaçların anlatım şekli farklılık göstermektedir. Masallarda meseleyi değerlendirme yumuşak bir dille sağlanırken, fıkralarda varılan hükümlerin sert ve kesin olduğu görülmektedir.

g. Masal ve fıkra türlerinin zaman, mekân, şahıs kategorilerindeki belirsizliklerin benzer yönleri olduğu söylenebilir; fakat bu belirsizlikler iki türün aynı tür içinde değerlendirilmesi düşüncesine sebep olmaz. (Yıldırım, 1999, 12-14).

John Morreall, gülmenin sebeplerini incelediği *Gülmeyi Ciddiye Almak* adlı kitabında gülmeyle ilgili kuramlara da yer vermektedir[89]. Gülmenin mizahî anlatılara verilen bir tepki oluşunun dışında da çeşitli sebeplere dayanabildiğini anlatan Morreall, insanın gülme sebeplerinin bazı durumlarda tespit edilmesinin zorlaşmasından bahsetmektedir (Morreall, 1997, 3-5). Morreall'ın eserinde söz ettiği kuramlardan birincisi "üstünlük" kuramıdır. Bu kurama göre insanlar, karşılarındaki insanların kendilerinden daha güçsüz olduklarını gördüklerinde, onların âcizliğine şahit olduklarında zevk almaktadırlar. Bu zevk duygusu da güçlü olduğunu düşünenin gülmesine sebebiyet vermektedir. Romalılar'ın Colosseum'da aslanlar tarafından parçalanan insanları seyrederken duyduğu zevk, bir kişinin vücudundaki morartılardan hareketle dayak yemiş olduğunu düşünmesi esnasında duyduğu zevk bu "üstünlük" kuramına uymaktadır (Morreall, 1997, 8-19). Fakat bu duygu sadece böyle zamanlarda değil, bazen kişinin eski günlerde yaptığı hataları fark etmesi/hatırlaması sonrasında o hatayı tekrar yapma ihtimalinin azlığını düşünmesiyle de ortaya çıkabilmektedir. Yani bu kuram tam olarak belli bir sebep ve duyguyla açıklanamayabilir, bu da kuramın kapsayıcı olmadığını göstermektedir (Morreall, 1997, 20-23).

Morreall'ın eserinde anlattığı ikinci kuram "uyumsuzluk" kuramıdır. Bu kuram, iki durum/olay arasındaki uyumsuzluktan kaynaklanan gülmeyi içermekle beraber, her zaman geçerliliği olmayan bir kuram olduğu için yazar tarafından genel bir gülme kuramı olarak kabul edilmemektedir (Morreall, 1997, 24-31). Kitabında "rahatlama" kuramından da bahseden Morreall bu kuramdan söz ederken; cinsel vb. çeşitli kısıtlamalara uğrayan, kendini sınırlaması gereken insanın vücudunun bir tepkisiyle gülme oluştuğuna değinir. Yazar çeşitli araştırmacıların görüşlerine yer verdikten sonra, söz konusu kuramın kapsayıcı olmadığı sonucuna varmaktadır (Morreall, 1997, 32-57). Morreall, gülme hakkındaki çeşitli kuramları sıraladıktan sonra kendi geliştirdiği yeni bir kurama değinmektedir. Bu kurama göre gülme eylemi, bir durumdan farklı bir duruma geçme ve bu geçişin de ani bir şekilde olması sebebiyle gerçekleşmektedir. Bu değişimler psikolojik olarak ani etkiler yaptığı için insan gülerek şaşkınlığını, mutluluğunu, korkusunu üzerinden atar, vücudu böyle bir tepki verir (Morreall, 1997, 58-86). Morreall'ın anlattığı bu kuramlardan hareketle insanların çeşitli sebeplerle gülmeye ihtiyaç duyduğu görülmektedir. Gülme eyleminin inceliklerinden ve sebeplerinden yararlanan insanlar, fikirlerini paylaşmak, çevredekileri uyarmak, yergi yapmak vb. için bu eylemi ortaya çıkarırlar.

[89]Söz konusu kuramların Kayseri fıkralarıyla beraber ele alındığı bir makale için bknz: Erhan Çapraz, "Gülmece Kuramlarına Göre Kayseri Fıkralarının Yorumu", *Erciyes*, Sayı 139, 2004, s. 29-32.

II. BÖLÜM

2. ESERDEKİ HALK EDEBİYATI ÜRÜNLERİNİN TAHLİLİ

2.1. Eser Değerlendirmesi

Eserde yer alan metinler değerlendirilirken, kaynak eserdeki başlıklarla ilgili çeşitli değişiklikler ve eklemeler yapılmıştır. Bunun sebebi, Karaçay-Malkar sözel edebiyatına ait çeşitli türlerin özelliklerinin kesin çizgilerle belirlenememiş olmasıdır[90].

Çalışma sırasında, kaynak kitabımız olan *Karaçay-Malkar Folklor* adlı eserde yer alan bazı metinlerin, Karaçay-Malkar diliyle yazılmış başka kitaplarda farklı türlerde grupladırıldığı görülmüştür. Örnek olarak, kaynak kitabımızda "Nart Tawruhla"(Nart Destanları/Efsaneleri) adlı başlıkta yer alan "Örüzmek bla Caşçıq" [18-23] adlı metin Tanzila Haciyeva'nın *Bap-Bap, Bappahan* [91] adlı kitabında "Comakla"(Masallar) başlığında verilmektedir, masal gibi değerlendirilmektedir. Kaynak kitapta "Borsuq bla Börü" [320-322] adlı metin "Comaqla" başlığında yer alırken, Haciyeva'nın aynı kitabında "Börü bla Borsuq" olarak adlandırılıp, "Nazmula bla Cırla"(Şiirler ile Şarkılar) bölümünde gruplandırılmıştır, ayrıca Haciyeva'nın kitabında metnin kaynak kitabımızdaki gibi manzum-mensur olmayıp, tamamen manzum olduğu görülmektedir (Haciyeva, 2001, 41-45). Kaynak kitapta "Aytıwla bla Haparla"(Efsaneler ile Hikâyeler) adlı başlıkta yer alan "Orayda" [67-68] adlı metin Tanzila Haciyeva'nın *Qaraçay-Malqar Folklor Hrestomatiya* [92] adlı kitabında "Nart Cırla bla Nart Tawruhla"(Nart Şarkıları ile Nart Destanları/Efsaneleri) başlığında verilmektedir. Kaynak kitapta "Aytıwla bla Haparla" başlığında yer alan "Ağaz" [87-89] adlı metin ile "Comaqla" adlı başlıkta yer alan "Baylıq, Nasıb, Aqıl" [288-289] ve "Bir Birin Bek Süygenle" [294] adlı metinler, Haciyeva'nın aynı kitabında "Comaqla Bolmağan Qara Söz bla Aytılğan Folklor Janrla" (Masal Olmayan Kara Söz ile Anlatılan Halk Eserleri) başlığı altında verilmektedir. Elimizdeki kaynaklarda bu farkın olması, ulaşamadığımız başka kaynaklarda da bu tür farklılıkların olabileceği düşüncesini doğurmuştur. Haciyeva'nın yukarıda adı geçen iki kitabının *Karaçay-Malkar Folklor* adlı kaynak kitaptan en az dokuz sene sonra basılmış olması, Haciyeva'nın bu konuda bir tasnif arayışı içinde olduğu, onun bu konuya açıklık getirmeye çalıştığı şeklinde düşünülebilir.

---

[90] Konuyla ilgili detaylı bilgi için bknz: "1.3. Sözel Edebiyat" başlıklı bölüm.
[91] T. M. Haciyeva, *Bap-Bap, Bappahan*, Elbrus, Nalçik, 2001.
[92] Tanzila Haciyeva, *Qaraçay-Malqar Folklor Hrestomatiya*, El-Fa, Nalçik, 1996.

Ortabayeva ile Haciyeva'nın tasniflerindeki fark, Karaçay-Malkar sözel edebiyatının bazı ürünlerinin henüz tam olarak türlerine ayrılamadığının ispatıdır.

Kaynak kitapta yer alan "Nart Tawruhla" adlı başlıkta yer alan "Sosurqa bla Cansüyek" [27-28] adlı metin, eserde "tavruh"[93] olarak adlandırıldığı için ilk bakışta türünün hikâye mi, efsane mi, destan mı olduğu konusunda net bir yargıya varılamamaktadır. İnceleme esnasında bu metnin Türkiye sahası açısından bakıldığında efsaneye yakın özellikler gösterdiği tespit edildiği için, bu konuda ayrı bir başlık açılarak tahlil edilmesinin çalışma açısından daha yararlı olacağı düşünülmüştür. Eserde yer alan "Gıra" [297], "Afendi bla Şıyıh Qabır" [302-303] adlı metinler, kitapta "Comaqla"(Masallar) olarak anılsa da bu metinlerin aynı başlık altında bulunan masal metinleriyle benzerlik teşkil etmemesi, metinlerin farklı bir başlık altında tahlil edilmesine sebep olmuştur.

Karaçay-Malkar sözel edebiyatıyla ilgili olarak henüz kesin yargılara varılamaması, bu edebiyata ait anlatıların ortak bir adla anılamaması, "tavruh"vb. anlatı türlerinin geniş bir sahayı/ farklı türleri kapsaması, söz konusu edebiyatla ilgili akademik araştırmaların sınırlı sayıda olması, yukarıda görüldüğü gibi türler arası karmaşaya sebep olmakta, eserdeki metinlerin incelenmesi konusunda zorluklar yaşanmaktadır. Bu sebeple Türkiye sahasında kullanılan tahlil yöntemlerinin yardımının gerekli olduğu düşünülmektedir. *Karaçay-Malkar Folklor* adlı eserde yer alan metinlerin türsel tespitinde daha kolay ve daha güvenilir sonuçlara ulaşılacağı görüşümüzden dolayı, kitaptaki metinler Türkiye sahasında kullanılan destan, efsane, masal, hikâye, fıkra tahlil yöntemleriyle paralel olarak ele alınmaktadır.

2.1.1. Destanların Değerlendirilmesi

Çalışmada incelenen destan metinlerinde, çok sayıda Nart kahramanının adı geçmektedir. Bu kahramanların Karaçay-Malkar mitolojisindeki yerleri ve birbirleriyle ilişkilerine kısaca değinmek, destan metinlerindeki kahramanların öneminin/yerinin anlaşılması açısından faydalı olacaktır. Bu şekilde okuyucu, destanlardaki kahramanlar hakkında ön bilgi sahibi olacaktır. Aşağıda, çalışmada geçen destan kahramanlarının adları alfabetik sırayla verilip, kahramanlar hakkında açıklamalar yapılmıştır. Destanlarda adı geçen bazı kahramanların soy ağacı, genel olarak kabul gören mitik anlatımlardan yola çıkılarak aşağıdaki gibi verilmiştir.

[93] "tavruh" kavramıyla ilgili detaylı bilgi için bknz: "1.3. Sözel Edebiyat" başlıklı bölüm.

Açey: Nartlar'ın asil sülalelerinden birinden gelen yiğidin adı. Bir dev olan Hubun ile mücadele etmiş ve Hubun tarafından öldürülmüştür (Akbayev, 2010, 65). Adige mitolojisinde *Aşe* adıyla yer bulan bu kahramanın Nart Aşemez'in babası, Nesren Jak'e, Yimıs ve Arıkşıv'ın kardeşi olduğu kabul edilmektedir (Mizhaev, Paştova, 2012, 85).

Açemez: Nart destanlarında Açey'in babası olarak anlatılan, kendi babasının öcünü almak için uğraşan, Sosurqa'nın kollarında can veren bir kahramandır (Akbayev, 2010, 66).

Açı Tilli Gilyastırhan: Destanlarda çok önemli bir yere sahip olmayan bir Nart'ın adıdır. Kendilerine ait bir kaleleri, adamları ve mülkleri bulunan aristokrat İndilerin damadıdır. Gilyastırhan hakkında pek çok algış ve kargış bulunmaktadır (Akbayev, 2010, 81).

Agunda: Karaçay-Malkar Nart destanlarında adı geçen, Örüzmek ile Satanay Biyçe'nin kızı olduğu belirtilen kadın kahramanlardan biri. Güzelliği ve zekâsıyla tanınan Agunda için Nartlar'ın oğullarının pek çoğu talip olur. Ancak kız, annesinin isteği üzerine Alawgan'ın oğlu Qaraşaway ile evlenir (Akbayev, 2010, 46-47). Agunda bazı

metinlerde Alıç'ın kızı Gilyastırhan'ın kız kardeşi, bazı metinlerde de Gilyastırhan'ın kızı olarak zikredilmektedir (Mizhaev, Paştova, 2012, 64).

Alawgan: Nart Debet'in 18 (bazen 19) oğlundan en büyüğü, "Zinzivar" adlı emegenin oğlu, Qaraşaway'ın babası. Nart eposlarına göre ilk Nart kavimlerinden gelmektedir (Akbayev, 2010, 57).

Bayçı: Nart mitolojisinde Köse Buruñuk'a yardım eden, Karaçay-Malkar putperest dönemi anlatımlarında insana benzer görüntüsüyle bilinse de kesin olarak insan denilemeyen, erkek-kadın, genç-yaşlı şeklinde tanımlanamayan bir varlık. Günümüzde halk arasında Bayçı ile ilgili söylentiler ve sözler vardır. Kendisini görenlere, bulunulan şartlara göre iyilik ya da kötülük getireceğine inanılmaktadır (Akbayev, 2010, 69).

Bödene: Nart mitolojisinde dışarıdan gelen bir kahramanın adı. Raçıqaw'ın babasıdır. Efsanelerde Alawgan ile eşleştirilmektedir. Karaçay-Malkar Nart efsanelerinde Bödene ve oğlu Raçıqaw balıkçı olarak anılmaktadır (Akbayev, 2010, 72-73). Adige Nart destanlarında önemli bir kahraman olarak bilinmektedir. Bazı tekstlerde Bedın'ın oğlu, bazılarında ise Seteney Guaşe ve Vezırmes'in oğlu olarak geçmektedir. Doğruluğu, temiz kalpliliği, dürüst kişiliğiyle gerçek kahramanlığın simgesidir (Mizhaev, Paştova, 2012, 101).

Celmawuz: Karaçay-Malkar mitolojisinde yerde, suda, gökte yaşayabilen tuhaf hayvanlar. Hepsi Nartlar'a karşı gelmektedir. Bazen de gözcülük etmektedirler. Putperest dönemde gök ve yer arasındaki bağları yönetme görevleri olduğuna inanılmıştır (Akbayev, 2010, 92). Satanay'ı küçüklüğünde kaçıran varlığın adı "Su Celimavuzu"dur. Köse Buruñuk'un pek çok celmavuz askeri olduğu, Qızıl Fuk'un bindiği atın celmavuz olduğu, Bora Batır'ın kalesini 60 celmavuzun gökte 60 celmavuzun da yerde sakladığı Nart destanlarında geçen bilgilerdir. Karaçay söylentilerine göre bir yılan, 5-20 yıl insan görmese celmavuz olup ayakları ve kanatları biter, gün ışığını kapatabilecek güce erişir. Putperest dönem inanışında Sarıvbek ya da Acagan Celmawuz'un gök, yer ve yer altı dünyasının bağlantısını sağladığına inanılmıştır (Akbayev, 2010, 133-134).

Celmawuz, sadece Karaçay-Malkarlar'ın değil, diğer Türk halklarının da bildiği bir varlıktır. Uygurlarda "Yalmavuz", Özbeklerde "Yalmağız", Kazaklarda "Calmavız",

Kırgızlarda "Celmağuz" (Eset, 2002, 378) adıyla anılan bu varlık çok başlı olması, yırtıcı olması gibi çeşitli özellikleriyle anlatılmaktadır. Alimcan İnayet bir çalışmasında celmavuzun özelliklerine değinmektedir. Buna göre celmavuz; dağ ve mağaralarda yaşayan, çok başlı, şekil değiştirebilen, insan kanı emen, insanları ya da hayvan sürülerini yiyen, ruhunu başka yerlerde saklayabilen, yani ruhu bedeninden ayrı olabilen, dişi olan ve bayanları kaçırabilen, hileci bir yaratıktır (İnayet, 2007, 14). Pınar Fedakâr, Türk mitik düşüncesindeki Albastı figürünün zamanla Celmawuz'a dönüştüğünü, bu mitolojik kahramanın aslının Umay'dan geldiğini, bunların birer dönüşümün sonunda oluştuğunu belirtmektedir (Fedakâr, 2014, 103).

Cönger: Bu kahramanın diğer bir varyantı "Nöger[94]" şeklindedir. İki varyantta da Karaçay-Malkar Türkçesi'ndeki "arkadaş, dost" anlamını karşılamaktadır (Habeçev, 1998, 35). Nöger, Nart destanlarında çok fazla anılmayan, hırsızlarla mücadele eden biridir. Ünlü ak aygırları çalmak isteyen İndiler'in gençleri, Nöger'i öldürmüştür (Akbayev, 2010, 126).

Çüyerdi: Nart mitolojisinde çok büyük bir yeri olmayan bir kişi. Babasının kanını almak için "Gubu" denilen kişiyi öldürmüştür, aynı dönemde Shurtuklar ile husumet yaşamıştır. Daha sonra Örüzmek'in (bir efsaneye göre de Bora Batır'ın) kızı ile evlenmiştir. Nart halkına liderlik yapıp Azav denizi civarına akın yapmaya giderken denizde boğulmuştur (Akbayev, 2010, 156).

Debet/ Debek/ Devet: Nart mitolojisinde Nartlar'ın ilk ataları. Kün Teyri(Gün Tanrısı) ile Cer Teyri(Yer Tanrısı)'den doğmuştur. Suv Teyrisi(Su Tanrısı) ona sütannelik etmiştir. Debet yeryüzünün ilk demircisi olup zırh, kama, kalkan ve ok yapmıştır. Karaçay anlatılarında Debet'in gökyüzünde yaşadığı; fakat yeryüzündeki demircileri koruduğu söylenmektedir. Kayan yıldızlar ve kuyruklu yıldızlar "Altın Debet" adıyla anılmaktadır. Bunun sebebi Debet'in demir dövmesi esnasında çıkan kıvılcımların gökyüzüne çıkarak yıldızları oluşturduğu inancıdır. Debet, semâvî dinlerde Davut[95] Peygamber ile benzer özellikler göstermektedir (Akbayev, 2010, 87,88).

---

[94] Bu kelimenin Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü'nde "erkek arkadaş" anlamına geldiği belirtilmektedir (http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas&kategori1=derlay&kelime1=n%C3%B6ger) (Erişim Tarihi: 15. 04. 2016).

[95] Hz. Davut(Dâvûd); Yahudi ve Hıristiyan inancına göre "hükümdar", Müslüman inancına göre "peygamber" kabul edilen, kendisine "Zebur" adlı kutsal kitabın indirildiğine inanılan tarihî bir kişiliktir.

Karaçay-Malkar Nart destanlarından birinde Debet'in annesinin Akbiyçe olduğu, babasının ise gökten inip Akbiyçe'yi hamile bırakan bir melek olduğu rivayet edilmektedir. Bu yüzden Nart Debet bazı destanlarda "Salımçı ulu Devet Batır (Melek oğlu Devet Batır)" olarak anılmaktadır (Aliyeva, 1994, 74'ten Tavkul, 2001, 166-190). Nart Debet'in dünyaya geliş şekli, bize çeşitli inanç sistemlerinde karşılaşılan "olağanüstü doğum" motifini çağrıştırmaktadır. Buda'nın, bazı şamanların, Hz. İsa'nın, dinî anlamda değer verilen bazı kimselerin doğumu Nart Debet'in doğumuyla benzerlik göstermektedir. Bu kişileri doğuran kadınların herhangi bir erkekle beraber olmadan, gökten gelen ilâhi bir ışıkla, nurla vb. teması sonucu hamile kaldığı anlatılmaktadır (Bekki, 2011, 114). Mitolojik bir kahraman olan Debet'in dinî açıdan önemli şahıslarla paralel özellikler taşıdığı görülmektedir.

Emegen: İri cüsseli, insan yiyen, şişman, birkaç başlı, insana benzeyen tuhaf yaratık. Kendi içinde çeşitli türlere ayrılan canlılardır. Birinci çeşit emegenlerin vücudunun alt kısmı yılana üst kısmı ise insana benzemektedir. Beş altı kuyruğu bulunan bu varlığın kuyrukları kalın olup yılan derisi gibi parlaktır. İki ila beş kafası olan bu varlığın boyun kısmı uzundur. Gözleri, dişleri ve dili yılan gibidir.

İkinci çeşit emegenler birincilere kıyasla daha kısadır; fakat yine de iridir. Hareketli, kötü kokuludur, gözleri, ağızları ve ayakları kurbağaya benzemektedir. İki ayağının üzerinde insan gibi yürümektedir. Derisi kaba ve tüylü, sert ve yırtıklarla doludur. Ormanlarda, bataklıklarda, mağaralarda yaşarlar. Ot, et ve sebze yerler. Bu emegen türü zeki değildir.

Üçüncü çeşit emegenler altı yedi parmaklı, tırnakları porsuk tırnağına benzeyen ve keskin olan, ayakları ayı ayağına benzeyen varlıklardır. İki ayağı üzerinde yürüyen bu varlıkların vücutlarının üst kısmı teke gibi tüylüdür. Başları büyük, alınları dar, burunsuz, tek gözlülerdir. Bu emegenlerin gözleri gece sabahyıldızı sanılacak kadar çok parlamaktadır, gündüz ise çapaklı ve kızıldır. Kulaklarına kadar uzanan ağzı bulunan bu varlığın üst ve alt dişleri birbirine girmiş şekildedir. Nartlar'la mücadele hâlinde olan bu emegen türü insan ve eşek eti yer. Bu emegen türünün dişi olanı Nartlardan on kat iridir. Bunların hile ve ustalıkları yoktur. Doyunca bir hafta uyuyan bu varlıklar yirmi gün

---

Kur'an-ı Kerim'de, Hz. Davut'un demiri işleyerek zırh yapması ile ilgili âyetler bulunmaktadır (Çınar, 2014, 44-59).

yorulmadan yiyecek arayabilmektedir (Curtubayev, 2007, 146-147). Erkek emegenlerin olduğu destanlar olmakla beraber, emegenler çoğunlukla dişidir ve bazıları Nartlar'la evlidir (Akbayev, 2010, 160).

Fuzuli Bayat, Karaçay-Malkar folklorunda hem dişisi hem erkeği var olan bu varlıkların Azeri ve Anadolu folklorunda dişi olarak karşımıza çıktığını ifade etmektedir. Karaçay-Malkar folklorunda bazı metinlerde iri memeli ve memelerini iki omzuna atmış şekilde anlatılan bu varlıklar, Azerî ve Anadolu masallarında da benzer şekilde anlatılmaktadır. Bayat, söz konusu varlıkların dişilik yönünün belirginleştirilmesini ve emegenlerin genellikle keçi çobanlığı yaptığının anlatılmasının mitolojik bir kökle bağlantısı olduğunu belirtmektedir. Bayat, emegenlerin "Yer Ana" kompleksinden çıkarak bağımsız koruyucular halini aldıktan sonra, zamanla olumsuz bir kutba itilerek, doğanın olumsuz güçlerini temsil etmeye başladıklarını, demonik özellikler taşımaya başladığını belirtmektedir (Bayat, 2012, 28).

Gemuda: Alawgan'ın uçan atı[96]. Bu at daha sonra Alawgan'ın oğlu Qaraşaway'a verilmiştir. Gemuda hem insanî hem de hayvanî özellikleri bir arada taşımaktadır. Onun bu özellikleri, putperest dönem inançlarının hâkim olduğu dönemde oluşturulduğu görüşüne işaret etmektedir. Gemuda'nın bilgili, akıllı, sinsi oluşu ve uçup yüzebilmesi Şamanist inancın etkisinin izleri olarak kabul edilmektedir(Akbayev, 2010, 79). Gemuda'nın Nartlar'ın dilinden anladığı, onlar gibi konuştuğu, toynaklarının demir gibi sert, gözlerinin balık gözü gibi parlak olduğu, kirpiklerinin olmadığı, suda kulaklarıyla nefes aldığı, bir dağdan diğer dağın yamacına uzanarak otladığı, boynunu kaşımak için Elbrus Dağı'nın zirvesine sürterek dağın zirvesine çentik açtığı böylece dağın iki zirveli olmasına sebep olduğu bazı rivayetlerde mevcuttur (Tavkul, 2004a, 46-47).

Gencakeşaway/ Qaraşaway/ Şavay: Nart destanlarında adı geçen ünlü Nartlardan biri. Nart Alawgan ve dev kadın Zinzivar'ın oğludur. Örüzmek'in damadı ve Agunda'nın kocasıdır (Akbayev, 2010, 109). Şavay birtakım olağanüstü güçlere sahiptir. Örneğin istediği zaman sıcak havayı soğuk havaya ya da soğuk havayı sıcak havaya çevirebilmektedir. Bunun dışında, Şavay'ın kendisi ve atı Gemuda istediği zaman

[96]Mitolojide sık sık karşımıza çıkan "uçan at" motifi, Türk ve Kafkas mitolojilerinde de bulunmaktadır. Alavgan'ın uçan atı, Karaçay-Malkar destan kahramanı Sosurko'nun atı "Karator" ile benzerlikler göstermektedir. Ayrıca "Adige Nart destanlarında "Tığujey", Abhaz Nart destanlarında "Raş" (Tavkul , 2007a, 196-205) Gemuda gibi uçabilmekte ve sahibine yardımcı olmaktadır.

istediği kılığa girebilmektedir (Adiloğlu, 2007a, 214). Nartlar'ın en güçlülerinden olan Qaraşaway kendisinin ve atı Gemuda'nın gücünü uzun bir süre herkesten saklamıştır. Qaraşaway, Nartlar'ın arasında eski kıyafetlerle dolaşmış, atı Gemuda ise onların arasındayken topallayarak yürümüştür. Daha sonra çeşitli olaylar sonucunda Qaraşaway'ın ve atı Gemuda'nın olağanüstü güçleri anlaşılmıştır (Tavkul, 2004a, 53).

Hubun: Nart Açey ve onun oğlu ile savaşan dev. Nart Açey ile mücadelesi sonunda onu öldüren Hubun, yıllar sonra Açey'in bilinmeyen genç oğlu tarafından bulunur. Gençle üç gün mücadele eden Hubun, mücadele sonunda onun öldüğünü düşünür ve cesedini evine götürür. Gencin oyununa gelen Hubun, yardımcısı Boyunçak'ın da gence yardım etmesi sonucunda Açey'in oğlu tarafından öldürülür (Ortabayeva, Haciyeva, Holayev, 1994, 267-270).

Örüzmek: Nart destanlarında adı çok geçen bir kahraman. Kendisi Shurtuklardandır. Nartlar'ın baskınlarında önderdir, ayrıca onların yaşadığı yerin koruyucusudur. Örüzmek bebek iken bir yıldızın içinde dünyaya düşmüş, ardından kendisini yemek için yaklaşan bir dişi kurdun sütünü emmiştir. Örüzmek, Satanay Biyçe ile evlidir. Nartlar'a zorluk çıkaran Kına Sakallı Qızıl Fuk'u, Fuk'un gökyüzündeki kalesinde öldürmüştür. Daha sonra yeryüzündeki son emegeni de öldüren Örüzmek, buradaki vazifesi bitince gökyüzüne göç edip Kök Ana'nın sütoğlu olmuştur (Akbayev, 2010, 98,99).

Raçıqaw: Nart destanlarında balıkçı olarak anılan cesur bir Nart. Babası Bödene'dir. Bazı efsanelerde Çümediy'in ve Badinat'ın oğlu olarak anılmaktadır. Raçıqaw, öz anne ve babasından ayrı bir çocukluk geçirdiği için anne-babası kaynaklarda farklı olarak verilebilmektedir. Nart topluluğuna ayıp eden Açı Tilli Gilyastırhan'ın kafa kemiğinin yarısını kesen Raçıqaw, kendi kendine beddua okuyarak ölmüştür. Nart efsanelerinde yeni doğan bir bebeğin sepete konularak İtil Nehri'ne bırakıldığı, bu sepeti balık avlayan Bödene'nin bulduğu ve bebeği büyüttüğü, ona "Raçıqaw" adını koyduğu anlatılmaktadır. Efsanenin bu bölümü Musa Peygamber[97]'in hikâyesiyle benzerlik taşımaktadır (Akbayev, 2010, 129).

[97]Hz. Musa(Mûsâ); Yahudilere, Hıristiyanlara ve Müslümanlara göre büyük bir peygamberdir, ayrıca İsrailoğullarını Firavun'un zulmünden kurtaran bir liderdir. Hz. Musa, İsrailoğullarının baskıya maruz kaldığı, erkek çocuklarının öldürüldüğü bir dönemde doğmuştur. Yahudi tarihçi Josephus'a göre, Hz. Musa doğduğunda annesi onu üç ay saklamış, daha sonra sazdan yapılmış bir sepeti harç ve ziftle

Satanay Biyçe: Nart destanlarında önemli bir yere sahip olan akıllı kadın. Nart Örüzmek'in karısı, Sosurqa'nın anasıdır. Kün Teyri ile Ay'ın kızıdır. Altın örgülü saçlarıyla göz kamaştırır. Zekâsıyla, bilgisiyle eşine ve Nartlar'a yardımcı olmuştur. Küçüklüğünde Celmawuz tarafından kaçırılan Satanay, bir süre almastılarla[98] yaşayıp Nartlar'ın büyük büyücülerinden olmuştur. H.B.Akbayev, Satanay Biyçe'nin özelliklerinin putperest dönemin izlerini taşıdığını düşünmektedir. Bu düşünceyi de Satanay'ın anne babası olan Kün ve Ay tanrılarına bağlamaktadır. Bu tanrı ve tanrıçanın Etrüsk ve Babil mitolojisindekilerle benzerliğine *Talkovıy Slovar Nikatorıh İmen i Terminov Nartskaya Eposa*[99]adlı eserinde değinmiştir (Akbayev, 2010, 135). Satanay, Nart kadınlarına yünden çuha yapmasını, elbise dikmesini, ekmek pişirmesini, boza yapmasını, sütten peynir ve yoğurt yapmasını öğretmiştir (Appa, 1993, 17-22).

Sibil Nartla: Kuzey Kafkasya'dan Ural Suyu'na kadar uzanan bölgede yaşayan, bal renkli saçları olan bir Nart milleti (Akbayev, 2010, 136).

Sibilçi: Karaçay Nart destanlarına göre Sibilçi, erittiği demirle silah ve tabak çanak türünde eşyalar yaparmış (Habeçev, 1998, 34).

Sosurqa: Nart destanlarında adı çok geçen, ünlü bir Nart. Nartlar'a büyük yardımları olmuştur. Örüzmek'i öldüğü yerden sağ olarak kaldırmıştır. Satanay'ın güzelliğinden etkilenen Sozuk'un civardaki bir kayaya akan erlik suyundan, kaya hamile kalmış[100], bu kayadan Sosurqa doğmuştur (Akbayev, 2010, 140). Sosurqa Nart destanlarında akıllı ve kurnaz bir kişi olarak anlatılır. Beş başlı bir emegeni beden gücüyle değil zekâsıyla yenmiştir. Böylece Nartlar'ı bu devin getirdiği felaketlerden kurtarır. Emegenlerin sahip olduğu ateşi onlardan çalarak Nartlar'a getiren de Sosurqa'dır (Tavkul, 2004a, 73).

---

sıvayarak çocuğu içine bırakmıştır. Bir süre sonra sepetteki bebek Firavun'un karısının eline geçmiştir. Bu olaylardan sonra bebek, Firavun tarafından evlat edinilmiştir (Harman, 2006, 207-213).

[98] Türk mitolojisinde "Albastı, Al Ruhu, Al Karısı" vb. isimlerle anılan ruh olup, kötü ruhlar zümresindendir. Lohusalara eziyet edip onların "lohusalık humması"na yakalanmasına sebep olur (Çoruhlu, 2002, 54). Karaçay-Malkar mitolojisine göre, Nartların ve emegenlerin bir araya gelmesiyle oluştukları ifade edilmektedir (Curtubayev, 2007, 164).

[99] H.B. Akbayev, *Talkovıy Slovar Nikatorıh İmen i Terminov Nartskaya Eposa*, Çerkessk, 2010.

[100] Kayanın hamile kalması motifine İran kaynaklarında rastlanılmaktadır. Bu kaynaklara göre "Göç Destanı"nda, hamile kalan bir kayadan bahsedilmektedir. Bir fındık ve kayın ağacının arasında bir dağ ortaya çıkar. Bir gece bu dağın üzerine ışık iner ve sonra dağ günden güne büyümeye başlar. Doğum zamanı gelince dağda bir kapı açılır, beş daire ve emzikle süt emen beş çocuk görülür (Tanyu, 1968, 39-40).

Şaytan: İnsanlara zarar veren, onları zor duruma sokan, aldatan varlık (Curtubayev, 2007, 171).

Teyri: Eski Karaçay-Malkarlar'ın inanışına göre en büyük olan göklerin tanrısı (Tavkul, 1993, 263).

2.1.1.1.Sibil Nartla [12-16]

a. Konu

Destan, Nartlar'ın sahip olduğu "Naqut Dorbun"(Yakut Mağarası) adlı mağaranın içindeki değerli madenlerin anlatımıyla başlar. Nartlar'ın bu mağaraya Debet'i bekçi olarak koyduğuna değinilir. Mağaradaki değerli şeyleri duyan Köse Buruñuk bu mağarayı ele geçirmek için yardımcısı Celmawuz'la planlar yapar. Köse Buruñuk ilk olarak, Debet'e gönderdiği habercilerle ona mağarayı ortak olarak sahiplenebileceklerini, kendisine yardım etmesi gerektiğini iletir. Fakat geri dönmeyen haberciler Köse Buruñuk'un yeni planlar yapmasına sebep olur. Buruñuk, Nartlar'ın Naqut mağarasından çıkması için onların bulunduğu kaleye ateşten varlık gönderir, Nartlar bu varlığı öldürürler. Buruñuk daha sonra Nartlar'a Bayçı'yı kendisiyle bağlantısı yokmuş gibi gönderip, ateşten varlıkların sahibinin kendisinin olduğunu, onu bulmak için günbatımının olduğu yere gitmeleri gerektiğini söyletir. Burada Bayçı, Nartlar'ın Köse Buruñuk'u yok etmesi için yardım ister gibi davranır. Köse Buruñuk, böylece Nartlar'ı kalelerinden ve mağaranın yakınından uzaklaştırıp mağarayı ele geçirebilecektir. Nartlar Bayçının dediklerine inanıp Buruñukla savaşmaya karar verir, Nart Sibilçi önderliğinde mağaradan ayrılırlar. Köse Buruñuk, Nartlar'ın yerlerinden gitmesi üzerine Celmawuz'a binip Naqut Dorbun'a gider, Celmawuz Miñi Taw'ın üzerinde insanlara mağaranın yeni sahibinin Buruñuk olduğunu bağırarak söylerken bir yandan da Miñi Taw'ın zirvesini eğip yan tarafından parçalar koparır. Bu gürültüyü merak eden Küngız'ın bebeği, oklarını alıp Celmawuz'u öldürür, Nartlar bu gürültüye ve Miñi Taw'ın hâline bakarak mağaraya gelir. Köse Buruñuk mağarada işçi olarak çalıştırılma cezasına çarptırılır, bebek bir günde büyüyüp kuvvetli olur. Nartlar bebeğin adını Örüzmek koyar. Örüzmek, Köse Buruñuk'un söylediği Argun ile evlenip, kızın yaşadığı Buğowlu Dorbun'da hayatını sürdürür.

b. Zaman

Destanda geçen zaman Sibil Nartlar'ın yaşadığı, tarihi bilinmeyen dönemlerden biridir. Bu dönemler genel olarak "mitik zaman" ile ifade edilebilir. Yani olaylar, mitik dönemlerde[101] geçmiştir. Bu aşamada mitin kısaca tarifini yapıp, bu kavramın zamanla bağlantısı hakkında konuyla alakalı ve bize yol gösterici kısa bilgiler vermek yerinde olacaktır.

Mitolojik dönemin izleri görülen bu destanda zamanı çağrıştıran birkaç ifade bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, demir ve tunçtan silah ve eşya yapılmasıdır. Demirin ve tuncun işlenebilmesi, tarihî çağlar açısından bir ipucu vermektedir. Yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde Kafkaslar'da ilk demir döneminin M.Ö. XIV.-VII. yüzyıllar arasında yaşandığı tespit edilmiştir (Ağalar-Zade, 2009, 12). Bu bilgiyle destanlarda demirciliği simgeleyen Nart Debek (Debet)'in varlığını ilişkilendirecek olursak, Nartlar'ın yaşamış olabileceği bir reel zaman ifadesine yaklaşabiliriz.

Destanda olan olaylar genellikle çabuk cereyan etmektedir. Celmawuz-Köse Buruñuk-Bayçı arasındaki konuşmalar ve Nartlar'la Bayçı'nın konuşması kısa süreler içerisinde gerçekleşmektedir. Örüzmek'in bir günde büyümesi de kısa süreli ve olağanüstü bir olaydır. Nartlar'ın Köse Buruñuk'la savaşmak için yaptığı seferle ilgili mısralarda, onların yarım yıl kadar konuşlandıklarından, Buruñuk'u ararken zaman geçirdiklerinden bahsedilmektedir. Yani günbatımının olduğu yeri yarım yıl kadar aramışlardır. Kısa süreli zaman olarak günün suya batmasından bahsedilmektedir.

c. Mekân

[101] Mit, içinde ilâh, ilahe ve ilahî kahramanlar bulunan hikâyelere verilen addır. Mitlerin sözle anlatılması bilimine de "mitoloji" denir. Mitoloji, eski çağların çok ilâhlı kavimleri tarafından tapılan ulûhiyetlerin masal şeklindeki tarihidir (Beğenç, 1974, 7).Mitolojik hikâyelerin doğuşu ve doğduğu zaman kesin olarak bilinememektedir. Bazı hikâyelerin kaynaklarının araştırılması üzerine, tahmin edilen zamanın çok daha öncesinde oluşturulmuş oldukları ortaya çıkmaktadır. Mitik hikâyelerin genellikle gerçek olmadığı, "yalan, uydurma" olduğu düşünülse de bazen hikâyelerde adı geçen mekânların fizikî varlıklarının gerçekliğinin bulunması, bu türün tamamen olmasa da bir kısmının gerçekliğinin olduğunun göstergesidir. Mitolojik hikâyeler, çeşitli zamanlarda anlatılır. Bu anlatım bazen bir tören, bazen bir hastalık tedavisi vb. nedenlerle gerçekleşir. Bu esnada anlatılan mit, eskiden yaşanan, tanrıların ya da doğaüstü varlıkların ilk defa yaşadığı olayın tekrar edilmesi olarak düşünülür. Buna göre, geçmişte yaşanan olayın ruhu tekrar yaşatılır. Olayın olması esnasında yaşanan ilk duygular, olayın kahramanları bugün çağırıldıkları ortamda geçmişteki deneyimi tekrar yaşar. Böylelikle bilinen "zaman" kavramının dışına çıkılarak "zaman üstü" bir kavrama ulaşılır. Mitsel zaman, tanrıların ve doğaüstü varlıkların etkin ve yaratıcı katılımıyla olumlu yönde değiştirilmiştir. Mitlerin, ezberden okunması sırasında bu masalsı zamana yeniden dönülüp, "zamandaş" duruma gelinir, tanrıların ya da kahramanların varlığına tanık olunur (Eliade, 2001, 11-40).

Destanda geçen mekânlar gerçeğe yakın ve yeryüzünde olduğu anlaşılan yerlerdir. Olayların büyük bölümü Kafkasya'da bulunan Miñi Taw çevresinde geçmektedir. Miñi Taw'ın dibinde Noqut Dorbun, Noqut Dorbun'un biraz yukarısında Gonuş Curt'ta Nartlar'ın kalesi olan Gala Tav bulunmaktadır. Dağın dar kısmında, boğazında ise Köse Buruñuk yaşamaktadır. Nartlar Miñi Taw gibi önemli, değerli bir yerde yaşamaktadır ve çeşitli mücevherlerle dolu bir mağaraya sahiptirler. Nartlar'ın yaşadığı yerin ulu olması, kendilerinin de büyük saygı duyulacak varlıklar olmasında etkilidir. Destanın kötü kahramanı olarak düşünülebilecek Köse Buruñuk ise kendi yüreği gibi dar, kötü, sıkıntılı bir yerde yaşıyor olarak anlatılmaktadır. Bu da Buruñuk'un yaşadığı mekân ve karakteri arasında bir bağ olduğunu göstermektedir. Noqut Dorbun, yakut, elmas, tunç, inci ve demirle dolu, görenin gözünü kamaştıracak kadar parlak bir mağaradır. Destanın sonunda Örüzmek ve karısı Argun'un yaşadığı Buğovlu Dorbun'dan söz edilmektedir. Bu mağara ise Noqut Dorbun'un aksine karanlıktır. Buğovlu(Zincirli) Dorbun gün ışığını hiç almamaktadır. Destanda adı geçen yerlerin dışında bir de günün battığı yerden bahsedilmektedir. Nartlar'ın bulmaya çalıştığı bu yere yarım yılda ulaşamaması ve sonunda dönüşü anlatılmaktadır. Yani günün battığı yere ulaşılabilir mi, ulaşılamaz mı net bir şekilde anlatılmamıştır. Günün battığı yer belki de Köse Buruñuk'un uydurduğu bir yalandan ibarettir.

d. Şahıs Kadrosu

Destanda adı geçen kahramanlar Sibilçi Nartlar, Debek, Nart Sibilçi, Sibilçi'nin eşi Küngız, bebekleri Örüzmek, Köse Buruñuk, Bayçı, Celmawuz, otcavdurlar, Kün ve Tañ'dır.

Destanın başkahramanı, Noqut Dorbun'u ele geçirmek isteyen Köse Buruñuk'tur. Nartlar'ın sahip olduğu mağaraya göz dikmesi, onun hileci bir kişilik olarak anlatılması, kendisinin kötü olarak görüldüğünün işaretidir. Noqut Dorbun'un içindeki değerli madenler, Köse Buruñuk için bir cazibe unsurudur. Nartlar'dan alınması, çalınması gereken bir hazinedir.

Sibilçi Nartlar ve Debek destanın birinci derecede önemli kahramanlarıdır ve karşı gücü temsil etmektedirler. Buna rağmen özelliklerinin çok açık şekilde anlatılmadığı kahramanlardır. Doğruluğu, gücü, cesareti ile ünlü bu kahramanların bazılarının isimleri verilmezken Sibilçi, Örüzmek gibi Nartlar'ın isimleri ve özellikleri anlatılmaktadır.

Örnek olarak; Sibilçi'nin üç başlı bir otcavduru okuyla vurup öldürmesi, ardından bu otcavdur[102]un vücudunu yarıp içinden çıkardıklarını kükürtleyip bunları ok yapımında kullanmayı düşünmesi verilebilir. Böylece Sibilçi'nin güçlü ve akıllı olduğuna işaret edilmektedir. Destanda annesini emen bir bebeğin gürültü üzerine bir silah hazırlamaya karar verip, Miñi Taw üzerinde uçan Celmavuz'u öldürmesine, bu bebeğin bir günde büyüyüp adının da Örüzmek konulmasına da yer verilir. Böylece Örüzmek'in olağanüstü bir bebek olduğu hissettirilir ve onun güçlü bir Nart olduğu anlatılır.

Küngız destanın yardımcı kişilerindendir. Nartlar'la mücadele eden Celmawuz ve diğer varlıklar Küngız'ın vücudundan gelen aydınlık ve sıcaklıkla mahvolmuştur. Aydınlıktan gözü kamaşan bu varlıkların vücutlarında hareket edecek güçleri kalmamıştır. Böylece mücadele esnasında Nartlar'ın işi kolaylaşmıştır. Küngız'ın Nartlar'a ikinci yardımı ise, Örüzmek gibi güçlü bir bebeği doğurmak olmuştur.

Destanda adı geçen Bayçı, Köse Buruñuk'un Nartlar'la iletişimini sağlayıp, Köse Buruñuk'a gelişmeleri aktaran aracı kişi konumundadır.

Köse Buruñuk'a akıl veren ve onun emriyle Nartlar'ın olduğu bölgeye saldıran Celmawuz ise yardımcı kahramanlar arasında sayılabilir.

Destanda adı anılan otcavdurlar, ateşten varlıklar olup Köse Buruñuk'un hizmetlileri gibidir. Destana çok büyük etkileri olmayıp dekoratif unsurlar olarak düşünülebilir.

Destanda Kün ve Tañ, Nartlar'a yol göstermekte, Sibilçi'ye oğlu olduğunu haber vermektedir. Bu kahramanlardan "Kün Teyrisi" olarak da bilinen Kün'ün, Karaçay-Malkar destan ve efsanelerinde Nartlar'a yardım eden bir kahraman olduğu bilinmektedir. H. B. Akbayev, Kün Teyrisi'nin (Güneş Tanrısı) yaydığı ışığın gücüyle Nartlar'a yardım ettiğini belirtmektedir. Akbayev, Karaçay-Malkarlar'ın putperest döneminde bu tanrıyı insan şeklinde tasvir ettiklerini ifade etmektedir (Akbayev, 2010, 103).Destan anlatılan Kün veTañ, konuşmamakta ve insanî özellik göstermemektedir. Fakat onların hareketlerinden Nartlar çeşitli sonuçlar çıkartabilmektedir. Bu iki unsur bir bakıma yönlendirici olmaktadır.

e. Anlatıcı ve Anlatım Teknikleri

[102]Otcavdur; ateşten vücutlu, birden fazla başı olabilen garip bir varlıktır. Adından anlaşılacağı gibi ağzından ateş, od yağdırmaktadır.

Destanda hâkim bakış açısını kullanan anlatıcı, destan kahramanları ve yaşanan olaylar hakkında her şeyi eksiksiz olarak bilmektedir. Destanın manzum ve mensur bölümleri bulunmaktadır.

2.1.1.2.Sibilçi [17-18]

a. Konu

Destanın başında Nartlar'ın eğlenerek yola çıktıklarından ve bir hayvan sürüsüne rastladıklarından bahsedilir. Bu hayvanları görünce iştahı açılan Nartlar, sürünün çobanını ararlar. Etrafta kimseyi bulamayan Nartlar, akşama kadar burada beklerler, bu arada civarda bulunan bir mağara da dikkatlerinden kaçmaz. Akşam olunca, kendisi de bir Nart olan Sibilçi, arkadaşlarına mağaraya gideceğini, burada birileri varsa belki de kendilerini misafir olarak ağırlayabileceğini söyler. Sibilçi mağaraya gidince burada üç başlı bir emegenle karşılaşır. Emegen onu tatlı sözlerle mağaraya çağırır ve mağaranın girişini bir kayayla kapatarak Sibilçi'yi esir alır. Sibilçi'yi kızgın şişine takıp pişirmeyi ve yemeyi düşünen emegen bir ateş yakar. Sibilçi ani bir hamleyle kızgın şişi alıp emegenin gözüne saplar ve emegeni kör eder. Emegenin girişe koyduğu kayadan dolayı dışarı çıkamayan Sibilçi, onu akşama kadar izler. Sabah olup hayvanların sesini duyan emegen, mağaranın girişindeki kayayı biraz aralayıp hayvanları serbest bırakır, Sibilçi bu aralıktan kaçamaz. Emegen plan yapar, akşam olunca ateşe odun koyar. Sibilçi, önceki şişi emegene göstermeden kızdırır, emegenin mağara girişini yeniden açtığını görünce ona yaklaşıp şişini yine gözüne batırır. Emegenin gözünün tekrar iyileşeceği korkusuyla hemen mağaradan kaçar ve arkadaşlarının yanına döner. Nartlar başka bir yere yerleşip burada akşamlamaya karar verirler. Gün doğuşunu bekleyemeyecek kadar aç olan Nartlar avlanmaya çıkarlar ve bir ayı ölüsü, ölünün etrafında kuşlar görürler. Ayının kuşlardan kalan kısmını yiyen Nartlar, hayvanın derisinden de kendilerine çarık yaparlar. Bir günlerini de burada geçiren Nartlar, Nartlar'ın yaşadığı bölgeye dönerler.

b. Zaman

Destanda olayların geçtiği zaman reel zamanla benzerlik göstermekle beraber, belirli bir tarihten bahsedilmemiştir. Zamanla ilgili olarak akşam olması, tan ağarması gibi kullanımlar söz konusudur. Olaylar yaklaşık üç gün üç gece gibi bir zaman zarfında gerçekleşmektedir. Burada zamanın olağanüstü hızlı ya da yavaş tempoda geçmediği görülmektedir.

c. Mekân

Olaylar adı belli olmayan bir vadide, emegenin yaşadığı mağarada ve "Nart elleri" olarak anılan Nart yurdunda yaşanmaktadır. Destanda bahsedilen yerlerin adları ve özellikleri verilmemiştir. Mekân tasvirleri bulunmamaktadır.

d. Şahıs Kadrosu

Destanda Nartlar, bir Nart olan Sibilçi ve emegen kahramanları oluşturmaktadır.

Nartlar'ın neşeli, et yemeyi seven varlıklar olduğu göze çarpmaktadır. Destanda Nartlar'ın olağanüstü yönlerinden bahsedilmemektedir.

Olayların merkezinde olan kahraman Nart Sibilçi'dir. Sibilçi, emegenin mağarasına gider ve emegen tarafından esir alınır. Mağarada kaldığı süre içinde emegenle mücadele eder, onun gözüne kızgın şiş saplar. Aniden mücadeleye girişmesi ve hareketlerindeki hızlılığı Sibilçi'nin iyi bir savaşçı olduğunun göstergesidir. Emegenin mağaranın kapısını açmasını beklemesi, onun hareketlerini gözlemlemesi de planlı hareket ettiğini göstermektedir. Nartlar her ne kadar cesur olsalar da Sibilçi'nin emegeni öldürmeden kaçması, arkadaşlarını uyarıp başka bir yere gitmeleri Sibilçi'nin ve diğer Nartlar'ın kimi zaman korkabildiğini gözler önüne sermektedir.

Emegen, destanda tasviri yapılan tek kahraman olmuştur. Üç başı ve alnında tek gözü bulunduğu anlatılan bu varlık, hayvan güden ve onları yiyen, ayrıca insan yemeyi seven bir varlık olarak tasvir edilmiştir. Gözüne şiş batırıldıktan ve kör olduktan bir süre sonra yeniden görmeye başlaması, bedeninin kendini tedavi edebildiğini, yenilenebildiğini ispat etmektedir. Nart Sibilçi'nin mağarada kaldığı zaman içinde, ona sürekli saldırmayışı, onunla ilgili strateji geliştirmesi, kendisinin akıllı bir varlık olduğunu göstermektedir.

Karaçay-Malkar halk anlatılarının birçoğunda yer alan emegenlerle, Dede Korkut Hikâyeleri'nde anlatılan "Tepegöz" ve Odysseia Destanı'nda anlatılan "Cyclop" benzerlikler göstermektedir. Her üç kahraman türünün de tek gözlü olduğu bilinmektedir. Tepegöz'ün ve Cycloplar'ın periden doğduğu yönünde bilgiler bulunmakta, onların bir aslan tarafından emzirildiği anlatılmaktadır (Gökyay, 2004, DXXXVIII). Emegenlerin annelerinin kendileri gibi emegen olduğu anlatılmaktadır. Bu açıdan bir farklılık olduğu görülmektedir. Üç kahramanın oburluğu, insan eti yemesi,

gücü, düşmanı tuzağa düşürmeye yarayan kılıcı birbiriyle benzerlik göstermektedir (Gökyay, 2004, DXL-DXLIII).

e. Anlatıcı ve Anlatım Teknikleri

Destanda hâkim bakış açısı kullanılmıştır. Destanın tamamı manzum bir şekilde aktarılmıştır.

2.1.1.3.Örüzmek bla Caşçık[103] [18-23]

a. Konu

Örüzmek ve bir genç, Nartlar'a yemek yapmak için ava çıkar. Bir süre gezdikten sonra büyük bir ormanın kenarında dururlar. Örüzmek burada ağaçlardan bir barınak yapar, gençle beraber eşyalarını buraya yerleştirir. Daha sonra ateş yakmak için taş ve odun toplayan Örüzmek, barınağın önünde ateş yakar. Genci barınakta ateşe bekçi olarak bırakan Örüzmek, ateşi söndürmemesini söyleyerek gencin yanından ayrılır ve ava çıkar. Genç uyuyakalır ve uyanınca ateşin söndüğünü görür, Örüzmek'in bunu görünce kendisine kızacağını düşünerek ateş aramaya çıkar. Uzakta büyük bir ateş ve bir barınak gören genç, buraya ateş almak için gider. Barınakta dokuz emegen bulunmaktadır ve genci yakalayıp onunla top gibi oynarlar, daha sonra onu içi su dolu kazana atıp pişirmeye karar verirler. Bunlar yaşanırken Örüzmek bir geyik avlayıp, genci bıraktığı yere döner. Ateşin söndüğünü ve gencin olmadığını görünce, onun ateş aramaya çıktığını ve emegenlere yemek olabileceğini düşünüp gencin izinden gider. Emegenlerin genci kazana atacağı sırada barınağa gelen Örüzmek, genç ve kendisinin onlara soru sormak için geldiğini, kendisinin su içmek için arkada kaldığını söyler. Emegenler Örüzmek'in sorusunu merak edip genci pişirmekten bir süreliğine vazgeçerler. Örüzmek sorunun cevabını Nartlar'ın bulamadığını o yüzden emegenlere müracaat ettiğini söyleyip bir hikâye anlatır.

Hikâyeye göre devasa boyutlarda olan bir öküz vardır. Bu öküz bir gün yaşlanır ve ölür. Onun leşini kuşlar yemeye başlar. Çok büyük bir kuş kalan leşi alıp uçar. Civarda hayvanlarını otlatan bir çoban, yanında bir genç ve bir de teke bulunmaktadır. Çok kuvvetli bir yağmur yağar ve genç oğlan, çoban ve sürüdeki hayvanlar tekenin sakalının altına sığınarak yağmurdan korunurlar. Leşi kapan kuş da yağmurun etkisiyle önünü göremez ve tekenin boynuzuna konar, teke bunu fark edip hareket ederken genç oğlan

[103]Bu anlatı için ayrıca bknz: T. M. Haciyeva, *Bap-Bap, Bappahan*, Elbrus, Nalçik, 2001, s. 45.

uyanır. Kuşun boynuzdan kalkıp uçmaya başladığı anda, onun gagasındaki öküz leşi gencin gözüne girer, genç gözüne kir kaçtığını sanır. Annesi de bunun kir olduğunu söyleyip oğlunun gözünden çıkarıp dışarı atar. Mevsimler geçtikten sonra öküz leşinin atılmış olduğu yerde çok güzel, yeşillik bir alan oluşur ve buraya bir halk yerleşir. Bu halkın bulunduğu yer, diğer toprakların tam tersi yönde dönmeye başlar, yaşlılar deprem olduğuna kanaat getirirler. Bir gece, buradaki insanların tamamı, yeri kimin ters döndürdüğünü görmek için nöbet tutmaya başlar. Onlar nöbet tutarken büyük bir tilki, burada bulunan bir kürek kemiği artığını kemirmeye çalışırken elini öne arkaya sallayınca halkın bulunduğu toprak sallanır. Halk bu tilkiyi yakalayıp derisini yüzmeye çalışır, bütün halk tilkinin derisinin sadece yarısını yüzebilir. Yüzülen parça bir yaşlı kadın ve torunu haricinde bütün evlere paylaştırılır, paylaştırılan deri tüm erkeklere başlık yapılacak kadar yeterli gelir. Bunu görüp kendi torununa pay verilmediği için halka küsen yaşlı kadın, tilkinin kalan derisini yüzer ve torununa başlık yapmak için evine getirir. Fakat yarısı tüm halka yeten hayvan derisinin diğer yarısı, bu yeni doğmuş oğlanın başına başlık yapmaya yetmez.

Örüzmek bu hikâyeyi anlatıp sorusuna geçer; hikâyeye göre burada anlatılan varlıklardan hangisi daha büyüktür? Örüzmek'in sorusu emegenlerin kafalarını karıştırır ve emegenler soru hakkında tartışmaya başlar. Genç ve Örüzmek bunu fırsat bilip barınaktan ayrılır ve canlarını kurtarırlar.

b. Zaman

Destanın başında olayların çok eskiden Nartlar'ın zamanında olduğu anlatılmaktadır. Nartlar'ın yaşadığı zaman, destan ve söylencelerde geçen, tam olarak bilinemeyen bir zamandır. Mitolojik zaman olarak ifade edilebilir.

Destanda olayların birbirini takip ettiği zaman aralıkları çok uzun değildir, dünya zamanıyla aynı doğrultuda ilerlemektedir. Destanda, Örüzmek'in anlattığı hikâye kısmında gün ve gece ifadeleri, dünya zamanıyla benzerlik göstermektedir. Bu destanda zamanla ilgili olağanüstü bir anlatım bulunmamaktadır.

c. Mekân

Destanda mekânla ilgili ilk anlatım, Örüzmek ve gencin barınak kurduğu ormanın büyük bir alan olduğudur. İkinci olarak emegenlerin barınağından bahsedilmektedir; fakat barınakla ilgili bir tasvir yapılmamaktadır. Emegenlerin içinde su kaynayan

kazanları olduğundan, bunların içine de insanların sığabildiğinden bahsedilmektedir, yani kazanların boyutları oldukça büyüktür. Metinde geçen en ilgi çekici yer, kuşun gagasından düşen öküz leşinin atıldığı ve zamanla yeşil bir kıra dönüşen alandır. Bu yer, dışarıdan görenlerin dikkatini çekecek kadar düz ve güzeldir, bir halkın yerleşebileceği kadar da geniştir. Öküz leşinin bir tohum görevi görmesi ve alanın çok güzel olması, öküzün olduğu kadar yeşillik alanın da kıymetli olduğunun göstergesi sayılabilir. Ayrıca bu yerin bir tilki tarafından dünyanın tersi yönünde döndürülmesi, çevredeki topraklardan daha farklı olduğunun, alelâde bir toprak parçası olmadığının ispatıdır.

d. Şahıs Kadrosu

Destanda iç içe geçmiş iki olay anlatılmaktadır. Bu yüzden, Örüzmek ve gencin yaşadığı olaylardaki kahramanları ve Örüzmek'in anlattığı hikâyedeki kahramanları farklı gruplar hâlinde anlatmakta fayda vardır.

Örüzmek ve gencin yaşadığı olaylar çerçevesinde adı geçen kahramanlar Örüzmek, genç oğlan ve dokuz emegendir.

Örüzmek, destanın başından itibaren çok akıllı oluşu, çevikliği, yiğitliği, Nartlar'ı felaketlerden koruması, onları düşman saldırılarından kurtarması, Nartlar'a iyi bir önder oluşu yönleriyle övülmektedir. Nartlar'a yemeklik bulmak için ava çıkması, onun sorumlu birisi olduğunu göstermektedir. Gençle kendisi için bir barınak yapması, ateş yakması onun becerikli olduğunun kanıtıdır. Genci ateş başında bırakıp ava tek başına çıkması, kimseye ihtiyacı olmadığını göstermektedir. Gencin barınakta olmadığını ve ateşin söndüğünü görünce hemen sezgilerini harekete geçirir. Oğlanın emegenlere yem olacağını düşünen Örüzmek, bu düşücesinde yanılmaz. Yani sezgi gücü çok kuvvetlidir. Bununla ilgili olarak destan anlatıcısı, Örüzmek'in sezgilerinin kuvvetli olduğunu, onun kurnaz birisi olduğunu söylemektedir. Genci emegenlerden kurtarmak için hemen harekete geçmesi ve çok çabuk bir hikâye uydurması, bu hikâye sonucu sorduğu soruyla emegenlerin kafasını karıştırıp genci kurtarması onun kurnazlığının ve keskin zekâsının delilidir.

Destanda genç hakkında çok fazla anlatım bulunmamakla beraber, onun deneyimsiz ve Örüzmek'ten korkan birisi olduğunu söyleyebiliriz. Emegenlerin yanına gitmesi, onların tuzağına düşmesi, kaçmak için bir çözüm üretemeden Örüzmek'in çaresine muhtaç olması, gencin henüz çok bilgisiz ve saf olduğunu göstermektedir.

Dokuz emegenin görünüşleri hakkında çok fazla bir anlatım bulunmamakla beraber, onların genci ellerinde top gibi yapıp onunla oynamaları vücutlarının iriliğini anlatması açısından bir fikir verebilmektedir. Örüzmek'in sorusu karşısında net bir karar veremeyen ve kendi fikirlerinin doğru olduğunu düşünen emegenlerin birbirleriyle çok fazla anlaşamadığını, onların içinde üstünlük mücadelesinin olduğunu göstermektedir.

Örüzmek'in anlattığı hikâye ve hikâye kahramanları, emegenlerin kafasını karıştırmak için Örüzmek tarafından uydurulmuştur. Örüzmek'in anlattığı varlıklar destanda yönlendirici veya yardımcı karaktere sahip değillerdir. Bu sebeple incelemeye dahil edilmemiştir.

e. Anlatıcı ve Anlatım Teknikleri

Destanda kullanılan anlatım şekli, hâkim bakış açısıdır. Örüzmek ve genç oğlanın emegenlerle aralarında geçenler, anlatıcı tarafından hâkim bakış açısıyla anlatılmıştır. Örüzmek de destan içinde anlattığı hikâyeyi hâkim bakış açısıyla anlatmıştır.

Örüzmek'in destan içinde, bir masal edasıyla sorduğu bilmece, masal formelidir. Metnin bu bölümü, şekil olarak son kısmına kadar masal gibi bir görünüm ve içerik arz eder. Fakat en sonunda bilmeceye çevrilir. Bu bir yanıltmacadır. Aslında Örüzmek bir masal anlatmıştır, ama emegenleri kandırmak ve oradan uzaklaşabilmek için masalın sonunu bir soruya bağlamak, onların kafasını karıştırmak istemiştir.

Metinde geçen masal formeli, Pertev Naili Boratav'ın[104] dört gruba ayırdığı, masal formellerinden "yalanlamalı masal" grubuna girmektedir. Metindeki formel, Boratav[105]'ın masal formellerindeki "tem" tasnifine göre "rasyonel düzeni alt üst olmuş bir dünya tasavvuru" grubunda yer almaktadır (Duymaz, 2002, 260). Formel, olağanüstü büyüklükteki hayvanları anlatmakta, dinleyici de anlatıcı da bunun gerçeğe aykırı olduğunu bilmektedir. Fakat destan gereği emegenlerin buna inanması olağan görülmektedir. Örüzmek ve gencin, emegenlerden kurtulmasını kolaylaştıracak bir hamle gerekmekte, bunu da bilmece formuna sokulan bu masal sağlamaktadır.

[104] Pertev Naili Boratav, "Masal Tekerlemelerinin Çeşitleri ve Anlamları", *Neméth Armağanı*, Ankara, 1962, s.79-83.
[105] Pertev Naili Boratav, *Zaman Zaman İçinde/Tekerlemeler-Masallar*, İstanbul, 1957, s.32-34.

İlhan Başgöz ile Andreas Tietze'nin hazırladığı "Türk Halkının Bilmeceleri"[106] adlı kitapta masal formellerinin, türkülerin, fıkraların bilmece haline geldiğinin görüldüğü belirtilmektedir (Başgöz, Tietze, 1991, 31'den Duymaz, 2002, 269). Yukarıda geçen metin de yalanlamalı masaldan bilmeceye geçişe bir örnek teşkil etmektedir.

2.1.1.4.Örüzmek bla Şaytanla [23-24]

a. Konu

Örüzmek, bir gece atla gezerken uzakta bir ışık görür. Işığın kaynağını görmek için oraya doğru yola koyulur. Atı birden kulaklarını öne doğru uzatıp aniden durunca Örüzmek sinirlenir ve atın kasıklarını tekmeler. Başını gömleğine yaklaştıran Örüzmek, karşısında eğlenip dönen büyük bir topluluk görür. Topluluktan birkaç kişi Örüzmek'i attan indirir, eğlence alanına götürür, atının ipini de bir demire takarlar. Örüzmek'i zorla oynatan bu kişiler ona sıcak et ikram ederler. Örüzmek eti alıp ağzına götürecekken "Bismillya." (Bismillah) deyince topluluk ve yiyecekler bir anda yok olur; Örüzmek'in elindeki et, at pisliğine, atının bağlandığı demir, kuru ota dönüşür. Örüzmek bu olayı düşünür, sonra evine gider.

b. Zaman

Destanın, Karaçay-Malkarlar'ın İslamiyet'i kabul ettiği dönem olan 18.yüzyıl sonrasında oluşması muhtemeldir. Örüzmek, Nart olarak anılmasına rağmen dişi düşen yaşlı bir adam olarak anlatılmakta; bel bağı düşen, muşambadan gömlek giyen sıradan bir köylü gibi tasvir edilmektedir. Destanın İslamiyet'in kabulü sonrası şekillendiğini de Örüzmek'in besmele çekmesinden çıkarabilmekteyiz.

Destanda, Örüzmek'in yaşadığı olayların bir gece ve gece sonunda tan vaktine kadar olduğu anlatılmaktadır. Bu vakitler olağanüstü bir kısalık ya da uzunluk içermemekte, zaman dünyevî zamanla aynı doğrultuda ilerlemektedir.

c. Mekân

Olayların geçtiği yerler Örüzmek'in gezdiği, eğlencenin yapıldığı açıklık alan ve Örüzmek'in evidir.

---

[106] İlhan Başgöz, Andreas Tietze, *Türk Halkının Bilmeceleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s.31.

Eğlencenin yapıldığı yer açıklık alan, tarla gibi bir yerdir. Eğlence yerinde bir ışık olduğundan bahsedilmektedir.

Örüzmek'in evi hakkında çok fazla bilgi verilmemiştir, üzerine yattığı bir halıdan bahsedilmiştir.

d. Şahıs Kadrosu

Destanın başkahramanı Örüzmek'tir. Örüzmek; yaşlı, dişi düşmüş, bel bağı çözülmüş, muşambadan gömleği olan bir Nart yiğidi olarak anlatılmıştır. Hem Nart yiğidi olarak anlatılıp hem de perişan bir yaşlı olarak anlatılması kendi içinde bir ikilemi göstermektedir. Mitolojik devir destanlarında anlatılan Nartlar'ın güçlü, ihtişamlı, cesur kahramanlar olduğu düşünüldüğünde söz konusu metinde geçen Nart Örüzmek'in şekil değiştirdiğini rahatlıkla görebiliriz. Nart Örüzmek, eski ihtişamını yitirip alay konusu olacak bir duruma, zavallı bir hâle düşmüştür. Bu da Karaçay-Malkar halkının yüzyıllar içinde değişen düşünce ve inançlarının bir göstergesi olmuştur. Karaçay-Malkar inançları açısından değerli olan Nartlar, artık insanların beklentilerini karşılayamamaya başlamış, halkın düşünce yapısındaki değişime ayak uyduramamıştır. James G.Frazer[107] gibi düşünecek olursak, tanrılar insanların isteklerine cevap veremeyince dövülmüş, sövülmüşlerdir (Frazer, 1991, 18'den İnayet, 2007, 6-7). Örüzmek'in eğlenceyi yapan varlıkların şeytan olduğunu anlayamaması, onların zorlamasına direnememesi de onun eskisi gibi sözü geçen ve güçlü bir kahraman olmadığını göstermektedir.

Destanın ikinci derecede önemli kahramanları şeytanlardır. Şeytanlar insan kılığına girerek bir eğlence tertiplemiş ve Örüzmek'i eğlencelerine dâhil etmişlerdir. Örüzmek onların insan olmadığını besmele çektikten sonra yok olduklarından anlayabilmiştir. Destanda şeytanların besmele sonucu uzaklaşmaları, onların da İslamiyet'in kabulüyle özelliklerinin değiştiğini, önceleri daha ihtişamlı anlatılan yapılarının bu yeni dönemlerinde kaybolmaya başladığını göstermektedir. Şeytanların karşı güç olduğunu söylemek bu destanın gelişimi açısından çok mümkün olmamakla beraber, Örüzmek'i istemediği hâlde eğlenceye dâhil etmeleri bir bakıma onların karşı güç sayılabileceğini düşündürebilir.

[107]James G Frazer. , *Altın Dal I*(Çev. Mehmet Doğan), Payel Yayınları, İstanbul, 1991.

Şeytanların eğlencelerinin ışığı, Örüzmek için cazibeli bir durum olmuştur ve kendisinin bu ışığın peşine düşmesine sebebiyet vermiştir. Bu yönüyle bu eğlence ışığı bir bakıma arzu edilen nesne konumundadır.

Destanda Örüzmek'in atının, şeytanların eğlencesine yaklaşıldığında aniden durduğunu, onun bu varlıkların asıl şeklini hissettiğini görürüz. Bu yönüyle atın hislerinin geliştiğine, durup kulaklarını hareket ettirerek Örüzmek'e durumu anlatmaya çalıştığı sonucuna ulaşabiliriz. Mahti Curtubayev, *Karaçay-Malkar Mifle* adlı kitabında, atların akıllı varlıklar olduğunu, sahiplerine zarar veren insanların farkına varıp onlara tekme attıklarını, sahiplerini görmeseler de onların kalp atışlarını hissederek yakında olduklarını anladıklarını ve bunun gibi pek çok bilgiyi aktarmaktadır (Curtubayev, 2007, 38-39). Curtubayev'in aktardığı bu bilgiler de Örüzmek'in atının akıllı bir hayvan olduğunu doğrulamaktadır. Destanda çok büyük bir paya sahip olmayan bu at, yardımcı kahraman konumundadır.

Destanda anlatıcı Satanay Biyçe'nin adını anıp, onun zeki bir kadın olduğundan bahsetse de, Satanay destanda herhangi bir faaliyette bulunmamıştır.

e. Anlatıcı ve Anlatım Teknikleri

Destan hâkim bakış açısıyla ve tamamen manzum bir dille anlatılmıştır. Destanda geçen olaylar her dize arasında "Ori-ori-raw!" sözünün tekrarlanmasındanezgili bir şekilde anlatıldığı anlaşılmaktadır.

"Örüzmek bla Şaytanla" metni, konusu bakımından efsane ya da memorata benzetilebilmektedir. Örüzmek'in şeytanlarla yaşadığı olay, memorat türünün örneklerine çok benzemektedir. Konuyla ilgili olarak Özkul Çobanoğlu; memorat türünde, yaşanan olayın ne zaman yaşandığının ve kimin başından geçtiğinin belli olduğunu, bu konuda bir belirsizlik söz konusuysa metnin efsane olarak değerlendirilmesi gerektiği görüşündedir (Çobanoğlu, 2003b, 26-27). Bu görüşten yola çıkarak, metinde olayları yaşayan kişinin adının belli oluşu, ancak zaman konusunda belirli bir ifadenin olmayışını göz önünde bulundurursak, metnimizin efsaneye benzediğini söylemenin mahsuru olmayacağı görüşündeyiz. Ancak metin incelerken sadece içerik özelliklerine bakmak ve buna göre değerlendirmek, doğru bilgiye ulaşmayı engelleyebilir. Bu sebeple metnimizin şekil özelliklerine de bakmamız

gerekmektedir. Metnin manzum olması, hatta başka bir kaynakta[108] da yer alan "Örüzmek bla Şaytanla" metninin, Nart şarkılarından kabul edilmesi, metnin şekil olarak destana daha yakın olduğunu göstermektedir. Çalışmada "Örüzmek bla Şaytanla" metnini destan bölümünde incelememizin ana sebebi de bu şekilsel özelliğinden kaynaklanmaktadır.

2.1.1.5.Sosurqa bla Emegen [24-26]

a. Konu

Sosurqa, Yukarı Qartcurt'a gittiğinde, halka zulmeden bir emegen olduğunu duyar ve onu bulup öldürmeye, halkı kurtarmaya karar verir. Emegenin yanına giden Sosurqa, kendisini tanıtmadan onunla konuşur, emegen karşısındakinin Sosurqa olduğu bilmez, onun alelâde bir köylü olduğunu düşünerek onunla sohbet eder. Emegen, karşısındakine Sosurqa'yı tanıyıp tanımadığını sorar, Sosurqa'yı tanıdığını, onun marifetlerini bildiğini söyleyen bu adama inanır. Emegen, Sosurqa'nın yaptığı şeyleri sorar, karşısındaki de onun zor ve güç isteyen oyunlarını anlatır. Emegen, Sosurqa'yla karşılaştığında ondan üstün olmak için bu oyunları öğrenmeyi ister. Köylü sandığı adam, Sosurqa'nın tepeden düşen büyük kayaları alnıyla parçaladığını söyler, emegen bunu kendisinin de yapabileceğini ispatlar. Adam, Sosurqa'nın dokuz dişli saban demirini kızdırıp ağzına soktuğunu söyler, emegen bunu da yapar. Emegenin gücünü sınayan Sosurqa, onun böyle tuzağa düşmeyeceğini anlar ve yeni bir oyundan bahseder. Sosurqa'nın Hurla gölünde bir kış boyunca durup, burası buz olunca gölden çıkıp böylece buzları parçaladığını anlatan adam, emegeni bu defa da kandırır ve onun göle girmesini sağlar. Emegen göle girince Sosurqa iki kış soğuğu dileyip göl suyunu buza çevirir. Emegenin çıkarken buzu parçalaması üzerine Sosurqa yanıldığını, emegenin taş, çakıl, ağaç parçaları, ot vb.toplayıp göle koymasını sonra buranın buz olmasını beklemesini söyler. Emegen, denilenleri yapar. Sosurqa on kış soğuğu dileyip göl suyunu buza çevirir. Emegene kalkmasını, başını buza vurmasını söyler. Emegen başını üç defa buza vurur; fakat sadece başlarını buzun dışına çıkarabilir. Bu zor duruma düşünce karşısındakinin akıllı Sosurqa olduğunu anlayan emegen ona tuzak kurmaya çalışır. Emegenin konuşmayan sekiz kafasını kesip konuşan dokuzuncu kafasına güç yetiremeyen Sosurqa, emegenin önerisiyle onun evine gider, kara sandığındaki kılıcı dikkatli bir

[108]Tanzila Haciyeva, *Qaraçay-Malqar Folklor Hrestomatiya*, El-Fa, Nalçik, 1996.

şekilde, emegenin kurduğu tuzağa düşmeden alır. Son başının da kesileceğini anlayan emegen, kendisinin kanının Sosurqa'ya güç vereceğini, kanını içmesini, bağırsağını da kemer olarak bağlarsa kendi gücünün ona geçeceğini söyler. Sosurqa emegenin başını keser, kanını ise yanında bulunan küçük köpeğe içirir. Köpek bu kanı içince ölür. Emegenin bağırsaklarını bir ağaca bağlayan Sosurqa ağacın dilim dilim ayrıldığını görür. Emegenin tuzağına düşmeyen Sosurqa, halkı onun zulmünden kurtarır.

b. Zaman

Destanda anlatılan zaman mitolojik özellikler içerir. Kahramanların güçleri ve özellikleri, günümüzle yakın devirler olmadığını göstermektedir.

c. Mekân

Destanda adı geçen iki yer bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Yukarı Qartcurt'tur. Bu bölge hakkında destanda bilgi bulunmamakla beraber, günümüzde bu ismi taşıyan bölgenin varlığı, destanın efsanevî özellikler taşıdığını belgelemektedir.

Destanda olayların geçtiği yer ise Hurla gölü ve civarıdır. Bu göl günümüzde Karaçay-Çerkessk Cumhuriyeti'nin topraklarında bulunan, deniz seviyesinden 2400 metre yükseklikte, dünyanın en eski göllerinden kabul edilen bir doğa harikasıdır. Qartcurt ve Hurla Gölü birbirlerine oldukça yakın yerlerdedir[109].

d. Şahıs Kadrosu

Destanda olaylar Sosurqa ve emegen arasında geçmektedir.

Sosurqa, aklı ve gücüyle ünlü bir Nart'tır. Destanda emegene yaptırdığı oyunlarda, kendisinin kıvrak zekası ve cesaretine vurgu yapılmaktadır. Emegenin destanın sonuna doğru karşısındakinin Sosurqa olduğunu anlaması ve onu iki baldırından nasıl tanıyamadığını söyleyip hayıflanması, Sosurqa'nın bedeniyle ilgili bir bilgiye işaret etmektedir. Sosurqa, taşın içinden çıkarak doğduğunda demirci bir Nart olan Debet tarafından maşayla baldırlarından tutulur ve suya batırılır. Suya batan vücudu, artık silahlar tarafından zarar göremez bir şekilde sağlamlaşır. Fakat maşanın değdiği ve su değmeyen bölgeleri aynı şekilde sağlam olmayıp kesici, delici her türlü silahın etkisiyle yaralanabilir. Emegen, Sosurqa'nın bedenindeki bu kusurdan bahsetmektedir.

[109] Konuyla ilgili detaylı bilgi için bknz: http://budetinteresno.info/maruha_new/87.htm (Erişim Tarihi: 18. 04. 2016)

Destanda halka karşı sorumluluğuna vurgu yapılan Sosurqa, emegeni halka zulmettiği için öldürmek istemektedir. Bu açıdan Sosurqa'nın başkahraman olduğunu söyleyebiliriz. Kendisi emegeni yok ederek refahı sağlamak istemektedir.

Metinde Sosurqa'nın dileklerinin hemen kabul olduğu görülmektedir. Fakat Sosurqa'nın kişisel özelliklerinden dolayı mı yoksa su kenarında dua etmesinden dolayı mı gölün hemen buza dönüştüğü anlatılmamıştır. Bu sebeple Sosurqa'nın inanç dünyası açısından etkili bir isim olduğu düşünülebileceği gibi, eski dönemlerde su kenarında yapılan duanın kabul olma olasılığının da yüksek olabileceği düşünülebilir[110].

Destanın ikinci kahramanı emegendir. Adı "Çolaq Çomur" olan bu dev, halkın malını ve canını tehlikeye sokan kötü bir varlık olarak anlatılmaktadır. Bu devin bir diğer özelliği de Sosurqa ile yarışmak ve onu yenmek isteğidir. Dokuz başından biri konuşabilen bu dev, kayaları başıyla parçalayabilecek kadar kuvvetlidir. Emegenlerin çoğu gibi, akıllı olmayan fakat çok aptal da olmayan bu dev, Sosurqa'nın tuzağına düşmüşken bile onu öldürmek için planlar yapabilmektedir.

Çolaq Çomur, Sosurqa'nın öldürmeye çalıştığı, destanın sonunda akılla ve bedenle mücadele ettiği karşı güç durumundadır.

Destana genel olarak baktığımız zaman, iyi ve kötünün, akıl ve beden gücünün mücadelesini görebiliriz. Bu kavramlar Sosurqa ve Çolaq Çomur'un maddesel, bedensel olarak anlatımıyla karşımıza çıkmakta ve somutlaştırma yapılarak anlatılmaktadır.

e. Anlatıcı ve Anlatım Teknikleri

Destanda hâkim bakış açısı kullanılmaktadır. Destan mensurdur.

2.1.1.6.Alawgan [28]

a. Konu

Alawganlar on dokuz kardeştir. En büyükleri olan Alawgan iri yapısı, dalgın ve yavaş yürüyüşüyle bilinir.

Bir gün Alawgan'ın kardeşleri, babalarına bir adamın on dokuz kızı olduğunu duyduklarını, onlarla evlenmek istediklerini, kızların babasıyla konuşmasını söylerler. Babaları, kızların evini bilmeden bulmaya çalışırken bir adam onu takip etmeye başlar.

[110]Ayrıca bknz: "2.1.2.1.Sosurga bla Cansüyek" başlıklı bölüm.

Adamla tanışan baba, bu adamın kızların babası olduğunu ve onun on sekiz kızı olduğunu öğrenir. Eve dönen baba, oğullarının birinin evlenemeyeceğini söyleyince, en küçük oğlu, Alawgan'ın evlenmeyebileceğini, kendilerinin evlenmek istediğini söyler. Baba ve oğulları bu söze karşı çıkmaz, on sekiz kız on sekiz oğlanla evlenir, Alawgan bekâr kalır.

b. Zaman

Destanda anlatılan olaylarda zaman ifadesi yoktur. Olağanüstü anlatımlar da çok fazla bulunmamaktadır. Sadece Alawgan'ın iki ayağına iki öküz derisinden ayakkabı yapması olağanüstü olmakla beraber mitik bir dönem izi olarak kabul etmek, Alawgan'a olağanüstü güçler atfedilmediği hâlde destanın mitolojik bir zamanda oluşturulduğunu söylemek oldukça zordur.

c. Mekân

Destanda anlatılan mekân Alawgan'ın evi ve kızların babasıyla karşılaştığı yoldur. Mekân bilgisi hakkında bilinenler sadece bunlardır.

d. Şahıs Kadrosu

Destandaki kahramanlar Alawgan, diğer kardeşler ve babaları, on sekiz kızın babasıdır.

Alawgan, destanda sıradan bir insana yakın özellikleriyle anlatılmaktadır. İki öküzün derisini iki ayağına ayakkabı yapması anlatılan tek olağanüstü bölümdür, ayaklarının iriliğini anlatmaktadır. Alawgan, on sekiz kardeşi tarafından çok da istenmeyen, onların arasına katılamamış ağabey durumundadır.

Metinde epik unsurlar bulunmamakla birlikte Ufuk Tavkul'un *Karaçay-Malkar Destanları* kitabında yer verdiği destanla benzer özellikler gösterdiği görülmektedir. İki destan birlikte ele alındığında, Alawgan'ın babasının Nart Debet olduğu ortaya çıkmaktadır (Tavkul, 2004a, 44). Destanda, Alawgan'ın kardeşlerinin evlenme isteği ve en küçük kardeşin bu istek uğruna ağabeyi Alawgan'ı saf dışı bıraktığı, kardeşleri ve babasına durumu kabul ettirdiği görülmektedir.

Destanda on sekiz kızın babası olan adam, kızlarını evlendiremediği için dert yanmakta ve etrafta dolaşmaktadır.

e. Anlatıcı ve Anlatım Teknikleri

Destanda hâkim bakış açısı kullanılmıştır. Mensur durumdaki metin oldukça kısadır. *Karaçay-Malkar Folklor* kitabında yer alan "Alawgan bla Emegen Qatın" [31-33], "Alawgannı Caşı" [33-35], "Qaraşaway Nartlanı Eski Curtha Qaytarganını Üsünden" [35-37] adlı destanlar Alawgan ve oğlu Qaraşaway'ın yaşadığı hadiseleri anlatan, destan dairesi[111] oluşturabilecek parçalar olduğu için "Alawgan" [28] metni destanlarla birlikte ele alınmıştır.

2.1.1.7.Alawgan Taynı Kalay Tuthanını Üsünden [28-29]

a. Konu

Nartlar'ın yaşadığı bölgeye yakın bir gölden her gün kuşluk vakti iki tay çıkmakta ve göl çevresinde koşup sonra tekrar göle girip kaybolmaktadır. Bölgede yaşayan adamlar bu iki tayı yakalamayı çok istemektedir. Bir gün Alawgan hariç bütün erkekler toplanıp taylara tuzak kurmaya kalkarlar; fakat atları tutmayı başaramazlar. Bunu duyan Alawgan ikinci gün öğlen vakti, yanına kıldan örülmüş halatını alıp göl kenarına gider, bir çukura girip tayların çıkmasını bekler. Alawgan onların çıktığını görünce halatını doru taya doğru atar, halat gök rengi olan tayın boynuna gelir ve Alawgan onu yakalar. Yanında getirdiği eğeri tayın başından geçiren Alawgan, tayı evine götürür. Alawgan tayın üzerine ilk defa binince tay birden yaşıtlarından önce yürümeye, koşmaya başlar ve kısa sürede çok iyi bir at olur. Alawgan bu atı kendisine alıştırır, ehlileştirir. O, atının adını "Gemuda" koyar. Nart yurtlarında yaşayan halk, Alawgan'ın gölden çıkan tayı yakaladığını işitince söylenmeye, onun gibi bir delinin bu tayı nasıl yakaladığına şaşırdıklarını anlatmaya başlarlar. Bunları duyan Alawgan kendisinin yiğit bir erkek olduğunu söyler. Alawgan'ın yakalayamadığı diğer tayı yakalamaya çalışan halk, çok uğraşsa da onu yakalayamaz. Çünkü gök rengi tayın yakalanmasından sonra doru tay bir daha su yüzüne çıkmaz.

b. Zaman

Destanda "Nart illeri" ifadesinin kullanılması, tayların gölden çıkıp tekrar göle dönmeleri, Gemuda'nın akranı olan taylar bir ayda yürürken onun bir saat içinde yarım yıllık tay gibi yürümeye başlaması, anlatılan olayların mitolojik devirlerde geçtiğini göstermektedir.

---

[111] Konuyla ilgili detaylı bilgi için bknz:" 1.3.1. Destanlar" başlıklı bölüm.

c. Mekân

Destanda olayların geçtiği mekânın birinci göl ve çevresi, ikincisi ise Alawgan'ın evi ve çevresidir. Göl hakkında detaylı bilgi verilmemekte, sadece tayların bu gölden çıkıp tekrar göle girdikleri anlatılmaktadır. Alawgan'ın evi için de herhangi bir anlatım bulunmamaktadır.

d. Şahıs Kadrosu

Destandaki olaylar Alawgan, Gemuda ve doru tay, tayları yakalamak isteyen halk arasında geçmektedir.

Alawgan bu destanda yaşadığı yerdeki erkeklerden daha becerikli olduğunu gök rengindeki tayı yakalayarak göstermektedir. Hatta bu tayı eğitip insanların arasına çıkardığında, onlar tarafından küçümsendiğinde kendisinin "er kişi" olduğunu söyleyerek çevresindekilere karşılık vermiştir. Böylece insanların Alawgan'ı deliymiş/budalaymış gibi görmeyi bırakmaları, onun kendilerinden daha üstün olduğunu görmeleri sağlanmıştır.

Gemuda, Türk destanlarında çokça görülen bir taydır. Sudan çıkan ve çok çabuk gelişen bu at, olağanüstü özellikler göstermektedir. Anadolu'daki anlatılarda da yerini bulan göl tayları, çoğu zaman bulundukları göle adlarını vermiştir. Ahmet Turan, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu* adlı çalışmasında "Su Kökenli Atlar Üzerine Efsaneler" başlıklı kısımda Anadolu'da su ve atlarların bağlantılı olarak anlatıldığı efsanelere yer vermiştir. Bu efsanelerin çoğunda sudan renk değiştirmek ya da çevredeki kısrakları döllemek için çıkan aygırların varlıklarından söz edilmektedir (Turan, 1992, 36-44'ten Kalafat, 2012, 75-89). Destanda adı geçen doru renkteki tay için detaylı bir anlatım bulunmamaktadır.

Gemuda, gök mavisi rengiyle oldukça dikkat çekici bir taydır. Yaşar Çoruhlu, Türklerde mavi rengin genellikle olumlu şeyleri çağrıştığını anlatmaktadır. Mavi rengin sıfat olarak kullanıldığında Gök Tanrı ya da gökte olduğuna inanılan ruhlarla bağlantılı olduğuna değinen Çoruhlu, eski Türkçe metinlerde geçen "gök kurt, gök böri" gibi terimlerde gök renginin saygınlık ifade ettiğini belirtmektedir (Çoruhlu, 2002, 188). Oğuz Kağan Destanı'nda, Oğuz Kağan'ın çadırına gökyüzünden bir ışık indiği, bu ışığın sahibinin gök tüylü, gök yeleli, büyük bir erkek kurt olduğu, bu kurdun Tanrı tarafından gönderildiği, Oğuz Kağan'ın ve askerlerinin koruyucusu, yol göstericisi olduğu anlatılmaktadır (Küçük, 2010, 188). Bu bilgilerden hareketle mavi renkte olan

Gemuda'nın, sudan gelmekle beraber gökten gelen ilâhî güç ya da güçlerle bağlantısı olduğunu düşünebiliriz.

Doru ve gök renkli tayları yakalamak isteyen halk, Alawgan'ı küçümseyen insanlardır.

e. Anlatıcı ve Anlatım Teknikleri

Hâkim bakış anlatıcısının diliyle anlatılan destan mensurdur.

2.1.1.8.Alawgan Altın Tonnu Emegenleden Qalay Alğandı [29-31]

a. Konu

Bir gün Alawgan, atı Gemuda'ya binip etrafta gezinmeye başlar. Akşam olunca karanlıkta bir ışığın parladığını görür ve onu merak eder. Atı Gemuda, o ışığın kaynağının devlerin kırk kazan eti kaynatmak için yaktıkları ateş olduğunu, devlerin altın bir kıyafetleri olduğunu söyler. Bu kıyafetin yakasının şarkı söylediğini, kol kısımlarının alkış tuttuğunu, eteklerinin de dans ettiğini söyleyen at, cesareti varsa Alawgan'ın bu elbiseyi alabileceğini söyler. Sonra elbiseyi nasıl alabileceklerini anlatır. Alawgan atın planını kabul eder ve devlerin yanına giderler. Devler, Alawgan'ı buyur edip atını bağlamaya kalkınca, Alawgan atının sorunlu olduğunu ona yaklaşmamalarını söyler. Devlerden birisi, atın neyi olduğunu anlamak için yanına yaklaşınca Gemuda, devi tekmesiyle uçurur. Diğer devler, yaralanan devin yanına toplanınca Alawgan kazandaki sudan bir kepçe devlerin üzerine döker. Altın elbise eline geçince Gemuda'ya binip devlerin yanından uzaklaşan Alawgan, evine gider. Böylece Gemuda'nın planı başarıyla uygulanmış olur. Diğer Nartlar, Alawgan'ın evindeki parıltıyı görüp onun yanına giderler ve şarkı söyleyip dans eden altın elbiseyi görüp şaşırır, Alawgan'ın bunu nasıl bulduğunu düşünmeye başlarlar.

b. Zaman

Destanda devlerin ve konuşan atın bulunması, altın elbisenin şarkı söyleyip dans etmesi mitolojik bir devrin yaşandığının işaretidir. Anlatılan olaylar ve kahramanlar olağanüstü özellikler göstermektedir.

c. Mekân

Destanda adı geçen mekânlar açık arazi, devlerin bulunduğu mağaradır ve Alawgan'ın evidir. Mekân hakkında verilen bilgiler bunlarla sınırlıdır.

d. Şahıs Kadrosu

Destanın kahramanları Alawgan, Gemuda, emegenler ve Alawgan'ın komşularıdır.

Alawgan, bu destanda Gemuda'dan akıl alması, onun dediği planı uygulayıp altın giysiyi evine götürmesi ve bu elbiseyle gösteriş yapması açısından çok fazla ön planda bulunmamaktadır. Destanın ana kahramanı olup, altın elbiseyi ele geçiren kişi olsa da atı Gemuda'nın gölgesinde kalmıştır.

Alawgan'ın atı Gemuda, konuşması, plan yapıp bunu Alawgan'a kabul ettirmesi, planının olumlu sonuçlanması yönleriyle sıra dışı bir hayvandır. Gemuda, destanın yardımcı kahramanı olmakla beraber, ana kahramandan daha üstün özelliklere sahip olduğu için daha fazla öne çıkmaktadır. Alawgan'dan daha zeki ve hisleri kuvvetli gibi anlatılmıştır. Gemuda gibi konuşabilen, sahibini yönlendirebilen atların başka Türk destanlarında da olduğu bilinmektedir. Dede Korkut Hikâyeleri'nde Bamsı Beyrek'in atının Gemuda ile benzer özellikler taşıdığı görülmektedir. Bamsı Beyrek'in atı, sahibinin yarışları kazanması için ona akıl verip yardımcı olur, sahibini çeşitli tuzaklardan haberdar ederek onun canını kurtarır. Hatta at, kendi ölüm şeklini bile önceden haber verir (Gökyay, 2004, CDXXXVII).

Destanda anlatılan emegenler, obur ve Alawgan'ı kandırmaya çalışan varlıklar olarak anlatılmış, dış yapılarıyla ilgili bilgi verilmemiştir.

Alawgan'ın bulduğu altın giysiye hayran olan komşuları, onun bu kıyafeti bulamayacak kadar güçsüz, hatta onun deli olduğunu düşünen, Alawgan'ın başarısına şaşıran kişiler olarak anlatılmıştır. Destanda büyük bir görevleri yoktur.

e. Anlatıcı ve Anlatım Teknikleri

Destan hâkim bakış açısıyla ve mensur bir dille anlatılmıştır.

2.1.1.9.Alawgan bla Emegen Katın [31-33]

a. Konu

Alawgan bir gün atı Gemuda'ya binip etrafta gezmeye başlar. Bir vadiye yaklaştığında iki adama rastlar. Biri kör ve diğeri çolak olan bu adamlar birbirleriyle tartışarak ilerlemektedir. Alawgan onlara karanlık ormanda ne yaptıklarını sorunca birbirleriyle tartışarak cevap verirler. Alawgan onlarla çok fazla konuşmadan yanlarından ayrılır.

Kör olan adam çolak olana, kendisinin sözünde durmazsa Alawgan gibi eşsiz kalması yönünde beddua eder. Alawgan bu sözleri duyar ve bekâr olduğu düşüncesi kafasını meşgul eder. Yolda yürürken arkasında birinin kendisini takip ettiğinden şüphelenir. Yürürken bir emegen kadına rastlar. Bu kadın yeryüzündeki çatlakları yamamaktadır. Kadın fark etmeden yanına gider ve hemen ona "anne" diyerek konuşmaya başlar, emegen de bu durumda onun annesi gibi olduğu için kendisini yemez, oğluymuş gibi sohbet eder. Emegen kadının gelinlik kız tanıyıp tanımadığını sorunca, emegen evinde iki kızı olduğunu, onlardan beğendiğiyle evlenebileceğini söyler. Alawgan bu eve gider, kızlardan çirkin ve emegen görünümlü olanı kendisine eş seçer. Emegen kadın onlara yemek yapar ve sonra kızını verip onları uğurlar.

Alawgan atına emegen kızı bindirip köyüne gider, köydeki insanlar emegenin kendilerini yiyeceğini düşünüp köyü terk eder. Hatta köylü giderken emegen kız onlardan arkada kalan birkaçını hemen ağzına atar. Alawgan, kızın yediği insan leşlerini müsait yere atıp kızla yaşamaya başlar. Emegen ilk doğumunda beş çocuk doğurur ve hemen bunları yer, Alawgan bunu fark etmez. İkinci doğumunda Alawgan beşinci çocuğu kurtarır ve karısından kaçırır. Emegen peşine düşüp son bebeği ele geçirmeye çalışsa da Alawgan ve bebek birbirlerine yardım ederek buzdan bir yere çıkarlar, emegen yaklaşınca Alawgan'ın ayağı kayar ve bebek buzun içinde bir yere düşer. İlerleyen zamanlarda Alawgan ve karısı tartıştıklarında, Alawgan iyiki bebeğin buz dibine düştüğünü söyler.

Destanda, Alawgan'ın bekârlığıyla ilgili söylenen kötü sözlerin onu harekete geçirdiği görülmektedir. Alawgan'ın evlenmeyi düşünmesi üzerine, emegen kadının kızına talip olduğu, en çirkin kızı seçtiği anlatılmaktadır. Yani karşısındaki kızı sevmek, onunla mutlu olmak gibi bir kaygısı olmadan evlenmek istemektedir. Seçtiği emegen kızdan güçlü bir çocuk sahibi olmayı isteyen Alawgan, karısının doğurduğu bebekleri yediğini görünce bebeklerden birini kurtarmayı ister ve bunu başarır.

b. Zaman

Destanda zaman unsuruyla ilgili detaylı bilgi bulunmamaktadır. Alawgan'ın kör ve çolak adamlarla karşılaşması akşam vakti olur. Emegen kızıyla evlenip köye gitmesi yine aynı günlerde gerçekleşir. Emegen kızın doğum süreleriyle ilgili bilgi verilmemekle beraber doğumların çok çabuk ya da çok geç olmadığı anlaşılmaktadır.

Destanda Alawgan'ın bir devle karşılaşması, devin yerin çatlaklarını yamaması, emegen kızının doğurduğu çocukları ve insanları yemesi, Alawgan'ın yeni doğmuş bebeğinin kendisine yardım etmesi olağanüstü unsurlardır. Bu unsurlar destanın mitolojik bir zamanda oluştuğunu göstermektedir.

c. Mekân

Destanın başında Alawgan bir vadide bulunmaktadır. Burada ormanlık bir alan da vardır. Emegenle karşılaştığı yer daha açık bir alandır, orman vb.varlığından söz edilmemektedir.

Emegenin evi, Alawgan'ın eşini bulduğu kapalı alanlardandır. Alawgan'ın köyü ve evinin de diğer yerler gibi detayları verilmemiştir. Son mekân ise Alawgan'ın bebeği emegenden kaçırdığı buzlarla kaplı dağlık alandır. Burası hakkında da yine detaylı bilgi verilmemektedir.

d. Şahıs Kadrosu

Destanda anlatılan kahramanlar sırasıyla Alawgan, kör adam ve tek bacağı olmayan adam, emegen kadın, emegenin kızları, Alawgan'ın köylüleri, son olarak da Alawgan'ın emegenden kurtardığı bebektir.

Alawgan, bu destanda da yine kadınsızlığı ve yalnızlığıyla karşımıza çıkar. Kendisi hakkında söylenen bekârlığıyla ilgili sözler onu üzmektedir. Kendisi bir Nart olarak bir emegen kızıyla evlenecek kadar çaresiz kalmış durumdadır. Emegenin güzel ve tembel kızını değil; çirkin ve becerikli kızıyla evlenmiş, emegen şeklindeki kızdan güçlü bir çocuk doğacağını düşünmüştür. Bu onun ilerisi hakkında fikirler yürüttüğünü, isteğine kavuşmak için sabredebileceğini göstermektedir. Alawgan emegen kadından daha atik davranıp onun kendisini yemek yapmasını engelleyip, emegen olan karısından son çocuğu kurtarmayı başarabilecek kadar kabiliyetli bir Nart'tır. Kendisi bu destanın ana kahramanıdır. Ayrıca hem evlenip hem de çocuk sahibi olduğu için destanın alıcısı konumundadır. Amaçlarına ulaşmıştır.

Destanda anlatılan kör adam ve tek bacağı olmayan adam, Alawgan'a karşı saygısı olmayan, onu kadınsız kaldığı için küçümseyen insanlardır. Birbirleriyle tartıştıkları da anlatılmaktadır. Alawgan'ın bu adamlara sinirlenmesi, kendisine eş aramasını

hızlandırdığı için söz konusu adamlar destanda yardımcı güçtür. Alawgan'ın hedefine ulaşması için bir baskı, bir hareket ortamı yaratmışlardır.

Emegen kadın, Alawgan'ın kendisini gördüğü sırada yerin çatlaklarını yamamaktadır. Karaçay-Malkar destan ve efsanelerinde genellikle dişi olarak anlatılan emegenlerin yer yamamaları oldukça ilginçtir. Onların neden yerdeki çatlakları yamadığının cevabını, *Karaçay-Malkar Folklor* adlı kaynak kitapta yer alan "Qaraşaway bla Emegenle"[37-40] adlı destanda emegen kadının söylediklerinden öğreniriz. Emegen kadın, yerdeki çatlakları yamamak zorunda olduğunu söylemektedir. Çünkü oğlu yılkı gütmektedir. Eğer bu bölgeden geçerlerse ve yerdeki çatlaklar yamanmazsa, sürüdeki yeni doğmuş taylar bu çatlaklara düşebilmektedir (Ortabaylanı, 1987, 38). Destanda anlatılan emegen kadının Türklerde yer-su kültüyle bağlantısı olması muhtemeldir. Eski zamanlarda doğayı yöneten dişi ruhların olduğuna inanılmaktaydı. Buna göre yerin, gökyüzünün, rüzgârın, suyun vb. farklı koruyucuları bulunmaktaydı. Fuzuli Bayat, yer-su kültüyle ilgili yüksek ruhların "Mitolojik Ana"nın zamanla görevlerinin ayrıştırılmasıyla oluştuğunu, ilk zamanlar tek varlıkta olan koruyuculuk ve sahiplik özelliklerinin, zamanla birden fazla varlıkta vücut bulduğunu belirtmektedir (Bayat, 2012, 20-21). Yer yamayan emegen kadınların da Karaçay-Malkar mitolojik anlatılarında, doğayı, özellikle de yeryüzünü koruyan yüksek ruhlu varlıklardan biri olduğunu söylemek mümkündür.

Emegen kadın, destanda Alawganla boğuşmak yerine ona yardım eden bir kahraman olduğu için, onun evlenmesini kolaylaştırarak yardımcı kahraman görevini üstlenmiştir.

Emegen kadının iki kızı vardır. Bunlardan birincisi çirkin, tüylü, iri ve emegen görünümlü olmakla beraber her işi yapabilen becerikli bir emegendir. İkinci kız çok güzel olmakla beraber oldukça tembel ve beceriksizdir. İkinci kız dekoratif bir unsur olarak kabul edilebilir. Alawgan'ın evlendiği çirkin olan emegen, insanları yeme özelliğini evlendikten sonra da yitirmemiştir; hatta doğurduğu yavrularını da yemiştir. Bu emegen destanda karşı gücü temsil etmektedir. Bunun sebebi ise çocuklarını doğurup yemesi, Alawgan'ın isteği dışında bir iş yapmasıdır. Destan sonunda Alawgan, emegenin elinden bir bebeği kurtararak emegenin onu yemesini engellemiştir.

Alawgan'ın köylüleri, önceki destanlarda olduğu gibi onu yine "deli" olarak görmüşlerdir. Emegenin korkusuyla da evlerini terk etmişlerdir. Bu köylüler destanın dekoratif unsur konumundaki kahramanlarıdır.

Alawgan'ın karısından kurtardığı bebek, kaçarken babasına yardım ettiği için olağanüstü bir varlık olduğunu belli etmektedir. Bebeğin annesinin bir emegen olması da onun olağanüstülüğü oluşunu pekiştirmektedir. Bu bebek onun elde etmek istediği şeylerden birisi olduğu için Alawgan açısından destanın arzu edilen nesnesidir. Babasının kaçışını kolaylaştırdığı için yardımcı kahraman özelliği de göstermektedir.

e. Anlatıcı ve Anlatım Teknikleri

Destan hâkim bakış açısıyla anlatılmıştır. Mensur bir metindir.

2.1.1.10.Alawgannı Caşı [33-35]

a. Konu

Destan Alawgan'ın buzun içine düşürdüğü çocuğunu yıllar sonra bulmasını anlatır, bir önceki destanın devamı niteliğindedir.

Alawgan'ın buzun içine düşen çocuğunu bir atlı bulur. Atlı adam onu buzdan çıkarır ve ona anne babasını sorar. Çocuk onları tanımadığını, babasının kendisini buzluk bir yerin derinine atıp sonra kendisini unuttuğunu, belki de son anda gördüğü emegenin babasını yemiş olabileceğini anlatır. Çocuk buz emerek ve balık yiyerek hayatta kaldığını söyler. Adam çocuğu alır ve kendi oğluymuş gibi ona bakar. Çocuk üç yıl içinde akıl baliğ bir genç olur, kuvvetlenir. Bir gün Alawgan tesadüfî olarak çocuğunu büyüten adamın evinde misafir olur. Çocuğun yakışıklı ve kuvvetli olduğunu görünce, kendisinin neden böyle bir oğlu olamadığını düşünüp üzülür. Alawgan, çocuğun gerçek babasının bu adam olup olmadığını sorunca, adam oğlanı nehir buzu içinde bulduğunu anlatır. Bunun üzerine Alawgan, oğlanın kendisinin çocuğu olan Qaraşaway olduğunu, emegenle mücadelesi sonunda başlarına gelen olayları anlatır. Oğlan Alawgan'a sarılır. Alawgan ve Qaraşaway köye gider. Emegen kadın oğlunu tanımadığı gibi onu yemeyi ister. Alawgan oğlunu, gece yatarken emegen tarafından yenilmeye çalışacağı yönünde uyarır ve plan yaparlar. Oğlan gece kapının arkasına saklanır, emegen kadın onu yatakta sanır ve yatağa saldırır. Ardında duran Qaraşaway onun kafasını keserek öldürür, kafasını dışarıya gömer. Bu esnada Alawgan onu emegen sanıp beline saldırır, oğlan da onu emegen sanıp karşılığını verir. Sonunda birbirlerini tanır ve kavga etmekten vazgeçerler.

Qaraşaway'ın kendisinden üç kat güçlü olduğunu söyleyen Alawgan mutlu olur, oğluyla övünür, sonrasında eve girip uyurlar.

b. Zaman

Destan, önceki destanın devamı olduğu gibi zaman olarak da aynı zamana aittir. Olayların şekli ve kahramanların özellikleri mitolojik zamanları çağrıştırmaktadır. Fakat destanda anlatılan gün ve yıl ifadeleri muhtemelen günümüz dünyasıyla aynı şekilde kullanılmaktadır. Örnek olarak; Qaraşaway'ın üç yılda yaşıtlarından çok daha fazla büyümesi, onun olağanüstülüğünü göstermektedir, zaman açısından bir değişim ifade etmemektedir.

c. Mekân

Destanda anlatılan yerler birinci olarak buzlu nehir kenarı, ikinci olarak çocuğu sahiplenen adamın evi ve son olarak da Alawgan'ın evidir. Bu yerlerle ilgili bilgi verilmemektedir.

d. Şahıs Kadrosu

Destanda adı geçen kahramanlar; Alawgan'ın oğlu Qaraşaway, onu evlat edinen atlı adam, Alawgan ve emegendir.

Qaraşaway, Alawgan'ın kendisini buzda bırakmasının ardından bulunana kadar buzda yaşamış, buzu emip balık yiyerek hayatta kalmıştır. Qaraşaway bu açıdan normal bir bebek olmadığını daha başlangıçta göstermektedir. Kendisini kurtaran adamın yanında kaldığı üç yıl zarfında yaşıtlarından katbekat hızlı büyüyüp ergen bir genç hâlini alması, onun sıra dışı özelliklerindendir. Annesi emegeni öldürmesi ve kavgaları esnasında babası Alawgan'ı bir yana fırlatabilmesi açısından olağanüstü kuvvetli olduğu görülmektedir. Qaraşaway destanın ana kahramanıdır. Annesini öldürüp babasını huzura kavuşturması onun olayları birinci derecede yönettiğini göstermektedir.

Qaraşaway'ı kurtarıp onu büyüten adam, destanda yardımcı kahraman konumundadır. Qaraşaway ile Alawgan'ın bir araya gelmesi için, farkında olmadan, yardımda bulunmuştur.

Alawgan destanda hem alıcı hem da yardımcı kahraman konumundadır. Oğluna kavuşması açısından alıcı kahraman olan Alawgan, Qaraşaway'ın emegeni öldürmesi için ona yardım ettiğinden dolayı yardımcı kahraman durumundadır.

Emegen kadın, destanın karşı güç durumundaki kahramanıdır. Qaraşaway'ı yemek istemesi bunun en belirgin ispatıdır.

e. Anlatıcı ve Anlatım Teknikleri

Destanda hâkim bakış açısına göre bir anlatım söz konusudur. Destan metni tamamen mensurdur.

2.1.1.11.Qaraşaway Nartlanı Eski Curtha Kaytarğanını Üsünden [35-37]

a. Konu

Destanda anlatılanlar önceki destanın devamı niteliğindedir. Alawgan'ın oğlunun, annesinin ölümünden sonra eski köy halkını bulması ve yurtlarına çağırması anlatılmaktadır.

Qaraşaway bir gün babasından atıyla dolanmak için izin ister. Alawgan izin verir. Qaraşaway babasına, evde kadın olmayınca sıkıldıklarını, ona bir gelin bulacağını söyler. Alawgan da bu durumdan hoşnut olur ve oğlunun teklifini kabul eder.

Qaraşaway atla gezinirken bir Nart iline yaklaşır. Bu yerde yaşayan yaşlı bir Nart, ona kim olduğunu nereden geldiğini sorar. Qaraşaway, kendisinin Ushurtuk'tan geldiğini söyleyince, adam kendilerinin önceden Ushurtuk'ta yaşadıklarını, orada emegen kadın ve Alawgan'ın hâlâ yaşayıp yaşamadığını sorar. Qaraşaway, emegen kadının kendisinin annesi olduğunu ve öldüğünü, babası Alawgan'ın da yaşadığını söyler. Hatta babasının insanları koruyucu bir çocuk sahibi olmak için emegenle evlendiğini de anlatır. Yaşlı Nart'a artık korkacak bir şey kalmadığını, emegen öldüğü için eski evlerine dönebileceklerini söyler. Yaşlı Nart ondan doğru söylediğine dair yemin alır ve köyündekilere toplanmalarını, müjdesi olduğunu söyler. Yaşlı Nart'ın diyeceklerini merak eden halk toplanır ve eski yurtlarına dönebileceklerini öğrenir. Bunun üzerine eşyalarını ve hayvanlarını toplayan halk, bulundukları yerden çok daha güzel olduğunu düşündükleri eski vatanlarına gider. Bir gün Alawgan'a rastlayan bu insanlar onun oğlunun hem kendileri hem de Alawgan için kurtarıcı olduğunu, Alawgan'ın karısı emegen yüzünden zulüm çekseler de Alawgan'ı küçümseyip onun niyetini

anlamadıkları için hata yaptıklarını söyler ve özür dilerler. Alawgan da bir emegen kadın uğruna bir köyü yerinden ettiği için özür diler. Bir zaman sonra yakınındakiler Alawgan'a kocası ölmüş bir hanım bulurlar, Alawgan da bu kadınla evlenir.

b. Zaman

Destanda anlatılan olaylar, önceki destanların devamı olduğu için mitolojik zamanın kullanıldığını söyleyebiliriz. Her ne kadar metinde mitik öğeler bulunmasa da olayların öncesini düşünerek, önceki destanlardan hareketle bu sonuca varabiliriz. Destanı tek başına değerlendirecek olursak, olayların reel zamanda geçtiği sonucu ortaya çıkar.

c. Mekân

Destanda bahsi geçen yerler Alawgan'ın evinin bulunduğu Ushurtuk ve "Nart ili" olarak anılan yerdir.

Destan kahramanlarının anlatımından hareketle, Ushurtuk'un diğer yere göre daha güzel, geniş, değerli bir yerdir. Ayrıca Nart ilinde yaşayan insanların gerçek yurdu Ushurtuk olduğu için geçmişe dayanan bir kıymeti de bulunmaktadır."Ushurtuk" denilen yerin varlığıyla ilgili olarak Ufuk Tavkul, kelimenin kökünün Oset Nart destanlarındaki bir kahraman olan "Ihşarteg ya da Ahsartag" ile bağlantısı olabileceğini belirtmektedir (Tavkul, 2002c, 150). Buna göre söz konusu kahraman, Nartlar'ın atalarından olup, bulunduğu bölgeye adını vermiştir. Bu bölge zamanla adı unutulan bir yurt durumundadır.

d. Şahıs Kadrosu

Destanda Alawgan, Qaraşaway, Nart yaşlısı ve halkın anıldığı görülmektedir.

Destanın kahramanı Qaraşaway'dır. Babasının yurdunun eski sahiplerini bulup onları ikna ederek Ushurtuk'a getiren Qaraşaway; insan görmemekten yana can sıkıntısını gidermiş, halkla babasının tekrar bir arada yaşamasını sağlamıştır. Ayrıca halkın gelmesi sonrasında babasının bir dul kadınla evlenmesi de onun isteklerinden bir diğerinin gerçekleşmesini sağlamıştır, bu olayın temelinde de halkı Ushurtuk'a geri getirmesi yatmaktadır.

Nart yaşlısı, Qaraşaway'a halkın geri gelmesi konusunda yardımcı olan, halkın güvenini kazanmış bir yaşlıdır. O bu açıdan Qaraşaway'ı destekleyen, yardımcı kahraman konumundadır.

Alawgan, destanda çok baskın olmayan bir kahraman olup, eski tanıdıklarına kavuşması ve tekrar evlenmesi açısından alıcı kahraman konumundadır.

Nart ilinin halkı, önceki davranışlarıyla Alawgan'ı deli yerine koyan, sonradan yaptıklarına pişman olan insanlardır. Alawgan'ın onları tekrar kazanması, onlarla mutlu bir şekilde yaşaması, insanların gönlünü kazanmanın önemini gösterir. Destanda arzu edilen nesne/duygu; "kardeşlik, yurttaşlık, beraber mutlu yaşama" gibi kavramlarla ifade edilebilir.

e. Anlatıcı ve Anlatım Teknikleri

Destanda hâkim bakış açısı kullanılmıştır. Anlatımlar mensur bir dille ifade edilmiştir.

2.1.1.12.Qaraşaway bla Emegenle [37-40]

a. Konu

Destanda iki olay iç içe anlatılmaktadır. Ana olay Qaraşaway'ın yaşadıklarıdır. Bu olayın içinde anlatılan olay ise geçmişte yaşanmış olan hanın aldatılmasıyla ilgili olaydır.

Birinci olay şöyledir: Qaraşaway bir gün, güzelliği dünyada tek olan bir kızın kendisinden bahsettiğini duyar. Bunun üzerine, kendine güveni olan Qaraşaway kızı görüp konuşmak için onun bulunduğu kaleye gider. Kalenin yakınında durup kıza seslenince, kız yere yüz kazık çaktığını biri hariç hepsini kesilmiş başlarla doldurduğunu, sonuncuya da Qaraşaway'ın kafasını koymak istediğini söyler. Qaraşaway kızın istediğinin olmayacağını, onun muradına ermeyeceğini söyler. Kız, Qaraşaway'a kendine çok güveniyorsa hanın yanına gidip karısına ve emegene ne yaptığını sormasını, bunları yapabilirse gelip öğrendiklerini anlatmasını ister. Qaraşaway kızın dediğini düşünmeden hemen yola koyulur, istenileni yapması gerektiğini düşünür. Yolda ilerlerken yedi yol ayrımına gelir ve kimsenin ayak izinin olmadığı son yolu seçer. Bu yolda, yerdeki çatlakları yamayan bir emegen kadına denk gelir. Emegenin sırtında olan göğüslerini emer ve onun oğlu olur. Emegen de artık anne gibi olduğu için Qaraşaway'a zarar veremez ve ne istediğini sorar, Qaraşaway olanları

anlatır. Emegen kadın, ileride ablası olduğunu, onun kendisine yardım edebileceğini söyler ve onu gönderir. Qaraşaway ikinci emegen kadınla da aynı şeyleri yaşar ve bu kadın da onu en büyük ablaları olan emegene yönlendirir. En yaşlı emegen kadın, Qaraşaway ile yüksek bir tepeye çıkar. Emegen ona uzaktaki bir kaleyi, hanın kalesinini gösterip, cesareti varsa oraya gidip nasibi neyse onu yaşamasını söyler. Qaraşaway cesur olduğunu düşündüğü için hemen o kaleye gider. Hanın adamları onu yakalar ve hanın yanına götürürler. Han Qaraşawayla sohbet etmeye başlar, bu esnada karısına köpeklere yemek vermesini, kendisinin de onların kabından yemesini söyler. Kadın ses çıkarmadan denilenleri yapar. Daha sonra Qaraşaway'ın şaşırdığını gören han, onu balkona çıkarıp kadını ve köpekleri göstererek bu durumun sebebini anlatmaya başlar. Burada ikinci olayın, ana destanın içindeki olayın han tarafından anlatıldığı görülmektedir.

İkinci olay şöyledir: Han ava çıkmayı çok sevmekte, sık sık ava gitmektedir. O ava gitmeden bir gün hizmetçisi onu uyarır, ava giderse karısının ondan habersiz şeyler yapacağını söyler. Han önce kızsa da sonra hizmetçisinin yalan söylemeyeceğini düşünür ve ava çıkıyor gibi yapıp akşam kimsenin haberi olmadan geri gelir. Hana söylenenlerden habersiz olan karısı, önceden olduğu gibi gece odasına beş başlı bir emegen alır ve onunla birlikte olur. Han bunları görünce odaya ansızın girer ve emegenin başlarından üçünü keser, emegen bir fırsatını bulup kaçar. Adam o günden sonra karısının hanın sofrasına değil köpeklerin yanına yakışacağını düşünür ve böyle bir çözüm bulur.

Ana olay, hanın konuşmasından sonra devam etmektedir. Bu bölüm şöyledir: Han, Qaraşaway'a kendi hikâyesini anlattıktan sonra ona, dünya güzeli kızın babasının iki başını kesemediği emegen olduğunu, kızın olduğu kalenin çevresini kuşatıp dikkatlice kaleye girmesini ve emegenin kalan iki başını da düşürmesini söyler. Qaraşaway hanın dediklerini yapar, kız da emegenin zulmünden kurtulunca Qaraşaway'la evlenmek istediğini söyler. Olanları gören halk da mutlu olur ve mutluluk yayılır.

b. Zaman

Destanda yaşanılan olayların mitolojik devirlerde geçtiği, olayların sıra dışılığından anlaşılmaktadır. Dar anlamda bakacak olursak, anlatılan gece ve gündüz kavramlarının günümüzle paralel olduğu, daha uzun ya da daha kısa olmadığı anlaşılmaktadır.

c. Mekân

Destanda birden fazla mekân dikkat çekmektedir.

Destanda anlatılan ilk yer, Qaraşaway'ın evinin olduğu bölgedir. Burası Kuban ovası ve Teberdi suyunun birleştiği yere yakındır. Evin olduğu tepe çok güzel olduğu için Qaraşaway'ın sevdiği bir yerdir.

Destanda anlatılan ikinci yer, dünyanın en güzel kızının yaşadığı kale ve çevresidir. Bu kale hakkında bir tasvir yapılmamıştır.

Üçüncü olarak anılan yer, açık alandır. Qaraşaway yolda ilerlerken yedi yol ayrımına rastlar. Kendisi, at ve insan izlerinin olmadığı yedinci yolu seçer. Burada yedi rakamı dikkat çekicidir. Rakamların insanların pek çoğunun inanç dünyasına etki ettiği, bazen yaşamlarını sayılara yükledikleri anlamlar doğrultusunda şekillendirdikleri bilinen bir gerçektir. Yedi rakamı açısından bakacak olursak; Dünya'nın sabit olduğu ve yedi gezegenin onun etrafında döndüğü düşüncesi, göğün ve yerin yedi katı olduğu inancı, cehennemin yedi kapılı olduğu inancı, Miraç'ın göğün yedinci katına çıkılmasıyla gerçekleştiği inancı vb.hep yedi rakamına vurgu yapmakta, bu rakamın manevî bir değeri simgelediği görülmektedir. Annemarie Schimmel, yedi rakamının yaygın olarak "çok" anlamında kullanılan, belirsiz ve yuvarlak bir sayı olduğunu belirtmektedir (Schimmel, 2000, 167). René Giraud, *Gök Türk İmparatorluğu İlteriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları*[112]adlı eserinde yedi rakamının yazgısal bir değeri olduğuna değinerek, kaderle ilgili konularda ve önemli olaylarda bu yedi rakamı ve katlarının kullanıldığını anlatmaktadır. Yazar, Köl-tegin'in ilk ayın "on yedinci" günü ölmüş olma ihtimali, kırk "yedinci" yaşına girecekken, dokuzuncu ayın yirmi "yedinci" günü cenaze töreninin yapılmasını bu konuya örnek olarak vermiştir (Aksaraylı, 2011, 734). Giraud'un örneği, Qaraşaway'ın yedi yol ayrımıyla benzerlik göstermektedir. Çünkü yedinci yolu seçen Qaraşaway, kaderini tayin etmektedir. Kimsenin seçmediği yolu seçerek kendisini tehlikeye atan Qaraşaway, burada emegen kadınlarla karşılaşıp, dünyanın en güzel kızının isteğini yerine getirmenin yolunu bulmaktadır. Ayrıca en büyük emegen kadın ve Qaraşaway arasındaki konuşmada, onun kaleye gitmesini söyleyen kadın, Qaraşaway'ın nasibinde ne varsa onunla karşılaşacağını da söyler. Bu

[112]René Giraud, *Gök Türk İmparatorluğu İlteriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları(680-734)*(Çev. İsmail Mangaltepe), Ötüken Neşriyat A. Ş. , İstanbul,1999.

da kaderinin ne olacağını işaret ettiği için, yedi rakamı ve kadının dedikleri birbirini tamamlamaktadır.

Destanda anlatılan bir başka yer, hanın kalesidir. Bu kalenin muhafızları olduğu, içeride han, karısı ve köpekler olduğu anlatılmaktadır.

Destanda sözü geçen son mekân iki başlı emegenin ve güzel kızın bulunduğu kaledir. Bu kalenin tasviri yapılmamıştır.

d. Şahıs Kadrosu

Destanda adı geçen kahramanlar Qaraşaway, dünya güzeli olan kız, emegen kadınlar, han, hanın karısı, beş başlı emegen ve halktır.

Qaraşaway, destanda cesur ve güçlü kişiliğiyle karşımıza çıkmaktadır. Olaylar boyunca hiçbir varlıktan ya da insandan korkmamış, güzel kızın sorusunun cevabını bulmak için bütün tehlikeleri göze almıştır. Sorunun cevabını bulup kızın yanına gitmiştir. Qaraşaway, bu sebeple destandaki ana olayın ana kahramanıdır.

Destanın karşı gücü beş başlı emegendir. Önce kız ona karşıymış gibi görünse de onun Qaraşaway'a öfkeli tavrının ardında emegenin baskısı vardır. Beş başlı emegen, Qaraşaway'ın güzel kıza ulaşmasını engellemek istediği için, ana olayda karşı güç konumundadır. Yine aynı emegen, hanla geçmişte yaşadıkları olayda, hanın mutluluğuna engel olduğu için ve hanı öldürmeye çalıştığı için de karşı güç konumundadır.

Destanda güzel kız, emegen kadınlar[113] ve han, Qaraşaway'ın sorunun cevabına ulaşması yolunda, beş başlı emegenin öldürülmesi yolunda yardımcı oldukları için ana olayda yardımcı kahramanlardır. Hanın emegenle yaşadığı olayda, han başkahraman konumundadır. Bunun sebebi emegenin, karısıyla olan ilişkisinden ailesinin etkilenmesi ve emegen tarafından öldürülmek istenmesidir. Emegenin üç başını keserek onu cezalandırır. Bu açıdan emegenin cezalandırılması da değerli nesne/duygu olarak değerlendirilebilir.

Destanda güzel kız ve han, emegenin kalan başlarının kesilip kendisinin öldürülmesi açısından ana olayda alıcı kahramanlardır, onlar emegenin ölümüyle rahata kavuşurlar.

[113]Ayrıca bknz: "2.1.1.9.Alavgan bla Emegen Katın" başlıklı bölüm, "d.Şahıs Kadrosu" maddesi.

Destanda ana olayda “cevabı aranan soru”, değerli nesne konumundadır. Qaraşaway bu soru uğruna zorluklara katlanır ve en sonunda da cevabına ulaşır.

Destanda adı geçen han karısı, köpekler ve halk ana olayda dekoratif unsur görevindeki kahramanlardır. Han ve emegen arasında yaşanan olayda ise hanın karısı olaylardan etkilenen bir durumdadır. Emegenle yasak aşkının anlaşılmasından sonra köpeklerle yemek yedirilerek cezalandırılır, yani bu olayın alıcı kahramanı konumuna gelir.

İkincil olay olan hanla emegen arasında yaşanan olayda, hanın hizmetçisi onun olaylardan haberdar olmasını sağladığı için yardımcı kahraman olarak değerlendirilebilir.

e. Anlatıcı ve Anlatım Teknikleri

Destanda iki olay iç içe anlatılmıştır. Destan hâkim bakış açısıyla ve mensur bir şekilde anlatılmıştır.

2.1.1.13.Qaraşaway Emegenleni Kıradı [40]

a. Konu

Qaraşaway bir gün dağ eteklerinde gezerken ormanlık bir vadide, ağaçların arasında duman görür. Bu dumanın kaynağını merak eden Qaraşaway, o bölgeye yaklaşınca yaşlı bir emegen kadın ve onun güzel emegen kızını görür, saklanır. Onlar fark etmeden atadan kalma kılıcını çeker ve ikisini de öldürür. Bölgede emegen olan başka yerlerin varlığından emin olmak ve onları öldürmek için etrafta dolanmaya başlar. Sonrasında yine ormanlık bir bölgede, ağaçların sık bulunduğu bir yerde bir mağarada dokuz emegenin ısınıp yattığını görür. Emegenler çok yaşlı olup ölümü beklemektedirler. Emegenlerin birinin kör, birinin aksak, birinin de vücudunun felçli olduğunu bilir ve onlara acır. Qaraşaway emegenlerin yanına gider. Onu gören emegenlerden biri, kendilerinin zamanında Nartlar’ı yediklerini, şimdi ölüm müjdesini beklediklerini, yaşamdan zevk almadıklarını, kendilerini de öldürmesini, ileride bir emegen kadın ve kızın yaşadığını ve onları da öldürmesini, dağ eteğindeki emegenlerin tamamından kurtulmasını söyler. Qaraşaway, emegenin dediğini yapıp onları öldürür ve emegenlerin soyunu kurutur. Daha sonra kendi memleketine gidip babası Alawgan’a ve Nartlar’a olanları anlatır ve onları sevindirir.

b. Zaman

Olaylar mitolojik devirlerde geçmekte ve emegenlerin soyunun tükendiği zamanı anlatmaktadır. Qaraşaway'ın emegenleri öldürmesi yaklaşık bir günlük bir süre içinde ve gündüz gerçekleşmiştir. Burada kastedilen "gün" ifadesi, dünya zamanıyla, reel zamanla aynı doğrultudadır.

c. Mekân

Destanda anlatılan yerler ormanlık alanlar, mağaralar gibi emegenlerin yaşadıklarının düşünüldüğü yerlerdir.

d. Şahıs Kadrosu

Destanda Qaraşaway ve emegenlerin adı geçmektedir.

Qaraşaway, gezdiği bölgede bir kadın ve kız emegeni öldürünce, etraftaki diğer emegenleri de öldürme kararı alır. Aldığı karar yüzünden etrafı dolanıp karşılaştığı bütün emegenleri öldürdüğü ve onların soyunu tükettiği için, istediği şeyi başarmış olur. Bu sebeple Qaraşaway destanın ana kahramanıdır. Kendisinin emegenleri öldürme isteği de değerli nesne görevini görmektedir. Bu öldürme isteğinin altında, Nart yurdunun onlar tarafından rahatsız edilmesinin önlenmesi, Nartlar'ın huzurlu yaşaması isteği yatmaktadır.

Emegenler çeşit çeşittir. İlk karşılaşılan emegenler, yaşlı kadın emegen ve onun güzel kızı olan emegendir. İkinci gruptaki emegenler dokuz kişi olup büyük ve yaşlıdırlar. Yaşlı emegenler yaşamaktan bıktıkları için Qaraşaway'a müdahale etmedikleri gibi ona yardım da etmişlerdir. Bu açıdan dokuz kişilik emegenlerden birisi Qaraşaway'a sözle yardım etmiş ve akıl verdiği için yardımcı kahraman bile olmuştur.

Kahramanlar açısından emegenlerin genelini karşı güç olarak kabul edebiliriz. Bunun zemininde de, emegenlerin Nartlar'ı rahatsız eden, onları yiyen varlıklar olması, Nartlar'ın huzurunu engellemesidir.

e. Anlatıcı ve Anlatım Teknikleri

Anlatım hâkim bakış açısıyla gerçekleşmiştir. Metin mensurdur.

2.1.1.14.Gencakeşaway [40-44]

a. Konu

Bir gün Nartlar toplanıp ava çıkarlar. Arhız vadisine geldiklerinde Gencakeşaway onları görür ve kendisini de yanlarına almalarını söyler. Nart Örüzmek ona emin olup olmadığını sorar ve sonrasında aralarına katılmasına izin verir. Gencakeşaway, insan gibi akıllı olan atına binip onların peşine takılır. Nartlar Arhız başında tek parça bir kayanın yanında dururlar. Ardından burada bir ateş yakıp, eşyalarını da orada bırakıp ava gitmeye hazırlanırlar ve Gencakeşaway'a da uyumasını, ateşi söndürmemesini tembih ederler. Onlar gidince Gencakeşaway hemen atına atlar ve dokuz on geyik avlayıp, onların derilerini yüzer. Yüzdüğü derilerle barınaklar yapar. Nartlar iki üç geyik avlayıp gelirler, Gencakeşaway'ı bıraktıkları yere dönünce şaşırır ve bu kadar geyiği nereden bulduğunu sorarlar. Gencakeşaway, ateşin söndüğünü görünce ateş aramaya çıktığını, ateş yanan yere gidince oradakilere Nartlar'la geldiğini söyleyince onların hemen kaçtığını ve onların bıraktığı her şeyi alıp geldiğini söyler. Nartlar ikinci defa ava çıkınca yine aynı hadiseler yaşanır. Nartlar'ın başındaki Örüzmek, atlarının bu kadar deri ve eti ancak götürebileceğini, memleketlerine geri dönmeleri gerektiğini söyler. Bunun üzerine Gencakeşaway, ileride bir at yılkısı görür ve atları yakalayıp getirir. Yılkıyı kurtların sürdüğünü, tüfek atınca kurtların kaçıp kendisinin atları getirdiğini söyler. Örüzmek ve Nartlar buna da inanır ve yüklerini yüklerler. Gencakeşaway, getirdiği mallardan pay isteyince Örüzmek olumsuz cevap verir. Gencakeşaway da yakınındaki ağaçları büküp yılkıyı onların arasına koyar. Gencakeşaway'ın atı, sahibine iyi atları işaretlediğini, onları seçip almasını söyler. Gencakeşaway'ın ne yapmaya çalıştığını anlayan Örüzmek, arkadaşlarına onu geri çevirmelerini, onun kim olduğunu anladığını söyler. Örüzmek'in kendisini çağırdığını söyleseler de Gencakeşaway yolundan dönmez ve gerekiyorsa Örüzmek'in peşinden gelmesini söyler. Örüzmek bunu duyup onun peşine düşer ve kızını başlık parası ve köle almadan kendisine verdiğini söyler. Gencakeşaway ise başlık parası olarak yanındaki yılkıyı verdiğini, köleyi de vereceğini söyleyip onun teklifini kabul eder. Örüzmek bunlar olduktan sonra yanında yılkıyla eve gider ve karısına kızlarını Gencakeşaway'a verdiğini, onu her halükârda tanıyacağını, gelen adamlara yemek vermesini söyler. Yemek için de yüz koyun keser, koyun baş ve ayaklarındaki tüyleri de yakar, tuzlar. Eve gelenlere yedirilip içirilir, en son gelen Gencakeşaway olur. O ev sahibinden yemek ister, Örüzmek'in karısı gelenlerden bıktığını söyleyip kızına fiçıda

son kalan yarım kelleyi getirmesini söyler. Kız kelleyi ısıtmaya başlayınca Gencakeşaway gerek olmadığını soğuk yiyebileceğini söyler, yanında soğuk boza[114] içer. Kadın onun kim olduğunu anlayınca kızına gözüyle işaret edip onun etrafta yürümesini ister. Kızın gözleri şaşı, bir ayağı aksak, yüzü beyaz olup topallayarak dışarı çıkar. Kızın bu hâlini gören Gencakeşaway, duvardaki sazı alıp Örüzmek'in kızının böyle mi olduğuyla ilgili alaycı bir şarkı söyler. Kızın annesi Satanay Biyçe, kızını savunur. Satanay'ın hilebaz kardeşi onların sesini duyup yanlarına gelir, Gencakeşaway'a bir yiyecek verir, yanında da içi zincirle dolu bir çuval getirir. Gencakeşavaş çuvalda ne olduğunu sorunca bu adam ona bileklerini uzattırır ve çuvalı bileklerine koyar. Onun çuvalı taşıyabildiğini görünce, benim unuttuğum bir şey var deyip bir genci getiren Örüzmek, oğlanı bulunduğu evin avlusuna atar. Koşup bakarlar ki bu Örüzmek'in kaynıdır. Gencakeşaway'ın yiğit, akıllı biri olduğunu anlayan aile kızlarını onunla evlendirirler.

b. Zaman

Destanda belli bir zamana vurgu yapılmamıştır. Geyiklerin avlandığı, yılkıların olduğu bir durum düşünülecek olsa bile bu dönemin tam anlamıyla avcılık dönemi olduğunu söylemek mümkün değildir. Nartlar'ın güçten düşmesi, Gencakeşaway'ın onlardan daha başarılı olması, Nartlar'ın olağanüstü özellikler göstermeyip, normal insanlar gibi davranmaları, destanın mitolojik devirden sonrasında oluştuğuna işaret etmektedir. Ayrıca başlık parası(kalım/kalın) ve köle verme âdetinin uygulanması, Örüzmek ve Gencakeşaway arasında bu konunun geçmesi de ilgi çekicidir. Mitolojik devirlerde ortaya çıkan destanlarda kız almayla, evlenmeyle ilgili bölümlerde bu konudan bahsedilmezken bu destanda verilecek kalından bahsedilmesi, söz konusu destanın mitolojik devir sonrasında oluştuğu yönündeki fikrimizi kuvvetlendirmektedir.

c. Mekân

Destanda Nartlar ve Gencakeşaway'ın karşılaştığı yerin Arhız vadisi olduğu anlatılmaktadır. Arhız, bugün Kafkasya'da bulunan Kuban nehrinin Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti'ndeki kollarından birinin adıdır. Arhız vadisi de yine bu nehir kolunun bulunduğu bölgeyi anlatmaktadır. Yani destanda olayların yaşandığı yer, gerçek bir mekândır.

---

[114] Alkollü içki türü.

d. Şahıs Kadrosu

Destanın ana kahramanı Gencakeşaway'dır. Kendisi genç ve deneyimsiz bir görüntü verip, Nartlar'ın peşine takılmak isteyerek onları aldatır. Nartlar'ın yokluğunda yaptığı avlar ve işler sayesinde gücünü kanıtlar. Bir bakıma Nartlar'a güç oyunu oynar, gücün sadece görüntüden ya da yaştan ibaret olmadığını ispatlar. Pek çok Nart'ın yapamadığı işi tek başına yapması, onun daha üstün olduğunu gösterir ve kendisine olağanüstü diyebileceğimiz özellikleri yükler.

Destanın karşı gücü Nart Örüzmek'tir. Örüzmek, Gencakeşaway'ın deneyimsiz görüntüsüne aldanarak onu küçümser. Nartlar'ın yokluğunda yaptığı büyük işler, Örüzmek'in karşısındaki gencin kim olduğunu anlamasına yol açar ve tavrının değişmesini sağlar. Bu açıdan Örüzmek destanın başında karşı güç olsa da sonrasında Gencakeşaway'a kızını vermesi yönüyle bu konumunu değiştirir. Onun yeni davranışları yardımcı güç olmasını, kızıyla evlenmesinde bir destek olmasını sağlar.

Destanın ikinci karşı gücü Satanay Biyçe'dir. Bu Nart kadını, Gencakeşaway'ı tanımayıp ona kötü davranması, ardından kızıyla ilgili sözlü atışmalarda Gencakeşawayla zıt fikirler dillendirmesi açısından karşı gücü temsil etmektedir. Satanay Biyçe de destanın ilerleyen bölümlerinde bu konumunu değiştirerek yardımcı güç konumuna geçer.

Destanın son karşı gücü, Satanay Biyçe'nin hilebaz kardeşidir. Gencakeşaway'ı bir sınava tâbi tutar. Onu denemesi, kızla evlenmesine küçük de olsa engel oluşturması, öncesinde karşı güç olmasına sebep olur. Sınavı geçen Gencakeşaway'ın kızla evlenmesine yardımcı olduğu için ilerleyen bölümlerde yardımcı güç konumuna geçer.

Destanda değer verilen şeylerden birincisi, Gencakeşaway'ın gücünü belli etme düşüncesidir. Bu düşünceyle yaptığı avlar, Nartlar'ın kendisi hakkındaki fikirlerini değiştirmesini sağlamaktadır.

Destanda ikinci olarak değer verilen şey, Örüzmek'in kızıdır. Bu kız her ne kadar Gencakeşaway için hastalıklı görünse de onunla evlenmek için Örüzmek'in ailesiyle birtakım olaylar yaşamaktan da geri kalmamaktadır. Gencakeşaway, destanın sonunda söz konusu kızla evlenir, amacına ulaşır.

Destanın en belirgin yardımcı kahramanı, Gencakeşaway'ın atıdır. Konuşması ve insan gibi akıllı olması, bu atın olağanüstü özelliklerinden olup[115], onun bu özellikleri mitolojik bir dönemin kalıntısı olduğunu düşündürmektedir.

Destanda anılan diğer Nartlar dekoratif unsur konumundadır.

e. Anlatıcı ve Anlatım Teknikleri

Destan hâkim bakış açısıyla anlatılmıştır. Genel itibarıyla mensur olan destanda, Gencakeşaway ve Satanay Biyçe arasında yapılan sözlü atışma manzum şekilde anlatılmıştır.

2.1.1.15.Çabakçı Bödene [44-49]

a. Konu

Destanda üç olay ardı ardına ve birbiriyle bağlantılı olarak anlatılmaktadır. Bunların sırası takip edildiğinde âdeta "giriş, gelişme, sonuç" amaçlı yapıldığını düşündürmektedir. Destanda olaylar şöyle gerçekleşmektedir:

Çabakçı Bödene balık tutarak hayatını sürdüren bir adamdır. Bir gün dokuz erkek kardeşi olan bir kızın evine yakın bir yerde balık tutmaya başlar. Kız, Bödene'ye, ağabeylerinden korkmadan burada nasıl avlandığına dair, hizmetçisiyle laf gönderir. Hizmetçiyi aralarında elçi yaparak konuşurlar ve sonunda Bödene, avladığı dört beş balığı pişirmiş olarak kızın yanına gelir. Kızla konuşan Bödene, onu evliliğe ikna edip, kızın ağabeylerinden habersiz onu alıp götürür, evlenirler. Kızın dokuz ağabeyi biricik kız kardeşlerinin gidişine kızarlar. Fakat kızın en büyük ağabeyi olan Socuk, kız kardeşinin kaçmasıyla tamamen aklını yitirir, taşlarla uğraşmaya ve onları koyun gibi hayal etmeye başlar. Bunun üzerine kardeşleri bir büyücüye başvurup ağabeylerini eski haline getirmeye karar verirler. Büyücü, bir koyun çiftliği yapıp, bu çiftliğe bir küçük çocuk ve Socuk'u koymalarını, on yıl buraya uğramamalarını söyler. Denileni yapan kardeşler on yıl sonra ağabeylerinin aklının normale döndüğünü görürler. Bu günlerde Socuk, koyunları yaymaya gittiğinde, köpeğinin bir Nart cariyesinin finosuyla çiftleştiğini görerek cariyeyi kaçırır ve onu hamile bırakır. Cariye, efendisi olan Nart kadının bu durumu öğrenmesinden korkar. Bir zaman sonra doğan bebeğini bir sandığa koyup suya bırakan cariye, bu bebeğin Çabakçı Bödene'nin oltasına ulaşması için

[115]Ayrıca bknz: "2.1.1.8.Alavgan Altın Tonnu Emegenleden Qalay Alğandı" başlıklı bölüm, "d.Şahıs Kadrosu" maddesi.

Allah'a dua eder. Cariyenin duası kabul olur, bebek Bödene'nin oltasına denk gelir, Bödene bebeği alıp evine götürür. Kısır olan karısı, bu bebeğin sorun çıkaracağını söylese de Bödene aldırmaz, bebeği evlat edinirler. Adını "Raçıkav" koydukları bebek zamanla büyür, akranlarından daha güçlü olur. Bir gün bir çocuğu ağlatınca çocuğun annesi, Raçıkav'a kızıp onun üvey evlat olduğunu söyler. Eve gidip Bödene'nin karısından gerçekleri öğrenen oğlan, gerçek babasını arayıp ondan hesap sormak için yola çıkar. Çabakçı Bödene, Raçıkav'ın ardından gider ve ona gideceği yerle ilgili öğüt verir. Raçıkav, bir kadın tarafından bir içki meclisine davet edilir. Davete katılan oğlan, buradakilerle konuşur, çevresindekiler kendisinin güçlü ve farklı olduğunu anlarlar. Raçıkav, bu mecliste bulunan Açı Tilli Gilyastırhan ile konuşurken ona sert sözlerle cevap verir. Sinirlenen Gilyastırhan, Raçıkav'ın hizmetçi çocuğu olduğunu, onunla düşüncelerinin eşit değerlendirilemeyeceğini söyleyip onu kızdırır. Oğlan ile Gilyastırhan arasında bir kovalamaca başlar. Gilyastırhan kalesine kapanır ve günlerce çıkmaz. Onu bekleyen Raçıkav, ölü gibi görünüp birinin kale kapısını açmasını bekler. Hizmetçiler, Raçıkav'ın öldüğünü söyleyip Gilyastırhan'dan dışarı çıkmasını isterler. Efendileri ikna olup Raçıkav'ın yanına gidince oğlan canlanır ve ona kılıcını çeker. Gilyastırhan'ın kafasının bir parçası kesilse de ölmez ve kaçar. Gilyastırhan kaçarken "Yıldırım düştü."diye bağırınca Raçıkav, kendisinin yıldırım kadar gücü yoksa bulunduğu yerde ölmeyi diler ve ölür. Gilyastırhan ise başının kesilen kısmına bakırdan bir parça yaptırıp uzun yıllar yaşamaya devam eder.

b. Zaman

Destanın başında olayların Nartlar zamanında geçtiği söylenmektedir. Önceki destanlarda bulunan mitolojik unsurların bu destanda kısmen bulunması, söylenmiş olan zamanı doğrulamaktadır. Buna örnek olarak; Raçıkav'ın bir ölü gibi vücudunun kurumasına rağmen birden canlanması, ardından Gilyastırhan'ın başının bir kısmını kesmesine rağmen Gilyastırhan'ın ölmemesi ve başının kesilen kısmı için bakırdan bir parça yaptırması gösterilebilir. Fakat önceki metinlerde Nartlar'ın olumlu varlıklar olarak anıldığı görülürken, bu destanda Nartlar'ın zalim varlıklar olarak anılması, destandaki olayların Nartlar zamanında olduğu düşüncesini gölgelemektedir. Ayrıca Raçıkav'ın annesi olan hizmetçi kadının bebeğini bir sepete koyup suya bırakması, Hz.

Musa [116] kıssasını hatırlatmaktadır. Kadının tanrıya yalvarırken "Allah" ismini kullanması da semavî dinlere ait inançların bu destana etki ettiğinin bir diğer göstergesidir. Bu noktalar dikkate alındığında, destanın zamanının tek bir zaman olmayabileceği, destanın Nartlar zamanında, yani mitolojik dönemlerde oluşmaya başlamış olsa bile ilerleyen devirlerde büyük değişikliklere uğradığı görülmektedir.

c. Mekân

Destanda olayların geçtiği yer genel olarak Terek Irmağı'nın kenarıdır. Bu ırmak günümüzde de varlığını sürdüren, gerçekliği olan bir ırmaktır. Çabakçı Bödene ve kızın karşılaştığı yer, kızın ağabeyi Socuk için kurulan çiftliğin olduğu yer Terek'in kenarındadır.

Destanda olayların geçtiği bir başka mekân Açı Tilli Gilyastırhan'ın kalesidir. Bu kale hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır.

d. Şahıs Kadrosu

Destanda üç olay iç içe anlatılmaktadır. Birinci olay Çabakçı Bödene'nin kız ile karşılaşması olup burada kız, Bödene'yi yanına getirmek için türlü yöntemler denemektedir. Bu açıdan kız, değerli nesne konumundaki Bödene'yi ele geçirmek için çabaladığından dolayı ana kahraman konumundadır. Kızın yanında bulunup Bödene'yle haberleşmesini sağlayan hizmetçisi ise yardımcı kahraman konumundadır. Bödene kızın yanına gidip onunla evlenmek istediğini söylediğinde alıcı konumuna gelir.

Destanda geçen ikinci olay, Bödene'nin yıllar sonra nehirde bulacağı Raçıkav'ın doğum hikâyesiyle başlayan kısımdır. Burada ana kahraman, Bödene'nin evlendiği kızın en büyük ağabeyi olan Socuk'tur. Socuk'un aklını kaybetmesi üzerine bir büyücüye başvuran kardeşleri yardımcı kahramanlar olup, onun bir çiftliğe kapatılmasını söyleyen büyücü ise yönlendirici konumundadır. Socuk'un köpeğini gözlemleyip, bir hizmetçiyle birlikte olması sonucunda Raçıkav'ın doğmasından dolayı, köpek bir yönlendirici durumundadır. Hizmetçi kadın ise yardımcı kahraman durumundadır. Hizmetçinin Socuk ile olan ilişkisini bilen ve onların bir arada bulunmasına razı olmayacak kişi olan Nart kadını, karşı güç durumundadır. Hizmetçi, efendisi olan bu kadının kötülük

[116] Konuyla ilgili detaylı bilgi için bknz: Ömer Faruk Harman, "Mûsâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,*Cilt 31,İstanbul, 2006.

yapacağını bildiği için bebeğine sahip çıkamayıp onu nehre bırakır. Nehirde bebeği bulan ve onu evine götürüp büyüten Bödene, olayların bu kısmında alıcı konumundadır. Bir bebeği yokken baba olduğu için Allah'ın kendisine bir hediye gönderdiği inancındadır.

Destanın son ve kapsayıcı olayı, Bödene'nin büyüttüğü oğlan olan Raçıkav'ın gerçek ailesini bulma çabası ve sonucunda yaşadıklarıdır. Bu olaylarda ana kahraman Raçıkav'dır. Raçıkav'ın bir çocuğun canını yakması sonunda, onun gerçek babasının Bödene olmadığını söyleyen çocuğun annesi yardımcı kahraman konumunda olup, Raçıkav'ın gerçek ebeveynlerini aramasına sebebiyet vermiştir. Bödene ve karısı, Raçıkav'ın gitmesine mâni olmayıp ona öğüt vermeleri yönüyle yardımcı kahramanlardır. Raçıkav'ın içki meclisine girmesi için onu çağıran kadın da yine yardımcı kahramandır. İçki içilip sohbet edilen yerde Raçıkav ile sözleri çatışan Açı Tilli Gilyastırhan, Raçıkav'ın istemediği sözleri söylemesi ve onu kızdırması yönüyle karşı güç sayılabilir. Her ne kadar, bir isteğine ulaşmasını engellemese de Raçıkav'ın gerçek anne ve babasının kim olduklarını düzgün bir şekilde dile getirmediği için, yani Raçıkav'ın gerçeği bilmesini engellemiş olabileceği için Gilyastırhan bu konuma uygun düşmektedir. Raçıkav'ın Gilyastırhan'ı öldürme fikri değerli nesne durumundadır. Raçıkav, bu Gilyastırhan'ı öldüremeyip kendisi öldüğü için, değerli nesneye ulaşamamıştır.

e. Anlatıcı ve Anlatım Teknikleri

Destanda üç olay sırasıyla anlatılmakta ve birbiriyle bağlantı kurulmaktadır. Bu açıdan olaylar konusunda bir zenginlik göze çarpmaktadır. Destanın ilk iki olayı normal bir seyir sürerken, son olayda Raçıkav'ın Gilyastırhan'ı öldürmesi beklenirken kendine beddua edip ölmesi beklenmedik bir olay olarak karşımıza çıkmakta ve bilinen olaylara benzememektedir.

Destan hâkim bakış açısıyla, mensur bir şekilde anlatılmıştır.

2.1.1.16.Açı Tilli Gilyastırhan [49-52]

a. Konu

Destanın başında, halk arasında kahramanlığı anlatılan, gece atıyla her yeri dolaşıp gündüz ahırda uyuyan bir genç olan Cönger anlatılmaktadır. Bir gün yine ahırında uyuyan genç oğlanın yanına atıyla Açı Tilli Gilyastırhan girer. Cönger ona rahatsız

edildiği için kızsa da Gilyastırhan'ın dediklerine de kayıtsız kalamaz. Oğlan, Gilyastırhan'ın bahsettiği yedi kardeşin dillere destan atını, kutsal kabul edilen bir gecede kaçırıp yerin altına iner. Kardeşler atlarının çalındığını fark edince atı bulmak için harekete geçerler. Sadece kutsal gecede yeryüzüne çıkan bu atı bulmak için yerin altında gitmedik yer bırakmayan kardeşler, atı bulamazlar. Bu duruma dayanamayan ve Cönger'e zarar vermek isteyen Gilyastırhan, Cönger'in aynı gece atla yeryüzüne çıkacağını, bir köprünün dibinde onları beklemelerini söyler. Kardeşler Gilyastırhan'ı dinlerler ve Cönger'i atından düşürüp öldürürler, atı da geri alırlar. İnsanlar Cönger'in kim olduğunu anlayamayınca, orada bekleyen Gilyastırhan, onun kim olduğunun anlaşılmasını sağlar. Cenazenin taşınamaması üzerine Gilyastırhan, Cönger'in kız kardeşinin getirilmesini, onun ağıt yakmasıyla cenazenin taşınabileceğini söyler. Denilen yapılır ve kız kardeş getirilince ceset taşınır. Kız kardeş, Gilyastırhan'ın bu ölümde parmağı olduğunu sezer ve ona bir tuzak kurmaya karar verir. Aşçılık yapan kız kardeş, bir gün yaşlılara boza servis ederken, Gilyastırhan'ın da buraya gelmesi üzerine, oradakilere iyi dilekte bulunup kimsenin eşikten dışarı ya da içeri geçmemesi gerektiğini, kendisinin hemen geleceğini söyler. Gilyastırhan bu durumda dışarı çıkamayacağı için, kız kardeş hemen onun evine gider, Gilyastırhan'ın karısı ve çocuklarını kazana atar ve evinin ateşe verir. Gilyastırhan büyük bir rahatsızlık duyar ve kız kardeş geldiği anda kendi evine gider. Evinin ve ailesinin yandığını görünce üzüntüsünden ve insanlara ettiği kötülüklerin kahrından atına binip gökyüzüne uçar. Gökteki Ay'ın üzerindeki at ve adam suratlarının Gilyastırhan ve atı olduğu yaşlılarca anlatılır.

b. Zaman

Destanda anlatılan zaman, sözle ifade edilmemiştir. Fakat Gilyastırhan'ın gökyüzüne çıkarak Ay'ı oluşturması ya da Ay'ın şeklini değiştirmesi açısından günümüz gerçek zamanıyla uyuşmadığı ortadadır. Anlatılan olağanüstü olaylar, destanın zamanının mitolojik devirlerde geçtiğini, destanın zamanının mitolojik olduğunu göstermektedir.

Destanda kullanılan bir diğer zaman ise; yedi kardeşin yedi yıl boyunca atlarını aramasıdır. Burada anlatılan yedi yıl, aksi bir durum geçmediği için gerçek dünya zamanıyla paralel olarak kabul edilebilir.

c. Mekân

Destanda anlatılan ilk yer, Cönger'in evi olan ahırdır. Gilyastırhan ve Cönger arasındaki konuşma, ahırda geçmektedir. İkinci mekân olarak yedi kardeşin atlarının bulunduğu ahırdır. Bu ahırın ve kardeşlerin evinin etrafında vahşi köpekler bulunmaktadır.

Destanda her ne kadar detaylı olarak anlatılmasa da atın yer altında ve yer üstünde yaşayabilen bir varlık olmasından dolayı mekânlar yer altı ve yer üstü olarak ikiye de ayrılabilir. Bu mekânların tasviri yapılmadığı için, yer altı ve yer üstünün olağandışı olmadığını kabul edebiliriz. Konunun bu kısmında, yedi kardeşin atı bulmak için yemin ederken "yerin yedi katı" ifadesini kullandıklarına değinmekte fayda vardır. Bahaeddin Ögel, Türklerde yerin yedi katı olduğu inancının ne zamandan beri var olduğu konusunda birtakım tahminlerde bulunmuştur. Ona göre, Türkler'in bu inancının kaynağı muhtemelen İslamiyet değildir. Çünkü İslamiyet'ten ve hatta İsa döneminden çok daha öncesinde de bu inancın izleri görülmektedir. Türkler'in İran mitolojisinden etkilenme ihtimalini düşünen Ögel, bu konuda da kesin bir yargıda bulunmaktan kaçınmıştır (Ögel, 2001, 161-162).

d. Şahıs Kadrosu

Destanın baş kahramanı Açı Tilli Gilyastırhan'dır. Gilyastırhan, kimsenin çok iyi tanımadığı, bir köpeği ve bir atından başka bir şeyinin olmadığı düşünülen, insanların kötülüğünü isteyen bir adamdır. Destanda Gilyastırhan'ın baş kahraman olma sebebi, birbiriyle bağlantılı olarak yaşanan olaylarda kendisinin dediğini yaptırması ve amaçladığı kötülüklere ulaşmasıdır. Destanın sonunda ailesinin ve evinin yok olduğunu gören Gilyastırhan üzüntüsünden atına binip gökyüzüne yükselir ve söylentilere göre Ay'ın üstündeki atlı adam şeklinin oluşmasına sebep olur.

Destanın değerli nesnesi, Gilyastırhan'ın ulaşmak istediği kötü sonuçlardır. Cönger'in yedi kardeşin atını kaçırması, kardeşlerin Cönger'i öldürmeleri, Cönger'in cesedinin taşınması için kız kardeşinin ağıt yakmasına sebep olması bu kötü sonuçlara örnek olarak verilebilir. Gilyastırhan, bu üç örnekte de amacına ulaşır ve insanların mutsuz olmasına sebep olur, yani amacına ulaşır. Destanın değerli nesnesi/duygusu için "mutsuzluk" da diyebiliriz.

Destanda görülen ilk karşı güç Cönger'dir. Cönger, Gilyastırhan'ın dediklerini yapıp atı kaçırınca yedi kardeş peşine düşer ve onu yedi yıl bulamazlar. Gilyastırhan bu duruma

kızar ve sonunda kardeşlerin karşısına çıkıp Cönger'in nerede olduğunu söyler. Böylece Cönger'in öldürülmesine ortam hazırlamış olur. Cönger, Gilyastırhan'ın dediklerini yapan ve onunla ilgili akıl yürütmeyen bir kahraman olsa da, Gilyastırhan'ın istediği olumsuzlukları hemen yaşamaz. Bu açıdan Gilyastırhan'ın planladığı tuzaklara hemen düşmeyerek, onun isteklerine karşı hareket etmiş olur.

Destanın ikinci karşı gücü, Cönger'in kız kardeşidir. Kız kardeş, Gilyastırhan'ın kötü niyetli olduğunu anlayıp, kardeşi Cönger'in ölümünü bu kötü niyetli adama bağlar. Gilyastırhan'ın kendisi gibi acı çekmesine, ondan öç almaya karar verdiği için karşı gücü temsil eder. Destanın sonunda Gilyastırhan'ın ailesini yok eden kız kardeş, kendisi için değerli olan nesneyi/duyguyu elde eder, aileyi ortadan kaldırır ve Gilyastırhan'ın üzülmesine sebep olur.

Destanda adı geçen yedi kardeş, olayların Gilyastırhan'ın istediği doğrultuda gitmesine sebep olduğu için yardımcı kahramanlar konumundadır.

e. Anlatıcı ve Anlatım Teknikleri

Destan hâkim bakış açısıyla anlatılmıştır. Metin mensurdur.

2.1.1.17.Açey bla Hubun [52-56]

a. Konu

Destanda iki olay, birbiriyle bağlantılı olarak gelişmektedir. Birinci olay Açey ile Hubun, ikinci olay Açemez ile Hubun arasında geçmektedir.

İki ayrı vadide yaşayan ve hayat şartları birbirine benzeyen Açey ve Hubun, at sürüleri yüzünden anlaşmazlığa düşer ve kavga eder. Kavga sonunda Hubun, Açey'i okuyla vurur ve öldürür. Açey'in karısı, onun ölümünden sonra doğum yapar ve Açemez adlı oğullarını tek başına büyütür. Açemez bir gün dışarıda bir çocukla kavga ederken çocuğun annesi gelir ve ona kızar, o kadar yiğitse babasını öldürenle kavga etmesini söyler. Kadının bu sözü üzerine eve giden Açemez, annesine babasının öldürüldüğünü duyduğunu, bunu kimin yaptığını sorar ve ona olanları anlattırır. Babasının öcünü almak isteyen Açemez, babasından miras kalan sıçan sırtlı demir yiyen sarı aygır ve ok takımını alır, okunu demirciye tamir ettirir. Annesiyle helalleşen Açemez, Hubun'u bulmak için yola koyulur. Dinlenmek için bir hayvan otlağında duran Açemez, buranın sahibi tarafından askerleri aracılığıyla çağırılır. Otlağın sahibi, Açemez'in amcası

Örüzmek çıkar ve onlar üç gün eğlence yaparlar. Açemez'in gençliğini ve Hubun'un kurnazlığını düşünen Örüzmek, Açemez'e yardım etmek istediğini söyler. Açemez ve Örüzmek beraber yola çıkarlar ve Hubun'u aramaya başlarlar. Yedi yol ayrımında Açemez'in atı, Hubun'un atını buraya getirebileceğini söyler ve yaptığı planı yapar. Açemez ve Örüzmek, atın planına uyar ve onu serbest bırakırlar. At bir süre sonra Hubun'un atıyla gelir, Örüzmek atları götürür ve Açemez Hubun'un gelmesini bekler. Atını aramak için gelen Hubun Açemezle konuşur, Açemez'in kendini oyaladığını fark edince ikisi arasında kavga başlar. Beş gün süren karşılıklı ok atışlarında ikisi de yaralanır. Akşam atışmayı bırakan Hubun evine, Açemez ise bir konuk evine gider, yaralarını iyileştirir. Gündüz ok atmaya, kavgaya devam eden bu iki kişinin haberini alan Hubun'un karısı, Açemezle görüşür. Açemez'e yardım edeceğini, Hubun'u öldürürlerse onunla geleceğini söyleyen kadın dediğini yapar ve ikisi bir olup Hubun'u öldürür. Açemez, kadınla beraber Örüzmek'in evine gider. Açemez kadına, kocasına ihanet eden kadının kendisine hayrı olmayacağını ve Örüzmek'e hizmetçi olmasını söyleyip burayı terk eder.

b. Zaman

Destanda anlatılan olayların geçtiği zaman net bir şekilde ifade edilmemiştir. Destan kahramanlarının Nart olduğu vb. yönlerine de değinilmemiştir. Bu açıdan zamanı belirlemek zor olsa da destandaki insan ve hayvanların olağanüstü özelliklere sahip olmaları bu destanın mitolojik dönemlerden günümüze geldiğini düşündürmektedir.

Destanda geçen "üç gün, beş gün" gibi ifadeler, zamanın gerçek zamanla aynı doğrultuda gidebildiğini de göstermektedir.

c. Mekân

Destanda açık alan ve evlerden bahsedilmekte, bu mekânların özelliklerine değinilmemektedir. Açemez'in yaralı olarak beş gece bir evde misafir bulunduğundan da bahsedilmektedir. Burada, Karaçaylar'ın misafirperverliğinin boyutları açısından bakıldığında misafirin kim olduğu sorgulanmadan istediği kadar kalabildiğini görmek mümkündür. Konu mekân olsa da mekânın sınırlarının sadece somut anlamda olmadığı, insanların gönüllerinin de soyut anlamda mekânı oluşturabileceğini, misafirperverliğin de buna iyi bir örnek olacağını görmekte fayda vardır.

d. Şahıs Kadrosu

Destanda anlatılan birinci olaydaki kahramanları baş kahraman ve karşı güç olarak ayırmak oldukça güçtür. Çünkü destan, Açey ve Hubun'un birbirine eşit olduğu, eşit şartlarda yaşadığı anlatılarak başlar. Burada başlayan eşitlik onların kavga sebeplerine kadar aynıdır. Kavgaları esnasında Açey, Hubun'un attığı okla yaralanır ve ölür. Bu anlatımların hiçbirinde Açey ya da Hubun için iyi veyahut kötü yorumlar bulunmaz. Elde etmek istedikleri çok büyük değerler de yoktur.

Destanın ikinci olay örgüsünde, baş kahraman Açemez'dir. Babasının öcünü almak isteyecek kadar cesur olan bu oğlan, annesiyle beraber ağlayacak kadar da yufka yüreklidir.

Açemez, Hubun'u bulup öldürmek için yola çıkar. Yani destanın bu kısmında değerli olanın/değerli nesnenin "Hubun'u öldürmek" olduğu görülmektedir.

Hubun burada destanın karşı gücünü temsil etmektedir. Kurnaz ve savaşçı olan bu adam, Açemez'in oyununa gelip atını çaldırır ve bunu fark edince de Açemez'le kavga etmeye başlar. Açemez ve Hubun beş gün karşılıklı ok atıp yaralansalar da ölmedikleri için gerçeküstü bir kimliğe bürünürler. İki kahramandan daha güçlü olan Hubun'dur. Çünkü Hubun'un kendisine güç kazandıran nacağı(kesici âlet) vardır. Destan kahramanı Hubun ile Dede Korkut Hikâyeleri'nden "Kazılık Koca oğlu Yigenek Boyu"nda anlatılan Direk Tekür arasında çeşitli benzerlikler bulunmaktadır. Destanda "kâfir" olarak anılan Direk Tekür, kendisine altmış mızrakla saldıran Deli Dundar'ı, altı kanatlı çomakla saldıran Dülek Evren'i, karşısına çıkan yirmi dört sancak beyini mağlup eder (Ergin, 2000, 148). Hubun ve Direk Tekür'ün bu kadar güçlü, yenilmez olarak anlatılması, onları mağlup edecek kahramanın gücünün ölçüsünü göstermesi açısından önemlidir. Destanın ana kahramanının, çok büyük bir gücü yenebilmesi, onun ne kadar büyük bir kahraman olduğunu göstermektedir.

Destanda Açemez'in işlerini kolaylaştıran annesi, Örüzmek ve Hubun'un karısı yardımcı kahramanlardır. Açemez'in babasının öldürüldüğünü söyleyen kadın da yine yardımcı kahramanlardandır.

e. Anlatıcı ve Anlatım Teknikleri

Destan hâkim bakış açısıyla anlatılmıştır, mensur bir anlatım metni söz konusudur.

2.1.1.18.Çüyerdi [56-61]

a. Konu

Eski zamanların birinde, insanlar kıtlık yaşandığı için evlerini terk edip başka yerlere gitmeye karar verirler. Aralarında doğumu yakın olan bir kadını da, kadın hareket edemediği için, kendi yaptıkları bir yer altı mağarasına yiyecek ve silahla beraber koyup giderler. Doğan çocuk erkek olacak olursa bu silahı ona vermesini de söylerler. Bir zaman sonra doğum gerçekleşir ve bir erkek çocuk dünyaya gelir. Bu çocuğa "Çüyerdi" adını koyan annesi, oğlu büyüyünce ona silahı verir. Oğlan avcılık yaparak evini geçindirir. Bir gün ava çıktığında bir kale gören oğlan, kaleye girer ve kalenin sahibi emegenle boğuşur. Emegeni yenen ve onu bir ağaç kütüğüne koyup, kütüğün girişini büyük bir taşla kapatan Çüyerdi, emegenin kalesine sahip çıkar. Annesini de kaleye getiren Çüyerdi, burada annesiyle beraber bir süre yaşar. Çüyerdi kale dışında olduğu bir gün, annesi emegenin inlemesini duyar ve onunla yaptıkları konuşma sonucu, emegeni eş olarak kabul edip onu kütüğün içinden çıkarır. Çüyerdi, annesinin kendisinden gizli bir şeyler çevirdiğini anlasa da ses çıkarmaz. Annesi, emegenden "Allahberdi" adında bir çocuk sahibi olur. Çüyerdi buna da ses çıkarmaz. Allahberdi, ağabeyi Çüyerdi'ye annesi ve emegenin onu öldürme planları yaptığını söyler. Annesinin tuzağına düşen Çüyerdi'yi kardeşi Allahberdi kurtarır. Kendisini istemeyen annesiyle bir arada duramayacağını söyleyen Çüyerdi burayı terk eder, giderken de okunu kardeşine verip, oktan kan çıkarsa kendisine yardım için gelmesini söyler. Çüyerdi evden ayrıldıktan sonra bir mağarada ağlayan genç bir kıza denk gelir. Onun ağabeylerinin emegenlerle olan mücadelesini duyunca mücadelenin yaşandığı alana gider ve emegenlerin öldürülmesinde büyük yardımlarda bulunur. Emegenleri yenmelerini sağlayan bu gence ağabeyleri genç kızı eş olarak verirler. Çüyerdi bu kızla evlenir. Kızın bir emegen daha olduğunu, onu da yenerse emegenlerin soyunun kuruyacağını ve rahatlayacaklarını söylemesi üzerine onu bulmaya giden Çüyerdi, bir kalede emegeni bulur ve onunla boğuşur. Emegen Çüyerdi'nin kafasını kesecekken emegenin kızı Çüyerdi'nin ölümüne engel olur. Bu olaylar olurken Allahberdi'ye bırakılan okun kanamasından dolayı genç oğlan ağabeyine yardım etmesi gerektiğini anlar ve yola koyulur. Yengesi olan kadınla karşılaşan Allahberdi, ağabeyinin

bulunduğu kaleye gider ve emegenin kafasını keser, onu öldürür. Bu olaylar sonunda emegenin kızının onun gerçek kızı olmadığı,tutsağı oluduğu anlaşılır ve bu kız Allahberdi ile evlenir. Hepsi, kalede mutlu şekilde yaşarlar.

b. Zaman

Destanda olayların çok eski zamanlarda geçtiği anlatılmaktadır. Emegenlerin varlığı, Çüyerdi ve Allahberdi'nin gücü, kanayan okun varlığı, anlatılanların olağanüstü nitelikleri olduğunu kanıtlamaktadır. Bundan dolayı da olayların mitolojik devirlerde geçtiğini söylemek mümkündür.

c. Mekân

Destanda anlatılanlar emegenlerin kaleleri, açık alanlar ve mağaralarda geçmektedir. Bu yerlerle ilgili olağandışı özellikler ya da tasvirler söz konusu edilmemiştir.

d. Şahıs Kadrosu

Destanın baş kahramanı Çüyerdi'dir. Çüyerdi, avcılığı iyi bilen, cesur bir kahramandır. Destanda anlatılan olaylar doğrudan ya da dolaylı olarak onun başından geçtiği için destanın ana kahramanıdır. Kendisine ait okun, başı belaya düştüğü zaman kanaması olağanüstü bir durumdur. Kahramanın oku, kendisinin bir parçası gibi anlatılmaktadır[117]. Bu açıdan Çüyerdi'nin mucizevî özellikler gösteren bir yapısı olduğu söylenebilir.

Destanın yardımcı kahramanlarının birincisi Allahberdi'dir. Bu genç oğlan, ağabeyini kötülüklerden haberdar edip savunacak kadar cesurdur, annesini öldürtmeyecek kadar da merhametlidir. Çüyerdi'yi düştüğü zor durumlardan kurtardığı için yardımcı kahraman konumundadır.

Destanın diğer yardımcı kahramanı Çüyerdi'nin emegenin tutsağı olan kızdır. Bu kahraman, Çüyerdi'nin emegenden kurtulmasında rol üstlenmiştir.

Destanın yönlendirici kahramanı, Çüyerdi'nin evlendiği kızdır. Onun emegenlerle mücadele etmesinde ve destanın gidişatında bu kızın önemi büyüktür.

[117] Ayrıca bknz: "2.1.3.1.1.1.Genç Erkek/Adam" başlıklı bölüm.

Destanın karşı güçleri emegenlerdir. Emegenler onunla mücadele ettikleri ve onu öldürmek istedikleri için karşı güçtür. Çüyerdi'nin annesi ise; kocası olan emegenin dediklerini yaptığı, onun dediklerine uyduğu için karşı gücün yardımcısı sayılabilir.

Destanda adı geçen genç ağabeyler ve halk ise dekor amaçlıdır. Destanda çok büyük görevleri yoktur.

e. Anlatıcı ve Anlatım Teknikleri

Destan hâkim bakış açısıyla anlatılmıştır, mensur bir anlatım söz konusudur.

***

Karaçay-Malkar Folklor adlı kitapta yer alan destanların, bazı konularda benzer bazı konularda da farklı özellikler gösterdiği görülmektedir. Örnek olarak "zaman" konusunda mitolojik unsurların olduğu gözlemlendiği gibi, mitik devirlere özgü ifadelerden ziyade günümüz zaman anlayışına daha yakın ifadeler de gözlemlenmektedir. Metinlerden bazılarında olağanüstü yaratıkların, olağanüstü özelliği olan insanların varlığı, özellikle de Kafkas mitolojisinin vazgeçilmezlerinden olan Nartlar'ın destan kahramanlarından olması, destanların mitolojik yönünün olduğunu göstermektedir. Fakat bazı destanlarda mitik unsurların yoğun olarak gözlemlenmediği, hatta destanlarda yaşanılan olayların ve kullanılan zaman ifadelerinin "gerçekçi" olduğu da görülmektedir. Hatta "Örüzmek bla Şaytanla" [23-24] adlı destanda "Bismillah" ifadesinin bulunması, "Çabakçı Bödene" [44-49] adlı destanda Musa peygamber kıssasına gönderme yapılması, destanların mitik zamanlardan günümüze yaklaştığını, İslâmiyet'in kabulünün destanları etkilediğini göstermektedir. Bu açılardan bakıldığında, kitapta yer alan destanların bazılarının bir geçiş döneminde olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Yani destanlardaki zamanın mitolojik zamandan reel zamana, kişi ve olayların olağanüstülükten uzaklaşmaya başlayıp gerçekçi anlatımlara doğru gittiği anlaşılmaktadır.

Eserde yer alan metinlerde Örüzmek ve Sosurqa'nın adının birden fazla metinde anıldığı görülmektedir. Örnek olarak "Örüzmek bla Caşçıq" [18-23] ile "Örüzmek bla Şaytanla" [23-24] adlı metinlerde Örüzmek'in yaşadığı olaylar anlatılmaktadır. Örüzmek'in iki metindeki özellikleri değişse de bu kahramanın büyük bir destanın ana kahramanı olabileceği, eserdeki metinlerin ise bu destanın parçaları olabileceği düşünülebilir.

Metinlerde Alawgan ve Karaşaway ile ilgili çeşitli anlatılar mevcuttur. "Alawgan bla Emegen Qatın" [31-33], "Alawgannı Caşı" [33-35] vb. metinler bunlara verilebilecek örneklerdendir. Destan türüne yakın olan bu anlatıların destan daireleri[118] olması ihtimali kuvvetlidir.

Kitapta yer alan destanların mekânsal özelliklerini bakıldığında açık ve kapalı mekânların bulunduğu görülmektedir. Adı geçen kapalı mekânlar genellikle ev, mağara, kale gibi yerlerdir. Bu yerlerle ilgili yoğun bilgiler verilmemekte, bazen mekânın adı anılarak birkaç özelliğine değinilmektedir. "Noqut Dorbun", "Buğovlu Dorbun" bunlara örnek olarak verilebilir. Destanlarda geçen açık mekânların orman, vadi, su kenarı yerler olduğu anlatılmaktadır. Burada ilgi çekici olan, bazı mekânların adlarının da zikredilmesi ve bu yerlerin günümüzde aynı adlarla anılan bölgelerle bağlantısı olmasıdır. "Qart Curt, Hurla Gölü, Teberdi Suyu, Kuban Ovası, Miñi Taw, Arhız Vadisi" destanlarda adı geçen yerlerdir. Destanlarda adı geçen bu yerlerin, günümüzde Kafkasya'da bulunan yerlerle bağlantısı olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple destanların efsanevî bir özellik taşıdığı da düşünülebilir. Böylece anlatılan destanlara inandırıcı bir kimlik de kazandırılmaya çalışılmıştır.

Çalışmada incelenen destan metinlerinde anlatılan kahramanların birçok özelliği birbirine benzemektedir. Destan türünün bir özelliği olarak, destan kahramanları cesur, güçlü, akıllı kimseler olarak karşımıza çıkmaktadır. Yukarıda incelenen destanlarda şahıs kadrosunu genellikle erkeklerin oluşturduğu görülmektedir. Söz konusu destanlarda kadınların bazen ikinci planda kaldığı, bazen hiç yer almadığı görülmektedir. Öyle ki, "Satanay Biyçe" gibi mitolojide önemli bir yeri olan bir kahramanın bile, destanın belli bir noktasından sonra sönük bir kahraman olarak varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Destanlarda anlatılan erkek kahramanların bir kısmı mitolojik kimlikleriyle tanıdığımız Nartlar'dır. Nartlar, destanlarda genellikle mitik özelliklerini korumaktadır. Fakat metinlerden bazılarında bahsedilen Nartlar'ın kimliklerinde değişmeler görüldüğü, onların mitik hâllerinden gündelik tiplere dönüştüğü görülmektedir. Ayrıca kahramanların bazılarının destansı, olağanüstü yapılarını kaybetmeye başladığı gözlemlenmektedir. Bu durum, bazı destanların İslamî unsurlardan etkilenmiş olduğunu, bazılarının da yerleşik hayata geçilmesinin, mitolojik devirlerin son bulmasının söz konusu değişimlere sebep olduğunu göstermektedir.

[118] Konuyla ilgili detaylı bilgi için bknz: "1.3.1. Destanlar" başlıklı bölüm.

Destanlarda Nartlar'ın yanı sıra olağanüstü varlıklar olan emegenler, celmavuz türünde tanımlanamayan korkunç varlıklar, mitolojik özellikleri bulunan atlar da bulunmaktadır.

Kitapta yer alan destan metinlerinin birkaçında sayı motifleri yer almaktadır. Buna örnek olarak "üç gün üç gece", "üç beş gün", "üç başlı emegen", "beş çocuk doğuran emegen", "beş defa ok atma", "yerin yedi katı" gibi ifadeler verilebilir.

Çalışmada yer alan destan metinlerinin manzum, manzum-mensur ve mensur şekilde olduğu görülmektedir. Destanların manzum kısımlarından bazılarının ezgili bir şekilde söylendiği anlaşılmaktadır. Destanlardan bazılarının şeklen değişiklik yaşadığı görülmektedir. Eserde yer alan birkaç destan dışında tamamıyla manzum destan bulunmaması, bazı destanların manzum mensur bazılarının ise mensur olması bu değişimin göstergesidir. Destanlarda "hâkim bakış açısı"nın kullanılması, türün başlıca özelliğini taşıdığını göstermektedir.

2.1.2. Efsanelerin Değerlendirilmesi

Çalışmanın ana kaynağını oluşturan *Karaçay-Malkar Folklor* adlı kitapta, derlenmiş on dört adet efsane metni bulunmaktadır. Bu metinlerin çoğunluğu kısa olmakla beraber aralarında bulunan birkaç metin diğerlerinden daha uzundur. Metinlerin tahlili esnasında Prof. Dr. İsmail Görkem'in *Elazığ Efsaneleri* adlı çalışmasından yararlanılmıştır. Metinler, International Society for Folk-Narrative Research tarafından 1963'te yapılmış olan tasnif tablosuna göre tasnif edilmiştir. Bu tabloda yer alan efsanelerle, kitapta yer alan maddeler uyumlu olduğu için tercih edilmiştir.

Çalışmada bulunan efsaneler ilgili olduğu maddenin yanına parantez açılarak E-1,E-2, E-3 vb. şeklinde sıralanmıştır. Bu yöntem, Gülhan Atnur'un doktora tezi[119] çalışması örnek alınarak kullanılmıştır. Tasnifte konu çeşitliliği çok olan efsaneler, birden fazla madde altında gösterilmiştir. Tasnif sırasının bozulmaması için, çalışma metninde bulunmayan efsaneler sadece başlık olarak verilmiştir.

I. Yaradılış Efsaneleri, Dünyanın Oluşumu ve Sonu (Kıyamet) ile İlgili Efsaneler

II. Tarihî Efsaneler ve Medeniyet Tarihi ile İlgili Efsaneler

A) Medeniyet ile İlgili Yer ve Eşyanın Menşei

[119] Gülhan Atnur, *Başkurt ve Tatar Efsaneleri Üzerine Karşılaştırmalı Motif Çalışması*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2002 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

B) Bazı Yerlerle İlgili Efsaneler

Aq Cuğutur (E-4)

Qan Coldan Aytıv (E-7)

Çüyerdinni Haparı (E-8)

Qara Bağanağa Urğan (E-11)

Zorluqğa Tözmegen (E-14)

C) Dip Tarihi (Prehistorya) ve İlk Zamanlar ile İlgili Efsaneler

Sıncır-töreni Korağanı (E-2)

Aq Cuğutur (E-4)

Orayda (E-6)

Qara Bağanağa Urğan (E-11)

Ziydanña Atıw (E-12)

D) Harpler ve Felâketler

E) Temayüz Etmiş Kişiler

Aymuş (E-3)

Çüyerdinni Haparı (E-8)

F) Bir Düzenin Bozuluşu

Sıncır Töreni Qorağanı (E-2)

III. Tabiatüstü Varlıklar ve Kuvvetler/Mitik Efsaneler

A) Kader

Qanşawbiy (E-9)

B) Ölüm ve Ölüler

Artıqlıq (E-13)

Sosurqa bla Cansüyek (E-1)

C) Tekin Olmayan Yerler ve Hayaletler

D) Hayaletlerin Resmî Geçidi ve Savaşları

E) Öbür Dünyada İkamet

F) Cinler, Periler, Ruhlar

G) Medeniyetle İlgili Yerlerdeki Hayaletler

H) Değişmiş Varlıklar

İ) Şeytan

J) Hastalık Yapan Kötu Ruhlar (Cinler) ve Hastalıkları

K) Tabiatüstü (Sihrî) Kuvvetlere Sahip Kimseler

Aymuş (E-3)

Aqbilek (E-5)

Sınçı Nazbiyni Caşı (E-10)

M) Efsanevî (Mitik) Hayvanlar ve Bitkiler

Aymuş (E-3)

Aq Cuğutur (E-4)

N) Hazineler

IV. Dinî Efsaneler / Tanrı ve Kahramanlarla İlgili Efsaneler

2.1.2.1.Sosurqa bla Cansüyek [27-28]

Sosurqa gençken insanlara yardım etmek, onların zor durumda olup olmadıklarını kontrol etmek için atına binip çeşitli bölgeleri gezermiş. Bu gezilerden birinde, uzakta büyük beyaz bir kaya gördüğünü zanneder. Bu kayayı merak edip yanına gidince, onun büyük bir kürek kemiği olduğunu görür. Kürek kemiğini yanına alıp bir nehir kenarına götürür ve tanrıdan bu kemiğin sahibinin tekrar dirilmesini diler. Sosurqa'nın dileği kabul olur ve kemik birden göğe yükselir, ardından çok uzun ve kör bir adam olarak toprağa iner. Adam etrafında birinin olup olmadığını sorunca Sosurqa kendisinin olduğunu söyler. Adamın kendisinin duasıyla dirildiğini ve sorularına cevap vermesini söyleyen Sosurqa, ilk soru olarak adamın yaşadığı zamanlarda insanların hep böyle iri mi olduğunu sorar. Adam, kendisinin zamanında yaşayan bazı insanların daha da iri olduğu cevabını verir. İkinci soru, bu adamın zamanında insanların kaç yıl yaşadığıdır. Adam, yedi sekiz yüzyıl yaşadıklarını söyler. Sosurqa'nın üçüncü sorusu, adam ve zamanındakilerin savaş yapıp yapmadıklarıdır. Adam savaştıklarını söyler. Son soru, savaş esnasında hangi silahları kullandıkları olur. Adam, yakınında orman olsa silahlarının nasıl olduğunu gösterebileceğini söyler. Sosurqa etraflarının orman olduğunu söyleyince adam bir çam ağacından dal alır, ağırlığını ve direncini kontrol eder ve bunun gibi dalları silah olarak kullandıklarını söyler. Sosurqa hayretinden sakalını sıvazlayarak düşünmeye başlayınca adam tekrar kabrine girer, kürek kemiği de kabrinin üstündeki eski yerine yerleşir.

Sosurqa'nın kürek kemiğini bulduğu yer bir mezardır. Mezarı yapısıyla ilgili bilgi verilmemekle beraber, cenazenin kürek kemiğinin mezar üzerinde dikili hâlde bulunması ilgi çekicidir. Eski Türklerde mezarların yapılarıyla ilgili bilgiler günümüze

ulaşmakla beraber, mezarların üzerinde cesedin bir parçasının bulunması çok rastlanılmayan bir durumdur.

Sosurqa'nın dileği üzerine dirilen adamın varlığı, Eski Türk inançlarında ölüm ve diriliş hakkındaki inançları akla getirmektedir. Eski Türklerde ölünün mezara gömülüş şekli, mezar içinde bulunan eşyalar, ölünün ardından yapılan yas törenleri gibi unsurlar ölen kişinin yeni bir yaşama başlayacağının, yani maddî ya da manevî anlamda dirileceğine inanıldığının göstergesidir[120].

Sosurqa'nın kürek kemiğini yanına alıp gittiği ve tanrıdan dilek dilediği yer bir ırmak kenarıdır. Karaçay-Malkarlar'ın İslamiyet öncesi dönemde, su tanrısının varlığına inandıkları, bazı zamanlar dilek dilemek için ya da işlerinde yanlış yapmamak için nehir kenarlarını seçtikleri bilinmektedir (Curtubayev, 2007, 223). Benzer bir anlatımın "Üç Turunçlar"[121] adlı masalda da olduğu görülmektedir. Bu masalda üç turunç tanesini eline alan bir şehzadeye, turunçları su kenarına gidene kadar kesmemesi söylenir. Şehzade elinde turunçlarla yola koyulur. Çok susadığı bir anda turunçlardan birini yemek isteyen şehzade, onlardan birini keser. Turuncun içinden çok güzel bir kız çıkıp, su istediğini söyleyerek yere yığılır ve ölür. İkinci turuncun başına da aynı şeyler gelir. Şehzade üçüncü turuncu bir su kenarında keserek bu turunçtan çıkan kızın yaşamasını sağlar. Bu masalda da suyun canlandırıcı, diriltici gücü ön plandadır. Sosurqa'nın elinde kemikle su kenarına gitmesinin suyun canlandırıcı gücüyle bağlantısı olması muhtemeldir.

Eski zamanlarda günümüze gelen çeşitli inançlardan dolayı su, karşılaşılan sorunların çözümünde önemli bir role sahip olmuştur. Günlük hayatta su ve su kaynaklarının dinî, büyüsel pratiklerde, âdet ve geleneklerde önemli bir araç olarak kullanıldığıgörülmektedir (Örnek, 1966, 21-129). Günümüz bilim insanlarının pek çoğu suyun cansız bir varlık olduğunu kabul etmekteyse de bazı bilim insanları bunun tersi yönde fikir beyan etmektedirler. M.Emoto, suyun farklı ortamlarda farklı özellikler gösterdiğini, dağdan alınan suyla sanayi bölgesinden alınan suyun ya da farklı müzik dinletilen suyun farklı kristaller oluşturduğunu, çektiği fotoğraflarla belgelemiştir

[120]Konuyla ilgili detaylı bilgi için bknz: Mustafa Talas, "Mehmet Eröz'de Ölüm Adetleri Üzerine Bir Araştırma", *Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks, Volume 1, No: 2, 2009, s.* 57-68.

[121]Nebahat Çetin, "Üç Turunçlar", *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 11, No: 227, 1968.

(Emoto, 2005'ten Çolakoğlu, 2009, 112). Sosurqa'nın nehir kenarına gitmesi de, suyun canlı bir varlık olarak kabul edilmesinin, inanç dünyasına bir yansımasıdır.

2.1.2.2.Sıncır Töreni Qorağanı[122] [61-63]

Mecusilik döneminde suç işlediği düşünülen insanlar, gökyüzünden yere uzanan bir zinciri tutarak suçlu ya da suçsuz olduğu ispatlanır. Fakir bir köylü, çocukları açlıktan ağladığı için yanında çalıştığı zengin adamın altınlarını çalmayı düşünür. Altınları çalarken Allah'a suçunu bildiğini söyleyip, bunu kimsenin öğrenmemesi için yalvarır. Köylünün elindeki altınları gören kasabın uyarısı sonucu zengin adam evindeki altınların azaldığını anlayıp fakir adama zincir töresinin uygulanmasını ister.Fakir adam, zinciri tutmadan önce altınları sakladığı bastonu zengine adama verir.Bastonu adam tutarken fakir adam Allah'a çaldığını sahibine verdiğini söyleyip, zincirin kendisini çarpmamasını diler.Allah fakirin dileğini kabul edip onu cezalandırmaz. Allah, olanlara gülüp insanların kendini kandırdığını düşünür.Allah, insanların bu adalet sistemini yanlış kullanabildiğini gördüğü için zinciri göğe çeker.Zincir göğe çekildikten sonra Karaçay-Malkar insanları mahkemelerin olduğu adalet sistemini benimserler.

Efsane, hem Karaçaylar'ın mahkemeler öncesinde kullandıkları olağanüstü adalet sistemi hakkında bilgiler vermekte, hem de bugünkü adlî sisteme zamanla nasıl gelindiğini anlatmaktadır.

Karaçay-Malkarlar, mitik zamanlarda yaşanıldığı söylenen ve adaleti sağlayan doğaüstü durumların haricinde, eski zamanlarda "töre" denilen bir sistemle sosyal hayatlarında adaleti sağlamışlardır. Töre müessesesi, halkın eskiden gelen âdet ve geleneklerinden kaynaklanan, halk arasındaki anlaşmazlıkları çözmeye çalışan, çeşitli kanunlar çıkararak hayatı kolaylaştırmaya çalışan bir kurumdur. Töre kurumu, halkın en düşük tabakadaki ferdinden en yüksek tabakasındaki prense kadar herkese hakkıyla ve eşit şekilde hizmet etmeye çalışmıştır (Sabançı, Malkondu, 1997, 193-194).

Karaçay-Malkarlar günümüz hukukuna yakın kurallara İslamiyet'in kabulünün ardından ulaşmıştır. Bu da zaman olarak 19.yüzyılın başlarından itibaren olan döneme denk gelmektedir. Karaçay-Malkar halkları, İslamiyet'in getirdiği dinî kural ve yaptırımların öncesinde kendi örflerinin gerektirdiği düzene ve kurallara uymuşlar, "töre müessesesi"ne bağlı kalmışlardır. Hatta İslamiyet'in kabulünden bir süre sonra dinî

[122] Bu anlatı için ayrıca bknz: Tanzila Haciyeva, *Qaraçay-Malqar Folklor Hrestomatiya*, El-Fa, Nalçik, 1996, s. 201.

kurallar kabul görmeye, dinî ağırlıklı mahkemeler dikkate alınmaya başlanmıştır (Tavkul, 1993, 99).

Günümüz modern hukukuna yakın olan sisteme geçilmesinin nedenini açıklayan bu anlatım, "sıncır-töreni"nin neden var olduğunu ve neden son bulduğunu anlatarak hukukun gelişim serüvenini olağanüstü bir efsaneye bağlamıştır.

Efsanede dikkat çekici bir diğer nokta, fakir adamın Allah[123]'a karşı konuşmaları ve zincir tarafından cezalandırılmaması sonucu Allah'ın köylüye gülmesi, zinciri göğe çekmesidir. Bu olağanüstü ikinci durum, tanrının insanî özellikler taşıdığını, onun kandırılabildiğini ve şaka anlayışını ortaya koymaktadır. Köylü hem Allah'tan korkmakta hem de onunla anlaşma yapmaya çalışmaktadır.

Efsanede köylü ve Allah arasındaki iletişimi, birkaç şekilde düşünmek mümkündür. Bunlardan birincisi, İslamiyet'in kabul edilmesine rağmen, eski inancın varlığını hissettirmesi, yeni inancı görmezden gelmesi şeklindedir. Putperest dönem, yeni inancı etkisi altına almakta, onun varlığını sınırlandırmaktadır. Allah'ın bir insan gibi düşünmesi, gülmesi, köylünün oyununa gelmesi bununla açıklanabilir. İkinci olarak, metnin İslamiyet'in kabulü öncesinde oluşması, İslamiyet'in etkisiyle kendisine yeni bir form kazandırması şeklindedir. Fakat bu durumda söz konusu etkinin kısıtlılığı dikkat çeker. Çünkü hem "Allah"a yalvarılmaktadır, hem de "Allah" köylünün kendisine yaptığı oyuna gülmekte, kendisinin kandırıldığını düşünmektedir. İslamiyet'teki "Allah" anlayışıyla bu metinde geçen anlayış arasında büyük farklar bulunmaktadır. İslam dininde Allah'ın hatalardan münezzeh olduğu, onun hiçbir şekilde yanlış yapmayacağı, doğal olarak da onun kandırılamayacağı inancı vardır. Efsanede gökyüzünden bir zincirin sarkıtıldığı, Allah'ın bununla insanların yalanlarını ortaya koyduğu anlatılmaktadır. İslamiyet'te Allah'ın şah damarından yakın olduğu anlayışı bulunduğu için, Allah'ın her şeyi gördüğü, bildiği düşüncesi var olduğu için onun zincir vb. araçlardan yardım alarak adaleti sağlaması söz konusu değildir. Sonuç olarak; bu efsanenin putperest dönem ile İslamiyet'in kabulü arasında bir geçiş döneminden etkilendiği, bu sebeple her iki döneme ait çeşitli unsurları taşıdığı görülmektedir.

[123] Burada "Allah" kelimesinin özellikle kullanılmasının sebebi, kelimenin asıl metinde bu şekilde geçmesidir. "Tanrı, Rab vb." kullanımlar metnin bu kısmında yer almamaktadır.

2.1.2.3.Aymuş[124] [63-64]

Eski zamanlarda "Aymuş" adında, çaldığı kavalının sesiyle tüm canlıları etkileyen bir çoban yaşar. Aymuş'un kaval çaldığı bir gün Hurla gölünden ak boynuzlu bir koç çıkmış ve onun sürüsüne katılır. Aymuş'un sürüyü kardeşine emanet ettiği bir gece, kardeşi ağabeyinin tembihini unutup huysuzlanan hayvanlara bağırır. Sesten korkan ak boynuzlu koç önderliğinde sürü ağıldan kaçıp Hurla gölüne girer. Ak boynuzlu koç göle girer ve diğerleri de onu takip eder.Olanları hissedip göle giden Aymuş, koyunlarının göle girdiğini görünce, onlar olmadan yaşayamayacağını düşünüp suya atlar.Aymuş'un suya atlamasıyla göl suyu fokurdar, taşar ve sonunda durulur.Olaydan sonra insanlar Aymuş'un gölün tabanında çobanlık yapmaya devam ettiğine inanmaya başlar.Göle yün yıkamaya, keçe yapmaya gelen kadınlar Aymuş için şarkı söylemeye başlar.

Efsanede, Aymuş'un hayvanlarının ardından göle girmesi ve onları bırakmaması, onun işine olan sevgisinin ve "çobanlık" mesleğine olan saygısının bir göstergesidir. Türk edebiyatının pek çok anlatı türünde büyük ya da küçük rollere sahip olan çoban, bu efsanede Aymuş'un bedeninde kendisini belli etmiştir. Edebiyatımızın tanındık kahramanlarından olan çobanlar "koruyucu, kollayıcı" kimlikleriyle karşımıza çıkmakta, Türk insanının yaşamında ne kadar önemli bir rolleri olduğunu daima hatırlatmaktadırlar.

Yerleşik ya da göçebe hayat yaşayan Türklerde, hayvancılık ekonomik faaliyetlerin başında gelmektedir. Hayvan sürülerinin sağlıklı olması, bakımının iyi ve ehil ellerde yapılması, sürüdeki hayvan sayısının en yüksek düzeyde tutulması önemli konulardır. Bundan dolayı da, hayvanları işini bilen, konusunda ehil kişilere bırakmak isteyen insanlar çobanlarla anlaşarak bu ekonomik faaliyeti bir sistem içerisinde yürütmüşlerdir. Çobanlar, kendilerine verilen sürüleri koruyup kollamak, gerekirse canı pahasına bu görevi yerine getirmek zorunda olmuşlardır. Çoban, Türk halk kültüründe yiğitliğin, güvenilirliğin ve cesaretin sembolü hâline gelmiştir. Bunun bir örneği olarak, *Dede Korkut Hikâyeleri*[125]nde Salur Kazan'ın çobanı olan "Karaçuk Çoban"ı gösterebiliriz.

"Salur Salur Kazan'ın Evinin Yağmalandığı Boyu"nda, Karaçuk Çoban'ın kendisi üzerine gelen yüzlerce kâfirin, Kazan beyinin koyunlarını istemesi, koyunları verirse canının bağışlanıp beylik verileceği vaadine karşılık çoban onlara meydan okur,

[124] Bu anlatı için ayrıca bknz: Haciyeva, Tanzila, *Qaraçay-Malqar Folklor Hrestomatiya*, El-Fa, Nalçik, 1996, s. 49.
[125] Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2000.

dediklerini kabul etmediği gibi onlarla tek başına mücadele etmeye başlar (Ergin, 2000, 40-41). Karaçuk Çoban, tıpkı beyler gibi hareket eder ve yücelir. Savaşta çoban, üç yüz kâfiri sapanıyla öldürür, düşman kaçar. Karaçuk, kendine yüklenen "çobanlık" görevini hakkıyla yerine getirmiş olur. Kendisinden beklenilen "koruma" görevini yerine getiren Karaçuk, kişisel çıkarlarını düşünmeden kendisini topluma adar, iki kardeşini bu uğurda şehit verir, düşmandan beyinin malını korur, beyini zor bir durumdan kurtarıp ona yardımcı olmuş olur (Bars, 2010, 55-63).Efsanede Aymuş'un kaçan koyunlarının ardından gitme sebebinin "onlar olmadan yaşayamamak" olduğu anlatılmaktadır. Karaçuk Çoban'ın sürüsünü koruma isteğinin altında, beyinin malını koruma, çobanlık görevinin hakkını verme gibi sebepler olduğu anlaşılmaktadır. İki anlatıdaki çobanlar karşılaştırıldığında farklı sebeplerle olsa da sürüleri için canlarını verebildikleri görülmektedir.

Efsanede anlatılan Hurla gölü, bugün Karaçay-Çerkessk Özerk Bölgesi'nde bulunan, dağlar arasındaki bir buzul gölüdür. Efsanede anlatılan göl ile bu göl aynıdır. Bu bakımdan efsanedeki coğrafî bölgenin gerçek olduğu anlaşılmaktadır.

Efsanede gölden çıkıp sürüye katılan ak boynuzlu bir koçtan bahsedilmekte, onun parlak ve büyük olduğu, sürüyü yönlendirecek etkide bir hayvan olduğu anlatılmaktadır. Bu hayvan, gölden çıkıp sürüye katılması açısından da dikkate değerdir. Türk dünyası destan ve efsanelerinde gölden çıkan aygır motifine çok sık rastlanmakta, bu aygırın yılın belli zamanlarında çeşitli yılkılara katılıp, hayvanları dölledikten sonra, tekrar geldiği yere döndüğü anlatılmaktadır (Kalafat, 2012, 83-87). Metinde anlatılan ak boynuzlu koçun da böyle bir amaçla Aymuş'un sürüsüne katılmış olabileceği düşünülebilir. Her ne kadar metinde böyle bir imaya rastlanmasa da hayvanın cinsinin erkek olması, onun sürüdeki diğer hemcinslerinden daha heybetli olması ve Aymuş'un kardeşinin bağırmasından rahatsız olup hemen göle geri dönmesi bu düşüncenin çok da yanlış olmadığını göstermektedir.

2.1.2.4.Aq Cuğutur[126] [64-66]

Eski zamanlarda Miñi Taw'ın zirvesi iki başlı değildir. Yaramaz yıldızlar gökyüzünden inip Miñi Taw'ın buzul göllerinde yıkanıp oyun oynar.Bulunduğu durumdan memnun bir koyun sürüsü sahibi adam ve onun bir de ak keçisi vardır.Ak keçi, sürüdeki

[126] Bu anlatı için ayrıca bknz: Tanzila Haciyeva, *Qaraçay-Malqar Folklor Hrestomatiya*, El-Fa, Nalçik, 1996, s. 193.

hayvanlara nasıl yayılacakları, yabancıları görünce neler yapacakları konusunda dersler verir. Ak keçi ve sürü, bir gece gökyüzünde kocaman bir ipek yumağı görür ve şaşırır. Yumağı parçalamaya hazırlanan ak keçinin ayağını vurduğu yerde parçalanan taşlar ok gibi etrafa fırlar, keçinin soluğu duman olur.İpek yumağı, ak keçinin tos vurmasıyla ikiye ayrılır. İkiye ayrılan yumağın yarısı göğe çekilip kaybolur, diğer yarısı Miñi Taw'ın zirvesine çarpıp, zirvenin ikiye ayrılmasına sebep olur. Meğer bu olay ayın yarılmasıdır ve insanlar ayın evrelerini bu olaya bağlarlar.

Efsanede olağanüstü gücüyle dikkatleri üzerine çeken bir keçiden söz edilmektedir. Keçi, Türk insanının geçmişten günümüze yaşadığı serüvende çok önemli bir yere sahip olmuştur. Göçebe ve yerleşik hayatta geçim kaynağı olan hayvancılığın, önemli elemanlarından olan bu hayvan, aynı zamanda inanç dünyasında da yerini almıştır. Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar uzanan ve hatta dünyanın pek çok yerinde bulunan kaya resimlerinde rastlanan dağ keçisi sembolü, hem insanlık için hem de Türklük için değerli bir simge olduğunu hissettirmektedir. Göktürk Yazıtları'nda bile karşımıza çıkan bu sembol, Türkler için çok yüksek değerleri temsil etmektedir. Cengiz Alyılmaz, Türklerde dağ keçisinin; erişilmez yerlere erişmeyi, yüceliği, özgürlüğü, cesareti vb. temsil ettiğini ifade etmektedir (Alyılmaz, 2005, 17). Metinde geçen ak keçinin, mitik özellikler taşımasının ana sebebi, tarihte Türk insanının bu hayvana verdiği simgesel değerdir. Efsanede yer alan keçi, o kadar olağanüstü bir varlıktır ki gezegenleri şekillendirebilme kuvvetine bile erişmiştir, evrenin düzenini etkilemiştir. Sadece bununla da yetinmeyen keçi, yeryüzünün de düzenini değiştirmiştir.

Ak keçinin "Ay"ı ikiye bölmesi ve onun bir parçasının Miñi Taw'ın zirvesini bölmesi, Miñi Taw'ın bugünkü iki zirveli hâlinin açıklaması niteliğindedir. Yeryüzünde görülen çoğu dağda bir zirve varken bu dağda neden iki zirve olduğu bu şekilde "inanılır, gerçek, açıklanabilir" bir sebebe bağlanmıştır. Miñi Taw'ın çift zirveli oluşunun sebebine Karaçay-Malkarlar'ın başka anlatılarında da rastlanmaktadır. Örnek olarak çalışmada geçen "Sibil Nartla" adlı metinde, Miñi Taw'ın zirvesinin bu hâle gelmesi, Celmawuz'un dağın zirvesini eğip parçalar koparmasına bağlanır[127]. Bir başka anlatıda, Miñi Taw'ın ortasında bir yangın başladığı (muhtemelen yanardağ olmasından bahsediliyor), bu yanan ateş çukurunu Demirci Debet ve yanındakilerin büyük kayalar ve taşlar atarak söndürmeye çalıştığı, bu esnada dağın çift zirveli olmaya başladığı

[127] Konuyla ilgili detaylı bilgi için bknz: "2.1.1.1.Sibil Nartla" başlıklı bölüm.

anlatılmaktadır(Curtubayev, 2007, 61). Yine bir anlatıda, Alawgan adlı destan kahramanının atı olan Gemuda'nın boynunu kaşımak için Elbrus Dağı'nın (Miñi Taw'ın) zirvesine sürterek dağın zirvesine çentik açtığı böylece dağın iki zirveli olmasına sebep olduğu da anlatılmaktadır[128]. Ayrıca Alawgan'ın oğlu Qaraşaway'ın atı olarak da anlatılan Gemuda'nın Elbruz Dağının üzerinden aşarken, Gemuda'nın toynağının dağın zirvesine çarpmasıyla dağın iki zirveli olduğu da anlatılanlar arasında yer almaktadır (Tavkul, 2007a, 202). İki zirveli oluşu yukarıda anlatılan çeşitli sebeplere bağlanan Miñi Taw, Kafkas Dağları'nın kalbi gibidir. Bölgenin en yüksek dağı olan bu dağ (5642 metre), bölgenin diğer halkları tarafından "Elbrus, Oşhamafe" gibi isimlerle de anılmakta, çeşitli anlatımlara konu olmaktadır.

Efsanede "Ay"ın, bir "ipek yumağı"na benzetilmesi, sonraki nesiller tarafından bunun bir gezegen olduğunun tespit edilmesi söz konusudur. Ak keçi ve diğer koyunlar, kendilerine doğru yuvarlanan bu varlığın bir gezegen olduğunu fark edememiş, bunu bir düşman gibi görerek savunmaya geçmişlerdir. Ak keçinin tos vurmasıyla ikiye ayrılan Ay'ın bir parçası göğe çekilmiş, diğer parçası ise Miñi Taw'a çarpmıştır. Ay'ın gökyüzünde neden yarım göründüğünün sebebini anlatan bu efsane, Karaçay-Malkar halkının yıldız ve gezegenlerle ilgili hayal dünyasını göz önüne sermektedir.

2.1.2.5.Aqbilek[129] [66-67]

Hurzuk suyunun başında bir kale vardır. Bu kalenin çevresi sivri tepelerle kaplı olup, tepelerin arasından sular akar. Kalede yaşayan ve vücudu etrafa ışık saçan, adı "Aqbilek" olan bir kadın vardır. Bu kadının bileğini camdan uzatmasıyla etraf gün gibi aydınlanır, Ullu Kam düzlüğü ve buradan başlayan Qoban (Kuban) ırmağı aydınlanır. Aqbilek'in, "Ayüçü" adlı, kötü kalpli bir beyi vardır. Bu adam, karısının kıymetini bilmeyip padişahların eğlencelerinde, yanlarında bulunan hurilere bakar.Aqbilek de kocası gece bir yere giderken ya da bir yerden gelirken bileğini uzatıp kocası için yolu aydınlatır.Adam bir gün Aqbilek'e bileğinin artık etrafı yeterince aydınlatmadığını, bir padişahın aydınlık saçan bir kızı olduğunu ve onu kaleye getireceğini, onunla da evleneceğini söyler.Aqbilek bu duruma çok üzülür, kocası giderken yeni getireceği kadına galip gelmek için dua eder.Aqbilek kocasının kaleye yaklaştığını hissedip, onun yanında getirdiği kadını merak edip yolu aydınlatmak için bileğini camdan dışarı uzatır.

---

[128] Konuyla ilgili detaylı bilgi için bknz: "2.1.1. Destanlar" başlıklı bölüm, "Gemuda" maddesi.

[129] Bu anlatı için ayrıca bknz: Tanzila Haciyeva, *Qaraçay-Malqar Folklor Hrestomatiya*, El-Fa, Nalçik, 1996, s. 206.

Bileğinin aydınlığı yetmeyince pencerenin dışına eğilir. Ortaya çıkan aşırı aydınlık, adamın beygirinin gözünü kamaştırır ve dağlık arazide yuvarlanıp ölürler. Adamın yanında taşıdığı altınlar da Kuban nehrindeki balıkların üzerine dökülür. Bundan sonra Qoban balıklarına "altın balık", Hurzuk başındaki kaleye de "Aqbilek'in Kalesi" denilir. Ullu Kam'da düzlüklerin bitip dalgalı yer şekillerinin başladığı yere de "Ayüçü'nün Suya Düştüğü Yer"denilir.

Aqbilek burada olağanüstü hâlleriyle dikkatimizi çekmekle beraber, Karaçay-Malkar kadınının ruh hâlini de gözler önüne sermektedir. Eşinin yaptığı kötülüğe rağmen ona saygısızlık etmeyen, ona boyun eğen bir kadın resmi çizilmektedir.

Kadın, Karaçay-Malkarlar için ailenin direği gibidir. Çocuğunu büyüten, ona yaşamı ve âdetleri öğreten, evini temiz ve düzenli tutan, kocasına saygıda kusur etmeyen, yeri gelince erkeğinin sözünü dinleyen yeri gelince de iki erkeğin kavgasını bölüp onları yaptığı işten çeviren kişidir (Borlakov, 1998, 74-86). Aqbilek de böyle bir kadındır. Kocasına saygıda kusur etmediği gibi, onun hayatını kolaylaştırmaktadır. Kendisinin üzerine kuma getiren kocasına bile çok büyük tepkiler vermemekte, sadece ondan gizli yaptığı bir bedduayla yetinmektedir. Kocasını zulmüne rağmen, ona saygısını sürdürmektedir.

Aqbilek, kocasının geldiğini duyup yanındaki kadını merak edince pencereden uzanmış, bu esnada çevreye yaydığı ışığın binek hayvanını rahatsız etmesiyle, eşinin ve yanındaki kadının düşüp ölmesine sebep olmuştur. Burada Aqbilek'in istemsiz yaptığı bir hareket iki kişinin ölümüne sebep olmuş gibi görünse de olayın başka bir boyutu daha vardır. Aqbilek gibi sessiz bir kadının çektiği acıya tepki vermemesi, "ilahî adalet"in harekete geçmesine sebep olmaktadır. İlahî adalet, kadının kalbinin kırılmasına tahammül edemeyip, onun öcünü almakta, kötüleri cezalandırmaktadır.

Adamın kötü huylu olması cezalandırılması için birinci sebeptir. İkinci sebep olarak, karısının üzerine kuma getirmesi düşünülebilir. Eski Karaçay-Malkarlar'da bazı zengin kesimlerde çok eşlilik görülmekle beraber halkın tek eşliliği benimsediği bilinmektedir (Klaproth, 1823, 285'ten Tavkul, 1993, 126). Çok eşliliğe sıcak bakmayan bir halkın, Aqbilek gibi olağanüstü güzelliği ve ışığı olan bir kadını haklı bulmaması, ona kötülük yapanı bu efsanenin sonunda olduğu gibi cezalandırmaması pek mümkün değildir.

Aqbilek'in yaşadığı kalenin, bugün de varlığını sürdüren Hurzuk ırmağının başında bulunduğu anlatılmaktadır. Aqbilek'in kocasının ve kumasının düşerek öldüğü yer Ullu

Kam'da düzlüklerin bitip dalgalı yer şekillerinin başladığı; "Ayüçü'nün Suya Düştüğü Yer" olarak anılan bölgedir. Ullu Kam, bir ırmak ve vadi olarak bugün de aynı adla anılmaktadır. Ullu Kam, Hurzuk ve Uçkulan ırmakları birleşerek Kuban ırmağını oluşturmaktadır.

Efsanede, Kuban ırmağının balıklarının rengine de değinilmekte, onların altın rengini almasının sebebi de anlatılmaktadır. Efsaneye göre Aqbilek'in kocasının arabası devrilirken yanındaki altınlar Kuban ırmağına dökülüp, buradaki balıklara rengini vermiştir. Böylece balıklar artık altın sarısı olmuşlardır.

2.1.2.6.Orayda[130] [67-68]

Eski zamanlarda Karaçay dağlılarının bilgili kişileri, yaşlı adamların ölüm zamanının geldiğine karar verdiğinde, adamların oğullarına babalarını kayadan atıp öldürmesini, öldürülmezlerse bereketsizliğin geleceğini söylerler. Bir gün, yaşlı bir adamın oğluna babasını kayadan atması söylenir. Oğlan babasını öldürmek istemeyip onunla bir plan yapar ve plana uyarak babasını bir mağaraya bırakır. Ara sıra babasının yanına uğrayan oğlan ondan akıl alır. Bir yıl öncesinde koçları varken bu yıl sadece koyunlarının olduğunu anlatıp, babasından akıl danışan oğlan, babasının dediklerini yapıp sürüsünde artış olmasını sağlar. Bir sonraki yıl, kıtlıktan dolayı tohumluk buğday bulamayan oğul, babasının verdiği akıl sayesinde yeniden buğday sahibi olur. Oğlanın yaptıklarına şaşıran büyük ve bilgili kişiler, kendisinin bu akılları nereden aldığını sorar ve oğlanın halen yaşayan babasından akıl aldığını öğrenirler. Adamlar, yaşlıların ne kadar faydalı deneyimlere sahip olduğunu görüp "kayadan atma" âdetinden vazgeçerler, oğlana da babasını getirmesini söylerler. Oğlanın babasının adı "Orayda"dır. Orayda'nın adını söyleyerek onu mağaradan getiren gençler, bundan sonra tüm şenliklerde "orayda, oyra" demeye başlarlar. Bundan sonra gelin almalarda da bu seslenme şekliyle başlayan şarkılar söylenir.

Efsanede yaşlı adamın, eski zamanlardaki âdetlere uygun olarak, oğlu tarafından öldürülmesi istenmiş, oğlu babasını öldürmezse bölge insanlarının başına olumsuzluklar geleceğine inanılmıştır. Burada Karaçay-Malkarlar için anlatılan bu âdetin başka Kafkas halkları için hatta başka coğrafyalardaki halklar için de anlatıldığına vurgu yapmak gerekir. Kendisi Adıge kökenli bir Türk vatandaşı olan Fahri Huvaj, Kafkas

[130] Bu anlatı için ayrıca bknz: Tanzila Haciyeva, *Qaraçay-Malqar Folklor Hrestomatiya*, El-Fa, Nalçik, 1996, s. 200.

halklarından olan Adıgelerde ilkel devirlerde, yaşlıların bir sepet içinde "Jjığeyıbg"(Yaşlılar Kayası) adlı bir kayadan atıldığını, Nart Badinokhue'nin bu âdeti sona erdirdiğini anlatmaktadır (Huvaj, 2003, 5-6). Benzer bir geleneğin antik Kore ve Japonya'da da olduğu bazı kaynaklarda zikredilmektedir. William Elliot Griffis, "Corea The Hermit Nation" adlı kitabında, eski Kore'de Japon âdetlerinin izlerinin yoğun olarak görüldüğünü söyledikten sonra "Ko-rai-chang" olarak anılan bir geleneğin varlığından bahsetmektedir. Bu gelenek hakkında çok fazla bilgi bulunmadığını belirttikten sonra "Ko-rai-chang"ın yaşlı erkekleri diri olarak gömme âdeti olduğuna vurgu yapmaktadır (Griffis, 1894, 83). Aynı şekilde eski Japon kır geleneklerinde yaşlıların ve cüzzam hastalarının vahşi doğaya terk edilerek ölümlerine sebebiyet verildiği de bilinmektedir (Kırbaş, 1991, 14'ten Ömeroğlu, 1993, 191). Bu bilgiler, söz konusu efsanenin gerçeğe yakınlığı ve uzak coğrafyaların kültürel olarak birbirine yaklaşabileceğini göstermektedir.

Efsaneye göre; Karaçaylar'da yaşlıların kayadan atılmasının sona erdirilmesi, kayadan atıldığı sanılan Orayda'nın çiftçilik ve hayvancılıkla ilgili bilgilerini oğluna aktarması ve bu sayede oğlunu zor durumlardan kurtarmasının anlaşılması sonucunda gerçekleşir. Yaşlıların deneyimlerinin, bilgilerinin ne kadar büyük faydalar sağlayacağının anlaşılması bu ölüm âdetinin son bulmasına, yaşlıların toplumdaki statüsünün yükseltilmesine sebep olur. Böylece Karaçay-Malkarlar'ın yaşlılara verdiği değerin sebeplerine inilmiş olur.

Efsanede anlatılan Orayda, zamanla şarkılara konu olmuştur. Ayrıca, Kafkas şarkılarında kullanılan "orayda, orayda reyda"vb. nakaratların anlamı ve kökeni bu efsaneyle bir kaynağa bağlanmıştır.

2.1.2.7.Qan Coldan Aytıw[68-70]

Karaçaylar'ın lideri Açey oğlu Açemez, Kırım hanına karısını vermek istemez. Karaçaylar'ın asaletine leke sürmek istemediği için bir süre Kırım hanının ordusuyla savaşıp, bulunduğu bölgeyi halkıyla beraber terk etmeye karar verir.Göç esnasında Kırım hanının casusları, ağır ağır ilerleyerek yurdundan göç eden bu insanları takip ederler. Karaçay'dan Malkar'a göçen halkın erkekleri, Açemez'in liderliğinde savaş planı yapıp hanın ordusuyla vuruşurlar. Savaşın olduğu bölgede pek çok kan aktığı için bu bölgeye "Kan Col", bölgede bulunan büyük kayaya da "Kan Col Kaya"sı denir.

Bölgede yer alan bir tepenin de savaş sonrasında toplanan ganimetlerin paylaşıldığı yer olmasından dolayı "Tonow"(ganimet) denilir.

"Kan Col" adının hikâyesini anlatan bu efsane, esasında bölgenin kimliği ve yapısı hakkında bilgi vermesi açısından dikkat çekicidir. Bölgenin coğrafî oluşumuna efsanevî bir anlatımla açıklama getirmekle beraber, bölgenin kimlere ait olduğuna da ışık tutmaktadır. Kanı dökülen taraflardan olan Karaçaylar'ın bu bölgeye gelişini, bölgede hâkimiyet kuruşunu anlatan bu efsane, bölgenin eski zamanlardan beri Karaçaylar'ın elinde olduğunu bir bakıma ispatlamaya çalışmaktadır. Tepenin ve genel itibarıyla bölgenin isimlendirilmesi, mekânla ilgili belleği oluşturmuş, mekânın isminin yıllarca kullanımını sağlamıştır (Özkan, Yoloğlu, 2005, 54-62). Verilen isim, söylendikçe hikâyeyi tekrar yaşatmış, millî kimliğin ve tarihî hadiselerin unutulmamasına katkıda bulunmuştur. Bölgeye konulan isim, tarihi ve aidiyeti geleceğe taşıma isteğinin bir göstergesi olmuştur.

2.1.2.8.Çüyerdinni Haparı [70-78]

Çüyerdin insanların adından bolca söz ettiği kahraman bir gençtir, hem dağ yaşamını ve hayvanların özellikle de atların özelliklerini iyi bilir; hem de zor durumda olanlara yardım eder. Çüyerdin'in ününü duyan yedi dağ beyinin yedi büyük oğlu, beraber olup Çüyerdin'in evine gitmeye karar verir. Yolda rastladıkları birinden öğrendikleri şekilde Çüyerdin'in evine âdetlere uygun şekilde giden oğlanlar, Çüyerdin'in babası tarafından üç gün misafir edilir. Çüyerdin'in babası Can Quş, üçüncü günün sonunda elçi olarak onların hizmetlilerinden birini aracı ederek, misafir evine girmek için müsaade ister. Müsaade veren gençler yaşlı adamla sohbet edip, onun oğluyla tanışmayı, oğlanın silah ve atlarla ilgili bilgisinden faydalanmayı istediklerini söylerler. Çüyerdin eve gelir, annesiyle sohbet ederken babası yanına gelip misafirlerden bahseder, onlar hakkında kendisinin, eşinin ve gelininin iyi şeyler hissetmediğini onlara yardım etmemesini söyler. Çüyerdin misafirlerin yanına girer, onlarla neden geldiklerine dair sohbet eder, misafirler babasına dediklerinin aynısını ona da anlatırlar. Çüyerdin babasından izin isteyip o kabul ederse kendilerine yardım edeceğini söyler, babası gönülsüzce izin verir. Çüyerdin sohbet ederken yedi genç de kendi mal ve mülklerinin çokluğundan bahsedip övünürken, o daha fazla malı olduğu hâlde bunu belli etmez. Çüyerdin onlara ilk görev olarak yılkıdaki atlardan birini yakalamalarını, bunun için de yılkı başında duran küçük oğlandan yardım almalarını söyler. Gençler yılkı başındaki oğlandan yardım almayıp atı

koşturup yorarlar, yani Çüyerdin'in istemediği şeylerden birini yaparlar. Sonunda atı tutan küçük oğlan olur ve onlara verir. Çüyerdin, yanına getirdiklerinde atın terlemiş olduğunu, yani istediği şekilde yakalanmadığını anlar. Onlara atalarının hatırına kızmadığını söyler. Çüyerdin beyleri çeşitli yerlere gönderir ve dediği yerlere onlardan önce ulaşır. Çüyerdin ve babasının önderliğinde gençler, Kalmuk hanının başkomutanının evine üç gün misafir olurlar. Çüyerdin'in babası Can Quş, yedi gencin babalarınca emaneten gönderildiğini ve Çüyerdin'den ders aldıklarını söyler. Onların başka beylerin oğulları olduğunu öğrenen komutan, kendilerinin bu bölgede çok fazla durmamalarını, hanın kendilerine zarar verebileceğini söyleyip nasıl çıkacaklarını anlatır. Komutanın dediğine uymayıp karşılarına çıkan çobanı öldürmeyen gençleri, çoban hana şikâyet eder ve hanın adamlarıyla Çüyerdin ve gençler arasında çatışma çıkar. Genç beyler ve askerler ölür. Çatışma esnasında, yaşlı bir adam olanları bir tepeden seyreder. Adam, Çüyerdin ile asker arasındaki konuşmayı dinler, Çüyerdin'in askere kendi kılıcını verip, kendisini öldürmesini söylediğini duyar. Hanın askeri Çüyerdin'i öldürür. Yaşlı adam da gördüklerini Çüyerdin'in babasına anlatır. Bundan sonra çatışmanın yaşandığı yerdeki yedi tepenin bey oğullarına, büyük olan sekizinci tepenin ise Çüyerdin'e ait mezarlar olduğu söylenegelir. Bu yerde akan ırmağın da Çüyerdin'in mezarından kaynağını aldığı anlatılır.

Çüyerdin, at binmede, silah kullanmada, büyüğüne ve misafirine saygıda, savaşta ne yapması gerektiğini iyi bilen, örnek bir gençtir. Onun bu örnek kişiliği ile yedi beyin yedi oğlunun çok da takdir edilmeyen kişilikleri arasında kıyaslama yapılmakta, bey oğullarının babalarının malına güvenerek yaptıkları işler ve yanlışlar yerilmektedir. Bu açıdan sosyal hayatta karşılaşılan bir duruma eleştiri yapılmaktadır.

Efsanede, Karaçay-Malkarlar'ın misafire verdiği öneme ve misafirlikle ilgili âdetlere de yer verilmektedir. Bey oğulları, Çüyerdin'in evine gittiklerinde neyle karşılaşacaklarını, misafirlikle ilgili olarak nelerle karşılaşacaklarını yolda rastladıkları bir köylüden öğrenmektedir. Köylü; evde üç çeşit at bağlama yeri olduğunu, bunlardan altın olanın han ve beyler için, gümüş olanın bir alt grupta olanlar için, bronzun ise evin sahipleri için olduğunu söyler. Yani misafirler atlarını nereye bağlarlarsa ona göre hizmet görmektedirler, statülerine göre misafirler ayrılmaktadırlar. Ayrıca metinde; beylerin hem Çüyerdin'in evinde hem de Kalmuk hanının başkomutanının evinde üç gün misafirlik yaptıkları, bu üç gün içerisinde kendilerine sorgusuz sualsiz hizmet edildiği,

üçüncü günün sonunda nereden, niçin geldiklerinin sorulduğu görülmektedir. Buradan da misafirlerin bir evde konaklamalarının belli kuralları getirdiği, bu şartların hem ev sahibince hem de misafirler tarafından uygulandığı görülmektedir. Üçüncü günün sonunda Çüyerdin'in babasının konuklardan müsaade alarak misafirhaneye girmesi, Karaçay-Malkarlar'ın "misafirlik" kavramına ne kadar saygılı ve hassas yaklaştığını göstermektedir.

Metinde, yedi beyin kim olduklarını öğrenen başkomutanın, onların ülkeyi terk etmeleri gerektiğini ve bunun için neler yapmalarının lazım olduğunu söylediği görülmektedir. Buna göre, yedi bey yolda karşılaştıklarını öldürüp malı varsa alıp gitmelidir. Başkomutanın dediğinde kararsız kalan beyler, karşılarına çıkan çobanla konuşup onu öldürmeden bırakırlar, çobanın sürüdeki hayvanları almaları önerisini de dinlemez, hayvanları ganimet olarak almazlar. Beylerin gitmesinin ardından Kalmuk hükümdarının yanına giden çoban, beylerin hükümdarın malına göz diktiğini söylemesi dikkat çekicidir ve olayların seyrini değiştirmektedir. Kalmuk hükümdarı adamlarına, bey oğullarını yakalayıp aileleriyle beraber cezalandırmalarını emreder. Burada çobanın yalan söylemesi, Türk anlatı geleneğindeki "güvenilir, koruyucu, sözüne itimat edilen" çobanla tezat oluşturmaktadır. Çalışmada yer alan "Halal Somla" [137-140], "Hannı Calçısı" [208-209] gibi anlatılardan hareketle, Karaçay-Malkar halk anlatılarında çobanların genellikle iyi, saf, güvenilir kişiler olarak görüldüğünü söylemek mümkündür. Efsanede anlatılan çoban, bilinen çoban algısına uymamakta müstakil bir örnek olarak kalmaktadır.

Efsanenin sonunda, Çüyerdin ve yanındakilerle, hanın askerlerinin çatışması, bunun sonucunda onların ölmesi anlatılmaktadır. Bu ölümler, çatışmanın yaşandığı yerdeki tepelerin kaynağını oluşturmaktadır. Bölgedeki tepelerden en büyüğü Çüyerdin'in, küçük yedi tepe ise yedi beyin mezarı olarak kabul edilmektedir. Bölgede bulunan bir suyun da kaynağını Çüyerdin'in mezarından aldığı anlatılmaktadır. Efsane metninde, bahsedilen bölgenin "Laba" ve "Gegin" denilen bölgelere yakın olduğu anlatılmaktadır. Günümüzde bu adlarla anılan bölgelerin varlığı bilinmektedir. Efsane Çüyerdin'in kahramanlıklarını anlatırken, olayların olduğu düşünülen yerdeki tepelerin ve suyun kaynağına da bir sebep üretilmektedir.

Çüyerdin'in ve yanındakilerin çatışması sonucu tepeye dönmeleri, efsanevî şekilde bu bölgenin hikâyesini anlatmanın bir yolu olduğu gibi, tepelerde Karaçay gençlerin ve

Karaçay bir kahramanın bulunmasını açıklaması yönüyle önemlidir. Tepelerin olduğu yerdeki Karaçay varlığını anlatmak için bir delil gibidir.

Çüyerdin'in mezarının olduğu var sayılan büyük tepeden kaynağını alan suyun varlığı ise Çüyerdin'in, güzel bir şekilde anımsanmasından kaynaklanmaktadır. Suyun simgesel değeri, Çüyerdin'in mezarıyla bağlantılı olarak düşünülmüştür. Hayat kaynağı olarak bilinen su, Çüyerdin'in mezarından çıkarak "yaşam" ile "ölüm" gibi iki zıt kavramı bir araya getirmektedir. Mezarından çıkan su, belki de Çüyerdin'in ruhunun ölümsüzlüğünü, simgelemektedir. Çünkü kutsal kitaplarda önemli bir yere sahip olan su, *Kuran-ı Kerim*'de pek çok âyete de konu olmuştur:

İnkâr edenler, göklerle yer bitişikken, bizim onları ayırdığımızı ve diri olan her şeyi sudan meydana getirdiğimizi görmediler mi? (Altuntaş, Şahin, 2008, 345)

âyetinde canlı olan her şeyin sudan yaratıldığı ifade edilmiştir. Buradan hareketle Çüyerdin'in de sudan yaratılıp yine suya döndüğünü düşünebiliriz. Yani o saf ve güzel bir şekilde doğmuştur, hayatında güzellikler yaptığı gibi yine o saf ve güzel şekliyle de ölüme gitmiştir, hatta bedeninin gömülü olduğu yerde ruhunun ölümsüzlüğünden ve güzelliğinden dolayı bir suyun aktığı düşünülebilir. Efsanede suyun Çüyerdin'in mezarıyla ilişkisi, halkın Çüyerdin'e olan sevgisinin göstergesidir.

2.1.2.9.Qanşawbiy[78-80]

Qanşawbiy, Karaçay'ın en yakışıklı ve en heybetli adamıdır. Bir gün yolda oyun oynayan iki kız çocuğu görür ve onları kendi evine götürüp bu kızlardan biyçe (prenses) olanla evleneceğini, özden (asil) kızı da kız kardeşi gibi büyüteceğini söyler. Bunların hangisinin biyçe olduğunu anlamak için bilgili yaşlılardan akıl ister. Onlar, kızlardan biyçe olanın hareket etmeden uyuyacağını ve yalın ayak yere basmayacağını, özdenin homurdanarak uyuyacağını ve çıplak ayakla yere basacağını söylerler. Denileni gözlemleyen Qanşawbiy, yaşlıların dediğinin doğru olduğunu anlar ve buna göre biyçeyi seçip onunla evlenir. Özden olan kızın Qanşawbiy'i sevdiğini söyleyip onun bu duruma kızması üzerine kız Qanşawbiy'in içtiği bozaya gizlice ilaç atar. İlacın etkisiyle adamın bıyıkları dökülür. Yaşlılardan akıl alan Qanşawbiy, durumunun düzelmesi için bir Nogay kadınına başvurur. Kadın, kendisini iyileştireceğini söyler; fakat Qanşawbiyle evlenmeyi şart koşar. Adam bunu kabul eder, kadın onu tedavi eder. Qanşawbiy bir yıl kadınla yaşar. Sonra evine gidebilmek için kadından izin ister, kadın bir yıl yetecek bir ilaç verip adamı gönderir. Bir yılın sonunda Qanşawbiy'in hastalığı

tekrar eder, vücudu da güçsüzleşir. Kadının yanına gitmek zorunda olan adam yaşlılardan akıl ister, onu boşayabilmek için. Yaşlılar, Nogaylı kadının çıplak vücudunu göstermesini, bu durumda kendisinden gönlü geçme bahanesiyle onu boşayabileceğini söylerler. Qanşawbiy denileni yapıp kadından kıyafetlerini çıkarmasını ister; fakat kadın kıyafetlerini çıkarsa da uzun saçları tüm vücudunu kaplar ve adam hiçbir şey göremediği için bahane bulamaz, kadını boşayamaz. Yaşlılardan tekrar akıl isteyen adam, onların söylediğine uyup biyçe ve özden kızlarla Nogay kadınını, sütannesiyle tanıştırmaya götürür. Nogay kadını, sütanneyle selamlaşmak için arabadan inmez. Sütanne bu durum karşısında Qanşawbiy'e sütünü helal etmeyeceğini söyleyince kadın arabadan sütannenin kucağına atlar. Qanşawbiy de bu durumdan faydalanıp iki kızın da olduğu hâlde arabasını sürer, uzaklaşır. Nogay kadını adamın ardından bakar, her an yolunu gözler, en son da kahrından ölür. Çok geçmeden Qanşawbiy de okla yaralanır ve kadının ölüsünün olduğu tahta mezarın yanına gelir. Kadının ölüsü üç defa sarsılır ve adam da orada ölür. İkisini bir tahta mezara koyarlar. Bundan sonra onlarla ilgili şarkı halk tarafından söylenmeye başlanır.

Qanşawbiy'in yolda rastladığı iki küçük kızı kaçırıp, bey kızı olanıyla evlenmek istemesi ve diğerini de kız kardeş kabul etmesi Karaçaylar'ın evlilik ve aile ile ilgili yaşamlarına bir pencere açmaktadır.

Karaçaylar, evlilik kurumunu çeşitli âdetlerle düzenleyen, bu âdetlerini yüzyıllardır koruyan, aileyi hayatın yapı taşı kabul eden bir halktır. Keza, kendileriyle yakın bağları bulunan Malkarlar da evliliğe aynı önemi vermektedir. Efsanede, Qanşawbiy'in eş ve kız kardeş edinme şekli dikkat çekicidir. Kafkas halklarının çoğunda olduğu gibi, Karaçay-Malkarlar'da da kız kaçırılarak evlenme şekli olağan görülmektedir (Kalafat, 2007, 154). Küçük iki çocuğun kaçırılması efsanenin ilgi çekici kısımlarındandır.

Qanşawbiy'in ne yapacağını bilemediği anlarda yaşlılara/thamadelere danışması, efsanenin sosyal hayatla ilgili ipuçları vermesini sağlamaktadır. Onların tavsiyeleri doğrultusunda kızların biyçe [131] ve özden [132] olduğunu anlar. Burada thamadelerin, kızların oturup kalkmasından uyumasına kadar olan süreçte neler yaptığından hareketle kızların soyluluklarını tespiti ilgi çekicidir. Thamadeler, kızların davranışlarıyla sülalelerinin asaletini ve türünü tespit edebilmektedirler.

[131] Prenses, prens eşi veya kızı (Tavkul, 2000, 124).
[132] Hür, asil insan (Pröhle, 1991, 70). Karaçay-Malkar toplumunda prenslerden sonra gelen, ikinci derecede soylular, hür halk tabakası (Tavkul, 2000, 319).

Qanşawbiy, özden kızının kendisine içirdiği ilaç yüzünden hastalanınca, thamadelerin de tavsiyesiyle, çeşitli karışımlar hazırlayan Nogay kadınının yanına gider. Nogay kadınının ilaçlarıyla sağlığına kavuşan Qanşawbiy, bunun bedelini ödemek için kadının isteğiyle onunla evlenir. Attığı her adım, Qanşawbiy'in sonunu hazırlamak için örülmüş bir kader ağı gibidir. Nogay kadınıyla yaptığı her anlaşma, biyçe karısına ulaşması için yaptığı her oyun, onun Nogay kadını tarafından yakından ya da uzaktan etki altına alınmasına sebep olur. Öyle ki, efsanenin sonunda, ölen Nogay kadınının mezarda bile Qanşawbiy'i etkilediği, onun ölümüne sebep olduğu görülmektedir. Bu olaylar, "kader" kavramını, "büyü, şifa" kavramlarını düşündürmekte, Karaçaylar'ın bu kavramları önemsediklerini göstermektedir.

Efsane sonunda Qanşawbiy'in, sevmediği Nogay kadınıyla aynı mezarı paylaşması, Türk dünyası efsanelerinde çok karşılaşılmayan bir sonu oluşturmaktadır. Zira çoğu efsanede sevenler bu dünyada olmasa da öte dünyada, mezarda, kara toprakta kavuşmaktadır. Burada Nogay kadınının sevgisi, Qanşawbiy istemese de onu kendine çekmektedir.

2.1.2.10.Sınçı Nazbiyni Caşı [80-82]

Sınçı Nazbiy'in genç bir oğlu vardır. Bir gün bir grup adam bu oğlanı yakalayıp köle pazarında zengin bir adama satar, adam oğlanı çoban yapar. Oğlan koyunları yayarken bir at kafatasına rastlar ve onu eline alıp konuşmaya, eskiden nasıl iyi bir at olduğunu anlatmaya başlar. Bunu gören bir çalışanı zengin adama durumu haber verince, adam genci yanına getirtip at kafatasıyla konuştuklarını duyduğunu söyler, onun iyi bir at olduğunu nasıl anladığını sorar. Genç oğlan sırrını vermeyip, sadece bunu bilebileceğini söyleyince adam onu atlarından sorumlu yapar. Genç, bir gün üç tane at görür, sahibine gösterip bunları almasını, üçünün de çok iyi atlar olduğunu söyler. Adam denileni yapıp bir atı gencin seçmesini, seçeceği atı kendisine hediye edeceğini söyler. Oğlan atlardan siyah olanı seçip onu diğerlerinden daha iyi bir at haline getirir. Genç, sahibinin yeğeninin evlendiği düğünde düğün alanına girip atını oynatır. Bu esnada atının tırnağı damada değer ve zengin adam gencin düğünden çıkıp gitmesini söyler. Bunun kendisini azat etmek olduğunu düşünen genç herkesi şahit gösterip adamın kölesi olmaktan çıktığını söyleyip alandan kaçar. Adam diğer iki atı alıp, gencin peşine düşer.Gün ağarmaya başlayınca atlarından alnı beyaz lekeli olanı ilerleyemez olur, taşlı yola girince de ayak kemiği hassas olan at ilerleyemez. Adam, oğlana yetişemeyeceğini

anlayınca atlarının neden ona ulaşamadığının sırrını sorar.Oğlan atlardan alnı beyazlının derisinin ince olduğunu, diğerinin de ayak kemiğinin ince olduğunu söyleyip oradan uzaklaşır ve babasının evine gider. Ellerindeki diğer atları satan babası, annesi ve oğlan siyah iyi atla uzun yıllar mutlu bir şekilde yaşar.

Efsanede atlardan anlayan oğlanın övülmesi, akıllılığının anlatılması Karaçay-Malkarlar'ın ata ve at yetiştirmeye verdiği önemi göstermektedir.

Karaçay-Malkarlar için at, yaşamın önemli araçlarındandır. Destanlarda olağanüstü akıllı atların konuşup planlar yaparak sahiplerini zor durumlardan kurtardığı bilinmektedir [133] . Ayrıca at, binek hayvanı olarak da reel hayatı kolaylaştıran canlılardandır.

Efsanenin sonunda atını yanına alan oğlan, "babasının evine gitmiş, babasının atlarını satmış ve uzun yıllar rahat bir şekilde yaşamış" olarak anlatılmaktadır. Yani evdeki diğer atlara düşen görevi, oğlanın atı tek başına yapabilmektedir. Bu açıdan da hayvanın fiziksel gücünün diğerlerinden daha üstün olduğu anlaşılmaktadır.

Oğlanın kendine daha iyi olan atı seçmesi, diğer atların güneşten ve sert zeminden etkileneceğini bilmesi, ölmüş bir atın kemiklerinden onun yaşarken ne kadar iyi bir at olduğunu bilmesi, efsane kahramanının olağanüstülüğünü anlatmaktadır. Kahramanımız, bir destan kahramanı olan "Köroğlu"nun babası gibi, atlar hakkında yüksek bilgiye sahiptir. Onun bu bilgili hâli bize Köroğlu Destanı'yla [134] bağlantı kurdurmaktadır. Destanda Bolu beyinin atlara olan merakı ve onların iyi cinslerini elde etme hırsı, efsanemizde zengin beyin aynı konudaki merakı ve hırsıyla benzerlik göstermektedir. Efsanenin bu kısmı, Köroğlu Destanı'yla bir ortak nokta oluşturmaktadır. Hatta metnin kesin bir sonuca ulaşmadığı, söyleyenin yarım bıraktığı izlenimi, metinde yer alan olayların başka olaylara gebe olduğu düşünceleri dikkate alınırsa, metnin belki de Köroğlu Destanı'nın parçalarından biri olabileceği düşünülebilir.

[133] Konuyla ilgili detaylı bilgi için bknz: "2.1.1.7.Alavgan Taynı Kalay Tuthanını Üsünden" başlıklı bölüm.
[134] Konuyla ilgili detaylı bilgi için bknz: Pertev Naili Boratav, *Köroğlu Destanı*, Adam Yayıncılık, İstanbul, 1984, s.30-33.

2.1.2.11.Qara Bağanağa Urğan [84-85]

Eskiden suçlular kara bir direğe bağlandığı için suç işleyen adamın biri bu direğe bağlanır, başına da muhafız konulur. Çekkulan'ın küçük yaştaki torunu Akçık, bu adamın yanına gidip onu izlemeye başlar. Direğe bağlı olan adam bu küçük oğlana, cebinde üç tane para olduğunu, onları alıp kendisini de çözmesini söyler. Oğlan denileni yapar ve adam kaçıp Kuban nehrinin diğer yakasına geçer, ardına düşenler de onu yakalayamaz. Bundan sonra o bölgeye "Qaçhan" (Kaçan) demeye başlarlar.

Karaçay-Malkarlar'ın adalet sistemi hakkında bilgiler bulunan efsanede, eski zamanlarda suçluların "kara bağana" denilen bir direğe bağlandığından bahsedilmektedir. Ufuk Tavkul, bu cezanın "sütkardeş, kardeş soyu, yedi kuşak akraba" sayılan kişilerle evlilik hâlinde, geleneklere karşı çıkıldığı için uygulandığını anlatmaktadır (Tavkul, 1993, 101). Yani bu ceza şeklinin bir gerçekliği olduğu, hatta İslamî hukuk kurallarının kabul edildiği döneme kadar aynen uygulandığı anlaşılmaktadır.

Efsanenin sonunda, bağlandığı direkten kurtulan adamın Kuban ırmağının diğer tarafına kaçtığı, bu zamandan itibaren bölgeye "Qaçhan" denildiği anlatılmaktadır. Efsane bu yönüyle de bir bölgenin adının kaynağını, sebebini açıklamaktadır.

2.1.2.12.Ziydanña Atıw [85]

Eskiden Karaçay'da suçlular zindana atılmanın haricinde; yüzleri kazan karasıyla boyanıp iki suçlu sırt sırta verdirilip eşeğe bindirilip, etrafta dolandırılarak utandırılır. 1814'te "Cavharat" adlı bir kadın suçlu, adam boyu derinliğinde bir kütüğe koyulup, onun yanından geçenler taş atmaya zorlanır, taş atmayanların cezalandırılacağı duyurulur. Bu zamandan sonra o kadının adı hiçbir çocuğa konulmaz, bu isme sahip olan kişileri görenler de "estağfirullah" deyip yüzlerini çevirirler.

Efsane, eski zamanlarda yaşanılan bölgede uygulanan cezalandırma sistemleri hakkında bilgi vermekte ve "Cavharat" adının neden kullanılmadığına açıklık getirmektedir.

Anlatılanlara göre eskiden suçlular zindana atılmanın haricinde yüzleri kazan karasıyla boyanıp iki suçlu sırt sırta verdirilip eşeğe bindirilip, etrafta dolandırılarak utandırılırmış. Eşeğe bindirme cezasına "eşek bediş" denilmekte olup (Tavkul, 1993, 101), bu ceza yöntemi de uzun yüzyıllar uygulanmıştır. Anlatılan ceza yöntemi gerçektir. Bu yöntem, insanları utandırarak yaptığı suçu tekrarlamasını engellemeyi

amaçlamaktadır. Buradan da toplum nezdinde küçük düşmenin Karaçaylar için ne kadar büyük bir ceza olduğu anlaşılmaktadır.

Efsanede 1814 yılında, "Cavharat" adlı bir kadının kendi boyunda bir kütüğün içine konulup, üzerine taş attırılmak suretiyle cezalandırıldığı anlatılmaktadır. Bu kadının cezalandırılmasından sonra hiç kimsenin çocuğuna "Cavharat" adını takmadığı, bu ismi hâli hazırda taşıyan insanları görenlerin "estağfurullah" diyerek kişiden yüzlerini çevirdiği anlatılmaktadır. Onların bu tavırları, çocuklarına ve onların geleceklerine bakış açısını ortaya koymaktadır. Doğacak çocuklara güzel isimler vermek, örnek kişilerin adlarını takmak Karaçay-Malkarlar için çocuğun geleceğini etkileyen en önemli faktörlerdendir.[135].

"Cavharat" adını duyan insanların "estağfurullah" diyip yüzlerini çevirmeleri, onların bu ismin sahibinin uğursuzluğundan, onu anınca gelecek kötülüklerden korunma isteğinden kaynaklanmaktadır. Bu ve bunun gibi, uğursuzluktan veya kötülükten korunma amacıyla yapılan işlemlere, davranışlara "pasif büyü" denmektedir. Bu tür büyüler, başka insanları iyi ya da kötü olarak etkilemek için değil, sadece kişiye zarar veren varlıklardan korunmak gibi savunma amaçlı olarak yapılmaktadır. Kutsal yazı, bıçak, makas, mavi boncuk ve çeşitli nazarlık eşyalar bulundurmak bu çeşit korunma büyüleridir (Tanyu, 1992, 502).

2.1.2.13.Artıqlıq [85-86]

Hayatından memnun olmayan, kızgınlığından ağzından ateş çıkan, yüzü köpek yüzüne dönen bir biyçe, bir gün yanında çalışan hizmetçi kadına eziyet etmek için yanan kömürü onun üzerine atar. Yandığını gören kadın bağırıp kendini dışarı atınca, ona kötü sözler söyleyip bir de tekme atar. Hizmetçi kadın kendini söndürmeye çalışır ve telaşla kendi evine koşar, burada duvar yanındaki yemliğin yanına uzanır, sonra sahibesinin babasına ağlayarak sahibesini şikâyet edeceğini düşünüp uyuyakalır. Biyçe, kadının gelmediğini görünce kadının küçük kızını eve yollar, kız annesinin yandığını ve gelemediğini görüp biyçeye durumu anlatır. Biyçe sinirlenir ve kadının evine gider, yanan ve halsiz kalan kadını dövmeye başlar, hizmetçi kadın sadece bağırmaya çalışır. Biyçe dayak atarken birden üzerine taş düşer ve orada ölür. Hizmetçinin kızı etraftaki

[135] Çocuğun ahlâkından, cinsiyetine, kötü varlıklar tarafından rahatsız edilmemesine kadar pek çok konuyu düşünen Karaçay-Malkarlar bebeklere verilecek isimleri çeşitli konulara göre belirlemektedirler. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bknz: Ufuk Tavkul, *Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür*, Ötüken Neşriyat A.Ş. , İstanbul, 1993, s.147-148.

yaşlıları evlerine çağırır, biyçenin cesedini oradan alan köylü kadını gömer. Gömme esnasında zorluk çeken köylüler, biyçenin ne kadar da zahmetli gömüldüğünü anlatır.

Efsanede anlatılan kötü kalpli biyçe, Karaçay-Malkar toplumunun zengin-fakir, asil-köle gibi sosyal yapıdaki tabakalı yaşamın bir yansımasıdır. Efsanede biyçe ve köle arasındaki olaylar anlatılarak, hem onların yaşam içindeki konumuna değinilmekte hem de asaletin sadece soyda olmadığına, ruh güzelliğinin ve asaletinin de önemli olduğuna vurgu yapılmaktadır.

Biyçe, sosyal tabaka olarak üst sınıfı temsil etmekle beraber, zalim davranışlarıyla yerilmekte, onun asaletinin sadece geldiği soya bağlı olduğu anlatılmaktadır. Zira bir biyçenin bu şekilde davranması, onun ruhen ham olduğunun, gerçekten asil olan insanların ruhsal olgunluğuna erişemediğinin göstergesidir.

Hizmetçi kadının, biyçenin kendini kasten yakmaya çalışmasına rağmen ona karşılık vermemesi, onu babasına şikâyet etme düşüncesi; onun çaresizliğini, işini yapmaya mecbur oluşunu, çalıştığı evi terk edemeyeceğini göstermektedir. Bu da kölelerin azat edilmeden prens ya da bey evlerini terk edemediğinin kanıtıdır.

Karaçay-Malkarlar arasında sosyal tabakaların kesin çizgilerle ayrıldığı dönemlerde, prens soyundan gelen ailelerin köleleri/kulları bulunmaktadır. Bu kullar, "ülgülü/collu" ve "ülgüsüz/colsuz" olarak iki çeşit olmaktadır. Ülgülü[136] kullar prensin yanında hizmet etmenin yanında kendi evleri, küçük toprakları, hatta köleleri olabilen kölelerdir. Ülgüsüz kullar ise komşu halklardan satın alınan ya da esir olarak alınıp köleleştirilen, hiçbir mal varlığı bulunmayan, evlendirilmelerine izin verilmeyen, prensin ahırında kalan, prensin isterse satabileceği ya da öldürebileceği kölelerdir (Tavkul, 1993, 74-75).

Efsanede anlatılan hizmetçi kadının, ülgülü kullardan olduğu kendine evine gitmesinden anlaşılmaktadır. Ayrıca efsanede, kadının evine gelince yemliğin yanına dayandığı anlatılmaktadır. Şu durumda kadının hayvan sahibi olduğu da anlaşılmaktadır.

Efsanede dikkati çeken bir başka nokta da "ilahî adalet" kavramına yapılan vurgudur. Metnin başından itibaren biyçenin kötü davranışları görülmekte, bu davranışlar onun son anına kadar sürmektedir. Bu kötü hal ve hareketleri, hizmetçiye sebepsiz yere yaptığı zulümler, biyçenin sonunu hazırlamaktadır. Efsanenin sonunda biyçeye,

[136] Ülgülü: Örnek. Ülgülü Kul: Karaçay-Malkar toplumunda eskiden toprağa bağlı köle (Tavkul, 2000, 423).

görünmeyen bir el tarafından ceza verilmekte, hizmetçi kadının kırılan onurunun bedeli alınmaktadır. Öyle ki, biyçenin ölümü bile bu ceza verene yeterli gelmemekte, onun cenazesi esnasında yaşanan sıkıntılar da biyçenin cezasının içinde yer almaktadır. Köylülerin, biyçenin gömülmesiyle ilgili olarak kendi aralarında konuşmaları, onun mezarında dahi cezasını çekeceğini anlatmaktadır.

2.1.2.14.Zorluqğa Tözmegen [86-87]

Zengin bir bey, uzak yerlerden gelen başka beylere davet verir. Bu davet esnasında çevresindeki beyler niye hizmetçileri kırbaçladığını sorunca, adam onlara ancak böyle iş yaptırılabileceğini söyler. Yeni aldığı genç erkek bir köleye kamçı vurunca genç sinirlenip duvardaki silahlıktan bir silah alıp adamı öldürür. Adamı öldürüp nehrin diğer tarafında kaçan gencin peşine düşenler onu yakalayamayınca içlerinden biri ok atar ve karşı tarafa geçen genci yaralar. Bir süre sonra ölen gencin cesediği bulanlar onu buldukları yere gömerler. Söylentilere göre bu mezarın başında bir yaban mersini ağacı çıkar. Bir süre sonra mezarın yanından bir su çıkmaya başlar ve bu suyun Hurzuk suyuna tatlılık verdiği söylentisi yayılır, adı bilinmeyen bu gencin hikâyesi yıllarca anlatılır.

Efsane, Karaçay-Malkar halkının sosyal yapısına, insanlar arasındaki tabakalaşmaya dikkat çekmektedir. Kişi her ne kadar "köle" olarak anılsa da, satın alınarak yardımcı yapılsa da onun da bireysel özelliklerinin dikkate alınması, insanlar önünde aşağılanmaması gerektiği fikri, efsanenin anlatmaya çalıştığı düşüncedir.

Efsane sonunda, zengin beyi öldürüp kaçan genç kölenin nehrin diğer tarafında yaralandığı, ölümü sonrasında buraya gömüldüğü anlatılmaktadır. Anlatıcının büyük bir kahramanı, yiğidi anlatırcasına bu efsaneyi anlatması, Karaçay-Malkarlar'ın gerektiğinde düşük tabakadaki insanların hakkını da koruduğunu göstermektedir.

Nehrin diğer tarafında yaralanıp ölen genç gömüldükten bir süre sonra, mezarın başında çıkan bir mersin ağacının, kenarında da Hurzuk suyuna dökülüp ona tat verdiğine inanılan bir su kaynağının varlığından söz edilmektedir. Bu ağaç ve suyun varlığı, halkın gence ve hikâyesine bakış açısının olumlu olduğunu göstermektedir.

Gencin mezarı başında çıkan ağaç, halk nazarında mezar sahibinin değerli bir insan olduğunun kanıtıdır. Günümüzde de hâlen mezar ucuna ağaç dikme geleneğinin devam ettiği düşünüldüğünde, bu gencin mezarının yanında kendiliğinden ağaç çıkması, gencin

iyiliğinin, bulunduğu yerdeki huzurunun mucizevî bir ifadesi gibidir. Bu sebeple oğlanın iyi bir insan olarak kabul edilip mersin ağacının mezarıyla bağlantılı olarak anılması, gencin mezarının türbe gibi ziyaret edilebilecek bir yer olmasına kapı açmaktadır. Pervin Ergun;

Türkler arasında ermiş sıfatına sahip kişilerin yattıkları kutsal mekânlar, Tanrı'ya ulaşmanın önemli araçlarındandır. Kutsalı ve aynı zamanda kutsalın yoğun bir şekilde tezahür ettiği merkezi teşkil eden mekân ve Tanrı'nın sevgili kulları vasıtasıyla Tanrı'ya ulaşmaya çalışan Türkler, hemen her yatır ya da türbenin başında bulunan ağaçlara da kutsallık atfetmişlerdir. (Ergun, 2012, 418-419)

ifadesiyle, Türk milletinin mezar ve ağaç kavramlarını ne kadar iç içe düşündüğünü oldukça açık olarak ifade etmektedir. Gencin kişiliği ve mezarı başındaki ağaç da bu nedenlerle önemlidir.

Efsanede Hurzuk suyuna dökülen tatlı su, gencin halk tarafından güzel şekillerde anıldığının bir göstergesidir.

Efsane sonunda anlatıcı, "Kim olduğu bilinmeyen bir yiğit oğlan, doğruluk için uğraşıp yok olup gitti." demektedir. Bu ifade de halkın, anlatıcının gencin hikâyesini saygıyla, sevgiyle anlattığının ispatıdır. Genç, "yiğit" olarak nitelenip, doğruluk uğruna canını veren bir kahraman olarak anlatılmıştır. Bu da onun örnek bir kişilik olduğunu göstermektedir.

***

Karaçay-Malkar Folklor adlı kitapta yer alan, yukarıda tahlil edilen efsanelerin, Karaçay-Malkar halkının hayata bakış açısını detaylı bir şekilde yansıttığını söylemek mümkündür. Efsanelerden "Sıncır Töreni Qorağanı" [61-63] adlı metinde, halkın sahip olduğu inancın sonucunda neler yaptığı anlatılmaktadır. Bunun gibi efsaneler sayesinde putperest dönemden İslamî döneme nasıl geçildiğine dair bilgi sahibi olmak mümkündür. Ayrıca yine inanç sisteminden hareketle hukuk sisteminin nasıl şekillendiğine, kurulan bu sistemin ne tür yaptırımları beraberinde getirdiğine tanık olunmaktadır.

Eserde yer alan efsanelerden "Çüyerdinni Haparı" [70-78] adlı metinde, halkın kültürel değerlerinden bahsedilmektedir. Örnek olarak; Karaçay-Malkar halkının gelen misafire hiçbir soru sormadan onu üç gün misafir ettiği, bu süre zarfında konuğuna hizmet

edilirken en küçük bir ayrıntıyı bile kaçırmadığı görülmektedir. Aynı efsanede, bir insanın neden saygı duyulmayı hak edeceği, neden hakir görüleceği hakkında açıklamalar yapılmakta, konuyla ilgili geleneklerin sebeplerine inilmektedir.

Kitapta yer alan efsanelerin pek çoğunda, yaşanılan coğrafyadaki yer şekillerinin oluşumuna dair hikâyeler anlatılmaktadır. "Aqbilek" [66-67], "Qan Coldan Aytıw" [68-70], "Çüyerdinni Haparı" [70-78], "Qara Bağanağa Urğan" [84-85] adlı metinler, bu tür efsanelere örnektir. Böylelikle halkın yaşadığı yerin maddî ve manevî önemini anlaması sağlanmakta, yurt edilmiş topraklara bağlılığın artması sağlanmakta, bulunulan yerlere sahiplik duygusu yerleştirilmektedir.

2.1.3.Masalların Değerlendirilmesi

Çalışmada incelenen *Karaçay-Malkar Folklor* adlı derleme kitabında yer alan masal metinleri, masal kahramanlarının gruplandırılmasının ardından, masallarda göze çarpan birtakım motiflerle beraber ele alınmaktadır. Kitapta yer alan seksenden fazla masal metninin motif incelemelerine tek tek değinmek, çalışmanın hacmini zorlayacağı için bu tür bir yönteme başvurulmuştur. Eserde hikâye ya da efsane gibi gruplandırılmış olan "Qara Qasay" [82-84] adlı metin, masal metni özelliği gösterdiği için çalışmamızda masal şeklinde değerlendirilmiştir. Metin, bir genç kızın erkek kılığına girip diyar diyar dolaşması, Qara Qasay ile tanışıp ondan yardım alması, emegen (dev) gibi olağanüstü bir varlığın öldürülmesi, sonunda erkek kılığındaki kızın gerçek kimliğinin ortaya çıkması ve kızla Qara Qasay'ın evlenmesini anlatır. Kızla Qara Qasay'ın yaşadıkları, emegenin varlığı ve metin sonunda gençlerin evlenmesi, mutlu son yaşanması metnin masal olduğunun ispatıdır.

Eserde yer alan masal metinlerinin bazıları, eserin basıldığı tarihten sonra başka kitaplarda da yer almıştır. Söz konusu masal metinlerinin benzerlerinin bulunduğu eserler, masal metinlerinin bahsi geçtiği ilk yerde dipnot şeklinde belirtilmiştir.

2.1.3.1.Masalların Kahramanlar Bakımından Değerlendirilmesi

2.1.3.1.1.İnsanlar

2.1.3.1.1.1.Genç Erkek/Adam

Masallarda ana kahramanların birçoğu genç oğlanlardır. Bu gençler genel olarak cesur, güçlü, cahil, bilgili, ailesinin sözünü dinleyen, ailesiyle tartışan, sabırlı, akıllı, saf vb. özellikleri olan kahramanlardır.

Genç oğlanlar genellikle birden fazla ağabeyi olan, ailenin son çocuğu olan kişilerdir. Onların sonuncu olması, zekâlarının ağabeylerinden fazla olmasını da beraberinde getirmektedir. "Han Ulu Mamuçaçar" [101-107], "Külbulğawuç"[137] [109-112], "Han bolama!" [198-202] gibi masallar bu kahramanları içermektedir. "Üç Qarnaş" [151-153] adlı masalda hokkabazlık gibi bir iş yapıp, hana yalandan hikâyeler anlatıldığını, hanın da bundan zevk aldığını görürüz. Üç hokkabaz kardeşten ikisi hanı memnun edemese de en küçüklerinin onun hoşlandığı hikâyeler anlattığı, bunun sonucunda da yüz eşek ve yüz çuval buğdayı hak ederek hanın yanından ayrıldığı anlatılmaktadır.

Masalların bazılarında genç erkeğin, sevdiği kızı ya da han kızını alabilmek için hanın düzenlediği birtakım yarışmalardan, oyunlardan geçmesi gerekmektedir. Bu oyunlar çoğunlukla üç aşamalıdır. Birinci aşamada bir gecede bir çuval darı ya da pirinci ayıklayan genç, ikinci aşamada çoğunlukla bir pehlivanı yenmekte, son aşamada ise keçeden bir baltayla som altından bir parayı kesmektedir. Bunları yaparken de oyun yerine gelmeden önce tanıştığı "fare", "göl yutan adam" gibi varlıklardan yararlanmaktadır. "Toğuzaq" [96-101], "Uwçu" [179-181] gibi masallar bu oyunlara örnek gösterilebilir. Hanların kızlarını vermek için genç oğlanlardan bazen, kazanılması gereken hünerler istediği görülmektedir. Kızını verecek han, oğlandan olağanüstü özellikleri olan birinin maharetlerini/oyunlarını öğrenmesini ve sonra yanına gelip bunları sergilemesini şart koşabilmektedir. "Aci Beci Tawruhu" [153-156] ve "Aşıq"[138] [156-159] bu tür masallara örnek olarak verilebilir.

Han kızını almaya çalışan genç, kimi zaman "kalın/kalım" adlı parayı kazanabilmek için memleketinden uzaklaşır, senelerce sevdiği kızı göremez. "Süygen bla Süydürgen" [214-218] masalı buna örnek olarak verilebilir. Masalda bahsedilen kalın, Anadolu'da "başlık parası" olarak bilenen paradır[139].

Bazı masallarda genç oğlanların altın renkli saçları olup, bunun oğlanların kıymetini belli ettiği görülmektedir. Örnek olarak "Bilmez" [107-109], "Burunsuz Bekir"[140] [163-

[137] Bu anlatı için ayrıca bknz: Zeynep Aslan, *Karaçay-Malkarlar'da Tılsımlı Masallar (İnceleme-Metin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 342. Ayrıca bknz: Tarık Cemal Kutlu, *Çeçen Masalları*, Anka Yayınları, Ankara, 2004, s.89.
[138] Bu anlatı için ayrıca bknz: Zeynep Aslan, *Karaçay-Malkarlar'da Tılsımlı Masallar (İnceleme-Metin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 292.
[139]Konuyla ilgili detaylı bilgi için bknz: Ufuk Tavkul, *Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür*, Ötüken Neşriyat A. Ş. , İstanbul, 1993.
[140] Bu anlatı için ayrıca bknz: Zeynep Aslan, *Karaçay-Malkarlar'da Tılsımlı Masallar (İnceleme-Metin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 396.

170], "Batırmırza" [176-179] adlı masallar gösterilebilir. Bu masallarda, oğlanın evleneceği kızın, genç uyurken saçını görmesi ve onun diğer genç erkeklerden farklı olduğunu anlaması söz konusudur. Bu saçlar, oğlanın manevî anlamda değerli olduğunun bir belirtisi olup, genellikle şapka yardımıyla kimsenin görmeyeceği şekilde saklanmaktadır. Çalışmada anlatılan altın saçlı çocuk ve gençlere Özbek halk masallarında da rastlanılmaktadır. Örnek olarak "Gülikahkah" adlı masalda, bir peri kızının doğurduğu altın saçlı bebeğin, peri kızının kumaları tarafından öldürülmeye çalışıldığı anlatılmaktadır. Altın saçlı bebek büyüyüp de delikanlı olunca, padişah babasının heybetine sahip olup, birtakım olaylardan sonra babası gibi padişah olmaktadır (Baydemir, 2004, 238). Bu gencin altın saçı da onun farklı bir genç olduğunun ispatı gibidir. Masallarda anlatılan "altın saç"la ilgili olarak farklı inançların olduğunu belirtmekte yarar vardır. Nermin Öztürk, Yunan mitolojisinde altın saçlı kahramanların varlığına değindikten sonra, altın saçın kahramanın ruhunun ya da gücünün saçla temsil edilebildiği tespitinde bulunur. Bu tespit doğrultusunda denizler ve depremler tanrısı Poseidon'un Taphos kralı olan Pterelaus'un başına altın saç vererek onu ölümsüzleştirdiğini, altın saçları koparılan Taphos'un öldüğünü belirtir (Öztürk, 2008, 9).

"Hannı Üç Caşı" [190-194] adlı masalda, bir hanın üç oğlunu kalesinin dışına gönderdiği anlatılmaktadır. En küçük oğlan, ağabeylerinden daha cesur hareket ederek onlara birer gelin bulup, sonunda kendi sevdiği kızla evlenmektedir. Bu oğlan, sevdiği kızı bulup da ağabeylerinden ayrılacağı zaman, kamasının onu kurtaracağını söylemektedir. Oğlanın canının içinde bulunduğu kama, dilenci kadın tarafından çalınıp suya atılınca oğlanın hastalandığı, hatta ölmek üzere olduğu anlatılmaktadır. Oğlanın bu olağanüstü özelliği, eski inançlardan kalma bir özelliktir. Buna göre; eski dönemlerde yaşayan Türkler ve hatta başka milletler, can ile bedenin farklı yerlerde olabileceğine inanabilmektedir. Ok, kılıç, mızrak gibi savaş aletlerinde de bulunabilen (Duymaz, 2008, 9) bu dış can, kahramanın başkaları tarafından direkt bir saldırıyla öldürülmesini engellemektedir.

Masal metinlerinde bazı gençlerin olağanüstü bir güce sahip olduklarını görmekteyiz. Kendisine demirden bir tokmak yaptıran gencin, tokmağı havaya atıp başıyla karşıladığını, yaptırılan ilk tokmakların dağıldığını son tokmağın gencin başından sekip yere düştüğünü, fakat gencin hiçbir zarar görmediğini görürüz. "Burunsuz Bekir" [163-

170] ve "Ayü Ulu Ağırcan" [183-186] masallarında bu tokmaktan söz edilmekte, ağırlığının 100 pud[141]civarında olduğu anlatılmaktadır. Bazı masallarda genç oğlanların küçüklüklerinden itibaren gözle görülür bir güçleri olduğu, çocukluğunda arkadaşlarıyla oynarken onları yaraladığı, ergenliğinde vahşi hayvanları yerleşim yerine getirip insanları korkuttuğunu görebilmekteyiz. Buna örnek olarak "Qızbay Cürük" [235-249] verilebilir.

"Qızbay Cürük" [235-249] masalında genç oğlanın önceleri çok cesurken, karşılaştığı bir varlık sonucunda korkak olmaya başladığı, evinin dışına çıkamadığı görülmektedir. Yani cesur oğlanlar, kimi zaman gölgelerinden korkacak hale gelebilmektedir.

Masalların bazılarında genç oğlanın kendisine ve ağabeylerine gelin bulduktan ve gelinleri ağabeylerine verdikten sonra, onlardan zulüm gördüğüne tanık oluruz. Sadece kendi kılıcı ya da kamasıyla ölebilecek olan bu oğlan, ağabeyleri tarafından kurulan bir tuzağa düşüp bıçağıyla yaralanmakta, bazen bacaklarını kaybedebilmektedir. Kendisiyle beraber hareket edecek kör ve çolak iki arkadaş bulup, bir emegen kadın tarafından yutulunca, eski sağlıklı günlerine dönebilmektedir. Bu masallara örnek olarak "Han Ulu Mamuçaçar" [101-107], "Alimcaşar"[142] [170-176] masalları verilebilir.

Bazı masal metinlerinde, genç oğlanın düğününe ramak kala gelinle arasına sarıvbeklerin(ejderhaların) girdiği görülmektedir. Gelinini ejderhanın elinden alabilmek için, ejderhanın sevdiği kızı getirmesi gereken oğlan, çeşitli mücadeleler verip, sihirli güçleri olan kızın hilelerine göz yumup, ejderhaya istediği kızı getirmekte, sonunda da gelinini alıp memleketine dönmektedir. Hatta "Beşni Kiçisi Kiçibatır"[143] [259-269] masalında, istediği kız gelince genç bir erkek şekline dönüşen ejderhanın, kızın aslında kız kardeşi olduğunu söyleyip, onu Kiçibatır'a ikinci eş olarak bıraktığı görülmektedir.

Çalışmada yer verilen masalların bir kısmında, genç oğlanların anne veya babasının parasına güvenip, içki içip eğlenerek günlerini geçirdiğine şahit oluruz. Genç oğlan, ebeveyninin ölümünden sonra birikmiş parasını bitirip de fakir kalınca çevresindekilerin kendisine karşı davranışlarının değiştiğini görüp, anne ya da babasının ne kadar haklı olduğuna kanaat getirir. Tekrar zengin olunca da düzenli bir aileye ve yaşama sahip

[141]16 kilogramlık ağırlık ölçüsü (Tavkul, 2000, 322).
[142] Bu anlatı için ayrıca bknz: Zeynep Aslan, *Karaçay-Malkarlar'da Tılsımlı Masallar (İnceleme-Metin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 389.
[143] Bu anlatı için ayrıca bknz: Zeynep Aslan, *Karaçay-Malkarlar'da Tılsımlı Masallar (İnceleme-Metin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 423.

olur. “Ertde Zamanda” [145-148], “Baynı Cañız Caşı” [304-305] bu masallara örnek olarak verilebilir. Konusu benzer olan bir başka masal da “Hıylaçını Eki Ülüşü Başına” [209-214] masalıdır. Bu masalda genç oğlan annesinin parasını içkiye eğlenceye verip, dükkân açacağı vaadiyle onu kandırmaktadır. Annesinin evden kovmasıyla çöplükte kalan oğlan, bulduğu çuval, çakmak ve şapkanın sihirli güçleri sayesinde tekrar zengin olup, bir de han kızıyla evlenmiştir. Bu üç eşyanın büyüsünü fark edip, onları almak isteyen hanla verdiği mücadeleyi sihirli çilekleri kullanarak kazanmıştır. O da sonunda annesinin söylediği sözlerin doğruluğuna kanaat getirip, içkiyi bırakmış, huzurlu bir yaşama kavuşmuştur.

“Qatın Qazğan Col” [115-129] adlı masalda, genç oğlanın çok güzel olmasından dolayı ailesinin onu evden dışarı çıkarmadığını, oğlanın erken bir yaşta aşk macerası yaşamak isteğiyle memleketinden uzaklaştığını görürüz. Bu masalın kahramanı Hameril Zaman’ın, evli bir kadına âşık olup kadını kocasından ayırdığına tanık oluruz. Genç, kadınla evleneceği zaman babası tarafından uyarılınca, yaptıklarına pişman olup, başka biriyle evlenir. Masalın başında hırslarına yenik düşen genç, masal sonunda ailesinin istediği gibi bir evlilik yapar.

“Üsüp” [186-190] adlı masalda kardeşleri tarafından istenmeyen, güzelliği yüzünden çeşitli sıkıntılar çeken bir gençten bahsedilmektedir. Bu masal kahramanı, kutsal kitaplarda kıssaları bulunan Hz. Yusuf[144] ile büyük benzerlikler göstermektedir. Üsüp, Hz. Yusuf gibi ölüm tehlikesi geçirir, evlatlık olarak bir vezirin yanında kalır, vezirin karısının isteklerini reddettiği için zindana atılır, hükümdar tarafından zindandan çıkarılır ve onun yardımcısı olarak göreve başlar.

“Uwçu” [179-181] adlı masalda genç adamın muradına erip, sevdiğiyle evlendikten sonra tekrar ayrılığa düştüğü görülmektedir. Genç adam, bir gün dağ eteğini gezmeye çıkıp dokuz on yıl kadar evine dönmez. Bunun sebebi, oğlanın gördüğü yeryüzünü kaplayan büyük sudur. Bu suyun hastaları iyileştirici ve hasta olmayanları da hastalıktan koruyucu özelliği, adamın evine gitmesini engeller, adam bu suyun hatırına ailesinden uzak kalmayı tercih eder. Uzun bir zaman sonra, suyun etrafında gezen çocuklar bu adamı görürler. Çocuklar gördükleri adamla ilgili bilginin hana ulaşmasını sağlarlar. Bunun üzerine han, damadı olan bu adamı çağırır. Avcı adam, karısını komşusunun

[144] Konuyla ilgili detaylı bilgi için bknz: Ömer Faruk Harman, “Yûsuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 44, İstanbul, 2013, s. 1-5.

elinden alıp eski mutlu günlerine döner. Burada suyun ne kadar kıymetli olduğu, özellikle onun şifalı olmasının bir insanın yaşamını değiştirecek kadar etkili olduğunu belirtmekte yarar vardır.

Masallarda ana kahramanlar genç erkekler olduğu kadar, olgun erkeklerden de oluşabilmektedir. Bu kahramanların bazıları eşleriyle girdiği tartışma ya da iddia sonucunda çeşitli olaylar yaşamakta, bu da masaldaki olayların başlamasına zemin hazırlamaktadır.

Masallarda yer alan bazı adamların, bir ya da birden fazla olan eşlerine kuvvet gösterisinde bulunduğu görülmektedir. Kimi zaman iki eşinin önünde atını kucağına alan adam, atı suya götürmek için onu karşı tepeye atmakta, at tepeye yetişmeden koşup onu tutabilmektedir. Bu kadar kuvveti olan genç adam, karılarının daha kuvvetli birinden bahsetmesi üzerine o kuvvetli kişiyi aramaya çıkıp, bahsedilen kişinin kendisinden katbekat güçlü olduğunu anlamasıyla memleketine dönmektedir. "Tulpar Caş" [159-162], "Ayseyin" [206-208] bu masallara örnek olarak verilebilir. Bu masallara benzer olarak, eşine nasıl nişan alabildiğini gösteren genç bir damadın, evlendiği günden itibaren her gece eşinin yüzüğünden ok geçirdiğini gördüğümüz "Sen a harib, oynay aylana köreme!" [277-279] adlı masalda, genç damadın yaşlı bir adama yönlendirildiğini, adamın eskiden ne kadar güçlü olduğunu öğrenince maharetli olduğu iddiasından vazgeçtiğini görürüz.

"Qorqaq Gunay" [292-294] adlı masalda, iki karısının koluna girmeden tuvalete bile gidemeyen "Gunay" adlı adamın yaşadıkları anlatılmaktadır. Bu korkak adam, karıları tarafından evden atılınca, kıvrak zekâsı sayesinde emegenlerden kurtulur ve karılarına artık cesur olduğunu ispat etmiş olur.

Masallarda karşılaştığımız bir başka kahraman türü de "zengin adam"dır. "Öksüz Caşçıq" [269-274] masalında, iki zengin adamın birbirleriyle rekabet hâlinde olduğu, aynı şeyleri yiyip içip yaptıkları anlatılmaktadır.

Masallarda ilginç olarak niteleyebileceğimiz bir kahraman da Şeytan ile konuşan adamdır. Bu adam, Şeytan ile bir söz yarışına girişip uzun bir atışmadan sonra ona söyleyecek söz bırakmamakta, öfkesinden ve çaresizliğinden şişen Şeytan patlayıp yok olmaktadır. Anlattığımız masalın adı "Şaytan bla Adam" dır [162-163].

Sonuç olarak, masallarda yer alan genç ya da olgun erkeklerin, masal boyunca çeşitli zorluklarla mücadele edip, amaçlarına ulaşmak için türlü sınavlardan geçip en sonunda, istedikleri güzel sona ulaştıklarını söyleyebiliriz. Kimi zaman birtakım marifetleri edinmesi gereken, kimi zaman da marifetli oldukları için çeşitli oyunlara/sınavlara tâbi tutulan kahramanlar, masal boyunca yaşadıklarından dersler çıkarıp, masal sonunda zihnen daha olgun bir şekilde amaçlarına ulaşırlar.

2.1.3.1.1.2.Genç Kız/Kadın

Çalışmada değerlendirilen masalların pek çoğunda genç kız olan kahramanlar yer almaktadır. Bu kızların çoğunluğu yüzleri ay gibi, dünyada bir eşi olmayacak kadar güzel, uğruna her zorluğun göze alınabileceği kızlardır. Genç kızlar çoğunlukla genç erkeklerin evlenmek istediği zengin bey kızı, han kızıdırlar.

Masallarda çoğunlukla karşımıza çıkan han kızları, kalelerinden ya da evlerinden çıkmayan, evleneceği adamı bekleyen güzel kızlar olarak anlatılmaktadır. Bu kızların güzellikleri dışında çok fazla özelliğine değinilmemektedir. Bu kızların bazılarının, evlenmek üzereyken bir ejderha tarafından alıkonulduğu, düğün kafilesinin kurtuluşu için kendilerini feda ettikleri görülmektedir. Evleneceği erkeğin zarar görmesini istemeyen esir kızlar, ölmeye razı olmaktadır. Bu kahramanların bulunduğu masallara örnek olarak "Toğuzaq" [96-101], "Üç Caş bla Ataları" [219-222], "Beşni Kiçisi Kiçibatır" [259-269] masallarını verebiliriz.

"Aq Eçkiçik" [145] [140-145] ve "Alğabar" [146] [249-259] adlı masallarda kılık/don değiştirme özelliğine sahip genç kızlardan bahsedilmektedir. Bu kızlar, evleneceği erkeğin önüne keçi, erkek vs. şekillerde çıkmakta, birtakım olaylardan sonra insana dönüşmektedir [147].

"Caş bla Patçah"[148] [129-134][149] adlı masalda, genç askerin bir güvercini yaraladığı, evine götürdüğü güvercinin bir genç kıza dönüştüğü anlatılır. Kız ve oğlan birbirini

[145] Bu anlatı için ayrıca bknz: Zeynep Aslan, *Karaçay-Malkarlar'da Tılsımlı Masallar (İnceleme-Metin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 336.
[146] Bu anlatı için ayrıca bknz: Zeynep Aslan, *Karaçay-Malkarlar'da Tılsımlı Masallar (İnceleme-Metin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 353.
[147]Konuyla ilgili detaylı bilgi için bknz: "2.1.3.1.3.7.Kılık Değiştiren/Don Değiştiren İnsanlar ve Diğer Varlıklar" başlıklı bölüm.
[148] Bu anlatı için ayrıca bknz: Zeynep Aslan, *Karaçay-Malkarlar'da Tılsımlı Masallar (İnceleme-Metin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 326.
[149]Konuyla ilgili detaylı bilgi için bknz: "2.1.3.1.3.7.Kılık Değiştiren/Don Değiştiren İnsanlar ve Diğer Varlıklar" başlıklı bölüm.

sevip evlenirler. Eşi, oğlana zor durumlarında sürekli moral vermektedir. Kız, padişahın oğlandan zor isteklerde bulunması yüzünden eşinin üzüldüğünü görünce onu teselli edip, çeşitli şekillerde oğlana yardım etmektedir. Örnek olarak; oğlanın yaşlıları gençleştiren bir suyu bulması gerektiğini söyleyip yakındığında kız, ona yemeğini yedirir, güzel sözler söyleyip oğlanın rahatlamasını sağlar, oğlan da bu suyu bulmayı başarır. Burada anlatılan su, hastaları iyileştiren, yaşlıları gençleştiren bir su olduğu için bulunması kolay değildir. Bazı anlatılarda "hayat suyu" olarak zikredilen bu suyu canavarların koruduğu, suyun tanrıların ya da cinlerin elinde bulunduğu, ulaşılması zor yerlerde bulunduğu, suya ulaşmak için birtakım zorluklara göğüs germek gerektiği, birtakım sınavlardan geçmek gerektiği anlatılmaktadır (Eliade, 2003, 200). Oğlanın söylenmesi ve karısının ona moral vermesinin ana sebebi de bu suyun bulunmasının zorluğudur. Daha sonra padişah, oğlandan "Savat Çuda" adlı kimsenin görmediği bir varlığı getirmesini ister. Oğlan yine üzgün ve söylenerek eve gelince kız yine ona moral verip oğlanı yatırır. Ertesi gün oğlanın evine bir yumak ve bir de havlu vererek onu uğurlar. Oğlan yuvarlanan yumağı takip ederek bir kaleye varır. Burada misafir olarak kalır. Elini yüzünü yıkayıp kendi havlusuyla kurutunca, havlunun sahibinin kızı olduğunu bilen kadın, oğlanla konuşur, onun Savat Çuda'yı aradığını öğrenir. Bildiği tüm yaratıkları çağırıp ona yardım edecek hayvanın kurbağa olduğunu öğrenir, kurbağanın yardımıyla oğlan Savat Çuda'yı bulur.

"Qara Koyançıq[150]" [89-92]masalında üç hanın kızlarından da bahsedilmektedir. Bu kızlar görünüşte normal olmakla beraber masalın sonuna doğru sihirli özellikler gösterdiklerine değinilmektedir. Her kızın elinde farklı maddelerden yapılmış birer asa bulunmaktadır. Masalın sonuna doğru, iri ağaç gövdesinde boğazı kesik halde bulunan oğlanın yanına giden düğün kafilesi, oğlanın bu haline üzülmüştür. Han kızlarından altın asaya sahip olanı, oğlanın ölmediğini söyleyip asasını onun boynuna değdirmiş, böylece oğlanın boynundaki kesik birleşip yarası iyileşmiştir. Sonra gümüş asalı han kızı, asasını oğlanın alnına değdirmiş, böylece oğlanın yüzüne kan, vücuduna can gelmesini sağlamış, oğlan soluk almaya başlamıştır. Üçüncü kız da değerli taşlardan yapılmış asasını oğlana değdirmiş, oğlanın gözleri açılıp etrafına bakmaya başlamıştır. Bu han kızlarının kendileri büyük özellikler göstermemekle beraber asaları yardımıyla oğlanı canlandırdıkları, iyileştirdikleri görülmektedir.

[150] Bu anlatı için ayrıca bknz: Zeynep Aslan, *Karaçay-Malkarlar'da Tılsımlı Masallar (İnceleme-Metin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.283.

"Hannı Caşı bla Tulpar Atlı Qız" [194-198] masalında, oğlanın âşık olduğu kızın, en küçük damadın evindeki odalardan en yıkık dökük, en bakımsız olan odada yırtık kıyafetlerle durduğu görülmektedir. Bu kızı gören oğlanlar ona âşık olmakta fakat ona kavuşamamaktadır. Kız aslında kalesinde ikamet etmekteyken, bu evdeki odada bulunması şaşırtıcıdır. Masalda söz konusu oda hayalle gerçeğin arasında bir geçit gibi kalmıştır. Genç kızın hem odada hem de kendi kalesinde bulunabilmesi, çeşitli ihtimalleri akla getirmektedir. Bunlardan birincisi, İslam dünyasında evliyalarla ilgili olarak anlatılan, onların bir kerameti olarak düşünülen "tayyi mekân" hadisesidir. Genç kız kaleye gitmeden önce, genç oğlanın bulunduğu evin odasında ona görünmüş olabilir. Fakat kızın genç oğlanın varlığından habersiz olması bu ihtimalin hemen çürümesine sebep olmaktadır. İkinci ihtimal olarak, kızın kendisinin de bilmediği bir başka bedeni ve ruhu olduğudur. Grimm Kardeşler, Alman masallarında buna benzer durumlarla karşılaşmış ve bunu "bir kişinin aynı zamanda iki farklı yerde belirdiğinin sanılması" olarak (Karak, 2013, 238), "yanılsama" benzeri durum gibi tanımlamışlardır.

"Musiliya"[151] [92-96]adlı masalda, bir emegen kadına rastlayan Musiliya ve üvey kız kardeşinin başına gelenler anlatılır. Bu kadın, kızların kötü niyetli olup olmadığını anlamak ister, kızları evinin tavan arasına gönderir. Musiliya tavan arasındaki altın ve gümüşü çalmadığı için emegen kadın kızı ödüllendirmek ister, kızın yanaklarına sihirli kaşığını sürerek bir yanağının güneş gibi diğerinin ay gibi parlamasını sağlar, kıza ışıl ışıl bir de elbise hediye eder. Üvey kız kardeş hırsızlık yaptığı için emegen kadın kızın bir yanağını yılana diğerini kurbağaya benzetir.

Masallarda karşımıza çıkan bir başka genç kız türü, insanlara akıl verebilecek mahiyette zeki olan kızdır. "Aqıllı Qız" [289-291] masalında, evlenme çağına gelmiş genç bir kızın, kendisinden yaşlı olan hanla evlenmek istemeyince ona çeşitli şifreli sözlerle, mesaj verdiğini görürüz. Bu sözleri hanın dışında kimse anlamamış, han da kızın kendisini kibarca reddettiği sonucunu çıkarmıştır. Akıllı kızın olduğu bir başka masal "Hıylaçını Eki Ülüşü Başına" [209-214] masalıdır. Buradaki genç kız, akıllı ve kurnazdır. İstemeyerek evlendiği oğlanın elindeki çuval ve çakmağı oğlanı kandırarak alır ve babasına ulaştırır. Babasıyla beraber oğlana karşı plan yapar.

[151] Bu anlatı için ayrıca bknz: Zeynep Aslan, *Karaçay-Malkarlar'da Tılsımlı Masallar (İnceleme-Metin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 322.

“Burunsuz Bekir” [163-170] adlı masalda, Tulpar’ın hanın kızını almak için çeşitli mücadelelere girmesi, kızın kendisiyle evlenmesi için yeterli olmamaktadır. Hanın kızı, oğlanın “Burunsuz Bekir” [163-170]in burnunun neden yarım olduğunu öğrenmesini istemektedir. Oğlanla evlenmek istese de bunu bir şarta bağlamaktadır.

Bazı masallarda, olağanüstü güzelliğe sahip kızların, atları tarafından korunduğu görülmektedir. “Aq Eçkiçik” [140-145], “Hannı Caşı bla Tulpar Atlı Qız” [194-198] adlı masallarda, genç kızın atının uyarılarına uyduğu, atının kıza yaklaşacakları öldürdüğü anlatılmaktadır.

Çalışmadaki masalların bazılarında, hanların kızlarına birer elma verip, bu elmalarla eşlerini seçtiklerini görürüz. Elindeki elmayı evlenmek istediği adama atan genç kızlar, bu adamlarla evlendirilir. “Bilmez” [107-109], “Batırmırza” [176-179] bu masallara örnek olarak verilebilir.

Masalların bazılarında genç kızların evlenecekleri erkeklerin kendilerinden daha güçlü olmasını istedikleri, eğer erkek kendilerine yenilirse onlarla evlenmedikleri görülür. “Qızbay Cürük” [235-249], “Alğabar” [249-259], “Beşni Kiçisi Kiçibatır” [259-269] masallarında bahsettiğimiz genç kızlara rastlanmaktadır.

Masalların birkaçında, genç kızların sevdiği erkeğe bir yüzük verdikleri görülmektedir. Yüzüğü alan oğlan, kıza onu almaya geldiğini bildirmek, bazen de kızın kocası ispatlamak için bu yüzüğü bir işaret olarak kullanmaktadır. “Alğabar” [249-259], “Külbulğawuç” [109-112] masallarında kızların oğlanlara bu amaçlarla yüzük verdiği görülmektedir. Ayrıca “Külbulğawuç” [109-112] masalındaki han kızının, parmağına bir yüzük takıp, diğer kolunu da kaleden aşağı uzatıp, bu koldan atıyla sıçrayıp kızın elindeki yüzüğü almasının, kızın evlilik şartı olduğu da görülmektedir. Bunu üçüncü denemesinde başaran Külbulğawuç, yüzüğü aldıktan sonra kaybolsa da hanın damadının bulunduğu kabul edilerek düğün hazırlığı yapılmıştır.

Çalışmada yer alan “Han Ulu Mamuçaçar” [101-107], “Aşıq” [156-159], “Süygen bla Süydürgen” [214-218] gibi masallarda çeşitli yaratıkların ya da han kızlarının genç oğlanlara yardım ettiği, onları yönlendirdikleri görülmektedir. Bu yönlendirmelerin bazıları han kızını elde edebilmek amacıyla oynanan oyunların kazanılması için, bazıları gencin canını kurtarması için, bazıları da genç oğlanın emegenleri öldürebilmesi için yapılmaktadır.

Çalışmada yer alan masalların bir kısmında ana kahraman olan ya da masala etkisi bulunan kadın kahramanlar da yer almaktadır.

Masallarda "akıllı" ve "saf" olarak nitelendirebileceğimiz kadınlar vardır. "Ötürük Ayta Bilmegen" [148-151] masalında, adamın saf karısının tavuklarını satmaya çalıştığını, tavuk alıcısının onu kandırarak dokuz tavuğunu alıp gittiğini görürüz. Yine bu masalda, dilencilik yapan adamın bir ölü evine girip, ölen adamın karısını, ahretten geldiği yolunda yalanlar söyleyerek kandırdığını, kadının kocasına vermek kaydıyla onun malını ve atını aldığını görürüz. Aynı şekilde "Qış" [291-292] ve "Bir Caşım Bolsa" [294-296] masallarında, genç bir oğlana malını, parasını ve atını kaptıran kadınlara rastlarız.

"Qatın Qazğan Col" [115-129] adlı masalda, genç oğlanın âşık olduğu gümüşçünün karısından bahsedilmektedir. Bu kadın, kocasının genç oğlanı komşu edinmesi ve kendi rızasıyla karısını genç oğlana vermesi için uzun soluklu bir plan yapmıştır. Kadın, hem kocasını hem de genç oğlanı yönlendirerek planını gerçekleştirip, kocasına bir oyun oynayarak adamın malını mülkünü alıp genç oğlanla onun memleketine gitmiştir. Bu kadın, masalın sonuna kadar zekâsını konuştursa da masal sonunda olaylar onun aleyhine dönüp hem kocasından hem de sevgilisinden ayrılmak durumunda kalmıştır.

"Burunsuz Bekir" [163-170] adlı masalda da farklı ve olağanüstü bir kadına rastlarız. Kocası Burunsuz Bekir'in burnunun bir yarısının göğsünde bulunduğu kadının cesedi, kocası tarafından bir sandığa konulmuştur. Masaldaki gencin kadının dirilmesi için on iki başlı emegeni öldürüp, onun yedinci başındaki dilinin ardında bulunan çakıyı aldığını görürüz. Bu çakıyı alan Burunsuz Bekir, karısının ensesine çakıyı koyunca, kadın gözlerini açar, dirilir.

Masalların birkaçında, yaşanan olaylardan çok da haberdar olmayan kadınlara rastlarız. "Maylumat" [218-219] masalında, Maylumat'ı ata dönüştüren çobanın tuzağına düşüp onunla evlenmek zorunda kalan kadın, kamçıyla vurup at hâlindeki Maylumat'ı köpeğe ve sonra da kuşa çevirmektedir. Kadın, masal boyunca yaşananlardan habersiz olup masal sonunda Maylumat tarafından domuza çevrilmektedir. "Hamer bla Hazlew" [284-286] adlı masalda, kendisine kocasının taklidini yaparak konuşan Hamer'e kuyruk etinin yerini söyleyen kadın, kocası tarafından azarlanmaktadır.

"Bir Birin Bek Süygenle"[152] [294] ve "Açemez Ulu bla Temez Ulu" [316-317] adlı masallarda, kocası ve onun arkadaşının oyununa gelen kadın, kocasının kendisini sınamasından dolayı üzülmektedir. İlk masalda eşinin öldüğünü sanıp, diğer adamın yaşaması için gerekli şeyin ölünün kulağı olduğunu duyan kadın, adamı yaşatmak için kocasının kulağını kesmeye niyetlenmekte, adamların rol yaptıkları anlaşılınca da el âlemin diline düşmemek için yurdunu terk etmektedir. İkinci masalda kocasının yaptığı oyunu anlayan kadın, ona zehir içirip adamı hasta ederek cezalandırmaktadır.

"Canıvarlanı Tilin Angılağan" [303-304] ve "Çıçhançıq bla Qoñurawçuq" [319-320] adlı masallarda, kadınların suçsuz yere dayak yediğine şahit oluruz. Birinci masalda, kocasının neden güldüğünü merak eden kadın, adamın ölmeden, gülmesinin sebebinin söyleyebilmesi için kocası tarafından üç ağaç dalıyla dövülür. İkinci masalda, boynuna taktığı zilini ot yığınından almaya çalışan fare, kadınların kocalarına gidip, onların bütün yiyecekleri bitirdiklerini söyler. Bunu duyan kocalar karılarını döverler ve farenin amacına ulaşması için ilk adımı atarlar.

Masallardan birkaçında çift eşliliğin söz konusu olduğunu görmekteyiz. "Tulpar Caş" [159-162] ve "Qorqaq Gunay" [292-294] adlı masallarda, masal kahramanı adamın iki karısı olduğu anlatılmaktadır. "Beşni Kiçisi Kiçibatır" [259-269] ve "Carlı Kişi bla Qatın" [311-316] masallarında da genç kahramanın iki gelin aldığı anlatılmaktadır.

Masalların birkaçında pasif hallerde bulunmayan, savaşçı özelliğe sahip olan, öç alma duygusuyla hareket eden kızlara/kadınlara rastlanmaktadır. Bu kahramanlar erkek kılığına girip, silahlanıp birtakım varlıklarla savaşmakta, amaçlarına ulaştıktan sonra kılık değiştirmekte ya da intihar etmektedir. Buna örnek olarak "Qara Qasay" [82-84] adlı masal verilebilir. Bu masalda ağabeyleri öldürülen bir kızın onların öcünü almak için erkek kılığına girip silah kuşandığı, düşmanını öldürmek etmek için plan yaptığı, yanına yardımcı olarak Qara Qasay'ı aldığı, sonunda düşmanını öldürdüğü anlatılmaktadır. Buna benzer bir başka masal "Qara Koyançıq"tır [89-92]. Bu masalda, emegen tarafından boynu kesilen ağabeyini sırtına alan kızın, onu bir ağacın içine yerleştirip, onun kıyafetlerini giydiğini görmekteyiz. Bu kız, erkek kılığındayken üç ayrı ok atma yarışında başarılı olup, üç hanın kızlarını ve beraberindeki hizmetçileri kazanmıştır. Kız, han kızlarını ve kafilesini ağacın başına getirip ağaçtan, bir tavşan

[152] Bu anlatı için ayrıca bknz: Tanzila Haciyeva, *Qaraçay-Malqar Folklor Hrestomatiya*, El-Fa, Nalçik, 1996, s. 223.

olmayı dilemiş, ağabeyini canlı hale getirince ortadan kaybolmuştur. İlerleyen yıllarda ağabeyinin kalesine siyah bir tavşanhâlinde gelen kız, kalede kimse dokunmadan yaşamaya devam etmiştir. Burada genç kızın tavşan haline gelmeyi istemesi dikkat çekicidir. Türk mitolojisinde çok fazla anılmayan hayvanlardan olan siyah tavşanların yerle ilgili unsurlarla bağlantılı olduğu bilinmektedir (Çoruhlu, 2002, 152). Türklerde tavşan sembolü çeşitli anlamlarda kullanılmakla beraber[153], "Qara Koyançıq" [89-92] masalında sözü edilen tavşan sembolüyle Türk mitolojisi arasında bağlantı kurmak zordur. Siyah tavşana dönüşmeyle ilgili benzer bir sembol Budizmde karşımıza çıkmaktadır. Budist mitolojide tavşan şeklinde tasvir edilen Buda, diğer hayvan arkadaşlarının fedâkârlıklarından dolayı kendisini onlara yiyecek olarak sunmaya karar verir. Buda'nın bu kararını sınamak isteyen İndra, aç bir Brahman olarak yeryüzüne iner ve Buda, kendisini İndra'ya yiyecek olarak sunar (Çoruhlu, 2002, 152). Buda'nın bu hareketi onun fedâkârlıkta sınır tanımayacağını anlatmaktadır.Masalda anlatılan genç kızın, ağabeyinin güzel yaşayabilmesi için kendi hayat şeklini değiştirmesi, onun aynı Buda gibi fedâkâr olduğunu göstermektedir.

"Haci Murat" [202-205] adlı masalda, yaşlı adamı öldüren kızın, onun bedenini önceki öldürdükleri gibi evine götürdüğü, onun seyretmeye başladığı, adamın yakışıklı ve güçlü bir kimse olduğu için onu canlandırmak istediği görülmektedir. Kız, kolunda bulunan bir maddeyle adamı canlandırmaktadır. Bu maddenin ne olduğu anlatılmamakta, adama nasıl bu maddeyle can verdiğine değinilmemektedir. Maddenin kızın kolunda bulunmasından hareketle bilezik, bileklik gibi bir şey olacağı düşünülebileceği gibi, farklı bir madde olabileceği de düşünülebilir. Söz konusu maddenin iyileştirici ya da diriltici bir gücü olduğunu eklemekte yarar vardır. "Tulpar Caş" [159-162] adlı masalda olağanüstü özellikler gösteren bir kadına rastlarız. Genç adamla yağmaya çıkan bir adamın, genci küçük parmağına takarak yanında taşıdığını görürüz. Bu güçlü adamın emegenleri öldürüp, cesetlerini yakıp küllerini savurduktan sonra, iç içe dokuz odadan oluşan eve girdiğini ve kadına dönüştüğünü görürüz. Bu kadın, kocasını ve ailesindeki fertlerin çoğunu öldüren emegenlerden öç almak için kocasının kılığına girip, onları öldürür ve evine dönünce bıçağını göğsüne saplayarak intihar eder.

---

[153] Konuyla ilgili detaylı bilgi için bknz: Pervin Ergun, "Alevilik-Bektaşilikteki Tavşan İnancının Mitolojik Kökleri Üzerine", *Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Sayı: 60, 2012, s.281-312.

Masallarda güzelliği, yiğitliği, aklı vb. yönleriyle dikkat çeken, bazen genç bazen de olgun yaşlarda karşımıza çıkan bayan kahramanlar, genellikle masallardaki olayların yaşanmasının ana sebebini oluştururlar. Bazı masallarda pasif kişilikleriyle yer alan bu kahramanlar, bazen masalın en aktif kahramanı olabilmektedir. Masallarda, Karaçay-Malkar halkının ortak kabulleri ve değerleri, kadınların aracılığıyla dinleyiciye yansıtılmaktadır.

2.1.3.1.1.3.Baba

Çalışmada bulunan masalların pek çoğunda, masalın ana kahramanının babasından söz edilmektedir. Bahsi geçen bu kahramanların bir kısmı masal boyunca çok aktif bulunmamaktadır. Bunlar genellikle fakir ve yaşlı adamlar olmakla beraber, bazı masallarda kahramanların babası han olmaktadır. "Han"[154] kahramanlara çalışmada ayrı bir yer ayırdığımız için, bu bölümde sadece bunu belirtmek yeterli olacaktır.

"Üç Qarnaş" [151-153], "Aci Beci Tawruhu"[153-156], "Burunsuz Bekir" [163-170] gibi masallarda, olaylara çok fazla müdahil olmayan, sadece adı geçen babalar bulunmaktadır. "Aci Beci Tawruhu"nda [153-156] genç oğlunu Aci Beci'nin eline teslim eden baba, oğlanı almaya gelir, olaylara etkisi olmaz.

Bazı masallarda masal kahramanlarının babalarının, fakirliğine ve evdekilerin perişan hâline bakıp üzülen babanın evini terk ettiği görülür. Evdekilere haber vermeden uzak yerlere giden baba, gittiği yerde bir geyik sürüsü görür. Buradaki geyikler gibi olmak isteyen baba, bazen sadece dileyerek bazen de gölde onlar gibi su içerek geyiğe[155] dönüşür. Burada göl suyunun insanın dileğini kabul etmesinde etkili olduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Suyun kendi etkisinden dolayı mı yoksa adamın dileğini bu suyun içindeyken dilemesinden dolayı mı geyik haline geldiği meçhuldür, masalda bir açıklama yapılmamıştır. Yıllar sonra oğullarını görünce eski hâline gelen baba, onlarla beraber evine döner. Oğullarının kendinden kız istemesiyle onlar için gelin adayları arar. Karşılaştığı bir adamın bütün kızlarına talip olup, evine döner ve düğün hazırlıklarına başlar. Bu olaylar "Toğuzaq" [96-101], "Beşni Kiçisi Kiçibatır" [259-269] masallarında geçmektedir. "Üç Caş bla Ataları" [219-222] adlı masalda, geyiğe dönüşmeyip sadece oğullarına gelin arayan baba vardır.

[154] Konuyla ilgili detaylı bilgi için bknz: "2.1.3.1.1.9. Han/Padişah/Bey" başlıklı bölüm.
[155] Ayrıca bknz: "2.1.3.1.2.2.1.Geyik ve Ceylan" başlıklı bölüm.

“Qara Quş bla Qart” [181-183] adlı masalda, fakir ve dilencilik yapan bir babanın, kaçan hayvanları geri getirmesi için bir kurtla anlaşma yaptığına şahit oluruz. Hayvanlarına kavuşan adam, kurdun, oğlunu elinden almasına izin vermektedir. Oğlunun ölmesini istemeyen baba, ona yaşadıklarını anlatır, oğlunun ve onun yardımcısının kurdu kandırması üzerine oğlan ölmekten kurtulur.

“Carlı Üydegi” [274-277] masalında geyik avına giden babanın bir daha dönmediği, ardından giden büyük oğlunun da geri gelmediği anlatılmaktadır. En küçük oğul, babasının ve ağabeyinin öldürüldüğünü öğrenerek onların öcünü almaya çalışır.

Bazı masalların başında, hastalanıp çocuklarına vasiyetini bildiren ve kısa süre sonra vefat ederek masaldan ayrılan babalarla karşılaşırız. “Aq Eçkiçik” [140-145]ve “Hannı Caşı bla Tulpar Atlı Qız” [194-198] masallarında, üç genç kızı ve bir de genç oğlu bulunan babanın, oğluna vasiyetine şahit oluruz. Ölürse, kızlarının bu genç tarafından himaye edileceğini söyleyen baba, oğluna kızlarını kim isterse itiraz etmeden vermesini tembih etmektedir. Babası ölen genç, ablalarını isteyen ayı, kurt ve tilkiyi gönülsüzce kabul etmek zorunda kalmıştır, babasının vasiyetini yerine getirmiştir.

“Külbulğawuç” [109-112] adlı masalda, üç oğlu olan yaşlı ve fakir babanın, oğullarına vasiyet ederek vefat ettiğini görürüz. Bu vasiyete göre üç oğlan, büyükten küçüğe sırayla, üç gece babalarının mezarı başında nöbet tutmalıdır. Büyük ve ortanca oğlan, içki ve eğlence uğruna babalarının vasiyetini yerine getirmez. Küçük oğlan babasının mezarında nöbet tutar. Sabaha karşı mezarda hareketlilik gören oğlan eliyle toprağı kazmaya başlar. Mezarın içinden üç tane koşumlu, silahlı ve binicisinin kıyafetini de yanında taşıyan gök, doru ve kara at çıkar. Oğlan babasının vasiyetinin kıymetini anlar ve bu atlar yardımıyla hanın kızının yüzüğünü almayı başarıp, hana damat olur.

“Emegenle bla Atabiyları” [112-113] masalında, vefat etmiş babasının mezarına giden genç oğlan, babasının mezardan kendisine seslendiğini duyar. Oğluna, atının dizginlerini gevşek bırakmasını, bu şekilde çıktığı yolda zorluk yaşamayacağını söyler.

“Ertde Zamanda” [145-148] masalında, zengin babanın oğlunun geleceğiyle ilgili kaygıları olduğunu görürüz. Bu baba, ölümünün ardından oğlunun fakir kalacağı düşüncesiyle bir plan yapar. Bir küp dolusu altın parayı evindeki bir odanın zeminine saklayan adam, oğlunu bu odaya götürür. Ölümünün ardından fakir kalırsa, oğlunun açlıktan ölmemesini, kendi şerefiyle intihar etmesini, intihar için de odadaki lambaya astığı ipi kullanmasını söyler. Babasının ardından fakir ve bedbaht bir hayat yaşamaya

başlayan oğlan, onun vasiyetini yerine getirmek için kendisini odadaki lambanın ipine asar. Lamba sağlam olmadığı için yere düşer ve yerdeki altın küpünü bulur, fakirlikten kurtulur, mal mülk ve aile edinir. Kendisinin zor zamanlarında yanında olmayıp alay eden arkadaşlarına da bir hayat dersi verir.

"Qatın Qazğan Col" [115-129] adlı masalda, oğlunun başka memleketlere gitmesini destekleyen baba, onun yanında getirdiği dul bir kadınla evlenmesine karşı çıkarak, oğlunun başka biriyle evlenmesini ister. Oğlu bunu doğru bularak memleketinden bir genç kızla evlenir. Oğlunun önceden yaptığı gezi sırasında yanında getirdiği, evlenmek isteyip de vazgeçtiği kadının kocası memleketlerine gelir. Dul kadının kocasını evinde misafir eden baba, oğlunu çağırıp o adamı güzelce giydirmesini, yedirip içirmesini, üzüldüğünü belli etmesini ister. Oğlan bu denilenleri de yapar. Masal sonunda kadının kocasıyla geleceği hakkında sohbet eden adam, ona kendi kızını vermeyi düşünür, adamın emin olmadığını söylemesi üzerine de kızının arkasında olduğunu, onun çok iyi bir insan olduğunu söyler. Bu adamı kendisine damat yapar.

"Hannı Üç Caşı" [190-194] masalında, bizleri şaşırtacak bir babaya rastlarız. Bir adamın kendisine söylemesi üzerine oğullarını sebepsiz yere uzaklara gönderen bir baba söz konusudur. Fakat masalın sonuna doğru, babanın bu gönderişinin sebepsiz olmadığını, onların dışarıdaki insanların kötü olabileceğini ve hayatın zorluklarını görmelerini istediğini anlarız.

Çalışmadaki iki masalda, evlatlarına sinirlenip onları evden kovan babalara rastlarız. "Halal Somla" [137-140] adlı masalda, kızdığı çobanı koruyan kızına öfkelenen babanın, kızını uzaklarda yaşlı bir kadının yaşadığı eve gönderdiğini görürüz. Götürüldüğü eve giren kız burada yaşlı kadınla değil çobanla karşılaşır, onunla evlenir ve bir de çocuğu olur. Hatta masal sonunda fakir çoban zengin bir adam olur ve mutlu yaşarlar.

"Carlı Kişi bla Qatın" [311-316] masalında oğlunun rüyasını dinlemek için beklerken "Hayırdır." demeyen baba, oğlanın rüyasını anlatmaması üzerine sinirlenip onu hana evlatlık verir. Hanın da "Hayırdır." dememesi yüzünden rüyasını anlatmayan oğlan çeşitli sıkıntılar yaşar. Masal sonunda ölmüş olan baba, oğlunun zengin bir yaşam sürdüğünü göremez.

“Öksüz Caşçıq” [269-274] adlı masalda, babası ve ardından annesi vefat eden genç oğlana, babasının rakibi olan adam üvey babalık yapar. Bu adamın, oğlandan ziyade onun servetine olan ilgisi, oğlanı en ufak bir kızgınlıkta kovmasına yetmiştir.

Karaçay-Malkar halkının aile yapısında temel unsurlardan olan “baba”, masallarda fakir, zengin, otoriter, mahcup hâlleriyle karşımıza çıkmaktadır. Kimi zaman ailesini terk eden, kimi zaman da ailesini korumak için fedakârlıkta bulunan bu masal kahramanı, günlük hayatın masala yansımasına yardımcı olmaktadır. Masallarda bulunan bu kahramanların “gerçekçi” olduğu, çocuklarını yapmamaları gerekenler konusunda uyardıkları, onlara akıl verdikleri görülmektedir.

2.1.3.1.1.4.Anne

Çalışmada yer alan masalların çoğunda “anne”lere yer verilmektedir. Baş kahramanın annesi kimi zaman oğlunu korumak için evden çıkarmak istememekte, kimi zaman sözünü dinlemeyen oğlunu yola getirmeye çalışmakta, kimi zaman da masala çok büyük etkileri olmadan sadece adı geçmektedir. Hatta bazı masallarda annelerin, çocuklarını başka kimselere tercih ettiği de görülebilmektedir. Ayrıca az da olsa “üvey anne”ye rastlanılmaktadır.

Masallarda yer alan annelerin çoğu, masala büyük etkileri bulunmayan, fakir, yaşlı, olaylara çok fazla müdahil olmayan kahramanlardır. “Toğuzaq” [96-101], “Qızbay Cürük” [235-249], “Maralnı Caşı” [296-297], “Tobçuq” [286-288] gibi masallarda bu kahramanlar bulunmaktadır. “Carlı Kişi bla Qatın” [311-316] masalında genç oğlunu kocasının evden götürmesiyle, annenin ağlamaktan kör olduğu anlatılmaktadır.

“Emegenle bla Atabiyları” [112-113] masalında, oğlunun diğer oğulları gibi ölmemesi için uyarılarda bulunan bir anne çıkar karşımıza. Oğluna, bindiği atın dizginlerini gevşek tutması için özel olarak uyarıda bulunur.

“Qatın Qazğan Col” [115-129] adlı masalda, oğlunu başka memlekete göndermeyi kabul eden anne, onun zor durumda harcayabileceği kadar değerli taş verir. Oğlunun mümkün mertebe bu taşları bozdurmamasını da tembihler.

“Aci Beci Tawruhu” [153-156] ve “Aşıq” [156-159] masallarında, oğluyla tartışmaya giren, istemeyerek onun isteğini yerine getire bir anne görürüz. Fakir olduğu için utanarak han kızını istemeye giden anne, hanla konuşur, kızı alması için oğlunun yapması gerekenleri dinler, hanın sözlerini oğluna aktarır.

“Alğabar” [249-259] adlı masalda, hanın karısının kısır olduğu, yaşlı bir kadının verdiği elmanın yarısını yiyince hamile kaldığı, böylece Alğabar’ı doğurduğu anlatılmaktadır. Hatta hanın kısrağı da elmanın diğer yarısını yiyerek gebe kalır. Bu elmanın, şifalı bir elma ağacının meyvesi olduğu anlatılmaktadır. Masalda elmanın kısırlığı gidermesiyle ilgili olarak anlatılan olay Anadolu masallarında da karşımıza çıkmaktadır. Taşeli bölgesinden derlenen “Aslan Mehmet”, “Şah İsmail” adlı masallarda, Doğu Anadolu bölgesinden derlenen “Topal Leylek”, “Yine Tasa Kuşu” ve “Nar Tanesi” gibi masallarda, bazen erkek masal kahramanının da karısıyla yediği yarım elma sayesinde bir çocuğa kavuştuğu anlatılmaktadır (Aksoy, 2007, 45-46). “Alğabar” [249-259] adlı masalda, kadının ve hatta hanın atının kısırlığının geçmesinin elmayla olan ilişkisine baktığımızda, eski Türklerde kısırlıkla ilgili tedavi yöntemlerden birinin bu masala geçmiş olabileceğini düşünebiliriz. Kara Kırgızlar arasında kısır kadınların çocuk doğurabilmek için tek başına bir elma ağacının altında yerde yuvarlanmaları bu suretle çocuk sahibi olacaklarına inanmaları ağaç kültü ile ilgilidir (Özarslan, 2003, 96). Burada kısırlığın giderilmesini sağlayan şeyin şifalı elma olduğunu düşünmek mümkün olsa da bunun derinliklerinde başka mitolojik sembollerin olabileceği ihtimali de vardır. Nitekim Gönül Alpay Tekin “Seyfelmülûk” hikâyesiyle ilgili bir makalesinde, hikâyenin kahramanlarından Mısır hükümdarı ve vezirinin çocuklarının olmadığını, eşlerinin çocuk doğurabilmesi için bir ağaçta bulunan yılanı beraberce öldürüp onun vücudunun belli kısımlarını eşlerine yedirdiklerini anlatmaktadır. Tekin, burada anlatılan yılanı, Sümer mitolojisinde “bereketli ağacın efendisi” olarak bilinen ve oğlu Temmuz’la özdeşleştirilen Ningishzda ile bağlantılandırmaktadır. Yılan ölümü ve dirilmeyi, hayatın ebediliğini temsil etmektedir (Tekin, 1985, 281).Araştırmacıların tespitlerinden hareketle, ağaçla bağlantısı olan “bir şey yeme”nin kısırlığı giderdiğini söylemek daha kapsayıcı olmaktadır.

“Hıylaçını Eki Ülüşü Başına” [209-214] adlı masalda, oğlunun sürekli alkol tüketmesine üzülen, onun geleceği için kaygılı olan bir anneyle karşılaşırız. Oğluna dükkân açması için tüm parasını veren kadın, kandırıldığını anlayınca onu evden kovar. Bir süre sonra maddi durumunu düzelten oğlan, annesinin öğütlerinin kıymetini anlayıp, içki içmekten vazgeçer.

Masalların birkaçında, oğlunu kandıran ya da başkasını oğluna tercih eden anneler anlatılmaktadır. Bunlardan birincisi “Qara Koyançıq” [89-92] masalında, oğlundan

habersiz emegenle beraber olan anne gelmektedir. Emegenle savaşan oğlunun yenik düşmesi için, onun ayağına kaynayan erik tenceresini döken, böylece oğlunu yakan anne, emegenin oğlunu öldürmesine sebep olmuştur. "Carlı Üydegi" [274-277] adlı masalda, oğlunun öldürdüğünü düşündüğü adamla beraber olup ondan bir bebek sahibi olan anne, gebeliğini ve göğsünden süt gelmesini saklamak için oğluna yalan söyler. Yalanlarının ortaya çıkmasıyla oğlu tarafından öldürülür.

"Musiliya" [92-96] adlı masalda, genç kıza zulüm eden ve öz kızının han oğluyla evlenmesini isteyen bir üvey anneyle karşılaşırız. Bu anne, Musiliya'ya yapılan sihrin aynısının öz kızına da yapılmasını ister. Hanın oğluna bir oyun yaparak Musiliya yerine kendi kızını gelin olarak verir. Masal boyunca Musiliya'nın kötü hâllere düşmesi için uğraşır.

Karaçay-Malkar halkının "aile" kurumuna bakışımızı kolaylaştıran "anne"ler, masallarda bazen ana kahramanı harekete geçiren kahramanlar olmakta, bazen de sadece varlığı bilinen fakat adı çok geçmeyen kahramanlar olarak kalmaktadır. Masallarda bulunan bu kahramanlar, çocuklarını yeri gelince uyaran, yeri gelince onlara yardımcı olan "gerçekçi" kahramanlardır. Çünkü bu kahramanlar olağanüstü özellikler taşımamaktadır.

2.1.3.1.1.5.Kardeş

Masallarda ana kahramanın bir kardeşi olabildiği gibi on kardeşi de olabilmektedir. Genellikle üç kardeşin söz konusu olduğu masallarda kardeşler arası çekişmeyi görürüz. Kardeşler bazen beraber hareket edip, babalarının ya da annelerinin sözünü dinlese de çoğunlukla en küçük kardeşi dışlayıp, onun başarılarını görmezden geldiklerine tanık oluruz.

"Qara Koyançıq" [89-92]ve "Hannı Üç Caşı" [190-194] masallarında, birbirini çok seven kardeşlere rastlarız. Birinci masalda, ağabeyi öldürülen kız onun kıyafetlerini giyip birtakım maceralar yaşar, en sonunda onun dirilmesini sağlar ve ağabeyinin yaşayabilmesi için kendini feda eder, tavşan kılığında hayatını devam ettirmeyi tercih eder. İkinci masalda üç kardeşin birbirlerine ruhen bağlı olduğunu, küçük kardeşleri hastalandığında onun durumunu hissettiklerini ve yardıma geldiklerini görürüz.

"Qıyın Cazıwlu Qız" [299-302] adlı masalda, kendisinin çoğunlukla hakkını koruyan ağabeyinin, oğlu öldürülünce karısına inandığı, bu sebeple mahkemeye çıkarılan kız

kardeşin kolları kesilerek ağaç kütüğüne konulduğu görülmektedir. Ağabeyinin kendisine inanmamasına kızmayan genç kız, ölüme yaklaştığı ve pek çok kötü olay yaşadığı halde ağabeyine hiçbir şey olmamış gibi davranmakta, affedici bir tutum sergilemektedir.

Bazı masallarda, kardeşler arasında çok fazla bir fark olmayıp hemen hemen eşit özelliklere sahiplerdir. Genellikle küçük kardeş biraz daha ön planda olsa da kardeşlerin cesaret, akıl gibi özellikler açısından çok da farklı olmadığı görülmektedir. "Kesi Bir Qarış, Saqalı Miñ Qarış" [205-206] bu masallara örnek olarak verilebilir.

"Emegen bla Atabiyları" [112-113] adlı masalda, sekiz ağabeyi öldürülmüş olan Kiçibatır'ın, öcünü almak için emegen kardeşleri öldürmüştür. "Carlı Üydegi" [274-277] adlı masalda ise, bir adamı ve oğlunu öldüren yılkı sahibi üç kardeşi görürüz. Masalın ana kahramanı, babasının ve ağabeyinin öcünü almak için üç kardeşi de öldürmektedir.

"Haci Murat" [202-205] ve "Hannı Üç Caşı" [190-194] adlı masallarda, kız kardeşlerin ağabeylerini öldüren kimselerle gönüllü olarak evlendiği, onların öcünü almak gibi bir harekette bulunmadıkları görülmektedir.

Masalların bir kısmında özelliklerine çok değinilmeyen kız kardeşler bulunmaktadır. Örnek olarak "Aq Eçkiçik" [140-145] masalında ayı, kurt ve tilkiyle evlenen üç kız kardeşin zengin kocalarla evlenmiş olmasının dışında çok fazla özelliğine değinilmemektedir. "Alimcaşar" [170-176] vb. birkaç masalda, üç erkekle evlenen üç kız hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Alimcaşar'ın evlendiği kız hakkında masalın gelişiminde kardeşlerine hizmetçilik yapmasının haricinde çok fazla bilgi verilmemiştir. "Aşıq" [156-159] adlı masalda, Aşıq'ın üç kızının olduğu anlatılıp, en büyüklerinin genç oğlana yardım ettiği anlatılır. Masalın sonunda bu üç kızın, bu gencin düğününe gelip eğlendiğinden bahsedilir.

Masallarda ana kahramanı birbirine gönderen kardeşlere rastlanır. Örnek olarak "Alğabar" [249-259] adlı masalda, yol yamayan yaşlı üç kız kardeş anlatılır. Bu kardeşlerin en büyüğü en genç görünümlü, en küçüğü ise en yaşlı görünümlüdür. Bu en küçük kardeş, Alğabar'ın amacına ulaşmasında yardımcı olur.

Çalışmada yer alan masalların bazılarında kardeşlerin beraber evlenmek istediği, gelinleri alıp memleketlerine giderken en küçük kardeşin gelinini ejderhaya bıraktığı

görülmektedir. Çaresiz kalan kafile bunu istemeyerek yapmakta, en küçük kardeş de bu durumun zorluğunun farkında olduğu için kardeşlerine kızmamaktadır. Buna örnek olarak "Toğuzaq" [96-101], "Üç Caş bla Ataları" [219-222] adlı masallar verilebilir.

Çalışmadaki pek çok masalda, kardeşiyle alay eden, kimi zaman onu öldürmeye çalışan kardeşlerle karşılaşırız. "Külbulğawuç" [109-112] adlı masalda, ağabeylerinin kendisiyle alay ettiğini sanıp dövdüğü küçük kardeş karşımıza çıkar. "Han bolama!" [198-202] ve "Eki Qarnaş" [305-309] gibi masallarda, ağabeylerinin fakir kardeşlerini önce küçümsedikleri, sonra zenginleşen kardeşlerinin dediklerini yapınca fakirleşip ondan öç almaya çalıştıkları, masal sonunda da öldükleri anlatılır. "Alaber bla Emegenle"[156] [134-137], "Üsüp" [186-190], "Öksüz Caşçıq" [269-274] gibi masallarda, genç oğlanın ağabeyleri tarafından kuyuya atıldığı görülmektedir. Ana kahraman olan genç oğlan bir tüccar ya da başka kimselerce bulunup çıkarılmakta, masal sonunda da kardeşleriyle karşı karşıya gelmektedir.

"Musiliya" [92-96] ve "Öksüz Caşçıq" [269-274] masallarında üvey kardeşler bulunmaktadır. Bu kardeşler, masalın ana kahramanının kötülüğü hatta ölümü için çaba sarf etmektedir. Birinci masaldaki üvey kız kardeş, Musiliya'nın evlenmek istediği han oğluyla evlenip, masal sonunda oğlan tarafından bir bataklığa atılarak ölmektedir. İkinci masaldaki üvey ağabey, kendisini bir deniz kabuğu yardımıyla hayata döndüren kardeşini önce kuyuya atmış, sonra onun deniz kabuğu sayesinde hanın yanına vezir olmuştur. Kötülükleri bitmeyen üvey ağabey, oğlanın kurtulduğunu görünce, hanı kandırıp oğlanı hapsettirmiş, gerçekler ortaya çıkıp da kardeşi hanın damadı olacağı zaman onun evlenmesini engellemek için planlar yapmıştır. Masal sonunda da her şeyi anlayan han tarafından kuyuya atılarak cezasını çekmiştir.

Masallarda iyi ya da kötü yönleriyle yer alan "kardeş"ler, kimi zaman masal kahramanının işini kolaylaştırmakta, kimi zaman da onun işlerine mani olmaktadır. Sevginin ya da kıskançlığın sembolü hâline gelen kardeşler, masalın seyrine hareketlilik katmaktadır.

2.1.3.1.1.6.Çocuk

Çalışmada yer alan masalların bazılarında çocuk kahramanlara rastlarız. Bu çocukların bazıları birbirine benzemekle beraber çoğu farklı görevlerle masallarda bulunmaktadır.

[156] Bu anlatı için ayrıca bknz: Zeynep Aslan, *Karaçay-Malkarlar'da Tılsımlı Masallar (İnceleme-Metin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 333.

“Han Ulu Mamuçaçar” [101-107] ve “Alimcaşar” [170-176] adlı masallarda, masalın ana kahramanı olan adam, hem ağlayan hem de gülen bir çocuğa rastlar. Bu çocuk, ağlamasının sebebinin babasının öldüğü ya da kaybolduğunu, gülmesinin sebebinin ise annesinin kendisine yiyecek getireceğini düşünmesidir. Ağlayan çocuğun, masal kahramanı olan adamın oğlu olduğu, kahramanın tahminleriyle ortaya çıkar.

“Carlı Üydegi” [274-277] masalında, annesinin kan düşmanından çocuğu olduğunu öğrenen genç oğlan, kanlısını ve annesini öldürse de çocuğa dokunmaz. Hatta onu evladı olarak benimseyip, çocuğu da yanına alarak memleketine döner.

“Ayü Ulu Ağırcan” [183-186] adlı masalda, hanın bir ayı tarafından kaçırılan kızının, “Ağırcan” adında, ayı kulaklı oğlu olduğu görülmektedir. Bu oğlan, babası olan ayıyla beraber ava çıkar, ağaç devirmeyi öğrenir. Babasının birkaç gün eve gelmemesi üzerine annesiyle beraber evden kaçar. Han tarafından reddedilen bu oğlana iki adam suikast düzenlemeye niyetlense de sonradan bu oğlanla arkadaş olurlar. Bu masalda karşılaşılan “ayı kulağı” motifi, Elazığ masallarında da karşımıza çıkmaktadır. “Ayı Kulağı” adlı Elazığ masalında, bir oduncunun karşısına çıkan bir ayıdan ve ayının yanındaki ayı kulaklı insan bedenli çocuktan bahsedilmektedir (Günay, 2011, 131-141). Ağırcan ve diğer masal kahramanı ayı kulaklı olmaları, güçlü olmaları gibi özellikleri açısından benzerlik göstermektedir.

“Zalim Kişi” [309-311] adlı masalda, avcının ağaç olan babasını öldüreceğini düşünen bebek, annesinin salladığı beşiğinden çıkıp avcının üzerine saldırmaktadır. Bu olay, hem ağacın oğlu olması hem de bebek hâliyle bir insanla mücadele etmesi açısından ilgi çekici bir durumdur. Babası ağaç annesi insan olan bu bebek, insan gibi anlatılmaktadır.

“Eki Qarnaş bla Bir Caşçıq” [317-318] masalında, eşeğini kaybeden bir adamın kardeşiyle etrafta dolanırken bir erkek çocuğa rastladığı, bu çocuğun görmeden eşeğin özelliklerini bildiği anlatılmaktadır. Oğlanın bilgisi, iki adamı oldukça şaşırttığı gibi onların beğenisini de kazanır, masal sonunda oğlanı kardeşleri gibi görüp ona yemek yedirirler.

“Uwçu” [179-181] adlı masalda, karısının yanından ayrılıp yıllarca başka bir yerde yaşayan adamı gören çocuklar, hanın adamdan haberdar olmasını sağlarlar. Böylece olayların akışına etki eden çocuklar, avcının eşiyle yeniden beraber yaşamasına yardımda bulunmuş olurlar.

Çalışmadaki masallarda "çocuk" kahramanlar çok çeşitli şekillerde yer bulmaktadır.

2.1.3.1.1.7.Akraba

Çalışmada bulunan masalların bir kısmında, masalın ana kahramanının çeşitli akrabalarından söz edildiği görülmektedir. Bu akrabalar masalda iyi kimseler olarak anılabildiği gibi, kahramanın acı çekmesine de sebep olabilmektedirler.

"Bilmez" [107-109], "Batırmırza" [176-179] adlı masallarda, ana kahramanın bacanaklarının, kendisinin yaptığı işlere mani olmaya çalıştığı, onun başarısını inkâr ettikleri görülmektedir. "Qıyın Cazıwlu Qız" [299-302] masalında, genç kızın kötülüğünü isteyen yengesinin, kızı zor duruma sokmak için kendi çocuğunu öldürdüğü, cinayeti görümcesinin işlediğini söylediği görülmektedir. Masal boyunca kötülüklerine devam eden bu kadının, masal sonunda eşi tarafından evden kovulduğu anlatılmaktadır.

Masallarda iyi niyetli akrabalara rastlamak mümkündür. "Qızbay Cürük" [235-249] adlı masalda, her şeyden korkar hâle gelen oğlanı dayısı iyileştirmeye çalışmaktadır. "Aq Eçkiçik" [140-145], "Hannı Caşı bla Tulpar Atlı Qız" [194-198] adlı masallarda, tilki kılığındaki en küçük damadın, kaynına yardım ettiği, sevdiği kıza ulaşabilmesi için onu yönlendirdiği görülmektedir.

"Göceb Kelin" [298-299] adlı masalda, gelinin yorulmasını istemeyen kayınbabanın, o uyanmadan odun hazırlamaya kalktığı, iş yapmaya çalıştığı görülmektedir. Gelini, bahçedeki danayı sinirle yere atınca ona kızmayan kayınbaba, dana ölmeden kesmeyi, hem gelinini kırmamayı hem de malın etini değerlendirmeyi düşünmektedir.

"Ötürük Ayta Bilmegen" [148-151] adlı masalda, ölen kocasına ulaştıracağı düşüncesiyle tüm malını bir dilenciye veren kadının, genç kaynı tarafından dilencinin kovalandığı anlatılmaktadır. Genç kayın, dilenciyi yakalamak üzereyken elinden kaçırdığı gibi, atını da ona kaptırır. Yengesinin sorması üzerine, atını da dilenciye verdiğini, böylece ölen ağabeyine malları daha kolay ulaştırabileceğini söylemiştir.

Masallarda çok fazla yer almayan bu kahramanlar bazen çok etkin, bazen de pasif hâlde metinlerde yer almaktadır.

2.1.3.1.1.8.Arkadaş

Çalışmada bulunan masalların bir kısmında, ana kahramanın arkadaşlarına rastlarız. Kimi zaman masalın ana kahramanlarını ana karakterin arkadaşları oluşturur, bunların arasında çok fazla bir fark olmadığı görülür.

"Han Ulu Mamuçaçar" [101-107] ve "Alimcaşar" [170-176] adlı masallarda, masalın ana kahramanı gencin, bacaklarını kaybedip, okla avlanmaya başlamasının ardından, biri kör diğeri çolak iki arkadaş edindiği anlatılmaktadır. Bu üç adam beraber yaşamaya başlayıp, beraber avlanmışlardır. Emegenin kendilerini yutması ve eski sağlıklı hâllerine dönmeleri sonrasında vedalaşıp eskiden yaşadıkları memleketlerine dönmüşlerdir.

"Halal Somla" [137-140] ve "Üsüp" [186-190] adlı masallarda, ana kahramanın yanında yer alan, ona zarar vermeyen arkadaşları yer almaktadır. Birinci masalda anlatılan arkadaşlar sele kapılıp masal kahramanının yanından uzaklaşmakta, ikinci masaldaki arkadaşlardan birisi idam edilirken, diğeri Üsüp'ün zindandan çıkmasını sağlamaktadır. "Qızbay Cürük" [235-249] adlı masalda ise gencin arkadaşlarının, onun evleneceği kadınla karşılaşmasına sebep olduğu görülmektedir.

"Bir Birin Bek Süygenle" [294] ve "Açemez Ulu bla Temez Ulu" [316-317] adlı masallarda, iki iyi arkadaştan birisinin karısını çok sevdiği anlatılmaktadır. Kadının kendisine olan sevgisini sınamaya çalışan adama arkadaşı yardım etmektedir. Birinci masalın sonunda, arkadaşının karısının kendisine olan bağlılığının az olduğunu ispatlayan arkadaş, adamın karısının evini ve memleketini terk etmesine sebep olmaktadır. Söz konusu ikinci masalın sonunda arkadaşının karısına yaptıkları planı anlatan adam, kadınla kendisini kardeş kabul etmektedir.

"Alimcaşar" [170-176] adlı masalda, Alimcaşar'ın yılkıcı arkadaşlarının kendisine tuzak kurup, hana yalan söyledikleri görülmektedir. Onların yalanlarını ortaya çıkaran Alimcaşar, arkadaşlarının cezalandırılmasına sebep olmaktadır.

"Hamer bla Hazlew" [284-286] masalında, birbirlerinden kuyruk eti çalmaya çalışan iki arkadaş anlatılmaktadır. Yalanlarıyla birbirlerine üstünlük taslamaya çalışan bu iki arkadaş, kuyruk etinden dolayı bir zaman küsmüş olsa da bir süre sonra barışarak eskisi gibi görüşmeye başlamışlardır.

"Baynı Cañız Caşı" [304-305] adlı masalda, zenginken arkadaşlarıyla yiyip içen bir gencin fakir olunca onlar tarafından dışlandığı anlatılmaktadır. Genç, eskisi gibi zengin

olunca arkadaşlarını evine çağırıp yemek verir, onlara demiri kemiren bir farenin hikâyesini anlatır. Hikâyeye inanan arkadaşlarına, yıllar önce kasaptan aldığı ciğeri köpeklerin yediğini söylediğinde inanmadıklarını hatırlatıp, onlar gibi arkadaşlara ihtiyacı olmadığını söyleyip, adamları evden kovar.

"Eki Qarnaş" [305-309] ve "Ayü, Börü, Tülkü" [322-323] masallarında birbiriyle arkadaşlık yapan ayı, kurt ve tilkiden söz edilir. İlk masalda bu üç hayvanın birbiriyle iyi geçindiği görülmektedir. İkinci masalda ise tulumdaki yağı ayı ve kurttan habersiz yiyen tilkinin, ayıya ve kurda tuzak kurduğu görülmektedir. Masalda öldürdükleri ayıyı paylaşamayan kurt ve tilkinin birbiriyle mücadelesi, tilkinin kurdu alt ederek onun başka diyara gitmesine sebep olması anlatılmaktadır.

"Buğaçarçıq, Toqlu Qoçharçıq, Ulaq Tekeçik" [323-325], "Qoy bla Eçki"[157] [329-331] adlı masallarda birbiriyle arkadaş olan hayvanlar, zor durumlarında birbirlerine destek olarak arkadaşlarını ölümden kurtarmaktadır. "Buw bla Kirpi" [327-328] adlı masalda, bir geyikle yarışa giren kirpinin, bir başka kirpi arkadaşından yardım aldığı görülmektedir.

Masallarda "arkadaşlık" kavramının irdelenmesini, arkadaşlara duyulan güven duygusunun tartışılmasını sağlayan "arkadaş" kahramanlar bulunmaktadır. Bu kahramanlar, masalın ana kahramanı olabildikleri gibi, ana kahramanın yaşadığı olaylarda etkin güçleri de oluşturabilmektedir. Masaldaki olayların seyrine etkide bulunan kahramanlar da metinlerimizde yer almaktadır.

2.1.3.1.1.9.Han/Padişah/Bey

Masalların çoğunda han/padişah kahramanlara rastlamaktayız. Bu kahramanlar kimi zaman masala çok büyük etkilerde bulunmakta kimi zaman ise çok fazla anılmadan masaldaki yerini sessizce korumaktadır.

Çalışmadaki masalların bazılarında kızını, masalın ana kahramanı olan gençle evlendiren, gencin damatlığını sınayan hanlarla karşılaşılmaktadır. "Bilmez" [107-109], "Batırmırza" [176-179] masalları bu masallara örnek olarak verilebilir. Bu iki masalda, hanın kızını isteyerek ya da istemeden, kızının isteği üzerine oğlanla evlendirdiği görülür. "Batırmırza" [176-179] masalında, han üç kızına birer elma verip, bu elmaları sevdikleri oğlanlara atmalarını, kızları onlarla evlendireceğini söyler. En küçük kızının

[157] Bu anlatı için ayrıca bknz: Tanzila Haciyeva, *Qaraçay-Malqar Folklor Hrestomatiya*, El-Fa, Nalçik, 1996, s.185.

elmasını Batırmırza'ya atması, hanın hoşuna gitmez, kıza üç defa elma verir. Kız her defasında aynı oğlana elma atınca, han istemeden de olsa kızını bu gençle evlendirmek zorunda kalır. Han, küçük kızını ve yeni damadına kaledeki kümesi ev olarak verir. Çift uzun süre burada ikamet eder. Batırmırza, hanın diğer damatları kadar önemsenmeyip, bu adamlar tarafından sürekli küçümsenir, kayınbabası da onu ciddiye almaz. Her iki masalda da hanın istediği ceylan/geyik sütünü bulan genç, rakibi olan damatların oyunlarına gelmeyip, onlara istediklerini verince adamların sırtlarına damga vurmuştur. Diğer iki damadının kendisini kandırmaya, küçük damadı kötülemeye çalıştığını gören han, onlara ve eşleri olan kızlarına paylarını verip kalesinden uzaklaştırmış, kalan malını ve kalesini küçük damadıyla küçük kızına bırakmıştır. Bu cezalandırma yönteminin ya da masallarda rastlanılan bu sonun başka masallarda da bulunduğunu görürüz. Örnek olarak "Alaber bla Emegenle" [134-137], "Öksüz Caşçıq" [269-274] gibi masallarda, hanın kendisini kandıran diğer masal kahramanlarını cezalandırıp, suçsuz ve kahramanca davranan gence malını mülkünü verdiğine, genci kızıyla evlendirdiğine şahit oluruz.

Çalışmadaki bazı masallarda, hanın kızını almak isteyen gencin, hanın ortaya sürdüğü çeşitli isteklerini gerçekleştirmesi gerektiğini görürüz. "Aci Beci Tawruhu" [153-156], "Aşıq" [156-159] adlı masallarda, hanın söylediği kişilerin marifetlerini öğrenen genç, bu marifetlerini sergileyince sevdiği kıza ulaşır. "Süygen bla Süydürgen" [214-218] adlı masalda, yedi yüz som altını yedi yılda kazanan gencin, son anda hana kalını/başlık parasını vererek sevdiği kızı aldığını görürüz.

Masalların bazılarında iyi niyetli hanlar olmakla beraber, kötülük yaparak amaçlarına ulaşmak isteyen hanlar da bulunmaktadır. "Ayü Ulu Ağırcan" [183-186] masalında, hanın ayı kulaklı torununu öldürtmek için adam tuttuğu görülmektedir. "Hannı Calçısı" [208-209] masalında, diğer hanın yılkıcısını kıskanan hanın, yılkıcıyı yalan söylemeye ikna etmeye çalıştığı, ona çeşitli vaatlerde bulunarak sürüdeki hayvanların liderini kestirmeye çalıştığı görülmektedir. "Göceb Kelin" [298-299] masalında, başka bir memleketin hanının gelerek bir memleketi istilâya kalkıştığı, halkı zor duruma soktuğu görülmektedir. "Carlı Kişi bla Qatın" [311-316] adlı masalda, beyin kızını zorla alıp kendisine ikinci eş yapmaya çalışan bir han anlatılmaktadır. "Caş bla Patçah" [129-134] masalında, genç askerinin güzel karısına âşık olan padişahın, askerini öldürtüp karısını kendisine eş yapmak isteyip çeşitli planlar yaptığı görülmektedir. Oğlanın

bulamayacağını düşünerek "yaşlıları gençleştiren su"yu ve "Savat Çuda" adlı kimsenin ne olduğunu bilmediği varlığı genç askerinin getirmesini istemektedir. Bu kötü kalpli hanların, padişahların masalın sonunda cezalandırıldığı, kötülüklerinin son bulduğu anlatılmaktadır.

Çalışmadaki bazı masallarda, hanların kendilerine özgü özellikleri olduğu, bunların diğer masallardaki benzer kahramanlarda olmadığı görülmektedir. "Üç Qarnaş" [151-153] masalında, yalandan hikâyeler dinlemeyi seven ve bunları dinlerken uyumaya çalışan bir hanla karşılaşırız. "Assı Quş" [113-115] adlı masalda, doğacak iki gencin kaderinin bir yazıldığını söyleyen han, bu ortak yazgıyı bozmaya çalışacak olan kuşa gözdağı verdiği, masal sonunda da bu kuşu Kaf Dağı'na sürdüğü görülmektedir. Bu masalda hanın, doğacak çocukların yazgısını bilmesi, kuşa dair öngörüsü olması, her masalda karşımıza çıkmayan, nadir rastlanılan bir durumdur. "Maylumat" [218-219] masalında, doğan çocuklarını cinlerin boğduğu bir hanın, köpek kılığındaki Maylumat'ı yanına aldığı, doğan çocuklarını cinlerden kurtaran bu köpeği altın bir tasmayla ödüllendirdiği görülmektedir. "Üsüp" [186-190] masalında, Üsüp'ü alıp büyüten yarım padişahtan ve onun amiri olan padişahtan bahsedilir. Yarım padişahın vezir olduğu akla gelmektedir. Bu adam Üsüp'ü oğlu gibi sever ve büyütür, karısının attığı iftiraya inanıp oğlanı zindanlara atar. Asıl padişahın olayları öğrenmesiyle genç adam zindandan kurtulur.

Masallarda kıvrak zekâsıyla öne çıkan hanlara da rastlanmaktadır. "Aqıllı Qız" [289-291] masalında, şifreli konuşmalar yapan genç kızın dediklerini anlayan han, kızın kendisiyle evlenmek istemediğini anlayınca kendisine başka bir kısmet bulur, kızı bir daha istetmez. "Hıylaçını Eki Ülüşü Başına" [209-214] adlı masalda, kızını vermek için şart koştuğu altın anahtarı bulan oğlanın sırrını öğrenmek isteyen han, kızı aracılığıyla oğlanın zenginliğinin sırrını öğrenir. Oğlanın sihirli çuvalını, çakmağını ve şapkasını eline geçiren han, kızını geri alıp oğlanı kovar. "Şapaçıq" [280-281] masalında, aşçısının zekâsına ve dikkatine hayran kalan han, adamın asıl görevinin aşçılık olmadığını düşünüp onu işinden alır.

Bazı masallarda, misafirperver hanlardan söz edilmektedir. İyi niyetle genci ve hanımını sofrasına davet eden han, gencin oyununa gelip onun ölü karısı ile kendi kızını değiş tokuş etmektedir. Hanın bu davranışının sebebi, kızının öldürdüğünü sandığı kadının haberinin halk arasında yayılacağı, halkının kendisini kınayacağı düşüncesidir. El

âlemin diyeceğini düşünüp paniğe kapılan han, ölen kadının cenaze işlemlerini üstlenip, gence kızını vermektedir. “Han bolama!” [198-202] ve “Tobçuq” [286-288] masalları, bu tür hanların anlatıldığı masallardandır.

“Han Ulu Mamuçaçar” [101-107], “Alimcaşar” [170-176] gibi masallarda, yılkısı çalınan hanlara rastlanıp, bu hanların kısa süreliğine adı kullanılmakta, masalın devamına çok fazla katkıları bulunmamaktadır.

İyi, kötü, akıllı, otoriter hanların yer aldığı masallarımız, halkın yönetimiyle, ülkelerin idaresiyle ilgili küçük ipuçları vermektedir. Masallarda anlatılan hanların kimi zaman otoritesiyle baskın çıktığı, kimi zaman da gelen misafiriyle ilgili endişelerinden dolayı, kendisinden daha alt seviyede bir insan tarafından bastırılabildiği görülmektedir. Masallarda yer alan hanlar, Karaçay-Malkar halkının ve yöneticilerinin yaşamından küçük kesitlerin bize aktarılmasını sağlamaktadır.

2.1.3.1.1.10.Meslek Sahibi, İşveren ve Hizmetçi

Çalışmada yer alan masalların bazılarında çeşitli meslek gruplarından kahramanlar yer almaktadır. Bu kahramanlardan bazıları masalda önemli yerlere sahipken bazıları daha az öneme sahiptir.

“Qatın Qazğan Col” [115-129] adlı masalda gümüşçülükle uğraşan Gabid Şıyıh’ın, güzel karısı yüzünden başına pek çok olay gelmektedir. Masalın sonunda karısının yalanlarını öğrenen ve onu bırakan adam, istediği gibi iyi ve güzel bir kızla evlenmektedir. Aynı masalda, “Hameril Zaman” adlı ana kahramanın tüccar babasından bahsedilmektedir. “Alaber bla Emegenler” [134-137] adlı masalda da tüccarlardan bahsedilmekte; fakat onların özelliklerine yer verilmeyerek masalın küçük bir bölümünde adları geçmektedir.

“Halal Somla” [137-140] adlı masalda, genç yılkı çobanının başka bir işe başladığı, patronunun da her yıl kendisine üç altın verdiği anlatılmaktadır. Bu masaldaki patron, oğlanın geleceğine etki etmekte, onun üç altınını ederinden çok daha fazla malla değiştirerek oğlanın haberi olmadan onu zengin etmektedir. Masal sonunda yaşlı bir adam kılığına girip üç nasihatte bulunan bu adam, oğlanın evine gittiğinde karşılaşacağı manzarayı sessiz bir şekilde karşılamasını sağlayarak onun aile birliğini korumasına yardımcı olmaktadır.

Pek çok masalda yılkı bekleyen ya da koç, koyun gibi hayvanların başını bekleyen çobanlardan söz edilmektedir. Örnek olarak "Hannı Calçısı" [208-209] adlı masalda, hanına yalan söylemeyen çoban, dürüstlüğü sayesinde masal sonunda hem diğer hanın kızına hem de onun verdiği dükkâna sahip olmaktadır. "Eki Qarnaş" [305-309] adlı masalda, her gün bir koyununu kurda kaptıran kör çobanın, gözleri açıldıktan sonra kurttan öcünü aldığına değinilmektedir. "Han bolama!" [198-202] adlı masalda, masalın ana kahramanının ağabeyleri tarafından bir tuluma hapsedildiği, kahramanın sesini duyduğu bir çobanı kandırarak onu bu tuluma koyduğu, böylece ağabeylerinin zulmünden kurtulduğu anlatılmaktadır. Saf olan bu çoban, kahramanın dediklerine inanıp, han olacağı düşüncesiyle tuluma girmeyi kabul etmektedir. Masal sonunda da kahramanın yiyeceği dayağın bir kısmını yemek durumunda kalmakta, atından ve arabasından olmaktadır. "Maylumat" [218-219] adlı masalda, Maylumat'ın çobanının, onun sihirli kırbacını alıp Maylumat'ı ata çevirdiği ve onun gelinine de sahip olduğu görülmektedir. Masal sonunda çoban domuza çevrilmektedir. Özellikle "Hannı Calçısı" [208-209] ve "Maylumat" [218-219] adlı masallarda anlatılan çobanların birbiriyle ne kadar zıt karakterlerde olduğu, birinin yaptığı yanlışı itiraf edip hanının güvenini boşa çıkarmadığı, diğerinin beyinin malına ve namusuna göz diktiği görülmektedir. Bu masallarda çobanlığın, Karaçay-Malkar halkı tarafından ne kadar önemsendiği, onların doğru ya da yanlış davranışlarının beylerinin hayatını ne kadar etkileyebildiği gözler önüne serilmektedir.

"Ertde Zamanda" [145-148] masalında akıllı bir muhasebeciden bahsedilir. Öyle ki, saf oğlan bu muhasebecinin söylediklerini dinleyerek servetini korumayı başarır ve adamın güzel kızıyla evlenerek mutlu olur. Aynı masalda, oğlanın evlendiği kadının eski kocasının halıcı olduğu anlatılmaktadır.

"Şapaçıq" [280-281] masalında, hanın aşçısından, onun ne kadar zeki olduğundan bahsedilir. Ağaca astıkları eti çalan hırsızı görmeden onun nasıl biri olduğunu tahmin eden aşçı, gözlem yeteneği yüksek bir adamdır.

"Caş bla Patçah" [129-134] adlı masalda, kimsenin göremediği "Savat Çuda"yı almak isteyen denizcilerin varlığından söz edilir. "Ötürük Ayta Bilmegen" [148-151] masalında, dilenci adamın karısının bir tavuk alıcısı tarafından nasıl kandırıldığı anlatılır.

İncelenen masalların bazılarında, masala çok büyük etkileri olmasa da hizmetçi ve askerlerin olduğu görülmektedir. Hizmetçiler, genellikle han kızlarının hizmetçisi olup, efendilerinin dediklerini iletmekle yükümlüdürler. Askerler ise hanlarına savaşta yardım etmekte, diğer durumlarda ise hanlarının çıkarını düşünmektedirler.

"Alğabar" [249-259] ve "Beşni Kiçisi Kiçibatır" [259-269] adlı masallarda han kızlarının hizmetçilerinin, masalın ana kahramanlarıyla görüştüğü görülmektedir. Birinci masalda Alğabar'ın sevdiği kıza geldiğini haber vermesinin, hizmetçi kız yardımıyla olduğu anlatılmaktadır. İkinci masalda, kaleye girip han kızının yüzüne bakmayan Kiçibatır'ı, yaşlı kadının evine gelip kaleye davet eden hizmetçi kızdır. Kızın birinci gelişinde reddedilmesine rağmen ikinci defa han kızı tarafından gönderildiği, hizmetçinin iki taraf arasında kaldığı görülmektedir.

"Musiliya" [92-96] masalında, han oğlunun adamlarının bir ayakkabıyla pek çok evi dolandığı, ayakkabının sahibi kızı aradığı anlatılmaktadır. "Aqıllı Qız" [289-291] masalında hanın adamlarının, hanlarına gelinlik kız aradıkları, buldukları hiçbir kızı hanlarına lâyık görmedikleri anlatılmaktadır. "Maralnı Caşı" [296-297] adlı masalda hanın adamlarının, ormanda buldukları bir çocuğu hanlarına götürdükleri, hanın bu çocuğu evlât edindiği anlatılmaktadır. "Üsüp" [186-190] adlı masalda, yarım padişahın askerlerinin, çocuksuz olan efendilerini düşünüp Üsüp'ü onun yanına götürdükleri anlatılmaktadır.

"Qıyın Cazıwlu Qız" [299-302] adlı masalda, genç avcının askere gidince, başka bir askerle mektup gönderdiği anlatılmaktadır. Bu asker dinlenmek ve konaklamak için bilmeden kötü yengenin olduğu eve gidip, kadın tarafından sarhoş edilmekte, cebindeki mektup kadın tarafından değiştirilmektedir. Asker iki defa aynı evde kaldığı için kadın iki defa mektup değiştirmiş, masaldaki kahramanların hayatına büyük etkilerde bulunmuştur.

Masallarda kimi zaman bir patron kimi zaman da hizmetçi olarak karşımıza çıkan kahramanlar, masalın gelişimine büyük ya da küçük etkilerde bulunabilmektedir. Meslek erbabı olarak anlatılan bazı kahramanlar, masalın ana kahramanının ruhen ve zihnen olgunlaşmasına katkıda bulunmaktadır.

2.1.3.1.1.11.Hırsız, Dilenci

Masalların bazılarında dilenci, hırsız ya ada hem dilenci hem de hırsız olan kahramanlara değinilmektedir. Bu kahramanların bazıları iyi niyetli olsa da çoğu kötü işler yapmaktadır.

"Süygen bla Süydürgen" [214-218] adlı masalda, oğlunun yıllardır gelmemesinden yakınan anne, evine misafir ettiği bir kör dilenci yardımıyla oğluna ulaşmaktadır. Dilenci, kadının kendisine verdiği mektubu Başir'e ileterek, oğlanın memleketine dönmesi gerektiği haberini ona ulaştırmaktadır. Başir, dilencinin kendisine yaptığı iyiliğe karşılık ona dükkânını bağışlamaktadır.

"Hannı Üç Caşı" [190-194] adlı masalda, dilenci olan yaşlı bir kadının, genç adamın karısını diğer hana eş yapmak için çaba harcadığına şahit oluruz. Kendi çıkarı için genç adamın karısını kandıran dilenci kadın, adamın karısını kandırarak onun kalesine yerleşir. Bir fırsatını bulup, genç adamın canının saklı bulunduğu kamasını alıp göle atar. Yaşlı kadın genç kadını gezdirmek bahanesiyle sandalına alır ve dolaştırır. Bu gezinti esnasında genç kadını bir sandığa tıkıp, onu diğer hana götüren kadın, bunun karşılığında da ömrü boyunca giyeceği kıyafetleri ve yiyeceği yemekleri elde eder.

"Ötürük Ayta Bilmegen" [148-151] adlı masalda, önceden zengin olan bir adamın fakirleşince dilenmeye başladığını görürüz. Adam, gittiği zengin bir ölü evinde, ölen adamın karısını kandırarak onun malını alır. Kadının kaynının peşine takılmasının ardından planlar yapar ve onun da atını çalarak o bölgeyi terk eder, yakalanamaz.

"Guduçula" [281-284] adlı masalda, namusuyla geçinmeye karar veren iki hırsızın bu kararlarını sadece iki gün uygulayabildiğini, ikinci günün sonunda işverenlerinin bir sandık dolusu altın parasını çaldıklarını görürüz. Bu iki hırsız, çaldığı altını paylaşamayıp birbirine türlü oyunlar yapar. En sonunda yenişemeyip çaldıkları parayı üleşirler.

Masalların birinde hoca olarak anılan, toplumun dinî konularda başvuruda bulunduğu bir insandan bahsedilmektedir.

"Bir Caşım Bolsa" [294-296] adlı masalda, doğmayan çocuğu için hocaya dua yazdırmaya giden genç kız ve ailesini, hocanın uyarmadığı, üstelik duanın karşılığı olarak da kesilen ineğin yarısını aldığı görülmektedir.

Karaçay-Malkar halkının hırsızlara, dilencilere, hocalara bakışını anlamamıza yardımcı olan masallarımız, onların diğer insanların hayatına ne kadar etkide bulunduğunu, canlı bir dille anlatmaktadır. Masalın ana kahramanının yaşamını değiştirebilen bu kahramanlar, halkın bakış açısıyla bizlere yansıtılmaktadır.

2.1.3.1.1.12.Yaşlı/Yardımcı Kişi

Çalışmada yer alan masalların bir kısmında, çoğunlukla yaşlı olup bazen genç de olabilen, masalın ana kahramanını yönlendiren, kimi zaman ona nasihat veren kişilerle karşılaşırız. Bu kişiler, erkek ya da kadın olabilmektedir.

Masallarda kendisinden güçlü bir başka adamı arayan kahramanların, genellikle yaşlı insanlarla karşılaştığına tanık oluruz. Bu yaşlı adamlar, gençliklerinde yaptıkları yiğitçe işler ve hâlen yapmakta oldukları güç gerektiren işler sebebiyle ana kahramanın güçlülük iddiasından vazgeçmesine sebep olurlar. Örnek olarak yukarıda da bahsettiğimiz "Ayseyin" [206-208], "Sen a harib, oynay aylana köreme!" [277-279] masallarında, tarlayı tek eliyle sürüp, diğer eliyle sepet örebilen, gençliğinde de emegenle mücadele edip onu yenen yaşlı adam anlatımına rastlarız. Bu adamlar genellikle emegenle mücadeleleri esnasında vücutlarının yarısı hasar gören, fakat buna rağmen güçleri olan adamlardır. "Barından da Qarıvlu" [222-224] masalında, yaşlı adamın kendisine saldıran emegenleri sakalının teliyle bağladığını görürüz. Genç kahraman, bu adamın çok güçlü olduğunu düşünürken kendi oğlundan bahseden adam, oğlunun daha da güçlü olduğunu anılarıyla beraber anlatır. Öyle ki oğlunun kendisini yere atmasıyla vücudunun yarısı yaralanan yaşlı adam, sakat kalmıştır.

"Haci Murat" [202-205] adlı masalda, yaşlı bir adam olan Haci Murat'ın, genç karısını sürekli dövdüğü, yaşlı bir kadının karısını yönlendirmesi sonucu, karısıyla iddialaşıp yaşlı İtpogon'un yanına gittiği görülür. Bu masalda ana kahraman ve İtpogon arasında rol değişimi olur. Önceki masallarda yaşlı adam çok güçlü olduğu hâlde, bu masalda Haci Murat'ın gücü ve cengâverliğinden bahsedilir. İtpogon, Haci Murat'ın dediklerini yaparak yılkıya göz kulak olmakla yetinir. Masal sonunda "İtpogon" adının anlamının öğrenilmesinin ardından Haci Murat bu adamı kardeşi gibi kabul eder. Ayrıca bu masalda ve "Aşıq" [156-159] adlı masalda, ana kahramana aradığı kişiyi nasıl araması, sorması gerektiğini gittiği yerlerdeki yaşlılar öğretirler, kahramanın ararken kullandığı sözcüklere dikkat etmesi gerektiğini belli ederler.

“Halal Somla” [137-140] adlı masalda, karşımıza çıkan yaşlı adamın, masalın ana kahramanına üç altın som karşılığında üç öğüt verdiğini görürüz. Bu üç öğüt, genç adamın hayatını ve evliliğini kurtaracak kadar önemlidir. Yaşlı adam, kahramana hayatî boyutlarda öğütler vermiş, ona yardımcı olmuştur. “Hannı Üç Caşı” [190-194] masalında, hanın oğullarını memleketin dışına göndermesini söyleyen adam, oğlanların hayatı ve dışarıdaki dünyanın kötülüklerini görmesi açısından bir hareket sebebi olmuştur. Üç genç, babalarının bu adamı dinlemesi üzerine ülke dışına çıkıp çeşitli sınavlardan geçmişlerdir. Geçtikleri tüm sınavlara rağmen birbirlerine ve babalarına bağlılıklarını yitirmemişlerdir.

“Carlı Üydegi” [274-277] masalında, masalın ana kahramanı olan gencin, babasını ararken çıktığı yolda ata bağlanmış, saçı sakalı birbirine karışmış bir adama rastladığı anlatılmaktadır. Oğlan, bu adamdan, babasını ve ağabeyini öldüren sürü sahiplerinin hakkında bilgi alıp, yine adamın yönlendirmesiyle onları öldürmektedir. Masalın ilerleyen kısımlarında adamı attan indirip ona sürünün bir kısmını hediye eden oğlan, öldürdüğü adamları mal varlığına sahip olarak memleketine dönmektedir. “Üç Qarnaş” [151-153] adlı masalda, genç oğlanın karşısına çıkan bir adamın ona yardım etmeye çalıştığını görürüz. Fakat bu adam, yüz çuval yüklü eşeğin başında duracak yüz akrabasının yıllar sonra oğlana yardım edebileceğinden, onların nesiller boyunca evlilik yapıp türemesi gerektiğinden bahsederek yardım etme ihtimalinin çok da yüksek olmadığını belli etmektedir. Dedikleri ile düşündükleri arasında bir tezat söz konusudur.

Masallardan “Alaber bla Emegenler” [134-137], “Ayü Ulu Ağırcan” [183-186], “Hannı Üç Caşı” [190-194] adlı parçalarda, ana kahramanı misafir eden yaşlı kadının, oğlanın sorması üzerine memleketinin durumunu anlattığını, halkın suya ulaşmasını engelleyen “fuk, emegen, yılan” gibi varlıklardan söz ettiğini görürüz. Kahraman bu varlıklardan suyu alabilmek için, yaşlı kadının verdiği bilgi ve öğütlerden yararlanarak ülkeyi suya kavuşturur, engel olan varlıkları da cezalandırır.

“Aq Eçkiçik” [140-145] adlı masalda, şekil değiştiren üç atı olan yaşlı bir kadınla karşılaşırız. Masal kahramanı genç oğlanın, atları yayma teklifine karşılık bu atlardan birini ona vereceğini söyleyen kadın, oğlanın atlara bakamayacağını düşünür; çünkü atlar ağaç, kaya vb. şekillere girmektedir. Şekil değiştiren eniştesinin yardımıyla atlara üç gün bakan oğlan, bunun karşılığında atların taylarından birine sahip olur, kadını yanıltır. “Haci Murat” [202-205] ve “Sen a harib, oynay aylana köreme!” [277-279] adlı

masallarda genç gelinlerin kocalarının dayağından, nişan alma alışkanlıklarından bıktıkları, onların derdini dinleyen yaşlı kadınların ise adamları başka bir yerdeki bir adama yönlendirdikleri, o adamla gücünü sınamasını söyledikleri anlatılmaktadır. Yaşlı kadınlar bu şekilde gelinine eziyet eden adamların akıllanmasını, hanımlarının kıymetini bilmesini sağlamaktadır.

"Qatın Qazğan Col" [115-129] adlı masalda genç oğlanın berberinin yaşlı karısından bahsedilir. Berberin yaşlı karısı, genç oğlan ve kadının birbirlerini görmesi için planlar yapıp, genç oğlanı yönlendirmiş, bunun karşılığında da yüklü miktarda altın kazanmıştır. Olayların gelişiminde, zarar göreceğini düşünen kadın, genç oğlana artık karışmayacağını söyleyip oğlanla görüşmesini sonlandırmıştır.

"Uwçu" [179-181] adlı masalda, hızına yetişilemeyen ve oldukça akıllı olan yaşlı bir kadınla karşılaşırız. Bu kadın, masalın kahramanının Alaçaç Fatima ile evlenebilmesi için geçmesi gereken üçüncü sınavının oluşturmaktadır. Genç, bu kadının hızına yetişebilirse istediği kızla evlenebilecektir. Yaşlı kadın, genci yemek içmek bahanesiyle sarhoş edip, oğlanın başına bir elek, eleğin üzerine de yem yiyen bir tavuk koyar ve uyuyan oğlanın yanından uzaklaşır. Oğlan bu tuzağa düşmekle beraber atı sayesinde kadına ulaşır, onu geçip son sınavını da başarıyla tamamlar.

"Ayseyin" [206-208] adlı masalda, yaşlı adamın genç adamı tuzağına düşürmek istediği, yaşlı karısına oğlanı eve götürmesini söylediği görülmektedir. Genci evine götüren kadın, onu oğullarına oyuncak olarak verip, bir süre sonra da oğlanı sandığa tıkmaktadır.

Çalışmada bulunan masalların birkaçında, masal kahramanını yargılayan ya da kahramanın bulunduğu ülkede düzenin sağlanmasına katkıda bulunan "yaşlılar topluluğu"ndan bahsedilmektedir. Karaçay-Malkarlar bu topluluğa genel olarak "thamade" demektedir. Yaşlı ve bilge kişilere bireysel olarak da thamade denildiği bilinmektedir.

"Musiliya" [92-96], "Carlı Üydegi" [274-277] adlı masallarda thamadelerin gençlere yardımcı olmaya çalıştığı, onlara akıl verdiği anlatılmaktadır. "Göceb Kelin" [298-299], "Qıyın Cazıwlu Qız" [299-302] gibi masallarda thamadelerin, memleketle ilgili kararlar verdiği ya da mahkeme kurup insanları cezalandırabilme özelliklerinin olduğu anlatılmaktadır.

Masallarda karşımıza çıkan, çoğunlukla ana kahramana yardımda bulunan kişiler, kahramanının yaşadığı olayları etkilemektedir. Bu kahramanlar, yaptıkları yönlendirmeler sonucu, ana kahramanının başına gelebilecek olaylar hakkında ön bilgisi olmasını sağlamaktadır. Bu yönleriyle de masal için önemlidirler.

2.1.3.1.1.13.Diğerleri

Masalların belli kısımlarını etkileyen, fakat etkileri çok büyük boyutlarda olmayan, ana kahramana kimi zaman zarar verebilen kahramanlar bulunmaktadır. Bu kahramanların masallardaki yeri aşağıda kısaca anlatılmaktadır.

"Baylıq, Nasıb, Aqıl" [158] [288-289] masalında fakir adamı kandırıp onun altından topraklı tarlasını çok daha az değerli bir toprakla değiştiren kurnaz ve zengin bir adamla karşılaşırız. Masalın asıl kahramanı olan fakir çiftçi, aklı başından alındığı için bu zengin adam ile tezat oluşturmaktadır. Kendisine verilen değersiz toprağı alınca çok mutlu olmaktadır.

"Uwçu" [179-181] adlı masalda, masalın ana kahramanının karısını elinden almaya çalışan, kötü niyetli bir komşu adamla karşılaşırız. Bu adam, kahramanın karısını kendisine eş edip, kadının kız kardeşlerini ve oğlunu da hizmetçi etmiştir. Masal sonunda bu adam, kahraman tarafından cezalandırılmaktadır.

"Guduçula" [281-284] adlı masalda, masalın ana kahramanları olan hırsızlara işveren bir adamdan bahsedilmektedir. Bu adam, iyi niyetli olup iki hırsıza ineğini ve bahçesini emanet etmektedir. Bu adamın iyi niyetine rağmen, iki hırsız tarafından malının çalındığı görülmektedir. Adam köse olmakla beraber, Türk edebiyatındaki "Köse" ile benzer özellikler göstermemektedir.

Yukarıda anlattığımız kahramanların dışında, halk da bazı masallarda anlatılmakta, masalın kahramanlarının yanında yer almaktadır. Halk, hanının ya da masal kahramanlarının sevincini ve üzüntüsünü paylaşmaktadır.

[158] Bu anlatı için ayrıca bknz: Tanzila Haciyeva, *Qaraçay-Malqar Folklor Hrestomatiya*, El-Fa, Nalçik, 1996, s. 222.

2.1.3.1.2.Hayvanlar

2.1.3.1.2.1.Evcil Hayvanlar

2.1.3.1.2.1.1.At

Çalışmada yer alan masalların bir kısmında, olağanüstü özelliklere sahip olan, masal kahramanına zor durumlarda yardım eden, akıllı, konuşabilen atlar anlatılmaktadır. Bu atların bazılarının doğumu çok ilginç olaylarla gerçekleşerek tay olduğu dönemden aygır olduğu döneme kadar türlü özellikler gösterdiği görülmektedir.

"Alğabar" [249-259] adlı masalın başında, eşinin ve kısrağının kısır olmasından dolayı üzülen hanın, zahmetlerle bulup getirdiği bir elmayı her ikisine de yedirdiği, böylece ikisinin de hamile kaldığı anlatılmaktadır. Gebe kısrak, elmayı yediği yıldan itibaren her yıl doğursa da doğurduğu tay, doğum gerçekleştiği anda ortadan yok olmaktadır. Hanın oğlu Alğabar, elinde tüfeğiyle doğumun gerçekleşmesini bekler. Doğum olduğu anda, kısrağın üzerinde oluşan bir dumanla tay yok olur. Bunu gören genç Alğabar, dumanın olduğu bölgeye silahıyla atış yapar, duman olan yerden bir tay ve parlak vücutlu ölü bir yaratık çıkar. Alğabar yakaladığı bu tayı besler, büyütür, kendisine binek hayvanı yapar.

"Han Ulu Mamuçaçar" [101-107] adlı masalda, Mamuçaçar'ın babasının yılkısından bir tay seçmesinin hikâyesi anlatılır. Buna göre; eline bir dizgin alan Mamuçaçar, sürünün içine girip dizgini sallar, önüne gösterişsiz, uyuz bir tay çıkar. Oğlan tayın yanından uzaklaşıp sürünün başka bir ucunda durur ve yine dizgini sallar, yine aynı tay önünde belirir. Oğlan bu tayı alıp bir çamura saplar ve sürünün yanına gidip üçüncü defa dizginini sallar, tay çamurdan çıkıp Mamuçaçar'ın karşısına durunca, oğlan bu tayın kendi kısmeti olduğunu kabul edip onu sahiplenir. Tay, kısa zamanda görkemli bir aygır haline gelir.

"Külbulğawuç" [109-112] masalında, babasının vasiyeti üzerine onun mezarının başında bekleyen Külbulğawuç, sabaha karşı mezarda hareketlilik görür ve mezarı eliyle kazar. Mezarın içinden gök, doru ve kara renkte üç tane koşumlu, binicisinin kıyafetini de yanında taşıyan at görür. Bu atların her biri oğlana tüy verip, onun tüyü yakmasıyla yanında belirirler, oğlana yardım ederler. "Bilmez" [107-109], "Batırmırza" [176-179] adlı masallarda da atların masal kahramanlarına tüylerinden verdiği, verilen tüyü yakan kahramanın yanına atların geldiği ve sahiplerine yardım ettiği görülmektedir.

"Han Ulu Mamuçaçar" [101-107], "Emegen bla Atabiyları" [112-113], "Alimcaşar" [170-176] adlı masallarda, emegenle mücadele eden kahramanın onunla yenişemeyip, hem kendisi hem de emegen yere yığılınca atına seslendiği, ondan su istediği anlatılmaktadır. Sahibini dinleyen at, kuyruğunu suya vurarak sahibinin ağzına su verip, onun gücünün yerine gelmesini, böylece emegene galip gelmesini sağlar.

Masallarda anlatılan atların bazıları, sahibiyle konuşarak ona akıl verir, sahibini yönlendirir. "Bilmez" [107-109], "Alaber bla Emegenle" [134-137], "Batırmırza" [176-179] bu masallara örnek olarak verilebilir. "Bilmez" [107-109] adlı masalda, "Soltan" adlı gencin atı, onun kaçırılan yılkıyı ve sütü getirilecek ceylanı bulmasında sahibine büyük yardımlarda bulunur, oğlanı hemen istediği yere ulaştırıp, hayvanların yerini ona söyler[159]. "Alaber bla Emegenle" [134-137] adlı masalda, Alaber'in atının, kendisinin kırk dört siniri olduğunu, bunları kızdırmazsa suya batacağını söylediği, oğlanın dediklerini yapmasıyla kanatlanıp suyun üzerinde uçtuğu anlatılmaktadır. Adı geçen son masaldaki at, konuşmanın yanında sahibi olan gence geleceği hakkında birtakım bilgiler verip, onun yiğit ve cesur bir genç olacağından bahseder. Batırmırza, atına hayran olup onu övdükçe atının büyüdüğü, buna paralel olarak da oğlanın güzelleştiği anlatılır.

"Aq Eçkiçik" [140-145]ve "Hannı Caşı bla Tulpar Atlı Qız" [194-198] masallarında, han kızını koruyan, attığı her adımla yeri titreten, dikkatli bir atın varlığından bahsedilir. Bu at, kızı takip eden oğlanı görünce kişneyerek kızı uyarır, kızın oğlanı göremeyip yoluna devam etmesine karşılık at iki defa daha uyarıda bulunur. "Uwçu" [179-181] adlı masalda, sahibinin uyuyakalıp yaşlı kadının tuzağına düşmesine tepki vermek isteyen atın, sahibini dürterek uyandırdığı görülür.

"Aq Eçkiçik" [140-145] ve "Burunsuz Bekir" [163-170] adlı masallarda, diğer atlardan farklı atlar anlatılmaktadır. Birinci masalda, yaşlı bir kadının üç atından bahsedilir. Bu atlar ağaç, kaya vb. şekillere girebilen, izlerini kaybettiren atlardır. "Burunsuz Bekir" [163-170] masalında, Burunsuz Bekir'in denize girip buradan bir yılkı sürüsü çıkarttığı anlatılmaktadır. Denizde yaşayan bu atların altın yeleleri ve altın kuyrukları vardır[160]. Sahipleri de emegenlerdir.

---

[159] Ayrıca bknz: "2.1.1.8.Alavgan Altın Tonnu Emegenleden Kalay Alğandı" başlıklı bölüm, "d.Şahıs Kadrosu" maddesi.

[160] Ayrıca bknz: "2.1.1.7.Alavgan Taynı Kalay Tuthanını Üsünden" başlıklı bölüm, "d.Şahıs Kadrosu" maddesi.

"Emegen bla Atabiyları" [112-113] masalında, ağabeylerinin dizginini gevşek tutmadığı için tökezleyen attan düştükleri anlatılır. Masalın genç kahramanı, annesinin ve mezardaki babasının bu konudaki uyarısını dinleyip atının dizginini gevşek tutarak yaptığı mücadelede başarılı olur, emegeni öldürür.

Masallarda anlatılan ve olağanüstü özelliklere sahip olan atlar, Türk kültürünün ve düşünce dünyasının masallardaki sembolü hâline gelmekte, masala renk katmaktadırlar. Çok eski zamanlardan itibaren atları evcilleştiren Türk milletinin, günlük yaşamda atlara verdiği önem, masallarımıza da yansımaktadır. "Kuş kanadı ile er atı ile."[161] atasözünden anlaşıldığı gibi, eski devirlerde Türk halkı atıyla tek vücut gibi yaşamıştır. Masallarda kahraman ile atın iyi anlaşmasının, kahramanın yaşayacağı zorlukları gören atın âdeta onun gözü gibi olmasının sebebi de bu yaşam şeklidir. "Atın binicisi Türk'tür, gerisi yüktür." sözü de masallarda anlatılan at ve sahibi arasındaki kuvvetli bağı, Türkler'in at ile ilgili kabullerini yansıtmaktadır.

2.1.3.1.2.1.2.Koyun ve Keçi

Çalışmada incelenen masalların bazılarında koyun, keçi, oğlak gibi küçükbaş hayvanlardan bahsedilmektedir. Bu hayvanların bazıları insan asıllı olmakla beraber genellikle insana dönüşemeyen canlılar olarak anlatılmaktadır.

"Uwçu" [179-181] masalında, avcının kovaladığı iki keçinin bir delikten geçtikten sonra iki güzel kıza döndüğü anlatılmaktadır. Bu masallara benzer olarak "Alğabar" [249-259] adlı masalda, Alğabar'ın bir keçiyi avlamaya çalıştığı, yakaladığı hayvanın boynunu kesecekken dile geldiği, göğsündeki üç düğmeyi sökmesini oğlana söylediği anlatılmaktadır. Keçinin göğsündeki düğmeler sökülünce keçi birden şekil değiştirip güzel bir kız hâline gelir.

"Qoy bla Eçki" [329-331] adlı masalda, sahipleri tarafından evden kovulan bir koyun ve bir keçinin maceraları anlatılmaktadır. Yolda ilerleyen iki hayvanın karşısına kesik bir kurt başı çıkar. Koyun bundan korkar, keçi ise bu başı kullanabileceklerini düşünüp yanlarına almayı teklif eder. Akşam, ateş yanan bir mağaraya giden iki hayvan burada üç kurtla karşılaşır. Koyun, kurtlardan korkar, keçi ise koyunun boynundaki kapta asılı duran kurt başını göstererek pek çok kurt öldürdüklerini ima eder. Keçinin planını anlayan koyun, ona yardımda bulunur ve kurtları korkutup kaçırırlar. Ertesi gün koyun

[161]Konuyla ilgili detaylı bilgi için bknz: Mehmet Ölmez, "Divanü Lugati't-Türk'teki Atasözleri Üzerine", *Türk Dili Dergisi*, TDK, Sayı 683, s. 533-535.

ağaca çıkmışken yanlarına gelen kurtlar, yine keçinin kıvrak zekâsıyla hazırladığı oyuna gelip, bir daha dönmemek üzere oradan ayrılırlar.

“Buğaçarçıq, Toqlu Qoçharçıq, Ulaq Tekeçik” [323-325] adlı masalda, boğanın sözünü dinlemeyen oğlak ve koç, yolda karşılarına çıkan bir kurdun yemeği olur.

“Carlı Kişi bla Qatın” [311-316] adlı masalda, fakirlikten ellerinde kalan son hayvan olan kuzularına yem veremeyen bir karı kocanın, kuzuyu kesme kararı verdiği görülür. Burada ilgi çekici olan, kuzuyu kesip iki oğullarına yediren anne babanın, yemeğin ardından çocuklarıyla uyumayı, uyanınca da herkesin gördüğü rüyayı anlatmasını istemesidir. Rüyayı görmek için kuzunun etinin yenmesi şartının olması dikkat çekicidir.

Günlük hayatın vazgeçilmezlerinden olan küçükbaş hayvanlar, masallarda yer almakta, yaratılış özellikleri anlatımlara yansıtılmaktadır. Masallarda koyunlargenellikle saflık özellikleriyle anlatılmakta, keçiler ise kurnazlıklarıyla yer almaktadır.

2.1.3.1.2.1.3.Köpek

Çalışmada yer alan iki masalda köpeklerden bahsedilmektedir.

“Musiliya” [92-96] adlı masalda, Musiliya’nın eve geldiğini gören köpeklerin havlayarak ve “evin ay ve güneş yanaklı, güzel” kızının geldiğini söyleyerek, kızın üvey anne ve üvey kardeşine haber verirler. Üvey anne ve kardeş köpeklerin dediklerine şaşırıp söylenmeye başlarlar. Bir zaman sonra üvey kardeşin emegen kadının yanına gidip gelmesi üzerine, köpekler “yılan yanaklı, kurbağa yanaklı” kızın geldiğini üvey anneye söylerler.

“Ögüz bla İt” [328-329] adlı masalda, gece yanındaki öküzü çalan hırsızlara göz yuman bir köpeğin başına gelenler anlatılır. Köpek, hırsızların varlığını sahibine bildirmek istemediği için havlamaz. Öküzün gitmesiyle artık daha fazla yemek yiyebileceğini düşünür. Öküz ise onu havlamaya ikna etmek için çabalar. En sonunda köpeğe bir şey söyleyecekmiş gibi yapıp, onu yanına çağırır ve ona tos vurur. Köpek, canının acısıyla havlamaya başlar ve sahipleri uyanıp öküzü çalınmaktan kurtarır. Ertesi gün, yarasını saran sahibi köpeğe bol bol yemek vermeye başlayıp da öküz, neden ona tos vurduğunu açıklayınca, köpek yaptıklarına pişman olur.

Özellikle köy hayatının etkin yardımcılarından olan köpekler az da olsa masallardaki yerini bulmakta, sahipleriyle ilişkileri anlatılmaktadır.

2.1.3.1.2.1.4.Büyükbaş Hayvanlar

Çalışmada yer alan birkaç masalda öküz, boğa ve tosun türünde büyükbaş hayvanların olduğu görülmektedir. Bu hayvanlar, masallarda konuşturularak hayvan masalları oluşturulmuştur.

"Qart Ögüz bla Buğa" adlı masalda yaşlı bir öküzün tarlaya giden başka bir öküz ve bir boğayla karşılaştığı, onlara nereye gittiklerini sorduğu anlatılmaktadır. Tarlaya giden öküz çok canlı olmadan karşılık verirken, boğanın dinç ve gururlu bir şekilde karşılık vermesi üzerine, soru soran yaşlı öküzün kendi gençliğini hatırlayıp ağladığı anlatılmaktadır. Tarladan dönen öküz ve boğanın yine yoluna çıkan yaşlı öküz, diğer öküzün sabandan kurtulmanın sevinciyle bakışının canlandığını, boğanın ise tarlada gençliğinin gücüyle hızlı ve çok çalışıp hemen yorulduğunu fark eder. Boğanın çok yorgun olduğu, çenesi yere yakın bir şekilde yürümesinden anlaşılmaktadır.

"Buğaçarçıq, Toqlu Qoçharçıq, Ulaq Tekeçik" [323-325] adlı masalda bir boğa, oğlak ve koçla otlakta yayılmaya başlar. Kendisinin ısrarına rağmen iki arkadaşı uzun süre otlamayıp farklı zamanlarda oradan ayrılırlar. Bu iki hayvanı, kendi yolunu kesen kurdun yediğini düşünen boğa, kurda ters cevaplar verir ve sonunda ona tos vurup, hayvanın karnından arkadaşlarını kurtarır. Daha sonra sahiplerinin yanına giden bu hayvanların koruyucusu boğa olur.

"Ögüz bla İt" [328-329] adlı masalda, hırsızların kaçırmaya çalıştığı öküzün, yanındaki köpeğin havlaması için ona ısrar ettiği anlatılmaktadır. Havlayıp sahibine haber vermek istemeyen köpeğe tos vurup onu yaralayan öküz, bu şekilde köpeğin havlamasına sebep olup, sahibinin hırsızları fark etmesini sağlar. Ertesi gün, akşam kendisine yardımcı olmayan köpeğe, kendisinin onu havlar hale getirerek hem kendisini hem de köpeği kurtardığını, kendisi hırsızlarca götürülmüş olsa köpeğin sahibince cezalandırılacağını anlatır.

Ekonomisinin büyük bir bölümü hayvancılığa dayanan Karaçay-Malkar halkının, hayvanlara bakış açısı masallarımıza yansımakta, gücün ve cesaretin sembolü olabilen bu hayvanlar, masallarda da anlatılmaktadır.

2.1.3.1.2.1.5.Eşek

Çalışmada yer alan iki masalda eşeklerden bahsedildiği görülmektedir. "Üç Qarnaş" [151-153] adlı masalda, üstlerine birer çuval yüklenen yüz eşeğin, yolda ilerlerken

yoruldukları, kendi aralarında söylendikleri anlatılmaktadır. Eşeklerden biri, diğerlerine üstlerindeki çuvalları düşürmelerini, sahiplerinin yorulduklarını anlamadığını, yük yüklemeye devam ettiğini söylemektedir. O böyle söylenirken, kafilenin karşısına çıkan başka bir adam, eşeklerin sahibi oğlana yardım etmeyi istediğini, yüz eşeğin her birine yardım için yüz insan gerekeceğini söylemiş. Evde bulunan karısının bir oğlan doğurup onun da bir gelin almasının ardından, bu çiftin bir oğlan çocuğunun olmasının gerektiği ve bu şekilde yüz nesil beklemeleri gerektiğini söyleyen adam, eşekleri şaşırtır. Az önce yükleri indirmelerini söyleyen eşek, adamın yüz nesil beklemeleri gerektiği fikrinden ürküp, bu adamın onların kemiklerini bile bırakmayacağını, yüklenip bir an önce varmaları gereken yere gitmeleri gerektiğini söyleyip, eşeklerin yük taşımasını hızlandırmış.

"Canıvarlanı Tilin Angılağan" [303-304] adlı masalda, hayvanlarını güden adamın, önünde yürüyen eşeğin konuşmasını duyup güldüğü, karısının adamın gülme sebebini merak etmesi üzerine birtakım olayların yaşandığı anlatılmaktadır. Adamın gülme sebebini karısına anlatmadığı, anlatırsa öleceği inancı, masalın ilgi çekici yanıdır. Anlatılan masalın, Kayseri'nin Bünyan ilçesinde derlenmiş olan masallardan "Hayvanlarla Konuşan Adam" adlı masalda benzer şekilde anlatıldığı, fakat bunun masalın bir bölümünü teşkil ettiği görülmektedir. Hacim açısından daha büyük olan bu masalda, adamın hayvanların dilinden anlama sebebi de anlatılmakta, onun ağzına tüküren bir yılanın tükürüğünü yutarak bu yeteneğe kavuştuğu anlatılmaktadır. Bu masalın sonunda, adamın karısını ağaç dalıyla dövdüğü anlatılmakla beraber, karısına gülme sebebini anlatmadığı görülmektedir (Akbaş, 1990, 156). "Canıvarlanı Tilin Angılağan" [303-304] masalı, bahsettiğimiz Bünyan masalının küçük bir bölümü gibi kalmaktadır.

Metinlerimizin birkaçında yer alan "eşek"ler, inatlarından ziyade akıllarıyla masallardaki yerini almaktadır.

2.1.3.1.2.1.6.Tavşan

"Qara Koyançıq" [89-92]adlı masalda, ağabeyi için yarışmalara girip, ona gelin bulan ve masalın sonunda onun yaşama dönmesine sebep olan kız kardeşin, masal sonunda kara bir tavşana döndüğü anlatılmaktadır. Ağabeyinin kalesine gelip, onun yeni doğan bebeğini yalayan, seven tavşana, ağabeyin emri üzerine kimse dokunmaz ve tavşan yıllarca kalede yaşar.

2.1.3.1.2.1.7.Kedi

"Qart Kiştik bla Çıçhanla" [325-326] adlı masalda, yaşlı bir kedinin genç farelere tuzak kurduğu, onları dostça bir dille evine çağırdığı, sonra hayvanları bir tuluma yerleştirip öldürdüğü anlatılmaktadır.

2.1.3.1.2.2.Vahşi Hayvanlar

2.1.3.1.2.2.1. Geyik ve Ceylan

Çalışmada yer alan masalların bazılarında geyik ve ceylanların anlatıldığı görülmektedir. Masalların birkaçında benzer olaylar geçmekle beraber bu olayların içinde bulunan geyik ve ceylan türündeki hayvanların yer değiştirebildiği görülmektedir.

"Batırmırza" [176-179] ve "Bilmez" [107-109] adlı masallarda, hanın hastalanması üzerine beyaz kısır bir geyiğin ya da ceylanın sütünü istediği, bu sütü içince iyileşeceğini söylediği anlatılmaktadır. "Batırmırza" [176-179] masalında ceylanın sağ memesinden alınan sütün şifalı olduğu, diğer masalda ise geyiğin sütünün tavuk gübresinin eklenmesiyle gerçek şifalı formuna ulaşacağı anlatılmaktadır. İkinci masalda, sütü içtikten sonra tekrar hastalanan hanın aynı geyiğin etini yemek istediği, bu etin ona şifa vereceği anlatılır. İkinci defa bulunan geyiğin sağ budu, biraz ateşe tutulup hana yedirilince, han iyileşmiştir.

"Beşni Kiçisi Kiçibatır" [259-269] ve "Toğuzaq" [96-101] adlı masallarda, gençlerin babasının dilenciliğinden utanıp evini terk ettiği, dileyerek ya da dua ederek bir geyiğe dönüştüğü anlatılır. Kiçibatır'ın babası, bulunduğu yerde gördüğü dört geyiğe bakıp, onlar gibi göle girer, gölün içindeyken su içerek geyiğe dönüşür. Adam ve onu bulacak olan oğulları bu geyiklerin duruşunun farklı olduğunu düşünürler.

"Maralnı Caşı" [296-297] adlı masalda, ormanda bulduğu bebeği sahiplenen ceylanın, onu sırtından hiç indirmediği, yavrularından ayrı tutmadığı, ona annelik yaptığı anlatılmaktadır.

"Buw bla Kirpi" [327-328] masalında, kendisinin güzelliği ve hızıyla övünen bir geyiğin, ondan daha akıllı bir kirpiyle yarış yaptığı, kirpinin oyununa gelen geyiğin yenildiğini düşünüp bulunduğu yeri terk ettiği anlatılmaktadır.

Yaban hayatının önemli kahramanlarından olan ve kimi zaman dinî kabulleri de bünyesinde taşıyan ceylan ve geyikler, masallarda önemli yerlerde karşımıza

çıkmaktadır. Kimi zaman masal kahramanının bulması gereken bu hayvanlar, kimi zaman da masal kahramanının karşısına çıkmakta, onun çeşitli olaylar yaşamasına sebep olmaktadır. Türk kozmolojisinin temelini oluşturan unsurlardan olan "geyik", yüzyıllarca koruduğu "kutsallık" özelliğini masal metinlerine de yansıtmıştır (Dalkesen, 2015, 68). Masallarda özel bir geyik türünün şifa verici, hayat kurtarıcı yönüne değinilmiştir. Geyik, Orta Asya ve Tibet'te günümüze kadar "ata ana" olarak görülen Umay ile birlikte anılan, kutsiyeti olan bir varlık olup, Tibet kızlarının ergenliğe adım attıklarını belli etmek için başlarına "ağaçtan yapılan boynuzlar" taktığı bilinmektedir (Ateş, 2001, 123). İskit ve Sibirya toplumlarında geyik, hayat ağacı ile beraber "yaratıcı tanrı" olarak kabul edilmekte, geyiğin üzerinde büyüyerek çıkan kutsal ağaç, bu yaratıcı hayvan anadan doğumu simgelemektedir (Dalkesen, 2015, 59-60). Masallarda anlatılan dişi geyiğin sütünün ve etinin hastaları iyileştirmesi, onun hem yaratıcı gücüyle hem de yaşamla ilgili taşıdığı anlamlarla açıklanabilir.

2.1.3.1.2.2.2.Kurt

Masalların hayvan kahramanlarından biri de kurttur. Masallarda kurtlar genellikle tek başlarına olup, bazen masaldaki olayları çok etkileyebilmekte, bazen de silik kahramanlar olarak yer almaktadır.

"Qara Quş bla Qart" [181-183] adlı masalda, kara bir kuştan aldığı sandığı açan adam, sandığın içindeki hayvanların kaçmasına neden olur. Adam, yanına yaklaşan gök renkli kurdun, hayvanları yakalayacağı fakat karşılığında oğlunu istediğini söylemesi üzerine, kurdun teklifini kabul eder. Kurt dediğini yapıp hayvanları sandığa koyduktan sonra, ondan oğlunu alacağını söyler. Adam, evine dönüp de durumu oğluna anlatınca, oğlu kurdu öldürmek üzere evden ayrılır. Karşısına çıkan kurt, güzel bir kızdan bahsedip onu getirirse oğlanın canını bağışlayacağını söyler. Oğlan, kendisine yardım eden bir tilki sayesinde hem kurdu kandırır, hem de güzel kızla evlenir. Kurt, tilkinin oyununa gelir.

"Borsuq bla Börü"[162] adlı masalda, yakaladığı porsuğun ölmeden önce son isteğini yerine getirmek için ulumaya başlayan kurt, porsuğu elinden kaçırır. Onu girdiği delikten çıkarmak için çeşitli avlar yakaladığını şiirsel bir dille anlatan kurt, porsuğu kandırıp dışarı çıkaramaz. Sonunda sessizce deliğin kenarında bekleyen kurt, porsuğun dışarı çıkmasıyla onu yakalayıp yer.

[162] Bu anlatı için ayrıca bknz: T. M. Haciyeva, *Bap-Bap, Bappahan*, Elbrus, Nalçik, 2001, s. 41.

“Aq Eçkiçik” [140-145]ve “Hannı Caşı bla Tulpar Atlı Qız” [194-198] masallarında, oğlanın ablalarını evlendirdiği eniştelerinden biri kurttur. Kalesine gelip karısını gören kurt, yakışıklı bir adama dönüşür. Eşinin kardeşine yedirip, içirir, ona misafirperver davranır.

“Ayü, Börü, Tülkü” [322-323] masalında, tilkinin oyununa gelip onunla bir olan kurt, arkadaşı olan ayıyı öldürür, hayvanın etini kesip paylaştırır. Kendi yağ tulumunu dişleyince içindeki taşlardan dolayı dişleri kırılan kurt, tilkiyi kovalayıp onu yakalasa da dişleri olmadığı için tilkiye zarar veremez, hayvanı elinden kaçırır. Tilkiyle dost olunmayacağını anlayan kurt evini terk edip başka bir memlekete gider.

“Eki Qarnaş” [305-309] adlı masalda, fakir kardeşin gizlendiği mağaraya arkadaşlarıyla gelen kurt, neden sevinçli olduğunu anlatır. Kör bir çobanı tehdit edip, onun sürüsünden her gün bir koç aldığı için mutlu olan kurt, çobanın gözü açılıp da eline silah almasının ardından ağlamaya, açlıktan yakınmaya başlar.

“Boğaçarçık, Toklu Koçharçık, Ulak Tekeçik” adlı masalda, boğanın sözünü dinlemeyip erkenden otlaktan ayrılmak isteyen oğlağın ve koçun yoluna bir kurt çıkar. Kurt, sırayla gelen bu hayvanlara boynuzlarını, kuyruğunu vb. uzuvlarını sorup onları oyalar, sonra da bu hayvanları yutar. Boğa, önünü kesen kurdun arkadaşlarını yuttuğunu anlayıp kurda tos vurup, hayvanı ikiye böler, arkadaşlarını kurtarıp kurdu öldürür.

“Börü bla Ağaç Tawuq” [325] masalında, “tık tık” diye sesler duyan kurt, kendisini vurmaya çalışan avcılar olduğunu düşünüp korkar. Daha sonra bu sesin, yuvasını yapmaya çalışan bir tavuktan çıktığını görünce tavuğa kızar, sonunda da tavuktan azar işitir.

“Qoy bla Eçki” [329-331] adlı masalda, mağarada ateş yakan üç kurt, yanlarına gelen koyun ve keçiyi görünce onları yemeyi düşünür. Koyun ve keçinin onlara oynadığı kurnazca bir oyun sonucu, hayvanlardan korkup mağarayı terk ederler. Sabah, hayvanların oyununa geldiğini anlayıp geri dönen üç kurt, ikinci defa onlar tarafından kandırılıp korkutulurlar ve o bölgeyi terk ederler.

Çeşitli destan ve efsanelerde anlatılan “kurt”lar, masallarda da yerini almakta, Türkler’in hayata bakışını masallarımıza yansıtmaktadır. Çoğunlukla güçlü özellikleriyle karşımıza çıkan bu kahramanlar, bazen kendilerinden daha akıllı kahramanların oyununa gelmektedir. Bu açıdan çalışmadaki masallarda yer alan kurtlar

kurnaz olmayıp, genel olarak aldatılmaya yatkın gibi görünmektedir. Yani kurtların bedensel güçleri öne çıkarılmaktadır.

2.1.3.1.2.2.3.Tilki

Masallarda, geleneksel masallarda olduğu gibi kurnazlığıyla ön plana çıkan tilki pek çok yerde anlatılmaktadır. Masallarda anlatılan tilkiler, özellikle paylaşılan şeylerin tamamını ele geçirmek için çeşitli oyunlar yapıp, karşısındakileri kandırmaktadır. Bunun yanında bazı masallarda kurnazlığını ana kahramanın lehine kullanıp, ona yardım ettiği de görülmektedir.

"Aq Eçkiçik" [140-145]ve "Hannı Caşı bla Tulpar Atlı Qız" [194-198] masallarında, genç oğlanın ablalarını evlendirdiği en küçük damadın tilki kılığında olduğu görülmektedir. Evine gelince yakışıklı bir adama dönüşen tilki, eşinin kardeşine misafirperver davranmaktadır. Birinci masalda, oğlanın sorusu üzerine, karşısına çıkan keçi hakkında bilgi vermekte, onun aslında bir han kızı olduğunu anlatmaktadır. İkinci masalda, tilkiden insana dönüşen enişte, oğlana evdeki odalardan birini seçip burada kalmasını, fakat tek bir odaya girmemesini tembihlemiştir. Oğlanın merak edip bahsedilen odaya girip, burada gördüğü kıza âşık olmasının ardından, eniştesi ona yardım etmiştir. Oğlanı, kızın yaşadığı yere götüren eniştesi, oğlanın kıza görünmeden onu yakalayabilmesi için onu yönlendirmiştir.

"Qara Quş bla Qart" [181-183] adlı masalda, gök renkli kurttan kurtulmak isteyen oğlanın karşısına bir tilki çıkar. Bu tilki şekil değiştirebilmektedir. Önce oğlanın bir at sahibi olmasını sağlayan bu tilki, onun güzel kızı elde edebilmesi için kurda bir oyun yapar. Buna göre, oğlanın bulduğu güzel kızdan daha güzel bir kız kılığına giren tilki, kurda yem olarak kendisini verdirir, sevdiği kızı alan oğlanın uzaklaşmasının ardından tekrar tilki kılığına girerek oğlanın yanına gelir. Böylece kurdun elinden kurtulmuş olurlar.

"Ayü, Börü, Tülkü" [322-323] masalında, ayı ve kurdu kandırarak beraber yemeleri gereken bir tulum yağı yiyen tilki, mağaradan uzaklaşırken hanın oğluna isim takacağını bahane eder. Yağ tulumundaki yağ bitip hayvanlar birbirine suç atmaya başlayınca, karnı en geniş olanın yağı yemiş olacağını söyleyen ve onun öldürülmesi gerektiğini söyleyen tilki, bu şekilde ayının ölümüne sebep olur. Kurtla bir olup ayıyı öldüren tilki, kurdun paylaştırdığı et ve yağ parçalarını taşıma görevini üstlenir, taşıma esnasında kurdun etlerini de kendi mağarasına taşır. Kurdun yağ tulumundaki yağı alıp onun

yerine taş dolduran tilki, tulumu dişlemesini söyleyip, onu dinleyen kurdun dişlerinin kırılmasına sebep olur. Dişi kırılan kurdun kendisine zarar verememesi üzerine onun elinden kurtulan tilki, suyunu içip mağarasına gider.

"Eki Qarnaş" [305-309] adlı masalda, mağarasında bulunan altınlarla oynamayı seven tilkinin, altınlarının çalınmasının ardından üzülüp ağladığı anlatılmaktadır.

Aklı ve kurnazlığıyla dünya masallarda yer alan "tilki", çalışmadaki masallarda da karşımıza çıkmaktadır. Aklın, fiziksel güçten ve cesaretten daha önemli bir özellik olduğunu düşündüren bu kahramanlar, masallarda kendilerinden çok daha üstün görünen varlıkları oyuna getirmekte, onlara tuzak kurmaktadır.

2.1.3.1.2.2.4.Ayı

Masalların bazılarında ayılardan bahsedildiğini görürüz. Bazı masallarda ayıların hayvanlarla arkadaş olduğu anlatılırken, bazı masallarda da insanlarla birlikte yaşadığı anlatılmaktadır.

"Aq Eçkiçik" [140-145]ve "Hannı Caşı bla Tulpar Atlı Qız" [194-198] masallarında, genç oğlanın en büyük ablası bir ayıyla evlenir. Evine gelip eşiyle konuştuktan sonra ayı kılığını değiştirip yakışıklı bir adama dönüşen bu varlık, gence misafirperver davranır.

"Ayü Ulu Ağırcan" [183-186] adlı masalın başında hanın kızını bir ayının kaçırdığı anlatılır. Bu kızı kendisine eş yapan ayı, yıllarca onunla yaşar, ondan bir oğlu olur. Doğan oğlanın kulakları ayı şeklinde olup, vücudu insan gibidir.Oğlana ağaçlara tırmanmayı öğreten ayı, bir süre sonra mağarasına gelmez olur. Masalda bir daha kendisinden söz edilmez."Ayü Ulu Ağırcan" [183-186] masalı, olay örgüsü ve masal kahramanları açısından "Ayı İslam Batur" adlı Uygur masalına çok benzemektedir. Fakat söz konusu ikinci masalda İslam Batur'un annesiyle mağaradan kaçtığı ve babası olan ayıyı öldürdüğü anlatılmaktadır (Yalçınkaya, 2015, 36).

"Eki Qarnaş" [305-309] adlı masalda, mağaraya saklanan adamın bulunduğu yere üç hayvan gelir, buradaki büyüklü küçüklü yataklara uzanırlar. Bunlardan en irisi ayıdır. Bu ayı, mutlu olmasının sebebini, her sabah kendisinden su almak için izin isteyen köylülere bağlar. Köylülerin su kaynağının önünü kapatan ayı, su karşılığında onlardan hayvan alır ve böylece geçimini sağlar, aç kalmaz. Köylülerin yeni su kaynağı

bulmasının ardından açlıktan ağlayan ayı, mağaraya saklanan bir başka adamın varlığını görünce onu parçalama kararı alır. Üç arkadaş bu adamı parçalayıp yer.

"Ayü, Börü, Tülkü" [322-323] masalında, tilki tarafından oyuna getirilen ayı, vücudu en geniş hayvan olduğu için, ortak kullanmaları gereken yağı yemekle suçlanır, tilki ve kurt tarafından öldürülüp parçalara ayrılır.

2.1.3.1.2.2.5.Fare

Masalların bazılarında farelerin masal kahramanı olduğu görülmektedir.

"Toğuzaq" [96-101], "Üç Caş bla Ataları" [219-222] gibi masallarda, masalın ana kahramanının yanan bir ot yığınının içinden fareleri kurtardığını, farelerin ise ona teşekkür etmek için bir tüy verdiklerini, bu tüyü yardıma ihtiyacı olunca yakan oğlanın yanında belirdiklerini görmekteyiz. Sevdiği kıza ulaşmak için geçmesi gereken oyunlardan olan darı/buğday ayıklama işini, masal kahramanı bu fareler yardımıyla yapmaktadır.

"Sarı Etekli Satıkeç" [318-319] adlı masalda, oyuncak bebeğin kendisine eş ararken bir fareyle karşılaştığı, farenin oyuncak bebeğe iş yaptırmayacağını, hizmetçilerinin tüm işlerini yapacağını söylediği için oyuncak bebeğin onunla evlendiği anlatılmaktadır. Beraber bir eve giden oyuncak ve fare, buradan yemek almayı umar. Girdiği kilerde bir fare kapanına yakalanan fare ölür, oyuncak bebek ise onun gelmemesinin üzerine ardından ağıt yakarak eski sahibinin evine döner.

"Çıçhançıq bla Qoñurawçuq" [319-320] adlı masalda, boynuna taktığı zili bir ot yığınına düşürüp bulamayan farenin, zilini bulabilmek için koca bir köyü ayağa kaldırdığı anlatılmaktadır. Otu yok etmek için ateş ve sudan yardım isteyen, onlar yardım etmeyince eşeklere, çocuklara, annelere giden fare hiçbirinden yardım alamaz. Sonunda kadınların tüm yiyecekleri bitirdiğini söyleyip onların kocalarını ayaklandırır, adamlar kadınları, kadınlar çocuklarını, çocuklar eşekleri döver. Eşeklerin kirlettiği su kızıp ateşe saldırmış, ateş de ot yığınını yakarak zili ortaya çıkarır, fare de böylece ziline kavuşur.

"Qart Kiştik bla Çıçhanla" [325-326] adlı masalda, bir kedinin genç fareleri kandırdığı, onları uyaran farenin kedinin oyununa gelmediği anlatılmaktadır. Genç fareler ölse de yaşlı fare hayatta kalır, bu farenin şimdiki farelerin atası olduğu anlatılır.

“Hıylaçı Qazma Çıçhan” [327] adlı masalda, farelerin birbirleri arasında mücadele ettikleri anlatılır. Bir elmayı paylaşamayan iki yavru farenin saflığından yararlanan büyük bir farenin, elmayı eşit paylaştırma bahanesiyle yiyip bitirdiği, yavru farelerin ortada kaldığı anlatılmaktadır.

2.1.3.1.2.2.6.Yılan

Çalışmada yer alan iki masalda yılanlar da anlatılmaktadır. “Ayü Ulu Ağırcan” [183-186] adlı masalda, yavru kuşların yuvasına ulaşıp onları yemeye çalışan bir yılandan bahsedilmektedir. Ağırcan, bu yılanı öldürerek yavruları kurtarır. “Öksüz Caşçıq” [269-274] adlı masalda, oğlanın yolda görüp de sihirli deniz kabuğunu üzerine sürmesiyle dirilen yılanın, oğlana çeşitli sözler öğrettiği anlatılır. Oğlanın bu sözler sayesinde hanın kızını iyileştirdiği de masalda anlatılan bir başka olaydır.

2.1.3.1.2.2.7.Diğer Vahşi Hayvanlar

Masallarda az da olsa bahsedilen hayvanlar vardır. Kirpi, kurbağa, arı, porsuk bunlardandır.

“Buw bla Kirpi” [327-328] adlı masalda, bir geyikle koşu yarışına girişen kirpi, geyiği çeşitli oyunlar yaparak üç defa geçer. Geyik, ona yenilmeyi kendisine yakıştıramayıp olduğu yeri terk eder.

“Öksüz Caşçıq” [269-274] adlı masalda ölmek üzere olan bir arıyı hayata döndüren oğlana, arı bir tüyünü verip bu tüyü yakarsa kendisine yardım etmek için geleceğini söyler. Bir süre sonra, hanın kızının kim olduğunu bilmeyen oğlan, arının tüyünü yakıp onu çağırır ve kızı seçmesini kolaylaştıran arı sayesinde doğru kişiyi bulur.

“Borsuq bla Börü” adlı masalda, kurdun eline düşen porsuk, ölmeden son isteğinin kurdun başını yukarı kaldırarak uluması olduğunu söyler. Onun dediğini yapan kurt, porsuğu elinden kaçırır. Kurdun kendisine çeşitli hayvanları kesip, payını bıraktığını söyleyip şarkılar söylemesine rağmen saklandığı delikten çıkmayan porsuk, sonunda onun tarafından yakalanır ve kurda yem olur.

“Caş bla Patçah” [129-134] adlı masalda, genç oğlanın “Savat Çuda” denilen varlığı bulması için, karısının annesi onun yanına bir kurbağa verir. Bu kurbağa oğlana gideceği yolu gösterip, onun denizleri aşmasını sağlar. Oğlanın gözünü kapatmasını söyleyen kurbağa, ona gözünü açmasını söylediğinde denizin bir kıyısından diğer kıyısına geçmişlerdir. Kurbağa, Savat Çuda’nın olduğu evi gösterip, oğlana uyarılarını

yapar ve oğlanı yalnız bırakır. “Halal Somla” [137-140] adlı masalda da kuyunun içindeki oyukta bulunan bir kurbağadan bahsedilmektedir. Oyuğun içindeki genç oğlan, orada bulunan genç kızla evlenmek istenmek istediğini, onunla evleneceğine bu kurbağayla evlenmeyi tercih edeceğini söylemektedir.

2.1.3.1.2.3.Kuş Türleri

Çalışmada yer alan masalların bazılarında çeşitli kuş türlerinin masala etkisi olduğu görülmektedir. Bu kuşların bir kısmı devasa büyüklüklerde anlatılırken, bir kısmının da konuşuyor olarak anlatılması söz konusudur.

“Han Ulu Mamuçaçar” [101-107] ve “Alimcaşar” [170-176] adlı masallarda, kahramanı yutan emegenin içini açan iki adam, genci bulamaz. Bu esnada küçük bir kuşun yanlarına gelip ezgili bir şekilde, oğlanın emegenin küçük parmağında olduğunu söylediği anlatılır. Adamlar, kuşun dediğini dinleyip küçük parmağa baktıklarında, arkadaşlarının gerçekten de orada olduğunu görürler.

“Assı Quş” [113-115] adlı masalda, masaldaki iki gencin kaderini değiştirmek isteyen bir kuştan bahsedilir. Bu kuşun adı “Anqo”dur. Anqo, ülkenin padişahı tarafından çağırılır. Padişah, yakında doğacak iki gencin kaderinin bir yazıldığını, onları evlenecekleri zaman ayırmaya çalışırsa kuşu Kaf Dağı’na göndereceğini söyleyerek kuşa uyarıda bulunur. Kuş, padişahın dediğini dinlemeyip doğacak çocukları takip etmeye başlar. Gençlerin evlenecekleri zamana bir yıl kala, genç kızı kaçırıp, uzaktaki mağarasına götürür. Gençleri ayırdığını düşünen kuş, durumu anlayan padişahın müdahalesiyle saraya getirtilir. Kuş, yuvasına gelen oğlandan haberi olmadığı için, gençlerin kavuştuğunu bilmemektedir. Kuşun yuvasındaki atın içine saklanan oğlan ve kızın bulunmasıyla Anqo’nun yaptıkları ortaya çıkar ve padişah onu Kaf Dağı’na sürgün eder. Masalda anlatılan “Anqo” adlı kuş, adından hareketle “Anka” olarak anılan efsanelere, masallara, şiirlere konu olmuş kuşu anımsatmaktadır. Anka kuşu; tüyleri renkli, yüzü insana benzeyen, yere konmayıp sürekli yükseklerde uçan, her kuşun bir “alâmetini” taşıyan bir kuştur (Pala, 2015, 24). Masalda kuşun “asi” olmasının haricinde çok fazla bir özelliğine değinilmemektedir. Fakat kuşun bir insanı alıp taşıyabildiği anlatıldığına göre, onun iri ve güçlü bir kuş olduğu tahmin edilebilir. Anka kuşunun insanlara yardım ettiği, onların işlerini kolaylaştırdığı yönünde anlatımlar mevcutken, masaldaki kuşun padişahın dediğine karşı çıkıp, gençlerin evlenmesini engellediği, yani olumsuz hareketlerde bulunduğu görülmektedir. Anka kuşunun yaşadığı yerle ilgili

çeşitli anlatımlar vardır. Anka kuşunun çoğunlukla Kaf Dağı'nda yaşadığı anlatılmakla beraber, onun denizin ortasında bulunan ulu bir ağacın üzerinde yaşadığı da anlatılmaktadır (Batislam, 2002, 196). Masaldaki kuşun ıssız bir yerde, bir mağarada yaşadığı anlatılmakla beraber, ceza olarak dönmemek üzere Kaf Dağı'na sürüldüğü anlatılmaktadır. Kaf Dağı'nda yaşaması açısından Anka ve Anqo kuşları arasında benzerlik kurulabilir.

"Caş bla Patçah" [129-134] ve "Qızbay Cürük" [235-249] adlı masallarda, aslen insan olan fakat kuş kılığında kahramana görünen canlılar vardır. İlk masalda, askerin yaralayıp yanına aldığı güvercin, askerin evine gelince güzeller güzeli bir kız hâline gelir. Annesi kendisine kızdığı için ceza olarak bir süreliğine güvercin olmuş, oğlan da onun güvercinliğinin son gününde karşısına çıkmıştır. Askerle evlenen kız, kendisini padişahın kaçırmaya çalışmasıyla tekrar güvercin kılığına girer. İkinci masalda, genç oğlanın korkmasına sebep olan büyük kara kuş gibi varlığın kıllı kocaman bir adam olduğu, bu varlığın kovaladığı kuş vücutlu ve genç kız başlı bir varlığın olduğu anlatılır. Kız başlı kuş, genç oğlana bir yazma verir. Bu şekilde, genç oğlanın korkularından kurtulmasına yardımcı olur. Masal sonunda büyük kara kuşun, oğlanı korkutmaya çalışan ve onun karısıyla ayrılmasına sebep olan bir adam olduğu, küçük kuşun ise oğlanın ilk eşi olduğu anlatılmaktadır.

"Alaber bla Emegenle" [134-137] adlı masalda, hanın elma ağacında büyüyen tek elmayı her yıl bir kuşun çaldığı anlatılmaktadır[163]. Hanın iki oğlunun yakalayamadığı bu kuşu en küçük oğlu yakalamaya çalışır ve bu esnada hayvanın bir tüyünü yakalar. Bu tüyü gören bilginlerin kuşun olağanüstü bir varlık olduğunu söylemesiyle kuşun peşine düşen küçük oğlan, birtakım maceralardan sonra kuşu bir gölün ortasındaki evin çatısında bulur. Uçan atıyla kuşu yakalayan oğlan, babasının evine gider. Yaşanan başka olayların ardından kuş bir genç kıza dönüşür ve oğlanla evlenir.

"Qara Quş bla Qart" [181-183] masalında, fakir adamın büyük kara kuşun hayatını kurtarması üzerine ona bir hediye vermek istediği, kuşun evindeki sandığı gören adamın bunu istediği, kuşun sandığı hediye ettiği ve sandığı yolda açmaması gerektiğini

[163] Masalda elma ağacıyla ilgili anlatımlar Yunan mitolojisinde Hesperidler ile ilgili bir mite benzemektedir. Fakat mitte anlatılan ağaçta altın elmaların bulunması (Erhat, 1996, 144), hikâyeler arasındaki farklılıkların olduğunu göstermektedir. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bknz: Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996.

tembihlediği anlatılmaktadır. Kuşun bu tembihinin sebebi, sandığın içinde bir sürü değerli hayvan bulunmasıdır.

"Ayü Ulu Ağırcan" [183-186] adlı masalda, Ağırcan'ın büyük yavru kuşları yılandan kurtarması üzerine, kuşlar onu anneleriyle tanıştırırlar. Anne kuş, Ağırcan'a teşekkür edip, oğlan zorda kalırsa ona yardım edeceğini söyler, oğlana bir tüyünü verir. Oğlan, yeryüzüne çıkmak isteyince bu tüyü yakar, böylece kuşu çağırır. Kuşun istediği dokuz manda eti ve dokuz tulum suyla oğlanı yüklenir. Yol boyunca bu etleri ve suyu tüketen kuşun deniz üzerindeyken gücü bitmeye başlar. Oğlan, etlerin bitmesi üzerine denizden bacaklarıyla tuttuğu balıkları kuşa yedirir ve yeryüzüne çıkmayı başarırlar. Oğlanın buraya çıkınca fenalaşmasının üzerine yediği balıkları onun üzerine kusan kuş, oğlanın iyileşmesini sağlar. Masalın kuşla ilgili olan bu kısmı, Er-Töştük Destanı'nda yer alan karakuşun hikâyesine benzemekte, hemen hemen aynı şeyler anlatılmaktadır. Er-Töştük'ün kuşun yavrularını yiyen ejderhadan kurtarması, onun kuş tarafından yeryüzüne indirilmesi için kuştan yardım alması (Çoruhlu, 2000, 131-132) masalda anlatılan sahnelerle hemen hemen aynıdır[164].

"Öksüz Caşçıq" [269-274] masalında, üvey babasıyla yaşamaya başlayan oğlanın, medrese dönüşü yaralı bir kırlangıç bulduğu, onu evinin ahırında tedavi ettiği anlatılmaktadır. Üvey babasının bunu fark edip oğlanı evden kovması üzerine, oğlan kırlangıcı başka kırlangıçların olduğu bir mağaraya götürür. Buraya gelince konuşmaya başlayan kırlangıç, oğlana kendisini evine getirdiği için teşekkür eder ve ona sihirli bir deniz kabuğu verir.

"Açemez Ulu bla Temez Ulu" [316-317] adlı masalda, arkadaşının hastalanması üzerine ona ilaç aramaya çıkan ve diyar diyar gezen Temez Oğlu, bir yerde üç tane güvercinin konuştuğunu duyar. Bu güvercinler, adamın arkadaşının hastalığının nasıl geçeceğiyle ilgili sohbet etmektedir. Üçüncü güvercin, Temez Oğlunun kendi oğlunu öldürürse, arkadaşının iyileşeceğini söyler. Adam onların dediklerine inanıp evine gider, bıçağını oğlunun boğazına dayar. Bu esnada üçüncü güvercin gelip, onu denemek için yalan söylediğini, arkadaşının şifasının karısı olduğunu söyler ve adama bir ot verip bunu arkadaşının yüzüne doğru yakmasını söyleyip gider. Adam kuşun dediklerini yapınca arkadaşı sağlığına kavuşur.

---

[164] Söz konusu kuşun İran, Hint, Türk mitolojisindeki diğer karşılıklarıyla ilgili olarak bknz: Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000.

"Quş bla Balaları" [326-327] masalında, anne kuşun yavrularına uçmayı öğretmesi anlatılır. Kuş, yavrularından birini alıp onu denizin ortasına götürür ve kendisine bakıp bakmayacağını sorar. Kuş annesine memnuniyetle bakacağını, onu yalnız bırakmayacağını söyler, buna inanmayan annesi onu suya atıp öldürür. İkinci kuşuyla da aynı şeyleri yaşayan kuş, onu da aynı şekilde öldürür. Üçüncü kuşa da aynı şekilde soru soran kuş, bu kuşun kendisine bakmayacağını, kendisinin annesinin yanında olmadığını, kendilerine örnek olması gerektiğini söyler, kuş onu yuvasına götürüp ona uçmayı öğrettikten sonra annesinin yuvasına gider. Yavru kuş da annesinin peşine gider.

"Zalim Kişi" [309-311] adlı masalda bir sandığı koruyan ve ağaç adamın canı olan üç kargadan bahsedilmektedir. Bu kargalar küçük bir sandığın içinde olup, masaldaki avcı tarafından sandığın yakılmasıyla kül olmuşlardır, ağaç adamın canı onlar olduğu için onlar ölünce ağaç adam da ölmüştür. Masalda ağaç adamın canının vücudun dışında olması, bize eski bir Türk inancını hatırlatmaktadır. Türk masallarının pek çoğunda, masal kahramanlarının canının vücudunun dışında olduğu[165], bu canın bazen sandık içinde saklı, bazen de bir kuşun içinde olduğu anlatılmaktadır. Canın bir "kuş" olduğu inancı, masallardaki bu anlatımların ana sebeplerindendir. İkincil sebep olarak, masaldaki dev vb. güçlü ve kötü niyetli kahramanların, masalın ana kahramanı tarafından yok edilmesinin kolay olmaması, kahramanın yoğun güç sarf ederek amacına ulaşması gerektiği (Sever, 2003, 162-163) düşüncesidir. Bu açılardan, "Zalim Kişi" [309-311] masalında ağacın ruhunun üç karganın bedeninde saklı olması, hem inançsal açıdan hem de masala katacağı hareketlilik açısından önemlidir.

"Hannı Üç Caşı" [190-194] adlı masalda, bir halkı tehdit eden büyük bir kuşu öldüren oğlan, han tarafından ödüllendirilir.

"Canıvarlanı Tilin Angılağan" [303-304] adlı masalda konuşan bir horozun varlığından söz edilir. Bu horoz kendisinin pek çok tavuğu idare ettiğini söyleyip, efendisinin neden bir kadınla baş edemediğine şaşırır.

"Börü bla Ağaç Tawuq" [325] masalında, ağacı gagalayan tavuğa kızan kurt, onun tarafından azarlanır. Tavuk, kurdun sürekli pek çok hayvanı yediğini, hırsızlık yaparak onları yediği için bir türlü doymadığını söyler.

[165] Ayrıca bknz: "2.1.3.1.1.1. Genç Erkek/Adam" başlıklı bölüm.

2.1.3.1.3.Olağanüstü Varlıklar

2.1.3.1.3.1.Emegen(Dev)

Çalışmada yer alan pek çok masalda, ana kahramanın savaştığı emegenler/ devler bulunmaktadır. Bu bazen bir emegen olarak bazen de birden fazla emegen kahramanın karşısına çıkarlar. Bazıları tek başlı olan emegenlerin on iki başlı olanlarından da bahsedilmektedir. Masalların birkaçında emegenlerin kadın olduğu, hatta başka emegenlerin anneleri olduğu anlatılmaktadır. Erkek olan emegenler de bulunmaktadır. Bu varlıklar çok güçlü olmalarına rağmen bazen çok saf olabilmekte, kahramanın tuzağına düşebilmektedirler.

"Qara Koyançıq" [89-92]adlı masalda, bir gencin kale sahibi bir emegeni kalenin mahzenine kilitlediği, gencin annesinin bu emegene yardım edip onunla yaşamaya başladığı, kadını kendi tarafına alan emegenin oğlanı öldürdüğü anlatılmaktadır. Bu emegen, masal sonunda kaleden uzaklaştırılarak cezasını çekmektedir.

"Musiliya" [92-96] adlı masalda, genç kızın ve üvey kız kardeşinin yer altında emegen bir kadının yanına gittiğinden bahsedilir. Her iki kız da kaybettikleri yumağı emegenin görüp görmediğini sorar. Kadın, kızlardan tavan arasındaki altın ve gümüşlerini karıştırmasını söyler. Musiliya altını da gümüşü de kadının verdiği tahta kaşıkla karıştırır, hiçbir şey çalmaz, üvey kardeşi altın ve gümüşün bir kısmını koynuna doldurur. Kadın onların altın ve gümüşü çalıp çalmamalarına göre tepki verir. Musiliya'nın yanaklarına tahta kaşıkla dokunan emegen kadın, kızın bir yanağının güneş gibi, diğerinin ay gibi parlamasını sağlar, yumağını verdiği kızın ineğinin dibinde durmasını söyler. Kız ineğinin arkasında durunca üzerine altın ve gümüşten bir elbise ve ayakkabılar düşer. Üvey kızın yanağına kaşık süren emegen kadın, kızın bir yanağını yılana, diğer yanağını kurbağaya çevirmiş. İneğinin arkasında duran kızın, hayvanın pisliği üzerine dökülünce üstü kirlenmiş. Yer altında yaşayan emegen kadın, bizlere Türk halk anlatılarının mitolojik kahramanlarından olan "yer iyeleri"ni çağrıştırmaktadır. Karaçay-Malkarlar yer iyelerine "İye Cer İyese" demektedirler (Çetin, 2007, 4). Bu terimin var olmasına rağmen, toprak altındaki varlığın emegen olduğunun söylenmesi, bahsedilen kahramanın iye olmayabileceğini düşündürmektedir. Fuzuli Bayat, iyelerin bulundukları yeri koruduğunu, onların yanına yaklaşırken ve yanlarından ayrılırken selam vermek gerektiğini belirtir. Bu iyelerin iyiliksever olsalar da bazen kızıp kötülük yapabildiklerini(Bayat, 2012, 142) belirten Bayat'ın

anlattıklarıyla masaldaki belli bölümler uyuşmaktadır. Masalda Musiliya'nın emegen[166] kadının yanına yaklaşırken selam verip ona "ana" diye seslendiği, emegen kadının da ona "kızım" diyerek cevap verip iyi davrandığı görülmektedir. Üvey kızın ise kadına "ana" demeden kaybolan yumağını sorduğu, kadının da ona "kızım" demeden cevap verdiği, bu yüzden üvey kızın emegen kadın tarafından kötü karşılandığı anlatılmaktadır.

"Han Ulu Mamuçaçar" [101-107] masalda, Mamuçaçar'ın karşılaştığı kızlardan emegenlerin varlığını öğrendiği anlatılmaktadır. Emegenleri öldürmek isteyen Mamuçaçar, onların evine gidip, annelerinin oğulları için yaptığı yemekleri yer. Emegenleri sıra sıra öldüren Mamuçaçar, en güçlü emegeni bıçağıyla kesemez. Bu emegenin kendi bıçağını bulan Mamuçaçar, onu da öldürüp kellesini han kızlarının önüne koyar.

"Emegen bla Atabiyları" [112-113] adlı masalda dokuz emegen kardeşin varlığından söz edilir. Ağabeyleri öldürülen oğlanın, emegenlerin memleketine gittiği, yedi başlı bir emegenle mücadele ettiği, onunla ok yarışması yapıp emegeni gözünden vurarak öldürdüğü anlatılır. Oğlunun öldüğünü öğrenen emegen kadın, oğlanın peşine düşüp onunla boğuşur. Oğlan, emegen kadını toprağa saplayıp, yerin dibine sokup onların yılkısını alarak kendi memleketine döner. "Alimcaşar" [170-176] masalında da benzer sahneler yaşanır, Alimcaşar emegenlerin yemeğini yer, üç emegen kardeşi öldürür.

"Burunsuz Bekir" [163-170] masalında iki ayrı bölümde emegenlerden bahsedilmektedir. Emegenlerle ilgili en fazla macera bu masalda yer almaktadır. Burunsuz Bekir'in denizden çıkardığı yılkının sahibi olan üç emegen kardeş vardır. Bunlar, Bekir ve yanındaki Tulpar'ın ardından âdeta bir toz bulutu çıkararak gelirler. Burunsuz Bekir, Tulpar'ın ardına bakıp da toz bulutu ve leş kargaları sandığı şeylerin, emegenin nefesi ve etrafa sıçrayan taşlar olduğunu söyler. Emegenlerin birincisi tek gözlü, ikincisi iki gözlü, üçüncüsü ise en güçlü olanıdır. Bekir emegenlerle ok atışır ya da boğuşur ve onları öldürür. Masalın devamında emegenlerle ilgili bir kısım bulunmaktadır ki; bu bölümde Tulpar'ın yaptığı oyunlar çalışmanın "Destanların Değerlendirilmesi"[167] başlığında maceraları anlatılan "Sosurqa" adlı kahramanın yaptığı oyunlarla hemen hemen aynıdır. Masalın diğer bölümünde, Burunsuz Bekir'in ölen

[166] Masaldaki kahramanın "emegen" olarak ifade edilmesi, onu "Emegen(Dev)" başlığı altında değerlendirmemizin ana nedenidir.
[167] Konuyla ilgili detaylı bilgi için bknz: "2.1.1.5.Sosurga bla Emegen" başlıklı bölüm vd.

karısının dirilmesi için on iki başlı emegenin yedinci başındaki dilinin ardında duran altın çakının bulunması, kadının ensesine konulması gerekmektedir. Bu işi yapmaya karar veren Tulpar, on iki emegenin olduğu yere gider. Emegenlere Burunsuz Bekir'i tanıdığını, onun emegenlerden daha güçlü olduğunu anlatarak bir oyun oynar. Bekir'in bir dağdan atılan kayaları kafasıyla karşıladığını söyleyen oğlan, bunu yapmaya çalışan beş emegenin ölmesini sağlar. Bekir'in kurşunu kaynatıp yediğini anlatan oğlana inanan yedi emegen erimiş kurşunu içer, altısı da bu şekilde ölür. On iki başlı emegen kurşunu kustuğu için ölmez. Burunsuz Bekir'in buz hâlindeki denizi kaldırabildiğini söyleyince bunu yapmak isteyen son emegen, oğlanın dediğine inanıp denize girmiş, buz tutan denizde mahsur kalmış. Tulpar, bu emegene demir tokmağını vursa da emegene bir şey olmadığını görmüş. Emegenin üç anahtarla girilen evini söyleyip, oradaki sandıkta kendi kılıcının olduğunu söylemesi üzerine, onun tuzağına düşmeden kılıcı almış, emegeni öldürüp yedinci başında bulunan altın kamayı almış. Burada anlatılan altın kamanın, kadına can vermesi ilgi çekicidir. Kadının canının bu kamanın içinde mi olduğu yoksa kamanın onun canlanmasına fayda mı sağladığı anlaşılmamaktadır.

"Ayü Ulu Ağırcan" [183-186] adlı masalda, dokuz başlı emegenin halkın su kaynağını sahiplenip onlara su vermediği, su vermek için her gün bir koyun istediği anlatılmaktadır. Benzer şekilde "Hannı Üç Caşı" [190-194] adlı masalda, bir memleketin suyunu yönetimine alan altmış emegenin, her gün üç deve almak şartıyla bu ülkeye su verdiği anlatılmaktadır. Masal kahramanı olan genç, bu emegenlerin et payına ortak olup daha sonra onların payının tamamını alarak emegenlerle mücadele eder ve onları öldürür, ülkeyi susuzluktan kurtarır.

"Ayseyin" [206-208] ve "Sen a harib, oynay aylana köreme!" [277-279] adlı masallarda, insanları ve hikâyeyi anlatan kişiyi esir alan bir emegenin, önce esirlerinin atlarını, sonra bizzat onları yediği, hikâye anlatıcısının ise emegenin gözünü kör edip onun elinden kaçtığı anlatılmaktadır.

"Barından da Qarıvlu" [222-224] masalında, üç emegen kardeş ve onların annesi anlatılır. Kendisinden daha güçlü birini arayan genç önce birinci emegene rastlar. Bu emegen kuyruğuna olta bağlamış, nehrin bir kenarında balık tutmaktadır. Onunla sohbet edince, genci ilerideki kardeşine yönlendirir. Genç ikinci emegenin bir ağaca bağladığı oltayla balık tutmakta olduğunu görmüştür. Onun da yönlendirmesiyle üçüncü emegenin yanına giden genç, nehrin iki tarafına koyduğu bir ağaçla balık tutmaya

çalışan emegeni görür. Onun da kendisini ilerideki bir yere yönlendirmesiyle, bir eve giden genç, burada bir emegen kadın görür. Emegen kadın, oğlanı kendi oğlu gibi kabul edip onu emegen oğullarından korumaya çalışsa da genç, emegenlerin eline düşer. Emegenler, gençle top gibi oynarken bir emegenin gülmesiyle oluşan rüzgârla dışarı uçan oğlan onların ellerinden kurtulmuş. Oğlanın sığındığı arabanın içinde bulunan yaşlı adam, sakal telleriyle üç emegeni birbirine bağlayarak onları etkisiz hâle getirmiş.

"Solmançıq" [279-280] adlı masalda, bir emegenin oğlunu kandırıp ölümüne sebep olan genç bir oğlanın, emegen tarafından öç alınmak için yakalandığı anlatılır. Emegenin elinden kaçmayı başaran oğlan, tekrar yakalanır. Emegen, oğlanı pişirmeleri için kızlarına verir. Emegen kızlar, oğlanın dediklerine inanıp tuzağına düşerler ve içinde su kaynayan kırk kulplu kazanda haşlanarak can verirler. Emegen, evine gelip de oğlanı tavan arasında bulunca onu yakalamaya çalışır, fakat burası çok dar olduğu için oğlanı yakalayamaz. Sonunda da oğlanın tuzağına düşüp ayağına batan kızgın bir demirin gözünden çıkmasıyla can verir. "Qorqaq Gunay" [292-294] adlı masalda da yine bir insanın emegenleri kandırmasına şahit oluruz. Evinden atılan Gunay, karşısına çıkan iki emegeni türlü oyunlarla kandırıp onların evine misafir olur. Evin üzerine ağaç düşmesine ve nehir suyunun eve dolmasına sebep olup, Gunay'ın artık evine gitmesi gerektiğini düşünüp onu sırtına alan emegene de kocaman bir çuvaldızı batırır, ona eziyet eder. Emegenler, Gunay'ı evine götürünce, kendilerini pişireceğinden korkup kaçarlar. Böylece Gunay, hem emegenler tarafından yenilmekten kurtulur, hem onların korkup kaçmalarını sağlar, hem de korkak olmadığını karılarına ispatlar.

"Tulpar Caş" [159-162] adlı masalda, kocasının kılığına giren bir kadının, emegenlerden öç alışını görürüz. Genç adamla birlikte üç ayrı evin yakınına giden kadın, genci atların başında bırakıp eve girer ve her evden çıkışında bir emegenin kafasını getirir. Üçüncü emegenin başını kestikten sonra dikenleri toplayıp bir ateş yakar, kafaları bu ateşte kül haline getirir. Külleri göğe savurunca öcünü almış olur ve evine döner.

Karaçay-Malkar halk anlatılanlarında karşılımıza sık sık çıkan "emegen"ler, çalışmadaki metinlerde de yer almakta, çoğunlukla kötü olarak anlatılmakla beraber, bazı masallarda iyi yönleriyle anılmaktadır. Emegenlerin güçlü olması, iri yapılı olması vb. özellikleri, ana kahramanın gücünün ifade edilmesinde önemli bir rol oynamaktadır.

2.1.3.1.3.2.Fuk

Karaçay-Malkar destanlarında karşımıza çıkan "fuk" adlı olağanüstü varlık, çalışmadaki masallardan sadece birinde yer almaktadır. "Alaber bla Emegenle" [134-137] adlı masalda, Alaber'in yolculuğu esnasında önce kızıl renkli sonra da mavi renkli yeri ve göğü olan iki ülkeye gider. Oğlanın karşısına çıkan fuklar kızıl ve mavi renkli vücutları olan, insanların suya ulaşmasını engelleyen yaratıklar olarak anlatılmaktadır. Halkın su isteğine karşılık her akşam bir genç kız isteyen ve bu kızları yiyen fuklar, insanları zor duruma düşürmektedir. Alaber önce altı başlı "Qızıl Fuk" ile karşılaşır ve savaşır, onu öldürür, fukun esir aldığı kızı da serbest bırakır. Sonra on iki başı olan "Kök Fuk" ile savaşır, onu da öldürüp esiri olan kızı serbest bırakır. Ufuk Tavkul, *Karaçay-Malkar Destanları* adlı kitabında "fuk" adlı varlığın hem gökyüzünde hem yeryüzünde yaşayabildiğini, Karaçay-Malkar destanlarında Nartlar'ın yöneticisi olduğunu belirtmektedir. Tavkul, bu varlığın Nartlardan vergi aldığını, Nartlar'ın olduğu yerlere gökyüzünden uzun zincirleri olan kazan sarkıttığını ve onlardan kazanlar dolusu yiyecek aldığını anlatmaktadır (Tavkul, 2004a, 65). Masaldaki fuklar ile kitapta bahsedilen Fuk'un benzer özellikleri bulunmaktadır. Anlatılan varlıkların yönetici konumunda olması, vergi alması, halkı zora sokması, bu benzerliklerdendir.

2.1.3.1.3.3.Sarıvbek (Ejderha)[168]

Çalışmadaki masallarda "sarıvbek" olarak adlandırılan, kuyruklu, uçabilen korkunç varlıklardan bahsedilir. Ejderhalarla benzerlik gösteren bu varlıklar, pek çok masalda karşımıza çıkmaktadır. Sarıvbekler, ejderhalar gibi virane yerlerin sahibi konumundadırlar. Sarıvbekler genellikle bir kalenin sahibi olup, kendisinden izinsiz olarak kalesinde konaklayan düğün alaylarının karşısına çıkıp, en küçük gelini tutsak etmekte, kafiledekilere de en küçük damadın yanına gelmesi konusunda uyarıda bulunmaktadır. Kafiledeki insanlar canlarından olmamak ve gelini kurtarmak için bir an önce yola çıkıp, en küçük damadı sarıvbekin olduğu kaleye yönlendirmektedir. "Toğuzaq" [96-101], "Üç Caş bla Ataları" [219-222] ve "Beşni Kiçisi Kiçibatır" [259-269] adlı masallarda, gelinini kurtarmak isteyen kahramanın sarıvbekin yanına gittiği,

[168] Mahti Curtubayev'in *Karaçay-Malkar Mifle* adlı kitabında bu varlıkların ejderhaya benzeyen, yılan gibi başları olan dış görünümlerinden bahsedilmektedir (Curtubayev, 2007, 142). Bu özellikler Türkiye Türkçesinde kullanılan "ejderha" kelimesine yakın olduğu için ve masallardaki sarıvbeklerin bu varlıklarla benzer özellikler göstermesinden dolayı sarıvbekler "ejderha" olarak anılmaktadır. Kelimenin diğer anlamları için bknz: Ufuk Tavkul, *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2000.

ilk iki masalda sarıvbekin azametinden az da olsa ürken kahramanın son masalda onu uykuculukla suçlayıp kırbaçladığı anlatılmaktadır. Üç masalda da sarıvbek, kahramanın gelinine kavuşması için, kendisinin sevdiği kızı getirmesini istemektedir. Kahramanı boynuna oturtup gökyüzüne çıkaran sarıvbek, gün ışığı gibi olan kızın aydınlığını genç oğlana gösterip, onun yaşadığı kaleyi gence gösterir. Genç, eşine geri geleceğini söyleyip yola çıkar. Gencin verdiği zorlu mücadelelerden sonra istenilen kızı getirdiği ve sarıvbeke teslim ettiği görülmektedir. Sarıvbek, sevdiği kıza kavuşunca yakışıklı bir gence dönüşmektedir. İlk iki masalda gence dönüşen sarıvbekin sevdiği kızı alıp, kahramanın gelinini de serbest bırakıp gittiği görülürken "Beşni Kiçisi Kiçibatır" [259-269] masalında değişik bir durumun olduğu görülmektedir. Kiçibatır, görüp de çok hoşlandığı kızı sarıvbekin yanına koyup gelinini yanına alır. Sarıvbek yakışıklı bir gence dönüşüp, getirilen kızın aslında kız kardeşi olduğunu, annesiyle birlikte kız kardeşine dair plan yaptıklarını, kızın kendisinden güçlü olan Kiçibatır'ı görerek artık evlenmeme inadından vazgeçebileceğini, kız kardeşini Kiçibatır'a ikinci eş olarak verdiğini söyler ve onların yanından ayrılır. Böylece iki eşi olan Kiçibatır memleketine döner.

"Kesi Bir Qarış, Saqalı Miñ Qarış" [205-206]adlı masalda, sarıvbekin bir sandığı korumakla görevli olduğu anlatılmaktadır. Aynı imajın divan edebiyatında da görüldüğü bilinmektedir. Edebiyatımızda "büyük yılan" olarak bilinen ejderhaların tılsımlı hazinelerin bekçisi olduğu kabul edilmektedir (Pala, 2015, 136).Masalda boyu kısa ve sakalı uzun olan adamın, yakaladığı insanları koyduğu sandığın içinde duran sarıvbeki, sandığı açan üç kardeş öldürür.

Karaçay-Malkar halk anlatılarında yer yer karşımıza çıkan sarıvbekler, masal kahramanının önüne çıkan bir engel olmakta, bu engeli aşan kahraman çoğunlukla sevdiği kıza ulaşmaktadır. Masallardaki sarıvbeklerin çoğunluğu, bir sihirle bu kılığa girmekte fakat masal sonunda eski şekline dönüşmektedir. Sarıvbeklerin "koruyucu/esir alıcı" özellikleri de masallarda işlenmektedir.

2.1.3.1.3.4.Cin ve Şeytan

Masalların bazılarında cinler ve şeytanlar, masal kahramanlarından bazılarını oluşturmaktadır. "Maylumat" [218-219] adlı masalda, hanın yeni doğan çocuklarını cinlerin boğarak öldürdüğü anlatılmaktadır. Bu çocukların yaşaması için köpek kılığındaki Maylumat'ı yanına alan han, onu doğum yapacak hâldeki karısının yanına

götürür. Birinci doğumda cinleri yakalayamayan Maylumat, diğer doğumlarda onları yakalayarak boğar ve doğacak diğer çocukların ölümünün önüne geçer. Metinde yeni doğan bebekleri boğan cinin adı anılmamaktadır. Bu cinin benzerinin Azerî halk inançlarında da olduğu, Azerî Türkleri tarafından "Şeşe" adıyla anıldığı bilinmektedir. Şeşe'nin genellikle erkek bebekleri öldürdüğü, bebeğin boğazına vurup onun boğazının kilitlenmesine sebep olduğu, meme ememediği, morararak öldüğü anlatılmaktadır (Bayat, 2012, 338). Masalda anlatılan bu cin, Türk dünyasında "al, alkarısı, alanası, alkızı, albasması, alarvadı, alacama, albıs, almış" gibi adlarla da anılmaktadır. Türk halklarının arasında, bu cinin lohusa durumundaki kadınlara da zarar verebildiği inancı vardır (Duvarcı, 2005, 128-129).

"Şaytan bla Adam" [162-163] adlı masalda, şeytan ve adamın/ insanın söz yarışına girdiği, yarışı kaybedenin öleceğinin anlatıldığı görülmektedir. Şeytanın yarışı başlatmasının ardından önce ona kadar sayıp bu sayılara karşılık verilmiş, sonra başka sözler söylenerek yarışılmıştır. En sonunda söyleyecek söz bulamayan şeytan, adamın karşısında ne yapacağını bilemeyip şişmiş sonra da patlayarak yok olmuştur.

2.1.3.1.3.5.Korkunç Varlık/Tanımlanamayan Yaratık

Masalların bazılarında tam olarak ne olduğu bilinmeyen, tanımlanamayan, insanların sadece "varlık" olarak adlandırabildiği yaratıklar da bulunmaktadır.

"Caş bla Patçah" [129-134] adlı masalda, kimsenin ne olduğunu bilmediği, göremediği bir varlıktan bahsedilir. Bu varlık, kötü kalpli padişahın kara kitabında anlatılan "Savat Çuda" adlı bir yaratıktır. Askerin gidip Savat Çuda'yı getirmesini isteyen padişah, onun bu varlığı bulamayacağından emindir. Asker, bir şekilde bu varlığın bulunduğu eve girer, gizlice olanları izler. Görünmeyen Savat Çuda, eve gelen on güçlü adama yemek yapmış, sofra hazırlamıştır. Adamlar gittikten sonra genç ortaya çıkıp kendisine bir sofra kurulmasını söyler. Kurulan sofradaki yemekleri yiyince de teşekkür eder. Savat Çuda, yıllardır yemek yaptığını, kimsenin ona teşekkür etmediğini söyleyip oğlana iyi davranır, onunla memleketine gitmek üzere yola çıkar. Oğlan, bu varlığı göremediği için onun yanında olup olmadığını sadece onunla konuşarak anlayabilmektedir. Genç, Savat Çuda'nın yardımları sonucunda eline geçen sihirli davul, kaval ve bıçak sayesinde padişahın ordusunu yener, padişahı öldürüp onun kalesine sahip olur, karısıyla mutlu bir hayat yaşar. Burada kavalın askerlerin gencin yanına gelmesinde, davulun askerlerin

gencin sözünü dinlemesinde büyük etkisi olduğunu söylemekte yarar vardır. Genç, bıçağını sallayınca da askerleri düşmanla savaşarak onu alt etmeyi başarır.

"Alğabar" [249-259] adlı masalda, doğup yok olan tayı yakalayan Alğabar, tayın yanında ölü halde bir yaratık bulur. Bu yaratığın çok parlak bir derisi olduğu anlatılmaktadır. Öyle ki, bağ evinde bulunan yaratığın parlamasından korkan hanın adamları, hana olağandışı şeyler olduğunu haber vermişlerdir. Han, yaratığın bu özelliğinden yararlanarak, yaratığın derisinin aydınlattığı denize bakıp, gemilerini bu aydınlık sayesinde izlemiştir.

2.1.3.1.3.6.Uzun Sakallı Cüce

"Kesi Bir Qarış, Saqalı Miñ Qarış" [205-206] masalında, kısa boylu, uzun sakallı bir adamdan bahsedilir. Bu adam, peşine düşen üç kardeşin ilk ikisine tuzak kurup, evinde yemek yapan ve kardeşlerini bekleyen gençleri bağlar, onların yiyeceklerini ve sularını alıp gider. Bir gün bu üç kardeş, küçük adamın bir arabaya binip, arabanın olduğu yerde batarak yok olduğunu görürler. Bu olay üç kez yaşanınca en büyük kardeş, arabanın battığı yerde duracağını, kendisi batarsa kardeşlerinin de peşinden gelmesini söyler. Ağabeylerinin yere batıp yok olmasıyla iki kardeş de aynı yerde toprağa batarak, ağabeylerinin peşinden giderler. Kardeşlerin yer altında gittiği ülke, kısa boylu adamın ülkesidir. Kısa boylu adam, insanların organlarını küçük evlere koymuştur, bazı insanları da tek bir sandığa tıkmaktadır. Masalda anlatılan bu kısa adamın insanları öldürme özelliği dikkat çekicidir. Karaçay-Malkarlar'ın putperest dönem inançlarında yerin altında, ölülerin cenazelerinden sorumlu bir iyenin var olduğu bilinmektedir. "Kör İyesi" denilen bu varlığın, ölen insanların vücutlarından sorumlu olduğu, bu yerin altındaki ölüler dünyasının yöneticisi olduğu inancı bulunmaktadır (Akbayev, 2010, 17).Bu iye ile masalda anlatılan cüce adamın insanların cesetlerini sahiplenmesi açısından benzerlik bulunmaktadır. Fakat Kör İye ile ilgili detaylı bilgi bulunmadığı için cücenin tam olarak bu iye olduğunu söylemek doğru olmayabilir.

"Kesi Bir Qarış, Saqalı Miñ Qarış" [205-206]masalının devamında üç gencin rastladığı yaşlı bir kadının, kısa adamın kalbinin yatağındaki yastığının altında olduğunu söylediği görülür. Kalbi almayı başaran kardeşler, adamı öldürürler. Yeryüzüne çıkmak için de adamın boynundaki kamçıyı yere üç defa vuran gençler, orada bulunan yaşlı kadını ve genç kızı yanlarına alarak evlerine dönerler. Masalın bir kısmında küçük adamın kalbinin, vücudunun dışında olduğundan bahsedilmiştir. Burada eski Türk inancının

masala yansımasını görmekteyiz. Kalpten kastedilenin, adamın canı olduğunu düşünürsek, Türk masallarında dev, cüce vb. varlıkların canlarının bedenlerinden ayrı, korunaklı bir yerde bulunduğu düşüncesine ulaşabiliriz. İnancın bu masala yansımasının söz konusu olduğunu söyleyebiliriz.

"Ayü Ulu Ağırcan" [183-186] adlı masalda, Ağırcan ve arkadaşlarının bulunduğu eve küçük boylu ve uzun sakallı bir adamın geldiği anlatılır. Bu adam, Ağırcan ve arkadaşının avda olup diğer arkadaşının evde yemek yaptığı esnada adamın karşısına çıkıp onunla konuşur ve sonunda adamı sakalının bir teliyle bağlayıp, adamın pişirmeye hazırladığı eti de alıp kaçar. Aynı şey ikinci arkadaşının da başına gelince üçüncü gün Ağırcan evde kalır, yemek yapmaya başlar. Küçük adamı görmezden gelip bir anda yakalayan Ağırcan onun sakallarını kesip, adamı döver ve girişteki ağaca bağlar. Arkadaşları geldiğinde adamın kaçmış olduğunu görürler ve adamın kan izini takip edip bir deliğe girerler. Bundan sonra küçük adam hakkında herhangi bir şey anlatılmamaktadır.

"Alaber bla Emegenle" [134-137] adlı masalda, kısa boylu uzun sakallı adamla ilgili küçük bir bölüm yer almaktadır. Alaber ve ağabeylerinin karşılarına çıkan üç yol ayrımında, kısa boylu ve uzun sakallı bir adam durmaktadır. Bu adam, gençlere yollarla ilgili uyarıda bulunmuş. Buna göre; ortadaki yoldan gidenler sağ salim dönemeyecek, sağdaki yoldan gidenlerin atları ölecek fakat kendileri yaşayacak, soldaki yoldan gidenler ise kendileri ölüp atları yaşayacak imiş. Adam, bu bilgiyi verdikten sonra Alaber ortadaki yolu seçip ilerler, adam da bir daha karşısına çıkmaz.

2.1.3.1.3.7.Kılık Değiştiren/Don Değiştiren İnsanlar ve Diğer Varlıklar

Çalışmada yer alan masalların bazılarında, insan gibi olan fakat tam olarak insan olduğu söylenemeyen insan, hayvan ve eşyaların şekline girebilen varlıklardan ve bunların şekil değiştirme marifetinden bahsedilir. "Aci Beci Tawruhu" [153-156] ve "Aşıq" [156-159] adlı masallarda, her şekle girebilen bu varlıklardan bahsedilip, masalların ana kahramanı olan gençlerin bu varlıkların marifetlerini öğrenip sergilemesi istenir. Bu varlıklardan ders alan, şekil değiştirmeyi öğrenen gençler, onların öğrettiklerini öğrenmediklerini söyleyince, varlık tarafından kovulurlar. Gençlerin bunu yapmalarının sebebi, varlığın öğrettiklerini öğrendiklerini söyleyince, bulundukları yerde varlık tarafından esir alınacaklarını bilmeleridir. Her iki masalda da masalın ana kahramanı, varlığın yanından ayrıldıktan sonra çeşitli hayvanların kılığına girerek bu durumdan çıkar sağlamaya

çalışırlar. Varlığın bunu haber alıp genci ele geçirmesinden sonra, oğlanın bir şekilde kaçması ve varlığın oğlan gibi şekil değiştirerek onu takip etmesi söz konusudur. İlk masalda Aci Beci'nin koç şeklinde yakaladığı oğlana, varlığın yanında bulunan kız bir şahin tüyü koklatır, koç şahine dönüşüp uçar gider. Varlık, atmaca şekline girerek şahinin peşine düşer. Oğlan, hanın sarayına uçup, bir başlık şeklini alır. Varlık bir dansçı kılığına girip hanı eğlendirir, işinin karşılığı olarak da başlığı ister. Han başlığı vermek üzereyken oğlan başlık şeklinden darı şekline dönüşür. Dansçı da bunu takiben tavuk şekline girer. Darıları bitirdiğini düşünen tavuk oradan uzaklaşır. Yerdeki çatlağa kaçmış bir darı tanesinden oğlan yeniden oluşur. İkinci masalda, oğlanı at kılığında yakalayan Aşıq'ın onu kaçırdıktan sonra türlü şekillere girdiği anlatılmaktadır. At kılığında yakaladığı oğlan kaçınca kendisi de at kılığına giren Aşıq, oğlanın peşine düşer. Oğlanın serçe kılığına girmesinin üzerine Aşıq şahin kılığına girer. Oğlan, hanın bahçesindeki bir ağaca konup elma kılığına girince Aşıq onun hanın bahçesinde olduğu için alamayacağını, izin istemesi gerektiğini düşünür. Yaşlı bir adam kılığına giren Aşıq, hanın yanına gidip, onun bahçesindeki elmaların şifalı olduğunu söyleyip, bu elmalardan toplamak için izin ister. Han, kızı ve hanımıyla yaşlı adamın peşine takılıp elma bahçesine gider. Aşıq, elma kılığındaki oğlana uzanırken oğlan, elma haliyle kızın eline düşer. Aşıq, kızdan elmayı istese de kız onu vermek istemez, sonrasında babasının ısrarı üzerine kız elmayı Aşıq'ın önüne atar. Elma bu esnada darıya dönüşür, Aşıq da tavuğa dönüşür. Darı taneleri iğneye dönüşünce tavuk da halıya dönüşür. İğne hâlindeki oğlan halıyı, yakındaki ateşe sürükler. Halının yandığını gören iğne hâlindeki oğlan, asıl şekline dönüşür. İki masalda da yer alan kılık değiştirme motifinin ve bununla bağlantılı olarak yaşanan olayların, Keloğlan masallarında da benzer şekilde görüldüğü bilinmektedir. Keloğlan masallarından "Alicengiz Oyunu"[169] adlı masalda, Keloğlan'ın Köse'den kılık değiştirme marifetini öğrendiği, Köse'ye bunları öğrendiğini belli etmediği ve Köse'nin yanından ayrılması sonrasında neler yaşandığı anlatılmaktadır. Yani bahsedilen Karaçay-Malkar masallarıyla Anadolu'da anlatılan bazı masallar arasında birden çok benzerlik görülebildiğini hatırlatmak yerinde olacaktır.

"Aq Eçkiçik" [140-145] ve "Hannı Caşı bla Tulpar Atlı Qız" [194-198] adlı masallarda ayı, kurt ve tilki şeklindeki hayvanların, genç oğlanın ablalarıyla evlendiğini görürüz. Bu hayvanların, akşam olup evlerine geldiklerinde yakışıklı adamlara dönüştüğü

[169]Söz konusu masal metni için bknz: Aysun Dursun, *Keloğlan Masallarının Tespiti ve Tasnifi, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Muğla, 2008 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 188-195.

anlatılmaktadır. Bu hayvanların evlerinin içindeyken başka, dışındayken başka olmaları, onların sahip olduğu bir sırra işaret etmektedir. Türk dünyası masallarında sıkça rastlanılan bu motif için Namık Aslan "sihri bir özellik" tanımlamasını yapmaktadır. Her iki masalda da hayvanların kılık değiştirmesinin son bulduğu söylenmemekle beraber Aslan, hayvan kılığındaki kahramanların sırlarını genellikle eşlerine söylediğini, eşlerinin haricinde birinin bu durumu öğrenmesi üzerine kahramanların başka diyarlara göç ettiğini ifade etmektedir (Aslan, 2004, 40).

"Qızbay Cürük" [235-249] adlı masalda kuş kılığına giren, daha sonra kıllı bir yaratık haline gelen, masal sonunda da insan kılığına giren bir varlıktan bahsedilmektedir. Masal başında büyük kara bir kuşun, küçük bir kuşu kovaladığı anlatılır. Küçük kuşun yardım istemesi üzerine, genç oğlan okunu kara kuşa atar, kuş yere düşer. Kuş yere düşerken yanmaya başlar ve ardından tüylü ve iri bir adama dönüşür. Masalın gelişiminde bu varlığın oğlanı rahatsız etmesinden bahsedilse de şekil olarak neye benzediğine değinilmez. Masalın sonlarına doğru han kızıyla evlenmek isteyen bir pehlivandan bahsedilmeye başlanır. Han kızı gücüyle bu pehlivanı yenince pehlivanın ayakları titrer, yarışmadan çekilerek başka bir yere gider. Daha sonra han kızı ve genç sohbet eder. Sohbet esnasında han kızı, pehlivanın da kara kuşun da aynı kişi olduğunu söyler, onun kötü niyetli biri olduğunu anlatır. Bu kötü niyetli adamın, kızı ele geçirmek ve oğlanı ondan ayırmak için her ikisini de korkutmaya çalıştığını söyler. Kız, yeryüzünde kendisinden güçlü iki erkek olduğunu, bunlardan kötü olup pehlivan kılığına gireni yendiğini, genç oğlana da yenildiğini, böylece gençle evleneceğini söyler. Oğlan, kötü adamın cezasını kendisi vermek isteyip pehlivanın nereye gittiğini sorunca han kızı, onun artık gücünü yitirip halkın arasına karıştığını, halkın yaşadığı yerlerde yaşayıp çalıştığını, halkın kaygılarını taşıdığını söyler, gencin bu adamla uğraşmamasını söyleyip konuyu kapatır. Fuzuli Bayat, masaldaki gibi dönüşüm geçiren ve "demonik" türde değerlendirdiği bu varlıkları "dönerge/dönüşmüş" varlıklar olarak adlandırmaktadır. Mitolojik devirlerden günümüze kadar gelen halk anlatılarında bu varlıkların çeşitli hayvanların şekline girebildiğini anlatan yazar, bu dönüşümün temelinde farklı boyutlardaki varlıkların insanlarla iletişime geçebilme düşüncesinin bir ürünü olabileceğine değinmektedir (Bayat, 2012, 304-307).

"Aq Eçkiçik" [140-145] adlı masalda, keçi kılığına giren bir kıza rastlarız. Bu kız, evleneceği gencin önüne keçi kılığında çıkıp, oğlanın yakalamaya yaklaştığı anda onu

çıplak bırakmakta, kendisi de ortadan kaybolmaktadır. “Alğabar” [249-259] adlı masalda iki yerde şekil değiştirmiş kıza rastlarız. Masalın başlarında bir keçi kovalayan oğlan, keçiyi öldürmek üzereyken keçi dile gelir ve göğsündeki üç düğmeyi almasını söyler. Oğlan bunu yapınca keçi bir genç kıza dönüşür. Masalın ilerleyen kısımlarında, genç oğlanın karşısına çıkan “Erşi”(çirkin) adlı varlığın, aslında bir genç kız olduğunu görürüz. Kız, Erşi hâliyle gençle boğuştuktan sonra yenik düşmekte, oğlan onu öldürmek üzereyken önce göğsündeki üç düğmeyi almasını söylemektedir. Gencin üç düğmeyi almasıyla Erşi, genç ve güzel bir kıza dönüşmektedir. Burada anlatılan üç düğme, kızın kılık değiştirmesini sağlayan, onun sihrini devam ettiren ana unsurdur. Üç düğmenin göğsünden sökülmesi, varlığın sihrinin sona ermesine ve eski haline dönmesine sebep olmaktadır.

“Caş bla Patçah” [129-134] adlı masalda, genç askerin avladığı güvercinin aslında bir genç kız olduğu, onun annesi tarafından bir süreliğine güvercin şekline girdirilerek cezalandırıldığı, gencin kızın güvercin hâlindeki son gününde onun karşısına çıktığı anlatılmaktadır. Buradan kızın güvercin şekline girmesine sebep olan, annesinin ona verdiği ceza olduğu için, kılık değiştirmenin kızın elinde olmadığı anlaşılabilir. Fakat masalın gelişiminde padişahtan kaçmaya çalışan kız, kendisini güvercin kılığına sokup, adamdan kurtulduğunu anlatmaktadır. Önceden kendisinde bulunmadığı anlatılan bu yeteneğin aslında kızın elinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Masalda bu kızın bir gecede halı dokuduğu, onun halılarının çok kıymetli olduğu da anlatılmaktadır. Yani kızın yeteneği sadece kılık değiştirmeyle sınırlı değildir.

2.1.3.1.3.8.Sihirli Kızlar

“Beşni Kiçisi Kiçibatır” [259-269] adlı masalda, kendisinden güçlü olan erkekle evlenmeyi düşünen, çok güzel bir han kızından bahsedilir. Bu han kızının yüzüne bakan erkekler hastalanıp ölmektedir. Masalın kahramanı olan genç, yaşlı bir kadının uyarısını dinleyerek kızın yüzüne bakmamayı başarır. Kız, oğlanın kendi yüzüne bakmamasına kızıp ona zehirli bir içki verir. Oğlan kadehtekini içecekken, gereğinden fazla kızdığını düşünen kız, genci öldürmekten vazgeçer, kadehi oğlanın elinden alıp içkiyi pencereden aşağıya boşaltır. Oğlan, kızın önceden iğne sakladığı sandalyeye oturur ve iğnelerin vücuduna saplanmasıyla yaralanır. Kız, oğlanın acı çektiği halde tepki göstermediğini görünce üzülür ve gözleri yaşarır. Bu halde olan kız, oğlana yaralarına sürmesi için bir ilaç verir. Oğlan bunun üzerine kıza bakar, fakat hastalanmaz, kızın bakışından bir zarar

görmez. Kız, gözyaşını oğlanın görmesiyle kendisinin güçsüz düştüğünü, oğlanın artık kendisinden daha güçlü olduğu için, yüzünün ve bakışlarının ölümcül etkisini yitirdiğini söyler.

2.1.3.1.3.9.Göl Yutan Adam

Çalışmada yer alan masalların birkaçında, olağanüstü özellikteki insanlara rastlanmaktadır. Göl suyunu yutmaya çalışan adam da bunlardandır. "Toğuzaq" [96-101] ve "Üç Caş bla Ataları" [219-222] adlı masallarda, genç oğlanın geçtiği yollardan birinde, önündeki gölü ağzına sığdırmaya çalışan bir adamın varlığından söz edilir. Birinci masalda bu adam ortalama yaşlarda anlatılıp, adamın babasının da bu gölü ağzına sığdırabildiği bilgisi verilir. İkinci masalda gölü ağzına sığdırmaya çalışan kişi, yaşlı bir adamdır. Adam, gençliğinde yapabiliyorken yaşlılığında gölü ağzına sığdıramamaktan yakınmaktadır. Onun yine bir denemesi esnasında genç kahraman yanından geçer, adam bu geçiş esnasında göl suyunun tamamını ağzına sığdırmayı başarır. Bu başarıyı genç oğlanın varlığına bağlayan adam, ona bir tüy verip, yardıma ihtiyacı olursa bu tüyü yakmasını, böylece onun yardımına geleceğini söyler. Her iki masalda da ateşle kızdırılmış demirden bir eve girecek kahraman, adamın verdiği tüyü yakıp onu yanına çağırır. Muhtemelen adamın göl suyunu eve doldurmasıyla kahraman bu kızgın evde durmayı başarır ve hanın kendisine şart koştuğu oyunlardan birini daha başarıyla geçmiş olur.

2.1.3.1.3.10.Ağaç/ Ağaç Adam

Karaçay-Malkar Folklor adlı kitaptaki anlatılarda karşımıza çok çıkmayan olağanüstü varlıklardan ağaçlar, kitabın içindeki masallarda iki yerde anılmaktadır.

"Qara Koyançıq" [89-92]adlı masalda, genç kız boğazı kesilerek öldürülen ağabeyini büyük bir ağacın yanına götürür. Ağaca "Ey büyük ağaç, sen yarıl yoksa ben yarılacağım!" der ve ağaç ikiye ayrılır. Kız, ağabeyini buraya yerleştirip onun kıyafetlerini giyer ve birtakım olaylar yaşar. Olaylar sonrasında tekrar ağacın yanına gelen kız aynı şekilde ağacı ikiye ayırıp ağabeyini eski kıyafetleriyle giydirir, ardından ağaçtan bir tavşan olmayı diler ve tavşan olup oradan uzaklaşır. Burada bahsedilen ağaç, Türklerle ilgili olarak bilinen en eski kaynaklardan itibaren karşımıza çıkan"ulu/kaba/iri ağaç"tır. Bu ağaç insanı koruyan, ona güç veren, insanı refaha kavuşturan kutsal bir varlık olarak kabul edilmektedir (Boratav, 2012, 30). Genç kızın, ağabeyini ağacın içine koyması, bu ağacın onu koruyacağı ve onun iyileşmesine faydası olacağı düşüncesi

olmalıdır. Ayrıca kızın, ağaçtan bir tavşan olmayı dilemesi de bu ağacın, dilekleri gerçekleştirme gücünün olduğunu göstermektedir. Pervin Ergun, Türk destanlarından bazılarında "kaba ağaç" ile tanrısal gücün bağlantısı olduğunu belirtmektedir. Ergun, bu büyük, ulu ağacın bir "temsilci" olduğunu anlatmaktadır. Tanrı, "kutsal ağaç" vasıtasıyla han ya da han soyundan bir kimseyi yeryüzüne indirir, indirilen kişi ise tanrının düzenini yeryüzünde uygular (Ergun, 2012, 454). Masalda dileklerin kabul olmasının sebebi, ağacın bu kutsiyetine bağlanabilir. Genç kızın ağaç vasıtasıyla tanrıya yalvardığını söylemek mümkündür.

"Zalim Kişi" [309-311] adlı masalda, bir "ağaç adam"dan bahsedilir. Masalda anlatılan ağaç adamın, Türk mitolojisindeki "Şörele"ye bazı yönleriyle benzediği görülmektedir. İnsan gibi konuşan ve yürüyen Şörele, güneş doğarken ya da batarken ormana gelen ve yalnız olan insanlara görünen, insanları korkutmaya çalışan, onlarla birlikte oyun oynamaya insanları tuzağına düşürmeye çalışan bir varlık olarak anlatılmaktadır (Çetin, 2007, 9-11). Masaldaki ağaç adam avcıya akşamüzeri görünür, gece boyunca onunla sohbet eder, sonra da onu öldürmeye çalışır. Bu yönleriyle, masaldaki ağaç adam Şörele ile benzerlikler göstermektedir. Masaldaki avcıyı beden kuvvetiyle öldüremeyen ağaç adam, avcının tuzağına düşüp yaralanınca diğer ağaçları yanına çağırır, onların kendisiyle alay etmesi sonrasında mağarasına gider. Ağaç adamın insan bir karısı ve çocuğu vardır. Ağaç adam, karısını zorla orada tutmakta olduğu için karısı onu sevmemektedir. Masalın sonunda avcı, ağaç adamın canının bulunduğu küçük sandığı açmadan içindeki üç kargayı yakarak ağaç adamın ölmesine sebep olmuştur.

2.1.3.1.3.11.Oyuncak Bebek

"Sarı Etekli Satıkeç" [318-319] adlı masalda, hiçbir masalda karşımıza çıkmayan bir kahramanla karşılaşırız. Oyuncak bebek olan Sarı Etekli Satıkeç, sahibesi olan küçük kızın kendisini dışarıda unutmasına kızıp evini terk eder. Satıkeç etrafta dolanırken bir yandan da kendisiyle evlenecek bir erkek arar. Karşısına çıkan ilk iki talibi olan çobanları, kendisine iş yaptıracakları gerekçesiyle reddeder. Üçüncü talibi olan farenin kendisine iş yaptırmayacağını, hizmetçilerinin tüm işleri yaptığını söylemesi oyuncak bebeğin hoşuna gider ve farenin evlenme teklifini kabul eder. Fare ve bebek bir gün yemek bulmak için arabalarına binip, bir eve gider. Fare, kilere gidip de uzun süre gelmeyince Satıkeç onu merak etmeye başlar. Bu esnada yağan yağmur, arabanın dağılmasına, Satıkeç'in de kötü bir duruma düşmesine sebep olunca oyuncak bebek,

aslında kapana kısıldığı ve öldüğü için gelemeyen fareye ağıt yakarak oradan uzaklaşır, eski evine döner. Burada Sarı Etekli Satıkeç'in şiirsel bir dile sahip olduğuna ve insan gibi davrandığına dikkat çekmekte fayda vardır.

2.1.3.2.Masalların Çevre Bakımından Değerlendirilmesi

2.1.3.2.1.Yerin Altındaki Mekânlar

2.1.3.2.1.1.Olağanüstü Yaratıkların Yaşadığı Yerler

Masallarda yer altı dünyasında yaşayan, masalın ana kahramanına yardım eden ya da ona zararı dokunan yaratıklar anlatılmaktadır. Bu yaratıkların bulunduğu yerler bazı masallarda detaylı anlatılırken bazı masallarda kısaca anılmaktadır. Kahramanlar bu yerlere bir nesneyi ya da canlıyı takip ederek girmekte ve burada bir süre vakit geçirmektedirler.

"Musiliya" [92-96] adlı masalda, masalın ana kahramanı Musiliya ve onun üvey kız kardeşinin, kaybolan yumağını bulmak için yerin altındaki bir yarığa girdiği, burada emegen kadınla karşılaştığı anlatılmaktadır. Emegen kadın, iki kızdan da evinin tavan arasındaki altın ve gümüşlerini karıştırmasını istemektedir. Kadının evinin şekli hakkında başka bilgi bulunmamaktadır.

"Hannı Üç Caşı" [190-194] masalında, genç oğlanın bir adam tarafından yerin dibinde bir yere götürüldüğü anlatılmaktadır. Bu yer hakkında bilgi verilmemekle beraber, altmış emegenin burada bulunduğu ve et paylaşımını beklediği anlatılmaktadır. Emegenleri öldüren genç yeryüzüne çıkar, bunun nasıl gerçekleştiği anlatılmaz.

"Ayü Ulu Ağırcan" [183-186] adlı masalda, Ağırcan ve arkadaşlarının kendilerine zarar veren cüceyi takip ederek bir deliğe ulaştığı anlatılmaktadır. Ağırcan, deliğin başında bir kapı görür, arkadaşlarıyla konuşup kapıdan içeri girer. Girdiği yerde üç güzel kızın, bir ölünün başında ağladığını görür, onları da yanına alıp yeryüzüne çıkar. Kızları burada bırakan Ağırcan, deliğe tekrar iner, arkadaşlarının bağlı olduğu ipin kopacağını söylemesi üzerine burada kalmayı tercih eder, arkadaşlarından tokmağını ister. Arkadaşlarının tokmağını atmasının ardından bir ağacın dibine düşen Ağırcan, başını kaldırıp da ağaca baktığında büyük bir yılanın, ağaçtaki yuvalarında bulunan üç iri kuş yavrusunu yemeye çalıştığını görür. Kuşları kurtarıp onların annesiyle tanışır, anne kuşun istediği et ve suyu bulmak için etrafı gezmeye başlar. Burada anlatılan mekân, yer altındaki dünyadır. Ağaçların, nehirlerin olduğu, içinde insanların yaşadığı,

yeryüzünden çok fazla farkı olmayan bir dünyadır. Burada misafir olup, misafirlik eden yaşlılara ve onların ülkelerine yararı olan Ağırcan, anne kuşun kendisini yeryüzüne çıkarması için istediği et ve suyu bulunca kuşu yanına çağırır. Kuşun üzerine binen Ağırcan, yolculuğu boyunca ona et ve su verir, yolculuğun sonuna doğru yanındaki etlerin bitmesi üzerine denizden balık tutar, kuşa yedirir. Yani yer altında deniz de vardır. Kuş ve oğlan, yeryüzüne kadar gitmeyi başarırlar. Yeryüzüne ulaşan Ağırcan fenalaşır. İki dünyanın birbirinden tek farkı, onun soluduğu hava ya da yer altının yer üstünden farklı atmosferi olabilir. Bunun dışında iki dünyanın benzer çok yönü bulunmaktadır.

"Kesi Bir Qarış, Saqalı Miñ Qarış" [205-206]adlı masalda, cüce bir adamın üç defa bataklıkta kaybolmasını izleyen üç kardeşin, onun peşinden bataklığa girdiği ve cücenin sahibi olduğu ülkeye ulaştığı anlatılmaktadır. Uzun sakallı cüce, yaşadığı ülkeye getirdiği insanların kemiklerini ve kalplerini küçük evlere koymakta, bu insanların bedenini de bir sandıkta saklamaktadır. Ülkenin halkı, cücenin yaptığı kötülüklerden sıkılmış olsa da güçsüz oldukları için cüceyle mücadele edememektedir. Ülke hakkında verilen bilgiler bunlarla sınırlıdır. Üç kardeş, cücenin boynundaki kamçının yardımıyla yeryüzüne çıkar ve bir daha bu ülkeden söz edilmez.

Çalışmada yer alan masalların bazıları, çok yoğun şekilde olmamakla beraber, yer altında bir dünya olduğunu anlatmakta, insan ya da insanüstü varlıkların yaşamlarını burada sürdürdüklerini aktarmaktadır. Yeryüzünden yer altına inen insanların burada yaşamadığı, yeryüzüne çıkmak durumunda kaldığı görülmektedir. Yani hiçbir insan yer altında yaşamaya devam etmemekte, geldiği yere geri dönmektedir.

Türk halk anlatılarında gök, yer ve yer altı dünyalarından zaman zaman bahsedilmektedir. Altay Türkler'inde yer altı dünyasının dokuz kattan oluştuğu ve bu dünyanın hâkiminin Erlik Han olduğu inancı bulunmaktadır. Kırgızların bir atasözünde yerin kulağının yedi kat olduğu söylenmektedir. Yakut Türkleri'nin mitolojik anlatımlarının bazılarında yer altı dünyasının sekiz katlı olduğu anlatılmaktadır (Bayat, 2015, 55). Betül Görkem, 19. yüzyıl âşıklarından Develili Seyrânî'nin bir şiirinde yerin tabakalarını anlattığını belirtmektedir. Buna göre Seyrânî; yerin yedi kat altında bir deniz olduğunu, bu denizin içinde dünyanın iki katı büyüklüğünde bir balık olduğunu, balığın bir gözünün yeşil diğerinin mavi olduğunu, balığın bir kemiğinin Kaf Dağı kadar büyük olduğunu, balığın Allah'ın emrinden çıkmadığını ve bu nedenle dünyayı

yıkmaya çalışmadığını, balığın üzerinde taş ve mermer olduğunu, taşın büyüklüğünün dünya kadar olduğunu, taşın üzerinde büyük bir öküz ve onun önünde çimen olduğunu, öküzün bir tırnağının Kaf Dağı kadar büyük olduğunu, öküzün dişlerinin kar beyazı olup kendisinin sarı olduğunu, alnında işaret olduğunu, dünyanın bu öküzün boynunda olduğunu, öküzün Allah'ın emrinde olduğu için silkinmeyip dünyaya zarar vermediğini söylemektedir (Görkem, 2012, 163-164). Bu bilgilerden hareketle yerin altında birtakım varlıkların yaşadığı ve bu "yaşam"düşüncesinin, masallarımıza da etki etmiş olduğunu söyleyebiliriz. Fakat bu etkinin sınırlı olduğunu, yer altının detaylı olarak anlatılmadığını da eklemekte yarar olduğunu belirtmeliyiz. Çalışmada yer alan masallarda yerin katları ya da bu bölgelerin sahiplerine dair çok fazla bilgi bulunmamakta, "Kesi Bir Qarış, Saqalı Miñ Qarış" [205-206] masalı dışında, bulunulan yerlerin bir sahibinin olduğuna yer verilmemektedir. "Kesi Bir Qarış, Saqalı Miñ Qarış" [205-206]masalında, bulunulan ülkenin bir hükümdarının olduğu söylenmekte, halkının insan olduğu anlatılmaktadır. Masallarda bulunan yer altı dünyasıyla ilgili bilgiler bunlarla sınırlı kalmaktadır.

2.1.3.2.1.2.Kuyu

Masalların bazılarında masalın ana kahramanının bir kuyuya atıldığı ya da kendi isteğiyle kuyuya girdiği anlatılmaktadır. Kimi zaman sadece hapis durumunda kuyuda kalan kahramanın, bazı durumlarda kuyunun dibinde bir delik açtığı bazı durumlarda ise kuyunun içinde bulduğu bir delikten başka yerlere ulaştığı görülmektedir.

"Alaber bla Emegenle" [134-137], "Üsüp" [186-190], "Öksüz Caşçıq" [269-274], "Carlı Kişi bla Qatın" [311-316] adlı masallarda kahramanın ceza olarak kuyuya atıldığı görülmektedir. Bu kuyuların olağanüstü özellikleri bulunmamaktadır. "Carlı Kişi bla Qatın" [311-316] adlı masalda, genç kahramanın atıldığı kuyunun duvarını kazarak kuyudan kaçtığı, açtığı tünelin bir yer altı evine denk geldiği anlatılmaktadır. Bu evin de olağanüstü bir özelliği olmayıp, bey kızının saklanması amacıyla yapıldığı görülmektedir. Ev, günlük yaşamda kullanılan eşyalarla döşenmiş olup, kızın yemek saatlerinde bir hizmetçinin ona tepsiyle yemek getirdiği anlatılmaktadır. Hizmetçi tepsiyi bırakarak yer üstüne çıkmakta, kız yemek yedikten sonra tepsiyi almaya gelip tekrar geldiği yere dönmektedir.

"Halal Somla" [137-140] adlı masalda, genç adamın arkadaşlarıyla bir su kuyusuna rastladığı, arkadaşlarıyla kararlaştırıp kuyuya indiği, kuyunun dibinde kemik yığını

görünce duvarda bulunan bir deliğe girdiği anlatılmaktadır. Bu delikte güzel bir kız, bir genç erkek ve bir de kurbağa bulunmaktadır. Genç, kurbağanın mı kızın mı daha güzel olduğunu adama sorar. Adam, hangisi sevgi doluysa onun güzel olduğunu söyleyince genç erkek, yanına gelir, adamın kamasını alıp kızın başını keser. Genç, kuyunun dibindeki kemiklerin bu kızı seven adamların kafa kemikleri olduğunu, kızın onların başını kestiğini anlatır. Kendisinin kızdan ne kadar nefret ettiğini anlatıp, adama kendisini kurtardığı için teşekkür eder. Genç, adama ileride bulunan altın kaleye gidip istediği kadar altın almasını söyler. Adam altınları alıp kuyudan yukarı çıkar.

2.1.3.2.2.Yeryüzündeki Mekânlar

2.1.3.2.2.1.Demir Ev

Masalların birkaçında, masalın ana kahramanının kızdırılmış demir bir eve girmesi gerektiği anlatılmaktadır. "Toğuzaq" [96-101], "Üç Caş bla Ataları" [219-222] adlı masallar bunlara örnek olarak verilebilir. Her iki masalda da ağzına göl suyunu sığdıran bir adamın yardımıyla bu oyun kazanılır. Evin özelliği ya da adamın yardım etme şekli hakkında bilgi bulunmamaktadır.

2.1.3.2.2.2.Deniz Ortasındaki Ev

"Alaber bla Emegenle" [134-137] adlı masalda, Alaber'in yakalamaya çalıştığı bir kuştan söz edilmektedir. Kahramanın aradığı kuş, göl ortasında bir evin çatısında bulunmaktadır. Buna benzer bir durumun "anka" kuşu için anlatıldığı da bilinmektedir. Anka kuşunun bulunduğu yer bazı kaynaklarda deniz ortasında bir ağaç olarak geçmektedir (Batislam, 2002, 196). Burada önemli olan ev olmasından ziyade bir suyun içinde/ortasında bulunması olabilir.

2.1.3.2.2.3.Kale

Masalların birçoğunda hanlardan, onların kalelerinden bahsedilmektedir. Ayrıca hanların dışında kale sahibi olan varlıklardan da söz edilmektedir. Bazı masallarda kalelerde bulunan han kızlarından bahsedilmekte, kızların ağabeylerinin kaleyi koruduğu anlatılmaktadır. Adı geçen kalelerin hakkında çoğu zaman bilgi verilmemektedir.

"Toğuzaq" [96-101], "Üç Caş bla Ataları" [219-222] ve "Beşni Kiçisi Kiçibatır" [259-269] adlı masallarda bir sarıvbekin(ejderhanın) koruduğu kaleden bahsedilmektedir. Kız almaya giden gelin alayının fırtınadan vs. kurtulmak için girdiği bu kalede kimse

bulunmamaktadır. Fakat kalenin içinde, sanki misafir bekleniyormuş gibi sofraların hazır olduğu, ortamda biri varmış havasının olduğu anlatılmaktadır. Burada konaklayan kafilenin, gelinleri alıp dönerken yine aynı kalede konakladığı, ertesi gün kalenin sahibi olan sarıvbekle karşılaştığı anlatılmaktadır. Bu kalenin sarıvbeke ait olduğu, onun izni olmadan kimsenin burada kalamayacağı söylenmekte, sarıvbekin bu izinsiz kullanım sonucunda onlara ceza verdiği görülmektedir.

"Halal Somla" [137-140] adlı masalda, genç adamın girdiği kuyuda karşılaştığı genç oğlan tarafından altın bir kaleye yönlendirildiği anlatılmaktadır. Bu kalenin içi de altın doludur. Fakat kale hakkında verilen bilgi bununla sınırlıdır.

2.1.3.2.2.4.Mağara

Masalların bir kısmında insanların, hayvanların veyahut olağanüstü varlıkların mağaralarda yaşadığı anlatılmaktadır. "Ayü Ulu Ağırcan" [183-186], "Zalim Kişi" [309-311] gibi masallarda insanların zorunlu olarak yaşadığı anlatılmakta, bunun dışında insanların bu yerlerde değil evlerde yaşadığı belirtilmektedir.

Masallardan bazılarında emegenlerin mağaralarda yaşadığı anlatılmaktadır. "Ayseyin" [206-208], "Sen a harib, oynay aylana köreme!" [277-279] gibi masallarda, emegenlerin mağaralarında hayvan beslediği, eline geçirdiği insanları bu mağaralarda esir ettiği anlatılmaktadır.

"Öksüz Caşçıq" [269-274] masalında, kırlangıçların bulunduğu, onların yuva olarak kullandığı bir mağaradan söz edilmektedir.

"Eki Qarnaş" [305-309] adlı masalda ayı, kurt ve tilkinin gecelediği, hepsinin ayrı büyüklükte yataklarının bulunduğu bir mağaradan bahsedilmektedir. Bu mağara, hayvanların sürekli kaldığı bir yer olmayıp, görüşecekleri, eğlenecekleri zaman kullandıkları bir yerdir. Mağarada, hayvanların eğlenmek için akordeon çaldığı da anlatılmaktadır.

Masallardaki masalların olağanüstü özellikleri bulunmayıp, burada yaşayan varlıkların bir barınağı olarak anlatıldığı görülmektedir.

2.1.3.2.2.5.Koş

Masalların bazılarında Karaçay-Malkar hayvancılık yaşamının izleri görülmektedir. "Qızbay Cürük" [235-249], "Han Ulu Mamuçaçar" [101-107] gibi birkaç masalda,

masal kahramanlarının hayvan derilerinden barınaklar yaptığı anlatılmaktadır. Bu barınakların Karaçay-Malkar dilindeki karşılığı "koş"tur. Koş, "yaylalarda kurulan hayvan ağılı ve barınak" demektir (Tavkul, 2000, 270). Yaşamının bir kısmı köyde bir kısmı ise dağlarda geçen halkın bu tür barınaklarda kalması, masallara da yansımaktadır. Özellikle "Qızbay Cürük" [235-249] adlı masalda, koşa çıkmanın zamanının geldiğinden bahsedilmekte, genç oğlanın evde kalmayıp anne ve babasına katılarak dağa, hayvan yaymaya çıktığı anlatılmaktadır. Koşlara zaman zaman misafir gençlerin geldiği, burada geceleyip yollarına devam ettiği de masalda yer alan anlatımlardandır.

2.1.3.2.2.6.Kaf Dağı

"Assı Quş" [113-115] adlı masalda, "Anqo" adlı asi kuşun cezalandırılmak için gönderileceği yerin Kaf Dağı olduğu anlatılmaktadır. Türk dünyası anlatımlarında sık sık yer bulan ve nerede olduğu, gerçekte var olup olmadğı bilinmeyen bu dağın, masalda da ayrıntılı olarak anlatılmadığı görülmektedir. Kaf Dağı, uzun zamanlardır araştırılan, hakkında kesin bilgilere dayanılamayan bir dağ olmakla beraber, bu dağın sadece sembolik bir ifade olduğu da düşünülmektedir. Zerdüştiliğin kozmolojik anlayışında Kaf Dağı'nın Kafkas Dağları'ndan Elburz olduğu inancı bulunmaktadır. İran mitolojisindeki Simurg kuşunun Türk mitolojisindeki Anka kuşuyla benzerliği ve her ikisinin de bilinmeyen bir dağda yaşadığı düşüncesi (Demirci, 2001, 145), Kaf Dağı ile ilgili bilgilerin Zerdüştlükten etkilenmiş olabileceğini göstermektedir. Ayrıca masalda kuşun, padişah tarafından cezalandırılmak için Kaf Dağı'na gönderildiği anlatılmaktadır. Kaf Dağı'nın "cezalandırma amaçlı kullanılan bölge" olarak anılması, Yunan mitolojisindeki "Prometheus"[170] ve Adige mitolojisindeki "Nesren-Jak'e"[171] adlı kahramanların Kafkas Dağları'na gönderilerek cezalandırılmasını akıllara getirmektedir.

2.1.3.2.2.7.Renkli Yerler

Çalışmada yer alan masalların bazılarında, yeri göğü aynı renkte olan ya da tamamıyla tek renk olan yerlerden bahsedilmektedir. Bu yerler, masal kahramanlarının ulaşmaya çalıştıkları amaçlara ulaşmaları için geçtikleri birer sınav yeri gibidir. Ana kahraman,

---

[170] Konuyla ilgili detaylı bilgi için bknz: Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996, s.254-257.

[171] Konuyla ilgili detaylı bilgi için bknz: Mikhail Mizhaev ve Madina Paştova, *Çerkes Mitolojisi Ansiklopedisi,* Çerkessk-Nalçik-Maykop, 2012, .s.228.

kimi zaman bu renkli yerlerdeki yaratıklarla mücadele etmekte kimi zaman da onlarla işbirliği yapmaktadır.

"Alaber bla Emegenle" [134-137] adlı masalda "Alaber" adlı kahramanın, karşısına çıkan üçlü yol ayrımında orta yoldan devam ettiği anlatılır. Yolda ilerleyen gencin karşısına önce kızıl renkle boyalı bir ülke çıkar. Bu ülkenin insanları, yeri, gökyüzü kızıldır. Buradaki Qızıl Fuk'la savaşıp onu öldüren genç, yoluna devam eder. Karşısına mavi renkli bir ülke çıkan oğlan, buranın insanlarının, yerinin ve göğünün mavi olduğunu görür. Buradaki Kök Fuk'la da savaşan genç, onu da öldürerek yoluna devam eder. Masalda fukların ölümünden sonra memleketin renk değiştirmesi vs. söz konusu değildir. Yani başlarındaki yönetici ile ülkenin rengi, benzer yönleriyle anılmakla beraber yöneticinin ölümüyle belli şeylerin değişmediği görülmektedir. Kızıl ve mavinin mitolojimizdeki karşılığına baktığımızda olumlu ve olumsuz düşünceleri çağrıştırabildiği görülmektedir. Kızıl renk, Türk mitolojisinde genellikle "güç, iktidar, şiddet, yoğunluk" gibi anlamları karşılamaktadır. Mavi renk, "akıl, idrak, sağduyu, sadakat" gibi olumlu anlamlar taşımakla beraber "cenaze, ölüm" gibi anlamları da çağrıştırdığı bilinmektedir (Çoruhlu,2002, 184-189). Fukların masallarda iyi niyetli varlıklar olarak anlatılmamasından hareketle, onların renklerin olumsuz özelliklerini taşıdığını düşünecek olursak, her iki fukun da renkleriyle ülkelerine sıkıntı verdiği, güçleriyle insanları zora soktuğu, onların yaşam hakkını elinden aldığını söyleyebiliriz.

2.1.3.2.2.8.Birbirine Açılan Odalar

"Tulpar Caş" [159-162] adlı masalda, bir duvarın içinde bulunan eşik ve birbirine açılan dokuz odadan bahsedilmektedir. Masalın ana kahramanı, yanından ayrılan adamı takip edip, onun geçtiği eşikten geçer. Girdiği ilk odada, arkadaşı olan adamın bir kadına dönüştüğünü ve intihar ettiğini görür. Her odanın birbirine açıldığını gören kahraman, diğer odalara da sırasıyla girer ve her odada ayrı bir ölü görür. Girdiği son odada yaşlı bir kadına rastlayan oğlan, ilk odadaki kadının onun gelini olduğunu ve emegenlerden öcünü aldığını öğrenir. Yaşlı kadın makasını göğsüne vurup intihar etmeden önce oğlana, evdeki altın ve gümüşü alıp gitmesini söyler ve ölür. Bu masalda anlatılan iç içe odalar, son derece ilginç, hayal dünyasındaymış hissini veren yerlerdir. Her odada ayrı bir ölünün bulunması, genç ve yaşlı kadınların intiharı ilginç olaylardır. Masalın ana kahramanı, kadının öldüğünü diğerlerine haber vermek için her odanın eşiğini aştığında, geçmiş olduğu eşiklerin kapandığını görmektedir. Duvarın üzerindeki son eşiğin hala

varlığını sürdürdüğü masalın sonunda anlatılmakta, bunun da açılmadığı söylenmektedir. Böylece masala az da olsa bir efsane havası katılmakta, masalın olağanüstülükleri gerçeğe yaklaştırılmaktadır.

2.1.3.2.2.9.Mezar

Çalışmada yer alan bazı masallarda mezarlardan ya da mezarlıklardan bahsedilmektedir. Mezarlık genel olarak anlatıldığı gibi, detaylı bilgilerin verildiği de olmuştur.

"Külbulğawuç" [109-112] adlı masalda, üç kardeşten en küçüğünün babasının mezarı başında nöbet tuttuğu anlatılmaktadır. Sabaha karşı mezarlıkta bir hareket gören genç, toprağı eliyle kazar, karşısında üç tane at görür. Bu atlar farklı renklerde olup, üzerlerinde giyicisinin kıyafetini de taşımaktadır. Mezarda bulunan atlar, gencin geleceğini etkilemekte, onun han kızıyla evlenmesini sağlamaktadır.

"Emegenle bla Atabiyları" [112-113] adlı masalda, genç kahramanın babasının mezarı yanına gittiği, onunla konuştuğu anlatılmaktadır. Gencin mezar içindeki babası, oğluna öğüt vermektedir.

Masallarda anlatılan mezarlardan ziyade, burada gömülü olan ölülerin ilginç özellikleri olduğunu söylemekte yarar vardır. Özellikle "Emegenle bla Atabiyları" [112-113] masalında gömülü adamın oğluyla konuşabilmesi, onun yaşadığını göstermektedir. Normal dışı olan bu yaşam, eski Türk topluluklarının inançlarını akla getirmektedir. Ölümden sonra yaşam inancına sahip olan Türk topluluklarının bir kısmı, ilkel dönemlerde atalarının ruhlarına duyduğu saygıyı göstermek için kurbanlar kesmiş, onların yaşamının devam ettiğine inanmışlardır. Bu inanma sistemi, onların mezarlarına da saygı duymalarını sağlamış, atalarının mezarlarına saldıranları ya da mezar hırsızlarını ağır şekillerde cezalandırmalarına sebep olmuştur (Kafesoğlu, 1998, 304). Masalda oğlanın mezardaki babasıyla konuşması, "atanın ölmediği, dünya değiştirdiği" inancını yansıtmaktadır. Ölen adamın oğluna tavsiyede bulunması ise doğruları bildiği, oğlunu korumaya çalıştığı şeklinde yorumlanabilir. Bu da atanın bilgisinin ve söylediği sözlerin doğru olduğunu düşündürebilir.

***

Karaçay-Malkar Folklor kitabında yer alan ve yukarıda incelenen masallar, Karaçay-Malkar sözel edebiyatı açısından önemli bir yere sahiptir. Sadece bu kitapta yer alan

masalların sayısı ve çeşitliliği bile, halkın bu türe verdiği önemin ne kadar büyük olduğunu göstermektedir.

Çalışmada yer alan masalların kahramanlarının çok çeşitli olduğu, bazı kahramanların birden fazla başlıkta değerlendirildiği görülmektedir. "Toğuzaq" [96-101], "Beşni Kiçisi Kiçibatır" [259-269] adlı masallar buna örnektir. Bazı masallarda kahramanların insan olsa da olağanüstü özellikler gösterebildiği görülmüştür. Kimi zaman don değiştiren bu insanların, kimi zaman da sihirli güçlere sahip olduğu anlatılmaktadır. "Aci Beci Tawruhu" [153-156], "Aşıq" [156-159], "Beşni Kiçisi Kiçibatır" [259-269] bu tür masallardandır. Özellikle insan kahramanların bazılarının masallarda benzer özellikler taşıdığı görülmektedir. "Üç Qarnaş" [151-153], "Aci Beci Tawruhu" [153-156], "Burunsuz Bekir" [163-170] bu masallara örnek olarak verilebilir. Masallarda yer alan hayvanların da bazı masallarda çeşitli özelliklerinin ön plana çıkarıldığı, hayvanların davranış şekillerine göre bir kimlik kazandırıldığı görülmektedir. "Ayü, Börü, Tülkü" [322-323], "Qoy bla Eçki" [329-331] bu masallardandır. Masallarda, tilkinin "kurnaz", ayının "güçlü", koyunun "saf" olması gibi özellikler kullanılmıştır. Bunun yanı sıra "Toğuzaq" [96-101], "Beşni Kiçisi Kiçibatır" [259-269], "Maralnı Caşı" [296-297] gibi masallarda, hayvanların inanç dünyasındaki yerlerine de vurgu yapılmıştır. Geyik gibi Mitolojik Ana ile bağlantılandırılan bazı hayvanlar[172] masallardaki olaylara katılmış, halkın inançları masallara yansıtılmıştır.

Masallarda yer alan kahramanların çok farklı olaylar yaşamakla beraber bazen benzer olaylar yaşadığı da görülmektedir. Bu benzerlikler masalların oluşumu esnasında başka anlatımlardan etkilendiğini göstermektedir. Bunun yanı sıra bazı masalların Anadolu ve dünya masallarıyla bağlantılı olduğu görülmektedir. Karaçay-Malkar masallarının çevresindeki sözel edebiyatlarla etkileşimde olduğu anlaşılmaktadır.

"Musiliya" [92-96], "Kesi Bir Qarış, Saqalı Miñ Qarış" [205-206] gibi masallarda olağanüstü olayların yaşandığı görülmekle beraber, "Qatın Qazğan Col" [115-129], "Qıyın Cazıwlu Qız" [299-302], "Guduçula" [281-284] gibi masallarda gerçekçi kahramanların olduğu, bazılarında ise çok gerçekçi olayların yaşandığı görülmektedir. Türk masallarının özellikle kırsal kesimde anlatılırken olağanüstü özelliklerin azaltılarak gerçekçi bir anlatıma kavuşması (Boratav, 2003, 101) özelliği kitapta yer

[172]Konuyla ilgili detaylı bilgi için bknz: Nilgün Dalkesen, "Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Kültüründe Geyik Kültü", *Millî Folklor*, Sayı 106, 2015, s. 58-69.

alan bazı masallarda kendini hissettirmektedir. Böylece masalların hayalî dünyasından gerçek dünyaya geçişler mümkün kılınmaktadır.

Yukarıda ele aldığımız masalların bazılarında olayların çok farklı mekânlarda geçtiği görülmektedir. Çoğunlukla yeryüzüyle ilgili anlatılan masalların bir kısmı yer altında geçmektedir. Öyle ki masalların birkaçında geçilen bir delik ve bunun sonucunda gidilen yeni bir dünyadan bahsedilmektedir. Bu mekânlar, Karaçay-Malkar halkının hayal dünyasıyla, özellikle putperest dönemdeki inanç dünyasıyla kurulan bağlantının[173] göstergesidir. Bazı masallarda anlatılan olağanüstü varlıklar, anlatılan bu farklı mekânlarda yaşayabilmektedir.

Karaçay-Malkar masallarındaki zengin hayal gücü, masalların çok çeşitli motiflere sahip olmasını sağlamış, bazen benzer bazen de farklı sebeplerle bu motifler kullanılmıştır. "Kahramanın ruhunun bedeni dışında bulunması", "gören kişiyi öldüren güzellik", "hain kardeş", "kötü üvey anne", "şifâlı meyve", "don değiştirme" vb. sayılabilecek pek çok motif bunlara verilebilecek örneklerdendir.

2.1.4.Halk Hikâyelerinin Değerlendirilmesi

Çalışmada yer alan "türkülü hikâye" metnini tahlil ederken İsmail Görkem'in *Halk Hikâyeleri Araştırmaları: Çukurovalı Âşık Mustafa Köse ve Hikâye Repertuvarı*[174] adlı çalışmasından yararlanılmaktadır. Bu eserde yer alan hikâye tahlil metodu ve hikâyelerin türsel özellikleriyle ilgili tespitlerin pek çoğu, çalışmadaki hikâye metniyle uyum göstermektedir. Metnin geçirdiği evreler ve metnin tahlili açısından bu kitaptaki bilgiler bize ışık tutmaktadır.

2.1.4.1.Türkülü Halk Hikâyesi

2.1.4.1.1.Altınkekel [224-235]

"Altınkekel" adlı metin, *Karaçay-Malkar Folklor* kitabında "Comakla"(Masallar) bölümünde bulunmaktadır. Çalışmada bu metni masal olarak değil, türkülü halk hikâyesi olarak değerlendirmenin daha uygun olduğunu görmüş bulunmaktayız.

Metinde geçen bazı anlatımlar, parçanın masala yakın özellikler gösterdiğini, metnin masaldan halk hikâyesine geçiş evresinde olduğunu düşündürmektedir. Hikâyede,

---

[173] Ayrıca bknz: "2.1.3.1.3.6.Uzun Sakallı Cüce" başlıklı bölüm.
[174] İsmail Görkem, *Halk Hikâyeleri Araştırmaları: Çukurovalı Âşık Mustafa Köse ve Hikâye Repertuvarı*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2000.

Altınkekel'in koyunlarının peşinden bir deliğe girdiği ve burada yeni bir yer ile karşılaştığı anlatılmaktadır. Yeni bir dünya, yeni bir ülke gibi anlatılan bu yerde birtakım doğaüstü olayların olduğu görülmektedir. Bulunduğu ağaç dibinde uyuklayan Altınkekel, iki yaşlı adamın oğlanın köpekleri tarafından çekiştirilmesi sonucu uyanır. Yaşlı adamlar ıslık çalarak altın yeleli, altın koşumlu, üzerinde kaval, bıçak ve zırh olan bir at çağırırlar. Atın üzerindeki kavalları alan yaşlılar, çaldıkları kavalın sesiyle Altınkekel'in kaybettiği koyunları ve ak koçu kendilerine çekerler, fakat oğlanın bu hayvanları almasına bir süreliğine müsaade etmezler. Oğlanın sabrederek istediklerine ulaşacağını söylerler, onu yemeğe davet ederler. Yemekte, oğlanın rüyalarına giren kızdan bahsederler. Yaşanan bu olaylar ve olayların geçtiği yer, masal dünyasından alınan bir kesit gibidir. Metinde Altınkekel'in bulunduğu yerlerle ilgili kesin adlandırmaların olmadığı, "köy, ülke" gibi kullanımların olduğu görülmektedir. Halk hikâyelerinde olayların geçtiği yerlerin genellikle adlandırıldığı bilinmektedir. Buna karşılık masallarda olayların yaşandığı yerlerin adlarının çoğu zaman verilmediği, belirgin adların bulunmadığı bilinmektedir. Metin bu açıdan masal özelliği göstermektedir. Fakat bunlara rağmen metnin türkülü halk hikâyesi olduğuna yönelik kanıtlar daha kuvvetlidir.

Metnin türkülü halk hikâyesi olduğu düşüncemiz birkaç sebebe dayanmaktadır. Metinde yer alan ve ana kahraman olan Altınkekel'in kavalı eşliğinde seslendirdiği türkülerdir. Bu türkülerin kafiyeli söylendiği, dörtlüklerden oluştuğu görülmektedir. Aşağıda yer alan metin, parçada yer alan ve metne aktarılmış olan türkülerdendir:

Har keçe sayın, bilmey turğanlay,
Allıma qısha kelese.
Söz aytama desem, tas bolub ketib,
Cüregime awruw berese.

Bir köb termildim, dıgalas etib,
Kim bolğanıngı bilirge.
Bir ullu quş a bolub qalğayem,
Seni ızıñdan sürürge.

Seni körgenli, süymeklik singib,
Ketmezlik awruw tabhanma.
Men caşawumu berib qoyarem

Sennge eltir colnu aythannga.

Bu seyir tüşle horlalla meni,
Madarsız bolub catama.
Men awrub catsam, kim qararıqdı
Meni carlı saqat atama?! (Ortabaylanı, 1987, 225).

Metinde, ana kahraman Altınkekel'in türkü söyleyerek ve kaval çalarak meramını anlattığı belirtilmekle beraber, onun neler söylediği sadece bir bölümde aktarılmaktadır. Altınkekel'in Madina karşısında söylediği türküyü aynı şekilde kızın babasına aktarması da özetlenerek anlatılmıştır, türkünün tekrarı metin olarak verilmemiştir. Bu durum, sözel bir metnin yazıya aktarılması esnasında yapılan değişikliklerle bağlantılı olabilir. Türkünün sözlerinin aynı olmasından dolayı tekrara gitmemek için bu ikinci türküye yer verilmeyerek özetleme yapmanın daha uygun olduğu, derleyici tarafından düşünülebilir. Söz konusu özetlemenin sebebi, anlatıcının tekrar yapmak istememesi de olabilir.

Metnin türkülü halk hikâyesi olmasının diğer bir sebebi Altınkekel'in âşık olma şeklidir. Altınkekel ve Madina birbirlerinin rüyalarına girerler; gençler bu şekilde âşık olurlar. Umay Günay, rüyada sevgiliyi görerek âşık olma motifinin dünya edebiyatında ve ilkel kabilelerin âyinlerinde görüldüğünü, Türkler'de rüya görmenin başka şeylere de kapı açtığını belirtmektedir. Rüyasında sevgilisini bulan kişi aynı zamanda tanrı aşkına ulaşmak için saz şairliğinin usullerini de öğrenmiş olur (Günay, 1986, 113). Altınkekel'in ikinci evliliğini de bir askerin kızıyla yaptığı görülür. Asker, Altınkekel ile kızını evlendirmeyi düşünür ve oğlana kızının resmini gösterir. Altınkekel, resimdeki kızın güzelliğine hayran olur, kıza âşık olur. Bu iki âşık olma şekli[175], halk hikâyelerinde bulunan motiflerdendir. Metin bu özellikler dikkate alındığında türkülü halk hikâyesine daha yakın gibi görünmektedir. Bu nedenlerden dolayı, bu metnin türkülü halk hikâyesi olduğu söylenebilir.

a. Olay Örgüsü

Giriş Bölümü

1. Fakir bir oğlanın, yirmi yaşına gelince köylüleri tarafından evlendirilmesi, yeni evlenen çifte, geçimleri için hayvan verilmesi.

[175] Halk hikâyelerinde âşık olma motifi ile ilgili detaylı bilgi için bknz: Erdoğan Altınkaynak, "Âşık Şeref Taşlıova'nın Kendi Tasnifi Hikâyelerinde Aşkın Doğuşu", *Karadeniz (Black Sea-Черное Море)* , Sayı 21, s.104-112.

2. Yeni evlenen çiftin bir süre sonra altın kâküllü bir oğullarının olması, adının "Altınkekel" konulması.

3. Büyüyen Altınkekel'in babasıyla hayvan yayması, vahşi hayvanlarla boğuşması, vahşi hayvanları öldürüp köye getirmesi.

4. Altınkekel'in köylüye kullanması için yeni otlaklar bulması.

5. Genç oğlanın ovada bir boğaya kurtların saldırdığını görmesi, kurtların bir kısmını öldürüp kalanını kaçırması, parçalanmış boğanın iki böbreğini iki köstebek yuvasına gömmesi.

6. Gencin bir süre sonra köstebek yuvalarının kenarında iki köpek yavrusu görüp onları sahiplenmesi, iki yıl içinde iki köpeğin çok iri ve güçlü olması.

Gelişme Bölümü

1. Altınkekel'in on beş yaşına girince her gece rüyasında güzel bir kızı görmesi.

2. Baldıran otunun sapından yaptığı kavalı çalıp koyun güden oğlanın kavalının sesinin doğadaki tüm canlıları etkilemesi, onları büyülemesi.

3. Oğlanın kavalını duyan ak bir koçun, oğlanın koyunlarının arasına girmesi, oğlanın bunu fark etmesi üzerine kaçıp bir deliğe girmesi, sürüdeki koyunların da ak koçu takip etmesi.

4. Oğlanın iki köpeğiyle ak koçu takip etmesi, deliğe girmesi.

5. Altınkekel'in deliğe girince aydınlık ve meyve ağaçlarıyla, kayalarla dolu bir yeri görmesi, buradaki elma ve üzümden yiyen oğlanın uyuyakalması.

6. Uyanan oğlanın iki ak sakallı yaşlıyı görmesi ve onlarla konuşması.

7. Yaşlıların seksen beş yıldır yabancı kimsenin o bölgeye gelmediğini söylemesi ve onlardan birinin ıslık çalarak altın yeleli, altın koşumlu bir atı çağırması.

8. Gelen atın terkisinde iki kaval, iki altın bıçak ve demir bir zırh olduğunu Altınkekel'in görmesi.

9. Yaşlıların iki kavalı alıp çalmaya başlaması üzerine gölün kıyısındaki kamışlıktan bin koyun ve bin keçinin çıkması, ak koçun görünmesi.

10. Altınkekel'in kaybolan sürüsünü almaya çalışması üzerine yaşlıların ona sabretmesini söylemesi, onu evlerine konuk olarak kabul etmesi.

11. Yaşlıların evine konuk olan Altınkekel'in onlardan, rüyasında gördüğü kızın o memleketin hanının kızı "Madina" olduğunu, kızın başka hanın yeğeniyle evlendirileceğini, kızın Altınkekel'i rüyasında görüp ona âşık olduğunu öğrenmesi.

12. Altınkekel'in kızı istemeye giderse babasının kızını vermeyeceğini söyleyen yaşlıların oğlana beyaz bir at vermeleri, ata binip hanın evine gitmesini söylemeleri, hiçbir zaman konuşmamasını sadece kaval çalmasını tembihlemeleri, atın dediklerini dinlemesini söylemeleri.

13. Oğlanın eline bir zırh veren adamların, oğlana zırhı giyerse korkunç görüneceğini, birini korkutmak isterse bunu giymesi gerektiğini söylemeleri, dediklerini dinlerse iyi şeyler olacağını anlatmaları.

14. Yaşlıları dinleyen oğlanın evine gidip bir ay içinde döneceğini söylemesi, iki köpeğiyle delikte geçip yaşlıların dediklerini yapmak için yola çıkması.

15. Verilen eşyaları alan oğlanın ata binip hanın evine doğru ilerlemesi.

16. Atın kara bir nehrin kenarında durması, oğlanın da attan inip uyuması.

17. Nehir kenarına gelenlere yol vermeyen köpeklerinin havlamasıyla Altınkekel'in zırhını giymesi, içinde han kızının da olduğu faytondaki kızları korkutması, onları kaçırması.

18. Han kızını gören Altınkekel'in kavalını çalmaya başlaması ve kızlar da dâhil tüm canlıları kavalın sesine hayran bırakması.

19. Kıza sevdasını kaval çalarak anlatan gencin kızı etkilemesi, kızın oğlanın iyi biri olduğunu düşünmesi.

20. Kavalla denilenleri anlayan kızın oğlanın kavalını istemesi, onun kavalla anlattıklarını babasına aktaracağını söylemesi.

21. Oğlanın kavalını veremeyeceğini belirtmesi, kızın babasına da aynı şekilde derdini anlatabileceğini söylemesi, kızın grubuna katılmak için izin istemesi.

22. Oğlanın grubuna katılmasına izin veren kızın arkadaşlarıyla ve oğlanla kaleye gitmesi, oğlanın korkunç görüntüsünden dolayı kaleye alınmaması.

23. Kavalcının gösteri yapacağını duyan hanın Altınkekel'i kaleye kabul etmesi, gösteri gününün ertesi gün olacağının belirlenmesi.

24. Ertesi gün hanın halkının önünde kaval çalan ve derdini anlatan Altınkekel'in kavalının sesinin herkesi etkilemesi.

25. Israr üzerine ikinci defa kaval çalınması, kavalın sesini beğenen fakat her kaval çalana kızını veremeyeceğini söyleyen hanın Altınkekel'i kale dışına göndermek istemesi.

26. Altınkekel'in kendisine saldıran askerleri kılıcıyla öldürmesi ve kaçırması, hanın onun gücünü görüp oğlanı tekrar kalede misafir etmesi.

27. Oğlanın atının, önüne konulanları yememesi, içmemesi, hanın sözlerine kanmaması konusunda Altınkekel'i uyarması, oğlanın atının dediklerini yerine getirmesi, kendisine saldıran hanın adamlarını öldürmesi.

28. Hanı sınamak isteyen oğlanın üzerine kan sürüp ölü taklidi yapması, hanın ondan ölen askerlerinin öcünü almak isteyip cesedinin yakılmasını emretmesi.

29. Altınkekel'in yakılmak üzereyken askerlerle boğuşması, hanın hiç askerinin kalmaması.

30. Hanın kızını başkasıyla evlendirmek için söz verdiğini söylemesi, kızının da oğlanın korkunç görüntüsünden dolayı onunla evlenmek istemeyeceğini söylemesi.

31. Altınkekel'in halkı kaleye çağırtması, hanın, kızının ve halkın önünde zırhını çıkarması, han kızının altın perçemli oğlanın rüyasında gördüğü oğlan olduğunu anlaması, onun evlenme teklifini kabul etmesi, düğünlerinin yapılması.

32. Altınkekel'in evlendikten sonra hana yardım etmesi, onun yiğitliğinin komşu memleketlerde de duyulması.

33. Altınkekel'in ününü duyan ve eski damat adayının amcası olan Han Tengiz beyin, Altınkekel'in başka yerde olmasını fırsat bilip handan kızını istemesi, hanın kızını vermesi.

34. Altınkekel'in karısının diğer han tarafından götürüldüğünü öğrenmesi, hanın peşine takılıp onun askerlerini korkutması, karısını geri alması.

35. Hanın ölmesinin ardından malı ve toprağının Altınkekel'e kalması, Altınkekel'in bunları halka paylaştırması, ülkesinin kalkınması.

36. Altınkekel'in karısının bebek doğurması.

37. Bir süre sonra ülkede kötü bir koku yüzünden insanların nefes alamaması, Altınkekel'in karısı ve bebeğinin ölmesi.

38. Altınkekel'in karısı ve oğlunun mezarı başında ağlaması, eskiden atının sözünü dinlemediği han kızını alıp kendi köyüne dönmediği için pişmanlık duyması.

39. Bir gün mezar başında ağlayan Altınkekel'in yanına bir atın gelmesi, atın onunla konuşup, oğlanın anne babasının yanına dönmesini söylemesi, ardından da dağ ardındaki prensesin onu mutlu edeceğini anlatması.

40. Atın dediklerini dinleyen Altınkekel'in halkıyla vedalaşıp atına binerek ülkeden ayrılması.

41. Zırhını giyen oğlanın kara denizin yanında bir grup askerle karşılaşması, onlara kaval çalması, askerlerin kavalın sesinden etkilenmesi.

42. Kavalını isteyen askerin olumsuz cevap alınca, emrindekileri Altınkekel'in üstüne salması, oğlanın bu askerleri yenmesi.

43. Çirkin görüntüsünün Allah vergisi olduğunu, bunun için zulme uğranmaması gerektiğini söyleyen Altınkekel'in zırhını çıkarması, asker grubunun Altınkekel ile arkadaş olup onu dağ ardındaki ülkelerine götürmek için ısrar etmesi.

44. Altınkekel'in onlara itiraz ederken asker başının, kızının resmini Altınkekel'e göstermesi ve damadı olmasını teklif etmesi.

45. Altınkekel'in ölen karısı Madina gibi güzel olan bu resimdeki kızdan hoşlanması ve askerlerle beraber onların ülkesine gitmesi.

46. Gittiği yerin Madina'nın eski sözlüsünün şehri olduğunu gören Altınkekel'in eskiden yaşadıklarını ve kan davalı olduklarını anlatması, çatışma olmasını istemediğini kendisi isterse zırhını da çıkaracağını söylemesi.

47. Baş askerin evine konuk olan Altınkekel'in, resimdeki kızı görmesi ve ona âşık olması, kızın ise Altınkekel'in zırhlı hâlinden korkması.

48. Altınkekel'in bir gün meyve bahçesinde kavalını çalması, oraya gelen kızın ve arkadaşlarının bu sesten etkilenmesi, kızın bu kavalı bir daha dinlemezse öleceğini düşünmesi.

49. Kızın annesinin Altınkekel'i çirkin bulması, kızının fikrinin sorulmasını istemesi.

50. Asker adamın kızına evlenmeyle ilgili görüşünü sorması, kızın Altınkekel ile evlenmeyi kabul etmesi.

51. Altınkekel'in zırhını çıkarması, herkesin onun yakışıklılığına hayran olması.

52. Zırhını çıkaran Altınkekel'in kanlıları tarafından tanınması, kanlılarının davadan vazgeçtiklerini söyleyip, onun mertçe kızı aldığını söylemeleri.

Sonuç Bölümü

1. Düğün yapılırken askerin ülkesini Altınkekel'e vermeyi teklif etmesi.
2. Altınkekel'in askerliğin kendisine göre olmadığını, hanlığı da zamanında yeterince yaptığını söylemesi, kendisine ihtiyaç olursa gelip yardım edebileceğini, artık borcunu ödediğini söylemesi.
3. Altınkekel'in kızı alıp atına bindirmesi, köpeklerinin ardına düşmesi.
4. Oğlanın, eşini alıp köyüne gitmesi ve rahat bir yaşam sürmesi.

b. Tema

Hikâyenin ana teması, "bilgili kişilerin dediğine kulak vermek, onların deneyimlerinden hareketle söyledikleri sözleri dikkate almak" gerektiğinin önemidir. Altınkekel, iki yaşlıya verdiği söze uymakla beraber yaşadığı olaylar sonrasın onların dediğini unutmuş, sevdiği kıza kavuştuktan sonra memleketine dönmemiş, hanın yanında kalmıştır. Bir süre sonra karısı ve çocuğunun ölümünün gerçekleşmesi, Altınkekel'in onların mezarına gidip ağlamasına, yaptıklarından pişmanlık duymasına sebep olmuştur. Bu pişmanlığı yaşayan Altınkekel, eline verilen ikinci fırsatla yeniden evlenmiş, bu defa han olmayı kabul etmeyip gelinini alarak yurduna dönmüştür.

Hikâyede yer alan ve ikincil derecede önemli olan bir başka tema, "insanın dış görünüşüyle değerlendirilmemesi" gerektiğinin önemidir. Üzerine giydiği zırh yüzünden insanları korkutan Altınkekel, bu hâliyle çaldığı kaval sayesinde korkan kişilerin yüreğini yumuşatmakta, korkularının azalmasını sağlamaktadır. Hikâyenin iki yerinde Altınkekel'in, kendisinin çirkinliğinin Allah'tan olduğunu söylediği, kendisini buna göre yargılamamaları gerektiğini söylediği görülmektedir.

Hikâyede yer alan yan temalardan bir diğeri "kan davasının, husumetlerin tatlıya bağlanması" gerektiğinin önemidir. Hikâyede, Madina'yı isteyenler ile savaşan ve onları yenen Altınkekel'in karısı ve çocuğu öldükten sonra bir başka yere gittiği, bu yerin kanlılarına ait olduğunu öğrenince huzursuzluk çıkarmamaya çalıştığı anlatılmaktadır. Söz konusu yerdeki kanlıları, asker bir yöneticinin kızıyla evlenmek üzere olan Altınkekel'i tanıyınca onunla kavga etmek yerine, onun yaptıklarını överek davadan vazgeçtiklerini belli etmeyi tercih etmektedir. Yani hem Altınkekel, hem de karşısındaki hasımları kan davasının iyi bir şey olmadığını, sürdürülmemesi gerektiğini vurgulamaktadırlar.

c. Zaman

Hikâyede anlatılan zamanla ilgili net bir bilgi söz konusu değildir. Kahramanların yaşadığı olaylarla ilgili olarak çeşitli zaman ifadeleri gözlemlenmiştir. Öncelikle Altınkekel'in babasının yirmi yaşına kadar bir mağarada yaşadığı, yabanî meyveleri yiyerek hayatta kaldığı, bu sürenin bitiminde köylüleri tarafından evlendirildiği anlatılmaktadır. Bu durum zaman açısından değerlendirildiğinde, günümüz zaman anlayışıyla uyumlu görünmektedir.

Altınkekel'in doğması ve on beş yaşına gelmesi, güncel zaman anlayışımızla uyumludur.

Altınkekel'in kaçan sürüsünü takip edip bir delikten geçtiği, uyuyakaldığı, uyandığında başında bulunan iki ihtiyarın bu bölgeye seksen beş yıldır kimsenin gelmediğini söylediği anlatılmaktadır. Burada geçen "seksen beş" yıl ifadesi ilgi çekicidir. Elli ya da yüz gibi yuvarlak rakamların kullanılmayıp bu rakamın kullanılması, şaşırtıcıdır.

On beş yaşına gelen Altınkekel'in bir başka yere gitmesi, burada sevdiği kıza kavuşması, onunla evlenmesi, çocuk sahibi olup eşini ve çocuğunu kaybetmesi, hanlığını bir süre sürdürüp halkıyla vedalaşması, tekrar yollara düşüp askerlerle karşılaşması, askerlerin ülkesine gidip burada tanıştığı kızla evlenmesi Altınkekel'in yaşadığı olayların yıllar aldığını düşündürmektedir. Fakat bu olaylar arasında geçen zamanlar hakkında en ufak bir bilgi verilmemektedir. Hikâyenin zamanındaki belirsizlikler, metnin tür olarak masaldan halk hikâyesine dönüşmeye başladığı ihtimalini akla getirmektedir. Bu belirsizlikler, masal türünde zamanın geri plana atılmasıyla benzerlik göstermektedir. Metnin, *Karaçay-Malkar Folklor* kitabında "masal" olarak ele alınma sebeplerinden birinin de bu olduğu düşünülebilir.

d. Mekân

Hikâyede anlatılan yerlerin adı verilmemekte, hanın ya da askerin yurdu gibi anlatılmaktadır. Altınkekel'in anne ve babasının yaşadığı yerin bir köy olduğu, etrafında yaban hayvanlarının yaşadığı bölgeler bulunduğu anlatılmaktadır.

Hikâyede yer alan mekânlarla ilgili önemli noktalardan biri, Altınkekel'in kendi memleketinden başka bir memlekete geçişi sırasında görülmektedir. Altınkekel, kaçan koyunlarının ardından bir deliğe girer ve burada meyve ağaçlarının, kayaların bulunduğu aydınlık bir yerle karşılaşır. Deliğin bir kuyu gibi mi yoksa duvar gibi bir yerin içindeki oyuk gibi mi olduğu anlatılmamaktadır. Deliğin diğer ucunda bulunan memleketin yanında başka diyarlardan da bahsedilmektedir. Bunlar komşu hanların yönettiği bölgelerdir. Anlatılan yerler, yaşanılan olaylar açısından masalsı gelmekle beraber, Altınkekel'in halkını yönetiş şekli, halkın tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlaması, yaşanılan bölgenin gerçekçi bir dünyayla bağının olduğunu da göstermektedir.

e. Şahıs Kadrosu

Hikâyede Altınkekel "ana kahraman", Madina'nın babası ve Tengiz bey "karşıt güç" durumundadır. Hikâyenin gelişimine göre önce ak koç ve koyunlar, sonra Madina, daha sonra da askerin kızı ulaşılmaya çalışılan şeylerdir, yani "arzu edilen nesne"lerdir. Altınkekel hayvanlarına ve sonrasında da sevdiği kızlara ulaşmak için çeşitli engelleri aşmaya çalışmaktadır. Ona bu engelleri aşmak için iki yaşlı adam, konuşabilen bir at, bir asker ve ordusu yardım etmektedir.

Hikâyenin ana kahramanı olan Altınkekel, fakir anne ve babasıyla yaşayan, koyun güden bir gençtir. Kaybolan koyunlarını aramaya çıkan genç çeşitli olaylar yaşar. Gence yaşadığı olaylar esnasında çeşitli insanlar ve atı yardımcı olur, genç verilen nasihatleri çoğunlukla dinler, büyüklerinin ve atının dediklerini yerine getirir. Rüyasında görüp âşık olduğu kız olan Madina ile evlendikten sonra hemen memleketine gitmek yerine, kızın babasının hanlığında kalmayı uygun görür. Onun bu tercihi, ileride bir hastalık yüzünden eşini ve çocuğunu kaybetmesine sebebiyet verir. Altınkekel, eşinin mezarı başında ağlarken, yıllar önce yaptığı hatayı fark eder, pişman olur. Görünmeyen bir elin onu cezalandırdığını düşünür. Onun bu düşünceli hali esnasında, karşısına çıkan bir at, oğlanın kaderinin değişeceğini söyler ve Altınkekel'in hanlığı bırakıp gitmesine sebep olur. Yaptığı hatadan dönüp yurduna gitmek isteyen Altınkekel, hanlığın topraklarını ve varlığını halka paylaştırıp yola çıkar. Kara bir denizin kıyılarında karşılaştığı bir ordu ve ordunun komutanı, Altınkekel'in ikinci defa evlenmesini sağlar. Altınkekel, kendisine yapılan yöneticilik teklifini reddedip, gerektiği zaman yardıma gelebileceğini söyleyerek yeni karısıyla beraber memleketine döner.

Hikâyede Altınkekel'in karşılaştığı yaşlıların, ona konuşmamasını, derdini kaval çalarak anlatmasını söyleyip, oğlana bir de zırh verdiği anlatılmaktadır. Zırhını giyen oğlan, kendisini görenlerini korkutacak kadar çirkin bir görünüme bürünür. Oğlanın bu çirkinliğinden korkanlara, bunun "Allah vergisi" olduğunu söylediği, kendi gerçek güzelliğini gizlemeye çalıştığı anlatılmaktadır. Onun güzelliğini saklaması, kendisiyle övünmeyi sevmeyen bir genç olduğunu göstermektedir. Hikâyede anlatıldığı kadarıyla altın renkli perçemi olan[176] Altınkekel, görülmemiş bir güzelliğe sahiptir.

[176] Ayrıca bknz: "2.1.3.1.1.1. Genç Erkek/Adam" başlıklı bölüm.

Altınkekel'in üzerine giydiği zırhı yabancıların yanında çıkarmadığı görülmektedir. Fakat onun askerlerle beraber gittiği yerin girişinde, bu yerde kanlılarının yaşadığını anlattığı aktarılmaktadır. Kanlıları isterse zırhını çıkarabileceğini söyleyen Altınkekel, huzursuzluk çıkmamasını istemektedir. Yani Altınkekel, kan davası yaşadığı insanlara karşı sakin bir tavır takınmaktadır, kendisini koruyan zırhını çıkarabilecek kadar cesurdur. Ayrıca kanlılarının düşüncelerine de saygı göstermektedir.

Hikâyede Altınkekel'e yardım eden yaşlı iki adam anlatılmaktadır. Bu yaşlılar beraber hareket etmektedir. Onların olağanüstü özelliklere sahip atı çağırdıkları, atın üzerindeki kavalları alarak çaldıkları, kavalın sesiyle hayvan sürüsünü getirdikleri anlatılmaktadır. Yaşlıların Altınkekel'in rüyalarından haberdar olduğu, oğlanın rüyalarına giren kıza ulaşabilmesi için ona yardımcı olmaya çalıştığı görülmektedir. Onların bu "her şeyi bilme" özellikleri, yaşlıların da olağanüstü özelliklere sahip olduğunu göstermektedir. Bu iki adamın Altınkekel hakkında derin bilgilerinin olması, ona sihirli varlıklarla yardım etmeleri, genci başına gelebilecekler hakkında uyarmaları onların âdeta birer şaman olduğunu düşündürmektedir. Yaşlılar, şamanlar gibi her şeyi bilen, her şeye etki edebilen bir yapıdadırlar. Onların bilicilik yönünün Oğuz Kağan Destanı'ndaki Uluğ Türk, Dede Korkut Hikâyeleri'ndeki Dede Korkut (Bayat, 2012, 99-105) ile benzerlik gösterdiği görülmektedir. Şamanlığın etkisini taşıyan bu iki önemli kahraman gibi, iki yaşlı da hikâyenin kahramanının geleceğine tesirde bulunmaktadır. Yaşlı adamlar, Altınkekel'i yapacağı işler konusunda bilgilendirdiği, yol gösterdiği için "yönlendirici kahraman"lar konumundadırlar.

Altınkekel'e yaşlıların verdiği at, oğlana akıl verdiği, onu zorluklardan kurtardığı için hikâyede hem yardımcı hem de yönlendirici kahraman durumundadır. Konuşan, fikir yürüten, akıl veren bu at, genç oğlanı ölümden kurtarmaktadır. Hikâyenin devamında Altınkekel'in mezar başında ağladığı, onun yanına bir atın geldiği anlatılmaktadır. Bu ikinci at da konuşup Altınkekel'e geleceği hakkında akıl vermektedir. Bu at da yönlendirici bir kahraman pozisyonundadır.

Hikâyede yer alan ve Altınkekel'in mutluluğunu engelleyen iki adamdan bahsedilir. Bunlardan birincisi, Madina'nın babası olan handır. Bu adam, kızını Altınkekel'e vermemek için türlü engeller oluştursa da amacına ulaşamaz, kızını genç oğlanla evlendirmek zorunda kalır. Altınkekel'in uzakta olduğu bir zaman, henüz evlenmiş

kızını Tengiz beyin yeğenine vermeyi kabul eden han, Altınkekel'in ikinci defa Madina için mücadeleye girişmesine sebep olur. Bu olaylardan sonra hanın Altınkekel'e güvendiği, onu sevdiği ve ölürken de malını mülkünü ona bıraktığı anlatılmaktadır. Han, hikâye başında "karşıt güç" olmakla beraber daha sonra bu özelliğini yitirmiştir. Hikâyede anlatılan ikinci "karşıt güç", komşu ülkenin hanı olan Tengiz Bey'dir. Bu han, yeğeniyle Madina'yı evlendirmek için kızın babasına baskı yapar, daha sonra evli olan Madina'yı kaçırır. Hikâyede detaylı anlatılmayan bu adam, Altınkekel'in ikinci defa Madina'yı elde etmesinden sonra anılmaz, hikâyedeki varlığı son bulur. Sadece hikâyenin sonlarına doğru bu adamın ülkesine giden Altınkekel'in, ülkedeki kanlılarından bahsettiği görülür. Bu kanlılar da Altınkekel ile dost olmayı tercih edip, bu davanın sonlanmasını sağlarlar.

Hikâyede Altınkekel'in önce koyunlarının peşine düştüğü ve onları almaya çalıştığı anlatılmaktadır. Daha sonra yaşadığı olaylar sonucu, rüyasında gördüğü ve âşık olduğu kız olan Madina'yı elde etmek için türlü engelleri aşmaya çalışan Altınkekel, ölümü göze almakta, kendisinden kat kat üstün görünen askerlerle savaşmaktadır. Altınkekel'in son olarak evlendiği asker adamın kızı, onun güzelliğini görmeden, çirkin zırhı üzerindeyken çaldığı kavalın sesinden etkilenerek Altınkekel ile evlenmeyi kabul etmektedir. Böylece Altınkekel, bu kız ile evlenerek üçüncü isteğine kavuşmaktadır. Hikâyede anlatılan bu isteklerin hepsi, sırasıyla "arzu edilen nesne" konumundadır.

f. Anlatıcı ve Anlatım Teknikleri

Hikâye çoğunlukla mensur olmakla beraber manzum bir bölümü de ihtiva eden bir parçadır. Eserde anlatım şeklinin hâkim bakış açısı olduğu görülmektedir. Derleme yapılan kişinin eserin manzum bölümünü nasıl anlattığıyla ilgili bir bilgi bulunmadığı için metnin aktarılmasıyla ilgili daha fazla bilgi vermek pek de mümkün görünmemektedir.

2.1.4.2.Türküsüz Halk Hikâyeleri

2.1.4.2.1.Beş Somnu Ahırı [87]

a. Olay Örgüsü

Giriş Bölümü

1. Koyunları olan İbray, sürüsünü bir kişiyle ortaklık yaparak büyütüp, her doğan koyunu eşit şekilde paylaşmaları.
2. İbray'ın, sürüye sahip çıkması için Kara ile anlaşması.

Gelişme Bölümü

1. Kara'nın, İbray ve köylü Çalku hacı arasında, beş yıl boyunca her gün geçen konuşmayı anlayamayıp durumu annesine sorması.
2. Kara'nın annesinin, oğlunun koyunlara çobanlık yapmaya başladığı yıl Çalku'nun İbray'a beş som (para, altın) verdiğini, bu paraları geri vermediğini söylemesi.
3. Çalku'nun, beş paranın beş yılda beş koyun yerine geçtiğini düşünüp İbray'dan beş koyun istemesi.

Sonuç Bölümü

1. Çalku ve İbray'ın koyunlar için tartışması.
2. Çalku'nun, İbray ve Kara'nın gözü önünde sürüden beş koyun alıp gitmesi ve İbray'ın ses çıkarmaması.

b. Tema

Hikâyenin iki teması bulunmaktadır. Hikâyedeki "ana tema", insanların verdikleri sözü tutmalarıdır. İbray'ın, borcunu zamanında ödememesi tatsızlık yaşanmasına sebebiyet vermiştir. İkinci tema ise, dinî görevlerini yerine getirdiği bilinen ve bu sebeple kişiliğine değer verilen bir kimsenin, dininin değerlerini çıkarları doğrultusunda değiştirebilmesi, dinini kendine uyarlamasıdır. Bu ikinci tema, dinî açıdan değerli olarak görülen kişilerin de hata yapabileceğini, böyle kimselere çok fazla güvenilmesinin yanlış olacağıdır.

c. Zaman

Hikâyede anlatılan zaman, reel zamandır. Olağanüstü özellikler göstermemektedir. Hikâyenin başında İbray'ın belirsiz fakat çok uzun olmadığı da tahmin edilen bir sürede

ortağıyla koyun sürüsünü genişlettiği anlatılmaktadır. İkinci defa zaman ifadesine, Kara'nın çobanlık yaptığı sürecin belirtilmesi esnasında rastlarız. Bu zaman, beş yıl kadar sürmüştür.

2. Mekân

Hikâyede olayların geçtiği mekân köydür. Köye dair özel olarak herhangi bir mekâna vurgu yapılmamıştır.

3. Şahıs Kadrosu

Hikâyede yaşanan ana olay İbray ve Çalku arasında geçmektedir.

İbray, azalan koyun sürüsünü artırmaya çalışan, sürüsüyle ilgilenen bir mal sahibidir. Çalku'dan borç aldığı beş parayı vermemesi, hikâyenin sonunda kendisine beş koyuna mâl olmuştur. Her ne kadar kötü bir insan izlenimi vermese de hikâyenin sorumluluk bilmeyen ana kahramanı olduğu söylenebilir. İbray, hikâyenin ana kahramanıdır.

Çalku, İbray'ın zor durumunda ona beş para veren, beş yıl boyunca parasını alamayıp sürekli söylenen, parasının kıymetini beş koyuna bedel gören bir kimsedir. Kendisinin "hacı" olması ve parasının derdine düşmesi, hikâye anlatıcısının dikkatini çekmiştir, Çalku'nun beş koyunu alıp gitmesi anlatıcının kızmasına sebep olmuştur. Çalku, hikâyenin karşıt gücüdür.

f. Anlatıcı ve Anlatım Teknikleri

Hikâye kısa ve söz sanatlarından uzak bir dille anlatılmıştır.

Anlatıcı, hikâyenin başında hikâyenin asıl anlatıcısının Babo oğlu Kara olduğunu belirtip ardından hikâyeye geçmiştir. Babo oğlu Kara, hikâyeyi söze aktaran ilk kişidir. Ayrıca Kara, hikâyede anlatılan anlaşmazlığı seyreden ve anlaşmazlığın geçmişinin neye dayandığını araştıran kişidir.

Hikâyede, Kara'nın geçmişi öğrenmek için annesine müracaat ettiği görülmektedir. Yani bir anlatıcı daha ortaya çıkmaktadır. Kara, Çalku ve İbray arasındaki anlaşmazlığın sebebini annesinden öğrendiği şekliyle anlatmıştır. Burada Kara'nın

annesi, geçmişi anlatan kişi durumundadır, hikâyedeki olayın başlangıç sebebini bilen anlatıcıdır.

2.1.4.2.2.Ağaz [87-89]

a. Olay Örgüsü

Giriş Bölümü

1. Gençler ot biçerken yağmur yağması.
2. Gençlerin, yağmur dinene kadar ahıra sığınması.

Gelişme Bölümü

1. Gençlerden birinin, gelinciklerin yavrularını öldürenleri öldürdüğünü söylemesi.
2. Söylenen gelincik hikâyesinin gerçekliğinin denenmesine karar verilmesi.
3. Ahırdaki gelincik yuvasından yavru gelinciğin alınması.
4. Yavrusunu yuvada bulamayan gelinciğin, ahırdaki direklerden birine çıkıp buradaki bir kovada duran kaymağa "biçenbaş" otunun suyunu damlatıp tekrar yuvasına dönmesi.
5. Gençlerin yavruyu yuvasına bırakması üzerine gelinciğin tekrar kovanın başına gidip ve kovayı devirmesi, içindekini dökmesi.

Sonuç Bölümü

1. Gençlerin kovadakini bir leğene boşaltıp bir köpeğin önüne koyması.
2. Başka bir köpeğin öne atılıp kaymağı bitirmesi, ardından da ölmesi.
3. Gelinciğin kaymağı zehirlediğini gören gençlerin bir daha gelinciklere dokunmaması.

b. Tema

Hikâyede "ana tema", her canlının yavrusunu korumaya çalışması, gerekirse kendi canını ortaya koyarak yavrusunun güvenliğini sağlamaya çalışmasıdır. İkincil tema olarak, gelinciğin yavrusunu öldürecek olan kişilerden öç alabildiği, kendisine zarar verenleri cezasız bırakmadığı gerçeğidir. Fakat bu hayvan, kendisine zarar vermeyenlere de zarar vermeyecek kadar merhametli bir canlı olarak anlatılmıştır.

c. Zaman

Hikâyede anlatılan zaman günümüze yakın zamandır, olaylar reel bir zaman diliminde, bir gün içerisinde geçmektedir. Yağmur yağması sebebiyle bir ahıra sığınan gençlerin, yağmur boyunca yaşadıkları anlatılmaktadır.

c. Mekân

Hikâyede anlatılan mekânlardan birincisi ot biçilen açıklık bir alan, ikincisi ise bir evin ahırıdır. Burada ahırın belli özelliklerine değinilmiştir. Ahırda gelincik hayvanına ait bir yuva bulunmaktadır. Çeşitli direklerin bulunduğu bu ahırda, direklerden birine asılı bir de kaymak kovası bulunmaktadır. Burada ahırın yapısıyla ilgili verilen detaylı bilgiler bunlardan ibarettir.

d. Şahıs Kadrosu

Hikâyenin ana kahramanını bir ağaz (gelincik) oluşturmaktadır. Gelincik, yavrusunun öldürüleceği korkusuyla telaşa kapılan, yavrusunun öcünü almaya hazır, zeki ve kinci bir varlık olarak anlatılmaktadır. Kaymak kovasına damlattığı zehirli bitki suyu, onun nasıl hemen plan yapabildiğini, kendini savunabildiğini göstermektedir. Ayrıca gelinciğin yavrusunun bırakılmasının ardından, zehirli kaymağın bulunduğu kovayı devirip insanların yemesini engellemesi, bir bakıma kısasa kısas bir bakış açısına sahip olduğunu göstermektedir. Gelincik bu hareketiyle adaleti sağlamaya çalışmıştır.

Hikâyede, gelinciğin yavrusunu korumak için vereceği tepkiyi gözlemleyen gençler, onun yavrusunu alarak olayı başlatmaktadır. Bu yönüyle gençler, hikâyenin yönlendirici gücü durumundadır. Gelincik yavrusunu bırakmaları ve anne gelinciğin vereceği karşılığı gözlemlemeleri de yine bu yönlendirici konumdan kaynaklanmaktadır.

e. Anlatıcı ve Anlatım Teknikleri

Hikâyenin anlatıcısı, olayı ilk ağızdan anlatır gibi anlatmaktadır. Olayı, başından geçen bir anı gibi aktarmaktadır.

***

Yukarıda tahlil edilen halk hikâyeleri, Karaçay-Malkar sözel edebiyatından birkaç örneği içermektedir. *Karaçay-Malkar Folklor* adlı kitapta, halk hikâyelerine dair çok az

örnek yer almaktadır, bu sebeple kitaptaki metinlerden hareketle Karaçay-Malkar halk hikâyeleriyle ilgili detaylı bilgi vermek oldukça zordur.

Yukarıdaki örneklerden hareketle, kitapta bulunan halk hikâyelerinin "türkülü" ve "türküsüz" olarak gruplandırılabileceğini söylemek mümkündür. "Altınkekel" [224-235] adlı halk hikâyesi, masal türünden halk hikâyesine geçişe dair örneklerdendir. Bu sebeple metinde hem masala ait hem de halk hikâyesine ait unsurlar bulunmaktadır.

Halk hikâyesine ait diğer iki metnin âdeta "anı" havasıyla anlatıldığı, çok fazla olay içermediği görülmektedir. Bu sebeple bu iki hikâye; "kısa" ve "gerçekçi" halk hikâyesi olarak gruplandırılabilir.

2.1.5.Fıkraların Değerlendirilmesi

Çalışmada yer alan bazı metinlerin masaldan ziyade fıkra özelliği taşıdığını söylemek mümkündür. Metinlerin kısa, tasvir vb. sanatlardan uzak, söz kalıplarını bulundurmayan, tezat unsurunu taşıyan yapısı, gerçekçi bir dille ve konuşmaların da yer aldığı şekilde olan anlatımından dolayı fıkra türüne dâhil edilmesi gerekmektedir. Bu nedenle çalışmada bu metinler "2.1.5. Fıkralar" başlığı altında değerlendirilmektedir.

Aşağıda fıkra tahlilleri yapılırken, fıkra konusunda önemli ve detaylı bilgilerin bulunduğu Dursun Yıldırım'ın *Türk Edebiyatında Bektaşi Fıkraları*[177] adlı eserinden faydalanılmıştır.

2.1.5.1.Gıra [297-298]

a. Konu

Eski zamanların birinde "Gıra" adında, tembel bir adam varmış. Bu adam karısıyla yaşarmış. Sahip oldukları tek ineğe bakmaya erinen adam, ona karısının bakması için bir çözüm yolu bulmuş. Karısına "Yarın kim önce konuşursa, kara ineğin ahırını o temizleyecek."demiş, karısı da kabul etmiş.

Ertesi gün Gıra'nın karısı adamın önüne içki ve ekmek koymuş, kendisi de kirmen[178]ini alıp komşu kadınların yanına gitmiş. Adam, yiyip içmeye başlamış. Bu esnada evin

[177] Dursun Yıldırım, *Türk Edebiyatında Bektaşi Fıkraları*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999.
[178] Elde yün eğirmeye yarayan tahtadan yapılmış araç. (TDK Büyük Türkçe Sözlük, "Kirmen". (Erişim Tarihi: 24.02.2016)http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.56cdb79669aef5.31284072).

avlusuna birisi gelip Gıra'ya seslenmiş. Adam, karşılık verilmeyince evin içine girmiş. Gıra hiçbir şey söylemeyince onun elindeki içki bardağını alıp kafasına koyan adam, Gıra yine tepki vermeyince evden çıkıp gitmiş. Bir zaman sonra bir başka adam yine avludan Gıra'ya seslenmiş. Ses gelmeyince eve giren adam, Gıra'nın hâlâ karşılık vermediğini görmüş. Gıra'nın bir yanağını traş eden adam, onun sessizliğini görünce evden çıkıp gitmiş. Akşam olunca eve gelen karısı, kocasının yanaklarının hâlini görünce ona ne olduğunu sormuş. Gıra, ayağa kalkıp mutlu bir şekilde ellerini birbirine vurmuş, "Sen önce konuştun, sen önce konuştun! Kara ineğin ahırını sen temizleyeceksin!" deyip bağırmış.

b. Zaman ve Mekân

Fıkrada anlatılan zamanın, birkaç günlük bir süreyi kapsadığı görülmektedir. Fıkradaki zamanın "Gıra" adlı kahramanın karısına sessizlikle ilgili iddiaya girme isteğini belirtmesi üzerine başladığı görülmektedir. Konuşulduğu gibi ertesi gün iddianın başlar ve günün sonunda kadının konuşması üzerine olaylar son bulur, fıkra da nihayete ulaşır.

Fıkrada anlatılan mekânın Gıra'nın evi olduğu görülmektedir. Evle ilgili bilgi verilmemektedir.

c. Fıkra Tipi

Fıkrada karşımıza ana kahraman olarak "Gıra" çıkmaktadır. Bunun yanında Gıra'nın karısı ve arkadaşı olan iki adam da fıkranın diğer kahramanlarıdır.

Fıkrada tembelliğiyle anlatılan Gıra, sahibi olduğu tek bir ineğin temizliğini yapmaya üşenmektedir. Gıra tembel olduğu kadar sabırlı ve kurnaz da bir adamdır. Bunu, evine gelen adamların kendisine yaptıklarına tepki vermemesinden, konuşmamak konusunda direnmesinden anlamaktayız. Gelen adamlarla konuşmadığı gibi onlara karşılık da vermeyen Gıra, karısının önce konuşmasını sağlayarak iddiayı kazanır ve ahırın temizliğini yapmaktan kurtulur.

Fıkrada anlatılan "Gıra" ve hikâyesinin, Nasreddin Hoca fıkralarına benzediğine değinmek gerekir. Nasreddin Hoca hakkında anlatılan eşeğe yem verme fıkrasıyla "Gıra" fıkrası arasında benzerlikler bulunmaktadır. Nasreddin Hoca ile ilgili fıkrada; Hoca'nın eşeğine yem vermek istemeyip karısıyla tartıştığı, ardından kim önce konuşursa onun eşeğe yem vereceği konusunda anlaştığı anlatılır. İddia sonrası Hoca'nın karısı evin dışına çıkar, eve hırsız girer. Hoca, hırsıza ses çıkarmadığı gibi

hiçbir tepki vermez. Karısı eve gelip de hırsız girdiğini görünce şaşırır, kocasına neler olduğunu sorar. Nasreddin Hoca da karısının konuşmasına sevinir, iddiayı kazandığını söyleyip eşeğe yem vermesini kadına söyler (Özçelik, 2008, 149-150). Bu iki fıkra arasında konu ve kahramanların tavrı açısından büyük benzerlikler bulunmakta, değişen şeyler hayvanlar, eve giren kişiler ve ana kahramanın adı olmaktadır. Karaçay-Malkar halklarının Nasreddin Hoca'yı "Nasra Hoca" olarak andığı bilinmektedir. Hoca'ya atfedilen bir fıkranın başka bir kişi adıyla anılması, fıkradaki bazı bölümlerin az da olsa değişmesi, fıkranın zaman içinde değişikliklere uğradığını göstermektedir. Fıkralarda yerel tiplerin ulusal tiplere dönüştüğü (Boratav, 2003, 110) görülmekle beraber, bu durumun tam tersi çalışmadaki fıkrada görülmektedir. "Gıra" adlı fıkrada ulusal bir tipten yerel bir tipe değişim/dönüşüm görülmektedir.

d. Anlatıcı ve Anlatım Teknikleri

"Gıra" adlı fıkrada hâkim bakış açısı kullanılmış olup, fıkranın sonunda Gıra'nın karısı ve Gıra arasında kısa bir konuşma geçtiği görülmektedir. Fıkra sonunda Gıra söylediği sözle fıkraya damgasını vurmakta, hem güldürücü bir sonuç hem de çıkarılması gereken bir ders ortaya konmaktadır.

"Gıra" adlı fıkrada yer alan ana kahramanın davranışları, onun düştüğü zor durumlara rağmen ses çıkarmaması, iddiayı kazanma çabası, fıkradaki gülme unsurunun "uyumsuzluk kuramı" ve "rahatlama kuramı"[179] ile açıklanabileceğini göstermektedir. Fıkrada Gıra'nın her an konuşup yapılanlara itiraz etmesi beklenirken, kahraman sessizliğini koruyarak beklenmedik bir tepkisizlik içinde kalır, bu uyumsuzluk okuyucuda/dinleyicide şaşkınlık yaratır. Gıra'nın fıkra boyunca konuşmamak için çaba sarf etmesi, kendisini tutması, fıkra sonunda da eşinin ilk konuşan kişi olması, onun mutlu olmasına, gülmesine sebep olur. Bu da kahramanın bulunduğu sıkıntılı durumdan kurtularak rahatlamasını sağlar.

2.1.5.2.Afendi Bla Şıyıh Qabır [302-303]

a. Konu

Eski zamanların birinde, uzak bir memlekette bir hoca (efendi) varmış. Bu hocanın eşeklerinden biri ölmüş, hoca da komşuları görmeden bu eşeği evine yakın bir yere gömmüş. Eşeğin mezarını türbe gibi yapan adam, ertesi gün mezarın başına durmuş.

[179]Konuyla ilgili detaylı bilgi için bknz: "1.3.5. Fıkralar" başlıklı bölüm.

Merak edenler gelip, mezarın kime ait olduğunu sorunca hoca, kendisine bir şeyhin misafir geldiğini fakat öldüğünü, onu buraya gömdüğünü, onun kabrini ziyaret edenlerin yerinin Cennetin en güzel yerinde olacağını söylemiş. Halk buna inanıp kabir ziyaretine gelmiş. Zamanla şeyhin mezarının ünü artmış, her gelen kişi hocaya mal ya da havyan türünden bin türlü hediye getirmiş. Hoca bu sayede epey zengin olmuş.

Bir gün başka memleketten bir genç, hocanın uğurlu olduğunu duyup onun yanına gitmiş. Bir süre hocanın yanında kalan genç, onun mezarla ilgili hilesini anlayınca, onun yanından kaçmak istemiş. Oğlan, hocanın semiz eşeklerinden birine binip kaçmış. Çok koşan eşek, bir zaman sonra ölmüş. Oğlan, eşeği yol kenarına gömmüş, sonra da açlıkta orada hareketsiz oturup kalmış. Oğlanı gören bir adam, ona ne olduğunu, bu mezarın kimin olduğunu sormuş. Oğlan, burada bir şeyhin yattığını, şeyhin kendisini yalnız bırakmamasını vasiyet ettiğini söyleyip, oradan ayrılamadığını anlatmış. Adam, oğlana inanmış, ona yiyecek vermiş. Oğlan, bu şeyh mezarı sayesinde açlıktan ve parasızlıktan kurtulacağını düşünüp, orada kalmaya devam etmiş. Bu yeni mezarın ünü her yere yayılmış. Oğlan gelenlerden yiyecek, içecek, mal istemiş, gelenler de getirmişler. Oğlan, türbenin yanına ev istemiş, gelenler yapmışlar. Oğlan, halkı, kabre ziyarete gelenlerin cennete gideceği yolunda kandırmış.

Yeni şeyh mezarının ününü, oğlanın yanına gittiği hoca da duymuş. Bu mezarı merak eden adam, oğlanın yaptığı şeyh mezarına gitmiş. Oğlanı görünce bu mezarda hangi şeyhin yattığını sormuş. Oğlan da, hocanın şeyhinin benzerinin olduğunu söylemiş. Hoca, kendi şeyhinin anne, buradaki şeyhin ise yavrusu olduğunu söylemiş, aralarında konuşup gülüşmüşler, kimseye de bir şey söylememişler. Böylece ikisi de bu işten kârlı çıkmışlar.

b. Zaman ve Mekân

Fıkrada anlatılan zamanın çok uzun olmayan, çok kısa da olmayan bir süre olduğu, muhtemelen birkaç aylık zamanı kapsadığı tahmin edilmektedir. Fıkrada zaman ifadeleri olarak "talay"[180] ve "bölek" ifadelerinin kullanıldığı, bu iki ifadenin de çok belirli zamanları ifade etmediği görülmektedir. Eşek mezarının türbe hâline getirilmesi, halk arasında bu türbenin ününün duyulması, gencin hocanın yanına gidip onun yanında eğitim alması, kendisinin de bir eşek kabrini aynı şekilde türbeye çevirmesi, halkın bunu duyup türbeye akın etmesi, hocanın bu yeni kabirle ilgili söylentileri duyması çok

[180] Talay: Birkaç, bir hayli, bir sürü (Tavkul, 2000, 372), Bölek: Grup, kısım (Tavkul, 2000, 127).

kısa bir zamanda olacak şeyler değildir. Bu sebeple en az birkaç aylık bir sürecin fıkra zamanını oluşturduğu düşünülebilir.

Fıkrada anlatılan yerlerin isimleri, büyüklükleri, özellikleri anlatılmamaktadır.

"Afendi bla Şıyıh Qabır" [302-303] adlı fıkrada yer alan zamanın ve mekânın belirsizliği, fıkra türünün genel bir özelliğini akla getirmektedir. Bu özellik; fıkralarda zaman ve mekânın, olay örgüsü içinde ikinci plana atılmasıdır. Her ne kadar Nasreddin Hoca, İncili Çavuş vb. fıkra tiplerinin olduğu fıkralarda bazen tarihî şahıslardan bahsedilse ve dönemle ilgili tahminlerde bulunulmaya çalışılsa da fıkranın zamanının daima belirsiz olduğu görülmektedir. Aynı şekilde, fıkra mekânının da çoğunlukla belirtilmediği, günlük yaşam alanlarından kasaba, köy, sokak, ev gibi dekorların fıkralara mekân oluşturduğu gözlemlenmektedir (Yıldırım, 1999, 9).

c. Fıkra Tipi

Fıkrada yaşanan olaylar öncelikle hoca ve gencin başından geçmekte, halkın olaylardan etkilendiği görülmektedir.

Fıkranın başlangıcında, ölen eşeğinin mezarının bir şeyhe ait olduğunu söyleyip, insanların dinî duygularını sömüren bir "efendi"(hoca) anlatılmaktadır. Efendi, evinin yanındaki sözde şeyh mezarına gelen ziyaretçilerden çeşitli hediyeler almakta, böylece geçimini kolaylaştırmakta, emek harcamadan kazanç sağlamaktadır. Bu hoca, kendisinden örnek alıp da yeni bir şeyh kabri ortaya çıkaran gencin sırrını da kimseye söylemeyerek, kendi sahtekârlığını da ortaya çıkarmamaktadır. Efendinin fıkra sonunda halk için "sokur"(kör) ifadesini kullanması da dikkat çekicidir. Kendisinin ve gencin, halkın bu manevî körlüğünden yararlandıkları görülmektedir.

Fıkrada adı geçen ikinci kahraman, efendinin yanına gelen gençtir. Bu genç, hocanın "şeyh kabri" ilan ettiği mezarın sırrını anlar, hocanın eşeğine binip onun evinden uzaklaşır. Yolda giderken eşeği ölen genç, hocanın yaptığı gibi eşeği gömer ve soranlara mezarın bir şeyhe ait olduğunu söyler. Hocanın yaptıklarını yaparak onun gibi halktan hürmet ve hediye gören genç, bu şekilde insanları kandırarak geçimini sağlar, maddi durumunu güçlendirir. Bu genç, fıkranın ana tipidir. Bu fıkra tipi, fıkranın başında namuslu bir gençken, gittiği hocanın hilelerini öğrenip onun yolunda ilerlemeyi kâr sayan, gördüğü hoca gibi davranarak çıkarlarını gözeten bir kişiye dönüşmüştür. Fıkrada, yalancı hocaların halkı kandırması bir "sistem" olarak anlatılmış, genç

kahraman da bu sistemin çarkları arasında benliğini kaybederek sisteme ayak uydurmuştur.

Fıkrada anlatılan halkın, her mezarı şeyh mezarı olarak kabul edebilecek, dinî kimliği olan kişilere sorgusuz sualsiz inanacak, onlara değerli hediyeler verebilecek kadar saf insanlar olduğu hissettirilmekte, hatta fıkra sonunda hoca tarafından "kör" olarak nitelendirildiği anlatılmaktadır.

Fıkrada anlatılan kahramanların, "gündelik fıkra tipleri" olduğu, bunların günlük yaşamda sık sık karşılaşılan insanlar olduğu söylenebilir. Fıkrada yer alan efendi ve onun izinden giden genç, gündelik tiplerden "meslek sahibi" olarak değerlendirilebilir.

d. Anlatıcı ve Anlatım Teknikleri

Fıkrada hâkim bakış açısının olduğu bir anlatım söz konusudur. Fıkranın sonunda efendi ve gencin konuşması aktarılmaktadır. Efendinin son cümlesi, fıkranın anlatılışını, anlatıcının ya da halkın bu fıkradan çıkardığı dersi, sözde "efendiler" ile halk arasındaki bakış açısını özetler niteliktedir. Halkın, efendilerin/hocaların gözünden nasıl görülebileceği, efendinin son cümlesinde gizlenmiştir.

"Afendi bla Şıyıh Qabır" adlı fıkraya gülmece kuramları açısından baktığımızda, fıkrada yer alan "afendi"lerin kendilerini halktan üstün gördüklerini, onların halktan daha zeki olduklarını düşündüklerini, halkın "saf, temiz" duygularından yararlandıklarını, bu sebeple de "üstünlük kuramı" çerçevesinde gülme unsurunun oluşturulduğunu söylememiz mümkündür.

***

Karaçay-Malkar Folklor adlı eserde yer alan ve "fıkra" türünde değerlendirilen yukarıdaki iki metin, Karaçay-Malkar sözel edebiyatındaki "fıkra" türüyle ilgili kapsamlı bilgi vermek için yetersizdir. Bu sebeple sadece yukarıdaki örneklerden hareketle birtakım çıkarımlarda bulunmak mümkündür.

Karaçay-Malkar halkının hayata gülen bir yüzle baktığını düşündüren yukarıdaki fıkralardan birincisi, Nasreddin Hoca ile anılan bir hikâyenin "Gıra" adlı bir adama uyarlanmış şekli gibi görünmektedir. Karaçay-Malkar halkının Nasreddin Hoca ile ilgili fıkralarının da bulunması, "Nasra Hoca" adına anlatılan çeşitli fıkraların varlığı, birinci fıkrada birtakım yöresel değişiklikler yapılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Çalışmada yer alan ikinci fıkra ise; dinî inançların bazen nasıl sömürülebildiğini, insanların bu konuda dikkatli olması gerektiğini anlatan, sistemi eleştiren bir fıkradır.

III. BÖLÜM

3.ESERİN LATİN ALFABESİNE AKTARILMASI

Karaçay-Malkar Folklor adlı kitabın Kiril alfabesinden Latin alfabesine aktarılması sırasında, Türkiye Türkçesine yakın kullanımlarda bulunulmuştur. Örnek olarak kitaptaki metinlerde geçen ikilemeler arasında "-" işareti bulunmaktadır. Latin alfabesine aktarımda bu işaret kullanılmamıştır. Bunun sebebi, söz konusu işaretin metni okurken akıcılığa zarar vermesini engellemektir. Kitaptaki metinlerde kullanılan konuşma çizgisi (-), aynı şekilde korunmuştur. Kitapta yer alan dilin imlâ hususiyetlerine uygun olarak özel adlara gelen son ekler ayrılmamış, "mı/mi" soru kelimesi ayrı yazılmamıştır. Metinlerde okunamayan kısımlar (…) şeklinde belirtilmiştir. Tarafımızdan metne eklenen kısımlar [ ] şeklinde köşeli parantezle belirtilmiştir. Metinler kitaptaki ana başlıklara ve sıraya sadık kalınarak aktarılmıştır.

[3]

Caraşdırğandan

Bu kitabda Qaraçay-Malqar halqnı Nart tawruhları, aytıwları, haparları, comaqları basmalanñandıla. Alanı 1958-1986 cıllada Qaraçay-Çerkes İlmu-İzlem İnstitutnu folklor cıyğan ekspeditsiyaları cazğandıla. Halk çığarmalanı aslamısın kitabnı caraşdırğan cıyğandı.

Kitabnı üç bölümü bardı: Nart tawruhla, aytıwla bla haparla, comakla. Ala barısı da allından başlab artına deri üzülmey, nomerle salınıb tizilgendile. Kitab "Karaçay-Malqar Folklornu Üsünden" degen statyadan başlanadı. Ahırında halq çığarmala qayda, kimden, qaçan cazılğanları aytıladı. Cıyımnı caraşdırğan Qaraçay-Malqar folklornu ne qadar igi, tolu körgüzür canı bla eterge küreşgendi. Nart tawruhlanı, aytıwlanı, haparlanı, comaqlanı mından arı da cıyarğa bu kitab sebeb bolur deb ışanadı.

[4]

Qaraçay-Malqar Folklornu Üsünden

Halqnı altın izlewçüden başhası coqdu, köb ömürleni arımaytalmay küreşib, ol birgesine em bağalı, em igi zatlanı qaldıradı…

M. İ. Kalinin

Qaraçaylıla bla Malqarlılanı caşawların, adetlerin tintgen alimle, cazıwçula, colowçula alada söz iskusstvonu terenligin, Nart tawruhlağa, aytıwlağa, eski haparlağa süymekliklerin çertgendile. Söz üçün, belgili orus etnograf-kafkazoved, Orus geografiya Obşestvonu Kabkazda ilmu sekretar! G. F. Çursin Qaraçaylılanı igi oratorla emda cır eterge utsala bolğanların honşuları quru da aytıwçuların çertgendi.

Janr emda tematika canı bla Qaraçay-Malqar folklor Kavkaznı halqlarını söz iskusstbolarına bek cuwuqdu. V.İ.Abayev aythanña köre, Kavkazda tille köb bolğanlıqğa, bir kultura quralğandı derçadı. Anı bla birgeley, har milletin kulturasını ençi şartları tanılıb turadıla. Quliylanı Qaysın aythanlay, har halqnı iskusstvosu kesini cerini, istoriyasını kuwançları bla carsıwlarını tili bla söleşedi…

Urunuwnu, uwçuluqnu, cigitlikni üsünden etilgen cırlada, iynarlada, beşik cırlada, Nart tawruhlada, Nart sözlede, comaqlada, aytıwlada, haparlada halqnı sözge ustalığı,

çemerligi açıq tanıladı. Ol ullu fahmu söz baylıq tölüden tölüge, tuwduqdan tuwduqğa köçüb baradı.

Qaraçaylıla bla Malqarlılanı awuz çığarmalarında Nart tawruhla, aytıwla, haparla bla comaqla burundan oğuna sıylı orun aladıla. Nart tawruhlanı birinçi kere basmalanıwu Orusbiylanı Safar-Aliyni atı bla baylamlıdı. 1881 cılda çıqğan "Sbornik materialov dla opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza" degen cıyımnı birinçi nomerinde Orusbiylanı Safar-Aliy tört Nart tawruhnu basmalağandı: "Örüzmek", "Şaway", "Raçiqaw", "Sosruq".

M.Aleynikov 1883 cılda "Sbornik materialov dla opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza" degen cıyımnı üçünçü nomerinde "Qaraçay tawruhla" deb bir qawum Nart tawruhnu ("Açemez bla Hubun", "Emegenle") çığarğandı.

1898 cılda Qaraçay-Malqar tawruhlanı A.N.Dyaçkov Tarasov basmalağandı. Ol Qartcurtda 63 cıl bolğan Canközlanı Buduyannı awzundan talay Nart tawruhnu, 77 cıl bolğan (okunmuyor) Hasannı awuzundan da talay tawruhnu cazıb alğandı ("Aşugan(tam okunmuyor)", "Gencakeşaway", "Çüyerdi" emda başhala). 1903 cılda "Terskiy sbornikde" N.P.Tulçinskiy Qaraçaylıla bla Malqarlılanı poemaların, cırların, tawruhların, Nart tawruhların, Nart sözlerin basmalağandı. N.P.Tulçinskiynin aythanına köre, basmalanñan zatlanı köbüsü Orusbuylanı Nawruznu defterinden alınñandı.

[5]

Qaraçay-Malqar Nart tawruhla ençi kitab bolub birinçi kere Nalçikde 1966 cılda çıqğandıla. Kitabnı Qabartı-Malqar ilmu-izlem institutnu qulluqçusu Azret Holayev caraşdırğandı. Qaraçay-Malqar Nart tawruhlanı cıyıwda, basmalawda, tintiwde anı qıyını ulludu. "Nart lanı üsünden busağatde cürügen tawruhlarına, cırlarına köre, eposnu batırların üç (okunmuyor/ullu olabilir) qawumğa (tsiklğa) üleşirge bolluqdu: "Örüzmek, Satanay, Sosuruq, Sozukku, Socuq, Noğayçıq", "Debet (Dewet), Şaway (Qaraşaway), Alawgan", "Bödene, Raçıqaw (Yeraçqaw), Gilyastırhan (Gilyahsırtan)." Ol baş qawumladan sora da keslerini ençi batırları bolub da bir qawum qıhsa Nart tawruh bardı: "Nöger bla Şırdan", "Nart qobhan", "Çüyerdi", "Sozar ulu Gezoh" d.a.k.", deb cazadı Azret Holayev.

Nart tawruhlada halqnı süygen batırları tüzlüknü izleydile, anı tabmay da qoymaydıla. Bu kitabda "Sosurqa bla emegen", "Örüzmek bla caşçıq", "Alawganları", "Alawgan bla

emegen qatın", "Alawgannı caşı", "Qaraşaway bla emegenle" emda başha Nart tawruhlanı oqusağız, kesigiz da körlüksüz ol zatnı. Sosurqa, Örüzmek, Alawgan, Qaraşaway, Raçıqaw-çomart, aqıllı, namıslı batırladıla. Halqnı nasıbı üçün ala çırt da argha tura bilmeydile. Sosurqa, ullu cigitligi sebebli, emegenleden camaqagnı qutharadı.

Anı üçün halq Sosurqanı bağalatıb, aña teren süymekliğin bildiredi. Shurtuk ulu Örüzmek halqnı incitgen Qına saqallı Qızıl Fuknu horlab, öltüredi…

Nart la halqnı incitib turğan emegenleni hıylalıq bla, aqıl bla horlaydıla.

* * *

Aytıwla bla haparla Qaraçay-Malqar halq prozanı bek ertdeden kelgen janrlarına sanaladıla. Ala nasıb, tüzlük, cigitlik, cürek halallıq degença tin haznalanı halq qalay añılağanı bla şağırey etedile.

Baydıla, seyirdile Qaraçay-Malqar halq aytıwlanı süjetleri. Söz üçün, bu kitabha kirgen "Sıncır töreni qorağanı", "Aymuş", "Aq cuğutur", "Aqbilek", "Orayda" degen aytıwlada halqnı burunñu cayawu, adetleri, ışanıwları, iynanıwları suratlanadıla.

Qaraçay-Malqar hayarlanı halqnı caşawu bla, turmuşu bla, istoriyası bla baylamlılığı ulludu. "Qan coldan aytıw", "Qara Qasay" [82-84], "Artıqlıq" degen hayarlada ol zat açıq, kesgin tanıladı. "Qan coldan aytıw" degen haparda halqnı erkinlik, tüzlük üçün küreşgeni surathanadı. XV-XVI ömürlede qırım hanlanı Kavkaznı halqlarına köb kere çabhanları belgilidi. "Qan coldan aytıw" ol közüwleden hapar bildiredi.

Tonow bla çabıwullanı üsünden da igi tañ kesek hapar saqlanñandı. Ertde zamanlada bayla bla bilye, "köncheklikge" barıb, bir-birlerini alların, adamların tonab ketiwçüleri Kavkazda caşağan halqlanı istoriyasından belgilidi. Bizne qartlarıbız ol zamanña "börülük zaman" deb atağandıla. Ne üçün deseñ, adamla biri birini zatın (malın), börü qoynu alıb qaçhança, alıb qaçıb turğandıla. Tonaw bla çabıwullağa "köncheklikge barıw" deb atağandıla. "Çüyerdinni haparı", "Qara Qasay" [82-84], "Sınçı Nazbiyni caşı" degen hayarla çabıwullanı üsündendile. Alada Qaraçay-Malqar, qabartı bayla bla biyleni ol tuqum adebsiz işlerine sögüm salınadı. Qaraçay-Malqar folklorda tonowda,

[6]

çabıwulda körgüzülgen cigitlikge sıy, mahtaw berimleydi. ("İlyas", "Çöpellew", "Qaysınla", "Çüyerdi").

Halq, quru tonowla bla çabıqulladan carsıb qalmay, kesini içgi duşmanlarından, bayla bla bilyeden, din qulluqçuladan da inciw sınab tuğrandı. Fahmulu Qaraçay cırçıdan emda comaqçıdan-Özdenlanı Abugaliyden cazılğan "Artıqlıq", "Zorluqğa tözmegen" degen haparlada elçileni carlı caşağanları, çüyüshanlanı zorluqları suratlanadı.

Çam, naqırda canı bla Qaraçaylıla bla Malqarlıla kerti da tamaşa haparla ete bilgendile. Alada mahtançaqlıq, halapostalıq, qızğançlıq, cutqarınlıq hırtha urulğandıla. Söz üçün, "Kişi, iñişke ciblisine qararsa" degen çam haparda bılay aytıladı: "Ertde zamanlada bir qatınnı üsüne qabları bolmay, üsün cabar üçün, çeteni içine salğandıla. Eri, açhaçıq quraşdırıb, bir çepkenlik alayım deb, bazarğa tebregeninde, qatın, çetenden başın qaratıb:

–A kişi, iñiçke ciblisine qararsa! , degendi.

Andan beri küçün-qarıwun bilmegen adamğa "çetenñe kirgen qatınça" deydile".

Ülgüge dağıda bir çam hapar keltireyik: "Burun Qaraçaylıla, cangı küyew kelse, aña cardırırğa deb, em qıyın carıllıq tomurawnu asırağandıla. Alay bla, küyewnü qarıwun, qolu işge caraşhanın, caraşmağanın sınğandıla.

Bir caş qayınlarına küyewleb barğandı, küyew tomurawnu bergendile. Caş tomurawnu bazıq canından carırğa küreşgendi, alay a tomurawğa küçü cetmegendi. Sora qatını, anı esleb, itge uruşhança etib:

–Hir, hucu qallıq! Tomurawça, iñişke canıñdan uzunuña carıllıkq! –deb, erine qalay eterin añılathandı. Ol da, üç biyçesin añılab, tomurawnu ceñil carğandı". Qaraçay-Malqar talde Nasra Hocanı haparların cıylı., caraşdırıb, kitab etib çığarğan fahmulu Qaraçay cazıwçu Ertenlanı Azret bolğandı.

1981 cılda Nalçikde "Hoca" deb kitab basmalanñandı. Ol Malqar alimle Holayev A. Z. bla Ahmatob İ. H. Malqar emda Qaraçay ellege aylanıb, türlü-türlü comaqçılağa tıñılab cazğan haparladan quralğandı. Bu cıyımğa kirgen haparlanı bir qawumu Ertenlanı Azret caraşdırğan "Nasra Hocanı haparları" degen kitabdan saylanıb alınñandıla.

Kitabnı al sözünde Holayev A. Z.bla Ahmatob İ. H.bılay cazadıla: "Hocanı üsünden haparla cürügen cerleden bir qawum halqnı adamları Hocanı keslerini milletlerinden bolğanña sanaydıla, atın da kesi tillerini fonetika, orfoepiya coruğuna köre türlendirib aytadıla. Söz üçün, Azerbaycanda Nasreddin Molla deydile, bir qawum halqla wa Hoca neda Hoja deydile. Farslıla, arablıla Molla Nasreddin türk tilli milletleni bir qawumları,

bizniça, Nasra Hoca deydile". Qaraçay-Malqar folklorda Nasra Hoca kişiden qorqa bilmeydi, kölüne kelgenni adamnı közünden aytadı, ne qıyın bolumda da bir madar tabadı, ma, söz üçün, alay bir-eki hapar. "Birew Hocanı imbaşından qağıb:

–Hoca, köremise, börekle alıb baradıla!", degendi.

–Andan maña ne payda?

–Sizge eltedile.

–Sora saña ne payda?..

[7]

…İñir ala nığışha halq cıyılıb, kökde aynı, künnü, culduzlanı haqından uşaq ete turğanlaylarına, Nasra Hoca üslerine barğandı. Adamlanı biri:

–Nasra Hoca! İ-y, cañı ay çıqsa, eski ay qayrı ketedi, anı ne etedile?,deb sorğandı, Nasra Hoca da cuwabha:

–Cañı ay çıqsa, eski aynı turab culduzla etedile, degendi…" Nasra Hocanı em bek "qızdırğanla" wa mollaladıla, haram aşdan toymağanla, keslerini qıyınları bla caşarğa süymegenle. Bu şartnı otuzunçu cıllada Ertenlanı Azret cazğan haparda açıq körebiz:

"Bir colda Nasra Hoca da, talay nögeri da elni qatında köl cağasına çıqğandıla. Ol kün alayğa, kimm erikgenin ketere, köz aça, kim cuwunurğa, kim eski cuwarğa kelib, halq köb bolğandı.

Bir apendi, kölnü qıyırında bet qol cuwa turğanlay, ayaqları tayğandı da kölge tüşgendi. Halq, "kim ese da suwğa ketdi" deb, çabışhandı. Adamla, bir-bir apendini tuwrasına kelib:

–Apendi! Qoluñu beri uzat!, deb küreşsele da, apendi kişige qolun uzatırğa unamay, kesi çığarğa küreşib tuğrandı. Nasra Hoca, munu körüb, qarab turğandı da:

–Tohtağız siz, anı men busağat çığarayım, deb, apendini tuwrasına kelib:

–Apendi! Ma, ma, qolumu al!, deb, qolun apendige uzatıb, qıçırğandı.

Apendi, sermeb Nasra Hocanı qolun tutub, suw cuğu bolub çığıb kelgeninde, qalğanla, seyirsinib, Hocağa sorğandıla:

–Nasra Hoca, sen: "Ma, ma, qolumu al!, demey, "qoluñu beri uzat" deseñ edi ya!"

Hoca:

–Qucur halqsız siz, afendi qawumnu qılıqların entda bilalmaymısız?! Ala “ber-ber!”, degenñe ürenmegendile, “ma, al!”, degenñe ürenñendile!.”

* * *

Comaq tıñılawçulanı, aytıwçulanı da kesini aşhı inneti, miyik ideyası, halqnı caşawu bla baylamlılığı, usta quralğanı bla uçunduradı. Comaqnı ol şartlarına 1918 cıl V. İ. Lenin es bölgendi, literaturanı istorikleri eslerin haqnı bu seyir tvorçestbosuna bölürge kereklisin aythandı.

Revolütsiyağa deri Qaraçay-Malqar comaqlanı tekstleri köbüsü orus tilde basmalanñandıla. Qaraçay-Malqar tilde alanı birinçi Vilgelm pröle basmalağandı (“Bürçe bla bit”, “Bir kişini üç qızı”, “Eki qarnaş”, “Eki marawçu” dağıda başha tawruhla). Pröle Qaraçay-Malqar tinli bilirge küreşgendi. Aña mezirtede oquğanla M. Aci ulu bla C.- M. Tambiy ulu boluşhandıla. Aladan, anı kibik Hubiylanı İmmolatdan, Bayçoralanı Balliden ol folklor tekstleni cazıb ağlandı. Alim alada comaqçılanı söz urumların türlendirmey saqlağandı.

Comaqlanı cıyıw bla tintiwnü kerti başlanñandı Ullu Oktyabrdan soradı. Sovet vlastnı cıllarında Qaraçaylıla bla Malqarlılanı kulturaları bla iskusstvoları erkin öserge madar tabadıla.

V. İ. Lenin, halqlanı iskusstvoların ösdürürge ullu es böle, bılay cazğandı: “İskusstvo halqğa cuwuqlaşırça madar bolur üçün, biz em alğa bilimni emda bütew kulturanı ösdürürge kerekbiz”.

V. İ. Leninni ol oyumu Sovet vlastnı al cıllarında oğuna caşawda bardırılıb başlanñan edi. Oquwnu emda tehnikanı ösgeni halqnı caşawun türlendiredi. Caşawda bolğan türleniwle da Qaraçaylıla

[8]

bla Malqarlılanı da çığarmaçıq işini öserine sebeb boladıla. Qaraçay-Çerkesde emda Qabartı-Malqarda İlmu İzlem İnstitutla folklor ekspeditsiyala bardırıb tebregendile. Sovet blastnı cıllarında talay mağanalı folklor kitab çıqğandı.

1982 cıl Nalçikde “Awal bla Astal” deb alamaz kitab çıqğandı. Aña Tawmurzayev Dalhat cazıb ağlan 16 tawruh kirgendi.

Orus tilde da talay cıyım kitab çıqğandı.

Qaraçay-Çerkes ilmu-izlem institut talay cılnı içinde bek mağanalı folklor meterial cıyğandı. Anı fondunda Süyünçlanı Hanafiy, Aliylanı Rakay, Goçiyalanı Sofya, Batçalanı Mussa, Borlaqlanı Roza, Semenlanı Azret, Batçalanı Albert, Qaysınlanı Hadis, Glowlanı Sofya, Erikkenlanı Magomet, Hubiylanı Magomet, Yezdenlanı Magomet, Qazallılanı Husey, Appaqlanı İbragim, Quwatlanı Zoya, Bicilanı Ahiya, Yezdenlanı Hamzat, Batçalanı Anzor cıyğan materialla saqlanadıla.

Alay bla Qaraçay-Malqar halq comaklanı cıylıw bla tintiwnü istoriyası tañ uzundu. Alanı teoriya canı bla tintiwnü aytsaq a, ol canı bla Laypanlanı Hamitni, Qaralanı Asiyatnı, Yegorova Lüdmilanı, Qağıylanı Nazifanı, Holayev Azretni, Orusbiylanı Fatimanı, Malkonduyev Hamitni, Hacilanı Tanzilyanı emda başhalanı talay mağanalı tiñnu işleri bardıla.

Qaraçaylıla bla Malqarlılanı comaq eposların üç ullu qawumqa bölürge bolluqdu: seyir-fantastika comaqla, turmuş comakla, canıwarlanı üsünden etilgen comaqla. Başha halqlanı folklorundaça, bizde da seyir comaqla ullu orun aladıla. Alanı baş geroyları- elli adamnı kiçi caşı, öge qızçıq neda öksüz sabiy. Ala tabiğatnı oğursuz küçlerin tıyarğa küreşedile, tüzlük üçün küreşiwde horlamla etedile[181]. Geroyğa boluşuwçula haywanla bla qanatlıla boluwçandıla: At, Börü, Qara quş, Qarınğaç, Çıçhançıq dağıda başhala comaqlanı geroyunu tilegeni bla qıptı adam ötalmazlıq taw boladı, taraq qalın çeget, küzgü- tübsüz teñiz, miz temir terek boladıla… Seyir zatlanı arasında kiyiz[182] qamçige ullu mağana beriledi. Ol qaysı adamnı da it[183], eşek, çıpçıq etib qoyaladı. Comaqnı geroyu kiyiz qamçini alay gınç tabmaydı, tañ küreşib, alay bla cıjdı qolğa…

Qaraçay-Malqar seyir-fantastika comaqlanı osal geroyları köbüsüne bıladıla: Celmawuz, Ağaç kişi, Sarıwbek, Kesi bir qarış, saqalı miñ qarış, dağıda başhala. Alay bolsa da osal geroylanı

[9]

arasında emegenlege ullu mağana beriledi. Emegenleni aralarında talay başları bolğanla da tübeydile.

[181] Etedile: ..edile. (hzl)
[182] Kiyiç: Kiy...(hzl)
[183] İt: .t. (hzl)

Başha halqlanı comaqlarındaça, bizde da macal geroy qarnaşlanı kiçisi boladı. Anı ne canı bla da igi şartları köbdüle-aqıllı, küçlü, halal, ariw… Tamada qarnaşla anı nasıbın urlarğa, tıyarğa küreşedile. Orus comaqladaça, kiçi qarnaş köbüsüne al közüqde teliğe uşaydı, erşi, kesin cıymağan, ayaqların külge suğub turğan calqaw boladı. Comaqnı ayağında wa kiçi qarnaş barından da oñlu bolub çığadı (“Külbulğawuç”, “Kiçibatır”, “Hapçab”, “Üç Qarnaş” dağıda başhala).

Ege qız da köb qıyınlıq çegedi. Ol sebebden comaqnı qurğanla anı canlı boladıla (“Ege ana”, “Aycayaq-Küncayaq qızçıq” emda başhala).

Qaraçay-Malqar comaqlada halqnı tişiruqğa ullu sıy bergeni eslenedi. Mında künça carıthan, oñlu aqılları bolğan qızla (“Aqıllı qız”), cigitlik etgen tişirıwla (“Musiliya”) tübeydile. Comaqlada tişiruw üçnü ara bağanası, üydegini canı-tini bolğanı aytıladı. (“Geceb kelin” emda başhala).

Comaqla da köbüsüne birça başlanadıla (“Ertde-ertde bir qart kişi caşağandı: “Ertde-ertde canıwarlanı tillerin bilgen bir kişi bolğandı”, “Ertde-ertde, ertdegile beri kelginçi, biz arı barmayıq…”)

Comaqlanı içlerinde birça cerleri da köb tübeydile. Söz üçün, enegen qatın qaysı tawruhda da bir işni ete turadı-colnu camaydı. Anı bla söz bir halda başlanadı:

“Oy anay-anay!, deydi caş.

–Oy balay-balay! Ceñil anay bolduñ ansın, saña eterimi men bile edim!- deydi emegen qatın.

–Çeñil balay bolduñ ansın, saña eterimi men da bile edim! – deydi caş.

–Aşhı ulan, emegenleni colu bla nek cürüyse? – deydi emegen qatın.”

Qaraçay-Malqar halq comaqlada da sanladan üç köb kere aytıladı: üç qarnaş, üç egeç, üç emegen… Anı kibik ceti, toğuz da tüberge öçdüle…

Qaraçay-Malqar folklorda turmuş comaqla da az tültüle, alanı geroyları har künde tübey turğan tüz adanladıla-sürüwçüle, uwçula, temirçile… Bıllay comaqlada tüz halqnı adamı bay, biy, apendi, töre bla daqlaşadı, salşadı, cigit, aqıllı bolğanı sebebli, quru da horlaydı.

Qaraçay-Malqar turmuş comaqlada dinçileni aythanları bla etgenleri birça bolmağanı açıqlanadı (“Afendi bla şıyıh qabır”, “Haram apendi”). Comaqlada zorçula, adam

cegiqçüle da tübeydile. Allay geroy köbüsüne köse boladı (“Üç Qarnaş”, “Köse bla caşçıq”). Birewnü qıyının aşarğa cutluğu köseni baş şartıdı.

Comaqlanı igi keseginde üy caşawnu üsünden, er bla qatınnı bir birine kertiliklerini haqından söz baradı (“Qıt”, “Bir-birin bek süygenle”, “Bir Caşım Bolsa”, “Erinçek qız”, dağıda başhala).

Qaraçay-Malqar folklorda canıwarlanı üsünden comaqla da tübeydile. Alanı aytıwçula köbüsüne tişirıqla boladıla. Geroyları-Börü, Tülkü, Ayu, Maral, Aslan, Qoyan, At, Qoy, Eçki, İt, anı kibik qanatlıla Quş, Kögürçün, Gugurukku…

Qaraçay-Malqar halq comaqlada tülkü hıylaçı, ötürükçü bolub körünedi. Börü teliliği emda cutluğu bla aytıladı. Ayu küçlü, alay a sılhır canıwar. Canıwarlanı üsünden comaqlanı bir qawumları söleşiw halda quraladıla. Söz üçün, “Borsuq bla börü” degen comaqla eki geroy bir-birine cırlab söleşedile. Börü bılay cırlaydı:

–Oy, borağayım, borsuğum.

Cılqılanı atası ullu acir keledi.

Urub belinen eki eterme,

[10]

Al canı tatlı boladı,

Al canı-meni,

Art canı-seni, çıq beri!

Borsuq unamaydı:

–Oğay, oğay, oğay! Aman canadıla közleriñ,

Aman çığadıla sözleriñ,

Çığarıq tülme!

* * *

Qaraçay bla Malqarda sözge usta adamlanı- cırçılanı, comaqçılanı, haparçılanı-halqnı içinde sıyları ullu bolğandı. Ala qara tanımasala da, kerti fahmulu, igi esleri bolğan adamladıla. Alanı, quru cırğa, comaqğa, haparğa usta bolğanlarından sora da, adamla keslerine ustazğa, üretiwçüge sanağandıla. Qaraçay-Malqar comaqçılanı arasında

fahmulu tişirıwla da az tüldüle. Söz üçün, Magulalanı Totay, Hapalanı Qarma köbüsüne canıwarlanı üsünden comaqlanı aythandı. Sarılanı Ferdaws da ertdenden iñirge deri arımay-talmay comaq, hapar, Nart tawruh aytıb tururğa fahmusu cetgendi. Kesi da sözün seyir tuqum başlay bilgendi:

Tawruhmu aytayım,

Tawrahmı aytayım,

Anarmı aytayım!?

Sanarmı aytayım,

Comaqmı aytayım,

Coraqmı aytayım

Soraqmı aytayım!?

Qart ayıvmu aytayım

Nart aytıwmu aytayım

-Saylağız birin, başlayım!

Dağıda bir belgili comaqçı-Magulalanı Totay. Teberdiçile aythanña köre, bek usta, ariw awazlı emda esli adam bolğandı. Qaraçayda em belgili cırlanı biri-"Soltan-Hacini cırın"-Totay etgendi. Fahmulu tişirıw cırnı em alğa kesini üsünde, caşı Homaçağa eşiw etdirib, alay cırlağandı. Caşı da anı, anasından ürenib, Mırzamekni gübrecisinde cırlağandı. Tıñılağanla belgili halq caqçını üsünden etilgen asıwlu cırnı bek carathandıla. Cırnı art kesegi wa barını da eslerinde qalğandı:

Seni çaldışıña qarılğaçla kelib qonalla,

Seni haparıñı da carlıla bek soralla.

Ey, bılaymed, Haci, seni cırıñı da ejiwü?

Qorqma, Haci, kelir a bu itleni senige da közüwü

Cıyılıb, soluwların alalmay tıñılab turğan adamla, cırlağan caşha asırı bek razı bolğandan, anı ne bla bolsa da bir zat bla quwwandırırğa izleydile. Ol közüwde wa em qız zat hant tuz edi da, ala, arada açha cıyıb, Homaçağa tükenñe cañı kelgen tuzdan bir maşok tuz alıb beredile.

[11]

Halq süygen comaqçılanı awazları urunñanlanı qoşlarında, malçılanı ot cağalarında, saban tüzlede, camağat cıyılğan cerlede eşitilgendile. Canközlanı Budiyan, Aliylanı Hasan, Mekkyalanı Örüzmek, Ettelanı İsmail degença halq comaqçılanı atları bügün da aytıladıla. Busağatda caşawda alamat türleniwle, seyirlik tehnika cañılıqla bolğan, Kosmosha uçuwla bardırılğan ömürde oğuna da comaqlanı, haparlanı, Nart tawruhlanı, Nart sözleni cırlanı mağanaları kem bolmağandı. Adamnı cüregi alanı taymazdan süygenley, izlegenley turadı. Ala amanlıq bla igilikni, cahillik bla bilimni, ötürük bla kertini arasın ayırırğa üretedile, halqnı til baylığın bir tölüden bir tölüge berirge boluşadıla. Fahmulu comaqçıla sözleni em tabların, inciden mınçaq tiziw tizgença, alay tab quray biledile. Alay belgili ustalanı arasında Yezdenlanı Abugaliy (Sarıtüzden), Goçiyalanı Husey (Qervomay elden), Totorqullanı Magomet (Cañı Qaraçaydan), Hubuylanı Hubiy (Qumuşdan), aliylanı Soltan (Narsanadan), Sıllağarlanı Abul-Kerim (Sarıtüzden), Qrımşawhallanı Magomet (Qızıl Urupdan), Qrımşawhallanı Yüsüp (Qızıl Urupdan), Batçalanı Anzor (Morhdan), Bostanlanı Cambot (Karaçayevsk şahardan), Batçalanı Sağit (Sarıtüzden), Bayramuhlanı Üsüp (Prigorod elden), Quşceterlanı İsmail (Taşköpürden), Hasanlanı Nazir (Çerkessk şahardan), Ortabaylanı Amina (Karaçaebsk şahardan), Batçalanı Azret (Cañı Cögeteyden), Bicilanı Ahiya (Pervomay elden), Yezdenlanı Hamzat (Terezeden) dağıda başhala bardıla. Bizni institut em igi Nart tawruhlanı, comawlanı, haparlanı, aytıwlanı aladan cazıb ağlandı.

Büpon, kim da seyirsinirça halq çığarmalanı tas etmey, bizni zamanıbızğa cetdirgen adamlağa cürek razılığıbızını bildirebiz.

Literatura cığarmala bla Birge Nart tawruhla, aytıwla, haparla, comaqla bizni zamanıbızğa kerti qulluq etedile, adamlanı işlenmeklikge, kertilik bla tüzlüknü tutarğa üretedile. “Qaytarıb aytama: söz iskusstvonu başlanñanı folklordandı. Kesigizni folkloruğuznu cıyığız, andan ürenigiz, anı caraşdırığız. Ol sizge da, bizge da, Soyuznu poedleri bla prozaiklege, köb zat beredi. Biz ozğan zamanı ne qadar igi bilsek, busağatda biz etgen zatıbızını ullu mağanasın alay bir tınç, alay bir teren emda quwançlı añılarıqbız”, deb anı üçün aythandı cazıwçulanı birinçi sezdlerinde M. Gorkiy.”

Ortabaylanı Rimma

[12]

Nart Tawruhla

Sibil Nartla

Burun, Sibil Nartlanı zamanında, Miñi Tawnu tübünde, Naqut Dorbun deb, saw el içine sıyınñan, naqutu, nalmazı, cezi, incisi, altını, temiri bolğan, içi keçe kün da cım cım cıltırab, canıb, köznü aldağan bir casanma dorbun bolğandı. Ol dorbunnu baylıgın Nartla hayırlandırıb, Nart utsala dorbunda iştenek qurab, temirinden, cezinden nartlağa sawut saba etib, naqutundan, incisinden a nart sibil qızlağa tüyme tüyek, casanma kerek etib turğandıla. Naqut Dorbunnu baylığın nartla, kişige bildirmey saqlar üçün, dorbunnu eşigin nartlanı em aqıllısı qart Debekge ışanñandıla. Keslerine caşarğa qa Miñi Tawnu köküreginde, Naqut Dorbun'dan igi kesekni örge çıqıb, Qala Taw deb solsan taşdan bir ullu qala işleb, anı da naqutdan casab, anda caşağandıla.

Ol közüwlede wa, tarıq cerinde biy ceklik ede caşağan, bir köse Buruñuk bolğandı.

Köse Buruñuk, Naqut Dorbunnu haparın neni da eşitiwçü, biliwçü, körüwçü onaltı qulaqlı, segiz ayrı başlı, segiz közlü otcawdur Celmawuzdan işitib: "Ol baylıq meniki bolsa, cer cüzüne biylik eterem", deb, suqlanñandı. Nartla'dan anı qalay sıyırırğa bilmey, amal, lağım izley, nart Debekni teriltsem, dorbun meniki bolluq edi dey, narladan caşırtın Debekge tilekçilerin iyib:

–Sen menñe sıyınır bol, bügünden arı cer cüzüne ekibiz da birgeley biylik eterbiz, deb bildirgendi.

Alay a Naqut Dorbunña ketgen tilekçile da ızlarına qaytma da qal, Buruñuknu da awuzu alağa ot çağa, açıqlana, dağıda cañı tilekçile ye, ala da, alğınñılaça, qaytma da qal, ne eterge bilmey, amalsızdan Celmawuznu çaqırğandı. "Qalay eteyik, ne madar tabayıq, nartlanı qalay tüb eteyik, alanı curtlarından qalay quru-

[13]

tayıq, Naqut Dorbunnu kesibizge qalay alayıq?", deb sorğandı.

Köse Buruñuknu curtu, ceri palayda bolğanın, ne kesin kii bilmegendi. Anı kişi tanımağanlıqğa, ol otcaqdur Celmawuzuna cer cüzün aqlatıb, otcawdur da, süyse certin cürüb, süyse cuwtun cüzüb, süyse köktün uyub, neni da eşite, köre, kişige körünmey,

boranlab, qalayğa da cetib, oğuramağan cerin küydürüb, eşitgenin, körgenin köse Buruñukga ayta, ol da biy ceklik ete, alay caşağandı.

Köse Buruñuk, sibil nartlağa da ol umutun etib, otcawdurnu anı üçün çaqırğandı. Celmawuz da aña bılay aythandı:

–Sibil Nartla degeniñ küymez, erimez, ölmez gıyı batırladıla. Alanı küçlerini horlanmaz tuturuğu ne bolğanın bilir üçün, biz alğa meni üzügümden üç ayrı başlı, bir otcaqdurnu iyeyik. Ol, kesi cañız barıb, bolumların ilsin, tab tüşse wa, sibil nartlanı tüb etsin. Qarıw cetmez bolsa wa, qaytıb, bizni haparlı etsin! ,degendi. Buruñuk da dew Celmawuznu aythanın qabıl köredi. Üç ayrı başlı bir otcawdur da, Miñi Tawda sibil nartlağa barırğa colğa çığıb, uçub, közden taşayıb, uzayğandı. Ol, Miñi Tawnu miyikden bashan bulutla bla kelib, Miñi Tawnu töppesine qonub, qowqa aşarlı bolub, andan töben qarab, Sibil Nartlanı Qonuş Curtu bekkiç, ullu Qala Tawnu körgendi. Sibil nartlanı kimle bolğanların da bilgendi.

Soñura, köb aramqaram etmey, bir çörçeklik eteyim deb, nartla bla cermeşir qan alıb, ponñan cerinde beğimli bolur üçün, taw başında möñü gıyılanı qazıb, arıberi töñeretib, kesin begeyül caraşdıra başlaydı.

Alay a ol qobargan bir ullu solsan gıyı töñereb, tawqa, özenñe tawuş sala, kirişlege, qayalağa tiye, düñürden, Nart QonuşCurtda QalaTawnu qatı bla töñerey, şın tura, dağıda töñerey, köpür bola, Ullu Kamğa köndelenine kelib tüşgendi.

Nart Sibilçini toyuna cıyılıb turğan sibil nartla da, bu küküregen, düniya sağaythan tawuşha sağayıb, nart canları möñürlenib, Qala Tawundan sabır cığıb, Miñi Tawnu töppesine qaram atıb, üç ayrı başlını qawğağa hazırlana tuğranın körüb, Sibilçige onow sorğandıla. Dew, batır nartlanı batırı, nart Sibilçi da, üçuçar sadağın cerleb, üç sadaq oqnu tik örge Miñi Tawnu tepesine burub, üç ayrı başlını üç başın marab uçurğandı.

Ot solurğa hazırlana, awuzun açа başlağan otcawdurnu üç awuzuna da sadaq oqla uçub uçub barıb, tıñılawuqlarına teren teren çançılğındıla.

Otcawdurnu qıçırığı, cer cüzün uyatıb, Miñi

[14]

Tawnu töppesinden ölü bolub quyülub, töñereb kelib, Qonuş Curtha tüşedi. Nart Sibilçi Celmawuznu için carıb, ot soluthan ırhımların çığarıb, kebdirib, kükürt bla iyleb, nartlağa kerek küñe oqla bolurça, quç etgendi, otlu sadaq atarça etgendi.

Cer cüzün sağaythan üç ayrı başlını qıçırığın sıyıtın eşitgen köse Buruñuk bla segiz ayrı başlı otcawdur, Sibil Nartlanı taqır tüb eteyik deb, üç ayrı başlı otcawdurladan cüzüsün hazırlab:

– Sibil nartlanı kül kömür etib, Miñi Tawnu üslerine awdurub qaytığız! , deb aşırğandıla.

Cüz otcuwdur da, kükürey, dawur ete kelib: Sibil Nartlanı curtu Miñi Tawnu, sawdan qurşalab, küydüreyik, calın iyisleri çıqmazça, tawnu üslerine awdurayıq, dey, gürüldey, demleşib qıçıra, nartlağa dawlu qaynağandıla.

Dew sibil nartla da, qawğa köllü bolub, alağa tüberge ullu gitçe qalmay çıqğandıla. Batır nart Sibilçini otowuna kirgenli eki künü tohğan biyçesi, ariw Künqız kelinçik da çıqğandı. Ol, künça tiyib, nartlanı curtuna cılıw berib, nartlağa qarıw, tin bergendi. Celmawuzla wa, Künqızını körgenley, anı ariwluğundan közleri qamab, tilleri tartınıb, cürekleri qaltırab, uyüb uyüb, orunlarından tebalmay qalğandıla.

Nartla da alğın Sibilçi atıb öltürgen otcawdurnu otluq ırhım quwundan, üçatar sadaqların cerleb, uyüb küygen cerle qızğıç tabırla bolub, bügünlükde da alaylağa ne qar qonmaydı, ne çöb çıqmaydı degen aytıw da bardı.

Cüz otcawdurnu horlam bla qaytırına iynanıb turğan Buruñuk bla dew Celmawuz, saqlay saqlay tözümleri tawusulub, qıyınlaşa: “Ne boldu eken, barçı, qarab kel!” , deb, üçünçü kere Bayçını ciberedile.

Bayçı, barıb Miñi Tawdan töben qarab, nartlanı toyların, horlam quwançların körüb, otcawdurlanı da qızğıç kül bolub küygenlerin körüb, ceñil ızına qaytıb, Buruñuk bla dew otcaqdurğa bildirgendi. Ol açı haparnı eşitgen Buruñuknu canı kıyılıb, açıydı. Celmawuz da andan bek açıb, cürekleri çançadı, hıyla hıylıq izley, bir biri bla keñeşib, dağıda bir amal tabıb, hoş bolub, cüreklerin bılay deb basadıla:

–Sizge cerni Kün bathan qıyırından otcawdurlanı ayib turğan, alayını bay cegi Buruñukdu, entda iyerikdi, ol iyginçi, arı barığız, anı bla sermeşirge, siz kerti nartla

esegiz de da, Miñi Tawnu töppesinden enişge aman künlerine qıçır. Ala arı ketsele, qaytmaz bolurla, biz

[15]

da naqut curtnu iyesi bolurbuz, deb, biyağı Bayçını ciberedile.

Bayçı da, mıçımay, tañ anası bla sibil nartlağa kelib, Buruñuknu hıylasın aytıb, açı açı qıçırıb, ullu toy oyundan soñura soruğub cuqlağan nartlanı uyathandı, sözüne tıñılathandı.

Dewlükleri, batırlıqları selen, cuqğa terilmegen alçadaq sibil nartla bayçını quwğun sözüne teriledile, curtnu Debek nartha amanat etedile. Kesleri wa, köse Buruñuknu izley:

Nart Sibilçi başçılıq etib bara,

Sibil nartla cortuwulğa çıqdıla.

Uzaq, qıyır colanña horlamlı cetib,

Andan arı barır cer bolmay tohtalla.

Ala, cıl carımnı alayın qonuşsunub,

Köse Buruñuknu tabmay, mıçıy turdula,

Künnü da suwğa çöge bathanına qaray,

Dağıda izley, tabar umutlu caşadıla.

Künleni birinde wa sıylı Kün, bata tebreb,

Nart Sibilçige süyümçü ayta, quwançlı batdı.

Sibil nartl Sibilçige ulan tuqğanın bildile,

Tañ da, alanı col tartarğa çaqıra, atdı.

Sibil Nartlanı Kün bathanña ketgenlerin eşitgen köse Buruñuk, quwanç tıbırlı bolub, onaltı qulaqlı, segiz közlü, segiz ayrı başlı otcawdur Celmawuzğa: “Tebre, kesim barlıqma! , deb, Celmawuzğa minib kelib, Naqut Dorbunnu allında cerlenib, Celmawuzğa da: Sen a Miñi Tawnu töppesine minib, qarab tur, bu curtda qalğan nart üzükden bir hata çıqmasın, dey, kesi Naqut Dorbunnu eşiğin saqlağan Debekge barıb,

aña daqlu söleşib: Eşikni aç, meni arı kirme qoy, Naqut Dorbun menikidi endi. Men Buruñuk biy cekme, dorbunnu naqutun, altının, özge baylığın köreyik", degendi.

Nart Debek da, söz salmay, Naqut Dorbunnu eşigin açıb, Buruñuknu arı kirme qoyub, dorbunnu bekgiç qadama eşigin begewül cabhandı. Naqut Dorbunnu baylığına esi ketgen Buruñuk, nesin da bilmey, nesin da unutub, dorbun içinde aylana, qaray turub, bir alada esin cıyıb, eşik taba mıllık athandı.

Alay a çığalmazın añılağan Buruñuk uzun gük burnu bla sızğırıb, Miñi Tawnu töppesinde çökgen, neni da eşitiwçü dew Celmawuzğa eşitdirgendi. Ol da saw duniyanı sağaytıb, ökürüb, saw can qoymay cutama, curtuğuznu küydüreme, cerni Cüzünü biy cegi Buruñuknu boşatığız, aythanına sıyınığız, oldu endi Naqut Curtnu İyesi! , deb, gürüldey, ot cawdurub, bir qawum cerleni küydürüb, tütünlete, qorquw salğandı.

Sibilçige tuwğan,

Emçek eme turğan,

[16]

Bökkür nart ulan

Bolub örge turğan,

Celmawuznu açı awazına sağayıb, cüreksinib, sozulub kerilib, mazallı bir dew nart bolub, sekirib turğandı. Anasına ariw Künqızğa: "Anam, bir sawut saba eterem!" , degendi. Segizatar sadaq cayanı şıntağısın patı tartıb, cıyğandı. Sadap opların da ırhım quw bla cerleb, Qala Tawundan eşikge çıqğanlay, anası da ızından çığadı.

Ala, Miñi Tawnu töppesin qazıb, belqaw etib, açıqlanıb, gıyı gıyı qayalanı qobara turğan Celmawuznu köredile. Ariw Künqız, nür çırayın tiyirib, Miñi Tawnu ortasın ayrı ete, ot soluy turğan Celmawuznu uyutub, qarışdırıb, soluğan otun suwuthandı. Nart ulanı da segiz atar sadağından segiz oqnu uçurğandı. Otlu oqla tilgey Celmawuz köbüb diñiz bolub, qızıb, atılıb carılğandı.

Miñi Taw da andan beri eki başlı bolub qalğandı deydile.

Sibil nartla da, çaba corta, Sibiltige cetgendile,

Sibiltide, ponuları Miñi Tawğa kelgendile,

Tawnu ayrısın körüb, nek bolganın bilgendile,

Tuwğan nart ulanña Örüzmek atalıb,

Bir küñe ösüb, dew nart bolğanın körgendile.

Erkli asselikde tuwub ösgen Örüzmek,

Qala Tawunda işleyd kesine örüz, tödcük kerek,

Colğa çığarğa kerek küñe bolurça bek.

Soñura ne erki, ne asseligi bolmağan birew

Ol a Buruñuk tileb Qala Tawuna kirgendi,

İzley kelib kesine calınçaq küñe tirew,

Örüzmekni da kim bolğanın ol alayda bilgendi,

Örümekden canına caşaw turuq tilegendi,

Tarıq cerimi da senñe bereyim degendi,

Anı kölün çapırır dıgalasla izlegendi.

Alay a Örüzmek anı da hoş, tabu körmegendi.

Köse Buruñuk da, anı añılab, Tarıq taqlada Buğowlu Dorbunda caşırılıb turğan, duniya seyiri ariw Argunu da bereyim deb, dağıda calınñandı. Örüzmek da sibil nartlanı bir bölegi bla Tarıq taqlağa barğandı. Buğowlu Dorbunda kün körmey caşağan ariw Arguğa boşluq berib, alayda anı bla caşay, tarıq sibil nartlanı örüzü bolğandı.

Köse Buruñuknu wa sibil nartla, naqutdan toysun deb, Naqut Dorbunda iştenekde işletir üçün, saw qoyğandıla. Nartlanı curtu Qala Taqnu qa Qonuş Curtda qala tübü bügünlükge derişin saqlanñandı, deydile.

[17]

Sibilçi

Oy, nartla çıqdıla quwwanıb,

Borsuq etlege da cubanıb.

Turub colğa çığıb ketdile,

Bir tuwar sürüwge cetdile.

Coqdu bılayda sürüqçü,

Kimdi, bulmeydile, kütüwçü.

İñirge deri otlalla,

Dorbunña aylanıb başlalla.

Nögerlerin qoyüb alayda:

“Tahsa bileyim, alanla,

Caşay esele adamla,

Bizni da qonaqğa alırla”,

Deb, ketdi qoşha Sibilçi,

Çıqdı üç başlı emegen,

Mañılayında bir közü,

Kukadan tolub aythan sözü.

Munu dorbunña cıydı,

Allına qayanı süyedi,

Otnu şınqart caqdı,

Bir temir tişni tabdı.

Uçu citi, çüy kibik…

“Teyri bedri, deb, atam tişlik!”

Tiş da qıp qızıl bolurğa,

Emegen buruldu otun salırğa

Sibilçi sermeb aldı qızğan tişni,

Ceñil urdu emegenni közüne.

Emegen soqur boldu,

Tañña deri dorbunda qarmab izleb turdu.

Sibilçi da qutuldu emegen qorquwdan.

Tabmadı tışına eşinki

Endi qalay açsın qaya teşikni?

Tañ atdı. Kün tiyer zamanda

Tuwarla uñurdab başladıla.

Emegen qayanı azçıq açdı,

Har malın qarmab, sılab ciberdi.

Sibilçi qaldı içinde,

Emegen etdi tintiwle.

Ahşam qarañı bolurğa,

Otha otunla saldı.

Biyağı tişni Sibilçi,

Körgüzmey, otha saldı.

Tiş da qıp qızıl boldu

İmegen eşinki açdı.

Sibilçi, artından barıb,

Qızğan tişni çançdı.

Qayanı iyib, Sibilçige çabdı,

Közün marab urub, ol da eşikge qaçdı

[18]

Esi da emegenñe ketib,

Tüzelib süredi deb, qorqub,

Kesi da, can soluw etib,

Keldi nögerlerine, qutulub,

Aç awuzu da suqsabdan tutulub.

Ol özenden qaçdıla, ketdil,

Keçe qalğan cerlerine cetdile,

Külnü beri açdıla:

Ot da küyüb cuqlanıb,

Qarınnı içinde etleni tabdıla.

Alamat tatlı bişib, cutlanıb

Adam aşarça suqlanıb.

Tañnı saqlamay, colğa çığıb,

Çaba corta, bek qıynalıb,

Ayü qaqğa cetdile:

Cartısın qanatlıla aşab, qalğan turğannı kördüle.

Qaq etni tişlik etib,

Çabırları da cıltırıb, teşilib…

Qathan ayü terini cibitdile,

Tüklü çabırla etdile.

Bir künnü alayda solub,

Kesleri da arıb, tozub,

Nart ellerine keldile,

Saw esen camağatnı kördüle.

Örüzmek bla Caşçıq

Ertde ertde nartla gurtla deb birle caşağandıla. Alanı tamadaları kesini ozğun aqıllı, esi, tiriliği, citiligi bla belgili dew Örüzmek bolğandı. Köb amanlıqdan, köb hatadan, köb palahdan, köb terslikden, köb qıyınlıqdan birça saqlab, Örüzmek nartlağa tıyınşlı başçılıq etgendi. Örüzmekni küçü bla, nartlanı başları köb caqnu çabıwundan qutharılğandı.

Bir colda Örüzmek, nartlağa kişik et aşatırğa cüklenib, sadağın da boynuna atıb, bir sürüqçü caşçıqnı da birgesine alıb, uwğa atlanñandı. Bara barıb, taw etekde bir ullu çegetni qıyırından kirgendile ala. Ağaçlanı tüzlerinden kesib, Örüzmek qaya canında, keçe catarça, kündüz solurca, erlay qoşçuq işlegendi. Örüzmek da, caşçıq da hapçüklerin qoşha salğandıla, biraz otun taşığandıla, murcar etgendile.

Örüzmek, qaya canlada izley ketib, otluq taş da, quw da tabhandı. Taşnı taşha urub, ot çaqdırıb, qurğaq otunladan, küreşe ketib, küçden butdan otçuq tamızğandı. Ot igi canñınçı, Örüzmek da, caşçıq da, otcağada tomrawlağa olturub, hayt deb soluğandıla.

[19]

Arığanları ketgenden sora, Örüzmek caşçıqğa:

–Men, arlaq cayılıb, kiyikle öltürüb keleyim, sen, az az otun salıb, otnu cuqlatmay tur. Ot cuqlansa, ekinçi ot etallıq tülbüz, deb, ketgendi.

Örüzmek ketgenden sora, caşçıq kesi cañız, erikgença bolub, murcarda qalqıb qalğandı. Cuqudan toya kelib, uyanıb qarasa, ot cuqlanıb tura.

Caşçıq, sekirib örge qobub: "Oy, üyüm qurudu, otum cuqlanñandı da qalğandı, endi, ot cuqlanıb turğanlay, Örüzmek kelib pala ese, menñe uruşurqdu" deb, qorqub, çaba corta, bir teren qulaqnı örge aylanñandı. Qulaq tawusulub, ol bir sıydam sırtha çıqğandı. Sırtdan awa barıb, bir miyik töbeni körgendi. Töbeni başına örleb, tögeregine qarasa, köz küçden cetgen bir cerde ot carıq uğranın eslegendi. "Örüzmek kelginçi, ot alıb keleyim da, erlay ot tamızayım qoşda" deb, caşçıq ot carıq taba mıllıgın athandı. Caşçıq ot carıqğa cuwuq kirib qarasa: çeget tarda – bir ullu qoş, qoşnu bir müyüşünde – bir ullu ot, otnu tögereginde da – toğuz emegen. Caşçıq, çartlab kirib, ot alayım da qaçayım deb tebregenley, ol toğuz emegen : "Ma, Allah bergença, oyunçaq keldi bizge", deb, sermeb tutub, tobnu athança, caşçıqnı bir birine atıb başlağandıla. Alay ete kelib, caşçıq toğuzunçu emegenni qoluna tüşgenley, ol: "Munu, ol qaynay turğan qazanña atıb bişirib aşarğa kerekdi", deb, quru suwu bla, otda qazannı körgüzgendi…

Caşçıq arı ot alırğa ketgenley, uzaymay Örüzmek, köb kiyik et da költürüb, qoşha qaythandı. Qarasa: qoşda ne ot coq, ne caşçıq coq. Caşçıqnı da, otnu da körmegeninde, örüzmek: "Caşçıq, otnu cuqlatıb, menden qorqub, ot izley ketgen bolur", degendi.

Örüzmek, kim da bilgen, bek sezimli emda hıylaççı kişi bolğandı. Anı qayrı ketgenin sezgenley, ol: "Endi emegenlege kesin aşatıb qoyadı", deb qorqub, caşçıqnı izindan qısha barğandı.

Emegenleni qoşların tabıb, Örüzmek guzaba kirgendi. Kirse, allayğa kirsin: emegenle caşçıqnı qaynay turğan qazanña atarğa tebreb tura. Anı alay körgenley; Örüzmek emegenlege:

–Ey, aşhı ulanla, bu caşçıq da, men da sizge meleçige kelgenbiz, men, suw içeme deb, qulaqğa qaytıb, artha qalğan edim, degendi.

Emegenle, caşçıqnı öltürürge tebreğenlerin da qoyub:

– Ne keleçiligiñ bardı, ayt, eşiteyik? , deb Örüzmekni sözü qayğılı bolğandıla.

Örüzmek alağa, kölü bla aythança etib, sözün bılay başlağandı:

[20]

–Elim bütew tüyü bolğandı: bir zatnı ayıralmay, barı uruşadıla. Har kim kesim aythan deb, bir birin sayadıla, nartlada munu tüzün bilirge kişi tabımlaydı, siz aqıllıla, aşhıla, kim bilsin, ayırlıq bolurmu edigiz, deb kelgenbiz.

Burun ertdelede bizni cerleribizde bir ullu ögüz caşağandı. Kesini mazallığı bla anı közüwünde aña töñ bu tögereklede cürümegendi. Bu ögüznü közleri arba çarh teñli, kirpikleri da birer qarı bolğandıla. Ol tar qayaqa kirse, müyüzleri eki canına tiyib, qayalanı oya barğandı. Atlağanı sayın, ullu terekleni, hanslanı ezgença, ayaq tübünde ezgendi. İssileb, quyruğun silkse, töbeleni awdurğandı. Cürügen sağatında, awurdan, hatı cerde ayaqları bathandıla. Sawsab bolub, bara turğan ullu suwladan suw içse, suwla tawusulub, taşları ağarıb qalğandıla. İssi kün, quyruğu Beştawda çibin porub turğanlay, ol tili bla MiñiTawnu başından buzlanı calağandı. Ol zamanlada bu cerlede dağıda bir ullu qara quş aylanñandı. Cerde hayıwanlada ol ögüzge teñ bolmağança, gakkısı da MiñiTawça bolğandı. Uçub, kökge çıqsa, künnü cabıb, Kabkaznı köb cerin salqın etgendi. Açıqlanıb, qanat qaqsa, köb qayalanı, taşlanı celge aldırğandı.

Talay ömürnü caşay turub, ögüz qartayğandı. Tişleri tüşüb, aşnı çaynayalma tebregendi. Borbayı üzülüb, başın keçindiralmay, bir kün taw etekleni birinde uzununa soylanñandı.

“Elgen sawğa azıq” degença, örüznü mıllıgına qanatlıla, canıwarla basındıla. Bireri birer buskak üzüb, ullu sanlanı subay etdile, etin sediretdile, qalğanın da çançaqladıla.

Ala alay ete turğanlay, mıllık iyisge ol ullu qara quş şuwuldab cetedi. Örüznü bir cawurun qalağın tırnaqları bla költürüb, kökge çığadı. Ol közüwlede bu cerlede bir sawbitgen caş da sürüw bla aylanñandı. Anı sürüwünde bütew sürüge alçı bolub cürügen bir ullu teke da bolğandı. Cañur kelse, buz cawsa, sürüwçü da, caş kesi da, tekeni saqalını tübüne qısılıb, cibimey, ariw saqlanıwçan edile.

Örüz ölgen kün da bir ullu tayaq cañur kelgendi, köznü kökge açdırmağandı. Caş da, sürüw da tekeni saqal tübüne cıyılğandıla. Teke da ayaq üsünde qalqıw etedi.

Qara quş, kökde aylana kelib, cawurun qalaqnı qayda aşarğa bilmey, terekge uşatıb, tekeni bir müyüzüne qonñandı.

Teke, müyüzüme cuq qondu deb sezmey, biyağınlay

[21]

qalqıb tebregendi. Aç quş da, cutlanıb, caqurunnu etin cırtarğa caraşhandı. Sürüwçü cuqlay da tüş köre, qoyla da catıb küwşene, cañur tohtasa deb, saqlağandıla.

Bir zamanda sürüwçü uyanadı da, cañur tohtaymıdı eken deb, başın tekeni saqal tübünden çığarıb, kökge qaraydı. Qüş da, caşdan ilgenib, kökge uçadı. Cawurun da, müyüzden uçhalab, caşnı közüne tüşedi.

Caş, cawurun qalaq tüşgenin esgermey, közüne kirçik tüşgenñe uşatıb, közün uwadı. Uwrub incitmese da, iñirge deri cılağanlay aylanadı caşnı közü. İñirde üyge qaythanında: “Anam, közüme hapçükmü tüşgendi da, bir kesek cılaydı”, deb, caş anasına közün körgüzgendi.

Anası da, caşını közüne qarab: “Hapçük tüşüb turadı”, deb, caşını közünden cawurun alıb, arlaq taşlağandı.

Cılla öte, künle kete, topraq olturub, qırdış qozlab, cawurunnu üsü ullu tala bolğandı. Ne ariw cer edi, tüz bolub, şo bılayda el bolub bir caşar edi deb, adamlanı közleri qarağandı.

Cıllanı bir cılında alayğa el ornalğandı. Suwları, otunları, aşları bolub, el keçeden küñe caşnağandı, baylığı allına urğandı.

Amma, ne kelsin, bir kün ertdenbla adamla pobub parasala, elde üyleni eşikleri, terezeleri tersine tersine aylanıb tura. Elni artında tawla, sırtla elni al canına köçüb süyele. Elni al canından tiyiwçü kün elni artından tiyib kele. El cıyılıb, ne aytırğa bilmey, seyir tamaşa boladıla. Ahırında, qartla, sağış etib, elni tersine burulğanın cer tebrenib bolğanña buyurğandıla. Ahırında, qartla, sağış etib, elni tersine burulğanın cer tebrenib bolğanña büyürğündıla. Alay a el tersine 2. çi, 3. çü künlede da buruladı. Sora halq, seyirsinib:

–Bu bizni keçe sayın elibizni bütew eşiklerin, terezelerin tersine aylandırıb turğan ne zat bolğanın, saqlab, bilirge kerekbiz, deb, barı da sağayadıla. Cañız bir erkişi qalmay çığıb, bir keçe elni tögeregin saqlaydıla. Ala da marab turğanlay, keçe arasında bir ullu tülkü kelib, caworun qalaqnı topraqdan tışına parağan citiçiginden arthandı, alay tarthanlay, el qımıldaydı.

Sora bla, közleri bla körüb, el ertden sayın nek tersine burulğanın añılaydıla. Hata tülküden çıpğanın bilgenley, açıwlu adamla anı arağa alğandıla. Kim qazıq bla, kim kürek bla sermeb, ala tülkünü el qıyırda soylandırğandıla. Bütey el basınıb, tülkünü örge aylanñan canın soyğandıla, ol birsi canın soyarğa wa, ol qadar adam ne küreşsele da, tülkünü bir canından bir canına buralmağandıla. Cartı terini wa üyge alıb kelib,

[22]

üleşsele, bütew elni erkişisine börk qıyırla çıqğandı.

Orunda turğan bir carlı qatınnı wa kesin da, caşçığın da kişi san etmegendi.

Uzaymay, ayaqlanıb, cañız iynegin qıstaw, urçuq da iyire, qatın bir ertdenbla elni qıyırına çıqğandı. Alayda ölgen tülkünü esleb, ol qolunda urçuğu bla anı sansız arı beri buğrandı. Sabiyge börkge carar edi deb, tülkünü el soyalmağan canın kesi soyub, teri cartını alıb kelib, caşçığını başına ölçelegendi. Ölçelegenlikge, saw elge cartısı börk qıyır çıqğan tülkünü terisini bir cartısı anı cañı tuwğan sabiyine börk qıyır çıqmağandı. Ol qatın: “Saw el bütew kiyinñenigizde, meni caşıma börk qıyırlıq qoymağansız”, deb, sawlay elge kölqallı bolğandı.

–Da, ne eteyik, saw elge cartısın alğanbız, seni caşıña da tüz cartısın qoyğanbız, deb, el da anı awuzun tıyğandı.

Endi aladan, başı Miñi Tawda buz calay turğanlay, quyruğu bla da Beştawda çibin qoruğan örüzmü ulludu, gakkısı Miñi Taw teñli bolğan quşmu ulludu, saw sürüw da, sürüwçü da saqal tübüne cıyılıb turğan tekemi ulludu, cawurun qalaq köünde hapçükça körünñen sürüwçümü ulludu, cawurunnu kemireme deb, elni arı beri buğran, terisini cartısı da bütew elge börk qıyır çıqğan tülkümü ulludu, sawlay el buralmağan tültünü urçuq sadı bla arı beri buğran qatınmı ulludu, oğese terini cartısı börk qıyır çıqmağan cañı tuwğan caşçıqmı ulludu?

Siz barığız, aqıllıla, aşhıla, bıladan qaysı ullu, qaysı geçte bolğanın ayırığız deb kelgenbiz, deb, sözün boşadı Örüzmek. Emegenleni biri:

–Ol uzunluğu Beştawdan Miñi Tawğa cetgen buğa ulludu, değendi.

–Oğay, quş ulludu, değendi ikinçisi.

–Quşnu müyüzüne qondurub Turğan teke igitda ullu boladı! – degendi üçünçüsü.

Törtünçüsü:

–Cawurun qalaq közünde haqçükşa körünñen sürüwçü ulludu, degendi.

Beşinçisi:

–Bütew el bir canından bir canına awduralmağan tülkü ulludu, degendi.

Altınçısı:

–Tülkünü arı beri awdurğan qatındı ullu, degendi.

Cetinçisi:

–Tülkünü terisini cartısı börk qıyır çıqmağan cañı tuwğan caşçıq ulludu, degendi. Andan arı emegenle:

–Men aythan tüzdü! , deb biri.

[23]

–Oğay, men aythan tüzdü! , deb da biri, teren dawlaşha kirgendile.

Örüzmek da : “Çot tabdı”, deb, caşçıqğa köz qıshandı.

Caşçıqğa da cn kirgendi.

Ahırında emegenle, söz bla ortaların ayıralmay, cağalaşa, tüblü başlı bola tebregendile. Ala alay bir birlerine bolğanlay, Örüzmek caşçıqnı da aldı da qutuladı da ketedi.

Örüzmek bla Şaytanla

Nartnı cigiti nart Örüzmek,

Ori ori raw!

Tişi tüşgen qart Örüzmek,

Ori ori raw!

Örüzmek degen özlened,

Ori ori raw!

Belibawu cezdened

Ori ori raw!

Köngegi da maymözdened,

Ori ori raw!

Örüzmek a bir qarangğı keçe Atlanıb tebregened,

Ori ori raw!

Bir uzaq cerde bir carıq körgened.

Ori ori raw!

Salıb ol ot carıqğa barganed,

Ori ori raw!

Örüzmekni çıçhan sırtlı sarı atı,

Ori ori raw!

Eki qulağın allına tutub tohtağaned,

Ori ori raw!

“Ay, aman at!”, deb, eki camızına qamçi bla

Küçlü küçlü urğaned,

Ori ori raw!

Qarab körgenley, köngegin başına qıshaned,

Ori ori raw!

Barsa wa, tögerek tutub turğan

Bir ullu topğa barğaned,

Ori ori raw!

“Örüzmek keldi, Örüzmek keldi!”, dele deyd,

Ori ori raw!

“Qaydan çıqdıñ, nartnı cigiti nart Örüzmek?”, deb,

Allına çabıb, atdan tüşürdüle,

Ori ori raw!

Atın eltib at iliçge taqdıla,

[24]

Ori ori raw!

“Kel, kel, kel, cuwuq bol”, deb,

Kesin toyğa tartdıla,

Ori ori raw!

Eki canına eki ariwnu caldıla,

Ori ori raw!

“Oññа, oññа!”, desele, oñ canına barayed,

Ori ori raw!

“Solğa, solğa”, desele, sol canına barayed,

Ori ori raw!

Andan sora Örüzmekni olturtdula,

Ori ori raw!

Allına da qazandan çığarıb issi etleni saldıla,

Ori ori raw!

–Bismillya, deb, qart Örüzmek uzalğanlay,

Cıyılğan millet tas boldu,

Ori ori raw!

Allında turğan issi etle at kir boldu.

Ori ori raw!

Atı tağılğan temir ilkiç eski qawra boldu,

Ori ori raw!

Alayda wa qart Örüzmek

Az buz es cıydı,

Ori ori raw!

“Men barıb boğanımı caraşdırıb köleyim”, deb,

Qart Örüzmek üçüne ketdi deyd.

Ori ori raw!

Örüzmekni qatını obur Satanay bilgened anı, deyd.

Ori ori raw!

Ocaqnı başına ala küyüznü cayıb,

Kündüz bolğanında da, tañ atmağand deb, iymey turayed, deyd,

Ori ori raw!

Sora andan köb da qınalıb,

Alay saw bolğandı Örüzmek,

Alay bir bolğandı Örüzmek bir colda.

Sosurqa bla Emegen

Sosurqa burun Qartcurt elge barğan etedi. Barıb anda caşaydı.

Bir zamanda bir emegenni haparı çığadı: elge cuwuq cerge ornalıb, halqnı malıy, adamın da aşaydı, deb. Anı halqnı incittgenine tözalmay, Sosurqa:

–Men ol emegenni körmeyin madarım coqdu! , deb, tebreydi. İzley barıb, Hurla kölde tabadı.

–Ey, adam ulu! , deydi emegen, munu körgenley.

–Sen kim bolluqsa? Seni atıñ nedi? , deydi Sosurqa.

[25]

–Meni atım Çolaq Çomur, deydi emegen. – Seni atıñ a nedi?

–Meni atım coqdu. Men seni izleb kelgenme, küçüñü körürge, deydi Sosurqa.

–Men Sosurqa deb bir adamnı köb izleb aylanım. Adam ulunda andan küçlü adam coqdu, deb eşitgenme. Sen Sosurqanı tanıymısa? , deb soradı emegen.

–Tanıyma, bek tanıyma.

–Anı oyunları qalay boluwçan edile?

–Sosurqanı bir oyunu bılaydı: ma bu tawdan seniça bir ullu emegen taşnı töñeretse, qayanı tübünde saqlab turub, ol taşnı başı bla urub, çartlatıb, ızına çığaradı.

–Men da eteyim alay, anı nesi bardı sora?!

Sosurqa, tikge çığıb ketib, başında bir qayanı qobaradı. Çolaq Çomur da tübünde saqlaydı. Sosurqa ol mazallı qaya taşnı töben töñeretedi. Emegen, taşnı başı bla urub, ızına çığaradı. Taşnı uwalğanlarından Sosurqa kesin küçden saqlaydı.

–Sosurqanı dağıda bi oyunun aytayım, dedi Sosurqa.

–Ayt, ayt, ol etgen oyunlanı men da eterikme! , deb mahtanadı emegen.

–Sosurqa, toğuz qalacüknü temirin otha salıb qızdırıb, awuzun aça edi, alanı awuzuna atdıra edi.

–Sosurqa alaymı etedi? Ol a boş zatdı! Anı men da eteyim!

Toğuz qalacüknü temirin otha salıb qızdırıb, awuzun açıb, içine cutadı, alay a Çolaq Çomurğa ne az da hata bolmay qaladı.

Amaganni bu lağımla bla öltüralmazlığın añılab, Sosurqa sağış etdi.

Sosurqanı dağıda üçünçü oyunu da bardı, sen anı etelmezge bolursa, deydi Sosurqa.

–Qayda, aytçı, men anı da etmey qoymam, deydi Çolaq Çomur.

–Sosurqa alay etedi: Hurla kölge qış çilede kiredi da, kesi buzğa igi buzlağınçı, andan çıqmay turadı. Tamam igi buzlasa wa, buznu da uwatıb çığadı.

–Aşhı, anı da köreyim, deb, emegen Hurla kölnü arasına kiredi.

Sosurqa, eki kışnı suwuğun tileb, Hurla kölnü buzlathandı.

Emegen Hurla kölnü içinde ceti kün bla ceti keçeni turadı.

–A, Çolaq Çomur, çıq endi! , deydi Sosurqa.

Emegen, buznu başı bal urub, uwatıb, başına çığıb tebreydi.

–Ey, sabır bol, Sosurqa alay etme yedi, men ca-

[26]

ñılğan etgenme. Sosurqa, buznu költürüb, anı tübüne ağaç, taş, bişen sala edi. Ağaçnı, taşnı, biçeni keltir da quy kölge! , degendi Sosurqa.

Emegen, barıb ağaç, taş, biçen keltirib, buznu töbüne salıb, dağıda cañıdan buzğa kirgendi. Toğuz kün bla toğuz keçeni dağıda buznu tübünde turğandı. On kışnı suwuğun tilegendi Sosurqa. Suw buzlab, emegen çıqmazça begigendi. Sora Sosurqa kelib:

–A, Çolaq Çomur, zaman bolğandı, tur! , degendi.

Emegen başı bla buznu uradı. Buz qımıldamay qaladı.

–Entda bir ur! , deydi Sosurqa. Ekinçi kere uradı buznu emegen. Buz carıladı.

–Ay, entda bir ur! , deydi Sosurqa. Üçünçü kere da uradı buznu emegen. Buznu sındırıb, baş toqmağı çığadı…

Köb küreşedi emegen, alay a buzdan töñegi çıqmaydı. Sora, alaydan çığarından tüñülüb, aythandı:

–Ey, sen hıylaçı adam, menñe eterni etdiñ, sen kesiñ da boş adam tülse, Sosurqasa. Men seni hayarıñı eşitgen edim. Seni eki baltırıñdan da qalay tanımadım ?! Sen menden ne zat izleyse, öltürürgemi başlağansa?

Sosurqa aythandı:

–Kerti aytasa, seni kibik, halqnı incitgenñe ölüm kerekdi! , deb, Sosurqa qılıçın alıb emegenni segiz söleşmegen başın kesgendi, söleşgen başına qılıç ne az da ilinirge unamağandı.

Sora emegen aythandı:

–Seni bıçğıñ meni bu başıma qarıw etellik tüldü. Seni, meni da mından köb qıynama. Andan ese, bar da meni dorbunumda ullu qara kübürümden meni qara qılıçımı al da kel. Ol qılıç bolmasa, meni boynumu başha bir cuq da kesmez.

Sosurqa baradı. Barsa, ol kübürnü allına bir temir bağana salınıb tura. Quruq bla bir canından uzalıb, Sosurqa kübürnü başın açadı. Ol kübürnü bılay açhanlay, büklenib turğan mazallı qılıç çartlab çığıb, temir bağananı urub, kesib cerge tüşgendi.

Qılıçnı alıb borğandı Sosurqa. Emegenni başın keserge tebregenley:

–Qaşıq bla qanımdan bir iç: ol senñe qarıw berir, deydi emegen. – İçegilerimden da bir belibaw etib qıs beliñe. Alay etseñ, meni qarıwum saña köçerikdi.

Sosurqa emegenni başın kesedi. Maskege emegenni qanın içiredi. Ol olsağatlay öledi. İçegilerinden alıb tereqe çırmaydı. Terek da içegi çırmalğan cerlerinden kesilib kesilib oyulub tüşedi.

–E, sende u a kerti da qarıw bar köre edim, deb, anı

[27]

qılıç bla uwaquwaq tuwrağandı. Sosurqa, alay bla, kesini halqın toğuz başlı emegenden qutharğandı.

Alaydı Hurla kölde Çolaq Çomur degen emegen bla Sosurqanı tübeşgenleri.

Sosurqa bla Cansüyek

Ertde ertde, nartlanı zamanlarında, Sosurqa deb bir tulpar caş bolğandı. Sosurqa artıqlıqnı költürmegendi, oñsuzlanı saqlağandı. Hıylalıqğa da ullu ustalığı bolğandı. Haman ketib aylanıb, qıyınlıq cetgen adamlanı qıyınlıqdan qutharıb, boluşub aylanñandı.

Bir kün Sosurqa, biyağınlay atına da minib, aylanırğa ketgendi. İgi kesek aylanıb, bara barıb, bir ullu tüzde bir ullu aq qayanı körgendi. Cuwuq barıb qarasa ol qaya tül, bir adam cansüyek, ortasında da bir teşigi bla.

Sosurqa ol qaya teñli mazallı cansüyekge bek ullu seyirsinñendi. Atına minib, adam cansüyekni teşiğinden sekirib bu canından ötüb, ol canına tüşgendi.

Sora andan arlaq barıb, bir qara suwnu qatında tohtab, Teyriden tilegendi: “O Teyri, bu süyekni saw etib maña bir körgüz!”

Teyriden alay tilegeninde, ol cansüyek dump bolub, alaydan örge qobub, Sosurqanı qatına bir mazallı adam kelgendi. Ol adamnı eki közü soqur bolğandı. Ol hawağa çıqğanına: “Toba toba!”, deb seyirsinñendi.

Sosurqa wa, anı ululuğuna seyirsinib, qorqaraq bolğandı.

–Bılayda adam barmıdı? , degendi mazallı.

–Men barma! , degendi nart Sosurqı.

–Toba toba adammısa? Ne bolğandı maña, qayrı çıqdım?! Elgenimi wa unutmağanma, degendi mazallı adam.

–Sen haqağa çıqğansa, seni men Teyriden tileb çığardım duniyağa. Men seni qobardım, endi meni senden tilerim bardı. Meni soruwlarıma cuwab ber!

–Sora sor! , degendi mazallı adam.

–Sizni zamanığızda adamla bılay ulumlu bolğandıla, seniça?

–Menden ullu adamla da bolğandıla, men orta boylu adam edim, degendi Sosurqağa ol adam.

–Sora sizni zanığızda adamla nellay bir zamanı caşay edile? , deb sorğandı Sosurqa.

–Ceti segiz cüz cıl caşay edile.

–Da sora sizni zamanığızda qazawat etemegiz?

–Ayhay eteyek! , degendi mazallı adam.

–Da sawutuğuz sabağız qallayla edile? , degendi Sosurqa.

[28]

–Sawutubuznu körgüzür edim, katıbızda çeget bolsa, degendi ol adam.

–Ol canıñ çegetdi, degendi Sosurqa.

Sora ol adam uzalıb bir ullu narat terekni, bir çöbnü alğança, tınç tartıb ağlandı.

–Ma bıllay edi bizni sawutubuz! , degendi.

Sosurqa, seyirsinib, saqalın sılağandı. Alay sılağanlay, biyağı kişi qabırına qüyülüb, ol cansüyek biyağınlay örge turub qalğandı.

Alawgan

Alawganları ontoğuz qarnaş bolğandıla. Em tamadaları Alawgan. Barısı da üylenmey turğandıla. Alawgan barından da ullu süyekli bolğandı. Kesin sant kibik etib cürütgendi. Eki ögüz terini iyleb, sozub, eki ayağına eki çabır etib, çabırlarını içlerine birer geben biçeni salıb, alay kiygendi.

Bir kün caşla atalarına aythandıla: “Bir kişini, bir qatınnı ontoğuz qızı bolğanlanı tabığız bizge”. Ala caşağan elde alay üydegi bolmağandı da, ataları colğa çıqğandı. Bek köb

aylanı, alay a allay üydegi tabalmay, ızına kele turğanlay, bir cuppurnu bir qatınnı körgendi. Sora aña küneşhı bergendi da, ayıb etme, ne izleyse? , deb sorğandı.

–Da nek ayıb eteme, amalsızdan colowçu bolğanma, onsegiz qızım bardı da, bir qatınnı, bir kişini caşları bolub, onsegiz caş izley aylanama.

–Hı! Men da seniça bolub aylanama, alay a meni caşlarım ontoğuzdula. Kim bilsin, barıb caşlağa bir sorayım. Ala razı bolsala, onsegiz qızıñı da kelin eteyim, deb, üyüne barğandı.

Bılay bılay deb caraşdırıb hapar aythandı. Qalqanla tıñılağandıla. Em gitçeleri wa: “Alawgan qalsa da, hata bolmaz, biz, qalğanla, ol onsegiz qızını alayıq”, degendi.

Ataları da, caşla da oğay demegendile. Baıb, ol onsegiz egeçni keltirib, ullu toy oyun etgendile. Alawgan a qatınsız qalğandı.

Alawgan Taynı Qalay Tuthanını Üsünden

Nart elden uzaq bolmay bir ullu köl bolğandı. Ol kölden kün quşlıq zamanda eki tay çığıwçan edile. Çığıb, tögereklerin sımarlab, sora kölge kirib, töp tögeregine cüzüb, arısala, ızlarına, kölge taşayıb kötgendile.

Nart elde erkişile, ol tulpar taylağa közleri qarab,

[29]

qalay tutarğa bilmey, köb sağış etgendile. Bir kün elde erkişi qalmay, birer küçlü arqan da alıb, kölnü cağasına barğandıla da, bireri birer çuñur qazıb, alağa kirib, buqğandıla. Alawgan a ol kün elde bolmağandı. Tayla çığar zamanı allı bla erkişile arqanlarını uçların qollarına çırmab, tayla kölden çığıb, tögereklerine qaray tebregenley, arqanların taylanı boyünların marab athandıla. Athanlıqğa wa, bir deb biri da arqanın taylanı boyunlarına tüşüralmay, tüñülüb ketgendile.

Bu haparnı eşitib, ekinçi kün tüş zamanda qıldan eşilgen, küçlü arqannı da birgesine alıb, Alawgan kölnü cağasında buqğandı. Bir çuñurğa kirib, saqlay turğandı da, zaman cetgenle, kölden bir toru tay bla bir kök tay çıqğanların körüb, başın enişge buqdurub, arqanın alda barğan toru tayğa sildegendi, alay a arqan artdan kelgen kök taynı boynuna tüşgendi.

Alawgan de qarıwun da salıb, tartıb, taynı kesine cıyğandı. Taynı kesine cuwuqğa keltirginçi, bazıq qıldan eşilgen arqanı sozulub, halıça, iñiçke bağlandı. Taynı alay

çığarğanı bla erlay sermeb, bir qolu bla qulağından tuthandı da, birsi qolu bla da cügenni taynı başına kiydirgendi. Cügen bla tartıb, üyüne cetgendi da, qarnaşlarından qalğan at cerni taynı sırtına salğandı. Üç ayılın da qatı qısıb, qımçisin da qoluna alıb, sekirib, tayğa minñendi.

Minse, allay tayğa minsin, eldegi atlanı bir ayğa cürügenleri çaqlı bir cerge bu tay bir atlab qoyğandı, cılğa cürügenlerine wa bir sağat da turmay barğandı. Çıñağanı da tüz atlanı cıl carımğa cürügenleri teñli bolğandı. Allay cürük, cüldür tay bolğandı Alawgan kölden çığarğan kök tay. Taynı kesine üretginçi, anı igi sılıt etib, cuwaş etib, eline qaytıb kelgendi. Taynı atına Gemuda atağandı.

Nart elni adamları cıyılıb, Alawganña eşitdire:

–Bu sança munu qalay tutdu, camağatdan küçlü qalay boldu?! , deb, bek seyir tamaşa bolğandıla.

–Men erkişime! , deb cuwab bergendi Alawgan da.

Alawganña erişib, saw elni erkişisi cıyılıb, biyağınlay, kölde qalğan toru taynı tutarğa murat etib, arqanların da alıb, kölnü cağasında buğub, marağandıla, alay a toru tay kölden çıqmay qalğandı.

Alawgan Altın Tonnu Emegenleden Qalay Alğandı

Bir kün Alawgan, Gemudağa da minib:

–Bir köz açıb keleyim! , deb, colowçu bolğandı.

[30]

İñir qarañı bolğunçu barğandı da, bir cerden ot carıq çıqğanın eslegindi. “Bu quru cerde ne el, ne qoş bolmawçan edi, arabiy, bu carıthan ne zat boldu eken? , deb, Alawgan sağışha kirgendi.”

Ol ne aytırğa da bilmey turğanlay, minñen atı – Gemuda – adam til bla bılay aythandı:

–Alayda ceti başlı ceti emegen caşaydıla. Qırqqulaq qazanña beşcıllıq ögünü etin salıb, anı tübünden ayamay ot etgendile da, ol otnu carığıdı alay carıthan, degendi. – Ol ceti emegenni bir altın tonları bardı. Altın bolğanı bla da qalmay, ol tonu cağsı cırlay, eki ceñi hars ura, eteleri da tepsey turadıla… Qorqa eseñ, keññe qaç, alay tül ese, üslerine barayıq. Men aythannı etseñ, tonu alırsa da qatırsa, alay bolmasa, kesiñi emegenlege

aşatıb qoyarıqsa. Bılay barğanlay : “Wu, Alawgan, qaydan çıqdıñ? Kel, kel!” , deb, aldırlanırla, tamadaları : “Qonaqnı atın tağığız!” , derikdi. Sora sen : “Atım oğursuz atdı, hata etdirmegiz, maca, tabanı bla da, al ayaqları bla da urluqdu, tab awuzu bla da qabarıqdı, atha çırt tiymegiz!” – derse. Sora emegenleni em öhtemleri çığıb : “Bu tayçıq bizge ne istem!”, deb, senden cügenni alırğa umut eter, men qısha burulub, tabanı bir cetdirsem, emegenni qayda tüşgenin körürse. Emegenle aña, ölübmü qaldı deb, arı çabışhanlay, qazanda qaynay turğan şorpadan çelek kirgen çolpu bla üslerine bürkerse, ol zamanda ala:

“Oy, Alawgan, alınıbmı aylanasa! Küydürüb qoya ediñ da! ”, deb, tonların da unutub, qaçarla. Sora sermeb, altın tonu alıb, meni üsüme ceñil minalsañ, qutulluqsa. Alay bolmasa wa, ala seni ezerle!” degendi atı Gemuda.

Alawgan, Gemudanı aqıl sözüne es bölüb, qorqmay, emegenleni üslerine barğandı.

–Keçe aşhı bolsun, burunñu qartla! , deb, Alawgan emegenlege salam bergendi.

–Oy, saw bol, Alawgan, tüş atdan, cuwuq bol! , deb, emegenle bir birine ışarğandıla. Alawgan, atdan tüşer tüşmez, atı aythan qırqqulaq qazanda et qaynay tuğranın eslegendi.

–Turuğuz, qonaqnı atın tağığız! , deb tamada emegen buyruq bergendi.

–Ay, qoyuğuz, bu bir oğursuz, aman atdı, açıtırıqdı! Artı, allı bla da sermeydi, anı bla da qalmay, awuzu bla da qabadı. Tiymegiz, marca! , deb tilegendi Alawgan.

Sora emegenleni içlerinden bir öhtem emegen çığıb: “Bu tayçıq kimge ne eterikdi!”, deb, Gemudağa cuwuq barğanlay, at tabanı beklegendi da, emegenni uzaqğa çortlatıb, seylandırıb qoyğandı.

[31]

–Oy, öltürübmü koydu eken? , deb, emegenle anı taba çabışhandıla.

Ala arı çabhan zamanda, Alawgan ullu çolpu bla qaynay turğan şorpadan üslerine quyğandı. Yorlanı alay quyğanlay, altın ton, caşırılğan cerinden beri açılıb, Alawgannı allına tüşgendi.

Alawgan, sekirib Gemudağa minib, sermeb, altın tonu qoltuqğa alıb, emegenle ayazıb, beri aylanıb çabhınçı, alaydan dump bolub ketgendi.

Üyüne barıb, atın da bawğa tağıb, altın tonu üynü törüne taqğandı. Olsağat altın tonu cağası qobuz soğub, ceñleri hare urub, etekleri da tebseb tebregendile. Altın tonu terezeden tışına uğran carığına bütew nart el sağayıb, qart, caş qalmay, bütew camağat Alawgannı üyüne basınıb:

–Bu seyir zat nedi?! , deb, awuzların açıb, seyir tamaşa bolğandıla.

Alawgan, eşigin keñ açıb, altın tonu camağat körürça etgendi. Qarasala, allayğa qarasınla, altın tonu cağası qobuz soğa, ceñleri qare ura, etekleri da teqsey tura!

–Bu teli munu qaydan tabdı?! , deb, tamaşağa qalğandıla.

Alawgan bla Emegen Qatın

Alawgan, Gemudağa minib, colowçu bolğandı. Bir çegeli özeni ketib barğanlay, ekewlenni tüyüşe turganların körüb, üslerine barıb, igi qarasa, birini bir közü coq, ekinçini da bir butu coq. Sora Alawgan alağa sorğandı:

–Siz ne adamlasız, bılayda, qarañı çegetde, ne zat üleşesiz?

–Kesiñ köre bolursa: çeget canı teren qardı, künbeti calandı, degendi bir butu bolmağan, men bu soqurğa “Seni butlarıñ sawdu, çeget canında otun et”, deb tilegenimde, ol : “Oğay, sen bar allay cerge!”, deb, meni urğanında, men da, qarabturmay, uğranma da, tüyüş andan başlanñandı.

–Kertisi da alaymıdı? , deb, Alawgan soqurğa sorğandı.

–Ma alaydı! , deb, soqur Alawganña da cekirgendi, alay a Alawgan, alağa cuq aytmağanlay, coluna ketib tebregendi. Alaydan uzaq da ketginçi, soqur, ashaqğa qayırılıb:

–Men seni alay qoysam, Alawgança, qatınsız qalayım! , degenin Alaçgan eşitib qoyadı, alay a cuq aytmay, Coluna atlanadı. Sora soqurnu aythanı esine tüşüb,

[32]

içindenkesi kesine: “Ba, ba, ba! Bu soqur da meni hılikke etgen cerde ne qalsın! Teyri qatınsız caşağan kerti da bedişdi!” deb, qatın izler qayğığa kiredi.

Alawgannı bir türlü qılığı da bolğandı: kesi tulpar batır bola turğanlay, allında bir qarantha körse, bara turğan colundan ızına qaçar qayğılı bolub, sora bir kesekden

soquranıb, coluna ketgendi. Bu col da ol, bir ullu qaraldını esleb, ızına burulub, qaçar aqıl alğanlay, erlay soquranıb, colun buzmay, bir ullu qaraldını üsüne salıb barğandı.

Barsa, allayğa barsın, bir mazallı emegen qatın cerni carılğanların camay tuğranın körgendi.

Sora, emegenleni adetleri bla, andan alğaraq bir caraşıw söz aytalmasañ, aşab qoyuwçuların esine tüürüb, erlay:

–Kün aşhı bolsun, anay! , degendi.

–Aşhılıq kör, balay, degendi emegen qatın da, asırı ceñil anay dediñ ansı, senñe eterin men bile edim! Kel, cuwuq bol, bizni adet bla, endi seni balamdan başha körürge caramaydı. Ne kerek ese da, qorqmay ayt, bacarallıq zatımı ayamam!

–Da men da, balay demeseñ, seni beş başıñı da qılıç bla üzdürüb, mıllığıñı qarğalağa, quzğunlağa aş eterik edim! , degendi Alawgan da. – Endi, anamça bolğañdan sora, ne colowçu cloğanımı tüzün senñe aytayım: Men qatın izley cayılğanma, kelinlik bile eseñ, ayt, men artına awub ölgenleden tülme, men nart Alawganma!

–Nartla bizni bek ertdegili cawlarıbızdıla. Alay bolsa da biz endi ana bla bala bolduq. Hıyanat eterge col tabılmadı. Boluşayım ol sen tıqsığan zatha da, degendi emegen qatın, Meni eki qızım bardı: biri erşidi, kesimça, tüklüdü, ekinçi wa ariwdu, alay a bek erinçekdi. Erşi qızım etmegen iş taballıq tülse, kesi da tulpardı, ol senñe artmaq bolmasa, men it bolayım. Üyge kir da hayda sayla!

Emegen qatınnı üyüne kirib, qızlarına künaşhı berib, sımarlab qarağandı da, emegen qatın aythança, biri bir erşi tüklü, biri wa bir sıydan ariw qız. Alawgan köb sağış etgendi, sora “Bu ciger, tulpar qızdan bir tulpar caş tuwsa, kesin kişige aman etdirmey caşay barır edi”, degen oyum başına kelib, erşi, tüklü tulpar qızını alırğa emegen qatınña söz bergendi.

Emegen qatın Alawgannı, kiyik etden qızıl tişlik etib, sıylağandı da, qızın da Alawganı at allına mindirib, coluna aşırğandı. Gemudanı cügü asırı awur bolğandan, ayaqları tobuqğa deri cerge bata, alay barğandı nart elge deri. Tüklü emegen qızını da at allına

[33]

mindirib, atını ayaqları da tobuqğa deri batıb kelgenin körüb, nart elçile:

–Bu sança emegen qızını qatınña alıb keledi! Ol adam aşamay qaydan tursun, qaldıq qara palahha! , deb qorqub, keçe bla turub, haqçüklerin atha, eşekge cükleb, ellerin taşlab, köçüb ketgendile. Köçüb barğanlanı art gizginlerinden cetib, emegen qız beş sabiyni lıq deb cuthanın esleb, Alawgan emegen qızını üyü taba tartıb, ol da adamla taba mıllığın atıb, çırtda bolmağanında, ekisi da ayamay cağalaşhandıla…

Caşay, cayaş turğandıla da, emegen qız bir ızğa beş sabiy tabhandı. Alay a Alawgan es cıyıb qarağınçı, emegen qatın sabiylerin lıq deb cutub qoyğandı.

Bir suwuq qış, emegen qatın sabiy tabarğa cathanlay, Alawgan marab turğandı da, beş sabiy tabhanlay, sermeb birin alıb, buzlab turğan qobannı üsü bla qaçhandı, emegen qatınnı ayaqları buzda taysa, sabiyni andan qutharır üçün. Qatın, tört sabiyin da cutub boşab, Alawgannı quwub cetgendi.

Emegen qatınından qutulalmazlığın añılab, Alawgan, bunu sıydam cerine kirib, bılayda ayaqları bir tayar ese wa degen aqılda turğanlay, ol cetib, sabiyni Alawgandan kesine tarhtandı, Alawgan da kesine tarhtandı, alay a kesini ayağı tayıb, qolundağı sabiyni bir buz carılğan teşikge tüşürüb qoyğandı… Sabiy buz tübüne ketgendi. Emegen qatın a, açıwlanıb, Alawgan bla ayamay cağalaşhandı da:

–Sen aşağandan ese, buz tübüne ketgen da köb igidi! , degendi Alawgan.

Alawgannı Caşı

Bir kün qobannı cağasında bir atlı ketib barğanlay, bir kelbetli, sawbitgen caşçıq, buz uwalğanlanı içinde arı bla beri burula, suw cağağa çığar dıgalas etgenin körüb, çabıb cetib, anı tartıb, suwdan beri ağlandı da sorğandı:

–Kimni caşısa, buzlağa qatışırça, ne zarawatlıq Cetgen edi?

–Men atamı, anamı da bilalmayma, atamı qoynunda turğanlay, ol tayıb, meni buz tübüne iyib qoyğanın esgeralama, men suwğa tüşgen közüwçükde bir emegen qatın atam bla cağalaşhanın unutmağanma, alay a andan arısın esgeralmayma, eşta, ol emegen qatın atamı aşağan bolur edi ansı, ol meni buz tübünde qoyub ketmez edi. Qış-

[34]

nı uzununa buz emib, çabaqçıqlanı cutub, alay keçindim, deb, caşçıq caraşdırıb haparın aythandı.

Atlı kişi caşçıqnı üyüne eltib, kesine caş etgendi. Caşçıq ol adamnı üyünde üç cıl caşağandı. Ol zamanña caş ullu bolğandı. Qarıw, aqılı da aqıl balıq bolğan caşla teñli bolğandı.

Bir kün alawgan, Gemudağa da minib, keç bola bu üyge qonaq boladı. Caşnı cumuş etgenine da, söleşgen sözüne da es bölüb, Alawgannı caşha közü qaraydı, bıllay bir caşım bolsa, ne hatam bir edi, deydi içinden. Sora, çıdayalmay, üy iyesine:

–Bu caş kerti seni tuwğan caşıñmıdı? , deb soradı Alawgan.

–Eşta, eşta! Munu üç cıl mından alğa, caz qobannı sınñan buzlarını arasında cunçub, beri çığalmay turğanlay, suwdan alıb, kesime caş etib turama. Kimni caşısa deb sorğanımda, atamı, anamı da tanımayma, cazğa deri buz emib, çabaqçıqla cutub keçinñenme degen edi, deb, üy iyesi caşnı haparın aythandı.

Olsağat Alawgan quwanıb:

–Emegen qatın sabiyin aşarğa tebregeninde, andan qutharama deb, buzlağan qobannı üsü bla tawğa alıb qaçhan edim, emegen qatın buzğa tirelib qalır degen muratım da tolmay, miyala buzla buzda kesim tayıb, caşçıqnı buz carılğan teşikge qolumdan ıçhındırıb qoyğanma, deb Alawgan haparın aytdı.

–Oy, atam! , deb, caş cetib, Alawgannı boynundan qatı quçaqlağandı.

–O, bağalı caşım Qaraşaway, seni amaltın ne zatla körmedim, seni amaltın emegen qatın bla caşağanım da, bir tulqar caş tuwsa deb, ol murat bla alğanem emegen qızını! , deb, caşha kertisin aythandı.

Gemudağa minib, at artına da caşın qondurub, Alawgan üyüne ketgendi.

Emegen qatın, caşnı körüb, Alawganña:

–Munu qabıb qoysam, bir igi gamayırıq edim! , degendi.

–Ey, sen cer qabhın! Seni alıb, başıma nença azab aldım, qatının öltürürge nartlada adet coqdu ansı, seni ertde boşarıq edim! , degendi Alawgan da.

Sora Alawgan, caşın bir canına çaqırıb, emegen qatını eşitmezça, şıbırdab, bılay aythandı:

–Caşım, endi saq bol, meni körmegen cerde bu seni aşamay qoyarıq tüldü. Keç bolğandı, emegen anañ senñe caraşdırıb orun sala turadı. Biz colowçu bolub, arıb

kelgenbiz, cuqlamay bolmazbız, bu wa seni cutarğa tabsa, anasından cañı tuwarıqdı. Aña esletmey, camçını tögerek bükle da, cuwurğannı üyüne at da qoy,

[35]

kesiñ a, eşik artına buq da, meni qılıçımı qoluña alıb, ururğa hazır bol. Men atıma aş salğança eteyim da, eşik allında caşırılayım. Endi caş cuqlaydı degen zamanda, emegen qatın, seni ornuña çabıb, aşarğa izlerikdi, ol zamanda çırta ayamay qılıç bla ur! , degendi.

Caşı Alawgannı ayhanın etgendi da, eşik artına sü elib, emegen qatınnı saqlağandı. Keçe arasında emegen qatın aqırın eşinki açıb, caşnı ornu bolğan üyyge kirib, cuwurğannı beri atıb, sermeb, camçını qabhandı da, ızına athandı, sora açıwlanıb, caş taba burula tebregenley, caş kerilib, qılıç bla boynun sermegendi, başın tüşürgendi. Sora ölügün da, baş toqmağın da süyreb barıb, çuñur qazıb, basdırğandı. Coluwçu bolub kelgen Alawgan eşik allında buhğan cerinde qalqığandı da qalğandı.

Bir zamanda, ayaq tawuşla eşitib, sekirib örge turub, emegen qatın caşın cutarğa bara turadı deb, sermeb, qarañıda tanımay, caşını belinden buwğandı da, ne küreşib cığalmağandı. Caş da, atası bolğanın bilmey, tutub bir canına sildegeninde, Alawgan barıb cüz atlamnı arlaqğa tüşgendi.

–Ay, cuqsurab turğanlay bırğadıñ ansı, seni men adamıça bırğar edim! , deb qıçırğanından caş, atası Alawgannı sildeb cibergenin sezib, atasına:

–Atam, keç, bilmey, emegen buwdu deb, kölüme alay kelib, atıb iydim, degeninde, Alavfan da caşı bolğanın añılağandı.

Sora:

–Caşım, küçüñ meniça üç bardı! , deb, quwanñandı.

–Eşikge qaydan çıqdıñ, emegen qatın a qaydadı?

–Sen tüz bilgen ediñ: emegen qatın tişlerin egew bla bilegenin eşik artından tıñılab, eşitgen edim da, saq bolğan edim. Bir zamada, keçe arada, kelib, orunda camçını tübge basıb, adam bolmağanın esgerib, beri burula tebregenley, andan alğaraq seni ullu bıçağıñ bla toqmağın tüşürgenme. Kesin da, başın da eltib, arlaqda talaçıqda basdırğanma! Artımdan kelib, kim ese da belimdan buwğanlay, endi wa başha emegen qaydan çıqdı eken deb, igi añılaşınñınçı, bırğab cibergenme…

–Aperim caşıma! Hata coqdu, emegen ölgendi.

Ekisi da rahatlanıb cuqlağandıla.

Qaraşaway Nartlanı Eski Curtha Qaytarğanını Üsünden

Bir kün Qaraşaway Alawganña:

–Atam, erkinlik berseñ, Gemudağa da minib, bir köz açıb keleyim! , deb tilegendi.

[36]

–Kim oğay deydi, bar! , deb, Alawgan erkinlik bergendi.

–Atam, saña carawlu bir nart tişirıw tabsam, ala kelirmemi? Tişirıwsuz cunçub caşaybız, degendi Qaraşaway dağıda.

–Ol aythanıña da bek razıma! , degendi Alawgan.

Gemudağa minib, Qaraşaway colowçu bolğandı. . Köb cerni qıdırıb, bir uzaq cerde nart elge türülgendi. Bir nart qart Qaraşawayğa:

–Qaydan aşhı colğa çıqğansa? Kimni caşısa? , deb sorğandı.

–Men Ushurtuk elçikdenme, Alawgannı caşıma, degendi Qaraşaway.

–Toba, toba! Ol qurtuğan elde da adammı caşaydı? Biz andan köçgenbiz bılayğa: Alawgan deb bir sançaraq caş emegen qatın alıb kelgen edi da, emegenñe aşatıb, elni artı bolub qalmasın deb, andan qorqğandan, keçe; bla köyüb ketgenbiz, üyleribizni da qoyub. Entda caşaymıdı eken ol emegen katın alayda? , deb sorğandı qart nart.

–Emegen qatın meni anam bolğandı. Bir tulpar caş tabsa, nartlanı caqlar edi degen murat bla ağlandı Alawgan ol emegen qızını da. Emegen qatın ölgendi. Atam bla men bek rahat caşaybız, adam köseb, erikgenden başha hatabız coqdu, deb dağıda Qaraşaway haparın aythandı.

–Kerti ayta eseñ, nartça bir ant etçi! , deb, qart nart cuwab saqlağandı.

–Men anı bir zatın burdurub ayta esem, Teyri ursun meni! , degendi Qaraşaway.

–Quwandırdıñ, Teyri quwandırsın seni da! , deb, qart, elçilegi aylanıb, ayamay qıçırğandı:

–Süyümçülük! Camağat, süyümçülük aytırıqma, beri çabığız!

Nartla, qartnı tögeregin alıb, hayarına tıñılağandıla. Quwanç tıbırlı bolub: “Eski elibizge keteyik, bılaydan ese, ol on qat da igidi caşawğa, kesi da tuwğan ceribizdi, bilgenñe bek bağalıdı curtubuz, nart elibiz! Cürügüz, eski curtha qaytayıq!” , deb, qart nart camağatdan cuwab saqlağandı.

Nert camağat da, aña razı bolub:

–Bir taqıyqanı, bir köz qağımnı murukku etmey, köçerge hazırlanayıq!

Hapçüklerin birer ulowğa salıb, sabiylerin, qartların da atha, eşekge qondurub, malların da sürüb, nart elçile ızlarına, eski cerlerine qaytıb, har kim üyüne caraşhandı. Bir kün a Alawganña türtülgendile da, aythandıla:

–Cañız bir caş üçün el tüb boluğa az qaldı,

[37]

alay bolsa da, dağıda anı küçü bla el ornuna keldi. Senñe bek ullu dertibiz da bar edi, ne kelsin, sen bir canına, el da bir canına bolub, seni biz horlarbız deb bazmağanbız. Ol seni da bizni da nasıbıbız bolur edi, adam açımay qaldı. Endi barın da keçeyik, hamlı caşayıq.

–Meni ne zamanda da size qıyanatım bolmağan edi, keçigiz, ol emegen qatın amaltın sizni qıynadım! , deb, Alawgan nartladan keçmeklik tilegendi.

Bir kesek zamandan elde aşhı tişirıwladan, eri ölgen bir qatınnı Alawganña tecegendile, ol da anı caratıb, ağlandı.

Qaraşaway bla Emegenle

Aytıwğa köre, nart Qaraşaway Qoban özende Teberdi suw Qaraçay suwğa qoşulğan cerden uzaq barmay caşağandı. Çuwana anı em bek carathan, em bek süygen ceri bolğandı.

Künleni bir kününde duniyada bolmağança bir ariw qız kesin öçge salğandı deb, Qaraşaway allay hapar eşitgendi.

Ne bolsa da bolur, deb, kesine bazıb, salıb ol qızını qalasına barğandı. Barğandı da sora qalanı tüz tübünden:

–Köknü, cerni carıthan han qızı, men senñe deb kelgenme, endi ne aytırıq eseñ da, ayt menñe, deb qıçırğandı.

–Da, keldiñ ese, igidi. Cerge cüz qazıq çançhan edim da, aladan har birine birer adam baş çançhanma, ol qazıqladan cañız biri boş qalğandı da, aña da seni başıñı çançarma, deb qız, qalanı terezesinden beri qarab, büsürewsüz cuwab etgendi.

–Da ne sen meni başımı qazıqğa çançarsa, ne da sekiñ öçge tüşerse.

–Ekisini biri bolluğuna wa ne söz! Sen kerti da alay kesiñe baza eseñ, bar da, hanı üy biyçesi hanña ne etgendi, han da emegenñe ne etgendi? Anı bil da sora qayt da kel da, menñe hapar ayt.

Köb sağış ete turmay, Qaraşaway colğa atlanñandı da, bara barıb, ceti colayırılğan cerge cetgendi. Ol ceti colnu altısı bla adam, at da cürügeni belgili, cetinçi colda wa ne at ayaq, ne adam ayaq ız çoq. Cora Qaraşaway, tawkel etib, ol kişi cürümegen colnu tebregendi. Bara turğanlay, qarasa, bir emegen qatın, eki emçegin da imbaşlarına atıb, cerni camay tura. Qaraşaway, emegen qatın anı körgünçün, cetib emçeklerine awuzun salıb: “Oy, anay, anay”, degendi.

–Oy, balay, balay!

[38]

–Ceñil anay bolduñ ansın, senñe eterin men bile edim!

–Ceñil balay bolduñ ansın, senñe eterin men da bile edim!

–Aşhı ulan, sen emegenleni colları bla nek cürüyse?

Qaraşaway nek colowçu bolğanını üsünden başdan ayaq caraşdırıb hapar aythandı.

–Da alay ese, meni oğarı canımda tamada egeçim caşaydı, sen aña bar da bir sor, eşta, ol bir cuq bile bolur, degendi emegen qatın.

–Men aña barayım, alay a sen cerni nek camağanıñı bir aytsañ a.

–Camab a nek camayma: caşım cılqı küterge ketgendi, cılqını bılaytın sürgen zamanda cañı tuwğan tayla cerni carılıb turğan cerlerine temesinle deb camayma.

Qaraşaway, seyirsinñen da ete, kete barıb, uzaqda dağıda bir emegen qatınnı esleydi. İgi cuwuqlaşab qarasa ol da cer camay tura. Ceter cetmez, Qaraşaway: “oy anay, anay!” , degendi. Emegen qatın da, “oy balay, balay”, degendi.

–Ceñil anay bolduñ ansı, saña eterin men bile edim, deb, emegen qatın başın költürüb aña qarağandı.

–Ceñil balay bolduñ ansı, men da bile edim saña eterni! , deb Qaraşaway da qorqmay ürkmey cuwab etgendi.

–Da sen, aşhı ulan, emegenleni colları bla nek cürüyse?

Qaraşaway aşıqmay caraşdırıb hapar aythandı. Emegen qatın, tıñılab turub:

–Meni oğarı canımda em ullu egeçibiz caşaydı, aña barsañ, ol senñe col tüzeter, degendi.

Qaraşaway salıb aña da baradı, aña da ol bir egeçlerine tübegença tübeydi, haparın da cañıdan aytadı.

Sora, "kelçi, ekibiz da ol töbege bir çığayıq", degendi emegen qatın. Töbeni başına çığıb, tögerekge qaray kelgendile da, uzaqda bir ağarğannı körgendile. Emegen qatın, Qaraşawayğa aylanıb:

–Endi sen kesiñe alay baza eseñ, ma ol körünñen hanı qalasıdı, qısha qıshası bla cırılda da ol qalağa bar, anda nasıbıñı sınarsa, deydi.

Qaraşaway, qorqğanürkgen da etmey, ekinçi kün tañ aratğa hannı qalasına cetedi. Hannı qarawulları anı tutub, hanña alıb keledile.

–Aşhı ulan, kimse, ne aylanasa, ne cürüyse? , deb han aña hayar sorğandı. Qaraşaway da, andan boluşluq izley, emegenlleni colların cürürge nek tüşgenin aytadı.

Han, tıñılab tutub: "Da kel, qalağa da bir kireyik",

[39]

deb ekici da qalağa kirib tebreydile. Qalağa kirir kirmez, han, qatınına aylanıb: "Busağat bar da itlege aş ber, kesiñ da ala bla iç!" , deb qıcıraydı. Qatın, cuq da aytmay, çığıb ketid. Bir kesekden han, terezeni qatına barıb, Qaraşawayğa da, "kel da qara", deydi. Qarasa: eki mazallı it, calkaların[184] qayırıb, tegenede aşların içe, hannı qatını da, tegeneni qıyırından, başın arı suğub, içe tura. İtle da, içe turğanlay, aña hırılday.

Qaraşaway, ne aytırğa da bilmey, tili artına ketedi. Han, anı esleb, ol sorğunçu, aytıb tebreydi:

–Ma ol tişirıw meni üy biyçemdi. Meni malım, rıhsım bek köbdü. Cerimi wa uçuqıyırı bolmaz. Men colowçu bolurğa da bek süyeme. Bir kere, men da qaladan çığıb tebrerge,

[184] Calkaların: Ca..aların. (hzl)

üy biyçemi cumuşçusu, iş etib allım bla ozğan sıltaw bla: “Bağalı hanıbız, sen ketib barasa, sen ketseñ, tişırıwuñ ne etgeninden a haqarsızsa”, dedi. Men anı üçün tohtamay ketdim, alay a sağışlı boldum: üy biyçemi cumuşçusu qorqmay menñe alay qalay aytdı? Cuq bolmağanlay aytsa, başı kesilligin bilmeymidi? Sora, üç künlük cülğa atlansam da, bir sınab köreyim deb, ol kün oğuna, ahşamda, kişige körünmey, ızıma qaytıb, caşırtın qaradım. Cassı zamanda üy biyçem kelib qalanı tübünden bir eşinki açdı da, andan beş başlı bir emegen çıqdı. Ekisi da bir birlerin uppa çuppa etdile, tansıqladıla, külüb ışarıb, bir birlerin bek iynaqladıla. Adam ayağı tınñan zamanda ekisi da, bir birlerin quçaqlay, qalağa kirdile. Ekisi da barıb men catıwçu üynü eşigin açıb kirdile… Ketgen kelgen endi wa ne bolluqdu eke deb, men kesimi bildirmey turdum. Sora, tañ belgi bergenley, emegen ketib qalmasın deb, tartıb eşinki açıb, ullu bıçaqnı suwurub aldım, aram qaram etmey emegen üsüme mıllığın atdı. Açıwum bla, sermeb, anı üç başın tüşürdüm. Sora emegen başı qaygıllı[185] bolub, ol eki başı bla, qalanı terezesinden sekirib, qutulub ketdi. Endi ma ol itle bla it tegeneden içe turğan meni üy biyçemdi. Handan ese emegenni bağalı körgen tişırıw, meni bla olturub, hannı teqsisinden aşağandan ese, it tegeneden içerge süyerik bolur deb, har kün sayın etle bla aşarğa buyurğanma. Endi senñe ol qız alay aythan ese, bir ajımsız, eki başlı emegen qızını qalasında anı bla caşab turadı. Sen bar da saw elni cıy da, qalanı tögeregin qurşowlat, kesiñ a kir da, emegenni sür da halqnı allına çığar, sora ur da ol eki başın da tüşür.

Qaraşaway, ızına qaytıb kelib, han üretgença, qalanı tögeregin qurşowlatıb, ullu bıçağın çığarıb, qalağa kirgendi. Kirse wa eki başlı emegen, qızını allına kelib: “Qaraşaway qaytmasa, senñe erge çığarma degen

[40]

ediñ, ol a qaytmaydı, qaytırıq da tüldü, sen meni bla caşarğa kerekse”, deb qadala tura.

Alayına Qaraşawaynı körgenley, emegen eşikge mıllıgın athandı. Qaraşaway da ızından cetib, urub eki başında tüşürgendi. Qız da, çabıb Qaraşawaynı boynundan quçaqlab: “Bügünden arı menden nasıblı coqdu, kel, ma bu qala endi seni qalañdı!” , degendi. Bütew alayğa cıyılğan halq da, seyirsinñen da ete, quwanç tıbırlı bolub çaçılğandı.

[185] Qaygıllı: Qay..ıllı. (hzl)

Qaraşaway Emegenleni Qıradı

Bir kün Qaraşaway, Gemudağa da minib, uzaq colowçu bolğandı. Alğı burun taw eteklerin awlab, kiyikleden başha cuq körmey, qaytıb kelgenley, bir çegetli, teren özençikde tütün çıqğan cerni esleb, qısıla barğandı da, bir mazallı qart emegen tişirıwnu, anı qatında bir ariw emegen qıznı körgendi. Bıla Qaraşawaynı eslegінçi, Qaraşaway, atasını ullu qılıçın qınından çığarıb, urub, başların qıypağandı.

Entda emegen qalğan cer bar ese, bir igi qaray keteyim! , degendi da, Qaraşaway özen, qulaq, qaya teşik qoymay qarağandı. Ahırında, bir qarañı çegetni awlab, tintib boşay tebregen zamanda, bir muşuldağan tawuşla eşitib, saq bolub, qarağandı. İgi qarasa, bir dorbunda toğuz emegen küñe keslerin qızdıra, catıb turğanların eslegendi.

Sora qılıçın da hazır etib, hatlarına cuwuq kilgendi. Ala wa Alawgan altın tonların alğan emegenle bolğandıla. Bu toğuz emegen emegenleni tulparları edile, alay a Qaraşaway, bılanı barı da qartlıqdan tınkayıb turğanların eslegendi da, qorqmay, qatlarına barğandı. Emegenleni biri soqur, biri ashaq, biri da sanlarından quruşub turğanların bilib, cazıqsınñandı.

Bir qart emegen, caşnı esleb:

–Qorqma da, cuwuq kel, nart caş, biz sizni tutub aşawçu alamat zamanla ötgendile, endi ölalmay dıgalas ete turabız ansı, caşawdan da tatıw qalmağandı. Bizni da öltür, alay anda bir ariw qızı bla bir qart emegen qatın caşaydı, anı da öltür, sora taw eteklede emegenleden qutulluqsuz nartla! , degendi.

–Qılıçın oynathandı da, Qaraşaway emegenleni artların etgendi. Sora, eline barıb, atası Alawganña da, nartlağa da haparın aytıb, quwandırğandı.

Gencakeşaway

Bir colda nartla gurtla cıyılıb uwğa tebregendile. Barlıqları Arhız özen bolğandı. Alayğa keslerin qura-

[41]

ğan zamanda bir caşçıq: “Meni da ala barığız”, deb tilegendi. Caşçıqnı atı Gencakeşaway bolğandı.

Nart Örüzmek caşçıqğa: “Sen cuwuq bolursa, biz tawlağa çığarıqbız, qalırmeñ?”, degendi. “Oğay, Örüzmek, tileyme, meni birgegizge eltigiz, bir da qurusa da atlarığızğa

suw içirirme, aythanığızdan çıqmazma", degendi caşçıq. "Sora tebre", deb quwandırğandıla sabiyni.

Ekinçi kününde nartla gurtla colğa çıqğandıla. Gencakeşaway a artha halğandı. Anı atı adam tinli añılağandı, kerek bolsa, söleşgen da etgendi.

–A marca, cet qartlanı nartlanı! , degendi da, ızlarından sürüb cetgendi.

Nartla barğandıla da Arhız başında bir qısır qayanı ışığına qısılğandıla. Örüzmek Gencakeşawayğa:

–Cuqla, otnu da cuqlatma, atlağa qaray tur, deb buyruq bergendi.

Nartla gurtla uwğa barğan cerlerinde keçe qalğandıla. Ala uwğa ketgenley, Gencakeşaway, qolunda da bir mazallı toqmaq tayağı bla, kesini atına minib, bir özenñe aylanñandı. Bir toğuz on kiyikni da öltürüb, soyğandı, terilerinden da qoşla etgendi; qoşlanı tüblerine da terile töşegendi.

Nartla gurtla da eki üç kişikçikni öltürüb kelgendile. Ol terileni körüb, ala:

–A caş, bıla qaydan çıqdıla? , deb sorğandıla.

–Otum cuqlanñanında, ot izley caşıla barıb, bir uwçulağa coluqdum. "Ne zatsa sen?" , deb sorğanlarında, "Nartlanı gurtlanı şapalarıma", dedim. "Sizni hayarığızını aythanımda, ne zatların da qoyub, qaçıb ketdile. Men da, barın da bir cerge cıyıb, alıb keldim", degendi Gencakeşaway.

Ekinçi kününde da nartla uwğa ketgendile, Gencakeşaway, biyağınlay, alayda qalğandı. Nartla gurtla közden gaşayğanlaylarına, bir özenñe çığa barıb, toğuz on kiyik öltürüb, biyağınlay terileden qoşla etedi, töblerine da terile töşeydi.

–Endi wa qaydan çıqdı bu qadar zat? , deb sorğandıla, ızlarına qaytıb, ol qadar zatnı körgenlerinde, nartla gurtla.

–Da biyağız meni otum cuqlanñanında, ot izleb Cayıla, ketib, bir uwçulağa coluqdum. "Ne zatsa sen?" , deb sorğanlarında: "Nartlanı gurtlanı şapalarıma", dedim. Sizni hayarığızını aythanımda, ne zatların da qoyub, qaçıb ketdile. Men da barın da bir cerge cıyıb alıb keldim, degendi Gencakeşaway.

–Endi aylanıb ne etebiz? Etibiz köb, teribiz köb, atla-

[42]

rıbız mından köbnü költürallıq tüldüle, keteyik, degendi Örüzmek.

–Men atlanı qatlarına barayım, deb, bir canına canlağandı Gencakeşaway, Örüzmekni tonun da sırtına qablab.

Tonnu atlağa qarançha etib, Örüzmekni atını başından tutub, kesini atına minib, bara barıb, bir cılqını köredi da olsağatdan ol cılqını süredi. Sürüb kelib, tañ atarğa nartla gurtla bolğan cerge uradı da, alağa alay hapar aytadı:

–Bügeçe bir cılpını börüle sürüb keldile da, şkok atıb, aladan sıyırıb, bılay tıyğanma.

–Entda tabıldı atlağa iş, deb quwandı Örüzmek.

Erlay atlanı cükleb, colğa hazırlandıla.

–Men bılay arı awub keterik edim, menñe bıladan ülüşümü bersegiz, deb tilegendi caşçıq.

Sora Örüzmek aña:

–Alay kele kelseñ, saña da ne tay bolur, ne at bolur, ne teri bolur, ne et bolur, deydi.

–Ay, men sizni köb başığızını sıladım! , deb, açıwlanıb, erlay ağaçlanı beri tartıb tartıb alıb, buruw etib, cılqını anı içine cıydı caşçıq.

Gencakeşawaynı atı bir bölek atnı qabıb, caralı etib, iyesine alay aythandı:

–Atlanı caralısı tulparlarındandı, saylar madarıñ bolsa, alanı sayla.

Gencakeşaway atlanı barın sürüb ketib tebregendi. Örüzmek, anı esleb:

–Çabığız, anı beri qaytarığız! Alawgannı caşı Gencakeşaway deb eşitgenem, ne da bolsun, bu ol bolur, beri bir qaytarçığız!

Nögerlerini biri çabıb:

–Örüzmek senñe beri qayt deydi, degendi.

–Kerek bolsa, Örüzmek meni ızımdan kesi kelir, deb, atların sürüb ketedi Gencakeşaway.

Örüzmek, açıwlanıb, qolan atına da minib:

–Alawgannı caşı Gencakeşaway sen bolduñ, qızım Ağunda da seni bolsun, quru cesir berirse, qalın da almayma, deydi.

–Qalınsız da qalma, ma bu cılqı qalınıñ bolsun, cesiriñi da keltirib birirme, deb, cılqını anı allına tıyadı Gencakeşaway.

Anı bla Örüzmek, ol cılqını da sürüb, ketedi. Sora kelib qatınına hapar aytadı:

–Ey, qatın, qızıñğı Gencakeşawayğa erge berirmeñ? Gencakeşaway kellekdi, alay a kesini türsünü bla kellik tüldü, kim bolsa da bir başha adamnı türsünü bla

[43]

kellikdi. Kelgen adamğa aşatırsa, deb, cüz qoynu kesib, başdarınayaqların üyütüb, tuz etgendi.

Kelgen milletge ol qadar zatnı aşata aşata, em artında ol cüz maldan bir baş cartı qalğandı. Bir ayaq boza da qalğandı. Sora bir kün bir adam kelgendi. Ol Gencakeşaway bolğandı.

–Oy anay anay, köb adamnı qarnın topdurduñ, meni da bir toydur, aç bolğanma, degendi.

–Sizden da bezdim, canımdan da toydum! Bar, qız, cıgqırda baş cartını al da kel, degendi anası qızına. Qızı baş cartını alıb kelgendi da cılıtırğa başlağandı. Qonaq unamağandı:

–Men suwuq cılı deb ayırmayma, aç bolğanma, ber, alaylay aşayım, degendi da, aşağandı. Bozanı da suwuqlay içgendi.

Qızını anası Satanay biyçe bu qonaq küyewü bolğanın sezgendi. Qızına közü başı bla eşikge çıq deb bildirgendi. Qız ashayaraq tebregendi, ne ese da bir zatçıq çarığını içine tüşüb. Qızını eki közü da biraz zukkuraq bolğandıla. Beti da, süyegi da ariw bolğanlıqğa. Qız sınçıqlay sınçıqlay eşikge çıqğandı.

Sora Gencakeşaway, qabırğada qıl qobuznu alıb, bılay soqğandı:

–Ey, Örüzmekni mahtandırğan qızı bumu edi?!

Bir ayağı örge, bir ayağı enişge,

Bu üy qalay ariw işlenñen edi,

Ocağı biraz hıñırdı ansı…

Sora qızını anası Satanay biyçe:

–Qorkqma, ocağı qıñır bolsa da, tütünü tüz çığadı, deb, qızını ayağını tübüne çörlewük tüşgenin añılathandı.

Anı bla ketgendi Gencakeşaway.

Satanay biyçeni wa adam urlawçu bir qarnaşı bolğandı. Bu bara barıb aña tübegendi da:

–Aç bolğanma, bir cuq aşat, degendi. Ol da artmaqların ağlandı da Gencakeşawayğa duniyanı aşarığın bergendi. Artmaqlanı cerge athan zamanda bir zat zıñırdağanın eşitgendi Gencakeşaway. Ala buğowla bolğandıla:

–Bıla ne zatladıla? Bılanı menñe bir sal, degendi Gencakeşaway aña. Guduçu erlay salğandı.

–Endi senñe salıb da bir köreyik, degendi da, anı buwunlarına da salğandı.

–Cesir serligim bardı, seni aña eltirikme, degendi da, caşnı keltirib, Örüzmekni arbazına athandı. Çabıb qarasala ol Örüzmekni qayını.

Gencakeşaway tamam cigit, aqıllı adam bolğanın añılab, kölqaldı bolmay, kelgeninde, qızların berib iygendile.

[44]

Çabaqçı Bödene

Nartlanı zamanında Çabaqçı Bödene deb bolğandı. Üydegisi özgesi bolmağan kişi. Çabaqçı Bödene qarmaq bla çabaq tutub turğandı Terk suwnu boynunda. Çabaq tutarğa Bödene quru da bir nögeri bla barıb turğandı arbaçı caş bla. Ertdenbladan künortağa deri Çabaqçı Bödene qarmaq salıb, arba bla bir çabaq tutub, sora ol nögeri da anı arbağa cükleb, alıb üyge kete edi.

Dağıda toğuz qarnaş bolğandıla Çabaqçı Bödene çabaq sağlan cerde caşağan – Terk suwnu boynunda. Alanı bir cañız egeçleri bolğandı. Duniyanı başında ala ol egeçlerine keltirmegen zat bolmağandı, asırı bek süygenden, kiyik süt içirib caşathandıla kesin da. Qız da, kün tayaqça, bir seyirlik can bolğandı.

Sora bir kün barğandı Çabaqçı Bödene ol qız turğan üynü tuwrasına, çabaq tutarğa qarmaq atar murat bla.

Qarmağın salıb, çabaq tuta başlağandı ol üyge tuwrada. Seyirsinib, cumuşçusun iygendi ol qız:

–Bar da al da kel maña ol adamnı. Qorqmay, bılayğa kelib çabaq tuthan, meni qarnaşlarımdan cigit kim ese da, ol tuthanların da alıb kelsin, deb. Salıb barğandı cumuşçu Çabaqçı Bödenege, biyçege tuthanıñı da alıb kel, deb.

–Biyçeni aña qarıw cetmez, ol allay bağalı zatdı! , deb, naqırda etib iyedi çabaqçı Bödene.

–Tobasta, men bir bileyim, ne zatdı ol, ol meni qarıwum cetmezlik zatı? Bar, ol adamnı tuthanın al da kel! , degendi biyçe biyağı cumuşçuğa. Unamağandı biyağı çabaqçı tuthanın berirge. Dağıda bir barğandı, dağıda unamağandı.

–Maña, degendi çabaqçı, biyçe tüymesin, kyamarın bersin. Berse, kösim da barıb, eltib körgüzteyim.

Barğandı da cumuşçu biyçege aythandı çabaqçını aythanın.

–Çaqır da kel, bereyim aythanın, degendi biyçe.

–Alğı burun alanı beri al da kel, degendi Çabaqçı Bödene.

Sora barıb üy cumuşçusu ol qıznı em belgili zatların: tüymesin, kyamarın keltirib bergendi Bödenege.

Çabaqçı Bödene alıb barğandı tört beş çabaqnı; üç ayrı tiş etib, tişlegendi, qıp qızıl etib. (Ol sapıran çabaqla wa tatlı boladıla). Qız caratıb aşağandı. Aşağandı da sorğandı Çabaqçı Bödenege:

–Meni qarnaşlarımdan qorqmay, bılayğa çabaq tutarğa qalay kelgense?

Çabaqçı Bödene:

–Sen kesiñi qarnaşlarıñdan cigit coqdu deb

[45]

turğansa, alay a men aladan cigitme. Sen menñe kel! , degendi qızğa. Qız anı kerti da cigit adam bolğanın tanığandı. Duniyağa aytılğan tonuz qarnaşnı cañız egeçleri Çabaqçı Bödenege qaçhandı da ketgendi.

Alay bağalatıb turğan egeçlerini çabaqçığa qaçıb ketgenine qarnaları çamlannandıla da qıznı haram etgendile. Ol toğuz qarnaşnı em tamadalarını atı Sodjuk bolğandı. Cüregi

egeçini ol işine asırı carılğandan, (andan aqıllı coq edi deydile duniya başında) aqılından tayışıb qalğandı. Sora, egeçlerin unutub, caşla aña darman izleb tebregendile. Duiyada ala barmağan cer qalmağandı.

Socuk a, ertdenbla ertde turub, aq taşlanı aq qoyla etib, qara taşlanı qara malla etib, ala bla iñirge deri oynab turğandı. Uwaq taşçıqlanı qozula etib, "qoylanı" emizgendi…

Sora, izley barğandıla da, qarnaşla bir qartqurthanı tabhandıla.

–Ne zat bla oynaydı? , deb sorğandı qartqurtha. Da, bılay da bılay deb, hapar aythandıla qarnaşla. Alağa qartqurtha:

–Terk boynunda, 7 miñ qoy sıyınırça, ceti çalman etigiz. Sora ol çalmanlağa altışar qoy atığız, bir qudret qoçhar da atığız. Qoş da işlegiz, on cılğa aşar azığın da salığız. Bir üre bilmegen küçüknü da, bir cañı tillenñen caşçıqnı da qatına atığız, bir on cılğa deri siz alayğa basmay turuğuz… socuk alayda on cılnı kesi caşab tursun… sabiy bla küçük öse, es kire barsa, aña da aqıl qayta barır.

Etgendile qartqurtha aythança. Ceti çalman eşib qoş etgendile, azıq taşığandıla. Üre bilmegen küçüknü da, cañı tillenñen caşçıqnı da athandıla alaşğa. Sodcuknu alayğa eltib, ketib qalğandıla.

Sora on cıldan, ol qatın tüz aytdımdı, tersmi aytdı? Ne qudret alamat iş boldu bu, deb, cıyılıb salıb barğandıla. Barsala bir qayır it çıqğandı allarına. İt, bılanı alların alıb, ne qoşha, ne ızlarına cibermey turğandı. Sora bir caşçıq çıqğandı qoşdan, ariw, boylu caşçıq. Ol itni taqğandı.

Kirsele Socuk, hayt deb biraz es kirib, çalmanlanı içleri qoydan tolub, har zat caraşıb tura. Qısırla bla sawluqlanı bir birinden ayıra bilmegendile da qoşdağıla, qısırı, sawluğu da birge.

Caşla qısırlanı, sawluqlanı ayırğandıla. Sora ol kün, ala bolğan zamanda, Socuk Terk baında Qayınbaşı deb bir cerge küterge qıstağandı qısırlanı. Kesi da ızlarından ketgendi, iti da birgesine.

Ol zamanda wa, Terk başında, Socuknu qoşundan oğarı barıb, nartla deb bir zalimle caşağandıla.

[46]

Bir nartnı qatınını üç cıyırma qarawaşı bar edi deydile. Alanı birin nart qatın suwğa cibergendi. Ol suwğa tebregenley, maskesi da ızından tebregendi.

Sora itle ol maskeni esleb, cetib aña bısınñanlay, Socukni iti cetgendi da, itleni kaw kuw etib çaçıb, maskeni kesine ençilegendi. Anı esleb, Socuk suwdan urub ötgendi da qarawaşnı sermeb alıb, költürüb barıb bir dorbunña kirib ketgendi. Sora çıçılğandıla barı da alaydan.

Nart qatınnı bilgiçligi bar edi. Ol nalat qatın Socuk bla cumuşçusunu ol işlerin bilib turğandı.

Sora ol tişırıwçuqnu qarnı bolğandı Socukdan. Tura turğandı da, ol bir seyir sabiyçik tabhandı. Alay a sabiyçikni qayda tutarğa bilmegendi. Ne eterge bilmey, eltib suwğa athandı. Alay aytıb athandı suwğa:

–İy, meni carathan Allah, bu sabiyni Çabaqçı Bödeneni qarmağına caz! , deb, uwuzundan da toydurub, kübürçükge salıb, Terk suwuna atıb iygendi. Barıb barıb, kübürçek iñirde Çabaqçı Bödeneni qarmağına ilinigendi:

–Yarabiy, bir zat a bardı! , deb tartıb çığarsa bir kübürçük! Erlay açıb qarasa sabiy. Quwanç tıbırlı bolub, Bödene alay aythandı:

–Carathan Allah, men senñe ne igilik etgenem? Toğuz qarnaşnı cañız egeçin aldım da, ol da qaraton boldu… Tüb bolama deb, cılaw allı bolub turayem. Qaraçı, Allah menñe sabiy berdi.

Qoynuna qısıb, üyüne eltgendi sabiyni, qatınına hapar aytıb, quwanç tıbırlı bolğandı.

Sora qatını aythandı:

–Ey, bu quwançdı, alay a baş awruwdu!

Atına Raçıqaw deb atağandıla. Qatın sabiy kesini qarnaşından tuwğanın bilmeydi. Asıray asıray turğandıla da, ol keçeden küñe ösüb, erlay oğuna hayt degen caş bolğandı. Anı teñlile oğay, andan ulula da bütew Birge basınıb da, aña teñlik etalmağandıla, oñlayalmağandıla. Allay qarıwlu sabiy bolğandı Raçıqaw.

Sora bir kün ol bir açıawuz qatınnı caşın cılathandı da, ol alay aythandı:

–Nek cılatdıñ caşımı, sen suwda tabılğan, qarmaqdan alıñan?!

Ol alay aythanlay, salıb kelgendi Raçıqaw anasına:

–Anam, aşdan öleme, bir cuq aşat!

–Ne zat aşarıqsa? , degendi anası.

–Maña qurmaç et nartükden, degendi.

Sora anası, qurmaç quwurub, issiley bir çın tabaq bla salğandı caşçıqğa.

–Oğay, alay etme, qoluñ bla alı başat, degendi caşı.

[47]

Qolu bla qurmaç alıb bergenleyine, anasını qolun qıshandı (issi boladı da qurmaç, tözgen qıyındı).

–Men qayda tabılğanem, tüzün ayt! , degendi caşçıq.

–Da seni wa atañ suwda tabıb kelgendi, cañı tuwğan zamanıñda, degendi qatın.

–Atamı atı, ceri barmıdı?

–Bardı! Mayna üç ayaqlı qolan at.

Anasın tili bla calağandı, iynaqlağandı, qurmaç bla küydürgenime razı bol, deb.

–Aytırsa atama, men suwnu bılay örge barıb, duniyağa bir qarayım. Qaytırğa buyurulğan ese, qaytırma. Ol, meni sıyındıralmay, suwğa athanla ne zatla bolğanlarına da bir qarayım. Qayğı etmegiz, degendi caşçıq. Aythanıça, colğa çıqğandı. Çabaqçı Bödene üyüne kelgenley:

–A a, kesibizden tuwmağan baş awruwdu, degenimde, unamağan ediñ… Caşıñ atıñı da, ceriñi da alıb ketgendi, degendi qatın Bödenege.

–Qorqma, qatır! , degendi Bödene. – Quşnu balası uçhan uyasın coqlaydı, erni balası ösgen tıbırın saqlaydı. Adam etalğan esek, ösgen üyüne qaytır, osal etgen esek, toyğan cerinde qalır. Alay bolsa da qalayğa ketdi?

–Ma bılay arı ketgendi! , deb körgüzgendi qatın.

Sora qayda sürgendi, deydile, Çabaqçı Bödene caşını ızından.

Tañ aratğa cetgendi. Qarasa, caşçıq ertden salqında cuqlab tura. Anı awuzundan çıqğan tılpıw Çabaqçı Bödeneni örge örge uçurğandı, deydile.

Anı alay körgeninde, Bödene bu caşçıq alay boş sabiy bolmağanın da, anı kibik bir tüz çabaqçı kişini arbazına sıyınıb caşar caş bolmağanın da, ullu cigitlikle eterge caratılğan can bolğandı. Sora uyathandı, aqıl balıq bolğunçu, üyde tursa deb. Uyanıb:

–İy, atam, atıñı, ceriñi sıyırırğa kelgenimse? , degendi Raçıqaw, mıdahlanıb.

Anı bir aylanıb cer suw körmey qaytmazlığın awazından añılab, Bödene:

–Oğay, atımı, cerimi sıyırırğa kelmegenme. Men qart bolğanma, körüşebizmi, qalabızmı, kim biledi. Osiyat eterge, salamlaşırğa kelgenme. Nartlağa barasa, içgi cürügen cerge barasa, “kel, tuz damım bardı!” , degenden canlama, “kel, cuwuq bol, aşa iç!” , degenñe barma, aldanma! , degendi Bödene.

–Bolsun! , degendi Raçıqaw.

Cırıldab barğandı nartlağa. Bir nartnı qatını,

[48]

bilgiçi bolğan, anı kelligin bilib, nartlanı cıyıb turğandı. Çıqğandı, deydile, qatın Raçıqawnu allına.

–Kel, balam, kel üyge! Allah bla tileyme, hazır aşım bardı, bir aşay bar! , degendi.

Caşçıq, atasını osiyağın esine tüşürüb, alağa qaythandı.

Qaytsa wa nartla bir eki üç cıyırma çaqlı bir adam bolub cıyılıb tura.

Sora aşaw içiw başlanñandı. Boza ayaqla kelgendile.

Nartlada wa kelgen qonaqnı adamlığın, küçün içgi bla sınağan adet bolğandı. Caşçıqnı da sabiyge körüb, oynarları kelgendi da, mazallı goppan kyaq bla bir sıranı keltirib tutdurğandıla. Tamadalağa oğay deyalmay, sıranı erlay toğub içib:

–Aşhıdı, azdı ansı! , degendi Raçıqaw.

Caşçıqnı türlenmegenin körüb, qarıwlu adam bolğanın da bilib, ol qatın bla eri anı keslerine ulan eterge süygendile.

–Bizge caş bol da biraz tur, solu uzaq colowçusa. Canıbız saña qurman bolsun, tuwğan balabızdan kem körlük tülbüz, deb tilegendile ekisi da.

Caşçıq, oğay deb mıdah etalmağandı da, ho deb, bir talay zamanı alada turğandı. Alay a anı, qara qüçüne köre, aqılı da, kesine bazğanı alay ullu bolğandı. Bir talay zamandan tamadalağa söz bermey başlağandı.

Ol qılığın bir qawumla caratmağandıla, alay a bılay deb cuq aytmağandıla.

Qallayla ese da söz art bla, al bla cayıla barğandı da, Raçıqawnu qarawaşdan tuwğanı bilinñendi, kesine wa kişi cuq aytmağandı.

Nartlanı ol ellerinde wa Açı tilli Gilyastırhan deb, qarğışı da qabıl, alğışı qabıl boluwçu bir açıawuz bolğandı. Ol kimge ese da hını söleşgenley, Raçıqaw aña cuwab etgendi. Açi tilli Gilyastırğan, mıña da çamlanıb:

–Qayda qarawaşdan tuwğan da kelib, kesin kim ese da bir etib, bizge söz bermeydi! , degendi.

Anı eitgenley, Raçıqaw da, çamlanıb, sürüb tebregendi Gilyastırhannı.

Bu da sürüb, ol da qaçıb, Açı tilli Gilyastırhannı qalasına cetgendile. Ol qalasına kirgendi da ketgendi, eşik tereze tabhanın begitgendi, Raçıqaw a kirirge eşik, tereze tabmağandı. Alayda Raçıqaw eşik allnda tılpıw tıyılıb, soylanñandı. Aşsız, suwsuz, ölüsün sawun da kişi bilalmayın, tolu üç aynı turğandı alayda.

–Çıq, ölgendi! , deb qıçırğandıla Açı tilli Gilyastırhanña cumuşçuları.

–Oy, ol ölmegendi, tabanın kesigiz da, ciligi kögergen ese, çığayım, degendi açı tilli Gilyasırhan.

[49]

–Sen bizge nek iynanmaysa?! Eti çirib turadı, degendile cumuşçuları.

Açı tilli Gilyastırhan, qalasından tüşüb, Raçıqawnu ölüsüne cuwuq kelib, anı üsünden kübesin teşerge tebregenley, Raçıqawğa can kirib, sekirib örge turub, qılıçın çığarğandı. Açıtil gilyastırhan da, ızına aylanıb, qalası taba qaçhandı. Raçıqaw quwub, açıtil gilyastırhan qaçıb, cetib eşikden köre tebregenleyine, Raçıqaw anı, qılıçı bla sermeb, baş çırçasın tüşüredi. Alay bolsa da Açı tilli gilyastırhan qaçıb qutuladı.

–Eliya urdu, eliya urdu, eliya urdu! , deb qıçırıq etedi Gilyastırhan.

Raçıqaw, Açı tilli Gilyastırhannı ol sözlerin eşitib:

–Eliyanı küçü çaqlı bir küç mende coq ese, men bılayda ölüb oğuna qalayım! , deb cığıladı da alayda oğuna ölüb qaladı.

Açı tilli Gilyastırhan, başını qılıç kebi tüşürgen cerine bağır camaw saldırıb, andan sora da köb cılnı caşağandı, deydile.

Açı Tilli Gilyastırhan

Cöñer deb bir cigit caş bolğandı. Ol, keçe bolsa, cel atlağa minib, cetmegen ceri qalmağandı, kündüz a, cel awruwdan awruyma deb, bağuşha kirib, catıb turğandı.

Bir kün Açı tilli Gilyastırhan, atı bla kelib, Cöñerni bağuşunda atın oynatıb tebregendi.

–Men awrub turğanlay, meni bağuşumda at nek oynatasa? , deb, açıwlanñandı Cöñer.
Açı tilli Gilyastırhan:

–Seni awruğanıñ bla sawuñu bilmey qoysam, men Gilyastırhan tüyülme. İt itligin eter, baguş baguşha uşaydı. Kerti da alay, halq aythança, cigit eseñ, Cetilanı aq acirni çığarsıñ a! ... , degendi.

Sora Cöñer Gilyastırhanña:

Cetiları ceti qarnaşdıla, bayrım keçe bolmasa, ala aña ceti kere cer saladıla, men anı qalay çığarayım?

Açı tilli Gilyastırhan:

–Bayrım keçe bar da (başha keçelede acirni ceri üsünen ketmeydi), itlege kesiñi körgüzmey, bir teren uru qaz da kir. Sora çıq da itlege körün. Ala, mıllıq atıb, saña çabarla. İtle cetsele, cetisine ceti babuş at. İtle dawur etmesele, Cetiları eşikge çığarıq tüldüle, etelgeniñi eretikse, acirni alıb çığarıqsa. Andan arısın kesiñ bil.

Duniyada bolmağança bir seyirlik tulpar acir bolğandı. Aña közü qaramağan adam bolmağandı.

[50]

Cöñer Cetilağa salıb barğandı. Caşırtın uru qazıb, içine kirgendi. Sora başın beri tışına qaratıb, itlege körünñendi.

İtle olsağatdan çabışıb cetgendile da, Cöñer alanı cetisine ceti babuş mıllıknı athandı. Andan sora itle anı qayğılı bolmağandıla.

Cöñer a cetib erlay qarawulladan boşağandı. Çabıb kirib, at orunda tulpar acirni temir sıncırdan ıçhındırıb, aqırın cerin da salıb, minib, berib ketgendi.

Ertdenbla Cetiları turub qarasala, ne at coq, ne it coq, qarawulla qırılıb tura.

–Bu ne seyir iş boldu, ne qara qıyınlıq boldu, deb, arı beri çabhandıla, soruwlağandıla. Alay a cuq tabalmağandıla.

Ant etgendile Cetiları ceti qarnaş barı da: cetibiz bütew cerni ceti qatına aylanıb, anı etgenni, atni eltgenni tabmay, cer başında qalmazbız deb.

Ceti cılnı aylanıb, ol ceti qarnaş cetmegen cer, ala kirmegen teşik qalmağandı, alay a Cöñer bla acirni tabalmağandıla – Cöñer, alanı qayda aylanñanların bilib, ız acaşdırıb cürügendi. Anı kelib bağuşda izlerge wa kişi da esgermegendi.

Cöñer a acir bla etalğanın etib, barmağan, cetmegen ceri bolmay aylanñandı. Bir colda wa alay aqıl etgendi: Bügün ol cerge ol cerge barıb, ol baynı cılqısın alıb keleyim da, sora kesim da, bu acirge minib, duniyağa bir çığayım, deb.

Anı ol onowun Açı tilli Gilyastırhan bilgendi da qoyğandı. Adamlağa bir aman oyum bermese çıdayalmağan ol biyağı qara qılığı tuthandı da, salıb barıb, Cetilağa aythandı:

–Ey, siz cetiları bolmay cerge kirigiz oğese! Ceti cılnı cerge awurluqğa aylandığız! Barığız bügeçe köpür qulağına, acir alayğa kellikdi!

Cetiları, cetisi da barıb, köpürnü tübüne kirib, saqlağandıla. Bir zamanda Cöñer, acirge da minib kelib, kirib köpürden ötüb tebregenley, ceti qarnaş da birden urğandıla. Cöñer dop deb cerge tüşüb soylanñandı, Cetiları da acirni alıb canlağandıla.

Ertdenbla colowçula kele kelib Cöñerin körgendile da, alayda hahay, quwğun etgendile. Millet cıyılğandı. Açı tilli Gilyastırhan da kelgendi.

Qarağandıla da, ölüknü kişi tanıyalmağandı. Gilyastırhan a cuq bildirmegendi.

Sora Açı tilli Gilyastırhan aythandı:

–Elde ne qart, ne sabiy qoymay, erkişige kindigi

[51]

kesilgenni bütew beri keltirigiz. Kişi qalmay bütew kelsele, bu ölük bizden adamnıqı bolmağanın bilirbiz.

Elde bir adam qalmay kelgendile da, coqlasala, alayda coq quru Cöñer.

–Endi barıb bağuşan Cöñerni alıb keligiz! , degendi açı tilli Gilyastırhan.

Barğandıla. Barsala wa Cöñer anda coq.

Cöñer bağuşa coq ese, ma bu Cöñerdi! Degendi Açı tilli Gilyastırhan, anı tanıb tuğranın bildirmezça.

Ne küreşgendile da, Cöñerni örge költüralmağandıla. Anı körgeninde, Açı tilli Gilyastırhan adamlağa:

–Barıb egeçin alıb keligiz, ol cılab sarnasa, ol zamanda költürallıqsız! , degendi.

Çabıb cetib, Cöñerni egeçine bildirgendile.

Cılay sarnay, qolun butun tüye, egeçi çabıb cetgendi. Qarnaşını üsüne qablanıb, sarnab cılağandı. Adamla ariw aytıb, egeçin söl eterge küreşgendile, caşla daölüknü költürüb, üyüne alıb ketgendile.

Cöñerni qarnaşı, mıña Açı tilli Gilyastırhandan bir itlik çıqğanın sezgendi da, ol künden sora anı colun başın marağandı.

Açı tilli Gilyastırhannı kim bolğanın, qayda caşağanın, nesi bolğanın bir can bilmegendi. El bilib a anı ızından aylanñan bir qara maskeçigi bla bir çubur atçığı bolmasa, başha bir zatı bolmağandı. Bar zatın, elge tili köb zaran salğanı amaltın, dertden qorqub, caşırıb turğandı.

Alay bolsa da Cöñerni qarnaşı küreşe ketib, anı tübün bilgendi. Elni andan qutharırğa, qarnaşını dertin da qaytarırğa ant etgendi.

Bir kön qartla cıyılıb boza içe turğandıla. Açı tilli Gilyastırhan da kelgendi da, alağa qoşulub olturub, boza ayaqnı da alıb uşaqğa caraşhandı.

Cöñerni qarnaşı da alayda qartlağa şapa bolğandı. Barına da boza quyub berib, alay tilegendi:

–Yarabin, qartla, sizden bir tilerim bar edi. Bügün, oh deb, sizni haparlarığızğa igi aşhı bir tıñılar muratım bar edi… Hapar ayta, bu bozanı içib taqushunçunña, içgeri eşikge çıqmasın, eşikdegi içgeri kirmesin. Men da ma busağatdan qaytama, deb, aqırın eşikge çığıb, eşik allında cerlenib hazır turğan atha sekirib minib, törtgülletib barıb, bir cerge cetgendi. Bir üynü arbazına cetib:

–Ey, eşinki arı açığız! , deb, açdırıb qarasa, içinde bir ariw qatın bla eki sabiy. Ala wa Açı tilli Gilyasırhannıqıla.

–Meni Açı tilli Gilyastırhan iygendi. “Boldu bılanı caşırıb

[52]

turğanım. Men bügün üydegimi halqğa çığarama. Eşik allında irkimi kesib, bişire tursunla, busağat qartlanı alıb barlıqma!” , deb iygen meni sizge, degendi.

Gilyastırhannı üydegisi quwanñandıla. Bu da irkni kesgendi, qazannı ashandı. Qazan qaynay başlağanlay, ağlandı da urub qatınnı da, sabiylerin da qazanña tıqğandı. Kesi da, olsağatdan atha minib, ızına qaythandı.

Açı tilli Gilyastırhan üyünde bir qayğısı bolğanın sezgendi, alay a çığarğa, keterge madarı bolmay, mıçığandı.

Cöñerni qarnaşı da qaytıb kelib, şapalığın bardırğandı. Cıyılğanla da aşab içib çaçılğandıla.

Açı tilli Gilyastırhan, qara ter basıb, çabıb kelib qarasa üydegisi otda tura.

Asırı açıwdan, elge etgen amanlıqları da esine tüşe, atına minib, kökge uçub ketgendi.

Ma kökde aynı içinde ol at surat bla adam surat aladıla deb, qartla alay hapar aytadıla.

Açey bla Hubun

Açey bla Hubun ekisi eki teñ bolğandıla, kesleri da eki özende caşağandıla. Alanı cılqıları köb bolğandı.

Bir kün Hubunnu cılqısı Açeyni tuz burunlarına keledi. Açeyni qatını Hubunnu cılqısın qarğab qıstaydı. Andan sora eki tatlı teñ caw boladıla. Alay bla tura turğandıla da, sora bir kün Hubun Açeyni cılqısın kesinikine qoşadı da ketedi. Mıçımay Açeyge ol halar bilinedi. Çıçhan sırtlı sarı acirni cerin salıb, sawutların tağıb, Açey Hubunnu ızından süredi. Ekinçi kün ceti col ayırılğan cerde ceti köçüwden ötüb, ceti töbege cuwuqlaşıb barğanlay, ızından cetib:

–Ey, cawlabmı sürese, erkelebmi sürese? , deb qıçıradı.

–Cawlyab süreme, atañı aman közüne! , deb Hubun tohtar aqıl etmeydi.

–Alay ese, atışmı, tutuşmu? , deb qıçıradı Açey.

–Atışhan qatın işdi, biz tutuşurğa kerek edik, alay a bügün bılayda tutuşa tururğa meni zamanım coqdu! Atışıw! , deydi Hubun.

–At sora! , deydi Açey.

–Oğay, sen at, mal açıwuñ burnuñda bolur! , deydi Hubun. Sora Açey sadaqnı tura kindiginetutub tartadı. Hubun örge sekiredi da, sadaqnı çatı bla çığaradı da ciberedi. Hubun a sadaqnı Açeyni mañılayına tutub

[53]

atadı. Açey, Hubun etgença eteme deydi da, örge sekiredi, sadaq da baradı da tüz kindigine tiyedi. Alay a Açey atdan cığılmaydı, atnı calına qadaladı. At ızına aylanıb, anı üyüne cıyadı. Atın da bawğa cıyıb, üyüne kiredi. Üyüne saw cıyılğanlıqğa, ol kün oğuna Açey öledi. Açeyni qatınçığı bla qalğandı. Ol sabiy tabadı, sabiyni atına da Açemez deb ataydıla.

Açemez ulluçuq bolğanında, sabiyle bla buzğa oynarğa barıb, alayda bir caşçıqnı cılatadı. Caşçıq anasına baradı. Anası, qarğab, Açemezge cetedi da:

–Munu bla küreşmey, atañı öltürgen bla küreşseñ a, alay cigit eseñ, deydi.

–Sora meni atamı kim öltürgendi, bir ayt! , deydi Açemez. (Atasın adam öltürgeninden Açemezni haparı bolmağandı.)

–Men nek aytama, anaña sorsañ, anañ aytır! , deydi qatın.

Açemez anasına keledi da, “anam, ne ese da men awruyma”, deb, catadı.

–Ne aşarıqsa, neñ awruydu? , deb, anası bawurna qısadı.

–Bir zat da oğay, alay a qurmaç etib, kesiñ qoluñ bla qabdırsañ, aşarğa da bolurma.

Anası erlay, qurmaç etib, anı allına saladı.

–Qoluñ bla qabdır! , deydi caşı.

Anası qurmaçnı qoluna alğanlay, anı qolun qısıb:

–Bir sorurum bardı, anı aytmasañ, iyerik tüyülme! , deydi caşçıq.

–Qolumu küydürdüñ, iy da qoy, aytırma! , deb anası ant etdi. Caşı anasını qolun ol zamanda boş etedi.

–Ayt, ne deyse?

–Meni atamı kim öltürgendi?

–Seni atañı Hubun deb bir kişi öltürgendi. Men anı senñe aytırıq edim, alay a bir kesek abadan bolsañ deb tura edim.

–Atamdan menñe ne zat qalğandı?

–Çıçhan sırtlı sarı acir temir bawda temir aşab, temir kir etib turadı. Sadağı, bıçağı da bardıla çardaqda.

Caş, anası bla Birge barın tintib körüb, qaray kelib, sadaqda bir qarallıq zat tabadı. Anı alıb, temirçige çığadı.

Temirçi balta işley tura. Caş temirçige: “Meni sadağımı bir işleb berseñ!”, deydi. Temirçi caşnı sözüne asırı cuwab bermeydi. Baltanı işley kelib, caşha: “Ur baltanı”, deydi. Caş: “Qaysı toqmaq bla urama?”, deb soradı. Temirçi: “Ullu toqmaqnı sen költürallıq tüyülse, gitçe toqmaq bla ur!”, deydi. Caş, ullu toqmaq bla urub, baltanı da, taşnı da barın da cerge taşaytadı.

[54]

–Toba, toba, caşawsuz, sen burun adamlanı urluğu köreme, deb, temirçi, tamam seyir bolub, sadaqnı erlay işleb, qoluna tutduradı.

Sadaqğa da quwana, caş üyge qaytadı. Kelse, talay adam atnı allından caralı Açey süyegen taşnı alırğa küreşe tura. Açemez kesi, anı da bir canına alıb atıb, atnı bawdan çığaradı. Cerni salıb, atha minedi, arı beri da bir kesek cürütüb, sawutların da alıb, colğa çığadı. Anası wa, közün költürmey, cılaydı. Alay bla anası cılay qaladı, Açemez a atlanıb tebreydi.

Ketib bara, colda bir qışlıqğa burulub, atından tüşüb, cerin alıb, kişen salıb, camçını da üsüne atıb, cuqlaydı.

Bir zamanda bir adam kelib uyatadı da, aña bılay aytadı:

–Seni bu qışlıqnı iyesi çaqıradı, men a qışlıqnı qoruğan adama.

Qorqmay ürkmey Açemez salıb baradı. Qışlıqnı iyesi, bılay qarab anı körgenley, quçaqlab cılaydı. Ol a kim boladı? Ol a atasını qarnaşı Örüzmek. Açemezni ol atından tanığandı.

Alayda toy etib, üç künnü tepsi cıyılmay turadı. Toy tohtağandan sora, Örüzmek hapar soradı. Açemez a caraşdırıb hapar aytadı.

“Atamı öltürgen Hubunña barama”, deydi.

–E e e, caş, ol bek hıyla kişidi, aña qarıw etalmazsa. Qoy, bir bölek cılnı qarayıq! , deydi Örüzmek caşha. Alay a bir da aythanın etdiralmaydı. Dağıda Örüzmek aytadı:

–Seni caşlığıñ, meni qartlığım, qarıw etalmazbız!

Caş unamaydı:

–Oğay, Örüzmek, barmay qallıq tülme!

–Alay ese, deydi Örüzmek, men seni kesiñi iyalmayma. Ekibiz da barayıq.

Alay aytıb, Örüzmek aña nöger boladı. Ekisi da tebreydile. Bara barıb, ceti col ayırılğan cerge ceterge, Açemezni atı tillenib, bılay aytadı:

–Siz menñe ceti qat metle çırmağız, men Hubunnu aciri bla talaşhan eterikme. Men anı tobuqlandırsam, başına nohta salığız. Ol qayrı barsa, Hubunnu cılqısı arı keterikdi.

Ala da melteni etib boşarğa, alayğa bir acir cetedi. Erlay ekisi da talaşıb tebreydile. Çıçhan sırtlı sarı acir anı sırtından teri qobarğan zamanda, ol acir munu meltesi qobaradı. Alay ete kelib, aythanıça, çıçhan sırtlı sarı acir ol acirni tobuqlandıradı. Ol zamanda Açemez cetib erlay başına nohtanı saladı. Kesini atın da, acirni Örüzmekge berib:

[55]

–Endi sen eki qawum cılqını da al da qayt, deb, Örüzmekni ızına qaytaradı. Cılqı acirle ketgen carı ketedi.

Açemez kesi alayda qaladı. Ol kül töbele etib oynay turğanlay, Hubun cetedi.

–Caşçıq, bılay arı cılqı barıb kördüñmü? , deb, aşığış soradı.

–Ma bu qulaqnı bara edile, deydi ol. Hubun erlay qılaqnı başına çığıb, cuq da körmey, qaytadı.

–Aldamay, tüz ayt! , deb qıcıraydı.

–Men ömürde da aldamağanma, alay a qulaqla uşaşdıla, cañılğan ete bolurma, entda ma bu qulaqğa da bir qara, deb, ol Hubunña toğuz qulaqğa col saldıradı. Ol zamanña Örüzmek da uzayadı. Ahırında Hubun qaytıb kelib:

–Caş, sen meni aldadıñ, urub içiñi buzarma, toñuz kibik, deydi.

Açemez, allına tawkel atlab.

–Atañı aman közüne, menme cılqını sürgen, etallığıñı qaldırma, deydi.

–Atışmı, tutuşmu? , deb, Hubun açıwdan tare deb atılırğa cetedi.

–Qaysın süyseñ, ol! , deydi caş.

Ekisi eki egiz töbeni canına çögüb, sadaq tartıb başlaydıla. Alay bla beş künü qazawat etedile. İñir sayın Hubun, caşnı birgesine alıb üyge eltib, kesine qonaq etedi. Ertdenblada Birge kelib, atışıb tebreydile. Ekisi har kününe 100 şer sadaq atadıla, biri da cerge tüşmeydi, etlerine çançıladıla. Hubun cüz sadaqnı költüralmaydı. Qatını har kün sayın darman darı salıb, anı saw etib ciberedi. Açemez a beş künde tiygen beş cüz sadaqnı költüralmay, qonaq üyde esin taşlaydı.

Hubun: “Sizni boluwğuz bılaydı”, deb, anı atnı quyruğuna tağıb, bir qulaqğa eltib atadı. Anı bla işine ketedi. Hubunnu qarawaşı aylana barıb bir kün anı köredi. Sora ızına qaytıb kelib, Hubunnu qatınına biyçege hapar aytadı. Ekisi da barıb, caşnı alıb kelib, üyde catdıradıla, biyçe Qubunña etiwçü madarlanı etib, caşha can kirgizedile. Ol zamanda caş, közlerin aça:

–Hubun meni cüz öltürse da, men anı canın sawlay qoymazlıqma, deydi.

Biyçe, seyirsinib: Nek sora? , deb soradı. Caş aytadı:

–Sen anı öltürallıq tüyülse, anı qoy da, menñe tıñıla. Sen meni alsañ ömürlük caşawuña, ol zamanda sen Hubunnu kerti da öltüresi, deydi. Açemez biyçege söz beredi, biyçe da aña üretedi:

–Eşikni başında anı gidası bardı, ol gidadı anı canın allıq. Sen qonaq üyden beri tebregenley, ol

[56]

mında bilib turluqdu. Alay a men anı ıylıqdırıb, örge qobarmay tururma. Gidağa qoluñ bir cetse, boldu.

İñirde keledi Hubun, biyçesi anı tögeregine aylanıb catdıradı. Bir zamanda Hubun sekirib orunduqdan cerge tüşedi.

–Ne bolğandı, canımı alasa da! , deydi biyçe.

–Qonaq üyde caş teşine turğança kördüm.

–Ow ow, anı üçünmü canımı alasa? Qalay kellikdi, tura edi qulaqda soylanıb, alaydan başha carı süyregen edi qarawaş, deydi. Alay bla ol da catdıra, ol da tura, caş da eşikge cetib, gidanı alıb, üyge kirgeninde, Hubun qıçırıq etedi da, anı bla qıçırığı tohtaydı. Biyçeni kesin da, mülkün da alıb, Açemez Örüzmekge keledi. Örüzmek bir ışıqnı tepsi cıymay turadı. Andan sora Açemez üyüne qayta tebreydi, Örüzmek aşıra çığadı. Sora Açemez biyçe qatınña:

–Men seni eltmeyme, nek deseñ, sen ömürlük caşab turğan eriñi maña öltürtdüñ, meni andan cigitge sanab. Cetgen kün sen menñe da alay eterge oğay deri tülse, Andan ese, ma bılay atamı qarnaşı Örüzmekni cumuşuna qaray tur, deb, kesi colğa atlanıb ketedi.

Çüyerdi

Ertde zamanlada nartla gurtla caşağan bir elge qıyınlıq cetgendi da, ala köçüb ketgendile. Elde bir qarnı bolğan qatınnı, zamanı cetib, qaçalmağanı sebebli, bir ullu uru qazıb, aşarın içerin da salıb, anı arı buqdurğandıla da ketgendile. Kete turub, qatınña sawut saba da qoyğandıla, “ulan tuwsa, berirse!” , deb. Ala köçüb ketgenden sora, bir talaydan qatın ulan tabhandı, atına da Çüyerdi atağandı.

Abadan bolğanlay, anası aña el qoyğan sawut sabanı bergendi. Çüyerdi alamat uwçu bolğandı. Ol uwğa barıb, kiyikleni öltürüb, anası kesi da alay bla caşab turğandıla.

Bir kün, Çüyerdi uwdan qaytıb kele, bir ullu çegetni içinde bir qalanı köredi. Qalanı içine kirib, tintib qaraydı. Kölüne bılay keledi: “Anamı da alıb, beri köçüb kelsem, bılaydan cuwuq bolluq köre edim uwğa cürürge…”

Ol da alay sağış ete turğanlay, bir emegen cetib caşnı buwğandı. Ekisi da köb cağalaşhandıla. Çüyerdi, emegenni horlab, bir ullu teren uruğa atıb, başına da bir ullu taşnı qablab ketgendi. Talay künden anasın da alıb, köçüb kelib, ol qalağa tüşgendi. Sora Çüyerdi uwğa aylana ketedi. Anası üyde caşnı kereklisine qarab turadı. Alay ete caşab turadıla.

[57]

Bir kün qatın bir muruldağan tawuş eşitgendi. Cuwuq barıb, ol tawuş kelgen canına igi qarağanında, başına da bir ullu taş qablanıb, uru, urunu içinde da emegen. Emegen, anı esleb:

–Hı, meni arı çığar, atañ bolurma! , deb tilegendi qatından.

–Atama qor bol!

–Anañ bolurma!

–Anama qor bol!

–Qarnaşıñ bolurma!

–Qarnaşıma qor bol!

–Üy tamadañ bolurma!

Qatın, tıñılab turub: "Da men seni qalay çığarayım?", deydi.

–Qara bübürde arqan bardı, anı alıb kel da, taşnı qıyırın çuçhu da, arqannı menñe ciber.

Qatın ol aythança etedi. Emegen, taşnı da başı bla urub, tışına çığadı. Alay bla köb zamanı birge caşab turadıla. Çüyerdi uwdan kelir zamanda, anası emegenni caşıradı, ol ketse wa, emegen üyge boş boladı.

Bir talay zaman ketgenden sora Çüyerdi sezgendi, alay a cuq sağınmağandı. Aradan cılğa cuwuq keterge, qatın sabiy tabadı da, atına da Allahberdi ataydı.

Çüyerdi bek qınalıb, anasın da qoyub keterge tebreydi, alay a kölü barmaydı. "Qoy, ne eteyim, ne ant etseñ da, anadı, sütün bergendi", degen aqıl bla, tözerge küreşib, caşab turadı.

Bir kün emegen qatınña : "Sen caşıñı öltürmeseñ, men seni bla caşarıq tüyülme!", deydi.

–Da qalay öltürlükme?

–Aşha ot sal da aşat, anı bla ölür.

Ol közüwde caşçıq abadan bolğandı. Alanı sözlerin eşitib turğandı da, caşırtın Çüyerdige aythandı.

Qatın caraşdırıb hıçınla etgendi, içine ölür ot salıb, Çüyerdini allına salğandı.

–Aşa, aç bolursa, aylanıb, arıb kelgense, degendi.

–Oğay, anam, aç tüyülme, egerlerim açdıla! , deb, eki egerine athanında, ala, hıçınlanı iyisgeb, aşamay qoyğandıla.

–Anam, itle aşamağannı adam qalay aşarıqdı?

Ala murat etgença bolmağanında:

–Endi wa ne etebiz? – degendi qatın emegenñe.

–Tar kiyimle et da kiydir, eki saqtiyan çarıq da et. Ol barın da kiygenden sora, men cetib buwarma. Ol zamanda üynü tübüne tarını tögerse, degendi emegen. Qatın barın da etib, caşha kiydirgenley, emegen cetib caşnı buwğandı. Ol alay buwğanlay, qatın tarını üy tübüne tögüb ciberedi.

[58]

Çüyerdini ayaqları tayıb, dop deb olsağatdan emegenni tübüne tüşedi.

–Qara qübürde bıçaqnı beri çabdır! , deydi emegen qatınña.

Qatın bıçaqnı alıb kelgenley, men urama deb, Allahberdi bıçaqnı anasını qolundan aladı, sora emegenni boynuna urub, başın uçuradı. Çüyerdi örge turub, bıçaqnı caşçıqnı qolundan alıb, anasını boynuna kerilgenley, caşçıq anasını allına turadı. Çüyerdi anasın uralmay turaqlaydı. Sora Ullu qarnaş gitçe qarnaşha qorğaşın oq berib, bılay aytadı:

–Men ölsem, ma bu oqdan qançığar. Süg çığıb tursa, anam bla tur, qan çıqsa, meni izley kel… Men bu ananı közüne qarab mından arı turalmayma.

Alay aytıb, Çüyerdi ketedi. Köb collanı tawusub, bir miyik sırtnı üsünde tohtab, tört canına sımarlab qaraydı. Uzaqdan az buz eşitile bir tunakı tawuş keledi. İgi tıñılab, ol tawuş kelgen canına baradı. Barsa sırtnı tübünde bir ullu dorbun, anı içinde bir qız, bir ölüknü allına alıb, cılay tura.

–Nek cılaysa, ne bolğandı? , degendi Çüyerdi.

–Ceti qarnaşım bar edi, emegenle bla uruş etedile, birin ma körese ne etgenleri! , deydi qız.

–Qalayda qazawat etedile ala? Qız üretdi da, Çüyerdi alağa tebreydi.

–Qoy, senñe da bir hata etmesinle, deydi. Qız, alay a caş tohtamaydı. Ketib baradı ol, uzaqda eki qawum adam köredi. Birqawumu köbürek, bir qawumu azıraq, Çüyerdi ol az

qawumğa barıb qoşuladı. Salamlaşıb, olturadı. Zaman cetgenley, turub bardı da colğa tebreydile. Ol kün ala emegenleni igi kesegin ağızadıla. Caş usta boladı uruşha. Ekinçi kün alayın emegenleden tazalab, qaytıb ol qızğa keledile. Caş alayda köb mıçımay, keterge razı boladı.

Caşla: “Sen bizni egeçibizni al!”, deb qadaladıla. Çüyerdi aña oğay demeydi. Alayda üylenedi. Bir colda anı üy biyçesi kesi alına teren ahsınadı.

–Nek ahsınasa, ne bolğandı? , deb soradı Çüyerdi. Üy biyçesi allında aytırğa unamasa da, ol aydırğınçı qoymaydı.

–Da ahsınıb a nek ahsınmayma: bu emegenleni endi bir cerde birleri qalğandı, ol qorasa, sora biz tınç bola edik…

–Qaydadı, bile eseñ, caşırma da ayt.

Bilgeniça üç biyçesi aytırğa küreşdi. Sora ertdenbla caş, atına da minib, tawkel atlanıb tebreydi. Uzaq collanı tawusub, bir özeni ayağından aylanadı. Ol özeni başında bir qala köredi. Bir ajımsız, ol emegenni qalası

[59]

bolur deb, tartıb ol qalağa baradı. Qalağa tügel da cetginçi, bir emegen çartlab allına çığıb:

–Atışıwmu, tutuşuwmu? , deb qıçıradı.

–Atışhan qatınla da etedile, tutuşuw! , deydi Çüyerdi, sora ekisi da bir birlerine çabışadıla. Am alğa emegen urub Çüyerdini ışım baw qıshan cerine deri cerge kirgizedi. Çüyerdi uradı da, anı inçikden örgeregine deri cerge kirgizedi.

Emegen ekinçi uradı da tobuqğa deri kirgizedi, Çüyerdi uradı da ışım bawnu belgisine deri kirgizedi. Alay bla emegen caşnı boğurdaqğa deri taşaytadı. Sora emegen anı başın kese tebregenley, bir canlarından emegenni qızı cetib, munu keserik eseñ, meni kes, deb, atasını qolundan bıçaqnı aladı…

Allahberdi oqnu sığadı da, süt qatış qan çığadı. Bir ajımsız, qarnaşım qıyınlıqğa tüşgendi deb, anasına da aytıb, izley ketedi. Köb collanı tawusub, bir sırtlıqğa çığadı. Ol sırtlıqnı tübünde bir söleşgen tawuşlağa quwlaq saladı. Tüşüb barsa, bir ariw tişirıw dorbunda bir cılay, bir tohtay tura.

–Nek mıdahsa, nek cılaysa? , deb Allahberdi qayğılı bolub soradı. Qız, emegenle bla qarnaşlarını qazawat etgen haparların ayta kelib, bir cigit caş kelib, meni qarnaşlarıma qoşulub, emegenleni artların etgen edi, alay a biri qalğan edi da aña ketgen edi endi qaytmay, köb qalıb ketdi. Meni qarnaşlarım aña bergen edile meni! , deb, haparın tolu aytadı.

–Hı, sen kelin bolub çığa aylanasa, ol meni qarnaşım bolsa kerekdi, deydi caş.

Sora, alayda köb mıçımay, Çüyerdi ketgen canına tebreydi. Qız aythança, qarnaşı ketgen özenñe aylanadı. Emegenni qalasın eslib, saw, şaw ese da, qarnaşım mında bolur, deb aşığadı. Alayına emegen cetib anı buwadı. Tebreyle sora ekisi da bir birlerin cerge urub. Emegen költürüb alıb cerge uradı da, anı tobuq tübüne deri cerge kirgizedi, Allahberdi emegenni tobuq başına deri cerge kirgizedi. Alay ete kelib, urub emegenni cerge taşaytadı.

–Qarnaşımı ne etgense? Aytmasañ, başıñı alama! , deb üsüne örge süyeledi.

–Başımı alma! , deb, emegen qarnaşını turğan cerin aytdı.

Erlay Allahberdi barıb qarnaşın tartıb aladı, qaytıb kelib emegenni da başın tüşüredi. Eki qarnaş da quwanç tıbırlı bolub, ketib tebregenley, emegenni qızı, ızlarından qarab:

–Meni bılayda qoyub nek barasız? , deydi.

Çüyerdi, ızına aylanıb:

[60]

–Seni etgen aşhılığıñı men ömürde da unutmam, alay a sen emegenni qızısa, men seni adamlağa alıb qalay barayım? , deydi.

–Oğay, men emegenni qızı tülme, ol meni sabiy zamanımda urlab, ma bu qalağa keltirgen edi, bügün meni onaltı cılım toladı, ol bügün meni alırğa deb tura edi. Endi men baş erkinlik tabdım, emegen öldü, bu qala da endi siznikidi, deydi.

Allahberdi, ızına qaytıb, ol qızını aladı, Çüyerdi da barıb üy biyçesin alıb keledi. Barısı da ol qalada quwanç ete caşab qaladıla.

[61]

Aytıwla Bla Haparla

Sıncır Töreni Qorağanı

Qaçan ese da bir zamanlada, qaraçay halq mecisuwluqğa tabınıb turğan ömürlede bolur edi, kim biledi, kökden cerge bir sıncır salınıb turğandı. Sıncır töre degendile kesine da. Ol ömürlede süd bolmağandı, sıncır töre wa bek seyir tamaşa qulluq etgendi halqğa.

Hatası bolğan adam, urlağan tırnağan, adam öltürgen, qaydam, dağıda anı kibik zaranlı adam, ant ete barıb, ol salınıb turğan sıncırnı tutsa, sıncır anı urub quruşdurub turğandı. Hatası hıyanatı bolmağan adam, ant ete barıb, tutsa ol sıncırdan, aña wa cuq da bolmağandı. Alay bla Sıncır töre camağatda amanlıqçılanı qurutub turğandı.

Bir carlı tawlunu bir iñirde üyünde gırcınlığı bolmay qaladı. Endi sabiyle, açdan cürekleri taray, ahsına cılay, catıb qalırğa kerek boladıla. Carlı tawlu ne qıçırıq eterge bilmeydi. Bay honşusu (bu aña calçı bolub turğandı) ertdeden beri da, munu haqın bermey, incite turgandı cıl sayın. Antsızma, men adam ayaq tınñandan sora, barıb anı kübüründen uwuçum bla bir altın alıb ketmesem, degen oyumğa kiredi carlı.

Ol umutnu ete, sabiylerine köl bere: “Keçe arasında bişerikdi sizni aşığız, catığız da cuqlarğa küreşigiz, aş biyse, men kesim oğuna uyatırma sizni”, deb, iñirde oğuna qalqıydı kesi da. Sabiyle, atalarını aythanlarına tolu iynanıb, kölleri carıb, oynarğa külürge küreşe turub, catıb cuqlaydıla.

Ataları, adam ayaq tınñandan sora, qobub barıb, baynı üyüne kiredi. Baynı üyürü cuqlab turğandı. Qısıla barıb, kübürnü bir bezgisin aqırın qobaradı. Uzalıb bir uwuçna sıyınñan bir altın aladı da terk ızına aylanadı. İy, arabin Allah, keçerik bolursa, eşta, kesiñ körüb turduñ da: artıq cutlanmadım, kereklim çaqlı birçik aldım saw kübür bla bir altından. Kesiñ körüb turasa da, iy, arabin, sabiylerim açlan inciledile. İy, arabin, bu urlağanımı günahı kesimi bolsun, ol duniyada azabımı

[62]

çegerge razıma, bu duniyada meni keçir, urlağanımı bildirme da qoy… deb tiley, tanış qasabçını üyüne deri barğandı.

Keçe arasında qasabçını uyatıb, aña bir altın kesek bergendi da, andan qoy et ağlandı, üyüne kelib bişirib sabiylerine aşatırğa aşıqğandı.

Qasabçı işekli bolğandı: “Eşta, bu zawallı kimni ese da altın haznasına ıçhınıb etib aylanadı bılay”, deb kelgendi ol obur adamnı kölüne. Carlı tawlu da qasabçını bet qanın caratmağandı: “Eşta, bu sezgen bolur altını qaydan alğanımı”, deb kelgendi carlını kölüne. Alay bolsa da, etni üyüne eltib, üy biyçesine uşhuwur etdirib, sabiylerin uyatıb, aşatıb toydurğandı. “Qalğan altınçıqlarımı qayrı caşırayım?” , deb tañña deri tıñısız bolğandı. “Baş, men urlağanımı bilib, Sıncır törege alıb barsa wa, ant etdirib, eltib sıncırdan tutdurub, sıncır da meni quruşdurub qoysa wa? Ne madar eter edi adam, bu qarquwdan başımı qutharır üçün?”

Tañ alasında carlı, mucurasını sabın beri alıb, tübün conub teşik etedi. Gırınña altınlanı sıyındıradı da, mucuranı sabın ornuna caraşdıradı da qoyadı.

Ertdenñide qasabçı, baynı üyüne barıb: “Bılay da bılay, ol carlı bügeçe, altın berib, menden et alıb ketgen edi. Seni altınıñdan urlağan bolurmu? Turamıdı haznañ sawlay da?” , deb soradı. Bay kişi barıb kübürüne qarasa, art bezgisi da qobub, uwuç bla bir altın da qorab tuğranın köredi.

–Bir işeksiz, bu carlı taqlunu işidi! , deb, quturub, bay ol carlını üyüne cüzülüb cetedi. Barıb qarasa carlı kişini sabiyleri et aşay tura. Carlı bla dawlaşadı: “Altınımı urlağansa, kel, Sıncır törege barayıq da köreyik, kim ters, kim tüz bolğanın sıncır halqnı allında ayırır.”, deydi.

Ekisi da salıb sıncırnı tübüne baradıla. Halq da seyirge qararğa ızlarından tebreydi. Halqnı allında carlı ant qıral etib küreşedi, altını urlamağanına iynandıralsam deb, alay a kişi antha iynanmaydı. Bay da: “Kerti da urlamağan eseñ, antıñı da ete ete, bar da Sıncır töreden tut da bir körçü”, deydi. Carlı tawlu ol zamanda, ahsınñan da etib, bayğa aytadı: “Men barıb, sıncır töreni tübünde ant, etib, sıncırnı da qoluma çırmab, seni iynandırıb qayıthınçı, sen meni bu mucuramı bılay alıb bir tur”, deb, tayaqnı bayğa uzatadı. Ol aladı. Sora carlı barıb sıncır töreni tübünde bılay aytadı:

“İy, arabin Allah, urlağan da etdim, iyesine da bedrim, endi meni bir cazıqsın da qoy. Men a sıncırnı senñe

[63]

ışanıb tutama, meni quruşdurma, kül kömür etme, iy, arabin!”

Qorqa qorqa, qolu qaltıray, barıb sıncırdan tutadı. Tutadı da, saw esen sirelib turadı. Halq, awuzun açıb, seyirge qarab turğan halq, quwanadı, carlı kerti da urlamağanlay dawğa tüşüb aylana köre edim, deb.

–Bılayda da aldadıla meni, deb çamlanadı Allah. – Sıncır töreden qutulurğa da madar tabdı bu assı millet! , deydi. Sora Allah, sıncırnı zıñırdatıb saylab, halq da qarab turğanlay, ızına tartıb kökge alıb qoyğandı.

Carlı kişi da, barıb baynı qolundan mucurasın alıb, üyüne ketgendi.

Ol künden sora sıncır töreni ornuna süd töre bola başlağandı.

Aymuş

Ertde ertde, ertdelede Aymuş deb bir sürüwçü caş bolğandı. Art közüwde anı turğan ceri Hurla köl bolğandı. Mal qoy bla sabiylikden küreşib turğandı. Ol aylanmağan taw, suw, cer qalmağandı. Sürüwçünü qolu cetgen iş aynığandı, caşnağandı. Aymuşnu bir alamat sıbızgısı bolğandı. Ol caşawnu ariwluğun, salqın uğran ayazlanı tatıwun, şır şır ete ağıb kelgen şorqanı taşdan taşha sekirgenin suratlağandı…

Qoyları, ol sıbızğını tilin añılab, Aymuş qaysı töbeni başına mine da, tögeregine aylana, otlab turğandıla. Bar sora, Aymuşnu qoylarına Hurla kölden bir ariw aq qoçhar, burma müyüzleri bla, çığıb, içlerinde aylana da ızına kire turğandı.

Bir cıl qaçda, qoçhar qoşar zamanda, Aymuşnu üyü anı gitçe qarnaşın iyedi: “Kel da qatın al!” , deb. (Aşmuş qatın almay ekis cıyırma cıl turğandı).

Caşçıq qarnaşına nek kelgenin aytadı. Kete turub, Aymuş caçıqğa:

–Keçe qoyla ürkerle. Çığıb alağa tuwaylama, başıñı basdırıb, catıb tur, degendi.

Keçe qoyla bek ürküb, caşçıq çıdayalmağandı. Qarnaşı aythannı unutub, çığıb tuwaylandı. Olsağatlay qoyladan bir altın müyüzlü aq qoçhar, kün carıqça, carıtıb, erlay buruwdan tışına tüdü. Qoyla da anı ızından tüşdüle. Barısı da Hurla köln cağasına mıllıkların atdıla. Caşçıq cılağandı, qıynalğandı, alay a eter madarı bolmağandı.

Aymuş qoylanı alay bolğanın tüşünde körüb, erlay

[64]

kiyinib, başlığın da boynuna atıb, cetgendi. Bu qoylağa ceterge, qoylanı allı da kölge cetedi. Aymuş da qoylanı ızlarından cetib, bir toqlunu tutdu.

“Nedi caşaw, sürüwümden qalsam?!”, deb, Aymuş kesi da kölge sekirdi. Köl çayqaldı, tolqunlandı, mal kekirgen tawuş kibik etdirdi, sora, tohtab, sim simsireb qubuldu…

Andan sora har cazdan cazğa Hurla kölnü başına cabağıla çığadıla, har açdan qaçha cünle çığadıla. Aymuş kölnü tübünde qoy kütüb turadı, deydile qartla. Bügün da Aymuş degen qoyçu caşnı cırı aytıladı taw ellede:

Suyqun ceñil edi da eçkiçi edi,

Tohuna ta bedi da üyçü edi,

Mağula awur edi da tuwarçı edi,

Aymuş sıbızğıçı edi da qoyçu edi…

Oy, Aymuş, Aymuş…

Cañız terege minmegen Aymuş,

Qoşulğan qoyğa tiymegen Aymuş,

Nögerge haramlıq bilmegen Aymuş…

Cañız terekge da minñense, Aymuş,

Qoşulğan qoyğa da tiygense, Aymuş…

Aq Cuğutur

Ertde ertde, bek ertde, sansız sanawsuz zamanlanı mından alğa, Miñi Tawnu başı ayrı bolmağandı, üsünde da, busağatdaça, qaña buzla cıltıramağandıla.

Miñi Taw, hasebsiz miyik tawdu anı töppesi kökge tirelib turadı. Ol sebebden kamsık culduzçuqla, uçub kelib, anı tögereginde buğunçaq oynarğa süygendile, teren çatlağa, alanı içinde, ginasuwça, cıltırab barğan kirsiz taw suwlada cuqunub turğandıla.

Miñi Tawnu tüz töppesinde, mazallı bilew qayanı tübünde, bir caşil talaçıq, deppançıq, bolğandı. Alaydan uzaq bolmay da qaya tübünden, cılamuqça, kirsiz qara suwçuq çığıb turğandı. Qara suwnu qatında, awuzun özenñe aylandırıb turğan qoşun cartıça, tögerek, sıydam dorbunda wa tügüne çal urub boşab, çımmaq ağarğan qart cugutur üydegisi bla Birge cıyılıb caşağandı.

Cuğuturnu üydegisi aşı da, suwu da, mekyamı da caraşıb turğan cerde oh deb, zawuqlanıb caşağandı. Canlı qorquwları da bolmağandı, ne üçün deseñ, anı eçki ulaqları

talada, deppanda, otlay turğan zamanda, citi müyüzlü, citi közlü, ötgür cürekli ata cuğutur ışanñılı qarawul bolub turğandı.

Köb caşağan, köbnü körgen Aq Cuğutur, sabiylerin caşaw ebge tüzetirge izleb, alanı ceñil çabarğa, randan Ranña qorqmay sekirirge, tutuşurğa, cıyın canlı bla sermeşiwge üretgendi. Alay etmese wa, çırtda bolluq

[65]

tül edi. Tawlada cuğuturlanı sülewsün, ayü, börü, eçkiçi quş degença hatersiz cawları bir da köbdü.

Alay cawlarından başların saqlarğa bıla caşağan tala birda tab cerdi: bılaydan qarab körmegen cerleri coqdu, ol sebebden, cuğuturlağa esletmey, bılayğa bir cañız duşman kelallıq tüldü.

Künleni birinde, cuğutur sürüw talada otlay turğanlay, köknü qara bulutla cabıb, cañur cawub başlağandı. Tawda cawğan cayğı cawum köbge barmasa da, cuğutur üydegisin dorbun içine cıyğandı.

Köb turmay cañur tohtab, kök cañıdan çuwaq bolğandı, taw başında culduzla cıltırağandıla. Qoy Col da köknü bir canından bir canına deri carıthandı.

Dorbunña qısılıb erigib turğan ulaqçıqla, bu şoşluqnu körüb, tışına çığarğa izlegendile. Bılay dorbundan çığar çıqmaz, ala, neden ese da qorqub, çüçqürüb, arı beri sekirib başlağandıla.

–Ne boldu bılağa? , deb, qart cuğutur seksekli bolğandı.

–Köremise, mayna, ne ese da bir mazallı aq zat bizni taba kele turadı, degendile ulaqla.

Aq Cuğutur erlay dorbundan çıqğandı. Kertisi da, güz Miñi Tawnu kün çıqğan canından bir cıltırawuq mazallı aq qıppa bıla taba töñereb kele turğandı. Aq Cuğutur qayğılı bolğandı. “Yarabin, bu mazallı aq qıppa ne zat bolub çıqdı?” , deb, sağışlı bolğandı.

–Ey, cigitle, bizni curtubuzğa caw kirib keledi, sermeşiwge hazırlanığız! , deb buyurğandı ol. – Em alğa uruşha men kesim kirlikme. Men ölgenim bolsa, cawnu allına siz çığarsız!

Olsağat Aq Cuğutur müyüzlerin bileb başlağandı. Müyüzle citi bolğanlay, ol, talağa çığıb, ayaqları bla cerni qazıb başlağandı. Uwaq taşla, anı ayaq tübünden çartlab, oq

cüzgença, tört canına çaçılıb, uzaq carı tüşgendile. Cuğuturnu burun teşiklerinden çıqğan tılıw tuban bolub cayılğandı. Sora Aq Cuğutur, tobuqlanıb, başın enişge burub, müyüzlerin da allına aylandırıb, sekirib turub, cawğa mıllıgın athandı. Mazallı citi müyüzleri bla ol kele turğan aq qıppanı sermegendi. Olsağat qıppa eki carılğandı. Qıppanı bir cartısı uçub kökge çığıb ketgendi, başha cartısı wa, çığa barıb, ızına tüşe kelib, tob atılğança, küçlü tawuş etib, tüz Miñi Tawnu töppesin urğandı. Olsağat peliwan tawnu töppesi ortasından bügülüb, eki başlı bolğandı.

Aq Cuğutur ay bla sermeşgen köre edim! Ol aq tö-

[66]

gerek qıppa ay bolğandı. Andan beri biz, hazna qalmay, cartı aynı körebiz. “Aq Cuğutur aynı eki carıb qoyğandı”, deb qartla da alay aytadıla.

Aqbilek

Hurzuk başında, quş uçub cetalmaz degen bir cerde, taw citini tüz töppesinde çımmaq qala cıltıraydı, künnü közün qamata. Qalanı tögeregin da taw citile qurşalab, kün tayaqla araları bla, suw şorqalaça, sıbdırılıb ötgendile. Tübü wa közkörmez, tübsüz car.

Ol qalada bir seyir biyçe caşağandı. Adurhaynı süygen egeçi obur Aqbilek bolğandı ol. Anı sanları qarañı keçeni künça carıthandıla. Künnü közün qamatırça, alay seyir cıltırağandıla biyçeni cımmaq aq sanları.

Qalanı terezesinden qolun tışına uzatsa, Ullu Kam tüzü carıb, Qoban başlanñan cer kündüzça carıq bolub qalğandı. Qoban suwnu birinçi tamçıları da, çıq tamçılaça, cim cim cıltırab, bir birlerin bay ete, sarqa kelib, şorqulday, alaydan töben sarqıb ketelle.

Ullu Qampı arı canı bla qalanı arasına Aqbilek soqğan çeykenlikden col tartılıb bolğandı, kiyik cünnü kök mamuğundan soğulğan çepkenlikden…

Ayüçü, Aqbilekni eri, bir zalim adam bolğandı. Ol keçele bla hanlanı, patçahlanı hurelerin tonab ızına qaytsa, Aqbilek, terezeden qolun uzatıb, Ullu Kam tüznü carıtıb, köpürden biy qıynalmay ötüb turğandı.

Bir colda Ayüçü, nasıbsız kişi, naqırda etib:

–Endi hureleni tonarıq tülme. Altın kümüş salır cer tabalmaybız qalada. Qacar patçahnı bir seyir qızı bardı deydile. Anı alıb keleyim. Seni qoluñ da muthuz bola başlağandı, iñirçekça, sozula, deb ketgendi, oynay küle, coluna.

Allay Aqbilek qobsun cawuma! Talay künnü ökünüb turub, Ayüçü qaytıb kelgenin, anı qadırını kümüş qoñurawçuğundan bilib, uyanñandı Aqbilek. Erlay, kimni alıb kele ese da bir köreyim deb, bilegin terezeden tışına uzatıb, duw candırğandı Allu Kamnı keñ tüzün.

İzlegenin köralmağanında, esleyala bolmazmamı, asırı qarañıdı deb, terezeni keñine açıb, öşünün da çığarğandı tışına. Qadırnı, közleri qamab, başı tögerek aylanñandı. Bara barıb, köpürnü arasında abınıb ketib, miyikden Ullu Kamnı taşlı tolqunlarına tüşgendi. Ol kün biyni artmaqlarında altınları suwda erib, çabaqlanı üslerine çabhandı. Andan beri Qobannı çabağına altın çabaq deydide, Hurzuk başında aq qalağa da –Aqbilekni qalası. Ullu Qamnı tolqunlanıb başlağan cerine da endi "Ayüçü suwğa ketgen cer" deydile…

[67]

Orayda

Bek ertdelede bizni tawlada bek seyir, türlü işle bolğandıla. Qart adam caşab bir zamanña cetse, anı qayadan atıw da qatı işlani biri. Qart, carawsuz adam elge qıyınlıq keltiredi degen oyumdan bolğandı ol. Allay bir qartnı caşın elni tamadaları çaqırıb: "Atañı zamanı cetgendi, qayğısın kör", deb bildirgendile. Caş ol cıyılıwdan mıdah bolub qaythanın körüb, atası qart kişi:

–Nek mıdahsa, caşım? , deb qayğılı sorğandı.

–Atañı qorat, boldu caşağanı, deb tohtağandıla…

–Meni ölmezimi süye eseñ, degendi atası, meni qayadan atarğa deb alıb ketgeniñden sora, dorbunlanı birinde koyub keterse. Kim biledi, köb barmazma men da…

Caş, elni buyruğundan taymazğa küreşse da, atasını caşarın süyüb anı eltib dorbunña caşırıb qaythandı. Zaman zamanı bla azıq elte turğandı. Bir colda qart:

–Ne hapar elden, camağatdan? , deb sorğandı.

Aç cıl bolğandı da, atam, erkek mal qoymay kesgenbiz, endi qaçda qoylağa qoşarğa qoçhar coqdu… degendi.

–Alay ese, qoylanı bıltır el qoçhar cıyılğan orunña urub, anda catdırığız.

Caş atası aythança etdirgendi elge, ne seyir ese da, qoyla cazğa telü bergendile.

Dağıda bir zamandan caş atasına:

–Qurğaq, aman cıl bolub, entda elibizge aç qıyınlıq kirgendi da, mürzewge urluq qoymay boşağanbız, sabanla salınmay qalıb ketedile, deb, aman hapar aythandı. Atası dağıda üretgendi:

–Saban ızladan kelgen collanı eki canın sürügüz, deb. Elçile ol collanı canların sürsele, küz buday çığıb, ekinçi cılğa saw elge mürzew, urluq bolub qalğandı. Ol zamanda el sağayadı caşha.

–Sen bu aqıllanı qaydan tabdıñ? , deb sorğandıla tamadala. Ol da qorqmağandı da:

–Siz qayadan atıwçu qartladan! , deb tawkel cuwab bergendi, atasın qayadan atmağanın da aythandı.

–Biz alanı cardan atıb turğanbız, alay a ala köre edim ne zatnı da bilgen, bereketni tuturuğu. Barığız, alıb keligiz! , deb, buyruq bergendile talay caşha. Ol qart kişini atı Oyra bolğandı. Erkeletgenden, caşla, anı at allına alıb: “Oyra, Oyranı alıb kelebiz, oy, o o rayda!” , deb cırlab kelgendile. El, ol aqıllı qartha ullu uça bla tübeb, sıyın költürtgendi.

Andan sora taw ellede qart adamnı qayadan atıw kiyik adet da keri bolğandı. Köb caş birden: “Oyra, orayda!”

[68]

deb sozub, ariw aytıb kelgenleri tab körünñen bolur, andan sora kelin alıb kelgende da alay cırlab aytıb tebregendile da, Orayda quwançnı başı bolub qalğandı deb, burunñu qartladan bılay eşitiwçen edim.

Kelin alırğa barğan küyew nögerlege qıznı erlay berib qoymağandıla, igi aşhı oraylanı aytdırtmay. Men da allay cerde köb kere başçılığın etgenme. Qalay ariw bola edi, birewlen “Oraydanı” sozub, talay caş a eciw etse! “Orayanı” sözleri oldu, budu degenni da bilmeyme, har kelin alıb kelgenni quwwançda kesini Oraydası, sözleri bolğandı, alayda oğunaq quraşdırılğan. Sözleni köbüsü kelinçikge mahtaw, sıy, bağa beriw:

Oy, oyra, orayda! Kelgenbiz,

Bu üyürde bir ariw qız körgenbiz,

Subay nazlay, ariwd deyle sanları,

Nür oyuwla salad deyle qolları!

Oy, oyra, orayda! Orayda!

Tögerekde üyün quwanç har qayda!

Bizni da bard ilyaçinley caşıbız,

Kelin, seni saqlay, qaynayd aşıbız!

Oy, oyra, kelinçik! Orayda!

Çığa eseñ, çıq, kelinçik, sen, hayda!

Çıqmay eseñ, caşnı kölün qaldırdıñ,

Sen, saqlata, at belenli taldırdıñ!

Qan Coldan Aytıw

Açey ulu Açemez, sıyın tebletib, kesin seleke etdirmez üçün, qatının, ariw boyunçaqnı, qırım hanña, çomartlıq etib, berib qoymağandı. Anı bla birgeley Açemez kesi milletini sıyın da saqlağandı. Köb sağış etib da küreşmey, bolluğuça etgendi, andan başha amal tabıllıq da tül edi. Çardaqnı teşiginden atıb, hannı qanña boyab, hanlağa satılmay, milletini sıyın tutarğa izlegenleni cıyıb, keçegide ketib qaladı.

Ol zamanda arba ceqgen adet coq edi. Köçgünçülük qıyın iş edi. Nek deseñ, eşek bel bla, at bel bla taşıwul etib köçerge kerek bola edi. Alay a, ne madar, adamnı qobarıb, malnı, hapçüknü ugucugu etib, colğa hazırlab, Malqar canından Qaraçay taba qaçadıla. Sora bu Qancal qaya bla keledile. Köçgünçüleni kesek tohtatıb, Balıq özenñe quyulurğa col izleydile. Qayanı qıbıla canından künbathan taba tartıb, alaytın col tabıb, enişge qoban taba sarqadıla.

Hannı tahsaçıları sınçıları ızlarından sürgünçü kelgenlerin sezgendi. Açemezni bölegi. Kesek zamannı içinde erlay onow etedile da bıllay innetge kelişedile: “Qartnı, sabiyni, malnı köçüb bu barıwdan igi kesek barıb, Balıqnı boynuna tab cerge, suwğa canaşa ornatayıq. Qoluna

[69]

sawut saba alıb cawğa qarşı barallıq, erkişile oğay, tişırıwladan da qalmayın, bılayda qan tögeyik, aman canı artha salmayın. Alaysız qırım hannı bizni ızıbızdan kelgen askeri bizden boşarıqdı. Alay, alaysız da ölebiz da ölebiz!” , deb, bu colnu tab, tar cerge sanab, eki canında da betcanları bolğan kelişimge uşatıb, bu kesamatha tohtaşadıla.

Köçgünçüleni alıb barıb, aythanlarıça etedile. Aythanlarıça, qoluna sawut saba alalıq insan qalmaydı, duşman askerge qarşçı turmay. Biyağı cerge kelib, har kim, bolumuna, qarıwuna köre, ornuna, betcanına caraşadı. Elenti saqlaydı.

Açemez, hannı öltürüb, kesine boysunñan adamların ol turğan cerlerinden qobarıb, qrımlıladan bılağa ceterik sılıqlıqladan qutharıb, caşaw eterik cer izlerge ketgenlikge, kesi da, nögerleri da ajımsız bolalmağandıla rahatlıqğa tüşüb qallıqlarına. Alayğa da sezimleri cetgenley turğandıla.

Bögek qrımlıla wa bılağa bu dertni qaydan keçib qoysunla?! Hanlığı, biyligi bolmağan caşha dert cetdirmey qalay qalsınla?

Qrım hannı askerçigi bılanı ızlarından, col usta da tutub, dert cetdirirge, oñluların qırıb, qalğan adamların cesirge alıb, malnı rıhsını qolğa alır murat bla cöneydi.

Col usta, bılanı qalaytın, qalay keterlerin bilgen, it cıylağança, taw collağa bek usta, kesi da ömürü gawlada uwçuluqda köb cürügen tawlu caş edi.

Qancal qayanı üsü bla alıb kelib, bılanı tüşgen Collarına uwlaydı askerçikni, qaçhınçılağa tübetedi. Sora alayda, cürekleri gıp gıp ete, ölüm bla qalımnı arasında, hazna qalmay caşaw tınçlıqdan tüñülgen adamla qan can ayamay mıllık atadıla, keslerini sıyların, qartnı, sabiyni saqlar üçün.

Açemezni camağatın qalayda tabıb, qalay qırlıqların igi bilmegen qrım askerni bölegi qurşowğa tüşüb qaladı. Tawlula bla qrımlıla bir birlerine ölüm qara mıllık atadıla. Tawlula qrım hannı adamların oñlab, tögereklerin qurşalaydıla, barın da, bir adamın da saw qoymay, mışt etib saladıla. Colnu qanña aldıradıla, qıppa qızıl etedile. Ol künden sora colğa Qan col ataydıla. Talay zaman ötgenden sora colnu üsü bla qayağa da Qan col kaya deb atab qoyadıla, ömürlükge.

Cañız col usta, işni tabsız körüb, collanı usta bilgeni sebebli, qaçıb qutuladı. Col ustanı wa qrımlıla malrıshı berib tebretgen edile.

[70]

Alayda qırılğanlanı atların tutadıla, tonowların cıyadıla. Camağatları caşağan cerge qayıtadıla. Qrım askerçileden cıyğan tonowların üleşedile. Artda keter cerlerine ketedile. Ol tonow üleşgen cerlerinde töbe bar edi.

Ol künden sora töbeni atına Tonow üleyinñen töbe degendile. Ol cer at ömürlege qalıb ketedi.

Çüyerdinni Haparı

Çüyerdinni atasını atı Can Quş edi. Erke atına wa Quş degendile. Çüyerdinni kesini erke atı Çüye bolğandı. Caşını atı Caşçıq bolğandı. Çüyerdinni anası obur edi, bilgiçligi bar edi.

Taw biyleni başçıları Sab biy edi. Andan sora Aslan biy, Qasbolat biy, Oğurlu biy, Qablan biy.

Çüyerdin tawlada qara kişiden tawlu üydegide tuwub ösgen, erkişilik bla adamlıqğa kemsiz talaşhan, taw işlenmeklik bla qılıqğa tırmaşhan, kerek künde teñlik bla kerti kişilikni caqlağan, tirilik bla cigitlikni saylağan, ozğan qarıw bla tulparlığı, qara künde köbleni qıyınlıqdan qutharır inneti bolğan caş edi. Ol sebebden anı bla şohluq cürütürge köble izlegendile.

Bu col a biyle da, anı bla keslerin sımarlaşıb körürge mısağat etib, kerti da allay tawlu insan barmıdı eken deb, salıb kelgendile. Ceti ullu biyni ceti cigit caşı, cetişer cılnı birer at bla keslerin har ne canı bla da har nege da küçlü üretib, çınıqdırıb hazırlağandıla. Atlanıwğa çıqğandıla. Sora Çüyerdin bla sınaşıb keslerini adamlıqların bilirge izlegendile. Bıla colda kele kelib munu qabağına Çüyerdinni Otowuna (alay deb anı elini atına aythandıla) ceterge, qara suwdan ala turğan şapaçığına, Qızalağa, tübeb, soradıla:

–Sizde qonaqbayğa tüşüw adet qalaydı? Qalay eterge kerekdi? , deb. Qızala cuwab qaytaradı:

–Men sizni kim bolğanığızını bilmeyme. Alay bolsa da, kesigiz tawlu coruqnu bile bolursuz, men da şağırey eteyim. Siz, barıb arbazğa cuwuqlaşıb, kesigizni körgüztürge kereksiz. Çüyerdinni atası ne da caşı sizni eslerikdile. Allığızğa kelib atdan tüşürlükdüle. Kelmesele wa, üyde bolmağanların biligiz. Kesigiz barıb at ilkiçlege tüşügüz. Ala üç türlüdüle. Birinçisi altın, ekinçisi kümüş, üçüncüsü cez… Uzaqdan kelgen han, biy qonaqla altın ilkiçge, andan töbenle wa kümüş ilkiçge,

[71]

kesleri wa cez ilkiçge tüşedile. Qonaq üyle da aña köre boladıla. Ol sebebden, sizni kimle bolğanığızını bilmeyme, kesigiz bilgença atlağız, bilgenimi tizdim.

Qonaqla kelib orta at ilkiçge tüşerge, qart allarına çığıb, caş adamçıq bla bi ge atların alıb qantardıla. Keslerin da alıb barıb, orta qonaq üyge içgeri cıydıla. Çüyerdin üyde bolsa, bıla birinçi at ilkiçge tüşüb, birinçi qonaq üyde solurğa kerek edile. Atlarına qarasañ, bir da duniyada bolmağan kibik, alamat sılanñan sıypalgan, aybat, surahay horala, kerekleri wa, duw cana, kerti da seyirlikle kesleri biyle bütün casanma; çıqar çuqur ete, tiyersiz tamaşalıq!

Caşı bolmağanlıqğa, Can Quş bılanı ne kereklerin da, adetdeça, bacarıb turdu üç kün bla üç keçeni. Qart qonaqladan bek kemsiz qorqdu. Cüregi bılanı almadı. İleşalmadı. Bıllay meni içim tutmağan qonaqla nek keldile? Bıla wa zamanña ullu körünñen, cer cüzünde cüyüshanlanı em oñlularına keslerin tergerge küreşgen zawallıla edile. Taw mashabdaça, qonaq üyge salıb, qoldan kelgeniça, qonaqbaylıq etib turğan Quş üçünçü kün biylei şapalarından birni çaqırıb soradı: "Cüyüshanla qabıl körlük bolsala, endi zaman cetişgen edi, kirib tanışır edim, erkinlik bersele."

Şapa, qayıtıb kirib, sorub, qartha erkinlikni cuwabın beredi. Kirib salamlaşhan zamanda, bıla barı birden qobub, sıy berib, cılı tübeşdile. Quş soradı: "Sıylı biyle, başım altın etegigizge –qor! Ne ete turasız? Atala, anala, egeç qarnaş, başha cuwuq teñ tınç esenmidile? Terk canları saw salamat bolurla? Ne aylanasız? Nek kelgensiz? Ne kerekdi? Bizni kibik carlı tawlu adamladan ne daraca umut etesiz? Qoldan kelgen bla bacarayıq bizden kereklini". Biyle cuwab qaytaradıla:

–Bağalı emda sıylı akka, biz caşağan curtlada bek tınç esendile etcen adamla. Coqdu hata. Siz kesigiz tınç esen boluğuz. Bizge, sen umut etgença, mal rıshı kerekli bolub kelmegenbiz. Kereklibiz caşıñdı. Anı bla atlanırğa, kesibizni sınab körürge, bilmegenibizni andan bilirge, tosha tosluq, cawğa cawluq etalırbızmı, oğese etalmazbızmı? Çüye qaydadı? Bizge anı tabığız. Nek buğunñandı? Erkişilikni nek tebleydi? Mında coq ese da, amalsız tabığız. Qonaq üç künnü qonaqlaydı. Andan sora bir canına boladı.

Tamadaları Sab biy bılay aytıb tohtadı.

Can Quş, bılanı asırı oğuramay, ızlarına qaytarırğa dıgalas etgendi. Çüyerdinñe tübetmey aşırıb iyalmadı. Biyle qatı qadalıb tohtadıla. Qart asırı uşatmadı bılanı mırkıkça ilinñenlerin. Dağıda bir başhartıb kördü qart: “Caşla, bağalı aqsüyekle, qoyuğuz bu

[72]

col. Entda bir kün çığar. Caşawnu art awuğu bügünle tüldüle”.

Alay bolsa da bıla barı bir innetni tutub tohtadıla. Birden eki bolmadıla. Bu çaqda Çüyerdin, bir aşhı teñine çaqırılıb, cıllıq boza içerge ketib tura edi. Andan qayıtıb kele wa emildeşine barlıq edi. Alaysız emçek anasını kölü qallıq bolğandı. Qablan biy aytadı:

–Biz cetibiz ceti dew biyni ulanlarıbız. Kesibiz da cetişer cılnı hazırlanñanbız atlanırğa. Cortuwulğa çıqğanıbızını bütew camağat biledi. Bir kişilik körgüzmey, ızıbızğa ketsek, camağatha bedişlikge qallıqbız, bayam bolluqbuz. Andan ese, ölüb kettgen köb aşhıdı! Atalarıbız, bizni Çüyerdinñe Teyri bla amanat etib, aman, igi cerde anı köz qaramında boluğuz deb, alay iygendile. Kesibizni matuha aytdırıb qayıthan sıy sıpas tüldü.

–Ulanıñ bizge tabılmay madar coqdu! , deb, qaytarıb qısdıla biyle qartnı, bir awuzdan qast etib.

Asırı amalsız bolğandan, Quş, alay ese deb, eşikge çığıb ketdi. Adam iyib, caşın qonaqlıqdan qaytartdı. Üçyerdinni qılığı alay edi: qaydan kelse da, em al burun anası bla atasına kirib, Lahor etib, otowuna barıwçan edi. Bu kere da, ürenñeniça etib, atası bla uşaq etedi. Quş caşha bütew haqarnı badan ayaq tizib berdi:

–Ey, Çüyerdin, bıla bir seyirlik qonaqladıla! Sözlerin bek zalim çemerleb, işlenmekli, omaq aytadıla, kiçi, tamada ayırıb. Atları, sawut sabaları çırtda kemsiz duniyalıqdıla, cer cüzünde bolmağan kibik. Amal bolsa, awuz mardaların berib, cönetirge kerekdi. Alay et, marca! Izlarına ketsinle. Bıla senñe oğurlu cöñerle tüldüle. Oğursuzlağa uşatama. Işanım alayın sezib turadı: Anañ bla kelin da, oñsunmay, tişirıw muruldawnu beredile. Ala aythanda da bardı bir kertilik.

Çüyerdin bılağa içgeri baradı.

–Hoş keldigiz. Bağalı cüyüshan qonaqla! Qonaqbaylıq etiwleri kölügüzge cetdimi? Qaydan keldigiz? Başım kökge cetgença boldum, meni adamğa sanab, bıllay asıl biyle

kelgenigiz üçün. Kerekligizni bacarayım, boynum qıldan iñiçke! , deb, tınçlıq esenlik da sordu. Cuwab berdile. Tamadaları Sab biy aytadı:

–Biz ataña aythanbız har ne halıbıznı. Alay a senñe da tizeyik, deb, Quşha aytılğannı, bir sözün da türlendirmey, Çüyerdinñe da tizdile.

“Meni qoy malım miñle bla sanaladı, cüz acir ülüşüm bardı, tuwarlarım miñden aslamdıla,”, deydi Sab biy.

Har biy da munuça aytıb, “altınıbız, kümüşübüz Qobannı allın tıyarla”, deb mahtandıla. Mülk izley kelme-

[73]

genlerin, Çüyerdin bla cortuwulğa çığarğa talpıb kelgenlerin bildirdile. Qıshasıça, munu eki ayağın bir uyuqğa gığıb tohtadıla.

Caşı, Quş aythanña qulaq tigib küreşse da, işni tab bolmazlığın sezdi. Madarı coq. Amalsızdan, betine uyalğandan, qonaqların razı etedi. “Alay ese, men atama sorayım, razılıq alayım”, deb ketedi Çüyerdin. Quş, oñsunmasa da, razı bolğanın bildirdi.

–Ahırda da, siz meni qoymay esegiz, Labanı boynunda segiz toğuz qotur at otlay turadı. Aq carladan qarasağız, körlüksüz. Alayda bolur bir arığan dıgan. Aña cügenni tutuğuz da, kesi kelib başın salsa, adejge tartıb keligiz. Bolmasa küreşmegiz. Qatlarında bolur bir aman caş. Andan sorub kirigiz atlağa, deydi Çüyerdin. Baytalnı türün, türsünün aytıb, tanıtıb iyedi.

Çüyerdin aythan cerden qarasala segiz toğuz tül, özeni qara ağaç kibik, qaraltıb, tul tuban cılqı otlay edi. Bıla mıña bir tiyersiz seyirsinib, em kiçi bilyeden ekisi şanalarına körgüzdetile. “Ma köb cılqı qara kişide! Cılqısına köre, qoy, tuwar baylığı da alaydı. Bu wa, mahtana turmay, segiz toğuz at” , deb qoyğandı.

Bıla, Can Quşnu ulanından tuwğanña coluqmay, cılqığa kirib, baytalğa cügenni tuthandıla. Batyal, kelib başın salır salmaz, ızına aylanıb ketgendi. Arı canından, beri canından da barıb, cügenni körgüztgendile. Batyal başın salırğa unamağandı. Anı alay etgenine qaramay, ürenib turğan caşla arqan athandıla. Munu tulparlığın bilmegenleri sebebli, cetişer cılnı baqğan, caraw etib caraşdırğan atları tulparnı tıyalmağandıla. Arqannı da süyreb, qaçıb ketgendi dıgan, Qaraçay özen taba burulub. Hora atla bla

cetalmay, ızından qarab qalğandıla. Ol zamanda Quş ulunu caı esleb, çabıb cetib, salamlaşıb:

Oy, qonaqla, qaz qoşnu da bola edi da bir başçısı! Meni nek coqlamadığız? Cılqığa erkinliksiz nek kirdigiz? , dedi. Sora, erlay arı burulub, tulparnı anasına quruq bla arqan atıb, tutub mindi. Anası bolmasa, qızın ceterik at bolmağan köre edim saw çılqıda! Ol sebebden tulpar baytalnı anası bla caşçıq sürüb, tegaran Taşköpürnü oğarı canında Qaraçay. Qobannı boynunda cetib, tutub, qaytarıb Laba caşlıqda biylege berdi.

Labadan Qaraçay Qobanña deri corthan ana baytalnı öşününe bir kesek ter uğran edi. Tulparnı waqulaq artları az buz mılı tarhtandı. Baytalnı biyle Çüyerdinñe keltirdile. Qarab körür körmez, ol aytadı:

–Baytal kesi kelib başın cügenñe salmağandı. Zor bla tuthansız. Alay tab etmegensiz. Siz bılay kemsiz qadah-

[74]

ğanığız üçün, haterigizni etmesem da, atalarığıznı ırızları sebebli, colubuz bolmazın da bileme, alay bolğandıqğa, barayım, sizge cersuw körgüzüb qayıtayım. Endi siz Laba özeni enişge barığız. Izığızdan ceterme.

Alağa bir eki künlük azıq salıb qancığalada artmaqlağa, aşırdı. Ceti biy da ketdile. Birer şapaları, birer atçıları, törtüşer egetleri bolğandı. Barın da ızlarına aşırıb iygendile biyle.

Çüyerdin da, üyde adamlarından razılıq alıb, biyleni ızlarından atlandı. Eki kün bla carımlıq çolnu kün carımğa barıb, biyle bla salamlaşıb, tınçlıq sora, aralarına kirdi.

–Sen, Çüyerdin, qalıb ketdiñ da? , dedile. “Da men otowda ertdenbla bet qol cuwub, aş üyde aşab içib, sizge da bir kesek hant alıb tebregen edim”, deb, tulparnı qamçi bla qağıb, alğa silkindi.

Baradıla. Bara barıb biyle col cürügenden erikdile. Baytalnı cürüşüne alanı atlarını cürüşleri kelişalmadı. Atları da soruqğan bolur edile. Keslerin da at qaqğan bolur edi. “At siydireyik”, deb tohtab, atlanı kişenledile. Azıq aşay tebregenlerinde, Çüye keltirgen aşarıq alqın suwumay tura! Allında “atlan” degen biy caşla, erinlerin qabıb, aytdıla:

“Çüyerdin, qayıtırmı edik? Atlarıbız atıña istem bolalmaydıla”. “Erkişi aytmaydı. Aytsa – qaytmaydı. Çolğa çıqmasaq, qallıq edik. Endi biz tişirıwlanı cawluqların qalay qısayıq? Qaytallıq tülbüz. Atlağa “çuh” degiz”, deb qoyadı.

Bılanı qoyanqulaq, qaratoru, hora atları baytalnı cetalmay tebredile. Allında omaq atla qotur qampelege uşadıla. Aslan biy dağıda bir kere sıñsıdı: “İy, arabin, bizni atla atlıq etmey qoyarğamı tebredile?”, deb. Biyağı Quş ulu Çüye entda bir seleke söz sildedi: “Bılaydan qaytsaq, honşuladan güttü urlağanña sanalırbız!” , deb qoydu.

Baradıla issi, qurğaq aqlaqlanı içinde, tuzlu suwlağa da atlanı közleri qaray. Atlağa suwnu asırı tecemeydile: terlerikdile, sırtları buzulluqdu.

Coluwçula köb künnü at belinde aşırdıla.

Qalmuq hannı asker başçısı Çüyerdinni bek bağalı teñidi. Anı kölün qaldırmaz üçün, kesine qorqmasa, hanña ne zaran da sallıqdı. Asker başçığa bazıb, andan bir daraca tiyer deb; Qalmuqğa biyleni Çüyerdin alıb baradı. Cetib aña qonaqğa tüşdüle. Colowçula Qalmuqda asker başçını üyünde üç künnü turadıla. Andan sora asker başçı bılağa, adetdeça, tınçlıq esenlik sorub, ne qıdırıb aylanñanlarını sırların biledi. Qonaqlanı başı Can Quş ulu alay cuwab beredi: “Ceti

[75]

biyni ceti ullu ulanı menñe kelgendile amanatha. Ataları meni qaramağıma ışanıb iygendi. Atlanıb, erkişilik etib qayıtırğa kelgenbiz”.

Qalmuq hannı asker başçısı, Çüyerdinni antlı teñi, bir da tatlı adamı edi. Ol bılanı bir aynı solutub, qonaqbaylıqdan çığardı. Artmaqların da sıylı sawğaladan tolturdu. Asker başçını boluşluğu bla biyle köb qabhın sürlük esele da, artmaqlanı içindegile uzaq bağalı zatladıla emda betlerin igi çığarlıqdıla, tekaram qutharalsala. Asker başçı, bılanı atların, keslerin da solutub, qancığalarına artmaqların da caraşdırıb, ne eterlerin da üretib, colğa aşıradı. Üretgeni wa bılaydı: “Bizni hannı cılqısına wa suwuq qol cetdirmeydi cañız kesine bazğan bir batır insan da. Ol iş askerni küçündendi.” Cılqını turğan cerin da aytadı, qalay sürüb qutulluqların da üretedi. Colda qabhınlanı sürüb bara, tübegen tübegenni urub, öltürüb barlıqların da aytadı. Alaysız iş tabsız bolluğun çertedi.

–Men hannı asker başçısıma. Han, bilib, ızığızdan iyse, sizge zaran etemy qoyar madarım coqdu. Alaysız handan qorqama. Men bilmegen adam bolub qalayım. Kim

bolsa da, sezib, hanña, anı genezirlerine bildirse, sürgünçge meni askerim bla iyerikdile. Izımdan qarawul da bolluqdu. Sizni ayayallıq tülme. Eterni eterikme, sizge oñum bolluq tüldü. Ol sebebden, meni da qatışdırmay, Kavkaz tawlanı etegine qutulurça, colda esleb, keçe süre, kündüz taşalanı izley, saq barığız", deb qatı aytadı.

Bir talay zamannı, kişige da tübemey, baradıla sora bir kün qısırçığa (qısır qoylanı kütüwçüge) tübeydile. Ol qoyçu caşçıq aytadı: "Siz boş qatıldığız ullu hannı cılpısına. Sansız sanawsuz cılqısın sürüb barasız. Ömürlük körge, çıqmaz kibik, kirib barasız?"

Ol çaqda biyleni bir qawumu aytadı:

–Caşçıqnı öltürüb keteyik!

Qalğanla unamaydıla. "Ayıbdı sürüwçü caşnı öltürgen!" Alay bla cılqını aydab ketedile. Ol barıwdan tawlağa tartıb baradıla. Dañıl tüzleni tuzlu suwlarından da içib qanalmay, suwsabdan inciledile.

Bir zamanda qısırçıq, barıb hannı tahtasında, kesi körgença, tamamlab tizib aytdı. Han da, asker başçısın, ol bilmey turğanlay, çaqırıb, qatı buyruq beredi:

–Terk cetib, cılqını ızına terk qaytar! Anı sürgenleni cesirge alıb kel! Meni rıhsıma, menden qorqmay, kesine bazıb, qol etgen kim boldu?! – Han dağıda göcebsinib qoşdu: Alaysız ne bolluğuñu bil! Başıñı başkeslege kesdirlikme. İlügüñü emilik atnı quyruğuna

[76]

taqdırlıqma. Sabiyleriñi uçhun etib küydürlükme, uçhunların eletirikme. Qatınıñı it ornuna sıncırğa tağıb ıylıqdırlıqma. Etcen adamlarıñı asdırlıqma", deb qorqutdu. Ol sözleni hannı genezirleri biri birinden alıb qaytarıb aytışdıla.

Asker başçı ol zamanda Çüyerdinñe, antlı teñine, adamlıq etgenine kemsiz soqurandı. Keçe da hılı mılı tüşle körüb, kesinden umut üzüb, cuwuq teñ bla salamlaşıb, askerni alıb, guduçulanı ızlarından quwub ketedi.

Çüyerdinni cıyını Noğay tüzlede qabhınlanı sürüb, ketib bara turğandı.

Qalmuq asker ızlarından cuwuqlaşadı. Askerni körüb, Çüyerdin, sabır bolub, asker başçı da alğaraq çığıb, bir birlerine tübeşedile. Asker başçığa Can Quş ulu bılay üretedi : "Hey, ullu cüyüshan, sıylı biyim, askerni başında Çüyerdin kesi edi. Köblügünden hannı cılqısında tay körmedim. Sanı sanawu bolmağança mardasız ulludu askeri. Biz aña

qacaw bolallıq tül edik. Kesibizni qırdırıb, kereksizge ölük edik da, boşuna hannı askerin dump etmeyim deb, qaytdım”, derse hanña.

Bu sözlege ışanıb, handan da qorqa turğanlay, antlısını haterin etib, ızına aylandı. Bu awuqda, hanña satlıq bolub, anı ışanñılı egetlerini biri kele turğandı. Cetib, bılanı taşa işlerine ataşpısnı quyub, askerni ızına aylandırıb tebreydi. Entda cetedile.

Can Quş ulu Çüyerdin bu közüwlede tiriligi, cigitligi, qazawatçılığı bla da sawlay Al Kavkazda aytılıb turğandı. Alay bolsa da, artlarından qorqğan adamla “alay da ödetdi, alaysız da öletdi”, deb, kerti erkişilik qan alıb, biyleni qurutub, cılqını qaytarır muratda uwlanadıla. Hannı ışanñılı sınçısı har qalmuq askerçini ızından sımarlab aylanadı.

Qalmuq asker biyleni cetib kelgenin esleb, Oğurlu bla Qasbolat biyle Çüyerdin bla Sab biyge aytadıla. Qablan biy cılqını sürüb ketedi. Qalğanla sermeşiwge hazırlanadıla. Aslan biy a bıladan alğaraq qayırılıb tohtaydı. Aña Çüyerdin aytadı:

“Qalmuq asker başçı tülkü kibik süyünür, tab tüşse, qabırğañdan bıçaq kiyirir! Kesigizni bek kemsiz eslegiz: Oñ canığızını bermegiz, saw aynı anda turğanbız, talay halibizge ürenib qalğandı!”

Asker başçı ışanñılı söleşe kelib, Aslan biy, bilmey turğanlay sermeb, oñ canın caralı etedi. Erlay carasın başlıq bla baylaydı, Şıdaqnı ızından tüşüb, cetib atdan ağızadı sol qolu bla. Qalmuq asker başçısız qaladı. Hannı ışanñılı adamı aña tamadalıq etedi da, açı qan tögüwle boladıla. Antlısı ölgeninde, Çüyerdinni da hater eteri qalmadı.

[77]

Bu uruşda cañız Qablan biy bla Sab biyni ölgenlerin kördü Çüyerdin. Başha cöñerlerini qallayla bolğanların a eslemedi. Qolmuq askir bir kesek ıhtırılğanında, alanı saw bolğanların köredi. Aslan biyni atı asırı bek arığandan artmaqlanı költüralmaydı. Bıla Şıdaqnı askerin kesek çulğasala da, kesleri da azıraq, alğa silkinib uzayalmadıla. Aslan biy aytdı Çüyerdinñe:

–Artmaqlanı colğa taşladım:

Cetili acirni cürütüb başladım.

–Ey, sen aman etdiñ! Biz alaysız da köb zatnı tas etdik. Endi, alay etsek, iynek ötenesin qoyğança, har zatıbızını ata tebresek, ala bizni qalğanıbızını da oñlarla! , deb, uzalıb

cerden artmaqlanı aldı, baytalğa saldı. Tört artmaqnı da költürüb, munu caytalı cırıb, ketib baradıla.

Alay a ızlarından, başçıları bla talayı qırılsala da, qalmuq askerni qalğanı entda qanlı öletni açadı.

Qalmuqladan bir qartçıq saw qaladı. Bu canından da cañız Çüyerdin. Bu ekisi da biri birin, esebsiz haleklik salıb, mışt etib atdıla. Can Quş ulu kesini saw qalğanına çırt da quwanmadı. Etgen tonowun cıyıb, baytalnı qancığasına qatı begitdi. Atnı quyruğundan qıl alıb, "bar, endi senñe igilik!", deb aşırdı.

Batyal, köb da turmay, açı kişneb, Çüyerdinni otowuna cetdi. Can Quş, baytalnı bılay körgenley, aytadı:

"Oy oy, batyal açı kişneb kelgendi…

Çüye qaydadı? Saw tüldü ölgendi".

Bu zamanda Çüyerdin turğan cerde bir qartçıq, qoyların deppanda issilete, ahır sermeşiwge kirgenlege qarab, har bolumnu, har işni, qol ayazdaça, körüb turğandı. Qoyçunu Can Quş ulu kesine çaqıradı. Başdan ayaq kördemçi bu çaqda sınağan halın, göcebsinib, tolu ayğaqladı. "Endi, barıb bu zarawatlıqğa atamı tikiral etseñ, ol senñe mal berlikdi", deb qoşdu. Bir ıhtırmağa qısdırılıb cañız kesi qalğan qalmuq askirçini da köredi. Çüyerdin askerçini çaqıradı. Ekisine da birge bılay aytadı: "Ceti dew biyni ceti bögek emda zıqı ulanı menñe keslerin amanatha bergen edile. Ala qırıldıla. Endi ala coyulub, men, uyalmay, alanı adamlarına köz çançhı bolub turallıq tülme. Erke ösgen göbel biylege men kesimi teriltdirdim. Anam bergen aq sütnü qanım bla tökdürtdüm".

Bir kesekni teren sağışha siñib turub, bu bolğan işleni da közüne körgüzüb, qılıçın qalmuqluğa uzata, aytadı: "Ma, sen bu qılıç bla meni öltür da, "men Çüyerdinni öltürdüm", deb barıb, bu bolğan oyunu boluşdusuça hanıña caraşdırıb, tolu casab ayt!" Qalmuqlu qılıçnı alırğa qorqadı, içinde büklesini qozğal-

[78]

ğança, cıyırılıb. "Oğay, qorqma! , deb qoluna tutdurub, ekiñ da amanatımı ajımsız tındırığız", deydi Çüyerdin. Can Quş ulunu öltürüb, askerçi Qalmuqğa qaytadı.

Qoyçu qart da, bu atlanı eşitgeniça, körgeniça, sezgeniça, kelib Can Quşha tizedi.

Bügünlükde ol uruş bolğan cerde ceti töbe süyeledi. Ala taw biyleni keşene töbeleridile. Segizinçi töbe aladan ulludu, miyikdi, keñdi, kesi da aladan arlaqdadı. Kesi da Çüyerdinni keşene töbesidi, deydile.

Alaydağı közlewge da Çüyerdinni qara suwu deydile. Bu cerle Labağa canaşa, Geginden uzaq bolmay, alaydadıla. Can Quş ulu Çüyerdin İbaq ulu Aznawurnu bacası edi. Bıla ekisi da bir çaqda caşağandıla.

Qanşawbiy

Qanşawbiy deb, Qaraçayda andan sıfatlı adam bolmağança, allay bir çıraylı kişi bolğandı.

Bir kün Qanşawbiy, atına minib, ketib bara, colda oynay turğan eki qızçıqnı eslegendi. Qanşawbiy, ekisin da urlab, üyüne keltirgendi. Sora honşusuna, qartqurthağa, aythandı: “Endi men eki qızçıq urlab kelgenme da, alanı biri biyçedi, biri özdendi; alanı ösmege qoyub, biyçeni kesim allıqma üy biyçege; özdeni, Allah bla cüklenib, egeç eretikme kesime, alay a qaysı biyçe, qaysı özden bolğanın qalay bileyim?”, deb sorğandı. Qart qurtha: “Keçe ekisin da catıb cuqlamağa qoy da, ol biyçe qızçıq, sançıqların ariw, ölgen adamça, uzatıb, muşuldamağanlay, tab cuqlar, ertdenbla tursa da, calan ayaq cerge tüşerge unamaz, ol özden qızçıq a arı da aylanıb, beri da aylanıb, muşuldab, alay cuqlar, calan ayaq cerni da basar”, degendi. Qanşawbiy qart kurtha aythannı sınağandı; tüz bolğanın körgeninde, ösmege koyub, biyçe qızçıqnı (atı da Goşayah biyçe bolğandı) kesine, nekah etdirib, alğandı, özden qızçıqnı egeç etgendi. Ezden qızçıq bal boza etib, Qanşawbiy bara da içe turğandı. Sora, bir kün özden qızçıq, Qanşawbiyni cüklenñen egeçi, aythandı: “Men seni süyeme, meni al kesiñe”. “Nek aytasa alay, allahnı assısı, men alay bla allahnı aldamam!”, deb, çarlağandı Qanşawbiy.

“Da, men senñe körgüzteyim”, deb, antlı egeç Qanşawbiyni boza içerge kelirin saqlağandı. Qanşawbiy kelgendi, biyağınlay, boza içerge. Egeçi, bozağa bir darmançıq qoşub, alay bergendi bu col. Bozanı içib, mıyıqların sürteme degenley, mıyıqları culqunub, qoluna kelgendile da qalğandıla. Ne eterge bilmegendi Qanşawbiy.

[79]

Barğandı biyağı qartqurthağa: “Bılay bılay boldum, qalay eteme?”, degendi. “Ol cerde, ol cerde bir noğay qatın bardı da, ol saw eterikdi”, deb üretgendi qart qurtha.

Qanşawbiy, izley izley barıb, noğay qatınnı tabıb, haparın comaqlağandı: “Da a, men seni saw eteyim, degendi qatın, alay a sen meni qatınña ala eseñ kesiñe”. “Bolsun”, deb amalsızdan söz bergendi Qanşawbiy.

Noğay qatın anı burunça saw etgendi. Qanşawbiy anı bla bir cıl çaqlı birni caşay turğandı da aythandı:

–Endi meni eki qızçığım bardı üyde, alanı alıb keleyim.

–Sen arı barsañ, üydegiñden ayırılırmısa, kim biledi. Entda alay awrumaz üçün, bu darmançıqnı içerse, bir cıl cetse, deb bir darmannı berib iygendi.

Qanşawbiy üyüne kelib, qatını bla bir cıl dağıda caşağandı. Cıl ceterge, darmannı içgenley, biyağınlay, saqalı mıyığı tüşüb, awruğandı. Biyağı qart qurthağa aythandı bolumnu:

Endi, degendi Qanşawbiy, men Goşayah biyçeden ayırılalmayma, qalay eteyim, noğay qatınña barama, desem, sabiyleni berlik tüyüldü, alay tüyül ese, körese awruwmu?

–Seni eretiñ a alaydı, degendi qartqurtha, sen meni süye eseñ, üsüñde cuq qoymay teşin, qımıja bol, de da teşindir, qımıjasın körseñ, kölüñ çığarıqdı, sora ayırılırsa da keterse”.

Qanşawbiy, qatınına kelib: “Meni süye eseñ, teşin, qımıja bol”, degendi. Goşayah biyçe çaçın boşlağandı tozuratıb, sora teşinñendi. Çaçı wa, ayaqlarını baş barmaqları ağarıb, azçıq körünñendile ansı, bütew sanların cabhandı. Çaçından cuğun da köralmağandı. Dağıda barğandı Qanşawbiy qartqurthağa bolumnu aytıb.

–Sora eki qızıñı da, qatınıñı da arbağa mindir da, salamlaşırğa emçek anasına tübey bar. Goşayah abradan tüşmey salamlaşır, sen a emçek anasından tilerse: “Goşayah biyçe abradan tüşmey salamlaşsa, sen unama, etim bla terimi ortasından bergen sütüm haram bolsun, cerge tüşüb salamlaşmay eseñ derse!”, deb, üretgendi qartqurtha.

Aythanıça, eki qızın da, Goşayah biyçeni da arbağa olturtub, emçek anası bla salamlaşa keterge barğandı. Goşayah biyçe abradan tüşmey salamlaşırğa umut etgendi, alay a emçek anası razılıq bermegendi. “Men etim bla terimi ortasından çıqğan sütümü qızğanmağan sağatda saña, sen abradan tüşüb salamlaşırğa erinñen etese”, deb, kölqaldı boladı emçek anası, quçaqlarğa qolların

[80]

keññe cayıb. Goşayah sekirib anasını quçağına tüşgendi.

Ol abradan alay tüşgenley, Qanşawbiy, abranı süralğanın sürüb, köz tuwradan dump boladı. Goşayah biyçe da cılay cılay qalğandı. Har cerde miyik minaralağa çığıb, Qanşawbiy kellik collağa qaray, köz cawları qururğa cetgendi. Qarawaşı Qaraçaç, bir atlını körüb:

Uzaqdan bir qaralıb kelgen atlı bardı,

Üsündegi Qanşawbiyge uşaydı,

Tübündegi ol miniwçü genca tayğa uşaydı,

deydi. “Ah, ol kelgen, sen aythança, Qanşawbiy bolsa, genca tay da tübünde, men seni başıñı hur eter edim”, degendi. Alay a ol aldawluq bolğandı.

Kel, Qaraçaç, Qara Taşha barayıq,

Cılay cılay Qara Taşnı uzununa carayıq.

–Men da carılama, sen da carıl,

Qara Taş! , deb cılayıq,

degendi Goşayah biyçe.

–Cıla, cıla, carıllıq, carlı Goşayah! – degendi Qaraçaç da.

Bir talay cılnı saqlab turğandı Goşayah Qanşawbiyni. Bolmağanında, Qanşawbiyni qarnaşı Elbuzduqğa, bolumsuz adamğa, erge barıb, buşuwdan cüregi eki carılıb ölgendi.

Köb mıçımay, Qanşawbiyge oq tiyib, caralı bolub kelgendi da Goşayahnı ölügünü üsüne qablanñandı. Ol sağatda Goşayah biyçeni ölügü üç keresilkinñendi. Olsağatlay Qanşawbiy da ölgendi anı üsünde. Ekisin da ağaçdan işlenñen teenelege salıb (olsağatda tegenelege salıb basdırğandıla), bir cerde qabırla qazıb, ekisin da teñden asırağandıla. Goşayahnı cırı da bardı.

Busağatda ol işletgen qalalanı biri Qartcurtda saqlanadı.

“Han Qanşawbiyden

Qalğanma,

Bolumsuz Elbuzduqğa

Barğanma,

Açıwdan cüregimi carğanma”,

deb başlanadı cırı.

Sınçı Nazbiyni Caşı

Ertde ertde sınçı Nazbiy deb bir kişi bolğandı. Anı bir caşçığı bolğandı. Ol oramda sabiyle bla oynay turğanlay, eki atlı kelgendile. Ala sabiylege sorğandıla:

[81]

“Bılayda sınçı Nazbiyni caşçığı barmıdı?” Caşçıq, ol sözleni eşitgenley, qaçıb tebregendi. Alay a altıla, anı cetib, urlab, alıb ketgendile uzaq colğa. Alıb ketib, eltib bir bayğa sathandıla.

Bayda tura turub, ol ullu caş bolğandı. Bay anı qoyçu etgendi. Caşçıq, bir colda qoylanı küte turğanlay, bir at baş süyekni körgendi. Qolundağı tayaq bla at baş süyekni arı beri aydurub:

–Ay, harib, qallay tulpar ediñ zamanında! , deb seyirsine turğanlay, bir adam, bayğa barıb: “Seni qoyçu caşıñ, bir at baş süyekni arı beri aydurub, “zamanında qallay tulpar ediñ!”, deb seyirsine edi”, deb, haparın aytadı.

Ol haparnı eşitgenley, bay caşçıqğa adam iyib çaqırtadı. Bayğa caşçıp kelib: “Ne deyse?” , deb soradı. Bay caşçıqğa:

–Baş süyekni tulpar bolğanın qaydan bildiñ? , deydi.

–Bileme, deb cuwab beredi caş. Sora bay: “Meni cılqıma barayıq” , deb, caşnı cılqığa eltedi.

–Endi ma bu cılqımı içinde tulpar barmıdı? , deb soradı.

Atlağa köz cetdirib:

–Seni cılqıñı içinde tulpar coqdu barı da tüz atladıla, deb cuwab berdi caş bayğa. Bay, seyirsinib, qarab qaladı.

Bir kün, caş eşik allında olturub turğanlay, tawdan üç atlı awub kelgenin körüb, bayğa aytadı:

–Ol kelgen üç at tulparlalla, bütew mülküñü bereeseñ da, al ol atlanı.

Bay, bütew cılqısın berib, üç atnı da alıb, caşha da “Saylab birin al!”, deydi.

Tulparla üç türlü boladıla. Biri qaşha tulpar, biri ayaqtuyaq tulpar, biri qara tulpar boladı. Caş saylab qara tulparnı aladı, tamam igi qarab, atnı andan da tulpar etedi.

Bir kün baynı qarnaşından tuwğan qatın aladı. Toy ullu baradı eşik allında. Caş tulparı bla toyğa kiredi at oynatırğa. Tulparnı tuyağı baynı parnaşına tiyedi. Bay, caşha açıwlanıb:

“Toydan çıq da ket!”, deydi.

Caş, toydan çığıb ketib, beri aylanıb, adamlağa aytadı: “Camağat, antım bar edi, bay kesi ket deginçi, ketmezge, endi wa ketdim”, deb, qaçıb tebreydi. Bay da, eki tulparın alıb, sürüb tebreydi. Bay aq qaşha tulparğa minib süredi, caş da atın kün çıqğan canına buradı da, bay anı cetalmaydı. Bay ekinçi aqtuyaq tulparğa minib süredi. Ol zamanda caş atı bla köndelen

[82]

qaçadı. Bay, cetalmazlığın bilib, caşnı ızından qıçırıb:

“Üç söz sorayım, aña cuwab bere ket!”, deb tileydi.

–Da ne söz sorluqsa? , deb, keñde tohtab soradı caş.

Bay soradı:

–Aq qaşhalı tulparğa minsem, kün bathan canına baradı, nekdi ol alay?

Caş aytadı:

–Aq qaşhasını terisi cuqa bolub, kün çıqğan canına ol anı üçün baralmaydı, deydi caş. – Aqtuyaq tulparnı da tuyağını terisi cuqa bolub, anı üçün, köndelen baralmay, cumşaq colğa qaçadı.

Bayğa ol cuwablanı berib, caş coluna ketedi.

Ol keliwden kelib, üyüne cetedi, qara tulpardan tüşedi. Caş tüygenley, tulpar silkinedi.

Sınçı Nazbiy, üyde olturub turğanlayına, arbazda qara tulparnı silkinñenin tanıb:

“Qatın, caş kelgen bolurmu, eşikge bir qara, qara tulpar silkinedi!”, deydi. Anası eşinki açhanlay, caşnı kirib kelgenin köredi.

Sınçı Nazbiy, caşın izleb izleb tabmağanında, “Caşım saw ese, başına tulparla bla bir madar eter”, deb, tulparların dıgalasdan bir adamlağa satıb iygendi.

Caş tulparla bla, atası murat etgença, saw esen üyüne kelib, caşab qaladı.

Qara Qasay

Burun zamanlada bir bay kişi bolğandı. Cılqı qoşları, tuwar, qoy qoşları. Bir başha bay kişi haman kele da malın süre da kete turğandı. Munu da caşları ızından süre da bara, ol da öltüre da qoya, caşladan da boşağandı. Sora malı sürülgen kişini cañız qızı qalğandı. Qız: “Men bılay tıñılab men turama!”, degendi da, sekirib turğandı, erkişiça kiyinñendi. Bir acirge minñendi, dağıda bir acirni da cügeninden tutub adej algandı da, kesine nögerge adam izley cayılğandı.

Adamlağa sorğandı da, alay aythandıla: “Ol mal sürüwçünü qılıç kesmeydi, aña oq ötmeydi, ol otda küymeydi, suwda batmaydı. Cañız bir eterigiz boğurdağından bir buwalsağız. Sora senñe nögerlik eterik Qabartını cigiti Qara Qasaydı”.

Qız, Qabartını cigiti Qara Qasaynı izley barğandı da, tabhandı. Barsa, alay ullu da bolmağan bir alaşaraq üyçük, anda da alay ullu boylu da bolmağan bılay bir gitçerek caş.

–Qabartını cigiti Qara Qasay senmise? , degendi da sorğandı qız.

[83]

–Ho, menme, degendi caş da.

–Meni bla kelseñ a. Bılay da bılay, qarnaşlarımı artların etgenñe tebregenme da, bu işde menñe adamlıq eterik sense, degendi qız. Caş da:

–Da, ho, barayım birgeñe. Ma atım da budu, degendi da bir gitçe qaramsız atçıqnı körgüzgendi. Qız a caşça kiyinib bolğandı da, qız bolğanın tanımağandı.

–Qoy, qoy bu aman atçıqnı, ma bu acirge min, degendi da, ol kesi keltirgen acirni bergendi, kiyerge da başdan ayaq kiyimle bergendi. Qabartını cigiti Qara Qasay da acirge minñendi, ol gitçe atçıqnı wa birgesine alğandı da tebregendi qız bla. Ekisi da qızını atasını mal qoşlarına cuwuqlaşhandıla da, qız:

–Qoy qoşha baıb, qoy etmi aşayıq, cılqı qoşha qaytıb, tay etmi aşayıq? , degendi da sorğandı. Caş aythandı:

–Oğay, oğay, qoy etni wa ne etese, anı arbazdan çıqmazlıqla da aşaydıla, tay et aşayıq.

Ekisi da cılqı qoşha qaythandıla da, qoşçula tay kesgendile, erlay bişirgendile da salğandıla. Ekisi da anı da aşab, solub, sora ketgendile, ol mal sürüwçü kişini izley. Caş minñen acir erlay arığandı da, ol kesini gitçe atçığına minñendi.

Barğandıla. Barsala mal tul tuban, maçlı hazna bolub, bılağa qarıw etalğan da coq. Erlay oğuna malnı sürgendile da tebregendile. Arı bara wa qız caha colda bılay ayta barğandı: "Aña oq ötmeydi, anı cuq kesmeydi, otda küymeydi, suwda batmaydı, ne da et, boğurdağından buarğa küreş, ansı ol bizden boşarıqdı. Men aythannı unutma!"

Sora, malanı sürüb kele, caş ızına qarağandı da:

–Bizni san etib ızıbızdan sürgen da coqdu. Can gız, köknü qaraltıb, çawkala kelelle ansı.

–Ay, ala çawkala tüldüle, anı atını tuwaqlarından çartlağan quldaladıla. Busağat cetedi. Sen men aythannı unutma! , degendi qız. Olsağatdan sürgen kişi cetgendi da, qız bla ol buwuşhandıla, cağalaşhandıla. Qız, horlana başlağanlayına:

–A caş, men aythannı unutma! , deb qıçırğandı. Ol alay aythanlayına, Qara Qasay da ol kişige mıllık athandı da, küreşe kelib, sermeb boğurdağına qadalğandı. Ol boğurdağından tuthanlay, kişini qarıwu ketgendi, awğandı. Qara Qasay qılıçı bla anı saqal tübünden urğandı da öltürgendi.

Andan boşağanlarında, qız bla Qara Qasay, malnı da sürüb, qızını atasına kelgendile. Atası quwanñandı, qurmanlıq etgendi, toy oyun ullu bolğandı. Qabartını cigiti Qara Qasayğa wa nögeri:

[84]

–Senñe köb türlü aşarıq, içerik kellikdi, barın da aşab tawusub baralmazsa, har keltirgenlerinden bir eki qab da bar ansı. Meni wa endi izleme, nögerlik etgeniñe saw bol! – degendi da çıqğandı da ketgendi.

Qabartını cigiti Qara Qasayğa köb türlü hant keltirgendile. Ol da az az aşay turğandı da, erikgeninde, bıla ne ete esele da, bir qarayım, degendi da, caşırtın eşikden tışına qarağandı. Qarasa, arbazda qartla tizilib, aşaw içiw ullu, bir canında wa ullu toy oyun, qara atıw, atışıw, tutuşuw quwanç ullu. Em seyiri wa duniyada bolmağança bir ariw qız, bolğan kiyimi altın oqa bla casalıb, uzun eteklerin qızla tutub, toyğa kele tura.

Qara Qasay, aña esi ketib, esleb qarağandı da, qız ol kesini nögeri bolub aylanñan bolğanın tanığandı, alay a caşça kiyinib, ança künnü bu da qız bolğanın esgeralmay turğanına, mal sürgen kişi bla da alğa ol cağalaşhanına ıylıqğandı, ölgendi. Ne eterge bilmegendi, ol keçe köz qısmay tañña çıqğandı. Ekinçi kününde wa çırtda cuq aşarğa unamağandı da tohtağandı. “Bılay nek etese?” , degenlerinde:

–Da ança künnü meni birgemde nöger bolub aylanñan meni coqlamaydı, sora men qalay aşarma! Nögerim kelsin da birgeme oltursun, alaysız aşarıq içerik da tülme, degendi da tohtağandı. Ne eterik edi, anı alay etib tuğranın aythanlarında, qız kirgendi da kelgendi.

–Nek etese sen bılay, nek aşamaysa? , degendi da sorğandı.

–Da, qalay aşarma, sen meni bedişlik etese sora? Ança künnü qız bolğanıñı bilmey, birgeñe, erkişini birgesine aylanñança, alay aylanıb turğanma. Andan ese ölgenim aşhı edi! , degendi ol da.

–Da endi qalay eteyik da? , degendi qız.

–Cañız bir etiriñ bardı. Menñe kel, bir üy bolayıq. Sora adamlağa “allından oğuna da bir üy bolub, anı üçün birge aylanñanbız derbiz”, degendi caş. Qız “ho” degendi da, onowun atasına bildirgendi. Ol da oğay demegendi. Qız bla Qara Qasay üylenib, ol toy oyun da alanı toylarına aylanñandı da qalğandı.

Qara Bağanağa Urğan

Qara bağanağa Qaraçayda quru erkişini süyegendile. Qara bağanağa amanlıq etgen adamnı baylağandıla.

Bir colda Çekkulanı Nawruznu caşı Aqçıq, sabiy zamanında, ozub bara, qara bağanağa baylanıb turğan bir adamnı eslegendi. Bir mırtazaq da anı saqlab tura, arlaqda, erigib, baş qağa.

–Caşçıq, hazır ornumda üç somum bardı, anı da

[85]

al, meni da arı bir iy, deb şıbırdağandı qara bağanağa baylanıb turğan adam.

Caşçıq, Çekku ulu Aqçıq, üç somnu da aladı, tasmanı teşib, bağanağa urulğannı boşlaydı, kesi qaçıb ketedi. Ol adam bir sırtlıqnı örge qaçadı. Qobandan ötüb, künbet

bla Duwut taba mıllıq atadı. Saw el anı ızından süredi, cetalmaydıla, endi ol cerni atı Qaçhan sırtdı.

Ziydanña Atıw

Qaraçayda aman aylanñan adamlanı ziydanña athandıla neda, betlerin qazan qara bla boyab, eşekge mindirib, (ekisin da bir eşekge, sırtların bir birine tireb mindirgendile) oramda aylandırğandıla, ıylıqdırırğa.

1814 cılda Cazlıqda Cawharat deb bir tişirıwnu ziydanña athandıla. Ziydan, huyuça, teren, adam keñligi sıyınırça bir qazılğandı. Terslik etgen anı içinde örge turub turğanlayına, har ozğan bir taş atıb, başın cabhandıla. Taş atmay ozğan adamnı kesin ziydanğga athandıla. Cawharıtnı Ziydanña tahanlarından sora, anı atın qız sabiylege atamağandıla, ol caşağan üynü üsü bla ozsala, astağafirullah deb, betlerin cabıb ozğandıla.

Artıqlıq

Kim kölüne cetmegen ese da, qaydam, asırı açıwlanñandan awuzu ot çağa, sıfatı da quturğan itni türsününe tüşüb, biyçe, cana turğan otdan bir kösewnü sermeb alıb, cumuşçu tişirıwnu tüyüb tebreydi. Qarıwsuz tişirıwçuq allında cuq qarıw etalmay turdu da, sora issi kösewle, betin da küydürüb, qoynuna tüşüb, bişirib tebregenlerinde, qıçırıq etib, başın eşikge atdı.

–İt haşkenle! Sizni artığız bolmay, bizni bir çaç tügübüz tüşmez! , deb, ızından atıb, alayda da bir urub, küydürdü. Ol da, çartlab çığıb, üsü, sanları tütünley, biyçeni ullu atası taba, boluşluq izlegença, çabdı. Üylerine tügel cetginçi, hunanı arı canına awdu. Qızğan sanlarım da bir soruşsun, küygenim, açığanım da bir ketsin, sora qart biyni allında tobuqlanıb cılarma deb, ne etgenin da bilmey, uzun catmanı tübünde gabdeşleni birine soylandı…

Bir kesek zaman ozğandan sora biyçe qız ol tişirıwnu gitçe qızçığına: “Bar, anañı tab da kel”, debi yedi. Oçuq da aylana, sora ketib, anasın gebdeşde köredi. Ayhay, öle turğan qarıwsuz qatın turub qızçığı bla tebreyalmadı. Sabiyçik anı barıb biyçege aythanlay, ol, oq

[86]

atılğanlay, cetdi, awuzu da, biyağınlay, duniyanı amanın quya.

–Saw künnü tınçayğanıñ cetmeymidi, deb alıñan tişirıw qoluna tüşgen bir çıbıq bla tüyüb tebreydi. Anı bla qanmay, açıwdan cüregi atılırğa cetib, biyçe huna taşla bla tüyüb tebreydi. Cumuşçusu örge turamlaydı, cuq aytalmaydı, ıñıçhab, cılab turğan bolmasa. Sora igi abadan taşnı biyçesi költürüb kelib, tüz başına iyedi. Gabdeşdegi qarıwsuz tawuş etib, tohtaydı… Ol alayda öledi.

Ertdenblasında qızçığı, anasını alay bolub tuğranın körüb, oramda adamlağa aytadı. Sora üç tört qart bolub barıb, carlı tişirıwnu ölügün alay alıb ketedile. Asıraydıla. Hatası bolmağan cerde, biyçe zorluqda kömüldü deb, carlı qawum qıynaladı.

Ma artıqlıq duniya!

Zorluqğa Tözmegen

… Biyge tışından sıylı qonaqla kelgendile. Cumuşçula cumuş etedile, qazan qaynaydıla. Cayda, üyden ese, eşik allın saylab, qonaqla arbazda olturadıla. Tögülgendi biy, ayamaydı nesin da. Kesi da adamlarına, qullarına cuq aytırı bolsa, em alğa qamçi bla urub, sora aytırın alay aytadı. Qonaqlanı biri:

–Biy, canım, nek etese alay? Awuzuñ bla bildirib qoymaymısa? , derge da küreşdi, bu wa:

–Men alanı alay cürüteme! , deb ötgürlenedi. Bir qulun a bügünlü üç tört kere tüygendi. Kesin da köb bolmay qaydan ese da satıb (urlab oğunaq bolur) alıb kelgendi. Bılay bir çıraylı, sawbitgen caş. Caşnı entda cuq aytırğa çaqırıb, olturub turğanlay oğunaq biyağınlay qamçi bla bir igi sermeb, berlik buyruğun alay aytdı.

Caşnı beti türlenib, aman qanña kirgeni belgili boldu.

Artı bla artı bla barıb, arlaqda sawut kerek zatla tağılğan bıqığa cetib, andan sermeb şkoklanı birin alıb, biyni tüz köküreginden urdu. Ol qatışda, dawurda Hurzuk suw taba qaçdı.

Izından atadıla keslerinden adamla da, ol qonaqla da uralmaydıla. Kim biledi, ayay bolurmu edile? Suwdan cüzüb çığıb, çegetni qıyırında bir ariw talaçıqğa kirgenley, alayda oq tiyedi. Adam boluşluq kerek bolub qaldı ese da, qaydam, ol alayda öledi. Elçile qorqğandan barıb anı asırarğa bazmay turğandıla. Artda wa asıraydıla. Alay ayta edile, bir cıl qabırnı töben müyüşünden işkildi terekçik çıqğan edi deb. Dağıda andan uzaq bolmay ol caşha qara suwçuq çıqğandı dewçen edile. Bu

[87]

ölüknü qatından çıqğan suwçuq Hurzuk suwnu tatlı etedi deb, elçile bir zamanlada örgerek atlab andan alıb turğanların qartla busağatda da aytırıqdıla.

Ma alay, kim bolğanı da bilinmegenley, tüzlük üçün küreşib qurub ketgendi ertde bir cigit caş.

Beş Somnu Ahırı

Bu haparnı wa Babo ulu Qara quru da aytıwçan edi, harib, qıynalıb qalğan edi da.

İbray deb bir bayğa beş cılğa cağla kiredi. Otuz qoynu ortağa saladı da, ol beş cılnı içine qoy tölü bolub qallay bir mal bolsa anı eki teñ etib qoyarıqdıla. İbray dağıda bir buzowçuq atab beredi Qarağa. Beş cıl ketedi.

Qoy sürüwü allında, beş tuwar da içlerinde bolub, Babo ullu elge enedi.

–Har kün sayın, dewçen edi Qara, buzow ornubuznu canında Çalku haci, İbray, atam uşaq etgenley turadıla. Har allahnı kününde. Bir colda hacini: "İbray, öküllügüñ bar ese, öküllügüñü et, meni allığımda berligimde işiñ coqdu!", degenin eşitib qoyama. Cuq añılamayma da, iñirde anama sorama. "Sen cağla kirgen cıl", deydi, anam, haiden beş som öñküç ağlan edik. Ol da berigiz deb aytmay, biz da tabıb beralmay turğanbız da, endi ol beş som qozlab, beş tuwar bolğandı", deb küreşib turadı Çalku haci. İbray da, atañ da, allahıñ coqmudu deb, anı üçün cıyılışıb turadıla.

Aythanıça, bir kün haci, ma, alay qarab turğanlayıqğa, durquğa kirib, ol beş cılnı calda aylanıb ağlan beş tuwarımı orunlarından çığarıb, sürüb ketdi. Kişi bir cuq aytalmadı…

Ol da hacidi. Ol da alnı awuzundan tüşürmeydi! ...

Ağaz

Taw qışlıqlağa cañı el işlege çıqğan edik. Çalqı cetse aytıwçan edile alay. Caylıqda Qocaq Tübü degen cerdebiz. Men iynekge, buzowğa qarayma, qalğan işge carayma deb bilmeyme. Haman da köreme: bir ağazçıq, uyasından çığıb, eşikge çabadı, sora ızına. Quru alay etib turadı, balasına qorqğandı da. Aña tiygen kişi da coqdu.

Bir kün, ullu cañur cawub, çalqıçılanı qoşha Cıydı. Caşla, erigib, oynab, cırlab tebredile. Birleri aytdı: "Keligiz, ağaznı balasın urlayıq, aña tiygen saw qalmaydı, deydile, bir sınayıq", deb. Marlab turub,

[88]

ağaz canlağanlay, balasın urlaydıla. Carlı ana bir qayğığa kiriw etdi, balasın körmegeninde. Çırtdanda çıdam tabalmay, adamlanı araları bla da çabadı. Biçenbaş, çeten qoşçuğubuznu üy tübünden arqawun költürüb turğan bıqı bar edi, ağaz, aña minib, sütbaşı çelekge tamızadı. Tamadabız uruşdu, razı bolduğuzmu, deb. Ağaznı qabhanı, tamızğanı da uwdu, bilebiz. Caşla aqırtın balaçıqnı ornuna saldıla. Kelib balasın eslegenley, bıqığa örleb, çelekni cantaw bawun aşab, sütbaşını cerge iyib çaçdı. Seyir tamaşa bolğan caşla, üy tübün sibirib alıb, sütbaşını taz bla eltib it tegenege quydula. İtleni biri cetib andan calab tebredi. İynanığız, aşab da boşağınçı, et ölüb qaldı.

Ekinçi caşla ağaznı balasına tiymey edile.

[89]

Comaqla

Qara Qoyançıq

Bir qatınnı bir qızı bla bolğandı. Caşı bir colda uwğa aylana barğandı da emegenni qalasına kelgendi. Kirib kelse, beş başlı bir emegen.

–Nek kelgese? , degendi emegen.

–Seni öltürürge kelgenme, degendi caş.

–Atışıwmu, tutuşuwmu? , degendi emegen.

–Atışhan a tişirıwla da atışadıla, tutuşuw! , degendi caş da.

Sora ekisi da buwuşhandıla. Cağalaşa kelgendile da, caş emegenni horlağandı. Başların kese kelgendi da, bir başı söleşgen başı qalğanında, emegen calınıb, calbarıb başlağandı:

–Öltürme, qoy, men sen aythandan çıqmazma. Canımı saw qoy ansı, qalam, malım, mülküm da seni bolsunla! …

Caş anı cazıqsınñandı da, öltürmegenley, teren ziydanña athandı da, başın cabhandı da qoyğandı. Anası bla egeçin qalağa köçürgendi. Ala qalada caşağandıla, caş da uwğa ketib aylana da qayta turğandı.

Bir kün anası, üy baş cıya, sibire barğandı da, arbaznı bir müyüşünde ziydannı eslegendi. Başın açıb qarasa, içinde bir emegen tura. Emegen da qatınnı eslegendi da calınñandı:

–Ay, qatın, meni mından bir çığar.

–Oğay, çığarmayma.

–Atañ bolurma, çığar.

–Atama qor bol!

–Qarnaşıñ bolurma, çığar, degendi emegen.

–Qarnaşım a qor bol!

–Caşıñ bolurma!

–Eriñ bolurma, degendi biyağı emegen.

Qatın sağışlanñandı.

–Qalay çığarlıqma? , degendi.

–Gözende beşli buğanı terisinden etilgen cib bardı,

[90]

anı süyreb kel da, bir qıyırın cüzcıllıq emen terekge bayla, bir qıyırın beri salındır…

Cib bla örlegendi da çıqğandı emegen. Qatın, caşı qızı kelir zamanda emegenni buğundura, ala ketsele, çığara turğandı.

Bir colda caş, uwdan kelir zamanından alğa qaythandı da, emegen turğanlay kirgendi da qalğandı. Emegen da, caş da bir birlerine çabhandıla da buwuşhandıla, cağalaşhandıla.

Caş emegenni horlay başlağanlay, emegen:

–Ay, bu menden boşaydı, qatın! Ol kübürde bişgen erikleden ayaqlarını tübüne bir quy! , deb qıçırğandı.

Qatın da, emegen amaltın caşından qorqğandı da, çabdırıb kelgendi da, bişib ezile turğan erikleni caşını ayaqlarını tübüne quyğandı. Caşnı ayaqları tayıb, olsağatdan dop degendi da cığılğandı. Emegen anı boynun kesgendi. Sora ol da, qatın da qızdan qorqğandıla da, qaçhandıla da ketgendile.

Bir zamanda qız kelse, anası coq, qarnaşı wa ölüb tura. Qız, cılay cılay turğandı da, qarnaşın sırtına költürüb, qaladan uzaq ketgendi.

Kele kelib bir ullu emen terekge cetgendi.

–İy, emen terek, sen carıl, ansı men carılama!

Emen terek carılğandı da, gırını açılğandı. Qız ölüknü arı salğandı. Kesi, erkişiça, qarnaşını kiyimlerin kiygendi, sawutun taqğandı, atına da minñendi da ketgendi.

Bara barğandı da, bir qara ata turğan caşlağa tübegendi.

–Caşla, ne etesiz, ne bolğandı? , degendi da sorğandı.

–Han qızın erge beredi. Kim qaranı uralsa, qızın da, altın ayaqçığın da aña beredi. Kişi uralmaybız.

–Men bir körürmü edim? , degendi qız.

–Ayhay kör! Tabu da etebiz, degendile caşla.

Qız:

[91]

–Qarnaşımı qoludu! , degendi da athandı.

–A ha, tiydi! Tiydi! Hanña küyew tabıldı! , degendi da halq quwanñandı. Toy oyun etgendi da, han aña qızın da, altın tayaqçığın da, köb mal, ırıshı, cumuşçula berib, colğa aşırğandı.

–Siz bılay bir kele keligiz, degendi da qız alğaraq ketgendi. Qarasa, caşla qara ata tura.

–Köb bolsun, caşla! Ne etesiz?

–Saw bol! Qara ata turabız. Anı urğanña han qızın da, kümüş tayağın da beredi. Kişi uralmaydı.

–Men bir körürmü edim?

–Ayhay kör! Tabu da etebiz.

–Qarnaşımı qoludu! , deb athandı da, qızını oğu tiygendi.

–O ha hay, hanña küyew tabıldı! , degendile da quwanñandıla. Caşnı erkeletgendile. Han da qızın qurağandı, qızın da, kümüş tayağın da, cumuşçula da, köb mal mülk da bergendi da aşırğandı.

Qız, alanı da alıb, kele kelib, ol bir cıyınnı körgendi. Sora barına da:

–Siz bılay kele turuğuz! , degendi da alğaraq ketgendi. Qarasa, dağıda bir caşla qara ata tura.

–Köb bolsun, caşla, ne ete turasız?

–Ay, saw bol! Qara atabız. Urğanña han qızın da, naqutnalmaz tayaqçığın da beredi. Kişi uralmaydı.

–Men bir qarıw sınarmı edim?

–Ayhay sına!

–Qarnaşımı qoludu! deb athandı da urğandı.

–O ha hay, hanña küyew tabılğandı! , degendile da quwanñandıla. Aythanlarıça, han qızın da, naqutnalmaz tayaqçığın da, cumuşçula, mal mülk da bergendi da aşırğandı.

Alanı da ala kelgendi da, qız birsi cıyınlağa qoşhandı. Barı da kele kelib, ol ullu emen terekge cuwuqlaşhandıla. Sora qız:

–Siz ızımdan kele kelirsiz, deb, alğaraq ketgendi. Erlay emen terekge kelgendi da:

–İy, emen terek, sen bi carıl, ansı men carılama! , degendi. Terek erlay carılğandı.

Qız qarnaşını kiyimlerin ızına kiydirgendi, atın qatına taqğandı da:

–İy, emen terek, meni bir qoyan et da qoy, degendi. Olsağatdan bir qara qoyançıq bolğandı da, çegetge kirgendi da ketgendi.

Cıyın alayğa cetib, qarasala, caşnı boynu kesilib tura (egeçi bla ol asırı bek uşağandan, alanı kişi ayırıb tanımağandı.)

Har kim cılağandıla. Sora birinçi hannı qızı:

–Cılamağız! – degendi da, altın ayaqçığı bla caşnı boynunda carasına tiygendi. Cara saw bolğandı da qalğandı.

Ekinçi hannı qızı kümüş tayaqçığı bla caşnı mañılayına tiygendi. Olsağatdan caşha can kirgendi, bet qanı türlenñendi, soluw alğandı da başlağandı.

Üçünçü hannı qızı naqutnalmaz tayaqçığın cetdirgendi.

–O ho, qalay tatlı cuqlab tura edim! – degendi da, caş sekirgendi da qobhandı.

–Cuqlamay a! Boynuñ kesilib tura ediñ, degendile da hapar aythandıla. Qarağandı da, caş bolumnu añıla-

[92]

ğandı. “Bu igilikni, eşta, menñe egeçim etdi bolur ansı, başha kişini qolundan kellik tül edi”, deb kölüne kelgendi. Kişige wa cuq aytmağandı.

Barı da caş caşağan qalağa cuwuqlaşhandıla.

–Siz kele turuğuz, men alğaraq barayım, degendi caş.

–Oğay, biyağında da alay aytıb ketib, kesiñi öltürtgense, deb, unamaz umut etgendile. Alay bolsa da, talay beşbaş emegençikle da qalada tura.

Caş qılıçın suwurub alğandı da barın da öltürgedi, tuwarğandı. Eltgendi da ziydanña quyğandı, üynü ariwlağandı.

Cıyın da kelgendi. Caş da, üç kelin da nasıblı caşab turğandıla.

Tura turğandıla da, tamada kelin bir altınkekel caşçıq tabhandı. Sora anı beşikde duqlatıb, qatından adamla arı beri canlasala, çegetden bir qara qoyançıq çabıb çığa da, caşçıqnı betçigin calay turğandı. Anı eslegendile da, caşha hapar aythandıla.

Ay, aña tiymegiz, ileşmege qoyuğuz. Ol meni egeçimdi. Ullu qıyınlıqnı üsü bla qoyan bolub qalğandı. Maña nasıb tabdırğan ol bolğandı, degendi.

Qoyançıqğa kişi hıyanat etmegendi. Ol da adamlağa ileşib, Birgelerine caşab qalğandı.

Musiliya

Ertde ertde Musiliya deb bir ariw qız bolğandı. Anı öge anası bolğandı. Öge anasını da bir qızı bolğandı.

Alanı bir qara iynekleri bolğandı da, anı eki qız közüw közüw kütgendile. Musiliya iynekni küterge tebrese, iyire kel deb, öge anası aña bir ullu qara cün qıppa, aşa deb da bir gitçe qara arpa gırcın tuwrağannı berib aşırıb turğandı. Kesini qızı tebrese wa, iyirirge bir gitçe aq cün qıppa, aşarğa da bir ullu tuqrağan aq buday gırcın bergendi.

Bir kün, Musiliya iynekni küte barğanında, qıppasın cel urğandı da qolundan tüşürgendi. Qıppa töñereb barandı da, bir teren cer teşikge tüşgendi da ketgendi.

Musiliya qıppasın tas etib qaytırğa anasından qorqğandı. Ne bola ese da, qıppamı tabayım, degendi da, Musiliya da teşikge suğulğandı, kirgendi da barğandı.

Qarasa, qayda ese da bir terende cer üyge tüşüb tura. Üyde da bir qatın mazallı iyne bla cerni carılğanın camay tura.

–Ay, anay anay! , degendi Musiliya.

–Ay, balay balay! , degendi qatın da.

[93]

–Anay, cel urub, qıppaçığımı beri tüşürdü da iydi, körgen eseñ, berseñ a, degendi Musiliya.

–Berirme, qızım, qıppaçığıñı, berirme. Andan alğa ol çardaqğa min da, anda altın açham bardı, alanı bir bulğa! , degendi.

Musiliya çardaqğa minñendi, qalaqçıq bla altın açhalanı bulğağandı.

–Endi, bılay, beliñi teş da, sekir da tüş! , degendi qatın. Belin teşgendi da Musiliya sekirgendi da tüşgendi.

–Endi bu çardaqğa min da, kümüş açhalarımı bir bulğa.

Erlegendi da, Musiliya kümüş açhalanı da bulğağandı. Belin teşgendi da, sekirgendi da tüşgendi.

Qatın Musiliyanı qıpaçığın bergendi. Bir qalaqçıqnı alğandı da, anı bla oñ cayağına urğandı qızını oñ cayağı künça cıltırağandı, sora sol cayağına urğandı sol cayağı ayça cıltırağandı.

–Qızım, endi bar da, iynegiñi art canına bir çök da, sora üyge alay barırsa, degendi da, amma qızını ariw aytıb, aşırğandı.

Qız çıqğandı teşikden, iynekni tübüne çökgendi. Sora olsağatlay üsüne altın kümüş, kiyimle kuyulğandıla. Qız alanı da kiygendi, çetençigine cıyğandı da, iynegin da üy taba ışıra, ketgendi.

Arbazda qart etleri hayda ürürge qalğandı:

–Ay cayaqlı, kün cayaqlı qızıbız, ayça, künça cana, Musiliya kele e di, hap hap hap! , degendi da.

–Ket, qart it amandan ürgün! , degendile öge anası bla egeçi.

Duw cana, Musiliya kelgendi. Anasını da, egeçini da esleri ketgeni. Hapar sorğandıla da aytdırğandıla. Öge anası kesini qızına:

–Bar, sen da alay et da kel! , degendi da, aña da iyirirge bir aq cün qıppa bla aşarğa bir tuwrağan aq buday gırcın bergendi da iygendi.

Ol da iynekni egeçi aythan cerge sürüb kelgendi da cel ururun saqlağandı. Ayazçıq qaqğanlay, qıppanı teşikge athandı, kesi da ızınan suğulğandı da kirgendi.

Kirib barıb qarasa, bir cer üyge tüşüb tura. Cer camay turğan amanı körgendi da:

–Meni qıppam ma beri tüşgendi, ber beri kesime, degendi. Ol "anay" demegeninde, bu da "balay" demegendi.

–Ho, berirme. Arı, cardaqğa min da, altın açhalarımı bir bulğa da tüş, degendi. Qız minñendi da bulğağandı.

–Endi beliñi teş da, beri sekir da tüş.

Belin teşib, enişge sekirgenley, zıñırdab qoynundan altın açhaları cerge tögülgendile.

[94]

–Endi ol canına min da, kümüş açhalarımı bulğab tüş.

Qız cağıda kümüş açhalanı bulğağandı.

–Beliñi teş da, sekir da tüş!

Belin teşib, enişge sekirgenley, biyağınlay qızını qoynundan kümüş açhala tögülgendile.

Amma bir qalaqçıqnı alğanı da:

–Arı aylançı, degendi, qızını oñ cayağına qaqğandı, beri aylançı, degendi da, sol cayağına qaqğandı.

–Endi bar da iynegiñi tübüne çök, degendi da, amma anı qıppasın bergendi da iygendi.

Quwanıb, çabıb çığıb, qız iynekni tübüne çökgendi, özge kirden başha zat qoyulmağandı. Otlarğa, suw içerge da boşlamay, iñirge deri iynekni tıyıb, übüne çögüb turğanlıqğa, üsün kir etgenden özge, cuq tabalmağandı. İñirde, anı kelgenin körgenley, qart itleri:

–Cılan cayaqlı, maqa cayaqlı qızıbız keledi, hap hap hap… , deb ürgendi.

Anası açıwlanñandı, itge taşnı taşnı bergendi. Qız kelse, kerti da bir cayağı cılan türsünlü, bir cayağı maqağa uşaş, üsü başı da halek.

Barı da cılağandıla, ökünñendile, alay a ne eterik edile!

Bir colda Musiliya suw alırğa barğandı da, suwdan tolu çelekni çığarama degenley, bir başmağın suwğa iygendi a qoyğandı.

Hannı caşı nögerleri bla uwdan qaytıb kelgenley, suwda barğan altın başmaqnı körgendi. Başmahnı suwdan alğandıla da seyirsinñendile.

–Munu kiygen qıznı tabmay madar coqdu! , degendi hannı caşı.

–Da ol a qıyın tüldü. Qızlağa kiydireyik da köreyik. Bu başmaq cetgen kiyib barırğa deb tigilmegendi, quru iyesine atalıb etilgenñe uşaydı, degendile caşla.

Tebregendile sora başmaqnı har üyde qızlağa kiydirib körüb, alay a başmaq kişini ayağına teñ bolmağandı.

Musiliyalağa kire başlağanlayına, öge anası Musiliyanı ağaç tegeneni tübüne caşırğandı da, qızın tuwrağa olturthandı. Alay a ala aña başmaqnı kiydirib körürge da unamağandıla.

–Mından sora qızıñ barmıdı?

–Oğay, coqdu, degendi qatın.

Izlarına aylanıb tebregenley, caşlanı biri ağaç tegeneni qıyırı költürülüb tuğranın eslegendi da, iyilib qarasa, dağıda bir altın başmaqnı oltanı cıltıray tura.

Sora bu nedi da? , degendi da tegenine költürgendi.

[95]

Qarasala, bir cayağı künça cana, bir cayağı ayça cana, bir seyirlik qız coppuçuq cıyılıb tura. Çabhandıla da hannı caşın caşla üyge çaqırğandıla, süyümçülük aythandıla.

Caş kirib qarağandı, da Musiliyadan közün alalmağandı.

Caşla Musiliyanı alıb keterge tebregendile. Alay a qatın unamağandı.

–Alay ceñil berib iyallıq tülbüz. Bizni da baş quwançıbız oldu. Qazırlayıq, har nesine da qarayıq da, tambla eltirsiz.

Caşla ketgendile. Hannı caşı ekinçi kününde küyew nögerleni cibergendi. Qatın a ala kelirge biyağı Musiliyanı bir kübürge kiyirgendi da kirit salğandı. Cumuşçu qızın a:

–Suwdan ötüb tebresegiz, munu tört da suwğa at da iy! , degendi da buyurğandı.

Musiliyanı kiyimlerin kesini qızına kiydirgendi, betine da aw athandı da hazırlağandı.

Küyew nögerle kelgendile da, işekli bola, qaray bilmegendile, hazır qızını alğandıla da ketgendile. Colda bara bara bir ullu suwdan ötüb tebregenleylerinde, ol qız kübürnü abradan suwğa türtgendi da iygendi.

Toy oyun ullu bolğandı.

İñirde hannı caşı otowuna kirgendi da kelgendi. Qarasa, ay cayaqlı, kün cayaqlı Musiliyanı ornuna bir cayağı maqa sıfatlı, bir cayağı cılan sıfatlı bir zat süyelib tura.

Caş qaçıb çıqğandı da qartqurthağa çabhandı da barğandı: Bılay da bılay, eşigim cabıldı, degendi da hapar aythandı.

–Siz bir ullu suwdan ötgenmi edigiz? , degendi da sorğandı qartqurtha.

–Etgen edik.

–Ma alayğa bar da, tura suwdan ötgen cerigizge qara. Alayda, keçeni carıta, bir altın çıbıqçıq ösüb tura bolur, tuwra suwnu teren cerinde. Anı suwdan çığıb turğan Cerinden kes da, erlay maña al da kel. Men anı üç künden Musiliyağa aylandırıb bereyim, ol Musiliyanı ölügüdü. Bu otowuñda zatnı wa kişige körgüzmey turuğuz. “Kelinçik, colowçuluqnu költüralmay, awrub turadı”, degiz, degendi qartqurtha.

Aythanıça, caş erlay atına sekirib minñendi da şıp dep suwdan ötgen cerlerine cetgendi. Qarasa, bir iñiçke altın çıbıqçıq, suwdan qarab, cıltıray, çayala tura. Kirgendi da caş anı suwdan çıqğan cerçiginden kesgendi da alğandı. Keltirgendi qartqurthağa.

Otowdağın a kişige körgüzmezge buyurğandı, kelinçik,

[96]

colowçuluqnu költüralmay, awrub qalğandı, degendi da.

Qartqurtha altın çıbıqçıqnı erlay mamuqçuqğa çırmağandı, peç başında cılıçıqğa salğandı. Darman hansla cıyğandı da, alanı suwların üsüne bürkgendi da bir zatlanı şıbırdağandı. Alay ete, üçünçü kününde qarasa, peç başında, suw suratça, duniyada bolmağan bir ariw qız cuqlab tura, bir cayağı künça cana, bir cayağı ayça cana.

Qartqurtha, hannı caşın üyge kiyirgendi da:

–Musiliya, uyançı bir, degendi. Alay aythanlayına, qız uyanñandı, sekirgendi da turğandı.

–Ah, qalay tatlı cuqlab tura edim! , degendi da. Caş quwanñandı. Qartqurthağa sawğama degenni bergendi da, Musiliyanı üyüne eltgendi. Ol otowdağın da, kübürge salğandı da, eltgendi da batmaq kölge athandı. Alayda da eşek çığanala bitgendile.

Caş bla Musiliya nasıblı caşab qolğandıla. Anı körmegenibizça, awruw talaw körmey qalayıq.

Toğuzaq

Bir kişini toğuz caşı bolğandı. Caşları barı, uwaq bolğandıla. Ataları sadaqa bla asırağandı caşların. Alay bla erigib, başın alıb, kelmezden ketib bara, bir cerde cayılıb otlay turğan köb kiyikni köredi.

Ah, igi sağan, ol kiyikleça, bir kiyik bolub qalır edi, bu qayğıdan ese, deydi. Alay aythanı bla bir aq kiyik bolub, alağa qoşuladı. Caşla keçeden küñü, aydan cılğa ösüb, birça cetedile. Bir künleni kününde caşla analarına:

–Biz atabız qaydadı? , deydile.

–Sizni atağız, sizni asırayalmay, cuq izley ketib, qaytmay qelğandı, deydi anaları.

Caşla, onow etib, ataların izlerge kelişedile. İzlerge atla kerek, kiyim kerek. Bılada ol zat coq. Ol sebebden kiçileri Toğuzaq bılay aytdı:

–Hanña barayıq da tileyik, bizge toğuz at, kerekleri bla, toğuz adam kiygen kiyim, sawutları bla, ber, deyik.

Han qatlarında caşağandı. Toğuzaq, caşlanı barın da birgesine alıb, hanña baradı.

–Ey, han, biz senñe tilekçi bolub kelgenbiz, bizge toğuz at kerekleri bla, toğuz adam kiye turğan kiyim, sawutları bla, ber, biz atabızını izley barabız! , deydile. Han, bılağa cuwabha bılay aytadı:

–Eki künden keligiz, bir sağış eteyim.

Han, aqıl sorluq adamların cıyıb, bolumnu aytadı. Adamla aña birça aytmaydıla. Kimi ber, kimi berme deb, bir aqılda tohtamaydıla. Han, alağa açıwlanıb, kesini allı

[97]

berirge aylanıb, caşlağa “ho” deb cuwab beredi. Caşla, kereklilerin alıb, toğuzu toğuz atha minib, colğa çığadıla. Köb cürüb, ayla bla cetmegen cerleri qalmay, üylerine qaytıb kele, ataları qoşulğan köb kiyikni köredile. Bir caşı:

–Oy, ol qadar kiyikge qarağız. İçlerinde aq kiyik da bardı, deydi. Qalğanla da bireri birer söz aytadıla. Kiçileri Toğuzaq:

–Ol aq kiyik bizni atabız bolub qalsa, qalay eter egiz? , degenley, kiyik allarına keledi da, qabından çığadı da, ataları boladı. Alayda quwanç ete, üylerine kelib, caşab turadıla.

Andan sora bir eki cıldan Toğuzaq atasına:

–Atam! Bizge, bir kişini qızları bolub, toğuz qız tab! , deydi.

–Qaydan tabayım men alanı? , deydi ataları wa.

–Qaydan tabarıq eseñ da, anı kesiñ bil.

Bir kün ataları, qoluna tayaq alıb, ketedi qızla izley. Köb zamannı aylanıb, cetmegen ceri qalmay, bir elge kiredi. Keç bolğandı, qonaqbay kerekdi. Elni qıyırında arlaq ayırılıb ornalğan bir üyge keledi.

–Ey, kim bardı? , deb tawuş etedi.

Üyden bir erkişi qaraydı.

–Assalam aleykum!

–Aleykum salam!

–Qonaq alamısız?

–Ayhay alabız! , deydi qonaqbay kişi. Alayda bu qonaq boladı ol üyge. Keçe qonaqğa aşarıq içerik saladıla, qonaq a aşarıqğa asırı batmaydı.

–Nek aşamaysa, qonaq, ne sağışıñ bardı? , deydi qonaqbay. Qonaq haparın qaldırmay aytadı.

–Alay bolsa, aña da Allah aythan bolur, aşa! , deydi qonaqbay. Qonaq, andan sora bir kesek es cıyıb, aşın aşaydı. Aña orun salıb, tınçaytadıla. Ertdenbla ertde turub, qonaqnı aşırır qayğı etib, aşatıb, qonaqbay kişi bılay aytadı:

–Meni bardı toğuz qızım!

–Alay bolsa, söz tawusayıq, qılınlarını üsünden söleşeyik! , deydi qonaq.

–Seni iygen mallarıñı alları meni arbazıma kirgen zamanda, artları seni arbazıñda tursala, qalın anı bla boldu, deydi qonaqbay.

Qonaq, allay bir mal tabmazın bilib, mıdahlanadı.

–Da endi iş bitdimi? , deb soradı qonaq.

–Men aythan mal kelse, iş bitgenñe sanaladı, deydi qonaqbay.

Ol cuwab bla caşlanı ataları ızına qaytadı. Toğuzaq, atasını allına kelib:

[98]

–Ne bolduñ, tabdıñmı? , deb soradı.

–Tabhan a etdim, alay a qalınña awur aytdı…

–Ne aytdı?

–Seni arbazıñda tolub turğan malnı allı kelib meni arbazım da tolsa, üzülmey, ol zamanda boladı qalın dedi, deydi caşnı atası.

–Ey, atam, anı işgemi sanaysa, biz tabıbız allay bir mal! , deydi Toğuzaq. Olsağatlay, caşla, atlarına minib, uzaq ketib, taw artından, taw allından malnı sürüb, qızlanı atalarına iyedile.

Andan sora belgilenñen bolcalğa küyew cöñerleni ciberedile kelinleni keltirirge. Han küyew cöñerlege:

–Hannı üç oyunu bardı, anı etigiz da qızlanı eltigiz! , deydi. Cıyınnı tamadası:

–Qallaydı oyunlarıñ? , deb sorğandı.

Birinçisi: keçe cılqını kütüw.

Ekinçisi: göcebni cığıw.

Üçünçüsü: cürüqnü cayaw çabıb ozuw. Alanı etalmasağız, har oyunña bir adamığızını başın allıqma! , deydi han. Alay bla ol işni artha sozadı.

Kişi çıqmaydı küyew cöñerleden oyunlanı eterge. Keçigedile, zaman ötedi. Toğuzaq, tıñısız bolub, ızlarından keledi, cıyınña qoşuladı. Ertdenblasında “çığar oyunñu” deydi hanña. Han cılqını beredi küterge. Keçe cılqını küte turğanlay, bir adam keledi.

–Köb bolsun!

–Saw bol!

–Kimnikiledile?

–Hannı.

–Bılayda nek kütese?

–Bılaydan başha cerde küterik tüyülme!

Ol adam qaytıb ketedi. Ekewlen bolub keledile alayğa. Hını hunu etib qaytaradı. Alay bla, qoşula qoşula köb bolub, cüz atlı bolub kelgen zamanda, Toğuzaq qaçadı, bıla süredile. Toğuzaqnı atı oñlu bolub, uzayadı. Ala wa sürüb keledile. Toğuzaq, atından tüşüb, arıb bir bir kelgen atlılanı atdan alıb, cügenleri bla baylaydı. Keslerin atlarına artmaq etib, cılqığa qoşub, sürüb barıb, hannı arbazına uradı.

Ekinçi oyun keledi: göcebni cığarğa. Göceb çığadı. Qaraydı da tişirıwğa uşatadı. Qarnına türtedi, ol ilgenib enişge iyilgenley, başından qatı tutub enişge basadı. Toğuzaq horlaydı.

Endi cürüw oyun keledi. Hannı cürügü saw elekni, bir gurt tawuqnu, bir tabaw tarını, bir gıbıt çağırnı aladı da tebreydi.

Tonuzaq birgegine ketedi. Çabar cerge cetib, tohtab, azıq aşab, çağırnı da içib, kefleri igi bolğanında, cürük:

[99]

–Başıma bir eki qara, cuqum keledi, deydi Toğuzaqğa. Anı başına qaray tebreydi Toğuzaq.

–Men da seni başıña qarayım, deb, Toğuzaqnı başına qaray kelib, cuqlatadı, aqırtınçıq başından tobuğun aladı da castıqçıqnı saladı, elekni başına qablab, anı üsüne tarını tögedi, gurt tawuqnu eleni üsüne qondurub, ölüm qara qaçadı. Toğuzaq uyanadı, alay a balalı tawuq anı aldab, köb zaman aşıradı. Bir zamanda esleb, örge tursa, cürük cok. Süredi ızından, igi kesek sürüb, çibinça, uzaqda gitçe qaranthasın köredi. Dağıda qatı süredi. Süre ketib, qısha kiredi ızından. Cetalırından tüñülüb, sadaq bla caralı etedi da baradı hanña. Alay bla barın da tındırıb, kelinleni colğa çığarıb, kete tebreb, tamadağa:

–Bir çegetni içine kirirsiz, suwuq bolursuz, alayda bir dorbun bolur, dorbunda ot bolur, alayğa qaytmay, ötüb ketigiz, deydi Toğuzaq. – Men, alğa barıb, har zatha qarayım.

Aythanıça, bir ullu çegetge cetedile. Alayda bir ullu boran keledi, suwuqdan qıynaladıla. Bir dorbunnu içinde ullu ot canadı. Alayğa qaytıb, oh deb catıb cuqlaydıla. Ertdenbla turub qarasala, allarında bir mazallı sarıwbek. Qorqub, artha qaçadıla. Ol zamanda sarıwbek bılay aytdı:

–Toğuzaqnı kelinçigin menñe qoyuğuz da ketigiz. Toğuzaqnı menñe ciberirsiz.

Amal coq, aythanıça etedile da, sarıwbek alanı boşlaydı, kesi toğuz qızını kiçisi Toğuzaqnı süygeni bla qaladı. Bıla baradıla mıdahlanıb. Toğuzaq allarına keledi.

–Nek mıdahsız?

Bolumnu aytadıla.

–Hata coqdu, deb, orayda aytdırıb, kelinleni üyge caraşdırıb, andan sora sarıwbekge baradı. Barsa qız aman bolub, beti ketib ağarıb turadı…

–Bılay kel da boynuma min! , deydi Sarıwbek. Barıb boynuna minedi Toğuzaq. Sozulub, kökge çığıb tebreydi sarıwbek. Köb sozulub, kün çıqğanda:

–Cuq köremise? , deydi.

–Köreme.

–Ma ol qalada bir qız bardı, anı menñe alıb kelseñ, ol zamanda seni da, süygeniñi da boş eterme başığızğa, deydi Sarıwbek.

–Keltirirme! , deb söz beredi Toğuzaq, qızğa da köl etedi. Buyruqnu toltururğa tebreydi cayaw.

Ketib bara, colda bir antaw küye tuğranın köredi.

Bu cetgenley, antaw cuqlanıb, çıçhanla çığadıla. Ol zamanda bir çıçhan, allına kelib:

Biz küye tura edik, sen bizni otdan quthardıñ, biz

[100]

senñe kerek bolsaq, ma bu tükçüknü otha cetdirirse, biz senñe ceterbiz, deydi.

Andan arlaq barğanlay, bir adam, bir ullu kölnü urtlab boşab, awuzunda tıyalmay, ızına töge tura. Bu ceterge, tökmey, tıyıb qoyadı.

–Ey, alay tohta, meni atam teñizni urtlab qoya edi, men anıça etalmay edim, alay a, sen kelgenley, awuzumda tıyıb qoydum, deydi kişi. – Men senñe kerek bolsam, ma bu tükçük bla tabarsa meni.

Andan ötüb, bir qalağa cetedi Toğuzaq. Cetse qalanı allında bir suw surat. Anı alay körgenley, caşnı esi ketedi, kölü keterge ışanlaydı, alay bolsa da kesni tıyadı.

–Könüñ aşhı bolsun, egeçim!

–Aşhılıq kör, qarnaşım! Kel üyge, ne kerekdi?

–Seni izleb kelgenme, eltirge! , deydi caş.

–Kel üyge, üyde söleşirbiz! , deb, qız caşnı alıb üyge kiredi. Bir cabıw cayılıb turğan şindikni körgüzedi.

–Oltur.

Caş olturadı. Olturğanlayına, quyruğuna taraq tişle kirgenin biledi. Dağıda bek basılıb olturadı. Andan sora qız, caşnı turğuzub, başha şindikge olturtadı, Qız haparnı başlaydı:

Ma bu qalanı köre bolursa. Atam, han, meni alırğa kelgenleni öltürüb, atıb baradı, anı oyunların etalmasala. Sen da, harib, kesiñi öltürtme da, ket da qal, aña çıdarıq adam coqdu.

–Da qallayladıla oyunları?

–Bir oyunu: bir tana tuluq tarı bla bir maşok budaynı bir birine qoşub, keçe anı ayırırğa kerekdi. Ekinçi oyunu: temir üynü qızdırıb, anı içinde tañña deri küymey çığarğa. Üçünçü oyunu: kiyiz gida bla somluq altını stolğa salıb urub, eki bölek eterikse, deydi qız.

–Qaytırıq tüyülme, ekisine bardı amalım, birine coqdu, deydi caş.

–Qaysına coqdu?

–Kiyiz gidağa.

–Alay ese, anı men üretirme.

Bıla bılay ete turğanlay, qalanı iyesi han keledi:

–Hoş keldiñ, qonaq!

–Sow bol, han!

–Ne aylanasa, ayt hapar! ...

–Seni qızıñı eltirge kelgenme, deydi Toğuzaq, qorqa qorqa.

–Meni qızımı eltirge kelgenleni köremise süyeklerin? , deydi han.

–Köreme. Men da alanı birime, qayğırmaz, deydi caş.

[101]

–Alay bolsa, bolsun, tañ atarğa ma bılanı ayır, deb, han tana tuluq bla bir tarı bla budaynı anı allına salıb, “men tañ atarğa kelirme”, deb çığıb ketedi.

Caş, çıçhanlanı çaqırıb, kesi catıb cuqlaydı. Çıçhanla ol işni bitdiredile.

Ertdenblasında han, açıwlanıb, ekinçi oyunu beredi. Temir üynü qızdırıb, caşnı anı içine saladı. Caş teñizni urtlağannı çaqıradı. Ol oyun da bitedi. Han, kesin köbdürüb, kiyiz gida bla somluq altını stolğa saladı. Kesi qarab turğanlay, duwasın oqub, zalim hannı qoludu deb, sermeydi caş. Olsağatlay altın som eki bölek bolub qaladı. Caş oyunlanı barın da etib, qızını qolundan tugub, ızına qaytadı. Sarıwbekge ceterge, ol, bir ariw caş bolub, cetib qızını quçaqlaydı.

Andan sora Toğuzaqnı çaqırıb, hapar aytadı:

–Men ma bu qızını tüşümde körüb: “Anam, men bıllay bir qızını süygenme, anı qalay alayım?”, degenimde, “Oğese sen anı alğınçı, sarıwbek bolğun!”, degen edi. Men munu da alayım da, barıb anamı quwandırayım, sen da can nögeriñ bla üyüñe qayt da, toyuğuznu etigiz! , deydi. Ala alayda quçaqlaşıb ayırıladıla.

Han Ulu Mamuçaçar

Ertde ertde bir hannı üç caşı bolğandı. Kiçi caşını atı Han ulu Mamuçaçar bolğandı. Bir kün hanı üç caşı da bir birlerinde: “Cürügüz, cılqıbızdan birer atlıq saylayıq, qolubuzda tutarça”, deb, salıb cılqığa baradıla. Eki tamada qarnaş saylab cılqıdan eki atnı aladıla. Han ulu Mamuçaçar: “Cügenimi şıñırdatıb, cügenñe başın sağlan atnı allıqma”, deb, cılqını ortasına barıb, cügenin zıñırdathandı. Çabıb kelib, bir qotur tayçıq cügenñe başın salğandı. Anı koyub, dağıda cılqını bir qıyırına barıb, cügenin zıñırdathandı. Dağıda çabıb kelib, biyağı tayçıq cügenine başın salğandı. Han ulu Mamuçaçar, açıwlanıb, költürüb, tayçıqnı batmaqğa atıb iygenley, tayçıq batmaqğa taşayıb qalğandı. Cılqış bir qıyırına barıb, dağıda cügenin zıñırdathandı. Batmaqdan sekirib çığıb, biyağı tayçıq kelib cügenñe başın salğandı.

–Allah buyurğan bolur, mınça başın salğandan arı, munu bir bağıb köreyim, deb, Han ulu Mamuçaçar tayçıqnı alıb ketgendi. Bir talay zamannı baqğanında, tayçıq, ösüb, halqğa belgili bir tulpar at bolğandı.

Bir kün, hannı cılqısı sürüldü deb, hanña quwğun kelgendi. Hannı üç caşı da, keslerini atlarına minib,

[102]

urlanñan cılqını ızından ketgendile. Barıb barıb, bir cerge cetgenley, azıqları boşalğandı. Eter madarları bolmayın, tamada qarnaşlarını atın kesib aşağandıla. Anı boşağanlay, ortançı qarnaşlarını atın da kesib aşağandıla. Andan sora kiçi qarnaşları Han ulu Mamuçaçarnı atın keserge közüw cetgendi. Han ulu Mamuçaçar: "Men, közüm qıyıb, atımı kesallıq tülme, başha bir madar eteyim", deb, atına minib, uwğa ketib, kiyikle öltürüb kelgendi. Kiyik terileden qoş etib, etleri da köb bolğandı. Han ulu Mamuçaçar qarnaşlarına: "Siz bılayda turuğuz, men cılqını ızından barayım", deb, atlanıb ketgendi. Bara barıb, bir ullu suwğa cetgendi. Köpür bla ötüb, bir qalalağa barğandı. Qalanı içine kirib, üç ariw qızını körgendi.

–Künügüz aşhı bolsun! Kim ni qızlarıbız, qaydan kelgensiz bılayğa? , deb hapar sorğandı.

Qızla: "Biz üçübüz da hannı qızlarıbız, bizni emegenle urlab, bu qalağa keltirib, kesleri cılqı sürürge ketgendile", degendile.

Han ulu Mamuçaçar qızlağa: "Men aç bolğanma, menñe bir cuq aşatığız!", degendi.

Qızla: "Bizni senñe aşatırğa aşarığıbız coqdu. Ma ol üyde emegenleni anaları qart emegen qatınña bar, ol senñe bir cuq aşatır", degendile. Han ulu Mamuçaçar, emegen qatınña barıb: "Anam, açdan öleme, menñe bir cuq aşat", degendi.

Emegen qatın, Han ulu Mamuçaçarğa bir açhıçnı berib: "Ma ol üyde, tamada caşıma bişib hazır bolub turğan, qırq qunacin baytalnı eti da, şorpası da, gırcını da bardı, bar da aşa, haznamıdı, sen andan bir eki qabsañ, toyarıqsa", degendi.

Han ulu Mamuçaçar, açhıç bla üynü eşigin açıb, üyge kirib, qırq baytalnı etin da aşab, şorpasın içib, gırcının da aşab boşab, açhıçın alıb, emegen qatınña birğandı da: "Bir eki qabhanlay, toyub qaldım", degendi. Andan sora qızlağa barıb, emegenleni qaydan kelliklerin sorğandı.

–Ma ol sen ötgen köpürden ötüb kellikdile, degendile qızla. Han ulu Mamuçaçar, atın köpürnü tübüne tağıb, emegenleni saqlağandı. Tañ alasında gür gür gür deb bir cılqı kelgendi. Cılqını allı köpürge cetgenley, atla, ürküb, ızlarına paythandıla.

–Tobasto! Bıla neden ürkedile, Han ulu Mamuçaçar bılayda coq ese!? , deb, bir ekicaşar taynı qamçi bla urub, belin üzüb qoyğandı emegen.

–Han ulu Mamuçaçar bılayda bolsa, seyirmi köreeñ?! , deb, sekirib turub, caş emegenñe çabhandı da buwuşhandıla. Han ulu Mamuçaçar, költürüb emegenni cerge urub,

[103]

başın kesgendi da, alıb barıb, qızlağa bergendi. Qızla, emegenni başın körüb, bir da mardasız bek quwanñandıla.

–Munu eki qarnaşı mından qarıwludula, endi alağa seni küçüñ qalay cetsin! , deb, qızla qayğılı bolğandıla. Han ulu Mamuçaçar, emegen qatınña barıb:

–Anam, entda aç bolğanma, degendi.

Emegen qatın, Han ulu Mamuçaçarğa bir açhıçnı berib: “Ma ol üynü kiritin aç da, meni ortançı caşıma bişib hazır bolub turğan üç cıyırma qunacin baytalnı eti da, şorpası da, gırcını da bardı, bar da aşa, haznamıdı, sen andan bir eki qabhanlay toyarıqsa!”, degendi.

Han ulu Mamuçaçar, üyge kirib, üç cıyırma baytalnı etin da, gırcının da aşab, şorpasın da içib, açhıçnı emegen qatınña berib : “Bir eki qabhanlay, toyub qaldım!”, degendi.

–Bile edim seni alay bolluğuñu, deb, emegen qatın açhıçnı alğandı. Han ulu Mamuçaçar barıb biyağı köpürnü saqlağandı. Tañ alasına sürülübb cılqı kelgendi. Köpürge cetgenley, atla ürküb, ızlarına paçhandıla

–Neden ürkedile bıla, Han ulu Mamuçaçar bılayda coq ese!? , deb açıwlanıb, emegen bir üçlü atnı qamçi bla urub, belin üzgendi.

–Han ulu Mamuçaçar bılayda bolsa, seyirmi köre ediñ! , deb, çartlab çıqğandı caş. Ekisi da buwuşhadıla. Han ulu Mamuçaçar, emegenni költürüb tübüne urub, başın kesib, alıb barıb qızlağa bergendi. Qızla, aña da quwanıb: “Endi kellik emegenni bılanı ekisi çaqlı bir qarıw bardı, endi anı horlayalğa ediñ”, degendile. Han ulu Mamuçaçar, biyağı emegen qatınña barıb: “Anam, entda aç bolğanma”, degendi. Emegen qatın, bir açhıçnı berib: “Ma ol üynü eşigin aç da üyge kir, meni kiçi caşıma bişib hazır bolub turğan cüz qunacin baytalnı eti da, şorpası da, gırcını da turadı, sen anı iyisinden oğuna toyarsa”, degendi. Han ulu Mamuçaçar, üynü açıb kirib cüz baytalnı etin da aşadı, şorpasın da

içdi, gırcından da cuq qoymay, barın da boşab, açhıçnı alıb kelib emegen qatınña bergendi da: “İyisinden oğuna toydum”, degendi.

–Bile edim alay toyarığınğı, caşım, deb, emegen qatın açhıçnı alğandı. Han ulu Mamuçaçar barıb biyağı köpürnü saqlağandı. Biyağı zamanda Han ulu Mamuçaçar kesini cılqısı sürülüb kelgenin körgendi. Cılqını allı kölürge cetgenley, atla ürküb, ızarına qaçhandıla.

–Tobasto! Bıla nadan ürkedile, Han ulu Mamuçaçar bılayda coq ese!? , deb, bir beşli acirni tüz töppesinden qamçi bla urub, uzununa eki carğandı.

–Han ulu Mamuçaçar bılayda bolsa, seyirmi köre ediñ!

[104]

deb, çartlab çığıb, ikisi da buwuşhandıla. Köb zamannı buwuşub, birbirlerin horlayalmağandıla.

Emegen acirine: “E ey aman kök acir! Quyruğuñu suwğa ur da uwuzuma tamız, susabdan öleme”, degendi.

Han ulu Mamuçaçar da acirine: “E ey aman qara acir, sen da quyruğuñu suwğa urub, awuzuma tamız!”, degendi. Olsağatdan qara acir, kök acirni talab, kuyruğun suwğa urub, Han ulu Mamuçaçarnı awuzuna tamızğandı. Suw awuzuna cetgenley, emegenni költürüb cerge urub, boynuna bıçaqnı salğandı. Bir da ayamay bıçaq bla boynun tartıb küreşgendi, alay a bıçaq boynun keserge unamağandı.

–Sen bu bıçaq bla meni mından köb termiltme, meni kesimi bıçağım bolmasa, duniyanı başında meni keserik zat coqdu, degendi emegen.

–Qaydadı seni bıçağıñ? , deb sorğandı Han ulu Mamuçaçar.

–Meni üyde qara kübürüm bardı, bıçağım kübürnü içindedi, açıb al da, kesimi bıçğım bla kes, degendi. Han ulu Mamuçaçar, cibek arqan bla emegenni küçlü baylab, emegenni üyüne barğandı da, munu bir hıylası bolur deb, kübürge qulağın salıb tıñılasa, “uwuv”, degen tawuş eşitgendi.

Kübürnü qolu bla açarğa qorqub, qoluna bir uzun quruq alıb, quruq bla keñden uzalıb açhandı. Kübür açılğanlay, içinden çartlab bıçaq çığıb, quruqnu turab başlağandı, arı aylan da tuwra, beri aylan da tuwra, Han ulu Mamuçaçarnı qolu tuthan cerge cetgenley,

“zıñ” , deb, cerge tüşüb qalğandı. Mamuçaçar, bıçaqnı alıb barıb, emegenni başın kesgendi da eltib qızlağa bergendi.

Qızla, anı alay körgenley, asırı kuwanñandan ayaq tübünde çöb sınmazça bolğandıla. Han ulu Mamuçaçar, emegenleni mülklerin da alıb, sürülüb kelgen cılqını da ızına qaytarıb, üç qızını da alıb, qarnaşları bolğan cerge barğandı. Eki tamada qızını eki qarnaşına bergendi, kiçi qızını da kesine alğandı.

–Endi cılqıbızını da qaytardıq, elebizge qaytayıq, deb, üç qarnaş da onowlaşhandıla. Eki tamada qarnaş, Han ulu Mamuçaçar başha, bir biri bla keñeş etgendile: “Biz elibizge ıylıqmay qalay barayıq? Mamuçaçar, bizden gitçe bolub, cılqıbızını da qaytarıb, bizni üydegili da etdi. Ol, barın da men etgenme deb, hapar aythan zamanda, biz ne aytırıqbız? Mıña bir amal etib, öltüreyik, barını sıyı da kesibizde qalır, degendile. Köb sağış etib, Mamuçaçarnı öltürürça amal tabmağandıla. Anı kesini bıçağı bolmasa, bıçaq kesmezligin bilgendile. Kesini bıçağın alıb, anı bla küreşirge da qorqğandıla.

[105]

Ahırında eslerine bılay kelgendi: “Mamuçaçar cuqlağandan sora, bıçağın alıb, eşikge köndelen begitib, “cılqı sürüldü!”, deb uyatsaq, ol eşikden çıqğan zamanda bıçaqğa kesin urur da ölür. Aythanlarıça, Mamuçaçar qatı cuqlağandan sora, bıçağın eşikge begitib:

–O hahay! Mamuçaçar, tur! Cılqıbız sürüldü! , deb kuwğun etgendile. Mamuçaçar, sekirib turub, eşikden çığama degenley, citi bıçaqğa urub, eki butun da tüşürtüb qoyğandı. Eki qarnaşı, cılqını da sürüb, üç qatınnı da alıb, ellerine ketgendile. Mamuçaçar, topal bolub, alayda qalğandı. Aşarğa cuq tabmay, sadağı bla kökde qanatlılanı atıb, cerge tüşse, sürkele barıb, qanatlılanı çiyley aşab, bir talay zamannı turğandı. Bir kün eki qolu bolmağan bir çolaq adam, bir kiyikni sürüb, kuyruq cigeyinden awuz bla qabarğa küreşe, salıb Mamuçaçarnı üsüne kelgendi. Mamuçaçar, sadağı bla atıb, kiyikni awdurğandı.

Çolaq, kelib, Mamuçaçarnı arqasına mindirib, kiyik bolğan cerge alıb barıb, kiyikni halal etdirgendi. Alayda ekisi da bir biri bla caraşıb, bir qoş bolğandıla. Çolaq barıb tawdan kiyikleni sürüb, Mamuçaçar sadağı bla öltürüb, soyub, kiyik teriden qoş etgendile.

Bir kün soqur, ayaq tawuşuna tıñılay, bir kiyikni sürüb üslerine kelgendi. Mamuçaçar, sadağı bla atıb, soqurnu kiyigin da öltürgendi. Çolaq, çabıb barıb, kiyik bolğan cerni soqurğa körgüzüb, kiyikni halal etdirgendi. Alay bla, üçüsü da bir qoş bolub, bir talay zamannı caşağandıla.

Bir kün, otları cuqlanıb, soruq bla çolaq ot izley caşılğandıla. Bara barıb bir ot cıltırağan cerni körüb, salıb barğandıla da, ot cağağa olturub turğan emegen qatınnı körüb: "Amma, otubuz cuqlanñand da qalğandı, bizge bir ot ber", degendile. Emegen qatın, bir elekge külnü quyub, üsüne da ot salıb:

–Qoşuğuzğa cetginçi eleb barığız, degendi. Soqur, qoluna elek bla otnu alıb, eley eley, çolaqnı ızından ketgendi. Colnu cartısına cetgenley, külleri da tawusulub, otları da cuqlanıb qalğandı. Izlarına qaytıb, emegen qatınña otlarını cuqlanñan haparın aythandıla. Emegen qatın, elekni tolturub ot bergendi da: "Otuğuz cuqlanñan cerge cetginçi, elemegiz, andan arı elersiz", degendi. Soqur, elek bla otnu alıb, çolaqnı ızından barıb, otları cuqlanñan cerden başlab elekni eley eley, qoşlarına cetib, ot etgendile.

Ekinçi kün elenñen ız bla emegen qatın qoşlarına kelgendi: "Men sizni burun kibik saw eteyim, men aythannı etigiz", degendi.

–Sen bizni qalay saw eterikse? , deb sorğandıla.

[106]

–İçime cutub çığarsam, saw bolluqsuz, degendi.

Üçüsü da keñeşib, sınar üçün, biribizni cutdurub bir köreyik, çığarmayın qoysa, urub için carırbız, deb, soqurnu bergendile. Emegen qatın, soqurnu içine cutub, tışına çığarğandı. Qarasala, eki közü cana, burun kibik saw bolub tura. Andan sora çolaqnı içine cutub, tışına çığarğandı. Anı da eki qolu burunça saw bolub çıqğandı. Em artında Han ulu Mamuçaçarnı içine cutub, "tışına çığaralmayma", degendi.

–Çığarmay eseñ, öltürebiz, degendile.

–Çığarmayma! Ne eterik esegiz da, etigiz! , deb, emegen qatın açıwlanñandı.

–Biz nögeribizni alay qoymazbız! , deb, qılıç bla urub, emegen qatınnı öltürüb, için carğandıla. Han ulu Mamuçaçarnı tabmağandıla. İçegi uçusuna deri qaramağan cerleri

qalmağandı, ne küreşib izlesele da, tabmağandıla. Ala da mıdah bolub turğanlay, bir çıpçıqçıq, terekge qonub: “Cik cik, gitçe cik!”, degen tawuşun eşitgendile.

–Bu bılay nek cırlaydı? , deb, emegen qatınnı gitçe barmağını cigin carıb qarasala, Han ulu Mamuçaçarnı közleri cana tuğranın körgendile. Butları da burunça saw bolub. Bir da mardasız kuwanıb, nögerleri quçaqlağandıla. Üçüsü da, bir biri bla keñeşib: “Endi har kim üyübüzge keteyik, qarnaşlarıbızğa da bir tübeb köreyik”, dedile. Alay bla bir birini qolun tutub, har kim kesini üyün izleb ketgendile. Han ulu Mamuçaçar, talay künnü barıb, col da bir sürüwçü caşçıqnı bir közüwde cılay, bir közüwde cırlay tuğranın körgendi. Caşçıqnı qatına kelib: “İgi caş, nedi bu işiñ? Cılağan da etese, cırlağan da etese!”, degendi.

Caşçıq, cılağanın qoyub, aytadı: Cılağan sebebim: meni Han ulu Mamuçaçar deb bir cigit atam ölgendi, aña cılayma. Cırlağan sebebim: meni anam atamı qarnaşlarına cumuşçudu, aşarıq içerik qolu bla cürüydü da, meni taşa bla, turu bla bolsa da aç etmeydi da, iñirde barsam, bir toyarma, deb cırlayma.

Han ulu Mamuçaçar, caşçıqğa ariw aytıb: “Seni atañ ölmegendi”, degendi.

Caşçıq: “Oğay, meni atam men tuwğunçu ölgendi, ol ölgenli, köb boladı”, degendi.

–Senñe kim aythandı atañı ölgenin?

–Menñe anam aythandı.

–Kelçi, sizge bir barayıq, deb, Han ulu Mamuçaçar, caşçıqnı qoyların da sürüb, ekisi da üyge barğandıla. Olsağatdan qatını, tanıb, quwanç tıbırlı bolğandı. Han ulu Mamuçaçarnı qatınından başha kişi wa tanımağandı.

[107]

Ol başha kişige da bildirmey, qatınına aqırın aythandı:

“Tawuqlanımı qırayım, qazlanımı qırayım?”

–Tawuqlanı ne günahları bardı, qazlanı qır, degendi qatını.

Han ulu Mamuçaçar, qılıçı bla sermeb, eki satlıq, zar qarnaşını da başların keserge tebregendi, alay bolsa a qarnaşların öltürüb qoyalmay, elni cıyıb, bütew haparın boluşlusuça aythandı (ol zamanña Han ulu Mamuçaçarnı atası, anası bek wart bolğandıla). Sawlay elni adamları eki qarnaşha it iriyat bergendile, han ekisin da

qaladan qıstağandı, elçile da elden qıstağandıla. Barı da razı bolub, hanlıqnı Han ulu Mamuçaçarğa bergendile. Eki qarnaşnı qatınları da gitçe egeçlerine cumuşçuğa caraşhandıla.

Bilmez

Soltan deb bir caş bolğandı. Anı adamça söleşgen bir alamat atı bolğandı. Soltan anı bla haman söleşib turğandı.

Bir colda at Soltanña bılay aythandı: “Cür, Soltan, min üsüme. Men seni alıb bir qalağa etleyim. Anda hannı üç qızı bardı. Seni cazıwuñ em gitçe qızı bladı. Sen anı bilmeyse…”

At, Soltannı da alıb, qalağa barğandı. Sora at aythandı caşha: “Meni quyruğumdan bir tük al, men kerek bolsam, anı otha cetdirgenley, men ceterme. Qalanı qatına eski kiyimleriñi kiyib bar. Saña sorurla: “Ne saqlaysa? Ne kerekdi?” , deb, sen a “Bilmez!” , deb tur, başha cuwab berme.

Caş at aythança etgendi. Hannı cumuşçuları barıb hanña aythandıla: “Bir carlı adam kelgendi, sorabız da, bizge hapar bermeydi. Aythanıbızğa “Bilmez” [107-109] deb turadı.

Han: “Beri çaqırığız anı”, degendi.

Sora caş kelgendi da, han caşha sorğandı:

–Nek kelgense, ne izleyse?

–Calğa caraşdır, deb tilegendi Soltan.

–Ne zatha cararıqsa?

–Ne işni berseñ, anı eterme!

–Atlağa qarayallıqmısa?

–Qarayallıqma.

Atla oğursuz bolğandıla. Alanı suwğa eltalmay turğandıla.

Soltan atlağa kesin aldırğandı. Atlağa aş aşatıb, suw içirib, bek ariw qarağandı. Han calçısına bek büsürew etgendi.

[108]

Caş keçe atla bolğan cerde cathandı. Keçeni bir zamanında hannı gitçe qızı eşikge çıqğandı.

“Bu canñan ne zatdı?”, deb, at orunña qarağandı. Soltan cuqlab, börkü cerge tüşüb, başında altın kekeli tögerekni carıtıb turğandı. Qız caşnı süygendi, bilgendi caşla adamlıq bolğanın.

Bir kün han köb qonaq çaqırğandı. Üç qızına üç alma bergendi. “Ol almala bla ala kimni ursala, alağa berlikme qızlarımı!”, deb, han söz bergendi. Eki qızı almala bla eki caşnı urğandıla. Alanı han, aythanıça, alağa erge bergendi. Gitçe qızı almasın atmağandı.

Han başha qonaqla çaqırğandı. Qız almasın kişige atmağandı. Sora Bilmez at orundan çıqğanlay, qız alma bla anı urğandı. Han gitçe qızın Bilmezge bergendi.

Bir zamanda hannı cılqısı sürülgendi. Han eki küyewüne hapar bildirgendi da, küyewleri cetgendile. Ala cılqını ızından ketgendile.

Bilmez da ol adamça sölegen atına hapar bildirgendi. At Bilmezge ne eterin üretgendi. Bilmez qatınına: “Men da cılqını ızından barama”, degendi. Hannı qızı atasına barğandı da anı aythandı.

Atası: “Cüregi sınmasın, berigiz at!”, degendi.

–Da qallay at bereyik?

–Mıjıqnı berigiz! Bilmez uzaqğamı barlıqdı? ...

Bilmezge Mıjıqnı bergendile.

Ol qoşlağa azıq, tuz taşıb turğan at bolğandı.

–Endi ne azıq etebiz? , deb sorğandıla.

–Maña qabçıq bla bir quwut keltirigiz, degendi Bilmez.

Elden çıqğanlay, Bilmez quwutnu Mıjıqnı qancığasına baylağandı. Bıçaq bla qabçıqnı cer cerin teşgendi. Atnı cerin qarın tübüne aylandırğandı, ürküb barırça. Mıjıq tebregendi çoçub, cerni çaçarğa cetdirib. Ol quwut da atnı üsün aq etgendi.

–Kimle esele da Bilmezni öltürdüle! , deb hapar bolğandı. Bilmez a ol biyağınlay tüknü candırğandı. Atı cetgendi.

–Cılqını ala tabarıq tüldüle. Biz köb turmay ızlarından ceterikbiz. “Salam aleykum” de da, oz da ket, deb üretgendi at.

Bilmez at aythança etgendi. Sora cılqını tabıb, ızına sürgendi. Hannı küyewleri tübegendile. “Cılqını bizge ber!”, deb tilegendile.

Bereyim, sırtlarığızğa muhur saldırsağız… degendi Bilmez. Hannı küyewleri: “Ho”, degendile da, Bilmez cılqını alağa bergendi, sırtlarına da muhur salğandı.

Bir zamanda hanña awruw tiygendi. Utsala cıyılıb

[109]

qarağandıla da aythandıla: “Ol cerde, ol cerde bir maral bardı. Anı sütün han içse, saw bolluqdu”.

Sora han küyewlerin çaqırthandı da, ala maralnı izley ketgendile.

Bilmez da atın keltirgendi. At: “Hannı küyewleri maralnı tabarıq tüldüle. Maral bla men birge otlaybız. Maralnı gabarından qamiş kirib, awrub turadı. Sen anı qamişin al da, cuw da bayla. Sora eki emçegin eki sawutha saw. Oñ canında emçegini sütü darmandı, sol canında emçegini sütü carawsuzdu”, degendi.

Bilmez at aythança etgendi. Sütnü alıb kele turğanlay, ol biyağılağa tübegendile. “Sütnü bizge ber!”, deb tilegendile. “Bereyim, ol biyağı muhurnu salayım da”, deb, Bilmez alağa carawsuz sütnü bergendi.

Küyewle keltirgen süt hanña caramağandı. Bilmez keltirgen süt hannı saw etedi. Sora han bilgendi Bilmez alay boş adam bolmağanın.

Üç küyewün da çaqırğandı.

–Cılqını qalay tabdığız? , deb sorğandı han.

–Qazawat etdik da aldıq! , degendile küyewle.

–Sütnü wa qaydan tabdığız?

–Maralnı tabdıq da sawduq.

Sora han Bilmezge: “Sen a ne aytırıqsa?”, degendi.

–Cılqını qaytarğan da men, maralnı sütün sawğan da men. Ötürük ese, küyewleriñi sırtlarına qara! , deb, Bilmez hanña hapar aythandı.

Sora han rıhsısın qızlarına üleşgendi.

–Mağız, endi igilik bla barığız, bu sizni haqığızdı, deb, qızların da, küyewlerin da aşırğandı. Hanlığın a gitçe küyewge, Bilmezge, bergendi. Alay bla Bilmez saw esen, han bolub caşab qalğandı.

Külbulğawuç

Bir kişini üç caşı bolğandı. Ala carlı caşağandıla. Sora ataları, awrub, öle tebregeninde, caşlarına osiyat etgendi: “Men ölgenley, üç keçeni har birigiz kelib birer keçe saqlarsız”.

Qart ölgendi, anı, adetdeça, basdırğandıla. Birinçi keçede, tamada qarnaş, keçe qabırnı saqlar ornuna, toyğa barıb kelgendi. Ekinçi keçesinde ortançı caş barğandı, alay a tañña deri çağır içib, teñleri bla oynab qaythandı. Üçünçü keçede em gitçeleri Külbulğawuç saqlarğa barğandı. Ol qabırnı qatında catıb turğanlay, tañ atarğa, cuwuqda qabır tıqırdab başlağandı. Sora qabırnı caş qolu bla türtüb körgendi. Qabırnı içinde üç at körünñendile, har ne kerekleri üslerinde bolub, biri

[110]

toru, biri qara, biri kök at bolğandıla. Üslerinde, at kerekden sora da, adam kiyerik kiyimle, camçılağa deri, bolğandı. Ol kiyimle da kök atnı üsünde kök, qara atnı üsünde qara, toru atnı üsünde da mor kiyimle bolğandıla.

Atla caşha adam til bla söleşgendile: “Sen bizni har biribizni quyruğundan birer tük al, biz kerek bolğanlay, tükleni tut da qabındır biz tabılırbız”. Caş, tükleni alıb, boçhağa salıb, üyüne ertdenblasında quwanıb kelgendi. Üyde Külbulğawuç qarnaşlarına bolğan haparların aythandı. Ala Külbulğawuçnu, sen aldağan etese bizni deb, tüyüb, cıyğıç tübüne atıb qoyğandıla.

Caşla caşağan elge ullu hapar kelgendi. “Hannı qızı caş salyaydı, qalanı başında terezeden qarab qolun uzatıb turadı, anı qolundan çıñab at bla cüzüknü alıb tüşgen cigitge barlıqdı ol”.

Eki tamada qarnaş, biri ögüzge, biri tekege minib, kiçige da cuq aytmay, hannı qalası taba ketgendile. Qülbulğawuçha wa sırtda iynekleni küterge borç salınñandı.

Ol, iynekleni qıstab, çaqğıçın çaqdırıb, bir tükge ciltin cetdirgendi. Olsağat kişneb, oynab, calqasın qayıra, kök cetgendi: üsünde kök at keregi, bir erkişi kiyer başdan

ayaqğa kiyim. Sora atha minib, Külbulğawuç el cıyılğan cer taba kelgendi. Colda bara bara qarnaşların cetgendi, alağa salamlaşıb ozğandı, biri da tanımağandı. Ala, seyirsinib: “Bu zalim atlı kim boldu eken?”, deb, tamaşağa qalğandıla.

Külbulğawuç qalanı qatına cetgendi. Alayda halq gul tuban. Caş atı başı bla da keñirekde tohtağandı. Ol köb adam ayamayın küreşgendile, bir adam qalanı teñligine da çığalmay qalğandı. Qız, keñde süyelgen atlını körüb, atasından tilegendi: “Ol keñde süyelgen atlığa bir aytığız, ol bir sekirib körsün”.

Caşha tilegenlerinde, ol atnı qızdırıb kelib çıñağandı. Da kökge qaladan da miyik çıqğandı, alay a cüzükge tiymey tüşgendi.

Külbulğawuç atı bla ızına, iyneklege kelgendi, atnı boşlağandı, eski tonçuğunkiygendi. Sora malanı süre, iñirge üyge kelgendi. Eki tamada qarnaş ullu hapar aythandıla: “Ey, bir cigit caş kördük, atı bla qaladan miyik çıñadı, cüzüknü wa ne ese da almay tüşdü”, degendile.

Külbulğawuç erlay oğunaq: “Ol atlı menem”, deb qoyğandı.

Qarnaşları qağıb alıb, ötürükden tübü bolmağan deb, anı igi aşhı uwathandıla.

Ekinçi kün da millet qalanı tögeregine cıyılğandı. Biyağınlay caşla, erişib, cüzüknü alır umutda bolğandıla. Alay a qarıw etalmağandıla. Eki qarnaş, biri ögüz-

[111]

ge, biri tekege minib, colda bara turğanlay, Külbulğawuç toru at bla çıqğandı, salamlaşıb, bıladan alğa ketgendi. Eki qarnaş da bek seyirsinib qalğandıla.

Toru atı bla Külbulğawuç qaladan keñde tohtağandı. Biyağı qızdan keleçi kelib, caşnı at bla çıñarın izlegendi. Külbulğawuç, atnı çıñatıb, bek miyikge çığıb, qızğa da citi qarab, cüzüknü almayın, enişge tüşüb ketgendi. Halq çaçılğandı ol kün. Qülbulğawuç, atın da iyib, üylerine kelgendi.

Kelgenley oğunaq, caşlanı aythan haparlarına tıñılab turub: “Ol toru atlı menem”, degendi. Alayda biyağı caşla, ötürükçü deb, anı tüygendile.

Qıznı üsüne cıyılıwnu endi üçünçü künü bolğandı. Bu kün art küñe tergelgendi. Eki qarnaş, biyağınlay, ögüz bla tekege menib, colğa çıqğandıla. Külbulğawuç a tuwarlanı ızından ketgendi. Alanı da gebenlege boşlab, çaqğıçın çaqdırıb, ol qara kükge ot cetdergendi. Olsağat cerni tebdirib, calqasın qayırıb, zalim zalim kişney, qara at keregi

bla kelgendi. Erlay tonçuğun caşırıb, Külbulğawuç, başdan ayaq kiyiib, atha minib ketgendi. Colda ol qarnaşlarına tübeb salamlaşhandı. Ala aña bek seyirsinñendile, alay a tanımağandıla kim bolğanın.

Qarnaşla qalağa cetgendile. Külbulğawuç atı bla bek keñde tohtağandı. Aña köb turmay keleçile kelgendile: “Sen da bu ullu erişiwge qoşulsañ”, deb tilegendile.

Külbulğawuçha halq qarağandı. Ol keñden atın qızdırıb kelib çıñağandı da, miyikge çığıb ketib, qayta kelib, cüzüknü alıb tüşgendi. Sora, atına qamçini urub, ızına qaramağanlay, dump bolub ketgendi. Halq seyir tamaşa bolub qalğandı. Ol barğanı bla Külbulğawuç, iynekleri bolğan cerge barıb, atın boşlab, eski kiyimin kiyib, iynekleni da süre, üyge kelgendi. Kelse, eki qarnaşı, ullu seyirsinib, qara atlını üsünden hapar ayta tura.

Biyağı Külbulğawuç, içinde tıyalmayın: “Ol qara kiyinñen atlı menem”, degendi.

–Bu teli bizni qaçanña deri aldab turluqdu! , deb, caşla Külbulğawuçnu bek ayawsuz tüygendile.

Törtünçü kün milletde: “Hanña küyew çıqdı, hanña küyew çıqdı” , deb, ullu hapar cürügendi. Duniyanı cıyıb, han eşik allında stollada aş suw, boza sıra saldırğandı. Qız da, bütew caşlağa qarab, cüzüknü izlegendi. Qızını birgesine da hannı özürleri cürügendile, alay a, köb izleb, cuq tabmağandıla. Üsü başı da sadaqaçığa uşağan Külbulğawuç, boza ayaqnı eki qolu bla alıb turğanlay, qız kelib, anı barmağında bushul çırmawnu eslegendi: “Barmağıñı nek baylağansa?” , deb sorğandı.

–Kesgen etgenme, deb, Külbulğawuç alay cuwab bergendi.

[112]

Qız: “Teşçi, bir köreyim?”, degendi.

–Hıçın, et berseñ, teşerme, deb, Külbulğawuç cuwab qaytarğandı.

Olsağat qız sadaqçığa hıçın, et keltirirge buyruq bergendi. Külbulğawuç barmağından çırmaynu athandı, qız da, özürle da, alaydağı camağat da cüzüknü körgendile. Kişi işnanmağandı, uruçunu tutduq deb qoyğandıla. Sora caşnı alayda qağıb alıb bek tüygendile. Ol, oñsuz bolub, tilegendi: “Siz meni bılay aman körmegiz da, sözüme tıñılağız. Cüzüknü men ağlanma, üç kere da türlü türlü atla bla kelgenme, ma bılay

üçünçü kününde qızını qolundan cüzüknü sermeb alıb ketgenem. İynanmasağız, entda cüzüknü ol cerden alayım”, degendi.

Han da, qız da, özürle da körürge tawkel bolğandıla. Külbulğawuç, hurcunundan çığarıb, qara tükge çaqğıçnı çıqdırıb, ciltin cetdirgendi. Olsağat qara at şıb deb cetgendi. Külbulğawuç, zıqqıl kiyimleni üsünden atıb, qara kiyinñendi. Sora halq da qarab turğanlay, cüzüknü hannı qızını qolundan alıb tüşgendi.

Duniya barı seyirsinñendile, caşha mahtaw aythandıla. Han qızın Külbulğawuçha bergendi. Ala quwanç bla caşab qalğandıla.

Anı körmegenibizça, awruw talaw körmey qalayıq.

Emegenle bla Atabiyları

Ertde ertde Atabiyları deb bir adamla bolğandıla. Ala toğuz qarnaş emegendile bla caw bolğandıla. Sora emegenle Atabiylanı segiz qarnaşların öltürgendile. Qarnaşlanı em gitçeleri Kiçibatır saw qalğandı. Sora ol emegenle bla cawluq cürütüb tebregendi. Kiçibatırnı anası aythandı:

–Atañ da, qarnaşlarıñ da qara atnı aythanın etmey abınñandıla. Qara atnı cügenin boşlab qoy.

Kiçibatır, atha minib, colğa çıqğandı. Atnı başın boşlab qoyğandı. At tartıb Kiçibatırnı atasını qabırına barğandı.

Atası aythandı: “Ey, caşım, atnı cügenin boşla da qoy, coluñ bolluqdu”.

Sora at tartıb emegenleni cılqıları bolğan cerlerine barğandı. Kiçibatır cılqını sürüb tebregendi. Sürüb bara, ızına qarağandı. Izında bir qara tubanı körgendi. Bir zamanda Kiçibatırnı ızından ceti başlı bir emegen cetgendi.

–İy, itden tuwğan! İt Atabiyları bolmasa, bizni cawubuz coq edi. Meni cılqımı sürüb qayrı barasa?! Tutuşuwnu atışuwmu?

[113]

–Tutuşurğa kerek edi, alay a bu col atışıw bolsun. Emegen athandı, Kiçibatırnı baş tüklerin ketergendi kiçibatır athandı da emegenni közün alğandı. Kiçibatır alayda emegenni öltürgendi. Cılqısın sürüb tebregendi. Bir kesekden ızına qarasa bir qara tubanı körgendi.

–İtden tuwğan it! Meni caşımı da öltürüb, cılqıbızını sürgen kimdi? , deb, emegenni anası cetgendi. Aram qaram etmegenley, cetib buwğandı. Költürüb, Kiçibatırnı cerge urğandı da beline deri batdırğandı. Kiçibatır da qatınnı sermeb cerge urub, boynuna deri batdırğandı. Ekisi da arıb, oñsuz bolğandıla. Sora Kiçibatır atına: “İy, bir suw keltir!” , deb tilegendi. Atı, quyruğun gılanç etib, suw keltirgendi, Kiçibatırnı awuzuna quyğandı. Sora Kiçibatır emegen qatınnı költürüb alıb urğandı da cerge taşaythandı. Sora cılqını da sürüb arbazına qaythandı. Alay a Kiçibatır quru cılqını sürür innet bla barmağandı arı. Közüw közüwü bla ol emegenleni artların etib, atası emda qarnaşları üçün tolu dert qaytartandı

Anı körmegenibizça, awruw, talaw körmeyi.

Assı Quş

Ertde ertde Anqo deb bir assı quş bolğandı. Ol quş: “Cazıwları bir bolğan eki adamnı cazıwların bir etmey qoyarma!” , deb mahtanñandı. Sora patçah aythandı: “Orta kün bir caş bla bir qız tuwarıqdıla. Alanı cazıwları birdi. Alanı cazıwların bir etmey tıyallıq eseñ, kör!”

Tura turub, patçah aythança, orta kün bir şaharda caş tuwğandı, bir şaharda da bir qız tuwğandı ekisin da Anqoğa körgüzgendile: “Ma bu ekisini cazıwları birdi!” , deb. Anqo degen quş keçe kün da bu qız bla caşnı ızlarından marab turğandı. Sora patçah Anqoğa aythandı: “Sen bılanı cazıwların bir etmey qoysañ, cerni başında ne zatha közüñ qarasa, ol senikidi alay bolmasa, seni ayaqlarınğa da, qanatlarıña da buğow salıb, Qab Tawnu artına atdırırma da, ömürüñ Qab Tawnu artından çıqmağanlay keterse!”

Anqo, patçahnı bu sözün eşitib, andan da qatı bolub, qız bla caşnı ızından tüşgendi.

Qızğa toğuz on cıl bolğanlay, bir kün ol suw alırğa barğandı da, Anqo, uçub kelib, sermeb ayaqları bla qızını tutub, költürüb, kün bathanña bir cıllıq colğa alıb barıb tögereginde bir can cürümegen, adam caşamağan qaya dorbunña salğandı.

Qız dorbunda caşaydı, endi caşha köçeyik.

Caş atasına aythandı: “Atam, menñe sawut saba da ber, bir igi at da ber!”

[114]

–Ne eterikse ala bla? , deb sorğandı atası.

–Men bılay, külge kirib turmay, tışına çığıb, tawlağa aylanıb, bir köz açayım! ...

Caş colğa çıqğandı. Bara barıb bir cıllıq col qorathandı. Ol barğan cerni tögeregi ağaç, ortasında bir miyik qaya. Qarab qayanı başı körünmeydi. Közüñ ceter cerde ne el, ne adam caşamaydı. Sora caş qayada dorbunnu eslegendi. Salıb barsa, allayğa barsın: dorbunnu tübünde, tawça, qalanıb, bir süyek qalaw. Caş sağış etgendi: “Bir cıllıq colğa kelib, bu dorbunda ne zat caşaydı? Ne canıwar ese da, körmey ketmeyim”, deb, kesi kesine söz bergendi.

Alayda atını boynun kesib, içegilerin tışına atıb, atını gönünü içine kirib, közüne carıq ururça bir teşikçik koyub, qalğanın tikgendi. Ol teşikçikden qarab turğanlay, ömürde körmegen bir mazallı kuş kelib, ol atnı üsüne qonub, sora költürüb alıb dorbunña çığıb ketgendi.

Ol keçe qız bla caşnı cazıwları bir bolurğa kere kedi. Anqo, ol atnı etin dorbunda kübüb qızğa aşarğa, patçahha uçub ketgendi. Barğandı da: “Hı, endi cazıwnu tıydım, ma bügeçe bayrım keçe nekyah keçedi”, degendi Anqo. Patçah da cumuşçusun caşnı atasına cibergendi.

–Caşıñ qaydadı? Patçah çaqıradı! , deb sorğandı patçahnı cumuşçusu caşnı atasına.

–Caşım uwğa ketgendi. Ol ketgenli, ma bügeçe bir cıl, tübünde bir qaşha atı bar edi. Sawutları, kesim cürütgen altın sadağı bar edi, aña qıynala, eki közüm soqur boldu.

Patçahnı cumuşçusu kelib caşnı atası aythanın patçahha aytdı.

Patçah Anqoğa sorğandı: “Sen aylanñan cerde, tawlada, çegetlede, collada, tüzlede qaşha atı bolğan uwçu adam eslediñmi?”

–Oğay, men cürügen cerde allay adam körmedim. Men caşağan qayada, dorbunnu tübünde qan toru bir qaşha at kesilib turğanlay, tabıb, çığarıb, dorbunda qoyub keldim, uwçu adam a körmedim! , degendi Anqo.

Patçah olsağatlay aythandı: “Meni eki cumuşçumu da alıb barıb, ol atnı bizge ceñil cetdirigiz!” Anqo, cumuşçulanı da sırtına baylab, uçub ketgendi. Bir cıllıq colnu bir sağatha cetgendi. Qayanı tübünde cuq tabmağandıla.

Anqo, şıb deb dorbunña çığıb, qızını dorbunda caşırıb tuğranın cumuşçula körmesin deb, atnı guzaba sermeb, tışına çıqğandı. Atnı da, cumuşçulanı da alıb, uçub patçahha cetgendile. Sora patçah, caşnı atasın çaqırıb, atnı körgüzgendi. Atası, cılab: “Bu meni

caşımı atıdı!" , degendi. Atnı sılab sılab, qarın tübü uzununa carılğanın körgendi. İçin açıb qarasala

[115]

caş da, qız da atnı qarnında cuqlab tura. Ol keçe oğuna atnı qarnından çığarıb, qız bla caşha nekyah etgendile.

Alay bla, Anqo quş cazıwnu tıyalmay qalğandı. Ömürlükge Qab Tawnu artından çıqmay tururğa söz berib, ol Qab Tawnu artına uçub ketgendi. Anı atına endi assı quş deydile.

Qatın Qazğan Col

Ertde zamanda Misir şaharında Abdrahman deb bir bay sawdüger bolğandı. Anı qatını duniyağa aytılğan bir ariw caş tabhandı. Caşnı ariwluğu üçün atına Hameril Zaman (Zamannı ayı) ataydıla. Hameril Zaman oynarğa oramğa çıqsa, anı tögeregine basınıb, caşnı ariwluğuna qaray başlağanlarında, atası anası eşikge köb çığarmaydıla. Onbeş cıldan atlağanında, caşnı taqsala da, üyde tıyalmadıla. Qatın, qız, caşnı süyüb, tögeregine köb aylanñan sebebden, caşnı da qız qatın qayğısı ertdeden zamansız başlanadı. Bir kün caş, oramğa çığıb, bir talay adam bir cerge copu bolub söleşe turğanların körüb, üslerie baradı. Alanı içinde duniyanı başın köb awlağan bir sawdüger hapar aytadı:

–Duniyanı başında ariw adam cañız bir bolmaydı, siz Hameril Zamandan başha ariw coqdu deb turasız, men Basra şaharıda mından da ariw qız kördüm. Men nellay bir caşağan esem da, andan ariw qız körmegenme, alay a menñe andan ne payda, kökde ayğa adam cetalmağança, men da aña cetalmay, keñden kördüm.

Hameril Zaman sawdügerni sözün eşitedi da, ariw qızğa bir da mardasız közü qaraydı. Üyüne barıb, ahsınıb, cağıb qaladı. Keçeni keçe uzunu cuqlayalmay çığıb, ertden bla atasına: "Men qaçanña deri üyge kirib turluqma? Meni kibik caşla cerni başın awlab, nellay bir hayır etib turadıla, menñe da kerekli zatımı berib, satıwğa çığarığız. Men kesim da Basra şaharnı tanırğa süyeme", deb, atasından tileydi. Abdrahman qatını bla keñeşedi. Qatını qarşçı bolmaydı.

–Cibereyik, közün açsın, har zatnı körüb, halige ürenib kelir, deydi. Miñ altınña qumaç alıb, sawdügerlege qoşub, caşların colğa hazırlaydıla. Anası, caşın üyüne çaqırıb: "Caşım, coluñ mamuqdan, bar, Allah col bersin! Ma bılanı da ala bir, iç hurcunuña sal"

, deb, talay bağalı taşnı uzatadı. – Bek kerekli bolmayın, coyma, qaytarıb alıb kelirse deb, sahtiyan boçhağa salıb, cüzükge salırğa carağan ağalı taşlanı beredi. Hameril Zaman, boşhanı iç hurcununa salıb, saw qalığız, deb, atasını anasını qolların tutub, atlanıb ketedi.

[116]

Basrağa ceterge bir künlük col qalğanında, allarına guduçu arabla çığıb, bolğan adamnı barın qırıb, mülklerin aladıla. Hameril Zaman, qılıç tiymegenley, cığılıb, kesi kesin ölgen adamça etib, qımıldamay catadı. Guduçula anı da, ölgendi deb, mülkün alıb ketedile. Guduçula ketgenden sora, ol, turub, Basra şaharğa keledi. Hameril Zamannı, anası bergen bağalı taşladan sora, canında cuğu qalmağandı da, altın tükenñe kelib, cüzükge tört köz bolluq taşnı tört miñ altınña satadı. Köb açha alganına quwanıb, üsüne sıylı kiyimle alıb kiyedi. Tururğa ü yaladı. Hamamğa kirib cuwunub, sıylı kiyimlerin kiyib, saqal cülüwçüge saqalın cülütedi.

Saqal cülüwçü, qart kişi, Hameril Zamanña: “Men bu şaharnı içinde atınmağan adam coqdu, sen bu şaharnı adamına uşamaysa, qaydan keldiñ?”, deydi.

–Misirden keldi, deb, nek, qalay kelgenin başdan ayaq qartha añılatadı. Qart, Hameril Zamannı betine qarab: “Ol haparnı menñe aytdıñ eseñ da, başha adamğa aytma, caşım, ol qız betine qarağn adamnı öltürüb turadı günahsız talay adamnı öltürtgendi. Sen, caş adam, anı atın ne az da sağınma, men anı kim bolğanın da tolu bilmeyme, menden ese, anı haparın qart qatın igi biledi”, deydi. Hameril Zaman qartha bir uwuç altın beredi.

–Bu altını qatınıña ber, munu da kesiñ al, deb, qartha dağıda bir uwuç altın beredi, mından arı seni atamça, qatınıñı da anamça körlükme, deydi. Esinde bolmağanlay köb altın bergenine qart bir da mardasız quwanıb, aşığış üyüne baradı.

–Qatın beri kel! Allah bizge berdi, deb, altını qatınña beredi.

–Qaydan aldıñ, canım? , deb, qatın, quwanıb, altını alıb asıraydı.

–E ey, bizge baylığı da, çomartlığı da, aqılı da, sıfatı da bolğan bir sawdüger caş kelib ketdi, anı izlegenine boluşsañ, altını andan da köb berlikdi, deydi.

–Meni izleydi? , deb, qatın ışaradı.

–Atha minib bayrım kün sayın bazarğa barıwçu qızını süyedi, deb, işi başdan ayaq qatınña añılatadı.

–Anı üçün kelgen ese, anı haparın men bek ariw bileme. Ol qız tüldü, qatındı, sabiy tabmaydı, kesin sılabı sıypab, qızça körünedi. Anı süye ese, tambla üyge çaqır, cüregin basdırayım, deydi qatın.

Qart, ertdenbla ertde turub, eşikge çıqsa, Hameril Zamannı eşik allında saqlab tuğranın körüb, üyüne çaqıradı. Hameril Zaman, üyge kirib, salamlaşadı da, qart qatınnı qatına olturub: "Men senñe alıb kelgen sawğandı bu", deb, cüz altın beredi. Qatın, altınña bek quwanadı da: "Caşım, sen süygen qızını, kesimi beş

[117]

barmağımı qalay bile esem, alay bileme", deydi. Sora bılay deb hapar aytdı:

–Mından bir cıl alğa Basra şaharnı patçahına honşu patçahından bir bağalı taş sawğağa kelgen edi, ol taşnı teşdirirge qatçah şaharnı içinde altınçılanı, kümüçüleni cıyıb:

–Munu sındırmay teşigiz, sındırsağız, öltürtürükme, sındırmay teşsegiz, ne tilesegiz, tilegenigizni berlikme, degendi. Cıyılğan kümüşçüle bardı da: "Biz munu teşallıq tülbüz, teşalsa, bizni ustazıbız bardı, atı Gabid Şıyıhdı, aña aytsañ, ol teşerikdi", dedile.

Patçah Gabid Şıyıhha aythandı. Ol bağalı taşnı teşib patçahha bergeninde, patçah: "Ne tileyse? Ne tileseñ da, tilegeniñi bereme", degendi.

Gabid Şıyıh, hatını bla keñeşmey, cuq aytalmağandı. Barıb qatını bla keñeşgendi. Qatıı: "Bizni mülk rıshı kerelibiz coqdu. Men seni qoluña kelgenli, üyden çıqmay turama, bir zat bla cüregim örge költürülmegendi. Meni bayrım kün sayın bir kere atha mindirib, tögeregime aylanırğa cumuşçu qızla da bersin, meni betime kişi qaramasın, betime qarağan adamnı öltürürge erkinlik berisn, alay etib erikgenimi ketere turayım", deydi. Gabid Şıyıh patçahdan qatını aythanlanı tiledi.

–Bardı da qatınıñ aythança bolsun! , deb, patçah erkinlik berdi. Qatın har bayrım kün sayın aythanıça etib turğanına bir cıl boldu, talay adamnı da öltürtdü. Endi sen süyüb kelgenni haparı ma budu, deb, qart qatın barın caşha añılatadı.

Hameril Zaman, ahsınıb: "Amma, men ol hannı qızıdı deb eşitgen edim, eri bolğanın bilmey edim", deydi. – Endi, kelgenimden arı, men aña tübemey ketmeyme, tüber amal et, deb, amadan tileydi.

–Alay bolsa, sen kümüşçü Gabid Şıyıhnı işlegen cerine bar, aña beş cüz altın bağası bir bağalı taşnı ber da cüzük işlet. Ol, har zamanda allay bağalı zatnı üyünde işleydi. Üyüne

alıb barsa, qatını anan sorluqdu, anı qatınından caşırğan zatı coqdu. Cüzüknü bitdirse, haqına cıyırma altın ber, nögerlerine da birer altın ber, çomartlığıña seyirsinib, har kimge aytsınla. Kümüşçüge tübegeniñden sora, işni qalay bolğanın menñe da bildire tur, men sen bla keñeşib turayım, deydi amma.

Hameril Zaman, amanı aythanıça, Gabid Şıyıh kümüşçünü işlegen cerine baradı. Ulluburun, orta boylu, üsünde sıylı kiyimleri bolğan, qatında da tört nögeri bla bir admanı körüb, salam beredi. Salamın alıb, sıylı körüb, olturtadı. Hameril Zaman, cağalı taşnı Gabidni qoluna berib: "Seni ustalığıñı eşitib keleme, menñe barmağıma teñ bir cüzük etib, ber Misirdeseni közüñden körüb tu-

[118]

rurma, kümüşçü Gabid Şıyıh etgen cüzük", deb. Izıma aşığışma, amalıñ bolsa, tamblağa bitdir, deydi.

Kümüşçü, taşnı aylandırıb qarab: "Munu bağası beş cüz altın bolluqdu", deb, bağasın sormağanlay biledi.

Hameril Zaman, kümüşçüge cıyırma latın, tört nögerine da tört altın berib : "Bu tanışhanıbız üçün, cüzük bite, senñe berlik sawğam başhadı", deb, çığıb ketedi. Ol ketgenley, kümüşçüle, bir birine aytıb, caşnı çomartlığın, adamlığın mahtaydıla. Kümüşçü Gabid Şıyıh, üyüne kelib, cuzuknu işley başlaydı. Culduzça canñan taşnı körgeninde, qatını, qoluna alıb, aylandırıb qaraydı da, bu cüzüknü menñe et, deb, qaladı.

–Canım, bu birewnü amanatıdı, deydi eri.

–Kimikidi?

–Tünene bir caş adam, Misirden kelgenme de yedi, men andan ariw erkişi körmegenme, qara qaşlı, burma çaçlı, kün tiygença, cañız sen bolmasañ, andan ariw men duniyanı başında adam körmegenme, deydi. Anı alay eşitgenley, qatınnı awuzundan sözü çıqmay, tılpıwun içine tartıb, ahsınıb, nesin da bilmey, sirelib qaladı.

Eri, cüzüknü bitdirib: "Qatın, munu barmağıña salıb körçü", deydi.

Qatını, barmağına salıb körüb : "Bu cüzük, tuwra menñe ölçeleb etgença, menñe teñ boldu, ne eterik eseñ da, menñe satıb al", deb erinden tileydi.

–İyesine sorayım da, satsa, alırma, sataın satmazın bilmeyme, bıllay taşnı tabhan qıyında, deydi eri.

Hameril Zaman, ertdenbla saqal cülüwçünü qatınına kelib, cüzük etdirirge bergenin aytıb, cüz altın beredi.

Amma, altını quwanıb aladı da, caşha: “Barıb cüzüknü kör da, bu meni barmağıma gitçe boladı, başha cüzük et, de. Ol senñe “munu buzub, ulluraq eteyim”, der. Sen “Buzub qıynalma, cararıq ese, munu qatınıña ber, menñe başha et”, de da bağalı taşıñdan ber. İşlegen haqına da otuz altın ber. Tambla kelib menñe haparın aytırsa”, deydi.

Hameril Zaman, amma aythança etib, ekinçi cüzüknü etdirirge ceti cüz altın bağası taş beredi. Haqına otuz altın, nögerlerine da ekişer altın beredi.

Kümüşçü, uyalıb: “Alan, cüzüknü bağası beş cüz altınıñı al”, deydi.

–Menñe altın kerek tüldü, qatınıñ caratmay ese, cumuşçu qızğa ber, deydi.

Ammanı aythan keñeşi bla Hameril Zaman kümüşçü Gabid Şıyıhha üç kere cüzük işletedi. Üçüsün da caratmay, gitçedi deb, kümüşçünü qatınına sawğağa beredi.

Törtünçü cüzüknü işletirge iygeninde, amma, kesine tört cüz altın, erine da

[119]

tört cüz altın alıb, keñeşin aytadı:

–Endi kümüşçüge bar da barmağımı ölçeleb et de da, barmağıñı ölçelet, bitdirse, barmağıña salırsa, bar, keçge qalma! , deydi.

Törtünçü cüzüknü işlerge aytıb, qırq altını da sawğağa alıb kelib, kümüşçü qatınına: “Qatın, meni kölüme alay keledi, duniyanı başındabu sawdüger caşça adam bolmaz deb, entda törtünçü bir cüzük işletirge bergendi. Ölçesi bla etib bir quwandırayım”, deb, auzuna tiline kelgenni aytıb, mahtaydı.

Qatını: “Allay çomart, igi adamnı üyüñe nek çaqırmaysa? Ömürübüzge ceterça bağalı zatların bizden ayamağanın körese, mahtağanıñı ornuna, üyge çaqırıb sıylasaña!”, deydi.

–Men anı çaqırırğa senden qorqdum, betiñe qarağannı öltürtgen etes, günahsız anı da öltürtürse deb qorqdum, deydi kümüşçü.

–Men, üyge kelgen adamnı öltürüb, hayıwanmı bolğanma! , deydi qatını.

–Alay ese, tambla, cüzügün da berib, qonaqğa çaqırayım, deydi.

Ertdenbla, cüzügün da berib, qonaqğa çaqırdı. Hameril Zaman, qarşçı bolmay, qonaqğa barırğa aytadı. Kelib haparnı ammağa aytadı.

–Bir da qaramay bar, haparıñı ertdenbla kelib menñe bildirirse, deydi amma.

Hameril Zaman iñirde qonaqğa baradı. Gabid Şıyıh, qonaqnı körgenley, allına kelib, bağalı körüb, üyüne kirgizedi. Ertde zamanda Arabda erkişi turğan üyge tişırıw kirgen adet bolmağandı. Gabindi qatını ol adetni talay kere buzadı. Cumuşçu qızını iyer ornuna, qoluna bir zatnı alıb, caş olturğan üyge kirib: “Bilmey kirib kelgenime qara, erim kesi turadı deb tura edim, cañılğanıma qara”, deb bir kiredi. Başha çeqken kiyib, culduz canñança, canıb, aşarıq alıb da bi kiredi. Dağıda kiyimin awuşdurub cüzügüm barmağıma ullu boladı, qonaq ketgenden sora cañıdan eterse, deb da bir kiredi.

Har kirgeni sayın, gokka hansça kiyinib, Hameril Zamannı cüregin dığı dığı etdiredi. Aşarıq aşaw uzaqğa sozulub, cassı namaz etgenlerinden sora, çağır bla may keledi. Ekinisen eki qoşun ayaq çağır quyüb, cumuşçuqız catarğa ketedi. Kümüşçü, çağırnı költüralmay, cığıladı. Bıllay köb çağır içe ürenmegen Hameril Zaman da, cuğun da bilmey, cığıladı.

Qatın, qonaq üyge kirib, lampanı candıradı da, çağır içib qızarıb cathan Hameril Zamannı üsün açıb, tiymegen cerin qaldırmaydı. Andan ne payda, ol ne bek

[120]

iynaqlasa da, tañ athınçı da caş uyanmadı. Ne eterge bilmey, caşnı hurcununa bir cüzüknü saladı da: “Bişmegen qab kibik, bu başıñ bla ne süygenni bilese?” , deb, açıwlanıb, çığıb ketedi. Barıb cumuşçu qızını uyatıb: “Bar da cathanlanı uyat, ertden namaz boldu!” , deydi.

Hameril Zaman, ornundan turub abdez alğanında, suw tiygen cerleri açıydıla. Közleri köbüb, başın költüralmay turğan kümüşçüge: “Meni betim, awuzum, har ne zatım da qızarıb, kültümle tüşüb turadıla”, deydi.

–Bu eski üydü, qpapala, bürçele qabhan bolurla, deydi ol da.

–Sende da barmıdı?

–Oğay. Men ürenñenme, anı üçün menñe kültüm tüşmeydi, deydi kümüşçü.

Ertdebla, aşab içib boşağandan sora, Hameril Zaman, saqal cülüwçünü qatınına kelib, haparın aytıb, keçe bürçele, klapala qabıb qızarğan, kültüm bolğan cerlerin körgüzedi.

Amma, barın da körüb:

–Qatın qatıña keldimi? , deydi.

–Oğay, esirib, qatı cuqlab qalğanem, deydi.

–Hurcunuña qaraçı, deydi amma. Caş hurcunundan bir cüzük gabıb aladı. Amma, cüzüqnü qoluna alıb, qatın keçeni keçe uzunu seni qatıñda bolğandı, uyatalmağanında, küreşib, uyatama deb, etiñi qızarthan da, kültümle tüşürgen da oldu, seni bürçe qabmağandı, deydi. – Ma belgisi cüzük, meni süyseñ, cuqlama degeni, seni bügün da çaqıradı, endi cuqlama, deydi da keñeşine entda cüz altın aladı.

Ekinçi kün da Hameril Zamannı qonaqğa çaqıradıla, ötgen keçeça, çağır içiledi, esirib cuqlaydıla. Qatın, kelib, cuqlab turğan Hameril Zamanña etmegen zatı qalmaydı, ne küreşse da, uyatalmaydı da, hurcununa cülgüç salıb, cılab çığıb ketedi. Hameril Zaman, turub, ertdenñi şayın içib, üyüne qaytadı. Hurcununa salğan cülgüçnü alıb kelib, ammağa körgüzedi.

–Caşım, bügün da qonaqğa çaqırlıqdıla. Hurcunuña cülgüç salğan sebebi, endi cuqlasañ, öltürlükme degen belgisidi. Çağır quysala, kümüşçü içginçi, sen içme, çağır quyüwçu qızını suw alıb kel debi y da, ol eşikge çıqğanlay, çağırıñı töşek tübüne tök da, kesi kesiñi esirgença et da cat, deb üretedi amma.

–Bügeçe wa qonaq qalay cuqladı? Tınç cuqladımı? , deb, kümüşçünü qatını erine soradı.

–Belmeyme, betinde kültümleri, köbgenleri bar edi, alay a, tüneneça, menñe cuq aytmaydı, deydi eri.

–Uyalğan bolur edi, dedi qatını, üçden dağan tay-

[121]

maz deydile. Endi bügeçeni çaqır da, andan sora qoyayıq, ayıbız boldu.

–Tüz aytasa, deb, eri barıb qonaqğa çaqıradı.

Hameril Zaman keliwçü zamanında qonaqğa keledi. Ketgen keçede ne bolğan ese, ol hal bla sıylaydıla. Hameril Zaman, amma üretgenni unutmay, kümüşçü içginçi, çağır içmeydi. Cumuşçu qızğa qarab: “Menñe suwuq suw alıb kel”, deydi. Ol ketgenley,

çağırnı töşek tübüne tögüb, sawutun boşatıb, allına salıb, esirgença etib, catıb qaladı. Anı alay kergenley, cumuşçu qız da barıb ornuna catadı.

Qatın, qonaq üyge kirib, lampanı candırıb, catıb turğan Hameril Zamannı betinden sılab; "Kün sayın senñe termilib tuğrandan ese, bügün öltürüb, senden tüñüleyim", deb, citi bıçaqnı ceñinden çığaradı. Hameril Zaman, sekiib turub, sermeb qaınnı bileginden tutadı. Qatın, qolunda bıçağın atıb, Hameril Zamannı quçaqlaydı. Tañ atarnı allı bla qatın, caşnı başın sılab: "Cax, men endi sensiz bir sağatnı da turallıq tülme, senden sorluğum: meñe kelirge senñe keñeş etgen kimdi?", deydi.

–Men saqal cülüwçünü qatınını keñeşi bla senñe coluqdum, deydi caş.

–Aqıllı adam köreyem, entda bar da bir sor, mından arı qalay eteyik de da, deydi qatın.

Hameril Zaman, kümüşçünü üyünden çığıb, ammanı üyüne keledi da, qatın aytdırğanlanı barın da aytıb añılatadı. Qatınnı sordurğan keñeşine amma bılay aytadı:

–Endi menden hayır coqdu, mından ağrısın kesi bilsin.

Hameril Zaman ammanı aythanın kelib qatınña aytadı.

–Alay aytdı ese, endi aña barma. Men endi allay amal eteyim, ekibizni da kümüşçü colğa cığarıb, razı bolub aşırırça. Aña sen aşıqma, men ne aytsam, anı et, deydi, kümüşçüge men entda seni qonaqğa çaqırtayım, aña sen bılay ayt:"Kün sayın qonaqğa barıb turğan menñe ayıbdı, andan ese, menñe sizden uzaq bolmağan cerde bir üy tab, bir kün senñe, bir menñe kelib turayıq, kün sayın meni üçün qatınıñdan başha catıb turasa", de. Ol kelib meni bla ke eşir, kün sayın ekibiz coluğurça, men allay üy tabarma", deydi qatın. Ertdenbla Hameril Zaman üyüne barıb, iñirge deri cuqlaydı.

İñirde kümüşçü kelib, Hameril Zamanña: "Seni çaqıra kelgenme, senñe ürenib qaldıq, bügeçe da bizge qonaqğa kel", deydi. Hameril Zaman, qatın üretgen keñeşni aytıb, ol kün qonaqğa barmaydı. Kümüşçü kelib qatınına aytadı: "Bizni üynü klapaları, bürçeleri köbdüle deb

[122]

ete bolur, kim bilsin, caş kelirge unamadı, üy tab da ber deydi", dedi.

Andan qatın erine: "Üyübüzde patarda turğan adamnı qısta da, men üynü pağayım soğayım, aqlayım da, aña kelib tursun, uşaq ete tursuz", deydi.

Kümüşçü qatını aythança etedi. Ol kün oğuna qatın üy qağıb başlaydı. Üynü için aqlaydı, har ne türlü zatlabla casarğa deb, erinden köb altın aladı. Şahardan izleb, bir cer qazıwçu cumuşçunu tabıb, aña awuzmardası bir altın berib, kesi turğan üyden caş kellik üyge cerni tübü bla col qazdıradı. Ol colnu kesinden başha canña bildirmeydi. Barın bigdirgenden sora, erin iyib, Hameril Zamannı keltirtib, üyge saladı. Ol kün oğuna, eri tükenine ketgenley, eki hurcun bla bir altın alıb, cerni übü bla caş turğan üyge baradı. Hameril –Zaman, seyirsinib: "Qaddan çıqdıñ, eşik açılmağanlay?", deb, közüne qaraydı.

–Qaydan çığayım çığıb a? Çıçhan kesine caşawğa, taş üynü teşib, col etedi. Men da, seni üçün, cerni tübün qazıb, col etdim. Ma, kel da körçü, deb, Hameril Zamanña cerni tübünde colnu körgüzedi da, altını qoluna beredi, meni üçün nellay bir altın coyğan eseñ, men anı on qat senñe qaytarlıqma, erimi rıhsısı barı senikidi, deb, caşnı iynaaqlaydı.

Alay bla kündüz caş bla oynab külüb, iñirde, eri kelgenley, cerni tübü bla üyüne cürüb, talay zaman ketedi. Kümüşçünü sawlay mülkü da, qatınnı miyimleri barı da Hameril Zamannı üyüne köçedile. Bir kün qatın, eri tükenine ketgenley, qoluna bir ariw bıçaqnı alıb kelib, caşnı qoluna beredi da: "Munu kümüşçüge körgüz da, bu bıçaqnı bağası nença altın bolluqdu de da sor. Ol bıçaqnı tanırıqdı, alay a sen urladıñ deyallıq tüldü. "Qaydan aldıñ?" , dese, iñirde, eşikge çıqğanlay, guduçulağatübegenem da, ala satabız degenlerinde, men üç cüz altınña aldım, de. guduçulağa qaydan tabdığız degenimde, tos qatınım bergened çağırğa satarğa, erinden caşırtın deb, biri alay aythaned, de. Bir kesek qatında oltur da, bıçaqnı alıb kel da menñe ber", deb üretdi qatın.

Hameril Zaman, bıçaqnı belibawuna tağıb, tükenine kelib, qatına olturub, qatın üretgença aytıb, bıçaqnı körgüzedi. Ol haparnı eşitgenley, kümüşçünü qolu qaltırab, cayağı qarışıb, awuzundansöz çığaralmay qaladı. Nek deseñ, ol anı bağalı taşnı conuwçu bıçağı bolğandı. Hameril Zaman, kümüşçünü qatında bir kesekçik turub, üyüne qaytadı.

Caşnı kelirine aşığıb turğan qatın, caşnı çabıb quçaqlab: "Men aythannı barın da aytdıñmı?", deydi.

–Ayhay, aytdım, tuwra sen aythança!

[123]

–Bıçaqnı körgeninde, ne aytdı?

–Bıçaqnı canından da bek süye köre edim, cayağı qarışıb, tili tutulub qaldı. Bir zat da aytmadı, dedi Hameril Zaman.

–İgi boldu, menñe da ol kerek edi, deydi. – Endi bıçaqnı menñe ber, deb, alıb kübürge saladı.

Kümüşçünü içi küyüb, kükeninde turalmay, üyüne qaytıb kelib: “Meni taş conuwçu bıçağım qaydadı?” , deydi, açıqlanıb.

–Kübürdedi, qayda bolluq edi, nege açıwlanasa? , deydi qatın.

–Alıb berçi!

Qatın, kübürnü açıb, bıçaqnı alıb beredi.

Kümüşçü, bıçaqnı qoluna alıb: “Astağafirulla, ne seyir alamatdı bu?! ... Ma, ornuna sal”, deydi.

Qatını, kesin kögertib: “Ne bolğandı? Nek alındıñ? Aytmay eseñ, bıçaq bla urub, içimi carıb öleme!”, deydi. Kümüşçü, qoluna bıçaq alıb, qaltırab turğan qatınından qorqub, kesi kesin öltüredi deb, ne körgenin barın aytdı.

–E e, alay umutmu eteyeñ?! Meni guduçulağa teñ etdiñmi, menñe ne aytırğa da uyalmazsa sen! ... Seniça kir innetli zat bla turğan, menden carlı, menden harib kim bolur! , deb, cılab, kesi kesini mañılayın urub, bıçaqnı kübürge saladı, endi seni kibik qarabetge qalay cürek cumuşasın, seni bla ışanıb adam qalay tursun!? ... , deydi.

Kümüşçü, anı söleşgen sözüne çıdayalmay, tükenine ketedi. Ol ketgenley, kübürden kümüşçünü sağatın alıb, kesini colu bla Hameril Zamanña barıb, haparın aytadı da, qoluna sağatnı berib: “Tambla kümüşçünü tükenine bar da, bıçaqnı qalay etgen eseñ, sağatnı da alay et, guduçladan segiz cüz bla carım altınña aldım de”, deydi.

Hameril Zaman bu buyruğun da tolusu bla tındıradı.

Kümüşçü, sağatın körgeninde, astağafirulla deb küçden aytadı. Andan sora söz aytalmay, tili tutulub qaladı. Hameril Zaman, qaytıb kelib, sağatnı qatınña beredi. Anı ızından köb turmay kümüşçü üyge gürüldeb kiredi da: “Meni sağatım qaydadı?” , deydi. – Endi wa ne boldu? – Ne bolğanın qoy da, ceñil alıb ber! , deydi. Qatın, sağatnı kübürden alıb, qoluna beredi. Kümüşçü, qoluna alıb: “Suwhanallah! Tuwra kesidi!” , deydi.

–E e, endi wa ne deyse! Ne esiñe tüşdü? Tünene bıçaqğa aythançamı kölüñe keledi? Men senñe andan köb tözalmam, tabsen menñe birew bla cürüdüñ derge da uyalmazsa… Seni bla birge aşağan uşhuwurum haramdı. Endi seni bla birge bir qaşıq suw içmem! , deydi.

Kümüşçü, uyalıb, calına başlaydı: “Men cañılğan bolurmamı, bilmeyme, bıçaq da, sağat da tura menikile

[124]

edile, alanı guduçuladan satıb aldım deydi, guduçulağa allay zat qaydan tabılsın, bıçaqnı da, sağatnı da men kesim etgenme duniyanı başında allay zat coqdu. İşek eti bayta edim, anı nesine açıwlanasa? ...”, deb qatınını cüregin çapırıb, bılay qalay bolğanın kesi da bilmey qaladı. Menikidi deyim dese, kübüründen çıqdıla.

Sağış etib: “Bıçağım da, sağatım da kübürümde turğanlay, qatınımı boşunağa cüregin qıynadım”, deb, ökünedi. Alaybolsa da, künledeça, tükenine barıb işleyalmaydı. Barıb künün keç etgen bolmasa, qoluna iş alamlaydı.

Bir kün, qatını uşhuwur etib, eri Hameril Zamannı çaqırırğa ketedi. Anı üyünde kesi qolu bla satıb ağlan mülkün körüb, içi otça küyüb, beti ağarıb, tili büldürgü etedi.

–Alan, senñe ne boldu? Betiñ türlenib qaldı, deydi Hameril Zaman.

Kümüşçü, ne aytırğa bilmey, bu mülk menikid derge tartınıb: “Kesim alay boş sağış eteme, seni çaqıra kelgenme, uşhuwur hazır bolub, senñe qarab turabız”, deydi.

Ekisi da kelib uşhuwur aşaydıla. Anı ızından, etiwçüleriça, çağır içedile. Kümüşçü esirib catıb qaladı. Qatın Hameril Zamannı qatına kelib, onuw keñeş etedile. Qaraçı munu catıwuna, bir tukum bir zatnı da bilmeydi, munu bla men qalay caşayım?! ... Endi tambla men, cañı kelinça kiyinib, seni bla tükenñe barayım, sen: “Qız satıb aldım, caratamısa?” , de da meni körgüz, ne eterik ese da, bir köreyik, deydi qatın.

Ertdenbla, kümüşçü tükenine ketgenley, qatın, cañı kelinça kiyinib, kesini colu bla Hameril Zamanña keledi. Ekisi da kümüşçünü kükenine kelib, Hameril Zaman kümüşçüge: “Bügün bazarğa barğan edim, da, bir bay sawdüger qızla sata edi. Erikmez üçün, bu qızını miñ altınña satıb aldım. Carata eseñ, körçü”, deydi. Kümüşçü, anı cawluğun örge költürüb, betine qarasa kesini qatını! Kesi etgen sırğaları qulağında, kesi etgen cüzükleri barmağında, kesi etgen medalyonu boynunda, kesi etgen kyamarı

belinde, culduz canñança, canıb tuğranın köredi. Qalay eterge bilmey: “Atıñ nedi?”, dedi.

–Halimat.

Kesini qatınını atı da Halimat bolğandı. Ornuna olturub: “Uyuz ağlansa, munu betine bir qarağanıñ da boladı miñ altın!” , deb, aşığış kereklerin cıya başladı. Hameril Zaman, qatınnı da alıb, üyüne ketedi. Kümüşçünü sağış basadı.

–Bılay uşaş adam qalay bolluqdu, kiyimi da, kesi da?! Eşta, ol meni qatınım bolur, deb, çabıb üyüne keledi. Kelse, ne körsün, tükende körgen kiyimleri da üsünde, qatı-

[125]

nını üyünde tuğranın köredi. “Subhanallah, nedi bu alamat?!...” , deydi kümüşçü.

–Endi wa ne tüş kördüñ? , deb, qatını küledi. Ol ne körgenin barın qatınına aytadı da: “Men körgen kelintura sen!”, deydi.

–Kim biledi, ol men solurma, kirinnet! Sen menñe aytmağan zat qalmadı, tüz ayta bolursa barın da, kün sayın bir tüş körese! , deb, açıqlanıb, senden sora kişini qatını coqmudu, iynanmay eseñ, men üyde turayım, caşnı üyüne bar da kör, qatını barmıdı, coqmudu, anda seni kir immetliligiñ belgili bolur, deb, erin Hameril Zamannı üyüne iyib, kesi andan alğa colu bla caşnı üyüne keledi.

–Kümüşçü kelgenley, ekisi da örge turub, kelin qolun eki qolu bla tutadı. “Tüz ayta köreyem qatınım, boş günahlı bolğanma”, deydi içinden.

–Sıbhan Allah, Astağafirullah, bıllay uşaş adam bardı deb turmay edim, men mınña meni qatınım bolurmu deb turayem, qatınım iyde turğan sağatda köreyim deb kelgenem, deydi.

–Qayğırmaz, endi üyügüzge barıb, kesiñi qatınıñı kör, eki üyde eki qatın bolsa, biri meniki! , deb, Hameril Zaman küledi. Kümüşçü, üyüne kelib, kesini qatının köredi.

–Ne kördüñ? Ol üyde menñe uşaş qatın barmı edi? , deydi bu.

–Tuwra seniça bir qatın bar edi.

–Endi tınçlıqlı bolduñmu?

–Boldum.

–Alay ese, tınç tur da, kütenñe barıb, işiñi işle! , deydi qatın. Kümüşçü tükenine ketgenley, qatın, bolğan altını barın da tört hızenñe cıyıb tolturub, keltirib Hameril Zamanña beredi.

–Endi Misirge keter zamanıbız boladı, colğa qural. Men endi Basrada tuğrandan erikdim. Allıbızdağı üç künnü içinde men kümüşçüge em art qıylamı eteyim. Kesi razı bolub, qolu bla ekibizni da üçkünlük colğa aşırırça eterikme, deydi qatın. Hameril Zaman, bazarğa barıb, tülede satı baladı. Cük cüklerge calçıla tutub, bolğan mülknü baylatıb, hap hazır bolğanın kelib qatınña bildiredi.

–Men da quralıb boşağanma, kümüşçünü üyünde caş cañız bir cumuşçu qız qalğandı, başha mülknü barın da tolusu bla seni qoluña cıyğanma. Cümüşçü qızını da qoymayıq aña. Men anı keter künübüzde satdırırça eterme, sen satıb alama de, kümüşçü, senden açha almay, alayına berlikdi, deydi qatın.

Hameril Zaman, kümüşçüge kelib: “Meni keter zamanım boldu, endi üç künden keterikme, menden patar haqıñı al”, deydi.

[126]

Kümüşçü: “Men senden talay sawğa aldım, menñe köb zatıñı berdiñ, seni bir cüzügüñü bağası meni senñe ne hayırım bolğandı, boş üyde turğanıñ üçün, men senden haqmı allıqma? Ketgeniñe qınalama. Üç künden keterik eseñ, ketginçi, men da seni qatıñda turayım, colğa çığarıb aşırırma”, deb, tükenin nögerine amanat etedi da, ekisi da üyge qaytadıla. Qatın, anı eşitib, bek quwanıb, qabıl aladı. Üç künnü bir biri bla bir da mardasız tatlı turadıla. Kündüz Hameril Zamannı üyünde, keçe kümüşçünü üyünde uşaş qaın közüw közüw cumuş etedi.

Hameril Zaman, keter kününü ertdenblasında kümüşçünü üyünü allına kelib: “Endi saw qal, men colğa çıqdım”, deydi.

–Nögeriñi üçkünlük colğa deri aşır, qonaqnı sıylağan fayğambarnı adetidi, deydi qatın.

–Tüz aytasa! , deb, kümüşçü da, quralıb, colğa çığadı.

Hameril Zaman arbazdan çığıb tebregenley, qıçırıq etib cılab, cumuşçu qız üyden cığadı, ızından da, qolunda bir ullu çıbığı bla, qatın çığıb, kerilib çıbıq bla urub, andan da bek cılatadı da, açıwlanıb:

–Bu almastını da quruta bar! Ma bu üynü iyesi bolub ne bu tursun, ne men turayım! Aşağandan sora cuqnu bilmeydi… Busağatdan bazarğa alıb barıb sat, andan sora qayrı barsañ da barırsa! , deydi qatın.

–Alay ese, coldan bazarğa qaytıb, sata keretme, deydi kümüşçü.

–Bazarğa qayta da aylanmayıq, men alayım, bağası nedi? , dedi Hameril Zaman.

–Sen alsañ, senñe sawğağa bereme, alıb ket, deydi kümüşçü.

Cumuşçu qızını da tüyege mindirib, barı da tebreydile.

–Qatın! Men ketdim, üyge saq bol, deb, kümüşçü üyünü allına barıb qıçıradı.

Qatın, çartlab üyden çığıb: “İgi colğa barığız!” , deb, üyge kirib, kesini colu bla erlay Hameril Zamannı üyünden çığıb, barı da köçüb ketedile. Kümüşçü, üç künlük colğa aşırıb, üyüne qaytırğa tebreydi.

–Saw qal! , deb, Hameril Zaman, qolun tutub, alğış etedi. Qatın da tüyeni üsünden saw qal deb, qolun eki qolu bla tutub, qolundan uppa etedi. Kümüşçü da ızına qaytadı.

Ol ketgenley, qatın: “Col bla barma, colsuz, cayaw colçuq bla barayıq”, deydi. Hameril Zaman, qatınnı aythanın etib, coldan burulub, cayaw colçuq bla şahardan şaharğa ötüb ketedile. Misirge ceterge cuwuqlaş hanlarında, qağıt cazıb, atasına hapar bildiredi. Haparnı eşitgenley, atası, quwanıb, toy oyun etib, caşnı allına çığadı. Anı alıb kelgen mülküne, cumuşçularına

[127]

seyirsinedile. Ariw qatının köreb, bek quwanadıla. Artıqsız da kelini ariwluğuna caşnı anası bek mardasız quwanñandı. Kelinlerin em sıylı üylerine kirgizedile. Tansıqların alğandan sora, caşnı atası Abdrahman, caşın qatına çaqırıb, hapar soradı.

Caş, üyünden çıqğanından başlab, işni başdan ayaq, bir sözün da caşırmay, atasına aytadı.

–E ey caşım, caşlıq etgensi, allay adamnı qatına barırğa da kerek tül ediñ, qan bla kirgen, can çıqğınçı, birgesine turur. Sora kesini erine ol tuqum hıyla etgen qatın senñe wa ne eterikdi? Senñe eteri da oldu. Meni senden ayar zatım coqdu, sıyınmay turğan mülkümden ber da halal innetli birewnü qızın al. Andan da ariw qız ğabarğa meni boynumadı. Kümüşçüden kelgen mülknü bir kapegine hıyanat etme, saqlab, kesine

tabdırığız. Qatın kesi başha bir üyde tursun, aña aşsuw berirge bir cumuşçu qız bereyik, andan başha qatına kişi barmasın, deydi.

Caş, köb sağış etib, atasını süyüb aythanın bilib, “tüz aytasa”, deydi. Aythanlarıça, qatınnı alıb kelgen mülkü bla başha bir üyge çığaradıla. Aña cumuşçuğa bir qızını berib, andan sora qatına can barmaydı. Hameril Zamanña qatın izleb, halisi ariw İslam degen kişini qızın aladıla da, üç kün toy oyun etedile.

Kümüşçü Gabid Şıyıh, Hameril Zamannı üç künlük colğa aşırıb, qaytıb üyüne kelginçi qatınına tansıq bolub, aşığıb cetedi. Kelib eşigin qağadı. Eyden kişi çıqmaydı. Awrubmu qalğandı deb, üyge kirse, can coq, üynü için suw bla cuğança, bir iyne coq. Qarmay barıb, qatını cathan orunduqnu tübünde cerni tübü bla colnu köredi. Colnu içine tüşüb, col bla barıb, Hameril Zaman turğan üyden çığadı. Anı alay körgenley, közleri ciltin körüb, kesini mañılayın kesi urub, saqalın cırtadı.

Tanıy turğanlay, kesin aldathanına, em artında canına carağan cumuşçu qızın qolu bla tüyege mindirib iygenine, köre turğanlay, qatını üç künlük colğa aşırğanına otda küyüb, suwda bişib, tabhan mülkünden, rıhsısından ayırılğanına keçim etalmay, çıdab bolalmay, kesi kesig öltürürge tebreydi.

Bıçağın qoluna alıb, teren sağış etedi da: “Caşda ne günah bardı… Ol cañı qanatlanñan bir göbelek, kesin otha uradı. Men da bir zamanda kesimi otha urğanem da, endi küydüm, ol da meniça küyerikdi. Bu colnu caş qazmağandı, qatın qazğandı. Üynü qağarğa soğarğa beş cüz altın bedrim dey edi, anı col qazdırğanına bergeni işeksizdi. Colnu da badırmayım, “qatın qazdan col” deb Basrağa hapar bolsun. Endi men, Misirge barıb, küyerge başlağan göbelekni otdan alırğa kerekme.

[128]

Men kesi kesimi öltürgenlikge, cer tolmaydı!” , deb, kesi kesine köl etib, sekirib turub Misirge keterge hazırlana başlaydı.

Andan mından quraşdırıb, ölküç alıb colğa ceterça bir altın alıb, qadırğa minib, colğa çığıb ketedi.

Misirge ceterge eki kün qalğanında, nasıbsız Gabid Şıyıhha entda bir qara künk eledi. Allından guduçula çığıb, bolğanın tonab, qadırın da aladıla. Aç calanñaç bolub, qara cayawlay barıb, bek qınaladı. Aqırın aqırın, qarıwuna köre cürüb, salıb bir elge keledi.

Anı tonalğanın körüb, bir qart kişi, aşatıb içirib, es cıydıradı. Eski büskü kiyimle da beredi.

Keçe qartnı üyünde qalıb, ertdenblasında kün orta zamanña Misirni bazarına keledi. Bazardağı adamla, anı cunçub kelgenin körüb: "E e, nasıbsız, uzaqdan kelgen adamğa uşaysa, bizni bay sawdügeribiz Abdrahman caşına qatın alğandı anı üyüne bar, aşarıq içerik sıyınmay turadı, ol kesi oñsuz adamğa igi boluşadı", deb, Abdrahmannı üyün körgüzedile. Ol salıb Abdrahmannı üyüne keledi. Anı azab çegib kelgenin körüb, üyge çaqıradıla. Hameril Zaman, "subhan Allah!" , deb, uçub ornundan turadı.

–Bu kimdi? , deydi atası.

–Men qatının alıb ketgen Gabid Şıyıhdı, deydi Hameril Zaman.

–Kerti alay ese, hamamğa kirgizib, sıylı kiyimle kiydir, deydi.

Hameril Zaman, cumuşçularına aytıb, hamamda cuwundurub üsüne bağalı kiyimle kiydiredi. Bağalı körüb, qonaq üyge çaqırıb, sıylaydıla. Ol, alanı alay sıylı körgenlerine ışanmay, biyağı qatın entda bir hıylağa etdire bolur deb, qorqadı. Sorğan adamlağa qalay kelgenin, colda tonalğan haparın aytadı.

–Basrağa barğan zamanımda meni da colda tonağan edile, seni mülküñ bla Misirge keldim. Sen da meni mülküm bla Basrağa qaytırsa, seni caşawuñu alğa bardırırğa meni boynumdadı, deydi Hameril Zaman. Gabid Şıyıh Hameril Zamannı can awrutub aythan sözüne razı boladı. Alay a qatınnı üsünden awuz carıb söz aytmaydı.

Abdrahman, Gabid Şıyıhnı bir canına çaqırıb, qatını da, mülkü da başha bir üyde saqlanıb turğanların aytadı.

–Entda kelişeme deseñ, kesiñ bil, meni caşım caşlıq etdi. Misirge kelgenli, tüşünüb, soquranñandı. Endi, kel, qatınıñ turğan üynü körgüzeyim, mülküñ tolusu bla qatınıñı qolundadı, deydi. Gabid Şıyıh, quwanıb, Abdrahmannı ızından barıb, qatın turğan üyge kiredile.

Qatın kümüşçüge:

[129]

–Oy, canımı tamırı, seni körür künüm barmed? ... Halal innetlim! , deb, çabıb quçaqlaydı. Gabid Şıyıh, sol qolu bla anı uzun, qara cılanña uşaş çaçından tutub barıb, üyden çığarıb:

–Ma, malğun! Uw cılan, közümden qorab ket! Meni qolum ayağım cetmez cerge bar! , deb qıstab, Abdrahmannı üyüne baradı da: “Menñe mülk kerek tüldü, mülküm sizde qalsın, colğa çaqlı bir altın berigiz”, deydi.

–Sen, bılay boldum deb, mıdah bolma, mından ağrısın da körürbüz, deydi Abdrahman.

Andan sora Abdrahman, Gabid Şıyıhnı qatına çaqırıb: “Seni adamlığıñı bildim, sen basrağa quru qaytma, meni Hameril Zamannı kiçisi Kökbota al Sabah degen qızım bardı, anı senñe bereyim, qarşçı bolmay eseñ. Hameril Zamannı toyun da, seni toyuñu da qoşub, caşım qatın alıb, qızımı da erge berib, quwanayım”, deydi.

–Men endi qatın alsam, kişi betine qarayalmazça erşini allıqma, seni qızıñ, Hameril Zamanña uşaş ariw ese, entda birew süyedi deb qorqama, ansı bek razı edim, deydi.

–Anı üçün sağış etmey al, ariwnu barı da birça bolmaydı, men kesimi qızıma bazama, ol senñe halal innetli bolluqdu, deydi Abdrahman. Gabid Şıyıh Kökbota al Sabahnı aladı. Eki toy bir birine qoşulub, talay künnü elni sıylaydıla.

Bir talay künden sora kümüşçü: “Men, Basrağa barıb, tükenimi satıb keleyim”, deydi.

Abdrahman: “Basradan qatınıñı ızından kelgeneñ, endi, quru qaytmay, qatınıñı ala bar, andan sora, süyseñ, anda, süyseñ, mında gururs a”, deydi. Kümüşçü Gabid Şıyıh, Kökbota al Sabahnı alıb, Basrağa keledi. Sansız sanawsuz mülk da keltiredile. Toy oyun etib, halqnı cıyıb, sıylaydı. Bir biribla bir da mardasız tatlı caşağandıla. Misirge da qonaqğa kele turğandıla. Qatın qazğan col Basrada entda oyülmay turadı, deydile.

Caş bla Patçah

Ertde zamanlada bir qaralda bir patçah bolğandı. Bu patçah asker qulluqğa üydegili bolmağan caşlanı alğandı. Asker caşlanı içinde birin ayırıb bek carathandı. Ol caş bla uwğa köb cürügendi. Har uwğa barğanı sayın colu da bolğandı: ne kiyik, ne qanatlı öltürmeyin qaytmağandıla.

Bir colda, bu caşnı da birgesine alıb, patçah uwğa çığadı.

[130]

Ertdenden iñirge deri aylanıb, arıb, aç da bolub, iñirde üyge qaytadıla. Qaytıb kele, ekisi da col eki canına ayırılğan cerge cetedile. Patçah, quru qaythanlarına cüregi qıynala, cöñerine aytadı: “Sen sol canına barğan col bla bar, men da oñ canına barğan col bla barayım. Çınçıq da bolsun, tübegenni atıb, qalağa alıb barırğa!” Patçah oñ canına ketedi.

Bu buyruqğa boysunub, patçahnı cöñeri sol canına barğan col bla ketedi. Çegetni içi bla ketib barğanlay, terekni butağına qonub turğan bir kögürçünnü köredi. Ol kögürçünnü ariwluğundan, anı atarğa közü qıymaydı, alay bolsa da atadı da, qanatçığına oq tiyib, caşnı allına tüşedi. Sora alıb kögürçünnü başın sılaydı. Bu közüwde kögürçün adam til bla söleşib aytadı: “Sen meni patçahha körgüzme, turğan üyüñe eltib, tereze tübüne salıb qoy”.

Caş bu kögürçünçük aythança etedi.

Caş, eşikge çığıb, bir talay zamanı aylanıb, kelib üyge kirse, üynü içi ariw casalıb, duniyada bolmağança bir ariw qız da üyde tura. Caş bek seyir, tamaşa boladı, es cıyıb: “Sen qaydan çıqdıñ?”, deb sorsa, qız aytadı: “Meni anam, menñe açıwlanıb: “Üç cılnı kögürçün bolub aylan!”, deb qarğağan edi. Bügün sen üyüñe keltirgen zamanda üç cıl tola edi. Sen eşikge çıqğanıñda, men da adam ornuma keldim.”

Caş qızını aladı. Qız aña aşatadı, içiredi, catdırıb cuqlatadı. Kesi ol keçe tañña bir küyüz soğub çığadı. Ol küyüznü üsünde bolmağan surat qalmağandı. Ertdenbla bu tişirıw aytadı erine: “Sen, bu küyüznü alıb, bazarğa bar, kim ne bağa berse, aña berib qoyarsa!” deydi. Anı bla eri küyüznü alıb bazarğa ketedi. Halq ariw küyüznü üsüne basınadı. Alay bolsa da patçahnı bir özrü, küyüzge ullu bağa berib, alıb ketedi, eltib patçahha beredi.

–Bu küyüz seni qalañda tururğa carawlu küyüzdü! , deydi. Patçah, küyüznü körüb, bek ullu seyir tamaşa boladı.

–Sen bu küyüznü qaydan aldıñ? , deb soradı.

–Seni süygen asker caşıñdan ağlanma.

–Bar da ol küyüznü qaydan tabhanın bilib kel! , deb ciberedi özürnü.

Özür biyağı bazarğa baradı. Ol keçe wa biyağı qız, andan da ariw bir küyüznü soğub çığıb, biyağı erinden bazarğa ciberedi. Özür, izley kelib, biyağı caşnı qolunda küyüznü körüb, satı baladı. Sora soradı: “Bu ariw küyüznü kim soğadı?” , deb. Caş, burdurmay, aytadı:

–Anı wa meni üy biyçem soğadı, ol keçege bir küyüz soğadı.

Bu haparnı özür barıb patçahha aytadı. Sora patçah

[131]

özürnü, caşnı çaqır da kel deb, ciberedi. Özür, caşha barıb, üynü eşiklerin qağadı. Caş içinden: “Kel, kim eseñ da!”, deb tawuş etedi. Özür, üyge kirib, ol tişırıwnu körgeninde, tili artına ketib, cuq da aytalmay, qaytıb ketedi.

Sora barıb patçahha aytadı: “Caşnı üyünde tişırıwnu körgenimde, cunçub, tilim artına ketib, cuq da aytalmay qaytdım”.

Patçah, özürnü hılıkke etib: “Sen erkişi tüyülmüse?! Tişırıwnu körgenley, qalay oysurab qaldıñ! Bar, caşnı çaqır da kel!” , deb, qaytarıb ciberedi. Özür barıb, bu col üyge kirmegenley, caşnı eşikden tawuş etib çaqıradı. Sora caş salıb patçahha baradı.

Patçah: “Alan, sen bizni da toyuña da çaqırmağanlay, qatın alıwuñ qalaydı?” , deb naqırda etedi. Caş, biraz cunçuyaraq da bolub: “Meni sen bilmegen nem bardı! Üy biyçem küyüz etib, anı satıb, toyğa hazırlana turabız, hazır bolsaq, sizni da çaqırlıqma”, deydi.

Patçah bılay aytadı: “Meni patçahlığımı içinde sizni toyuğuzğa bolurça bir zat bar bolur!”

Patçah, kesi başçılıq etib, toyların quwraydı. Qonaqla barı cıyılalla, olturalla, patçah da tamada ornuna olturadı. Bılayda kelini da toy barğan cerge keltirelle. Patçah, kelini ariwluğuna asırı esi ketgenden, qolunda uşhuwur aşay turğan çançhısın quru stolğa çançadı. Sora kesi da, köb olturmay, qalağa ketib qaladı.

Endi patçahnı esine allay aqıl tüşedi: caşnı öltürüb, qatının kesine alırğa. Caşnı ekinçi kün qalağa çaqırtadı da, sora caşha aytadı: “Sen ol cerge, ol cerge barıb, qartnı caş etgen bir suw bardı, andan alıb kel!”

Ol suwğa barıb a ızına kişi qaytalmağandı.

Caş, mıdah bolub, üyge keledi. Sora qatın, erini mıdah bolğanın esleb: “Nek mıdahsa?” , deb soradı. Eri aytadı patçahnı aythanın.

Qatın:

“Mıdah bolma da, cat da cuqla!”, deb, erin catdıradı.

Kesi catmay, erin colğa hazırlaydı. Ertdenbla caş colğa çığıb ketedi.

Köb qıyınlıqladan qutulub, suw da alıb, qaytıb keledi. Patçah qartnı caş etgen suwnu alıb kelgenine quwanadı, caşnı saw qaythanına wa qınaladı.

Patçahnı qayda ne bolğanı cazılğan bir ullu kitabı boladı. Anı alıb qarab başlaydı. Sora em artında qağıtda oquydu: “Duniya başında Sawat Çuda deb bir zat bardı, anı qayda bolğanın kişi da bilmeydi, ne bolğanın da kişi da bilmeydi. Anı izleb ketgen saw qaytmaydı”.

Sora patçahnı kölüne keledi: endi men munu arı iyeyim, andan marca boğayed saw qaytmasa!

[132]

Sora caşnı çaqırtadı: “Sen tambla colowçu bolasa, duniyanı başında qaydağısın da kişi bilmegen Sawat Çuda deb bir zata bardı, maña anı alıb kel. Alıb kelmeseñ, başıñı keserikme!” , deb qoyadı.

Caş, mıdah bolub, qaytıb üyüne keledi. Sora qatını, allına barıb: “Nek mıdahsa?”, deydi.

–Patçah bıllay buyruq berib cibergendi! , deb, caş haparın aytadı. Qatın caşha içiredi, aşatadı da tınçaytadı, kesi wa ol keçe catmay colğa hazırlaydı.

Sora ertdenbla caşha bir cancawluq bla bir qıppa beredi da bılay aytadı: “Ma bu qıppanı, colğa çıqğanlay, allıña at, sora ol qayrı barsa, arı bar. Kimde qalsañ da, bet qol cuquğanlay, kesiñi cancawluğuñ bla sürt bet qol, başha cancawluq bla sürtme, andan arısın kesiñ körürse”.

Caş, colğa çıqğanlay, qıppanı atadı. Qıppa töñereb, caş da anı ızından baradı. Köbmü bardıla, azmı bardıla, sora bir kün çegetni içinde bir ullu talada bir qalağa baradıla. Qıppa, eşikden kirib ketib, tas bolub qaladı. Caş da kirib baradı. Kirib barsa, üynü içinde bir qız. Qızğa caş künaşhı beredi.

Qız sora caşdan hapar soradı: “Ne aylanasa, ne cürüyse?” , deb.

–Men colowçuma, alğa aşat, içir da, andan sora hapar sorursa! , deydi caş.

Qız, ol birsi üyge kirib, anasına bılay bılay deb hapar aytadı. Sora anası kelib caşha aşatadı, içiredi, orun salıb, tınçaytadı.

Ertdenbla caş orundan turadı. Qız, taz, qumğan, sapın, cancawluq alıb kelib, caşnı betin qolun cuwduradı. Qolun betin cuwub boşağanlay, qız cancawluqnu uzatadı. Sora caş:

“Saw bol! Kesimi cancawluğum bardı!” , deb, kesini cancawluğun alıb, qolun betin sürtedi. Bu közüwde qız qıçırıq etib anasına çabadı. Sora anası kelib: “Balam, saña bu cancawluq qaydan çıqğandı?”, deb soradı. Bılayda caş üy biyçesi bergenin aytadı. Ol zamanda qatın: “Mından alda üç cılnı men, qızıma açıwlanıb, üç cılnı kögürçün bolub aylan, degen edim da, ol kögürçün bolub ketgen edi. Endi sen meni küyewüm bolduñ!”, deydi. Bılayda caş nek aylanñan haparın aytadı.

Sora qatın aytadı: “Sawat Çuda men eşitgen, men bilgen zat tüldü, alay bolsa da, men duniyanı başında bir canıwarnı barın cıyıb sorayım”.

Alay bla qatın canıwar bolğannı cıyadı da soradı: “Siz aylanñan, cürügen cerde Sawat Çuda deb eşitgenigiz bilgenigiz?”, deb, alay a kişi körgenme, bileme deb aytalmağandı. Dağıda soradı: “Canıwarlada kelmey qalğan barmıdı?”

[133]

–Bir qart ashaq maqa kelmey qalğandı, deydile. Bılayda qatın aytadı: “Ol maqanı alıb keligiz!”

Barıb maqanı alıb kelelle. Biyağı qatın maqağa soradı: “Sawat Çuda deb körgeniñ, bilgeniñ barmıdı?”

Bılayda maqa: “Bileme”, deydi.

–Alay bolsa, meni küyewüme körgüz! , deydi qatın.

Sora caş, dariy qolcawluğun alıb, aña qart maqanı salıb, colğa tebreydi. Bıla, kim biledi, nellay bir zaman baralla. Bir zamanda teñizge cetelle. Sora maqa: “Endi meni cerge sal da közleriñi qıs!”, deydi. Qısadı caş közlerin. Ol zamanda maqa caşnı teñizni ol bir canına alıb ketedi. Caşha: “Közleriñi aç!” deydi. Sora maqa, caşha aylanıb, bir cayaw colnu körgüztedi.

–Endi ma bu cayaw colçuqnu bar, talay zamandan çegetni içinde bir ullu talada üyle körürse. Nasıbıñ bolsa, kişi körmegenley barırsa, kişi körse wa, sen saw qutulalmazsa! , deydi.

Bılaydan caş ketedi. Maqa da qaytadı ızına. Caş talay künnü baradı, sora üylege cetedi. Sarsa üylede kişi da coq. Sora üyge kerib buğadı. Bir zamanda at ayaq tawuşla kelelle. Olsağat üyge on qart adam kiredi. Üsleri başdan ayaq sawut bolub. Sawutların har kim teşib orunlarına tağadıla.

Sora stolnu qatında şindiklege olturub, Sawat Çudağa: “Sal aşarıq!”, deb buyruq berele. Olsağatdan stolnu üsü har türlü aşarıqdan, içerikden toladı. Bu adamla aşab içib boşayla. Sora biyağı Sawat Çudağa buyruq berele: “Endi cıy!” , deb. Olsağatdan barısı cıyıladı. Bıla da atlarına minib ketelle. Bu adamla ömürden beri amanlıqğa cürügen adamla boladıla.

Ala ketgenley, caş çığadı da: “Sawat Çuda, men da colowçuma, bir qabarıq sal!”, deydi. Sora biyağı stolnu üsü har türlü aşarıqdan toladı.

–Kel kesiñ da, Sawat Çuda, aşarıq iyesi bla tatlı boladı! , deydi caş.

–Saw bol! , deydi Sawat Çuda. – Bıla meni alıb kelgenli, eki cıyırma cıl boladı. Men bılağa allay bir cılnı qulluq etgenimde, maña ala “saw bol” da demegendile.

Sora caş, aşab içib boşab, Sawat Çudağa: “Saw bol, endi cıy!”, deydi. Har barı olsağat cıyıladı. Sora caş aytadı nek kelgenin.

Sawat Çuda bılay cuwab beredi: “Men bu adamlağa qulluq etgenli 40 cıl. Saw bol deb bir künnü aytmağandıla. Endi men seni aythanıñı eterge hazırma. Seni bla keteyim”.

–Men seni nek körmeyme?

–Men körünürge bolluq tüyülme adamğa, sen izlegen atnı wa tolturluqma, deydi Sawat Çuda. Bılaydan ekisi da çığıb ketelle.

[134]

Bara turub, ekisi da teñizge cetelle. Sora Sawat Çuda aytadı: “Men bir keme izleyim. Biz ol keme bla barsaq, teñizni arasında ullu ayrımkan bardı, ol ayrımkanda tohtarsa. Sora men alayda ullu aş üyle, qonaq üyle, kemele tohtarça, portla işlerme. Köb keme, alanı körüb, alayğa qaytırla. Sen qonaqbay bol alağa. Sora qonaq üylege elt, maña ne buyruq berseñ, men anı toltururma. Andan arı ala senden meni tilerle, sen unama berirge, ala satı alıqlarını içinde bar rıhsıların berirle, berme, bir da qoymazla, qadalırla. Ol zamanda sen alağa alay ayt: “Sizni bir sıbızğığız, bir ullu bıçağığız, bir dawurbazığız bardı, alanı bersegiz, berirme”. Közleri maña qarab, sen aythan zatlanı saña berirle. Ol zamanda sen, kemeñe minib, teñizge çıq. Sıbızğını küçü alaydı: anı soqsañ, kemeni içi askerleden tolub qaladı, sawutları sabaları bla. Dawurbaznı qaqsañ, oq qallay bir kerek bolsa da tabıladı. Ullu bıçaqnı silkseñ, askerleriñ caw bla qazawatha çığadı. Men a üç künden seni ceterme, meni qayğılı bolmay bar!”, deb, ışandıradı.

Sora bu caş, Sawat Çuda aythança etib, çığıb ketedi. Üç künden caş Sawat Çudağa: “Keldiñmi?” – dese, “Qayğırmay bar, men seni blama”, deb tawuş etedi.

Sora, bıla patçahnı çegine ceterge, patçah askerlerin qazawat hazırlıqğa saladı. Caşnı kölüne bılay keledi: “Men Sawat Çudanı da alıb, bıllay bir asker da alıb kelgenime patçah quwanır”, deb.

Bılayda patçahha cuwuq baradı caş. Patçah, askerlerin alıb, caşha qarşçı çığadı. Caş bılayda keleçi ciberedi patçahha: “Men qazawat eterge kelmegenme, aythan buyruğuñu tolturub keleme!”, deydi. Alay bolğanlıqğa patçah mıña iynanmaydı. Bılayda qazawat başlanadı. Eki asker da ayasuz sermeşedile. Caşnı askerleri az bolsa, caş sıbızğı soğadı. Biyağı askerle köb boladıla. Alay bla patçahnı askerlerin horlaydı. Patçahnı da öltürüb, askerlerin horlaydı. Patçahnı da öltürüb, askerlerin kesini askerlerine qoşadı. Sora halq caşnı keslerine patçahha ayıradı. Üyüne barsa, qatını hapar aytadı: “Sen ketgenley, patçah maña keleçi iydi, caş andan qaytırıq tüldü, maña kelsin!”, deb. Men unamadım. Ol zamanda meni patçah zor bla eltirge umut etdi. Men a, kögürçün bolub, uçub ketdim. Sen kelgeniñde, üyübüzge qaytdım.

Caş, barıb, üy biyçesini adamların qalasına alıb keledi.

Alay bla, quwanıb, caşab qalıb ketelle.

Alaber bla Emegenle

Ertde ertde (ertdegilile beri kelginçi, biz arı barmayıq) Qasay han caşağandı. Anı üç caşı bolğandı: eki ul-

[135]

lusu keslerin aqıllığa sanağandıla, gitçe caşnı atı Alaber bolğandı, anı santguntha sanağandıla.

Qasay hannı baçhasında bir alma terek ösgendi. Ol terek çar cılına eki alma bergendi. Ol almalanı aşağan çırt ölmey caarıq bolğandı. O almalanı wa, bişer bilmez, kim ese da kelib, alıb ketib turğandı.

Qasay hannı caşları ataları bla onowlaşadıla. Qasaynı ullu caşı bir keçe almalanı saqlarğa ketedi. Tañ aratğa cuqlab qaladı. Cuq da körmey, üylerine keledi.

Bir cıl ozğandan sora, ortançı caşı saqlarğa baradı. Ol da, ullu qarnaşıça, cuqlab qalıb, hanña cuq da körmedim deb baradı.

Üçünçü kere gitçe caşları ketedi terekni saqlarğa. Keçeni keçe uzunu, köz qısmay, saqlab turadı. Tañ ata, caş cuqlay tebregenley, bir cıpçıq, bolğannı kündüzça carıtıb, uçub kelib, ol terekge qonadı. Almalağa olsağatlay uzaladı. Olsağatlay caş, sermeb tutama deb, quyruğundan bir tügün üzedi, çıpçıq da uçub ketedi.

Han, ol tüknü da alıb, bir bilgiçni çaqırtıb, soradı.

–Ol çıpçıqdan sıylı can duniyada coqdu, ol alayda, alayda, ol suwnu tuwra ortasında caşaydı, deb, anı haparın aytadı hanña bilgiç.

Hannı eki ullu caşı, atlağa da minib, colğa çığıb tebreydile. Sora gitçesi da tileydi, meni da ala barığız deb. Anı aythanın qulaqğa da almaydıla: sen telise, ornuñda tur deb, kesleri ketib qaladıla.

Üç kün ötgenden sora, Alaber, bir arıq atha igi qarab, anı semirtib, alanı ızlarından cetedi. Sora qarnaşları aytadıla biri birine:

–Da kelsin, kesin tıyalmay ese. Atlarıbızını küterge carar.

Bara bara bir üç ayırılğan colğa cetedile. Bir taşnı qatında bir kişiçik süyelib tura seki bir qarış, saqalı miñ qarış. Ol kişiçik aytadı qaysı col ne bolğanın, qayrı eltgenin: “Orta col bla barsañ, atıñ, kesiñ da ölgen eteriksiz. Oñ canındağı col bla barsañ, atıñ öllükdü da, kesiñ qaytırıqsa. Sol canındağı col bla barsañ, kesiñ ölükse da atıñ qaytırıqdı”, deydi.

Alaber, bir kesek sağış da etib, orta col bla ketedi. Bara barıb bir qızıl elge tübeydi. Qızıl elni adamı da, ceri da, kögü da qızıl bolğandıla. Sora caş ol elde caşağan bir qartha tübeydi, hapar soradı. Qart, cılab, hapar aytadı: “Qızıl Fuk, suwnu başın tıyıb, elge suw iymey turadı. Har iñir sayın bir qız alıb barsaq, olsağatda suwnu iyedi. Ol közüwde alalğan aldı, alalmağan da qaldı. Ol Qızıl Fuknu altı başı bardı!” , deb, kişiçik ağlından da bek cılaydı.

[136]

Alaber, Qızıl Fuknu qalasına barıb, eşigin aça tebregenley, bir qız çığıb, qıçırıqdan alıb cılaydı: “O, kirme, kirme, sawdan tulq eterikdi!”

Alay bolsa da, Alaber, kirib barıb, aşarğa ne bolğanın, kesini üyündeça, erkin, tawkel soradı. – Da ma, aşarğa üyde Qızıl Fukga bişirilgen palaw bardı. Toyarıqsa, bar da aşa, deydi ol qız. Alaber altı uwanıqdan etilgen palawnu etin, süyegin da aşab boşağanlay,

Qızıl Fuk cerni da, köknü da tebrendire kiredi. Alaberni körüb: “Sen kimse? Atıñ qalaydı?” , deb sordu.

–Men Alaberme. Qasay hannı caşı! , degenley, Fuk bir da bir bek qorqadı.

–Sen tuwğan kün cer qımıldab, kök küküreb, bolğanı suw alıb, qayala oyulub, alay bolğandı, deydi Fuk.

Keçeni keçe uzunu Fuk cuqlamay çığadı, aña can qorquw kiredi. Ertdenbla Alaber da, Qızıl Fuk da tüyüşürge hazırlanadıla.

Bılayda Alaberni atı tillenib aytadı: “Alaber, sen Qızıl Fukga birinçige atmağa qoy. Ol athan sağatda men örge sekirirme. Anı sadaqları senñe tiymey, tübübüz bla ötüb ötüb, cerge cerge tüşerle da barırla”. Alaber atı aythança etdi.

Sora Alaber, bir kere sadaqnı tartıb, altı başlı Qızıl Fuknu öltüredi. Elge suwnu boşlaydı. Ol kün Qızıl Fukga berilgen qıznı da başına boş etedi da, aña bılay aytadı: “Men ızıma qaytırğa, hazır bolub tur, birgeme ala keterikme.” Alay aytadı da caş coluna ketedi.

Bara barıb, endi bir kök elge türtüledi. Bu elni adamı da, ceri da, kögü da kök bolğandıla. Sora caş ol elde caşağan bir qartha tübeydi da hapar soradı.

Qart aña hapar aytadı: “Kök Fuk oneki başlıdı. Ol suwnu elçilege bermeydi, ala har iñir sayın Kök Fukga bir qız eltib turadıla, suwnu elge boşlatır üçün”.

Bılayda da Alaber Kök Fuknu öltüredi da halqğa suwnu erkin etedi. Kök Fukdan kutharan qızına da: “Men ızıma qaytıra, hazır bolub tur, birgeme ala keterikme”, deb, coluna ketedi.

Bara barıb, ullu suwnu cağasında börülege, ayülege, aslanlağa, qaplanlağa tübeydi. Alaberni atı alağa soradı: “Siz çeget canıwarlasız, çegetlede tururğa kereksiz. Bılayda wa kimni üyün saqlaysız?” Ala olsağatlay oğuna çegetlege, tawlağa siñib ketedile.

At, beri aylanıb, biağınlay tillenib, Alaberge adamça söleşib aytadı: “Meni qırq tört siñirim bardı. Alanı qızdırırğa kerekdi. Men cüzüwçü at tülme da, batılıb keterikme, siñirlerimi bek qızdırmasañ. Biz izlegen çıpçıq ol üynü şorbatında turadı”.

[137]

Alaber atnı siñirlerin igi qızdıradı at, uçub barıb, suwnu ortasında turğan üynü şorbatından çıpçıqnı alıb, qaytıb tüşedi.

Çıpçıq da cırlay cırlay, ala kök elge cetdile. Kök elni adamları cıyılıb, toy etdile. Ol Alaber acaldan qutharğan qızını da keregin cıyıb, üsüne başına qarab, caşha qoşub, aşıradıla.

Köb mıçımay ala qızıl elge cetdile. Anda da toy etiledi. Qızıl elçi qızını da alıb, cıyın entda uzaq colğa atlanadı. Barı da bara barıb, ol üç ayırılğan colğa cetedile. Alayda wa ol eki qarnaş, qaysı col bla barırğa bilmey, entda sağışlı bolub, sirelib tura. Alaberni körgenlerinde, ala aña zarlanadıla.

Alaber eki qarnaşına eki qızını beredi. Bara barıb, colda susab boladıla. Bir quyüğa tübeydile. Alay a suw bek az bolub, çelek bla alalmaydıla. Sora Alaber suw alırğa quyüğa kesi tüşgeninde, zarcürek qarnaşla cetib cıcımnı kesedile da, Alaberni quyüda qoyüb, qızlanı zatnı da alıb, ketib qaladıla. Alaber quyünu içinde turğanlay, alayğa talay küpse keledi. Ala, suw çığarabız deb, es taşlab turğan Alaberni çığaradıla. Bir zamanda Alaber esin cıyadı. Ol, üyüne ketib bara, colda bir sadaqaçığa tübeydi. Kesini kiyimlerin sadaqaçığa beredi, anıqılanı kesi kiyib ketedi.

Üylerine barğanında, toy etile tuğranın köredi. Cañız çıpçıq şoş, cırlamay turğandı. Sadaqaçını körgeninde, ol cırlab tebreydi, quwançı içine sıyınmaydı.

Sadaqaçı hanña aytadı: “Men Alaberme!” Emegenleni qulaqların hurcunundan çığarıb hanña körgüzedi. Han, açıqlanıb, eki caşın da öltürürge buyruq beredi. Alaber unamaydı. “Ketsinle, menden uzaqda caşasınla!”, deydi ol.

Caşla ketgenley, çıpçıq, awdan çığıb, bir ariw qız türsünñe kiredi da qaladı. Ol qızını Alaberge aladıla da, toy oyun ete turğanlay, qızını atası sansız sanawsuz askeri bla keledi da aytadı: “Elni cer bla teñ eterikme. Ol qızını alıb kete bilgen meni qatımda da kesin bir körgüzsün”. Alaber barıb, cigitligin körgüzüb boşağanında, qızını atası han aña aytadı: “Endi ekibiz da cuwuq bolduq”. Alay aytıb, askerin da alıb, qaytıb ketedi.

Halal Somla

Ertde ertde, bek ertde bir bay hannı bir ariw qızı bolğandı. Künleni bir kününde han, calçı caşına açıwlanıb, beş cıl işlegen haqın bermey, aşağanına tergeb: “Qarnıña aşağansa”, deb qıstağandı. Barın da körüb

[138]

turğan qızı: “Atam, ol carlı caşnı haqın da bermey, uruşub nek qıstadıñ?”, degendi.

Sora bay qızına da açıqlanadı: “Sen calçını cazıqsındıñ, carlı caşarğa süye bolursa”, deb, mırtazaqların çıqırıb: “Munu eltib elni qıyırında bir carlı caşağan üynü qatına atığız da keligiz!” , deb buyuradı. Ala da, qızını alıb barıb, elni qıyırında bir cer üyçüknü qatında qoyüb ketgendile. İñir qarañı zaman bolğandı. Qız, qorqub, qayrı barırğa, ne eterge bilmey, ol cer üyçüknü eşigin qaqğandı. Üyden atası qıstağan carlı caş çıqğandı. Qız aña haparın aythandı. Sora ekisi üylenib, birge caşaw etib başlağandıla. Qızını cüzüklerin, sırğaların satıb, anı bla biraz keçinñendile.

Andan sora caş iş izley ketgendi. Barıb barıb, uzaq elde bir bayğa işge caraşhandı, maçlı bolub üç cıl işlerge söz bergendi. Bay sorğandı: “Calıña üç halal somu alasa, ogese onbeş haram somu alasa?”

–Üç halal som alama, degendi caş. Sora cılı cetib, caş calın alğanında, bayğa: “Üyüme eltib keleyim”, deb tilegendi. Bay aythandı: “Men alay arı barama da, bere kelirme”.

Alay aytıb, üç somun alıb ketgendi. Bara barıb, bir elde bazarğa qaythandı, calçısını açhasına bir küzgüçük satıb alğandı, dağıda bara barıb bir başha elde, bir bayda qonaqda qalğandı. Ertdenbla turğanında, baynı qızı küzgü ornuna çelekde suwğa qarab çaçın taray tuğranın körüb, ol küzgüçüknü körgüztgendi.

Sora qız quwanıb, seyir tamaşa bolğandı. Alada küzgü bolmağandı. Qız, atasına barıb: “Munu bağasına ne dey ese da, berib, maña alıb ber”, deb tilegendi. Atası da, ol kişiden tileb, ol da satarğa unamağança etib, em ahırında üç tümen altın açhağa sahtandı. Andan sora bay barıb carlı caşnı qatınına ol açhalanı bergendi. “Eriñi bir cıllıq haqıdı, endi eki cıldan kellikdi, bılağa üy işletsin deb iygendi”, degendi da ketgendi.

Bay ızına kelgeninde, caş hapar soradı. Bu da: “Tura edi tınç esen”, deb qoyadı. Caş ketgenli, qatını caşçıq tabıb tura edi. Bay, anı aytmay, caşırıb qoyadı.

Tura turub, biyağı caşnı ekinçi cılı cetgenley, entda üyüme cetib keleyim degeninde, bay, iymey: “Men bere kelirme”, deb, açhasın alıb, colğa çığadı.

Bara barıb, bir elde bazardan caşnı üç somuna kiştik satıb alğandı. Barıb barıb, dağıda bir başha elde bir bayda keçe qalırğa qayıtadı. Sora munu allına uşhuwur sal-

[139]

ğandıla da, qollarına qazıqla alıb, üçewlen tögeregine süyelgendile.

Bay, qorqub: “Ne etesiz?”, deb sorğandı. Ala aythandıla: “Çıçhanla aşarğa qoyarıq tüldüle”.

Alay a bu, iynanmay: “Qayda, qazıqlarınğızını atçığız”, degendi. Qazıqlanı bılay athanlaylarına, tört canı çıçhandan tolub, uşhuwuruna çabışhandıla.

Bay, olsağatdan maşokdan kiştikni çığarıb, üy tübüne iygendi. Kiştikçik erlay çıçhanlanı barın soylandırğandı. Anı körüb, ol qonaqbay bay kiştikni tilegendi: “Kesi tarhtan bir altın bereyim”, deb. Qonaq da ho deb, kiştikçikni kesini awurluğu teñli altınña berib, coluna ketgendi. Sora barıb barıb, carlı caşnı üyüne cetgendi. Barsa, carlı caşnı qatını ol cer üyçüknü ornuna bir biri başında, qalalaça, üy işletib, caşçığı da cañı cürüb başlab tura.

Bu da: “Ma, bu açhalanı eriñ iygendi, endi kesi da bir cıldan kellikdi, mıña rıshı, mal qurasın degendi”, deb, qatınña altınlanı berib, ketib qalğandı. Qaytıb kelgeninde, caş çabıb hapar sorğandı. Bu da biyağınlay: “Tura edi tınç esen, iygen açhaña quwandı, salam ayta edi”, deb qoyğandı.

Üç cılı cetib, caş eli, üyü taba ketgendi. Ketib bara, ızından bir kişi cetgendi da birgesine kelgendi, çırtda söleşmegendi. Caş: “Nek söleşmeyse?”, deb sorğanında, ol: “Men boşunağa söleşmeyme, üç aqıl söz üreteyim, üç som bere eseñ”, degendi.

Caş, bolsun deb, üç somun bergeninde, ol kişi aythandı: “Birinçi cöñeriñe haramlıq tutma. Ekinçi keçe tüzde qalsañ, qulaq içinde qalma. Üçünçü işni artın bilginçi, ceñillik etme!”

Sora anı bla caşnı ozub ketib qalğandı. Caş, bara barıb, colda üçewlenne tübegendi, ala bla, cöñer bolub, bara barğandı. Bek issi kün bolğandı da, susabdan ölürge cetib, bir quyüğa tübegendile. Sora, sen tüş, men tüş degendile da, caş: “Men tüşeyim”, deb, quyüğa (qutuqğa) tüşgendi. Tüşse, anı tübünde adam süyekleni körüb, qorqub,

tögeregine qarab, bir canında bir ullu teşik körüb, arı kirgendi. Kirse, anı içinde bir dorbun, anda bir ariw qız, bir ullu maqa, bir caş körgendi da, salamlaşhandı.

Sora caş, ekisine da közüw qarab: “Cüregiñ qaysısın süye ese, ol ariwdu”, degendi.

Olsağatlay olturub turğan caş, sekirib örge turub, munu quçaqlağandı, sora qamasın sermeb alıb, ol qızını

[140]

başın üzdürgendi. Alayda ol carlı caşha haparın aythandı:

–Bu qızdan qaçıb, cerni teşigine kirgenimde da, ızımdan quwub kelgendi, meni al deb, men a andan ese ol maqanı da allıqma. Ol baş süyekleni köremise ala barı da qız ariwdu degenlerinde, başların üzüb barğanma, endi sen meni başıma boş etdiñ, ol altından alalğanıñı al, deb, bir altın qalawnu körgüztgendi. Caş bolğanın aladan tolturğandı, başında cöñerlerine suw iygendi, kesi da çıqğandı da, alağa haparın aythandı, ızı bla altınların quyğandı, bir kesegin caşırırğa da izlegendi, alay a satıb ağlan sözü erlay esine tüşüb, altınlanı barın da ortağa qotaradı, teñ üleşedi.

Ketib bara, keç bolub, bıla keçe qalırğa bir cerde tohtaydıla. Carlı caş aytadı: “Keligiz, sırtda qalayıq!” Alay a cöñerleri, unamay, qulaq içinde qalğandıla, bu wa sırtda qaladı. Keçe bir ullu ırhı kelgendi da, coluwçu cöñerlerin alıb ketgendi…

Bu caş a kelib kelib eline cetedi. Satıb ağlan üç sözümü ekisine tübedim deb, sağış etgendi. İzleb cer üyçügü bolğan cerge barsa bir ullu üy, arbazı bawu caraşıb, bir baynı stawatı. Seyirsinedi, keçe bolğanı sebebli, sorurğa kişi körmey, terezeden qaraydı. Qarasa, üynü içinde kesini qatını, arı beri çabıb, omaq kiyinib, cumuş etib aylana, eki üç cıl bolğan caşçıq da üy tübünde oynay. Sora caş, men ketgenley, meni tişirıwum başhağa erge barıb, bay bolub, sabiy da tabıb turadı deb, açıwlanadı alay a satıb alğan sözü esine tüşüb, sabır bolub, üyge kiredi.

Qatını, quwançallı bolub, çabıb munu quçaqlaydı. Caş hını bolurğa izlese da, qatını munu, erlay omaq kiyindirib, qonaq üyge eltedi. Kirse: ullu üy tolu qonaqla, aşay içe, qayın atası da, bu calda turğan bay da mında. Qızını atası, mıña çabıb, iynaq quçaq boladı, köb ariw sözle aytadı.

Ol bayım a beri qalay çıqdı deb, caş seyirsinedi. Sora bay, caraşdırıb hapar aytıb, caşha bolğannı añılatadı. “Tüzün aytsam, sen ketib qallıq ediñ da, anı üçün caşırıb turğanma,

sora sen ceñillik etib, qatınıñı öltürüb qoyma deb, senden alğa kelgenme. Izıñdan cetib, üç aqıl söz sahtan kişi da men edim, saña kesimi tanıtmay ketgen edim ansı", degendi.

Da bek tatıwlu aşab caşab qaldıla deb, haparları entda da aytıladı. Anı körmegenim kibik, kesim alay ölmeyim.

Aq Eçkiçik

Ertde ertde bir elde bir qart kişi caşağandı. Anı üç qızı bla bir caşı bolğandı.

[141]

Ol qart kişi, awrub öle başlağanında, caşın çaqırıb, bılay osiyat etgendi.

–Caşım, egeçleriñi kim tiley kelse, aña ber da barmağa qoy, tıyma!

Ataları ölgenden sora, bir keçe, qızla da, ol caş da olturub turğanlay, "Heyt!", deb bir qıçırğan tawuş kelgendi. Caş çığıb qarasa, bir ayü kelib tura.

–Ullu egeçiñi tiley kelgenme, degendi ayü. Caş qıynalğandı, alay bolsa da ne eteri kedi, atamı osiyatı bardı, "qızlanı tiley kelgenden tıyma", deb, degendi da, tamada egeçin kiyindirib, ayüge bergendi da cibergendi.

Ekinçi iñirde da "Heyt!" , deb birew qıçırğandı. Caş çığıb qarasa bir börü kelib tura.

–Ortançı egeçiñi tiley kelgenme, degendi börü.

Caş aña da qıynalğandı. Alay bolsa da, atasını osiyatın buzalmağandan, ortançı egeçin kiyindirib, körüge bergendi da iygendi.

Üçünçü iñirinde, caş kiçi egeçi bla olturub turğanlay, biyağınlay, "Heyt!" degen tawuş kelgendi. Çığıb qarasa tülkü kelib tura.

–Men gitçe egeçiñi tiley kelgenme, degendi tülkü.

Caş, egeçin tülküge berirge közü qıymay, mıdahlanñandı, alay bolsa da, atasını osiyatından çığarğa bolmay, qızını kiyindirib, colğa hazırlab, tülküge berib cibergendi.

Üyde cañız kesi qalıb, caş caşay caşay turğandı. Bir talay zaman ketgenden sora, caş:

–Cazıq egeçlerimi kelgen kelgenñe bedrim da iydim. Tabayım da, aşawları caşawları qalay ese da, bir körüb keleyim, deb, atın başın caraşdırıb, soruwlay, izley cayılğandı.

Bara barıb, uzaqda bir elni körgendi. Ol elge barıb, bir ız col tüzetalsam deb, bara turğanlay, allına bir aq eçkiçik çıqğandı. Qaydan acaşıb aylanñan maldı deb, caş

ekçiden canlab ozarğa umut etgendi, alay a eçkiçik iyerge unamağandı, atını ayaqlarına çırmalğança etib, atlarğa qoymağandı. Arı burulsa arı baradı, beri burulsa beri baradı, coluna iymeydi.

Ozub ketalmağanında, caş açıwlanñandı. Sermeb şkogun alıb, aq eçkige athandı, eçki da caşnı duw deb üsünde kiyimlerin küydürgendi. Eçkiçik dump bolub qalğandı, caş da ol el taba ketgendi.

Caş, calanlay elge kirirge uyalğandı da, elni qıyırında mazallı ariw qalanı tuwrasında tohtab, tübünden örge qarağandı.

Ol qalada wa anı tamada egeçi bla ayü küweyü caşağandıla. Tamada egeçi qalanı başından qarab körgendi, qarnaşın tanığandı. Sora cumuşçusuna kiyimle berib:

[142]

–Ol caşnı kiyindir da beri al da kel, deb iygendi. Cumuşçusu da barıb, caşnı kiyindirib, qalağa alıb kelgendi. Egeçi quwanñandı, qarnaşın quçaqlağandı, iynaqlağandı. Hapar aytışhandıla.

Sora egeçi:

–Küyewüñ kele bolur. Kesi da bir hını adamdı, men seni caşırayım ansı, açıwlanıb kirse, ne boladı, ne qaladı! , degendi. Aythanıça, caşırğandı qarnaşın.

–As bus iyis, ne iyisdi? , deb ayü kirgendi.

–Adsan busdan sen kelese, biz ne bileyik! , degendi tışırıw.

Sora ol ayü bir alamat, ariw caş bolğandı da qalğandı.

–Qarnaşım kelse, ne etereñ? , deb sorğandı qatını.

–Etib a ne eterem! Mal keserem, toy oyun eterem, erkeletirem, degendi küyew da.

–Da ma, deb, ol qarnaşın çığarğandı. Küyew iynaqlağandı caşnı. Aythanıça, mal kesib, sıylab, toq oyun etgendi.

Alay bla bir talay kün turğandıla.

Sora caş küyewüne ol colda tübegen aq ekçini haparın aythandı da, ol ne zat edi, deb sorğandı.

–Sen aña tiyme, degendi küyew.

Caş ortançı egeçine tebregendi. Bara turğanlayına, allına ol biyağı aq eçkiçik çıqğandı. Biyağınlay, allın alıb, coluna barırğa qoymağandı. Bolmağanında, sermeb alıb caş şkok athandı, eçkiçik da anı kiyimlerin küydürgendi. Kesi da erlay tas bolub qalğandı.

Caş barıb bir elge cetgendi. Sora alay calanlay elge kiralmay, qıyırda bir ariw qalanı tübünde tohtağandı.

Qalanı terezesinden qarab, ortançı egeçi caşnı eslegendi da qarnaşın tanığandı. Cumuşçusundan kiyimle iygendi, qalağa çaqırthandı.

Ortançı egeçi da quçaqlağandı, iynaqlağandı caşnı. Bir birine hapar ayta turğanlay, egeçi:

–Qüyewüñ kelir zaman boldu. Kesi da bir ceñil zatdı, ne boladı, ne qaladı, men seni caşırayım, degendi da caşırğandı. Börü, eşikden kire kelib:

–As bus iyis, ne iyis? , degendi.

–Adsan busdan kelgen sense, biz ne bileyik! , degendi qatını. Sora börü bir çıraylı, tab caş bolğandı da qalğandı.

–Qarnaşım kelse, ne etereñ? , degendi ortançı egeç.

–Etib a ne eterigem! İynaqlarem. Mal soyarem, sıylarem, toy eterem, erkeletirem, degendi ol da.

Qatını qarnaşın çığarğandı. Küyew, aythanıça, quçaqlab, iynaqlab erkeletgendi caşnı. Qonaqlıq, toy oyun etgendi.

[143]

Bılada da bi kesek turub, kete başlağanında, caş, ol colda allına çığıwçu aq ekçini haparın aytıb: “Ol ne zat edi?” , deb sorğandı küyewüne.

–Sen aña tiyme! , degendi küyew.

–Endi gitçe egeşçigimi da bir köreyim, deb, caş colğa çıwğandı. Kele turğanlay, qarasa ol biyağı aq eçkiçik allına süyelib tura. Biyağınlay, col berirge unamağandı. Caş arı etgendi, beri etgendi bolmağandı. Sora, açıwlanıb, sermeb alıb şkok athandı, ol da munu kiyimlerin küydürgendi. Kesi da olsağatlay dump bolub qalğandı.

Uzaq da barmay caş bir elge cetgendi. Calanlay elge kirib baralmay, qıyırda bir ariw qalanı tübünde tohtağandı. Nasıbına, ol qala kiçi küyewnü tülkünü qalası bolğandı.

Terezeden qarab, caşnı gitçe egeçi eslegendi. Tanığandı da erlay kiyimle berib, cumuşçusun çabdırğandı, kiyindirib, beri alıb kel deb.

Egeçi caşnı quçaqlağandı, tansıqlağandı, iynaqlağandı. Sora egeçi:

–Endi seni küyewüñ kele bolur, ol ceñil, aman zatdı. Ne boladı, ne qaladı, men seni caşırayım!

Alay aytıb, qarnaşın erlay caşırğandı. Ol da anı caşırğanlay, tülkü kirgendi.

–I hı, as bus iyis, ne iyis? , degendi.

–Qaydam, adsan busdan kelgen sense, biz ne bileyik? , degendi bu da.

Alayda tülkü bir seyir, ariw, cigit caş bolğandı da qalğandı.

–Qarnaşım kelib qalsa, ne etereñ? , degendi gitçe egeç.

–Ayhay, kelge edi! İynaqlarem, erkeletirem, mal keserem, sıylarem, degendi küyew.

Sora ol da qarnaşın çığarğandı da keltirgendi.

Küyew quwanñandı caşha. Aythanıça, erkeletgendi, sıylağandı. Caş aña da ol aq ekçini haparın aythandı, bılay da bılay, haman allımı aladı da tohtaydı, sora artıbız alay boladı, degenni aythandı da, ol ne zat edi? , deb sorğandı.

–Ol a eçki tüyüldü; degendi küyew, Bermez hannı Almaz qızıdı. Sen aña tiyme!

Sora caş:

–Alay ese, men anı alırğa kerekme, sen anı bir amalın tab, degendi da tohtağandı küyewüne.

Sağış etgendi da tülkü küyew caşha bılay üretgendi.

–Anı alır üçün, em alğa kesiñe tulpar at qurarğa kerekse! Alayda alay alay barıb, bir qatın bardı. Aña salıb bar da, “baytallarıñı üç künnü men küteyim!”, de. Anı üç

[144]

baytalı bardı da, alanı üç künnü kütalğaña birini tayın berlikdi, kütalmağannı ne kesine cumuşçu etib qoyarıqdı, neda teren ziydanña atıb iyerikdi. Üç künnü kütseñ, üçünçü künnü iñirinde üç batyal üç tay tabarıqdıla. Sen eki ariw baytalnı tayçıqların sıla, sıypa, üçünçüge wa, ol arıq, capısız baytalçıqnıqına, tiyme da, üsü kir bolmağa qoy. Qatın

ertdenblasında saña ol eki kirsiz tayçıqnı birin al der, sen unama, gitçe tayçıqnı al, ol saña atlıq eterikdi.

Küyewü aythan qatınña barıb, caş:

–Amma, baytallarıñı üç künnü men küteyim, degendi. – Küt, caşım, küt. Alağa qarar adamım bolmay turama. Üç künnü kerekli etmey, ajımsız qarayalsañ, birini tayın saylaıb saña berirme, degendi qatın.

Ertdenblasında caş, atlanı sürüb, küterge elden bılay çığarır çığarmaz atla allından cump bolğandıla da qalğandıla.

Sora olsağatlay tülkü cetgendi.

–Atla birer taş bolub turadıla, sen bar üyge, iñirde kelirse, iñirge deri men küteyim, degendi tülkü caşha. Caş ketgendi, tülkü da küte qalğandı.

Sora baytalla taş bolsala ol da taş bolub, qaya bolsala qaya bolub, terek bolsala terek, qum bolsala qum bolub, sürüb, baytallanı biri da ıçhınalmağandı sürüwçüden.

İñirde, baytallanı aşhı oñsuz etib, sürüb barıb caşha bergendi:

–Ma, elt da cıy bawğa! , deb.

Caş baytallanı tas etmey kütüb kelgenine qatın seyirsinñendi, alay a cuq aytmağandı. Keçe wa:

“Siz kesigizni nek horlatdığız, nek kütdürdügüz?!”, deb baytallağa aşhı uruşhandı.

Ekinçi, üçünçü kününde da çot alay bolğandı. Tülkü baytallanı birin da ıçhındırmay kütgendi da caşha iñirde berib turğandı.

Üçünçü kün a iñirinde üç batyal üç seyir tay tabhandıla.

Ekisi bir birinden ariw, tuwuşlu tayla, biri wa gitçe erşiçik.

Tülkü aythança, caş eki ariw tayçıqnı sılab, sıypab kürüşgendi, üçünçüge wa tiymegendi, üsün hılı mılı bolmağa qoyğandı.

Qatın çığıb kelgendi da:

–Sen sözüñe tolu bolduñ, al sayla da ol ariw tayçıqlanı birin! , degendi.

Macalları kesiñe qalsınla, amma, menñe buçuq da bolluqdu, deb, caş üçünçü tayçıqnı alğandı. Anı bermey, biri tayçıqlanı birin beralsam deb, qatın küreş-

[145]

gendi, alay a caş unamağandı da ol hılı mılı, capısız gayçıqnı alıb ketgendi.

Keltirib, başına cügen salğanlayına tay bir cılı cetgença bolğandı da qalğandı, cawurluq salğanlayı na eki cıllıq, terligin salğanlay üççıllıq, üsüne cer salğanlay beşli at bolğandı da qalğandı. Sekirib caş üsüne minñenley a ceticıllıq tulpar at bolğandı.

Sora tülkü aythandı caşha:

–Endi sen adamlıq etalsañ, bu saña atlıq eterikdi. Marab turayıq da, qız aylana ketse, bar da qalasını allında üç uru qaz. Toprağın qalaw etme da, tögerekge çaç, ol eslemezça. Sora keçe bar, uruğa cuwuqda çegetde buq. Qız qaytsa, sekir da bir uruğa tüş. Seni körgenley, atı kişner. Qız çığar da qarar. Cuq körmese, nek aldaysa meni! – der da atın tüyer, ızına kirir da catar. Olsağatda sen ol çuñurdan sekirib çıq da ekinçi çuñurğa kirib buğun. Atı kişner da, qız çığar. Cuq körmese, biyağı atın tüyer da kirib keter. Üçünçü kere da alay etseñ, ol atına iynannıq tüldü, catıb cuqlab qallıqdı.

Sora turub bar da atıñı atına iy. Kesiñ a kirib bar da qızını çaçı bir orunduqda, kesi bir orunduqda altın eşmelerin orunduq qulaqğa küçlü bayla.

Qız uyanır da, çaçımı iy deb tiler, unama. “Canımda hamayılımı canı üçün, endi sen aythandan çıqmazma, iy”, degінçisine deri boşlama, degendi.

Caş barın da tamam küyewü aythança etgendi da, qız: “Çaçımı iy!” , deb tileb, calbarıb, ariw erşi aytı da köb küreşgendi. Caş iyerge unamağandı.

–Men seni alırğa kelgenme. “Canımda hamayılımı canı üçün, sen aythandan çıqmazma!”, deb ant etmeseñ, iyerik tülme, degendi caş.

Bermez hannı Almaz qızı, caş aythança aytıb, ant etgendi. Ol da anı altın çaçın iygendi.

–Meni bla caşarğa razımısa? , degendi caş.

–Razıma. Sen bolmasañ, börk kiygen bolub bir adam meni horlayalmağan edi. Sen barından da oñlu bolduñ, degendi qız.

Sora caşnı küyewlerin, egeçlerin da çaqırıb, toy oun etgendile, üylenñendile. Ekisi da ol qalada caşab qalğandıla!

Ertde Zamanda

Ertde zamanda tamam bay bir kişini bir cañız caşı bolğandı. Ol baynı mülk cürütüwçüsü bolğandı. Ol anı malına mülküne onow etib turğandı.

Caşnı atası qart, qarıwsuz bolğandı da, caşına

[146]

aytadı: “Caşım, men endi qart bolğanma, qarıwsuz bolğanma, endi sen kesiñe bir cuq keltirib, üy kün bol. Alay a, qatın alma da, caşım, qız al”.

Caşı, atası aythannı etib, üylenñendi. Da sora bay caşına: “Caşım, keltirgeniñ qatınmıdı, oğese qızmıdı?”, deb, ekinçi kününde sorğandı.

–Da, atam, bu wa qatındı, deb, caşı cuwab bergendi.

–Da, alay ese, anı qoy da başhanı al! , deb, atası caşına aytadı. Caş ekinçi qatın aladı. Atası ekinçi künnü ertdenblasında dağıda soradı, bu wa qatınmıdı, qızmıdı deb. – Da, atam, bu da qatındı, deb cuwab beredi caşı.

–Ne eterikse, caşım, munu da qoyarıq bolursa. Qoy da, entda başha qatın al! , deydi bay.

Caşnı üçünçü alğanı da qatın boladı, alay bolsa da, atasından uyalıb, qızdı deb qoyadı. Da ol caşnı qatını küyüz soğarğa usta boladı. Ol küyüz soğub, atası da quwanıb, caşına aytırğa bazmağan zatların aythandı kelinine. Caşım bilse, zırafha coyüb qoyarıqdı, endi men qart bolğanma, men ölsem, siz carlı bolub, atılıb qalmağız kelin ma bıllay bıllay cerde, tirmenni tübünde kölde deb, köb altı bolğanın aythandı. Altını asırağan anı mülk cürütüwçüsü bolğandı. Ol ötürügü bolmağan, tüz adam bolğanı sebebli, bay altının aña asırathandı. Caşnı wa ol altından haparı bolmağandı. Caşnı qatını da, anı mülk cürütüwçüsü da ol işni tahsasın igi bilgendile. Anı bla atalalır ölüb ketgendi.

Ol qatın caşha: “Etgen küyüzlerimi qayrı da elt, ol şaharğa wa eltme”, degendi.

Caş, küyüz sata aylanıb, bir colda ol eltme degen şaharğa cuwuq barıb, küyüzleni satıb tebregendi. Ol elde adamla: “Biz bıllay bağalı küyüzleni qalay alayıq, ma alayda bir baynı tükençigi bardı, aña eltseñ, ol alır”, degendile. Caş, küyüzleni alıb, salğandı da ol tükençige barğandı. Tükençi alayda bolğan küyüzün da alğandı, sora aythandı: “Üyüñü tanıtsañ, kesim barıb ala tururma”. Alay aytıb, salıb birgesine kelgendi.

Qatın, anı körgenley, olsağat tanığandı alğın erin.

–Da, etgen küyüzüñü men allıqma, deb, caşha da alay aytıb, ekisi da caşab tebregendile. Ol erin qoyub, bu erine caşırtın caraşıb, tabhan macal cuğun aña qabdırıb tebregendi qatın. Bu işni mülk cürütüwçüsü sezgendi. Ol adam caşha etgen artıqlıqnı költüralmay: "Endi sen üyleriñi sat, bılaydan keteyik", degendi.

Caş da kelgendi da aythandı: "Endi siz ne eterik esegiz da, men üyümü satama". Alayda ala, üyleni biz alayıq degendile da, caşha: "Üyleni bağası nedi?", deb sorğandıla.

[147]

–Dorh eterikme, kim köb berse, üyleni men aña berlikme, degendi caş.

Elden adamla cıyılıb, biz bıllay bir, biz bıllay bir bereyik degendile, alay a az aythandıla. Qalğanla tohtağandıla, mülk cürütüwçüsü tohtamayın dorha qoşub tebregendi.

Ol qatınnı tosu: "Bu aman üyge bıllay bir berirge bolluq tüldü", degendi qatınña. Üyde tüldü iş, üynü qatında asıralğan altın bardı, biz üynü ıçhındırsaq, andan quru qallıqbız, degendi qatın.

Tosu, tükenin da satıb, bolğanın da satıb, ekinçi kün kelib elde tükençileden da, tmbla berirme deb, ölküç alıb, bolğan açhaı cıyıb kelgendi. Ol üy kibik on üynü bağasına cetginçi, mülk cürütüwçüsü bağasın ösdürüb barğandı da alayda tohtağandı, caş da tergeb açhanı qoluna alğandı.

–Endi üyüñü da satdıñ, bügeçe bılay qal da, içgen, aşağan da eteyik da, keterbiz, degendi mülk cürütüwçüsü caşha. Qatınnı eri da, tosu da açha qoşub, köb araqı alğandıla. Mal da soyub, alayda, köb içib, esirgendile. Mülk cürütüwçü tosuna da, qatınña da köb araqı içirib, esirtgendi. Kesi wa içmegendi, caşha da alay köb içirmegendi. Ol qatın a, menden sora altını haparın kişi bilmeydi deb, bek tınçlıqlı turğandı. Ala tamam bek esirgenlerinde, mülk cürütüwçü, barıb, kölnü suwun başha carı burub, kölde bolğan qayıqlanı da qoratıb, açhanı da alıb qolğa cıyğandı da, suwnu biyağı kölge burub, kelib kesi da ala bla cathandı.

Ertdenbla turub, baş da tüzetib, endi sizge aşhılıq, bizge igilik deb, çaçılğandıla. Ertdenbla ala ketgenden sora, qatın, tosu bla barıb, kölnü suwun tıyıb, açhanı izlegendile cuw da tabmağandıla. Tambla berirme deb alğan açhasını iyeleri da kelib, tosun buwğandıla.

–Tambla berirme dey ediñ da, ber endi, degendile.

Berirge kölden açha tabmay, tosu bla qatın cerge qarab tohtağandıla. Açha tabmağanında, tosu kesin asarğa başlağanın bilib, kesin asmağa koyub, qatınnı da, erine etgen amanlıqları üçün, tüyüb, öltürüb qoyğandıla. Kesleri keslerine ayıb ete, nek bergenek bu aman adamğa dey, dawçula birem birem çaçılğandıla. Alayda el cıyılıb, qatınnı da, tosun da basdırğandıla. Mülk cürütüwçüsü, ol caşnı da alıb, qaytıb üyge kelgendi.

–Endi seni açhañ da bar, altınıñ da kesiñe qaldı, men alayım senñe qatın, oğese sen kesiñmi alasa? , deb sorğandı.

–Kimni süye eseñ da, sen al, endi men kesim qatın alallıq tülme! , degendi caş.

[148]

–Da sora meni bir qızım bardı, endi sen anı al. Qıznı bolumu da alaydı, degendi, eki közü soqurdu, eki qolu çolaqdı, eki ayağı da coqdu.

Caş, ne eterge bilmey ol igilikni etgen adamğa oğay deb qalay aytayım deb, “ho” degendi. Caşnı alıb kelib, atası qız bolğan üyge kiyirgendi: “Ma meni qızım ma budu!”, degendi.

Caş kirib barsa, bir ariw qız, surat kibik bir zat olturub tuğranın körgendi. Sora caş sorğandı mülk cürütüwçüge: “Sen qızıña ol sözleni nek aytdıñ? Men bıllay ariw qızını ömürümde da körmegenme”, degendi.

–Men anı üçün aytdım: qolları urlamaydıla, közleri körmegenni aythan da etmeydi, kereksiz cerde cürümeydi, degendi.

Ala üçüsü da bay bolub, birge caşab qalğandıla.

Ötürük Ayta Bilmegen

Bir bay adam bolğandı. Kesi çırt da ötürük ayta bilmegendi ötürük aythanña wa iynanıb turğandı. Adamla kelib, ölküç deb, malın, açhasın, mürzewün alıb turğandıla, alay bla bolğanın boşab qoyğandıla. Sora ol, allıqlarımı cıyayım deb, adamlağa aylanıb başlağandı. Biri qaçıb ketgendi, biri da otkaznı basıb qoyğandı.

Alay bla, cuq da tabmay, üyüne qaytıb kelgendi da qatınına aythandı: “Endi biz aq suwsuz qalıb ketgenbiz. Sabiyle wa aq suwsuz bolalmazla, bir madar eterge kerekbiz.

Tawuqlarıbızını satıb, bir sawluq eçki alsaq, anı sawub, anı sütçügü bla keçine barır edik, ansı iynek alır qarıwubuz coqdu. Men tawuq alıwçu adamğa söleşib keleme, onusun bir tümenden alırğa aythandı, tawuqlarıñı cıy da elt aña. Açhanı qoluña berginçi, tawuqlanı berme."

Qatın, tawuqların alıb, ayaqların da baylab, alıb baradı ol adamğa.

–Sabiyleni ataları seni bla söleşgenme dey edi, tawuqlarıbızını alamısa? , deydi qatın aña.

–Da ho, har tawuğuñu birer somdan alırğa bolluqma, degendi ol adam. – Qayda, köreyim, tawuqlarıñı körgüzt.

Sora ol, tawuqlanı alıb, beşisin bir qoluna, törtüsün da bir qoluna cıyıb, birin da qabçıqda qoyub: "Busağat açhañı keltireyim", deb, ketedi. Toğuz tawuqnu da arbağa atıb ketedi. Qatın da saqlab turadı, ol bir tawuqnu da eltirge kellikdi da, açhasın da keltirlikdi deb.

Ol da saqlab turğanlay, eri keledi. "Ne bolduñ, sataldıñmı?", deb soradı qatınña.

–Ho, satdım, cañız tawğum qalğandı, busağat açhanı da keltirib, munu da eltirikdi, deydi qatın.

[149]

–Ho, saqlab tur, toğuz tawuqnu eltirge tabsa, seni cañız tawuğuñu ne etedi! , deb qıynaladı kişi. – Da, hıysabıbız bolmadı bizni, endi men bir madar eterge tüzelmesem, bolluq tüldü hıysabıbız, deydi içinden kişi.

Bir artmaq da alıb, kesin sadaqaçıça etib, sadaqa cıyarğa ketgendi. Sora bir elde bir bay kişi ölgendi deb hapar eşitib, barğandı ol elge. Ol üynü tanıb, kirib barğandı. Elgen baynı qatını çığıb, üyüne çaqırıb, allına aşarıqla salğandı. "Aç bolursa, oltur da bir awuzlan", degendi qatın. Sora, qonaqğa citi qarab, aytadı: "Qarayma da, qart adamğa uşamaysa, saqat, saqluqsuz da körünmeyse, ne qıyınlığıñ bolub aylanasa sadaqa cıyıb?"

Ol alay aythanlay, kişi da, calğan saqalın beri alıb: "Tüz aytasa, saqatlığım da coqdu, sawluğuma da tarıqmayma, degendi, alay a saña uşaş bir qatınım bar edi da, ol ölgendi. Ol elde bizden bay coq edi. Qatınım ölgeninde, bolğan baylığıbızını anı ahıratına eltgenbiz da, qatınımı ızına qaytarğanbız, anı bla carlı bolub aylanama".

Sora qatın, seyirsinib: "Awruwuñu alayım, allay adet damı bardı?"

–Ayhay da bardı, altın açhañ bar ese, elt da, eriñi ızına qaytarırsa, degendi kişi.

–Da men busağatdan tabhan açhamı bereyim saña, sen bizge alıb kele eseñ atabıznı, degendi qatın.

–Qaçan ölgendi eriñ? , deb sordu kişi.

–Birsikün, deb cuwab etedi qatın.

–Alay ese, tambla iñirge kelterirme eriñi saw esen, degendi kişi qatınña.

Alay bla qatınnı bolğan açhaçığın da alıb ketedi. “Men kelginçi, sen kişige cuq aytmay tur, ansı millet barı cıyıllıqdı”, deb ketedi kişi. Qatın, kişi ketgenley, olsağat, qara kiyimlerin da teşib, carıq bolub, külüb oynab aylanadı. Üsüne da dariy çepkenin, eki ayağına eki miyiktaban çuruqların kiyib, başına da aq cawluq qısıb, harh ete turğanlay, üsüne qayını keledi. Kelinini alay ete tuğranın körgenley, hı, bu endi aqılından şaşıb aylanadı, deb keledi kölüne. Sora, kelinin sınab, aytadı: “İgi etese, kelin, qarnaşım ölgenlikge, qolunğda sabiyleriñ bar, rıshıñ da köb, ne etese aña qıynalıb!”

Qatın da aytadı: “Ayhay da, allahha şukur, endi ne hatabız bardı!”

Toba asto, bu bılay nek aytadı, işeksiz da, bu alınıb aylanadı ansı deb, közüne citi qaraydı qatınnı. Sora qatın caşha: “Caşçıq, atıñı alay qoy da bılay bir kel, meni saña bir zat aytırım bardı”, deydi. Caşnı üyge kiyirib, aythandı: “Tamblağa deri kişige cuq aytma ansı, tambla iñirge qarnaşıñ kellikdi”.

[150]

Caş, kerti allınñan köreme bu deb, kelininden qorqadı.

–Ayüñe, ölgen saw bolub körgenmise, alay nek aytasa? , deb seyirsinñendi.

–Ol zatnı kişi da bilmeydi. Allah süygen bir adam bılayğa sadaqa cıya keldi, sora men, nek aylanasa, nek bolğansa bılay, qarayma da, qart da tülse, sanıñı saqatlığı da coqdu, deb sorğanımda, elni içinde meni üyümdeginden igi qatın coq edi da, öldü da, baylıqğımı barısın altın kümüş etib, eltib allahha berib, qatınımı alıb kelgenme, endi üyde tört sabiyim aç bolub inciledile, bılay ete, bir kesek keçinelsem, ol qatın sawluqdan, menden nasıblı bolluq tül edi deb, alay aytdı da, men da latın kümüş tabhanımı bolğanın da cıyıb berib iygenme, endi tambla iñirde qarnaşıñı alıb kellikde, degendi.

–Endi ol adam qalayğa ketdi? , deb soradı qayını.

–Ma bılay arı ketgendi, deb, colun körgüzedi kelin.

–Cetala esem, igi amanat eteyim men da, deb, caşnı ızından süredi qayını. Qatın da anı ızından tebregendi. Ol adam, artına qaray bara bolur edi, ızından sürüb kelgen atlını körgendi.

–Arabin, ne eteyim, qaçıb qutulallıq tülme, cete ese, öltürlükdü, deb, qorqadı.

Allına qarağandı da, bir saban süre turğan adam qalacüknü işley turğanın körgendi. Çabıb ol adamnı qatına barğanında, börkü coq, başı da çığır bolğanın körgendi.

–Ne bolğandı, nek hırıldab kelese bılay, neden qaçasa? , deb soradı sabançı.

–Köremise ol kelgenni, andan qaçıb keleme, degendi bu.

–Da bir hata etgen bolursa, nek süredi? , deb soradı sabançı.

–Ay üyüñe çığırlanı başların kesib aylanadı, köremise, meni başımı çığırı da coqdu, qaşhası bolmasa, “keseme!”, deydi.

–Da meni başım da çığırdı, men a qalay eteyim? , deb, sabançı da qorqğandı.

–Endi men saban süre turğança eteyim, sen a terekge min da buq, degendi sabançığa.

Kelgen atlı wa ol terekge minib barğannı eslegendi.

–Oy anañ bergenni tökgen, amanlıqçı, tüş busağat, başıñı keserikme! , degendi.

Terekni başındağı da: “Oy, başım saw bolğandı, bir kesekçigim bardı!”, deb qıçırğandı.

Ol alay etgen zamanda: “Oy, ol tüşerik tüldü, meni da canımı alıb qoya edi, kesiñ min terekge!”, degendi saban süre turğança etgen da.

–Ma, bılay tut atnı, deb, qayını, atnı başın aña berib, camçısın da teşib atnı üsüne salıb, kesi terekge örleb tebregendi. Olsağatdan bu, artmaqlanı da atha salıb,

[151]

camçını da kiyib, atha minib, dump bolub ketgendi. Qayını terekge minib, çıgır başlını qağınsoğun ete turğanlay, bir atlını köredi. Ol barğan ne boldu eken deb, qarasa, sadaqçını, atın da alıb, taşayıb barğanın köredi.

–Oy, oy üyüñe, ol altın kümüşnü alıb, ahıratha eltirikme deb aylanñan sen tülmüse? , deb soradı tekerdegine.

–Oğay, andan meni haparım coqdu, ol çığırlanı başın kesedi deb aythan edi da, meni başım saw bolub baradı! , deb, başın körgüzedi.

–Oy, başıñ qurusun seni, başıñ da, sen da qurub qalığız, amanlıqçını iydirdiñ da qoyduñ. Anı bla tiliñ bir bolub etgen bolur edigiz, degendi. Qaytıb eline bara turğanlay, qatın tübegendi da: “Cetdiñmi, caşçıq?!” , deb sorğandı.

–Ho, men da camçımı da, atımı da berib keleme, degendi qayını.

–İgi etdiñ, tambla kellik bolurla, atha da közüw közüw mine, degendi.

Alay bla ötürük aytmawçu adam bek bay caşab tebregendi, alay a bir kün suw qobub kelgendi da, üyün, rıhsısın da alğandı da ketgendi. Sora ol adam: “Ne qıynalsa da, adam ötürük aytırğa kerek tüldü”, degendi.

Üç Qarnaş

Ertde ertde, ertdelede, bizni atalarıbızını appaları da sabiyçikle bolğan zamanda, bir kişi caşağandı. Anı üç caşı bolğandı. Bir kün ol kişige awruw tiygendi da, kişi ölgendi. Caşları wa artında qalğandıla.

Tura turğandıla da bir kün tamadaları hayırğa deb ketgendi. Bara barıb bir hanña cağla caraşhandı. Kesamatları bılay bolğandı: calçı hannı aldab, aldawdan toydursa, han cüz eşek da, cüz eşek cügü buday da berirge, aldab allawdan toyduralmasa wa, han calçını sırtından qayiş alırğa.

Caraşhandıla. Calçını ballı cawlu hantla bla sıylağandıla, catdırğandıla. Ol arıb, incilib aylanñan adam, toyub tınçaysanında, cuqlağandı da qalğandı. Ertdenblasında han turğandı da, calçını sırtından qayiş alğandı da cibergendi. Kelgendi calçı üyüne. Ol kelirge, andan haparı da bolmay, ortançıları ketgendi. Ol da anıça bolub, sırtından qayiş aldırıb qaythandı.

Em artında kiçileri colğa çıqğandı. Aylana aylana, ol hanña barğandı. Barğandı da aña cağla caraşhandı. Han munu bla da, ol tamada qarnaşı bla etgença, allay kesamat etgendi. Keç bolğandı. Ballı cawlu aşarıqla etib keltirgendile. Caş a: “Maña çiy süt berigiz”, deb, çiy

[152]

sütden bir toğuğandı ansı, cuq aşarğa unamağandı. Töşe möşe orunla etgendile. “Cat”, degendile. Caş unamağandı. Ağaç tapçanña cathandı. Qarnı awrub, tınçlıqsız bolub, közüne cuqu da kelmegendi.

Endi calçı cuqladı degen zamanda: “Calçı, başla”, deb, han aqırın şıbırdağandı.

Calçı wa, erlay eşitib: “Da, han, anı alda yesem, men seni qabayım”, deb, başlağandı, bir cıl bir elge eşek küterge cağla caraşhan edim. Eşekleni bek igi küüb, halq da mahtab turdum. Bir kün a kün da issi, men da aylana bardım da, bir bitmegen zabanı canında bir tuwmağan qoyannı bir işlenmegen şkok bla urub öltürdüm. Olsağat oğuna soydum da için başın etdim, ol qoyandan üç çulğam bla carım caw çıqdı. Meni wa eki qawum çabırım bar edi da, üç çulğamın üç çabırıma sürtdüm, törtünçü çabırğa wa ol carım çulğamnı sürtdüm, sora ol çabırım a, maña ala teñli sürtmediñ deb, öpkeleb ketdi…

–Endi toqdum aldawdan, cuqlama qoy degendi han, alay bolanlıqğa calçı dağıda qoymay, tebretgendi:

–Han, men anı aldan esem, seni amaıña qarayım. Men, ol abirek ketgen çabırnı caraşdırama deb, ızından barıb, endi qoyan öltürsem, senñe artıq sürterme deb, calınıb küçden butdan caraşdırıb qaytıb kelgenimde, eşeklerim qoyğan cerimde coq tura edile. Alayına izleb, cer tenterib, tebredim, qaramağan cerim qalmadı. Aylanıb kelib, meni da olturğanım boldu, anam da menñe künortalıq alıb keldi. Anam da: “Cuq aşa, caşım”, deb gırcınnı sındırğanı boldu, men da anamı qırıw iynesin başından alıb, cerge çançıb, üsüne minib qaradım. Qarasañ allayğa qara, eşeklerim Miñi Tawda buz calay tura edile. Qarab qarağınçı eşeklege cetdim. Buz buzarğa toqmağım bolmağanı sebebli, başımı tartıb alıb, urub buznu buzub, eşeklege suw içirib birine da minib kelgenimde, anam: “Caşım, endige deri qayda ediñ?” , deb sordu. Men da anama cuwab etginçi, qarağanımda, qoyannı qanından iyisgeb, Qara Aliyni qara eşegi qara at bolub tura edi. Qara Aliy da dawur süyür ete, menñe at kerek tüyül edi, eşek kere kedi deb.

Alayda, Qara Aliyge söleşeme deb, qarağanımda, başımı Miñi Tawda unutub kele tura edim. Ne eterik edim, erlay çabarma da Miñi Tawğa barırma. Andan başımı ornuna salıb kelirme da Qara Aliyge da calınırma da atnı aldırırma, deb, calçı, hannı huruldağanın eşitib: “O han!”, deb qıçırğandı. Han elgenib uyanñandı. Sora calçığa uruşhandı.

–Han, men kesamatımı tolturama, sen ne tuqum hansa, deb, calçı da ayıb etgendi.

Sora han, tileb: “Seni allahıñ bla senden tileyme, cuq-

[153]

la, toyğan oğay, başım bla da bardım. Tañ athanlay, eşekleriñi da, budaylarıñı da berirme”, deb, calçını tohtathandı. Cuqlağandıla. Tañ athandı. Cüz eşekni budaydan cükleb, han, kesamatıça, aşırğandı. Caş, eşeklerin da sürüb, kele kele kelgendi. Sora eşekle arığandıla. İçlerinde wa bir haram eşek bolğandı. Sora ol aythandı: “Endi bu cañız adam bizni qaysı biribizni cügün tüzetib qolundan kellikdi. Cüklerigizni oyuğuz. Sora solursuz, ansı ölebiz”, degendi.

Eşekle, kertda deb, cüklerin oyub başlağandıla. Caş a alanı tüzetib küreşmegendi. Çabıb barıb alların tıyğandı. Bar alayına bir colowçu tübegendi.

–Col bolsun!

–Oy, saw bol.

–Qayrı barasa?

–Üyüme barama.

–A marca, üyüñe bara eseñ, degendi eşekleni iyesi, Bizni üyge bar da, meni üy biyçem qarnı bla qalğandı. Ol nasıb bolub, caş tabsa, ol caş ullu bolub, qatın alıb, anı qatını da caş tabsa, ol da ullu bolub, qatın alıb, anı qatını da caş tabsa, alay bla cüz atağa aylansala, cüzüsü da kelsinle, ansı men cañız bolğanma da, bu eşekleni sürelmeyme, degendi.

–Anı wa haram eşek eşitgendi da aythandı: “Endi ol cüz atağa aylanñınçı, biz çirib, süyegibiz da qalmaz, andan ese, cügün tüzetgen tüzetgen barırğa küreşigiz, ertde qıyınlıbız”, degendi. Caş a, eşekleni halların añılab, oyulğanların tüzetib tebregendi. Ala da barırğa qüreşib, sora üyge kelgendile.

Anı körmegenibizça, hatadan, palahdan qurulay qalayıq.

Aci Beci Tawruhu

Ertde ertde bir elde bir carlı kişi bla qatını caşağadıla. Alanı bir caşları bolğandı. Ol caşları, hannı qızına, keleçilik ayt deb, anasın qoymağandı da, hanña iygendi. Anası

hanña bara kele turğandı, aytıb qoyarğa wa qorqğan etgendi. Bir kün ha cumuşçularına aythandı:

–Ol carlı qatınña qoynu için, başın berigiz da barma qoyüguz!

Qatın, hannı alay aythanın eştib:

–Bağalı hanıbız, altın etegiñe başım qor bolsun, men sizge allay umutlu bolub kelmeyme, meni caşım iygendi. Hannı qızın menñe almasañ, bolluq tüldü! , deb canımı caşarğa qoymaydı, keç meni bu sözleni senñe bazıb aythanımı, degendi.

[154]

–Sen caşıñı kesin menñe bir körgüzt, deb han, açıwlanmay, alay aythandı.

Qatın, üyüne kelib, caşın hanña iygendi. Hannı qızın alama, deb, başımı aldırırğamı tebredim eke, dey, caş salıb qalağa kelgendi.

–Qaydan kelese, ne kerekdi, aşhı ulan! , deb sorğandı han.

–Başha kereklim coqdu, qızıñı maña berseñ deb atamı eski üyünden keleme, degendi caş.

–Qızımı saña bereyim, sen Aci Becini oyunlarından menñe üçüsün körgüztseñ, deb han caşha cuwab bergendi.

–Ol Aci Beci degeniñ ne zatdı? , deb sorğandı caş.

–El qıyırında bir qartqurtha bardı. Barıb aña sorsañ, ol aytır.

Caş, qaladan çığıb, salıb qartqurthağa barıb: “Ey!”, deb qıçıradı. Qartqurtha aqırın atlay çığadı.

–Künüñ aşhı bolsun, amm! Aci Becini qayda caşağanın sorurğa kelgenme saña.

–Aci Beci ol töbede caşaydı, alay a kesiñ cañız barma, atañı ala bar. “Oy, Aci Beci!” , deb qıçırsağız, töbeni tübüne barıb, Aci Beci çığar, siz da sora haparığızını aytırsız.

Caş, üyüne barıb, atasın da alıb töbeni tübüne keledi, sora:

–Ey, Aci Beci! , deb qıçıradı. Töbe eki carılıb, içinden bir qara kişi çığıb:

–Ne kerekdi? , deb sorğandı.

–Bu caşnı oqut deb kelgenbiz, degendi caşnı atası.

–Oqutayım, caşıñı mında qoy, cıl közüne kelirse da eltirse. – Atası da ızına qaytadı. Aci Beci bla caş, töbeni eşigin açıb, kirib ketedile.

Töbeni içinde bir ariw qız tura. Aci Beci, caşnı qızını qatında qoyub, kesi eşikge çığıb ketdi. Sora qız caşha aytdı: “Qalay tüşdüñ sen munu qoluna?” Munu qolundan adam saw çıqmaydı. Alay bolsa da, men senñe üreteyim. Bu seni, tüşüñde bolmasa, tünüñde oquturuq tüldü. Saña sorğan zamanda ol bildiñmi deb sorluqdu, sen da aña “oqutmaysa, sora ne billikme?”, deb qoya tur.

Caş saw cılnı ol qız üretgença etib turadı:

Alay bla cıl közüne cetgendi da, caşnı atası kelgendi da töbeni tübünden:

–Ey, Aci Beci! , deb qıçırğandı.

Sora Aci Beci, töbeni eşigin açıb, caşnı da alıb çıqğandı. Aci Beci, köz qaş bermey, caşha deb kelgen

[155]

eseñ, bir cuq da bilmeydi, keter munu menden! , degendi.

Atası, qıynalsa da, caşın da alıb, ketib tebregendi.

Elni qıyırına ceterge, caş atasına:

–Atam, men çarığımı bawun bir qısayım! , deb, artha muruqqu etib, bir alamat toru acir bolub, atasını allı bla ozğandı. Ekinçi kere wa:

–Atam, eşikge bir çığayım! , deb artha qalıb, bir alamat buğa bolub, atasını allına çartlab çığıb, atasın seyirsindirgendi.

Üçünçü kere:

–Suw içeyim! , deb artha qalıb, bir alamat ögüz bolub, atasını allı bla ötgendi.

Alay ete üylerine cetgendile. Atası, seyir tamaşa bolub, qatınına hapar aytadı:

–Ay anasını, men colda bir seyir alamat malla kördüm, şo ala biznikile bolub qalsala, qarab qarağınçı biz bayla suwlanırça bay bolur edi.

–Atam, kördüñmü ol malanı? Sen kişige cuq aytma, ala barı da menme, süyseñ, on mal bolluqma, men at bolayım, sen ma bu nohta bla tağıb, meni bazarğa elt, kesimi bağam çaqlı eki üç bersele da, nohtanı satma.

Caş bir alamat toru at bolğandı, atası da, başına nohtanı salıb, bazarğa eltib sahtandı. Ekinçi kere caş bir ariw ögüz bolub, atası anı da sahtandı. Üçünçü kere alamat iynek bolub, atası da eltib bazarda awuz mardasına sathandı. Alay bla ol carlı kişi bek bay bolğandı. Sora bu caşnı haparın Aci Beci eşitgendi. Ol malanı alğan adamla wa iñirde eltib alanı bawğa cıysala, malla ertdenblasında coq bolub turğandıla.

Bir colda caş bir alamat qoçhar bolğandı da, atası bazarğa başından tağıb alıb barğandı. Olsağatlay Aci Beci cetib:

–Bu qoçharnı bağası nedi? , deb sorğandı. Ol kişini aythan bağasına söz salmay, qoçharnı satıb alğandı. Sora kişi başın teşib, nohtanı alıb tebregenley, Aci Beci qoymay, zor bla, qoçharı çaqlı bir eki bağa berib, nohta bla alıb barıb, üyünde ol qoz turğan cerge taqğandı. Aci Beci bıçağın bilerge eşikge çıqğanlay, qız qoçharnı burnuna ilyaçinni tügün iyisgetgendi da, olsağatlay qoçhar, ilyaçin bolub, uçub ketgendi. Aci Beci da, qartçığa bolub, ızından sürgendi. Ekisi da bir birin sürüb, hannı qalasını başında üç kün bla üç keçeni cağalaşıb qazawat etgendile. Han da seyirsinib, qarab turğandı. Ekisi da arıb, han qalanı eşigin açhanlay, ilyaçin bolğan caş, bir altın fes börk bolub, hannı orunduq qulağına tağılğandı.

Aci Beci, bir alamat tepsewçü bolub, üç kün bla üç

[156]

keçeni hannı qalasında toy oyun etgendi. Sora ketib tebregeninde, han:

–Bek saw bol, közübüznü açdıñ, ne bereyik, ne bla razı bolursa? , deb sorğandı.

Aci Beci aythandı:

–Ol orunduq qulaqda altın börknü bersegiz, başha zat izlemeyme!

Sora han:

–Da bu bizniki tüldü, deb, börknü qoluna alıb, Aci Becige uzathanlay, börk tarı bolub, cerge quyülub, Aci Beci da tawuq bolub, tarını çöbleb ketgendi. Sora Aci Beci ketgenley, qalanı tübünde carılğanına tüşüb qalğan bir tarı bürtükçük ol caş bolub, çartlab çıqğandı.

–Açi Beci oyunların kesi qalanğa kelib körgüztürça oğuna etdim. Da, han, men borçumdan qutuldum, endi qız meniki bolur? , deb, caş hanña qolun uzathandı.

Han, sağışlı bolub:

–Sen sözüñe iye bolğansa, alay a qızını kesine sorayıq, degendi da qızını çaqırğandı. Hannı qızı, atasına qarab:

–Seni etgen onowuña men razıma, mından cigit caş seni qalañı eşigin açıb kirmegendi, tawkelligi bla ol barıb seni qızıñı tilegendi, Aci Becini üyüñde oynathandı. Alay a senden tilegim bardı, degendi.

–Ayt, qızım, degendi han.

–Sen "qızımı carlı caşha bergenme" deme. Duniyada aqıldan bağalı coqdu da, ol aqılı bla bu qalada caşağanlanı barından da oñludu.

Han razı boladı, caş bla bir biri qolların tutadıla.

Ekinçi kün caş, barıb Aci Becini töbesinde turğan qızını cesirlikden qutharıb, hanña alıb keledi. "Meni nasıblı etgen ma bu qızdı, endi sen munu kesiñi qızıñı ornunda kör", deb, qalada qoyub ketedi.

Anı körmegenibiz kibik, awruw, talaw da körmey qalayıq.

Aşıq

Ertda zamanlada bir elde carlı qatın caşağandı. Anı bir caşı bolğandı. Ol caş carlı caş bolğanı sebebli, anı kişi alay tolu aqıllığa sanamağandı.

Ala caşağan elde hannı wa bir alamat qızı bolğandı da, ol caş bir kün qallayla ese da qızını körgendi. Sora ol künden başlab: "Barıb hanña keleçilik ayt!" , deb, caş anasına tınçlıq bermegendi. Anası barıb hanña aytırğa uyalğan da, qorqğan da etgendi, kün sayın türlü türlü sıltawla etib, başın ala turğandı.

Bir kün caş, anasın qoymay, hannı qalasını qatına

[157]

alıb barıb, tilmegimi hanña ayt da maña cuwabın alıb kel, deb, kesi da alay tohtağandı.

Carlı qatın, ne eterin bilmey, qabaq eşikden kirib sirelgendi. Sora anı alğa atlarğa bazmay turğanın han esleb, çaqırthandı da:

–Ne kerek bolub kelgense? , deb sorğandı. Carlı qatın, uyalıb, buyüğub, cunçuğandan, qorqğandan awuzuna söz tüşmegendi. Alay bolsa da han qoymağandı:

–Ne kerek ese da, uyalmay ayt, degendi. “Canım, közüm, men bir bolmazlıq iş üçün amalsız bolub kelgenme”, degendi qatın.

Han: “Meni sözüm meni adamlarıma coruq bolurğa tıyınşlıdı. Men saña ayt deyme, ayt”, degendi, sora qatın:

–Meni aqıldan musham bir caşım bardı, ol, sizni qazığızını tile deb, qoymay, qondurmay aylanadı. Bir talay künden beri türlü türlü sıltawla etib keçinñen edim. Bügün a qoymay birgeme kelib, oramda saqlab turadı. Kölügüzge ne kelir deb, aytalmay tura edim, degendi. Sora han, carlı qatınnı boluşlusun tolu añılab:

–Da anı üçün uyalma, sen keleçise, seni terslarge bolluq tüldü. Caşıña wa ayt: Maña Aşıqnı oyunlarından bir oyun körgüzse, men, anı carlılığına, aqılına da qaramay, qızımı berirme, degendi.

Carlı qatın, caşından başın alğanına emda hannı uruşmay iygenine quwanıb, oramğa çıqsa, caşı oramda saqlab tura. “Ne aytadı?” , deb, ol anasına qadaldı. “Aşıqnı oyunlarından oyun körgüzseñ, berlikme dedi”, deydi. “Aşıq deb kimge aytadı?” , deb sorğandı caş. Qatınnı wa andan haparı da bolmağandı, hanña sorurğa da esgermegendi. “Bilmeyme”, degendi.

“Hayır”, deb, caş, ol kün oğuna üyüne barıb, quralıb, colğa çıqğandı. Elden çıqğandan sora, köb zamannı aylanıb, ahırında Aşıqnı bilgen adamlağa da tübegendi. Alay a, alanı bergen haparlarına köre, Aşıq ullu bilimi, hıylası emda amalı bolğan adam bolğandı. Andan üreneme, oquyma degen adamğa oğay demegendi, alay a, adam ürenib boşasa, ol üretgen adamın saw cibermegendi.

İzley izley barıb, caş Aşıqnı tabadı. Ol barğan kün Aşıq üyünde bolmay, üç qızı üyde tabıladıla da, em gitçe qızı tübeb: “Nek kelgense?”, deb soradı.

“Aşıqnı oyunlarına ürenirge kelgenme”, deydi. Sora qız, munu haramlığı da bolmağanın, cuqnu da caşırmağanın bilib, cazıqsınıb, sen andan ne köb zatha ürenseñ da, bildim deb aytsañ, Aşıq başıñı keserikdi, sen anı har sorğanına bilmedim de da tur, deb üretgendi. Sora Aşıq da kelgendi. Aşıq caşnı üç ay çaqlı birni türlü türlü hıylalağa üretib küreşgendi, alay a, hıylalıqla-

[158]

rını nençasın üretse da, “bildiñmi?” , deb sorsa, caş: “Oğay, bilalmadım”, deb turğandı.

Aşıq, anı alay aythanına tolu iynanıb, aqılı musham bolub bilala bolmaz, deb murat etgendi. Sora Aşıq: “Sen bolumsuz zat, cuqğa ürenellik tülse”, deb, caşnı qıstab cibergendi.

Caş, anasına kelib: “Anam, men bir alamat qoçhar bolayım, sen meni bazarğa elt da sat, alay a baş bawumu berme”, deb, anasın üretgendi. Ertdenbla, aythanıça, caş bir alamat qoçhar bolğandı, anası da bazarğa başından tartıb alıb barğandı. Qoçharnı seyirligin körüb, halq basınñandı. Qatın qoçharğa aytalğan bağasın aythandı, alay bolsa da alıwçu tabılğandı. Qatın, caşımı satdım deb, mıdah bolub, üyüne keledi. Köb mıçımay, caşı da ızından kelib qaladı.

Ekinçi bazarda da caş bir alamat buğa boladı, alay a başha cerni bazarına eltirge kerek boladı. Biyağı caş başında baş bawun iymezligin anasından tileydi. Ol bazarda da buğanı hıysabsız köb açhağa satadı, alay a biyağı caş uzaymay üyge keledi da qaladı.

Caş halqnı aldab aylanñanın Aşıq eşitib, bir körsem deb, izleb, bazarlanı aralab tebreydi. Üçünçü bazada da caş anasına:

“Anam, bu col men bir alama tacir bolayım, eltib sat, alay a bek saq bol, başımda nohtamı ciberib qoyarsa”, deb amanat etgendi.

Anası acirni alıb entda bir bazarğa barğandı. El basınıb, acirge seyir bolub, suqlanıb, bağasına kelişirge küreşe turğanlay, bir adam cetib:

“Qoy, egeçim, acirge aytırıq bağañı ayt, ne deseñ da, berlikme”, deb tohtağandı. Qatın aytalğan bağasın aytsa da, ol adam, çığarıb berib, acirge minñendi. Qatın: “Nohtam!” , deb qıçırğandı.

“Ma nohtañ”, deb, nohtanı bermey, qatınnı qoluna açhanı tutdurub, acirni çabdırıb ketgendi. Ol adam Aşıq kesi bolğandı. Acirni üyge alıb kelib, qızlarına: “Terk bıçaqnı çığarığız!” , deb qıçırğandı. Qızları, caşnı tabıb kelgenin bilib, cazıqsınñandıla. Sora bıçaqnı caşırıb: “Tabmaybız!”, degendile.

Aşıq, açıwlanıb:

–Ma bılay keligiz, munu tutuğuz, men kesim izleyim, degendi. Gitçe qızı çabıb kelib acirni tuthandı. Aşıq bıçaq izlerge üyge kirgendi.

Qız, tutalmağança etib, acirni ıçhındırğandı. Sora atasına qıçırğandı. Olsağatdan Aşıq, andan da igi bir acir bolub, acirni quwğandı. Sora caşnı ceterge debregenley[186] caş çıpçıq bolub uçhandı. Aşıq da ilyaçin bolub, anı sürgendi. Çıpçıq, kelib, hannı bosağasında bir

[159]

terekge qonub, bir qızıl almaçıq bolub qalğandı. Sora ilyaçin, almağa qonarğa hannı qarawulları atadıla deb qorqub, erlay haci bolub, hanña kelib:

–Awruğan adamıbız bar edi da, seni terekleriñi alması cararıqdı degendile da, anı üçün kelgenme, degendi.

Han: "Qaysı terekden süyse da, berigiz", degendi. Sora qaysı terekdi darman? , deb, anı bilir üçün, Han da, qatını da, qızı da qararğa baçhağa kirgendile. Haci, ma bu terekden deb, körgüzgendi. Terekni qağa tebregenley, qızıl almaçıq terekden çortlab, töñereb hannı qızını qatına kelgendi. Hannı qızı, almanı alıb, uwuçuna qıshandı. Haci, başha almalağa es bölmey, qızını qolundağı alma kerekdi, deb tohtağandı.

Qız: "Başhalanı alsañ da, ceter, men da bir almaçıq aşağanlığıma, cuq da bolmaz", deb, berirge unamağandı. Haci handan "darman almanı bersin", deb tilegendi. Sora han da, hannı biyçesi da:

–Bu adam awruğanña darmanña izleydi, ber, başha almala köbdüle, aşarsa, deb tohtağandıla. Qız, açıwlanıb, almanı Haci taba atıb cibergendi. Alma, töñereb ketmey, tarı bolub, tögülüb qalğandı. Olsağatdan Haci da, tawuq bolub, çöbleb tebregendi. Sora tarı, bir cerge coppuçuq bolub, bir cıltırawuq iyne bolub qalğandı. Endi tawuq, iyneni cutalmazça bolğanında, haci halı bolub, iynege suwurulğandı. Hannı wa allında et qazanı qaynay turğandı. Halq, seyirsinib, ne bolğanın bilmey turğanlay, olsağatdan iyne otnu arası bla halını da süyreb ötgendi. Sora halını ot küydürüb qoyğandı. Olsağatdan iyne, caş bolub, hanña:

–Han, Aşıqnı oyunların kördüñmü? Men sen aythan zatnı etdim, endi sen da sözüñe iye bolsañ, qızıñı menñe berese, degendi.

Asırı seyirsinñenden, han söz da salmağandı, qızı da "razıma" degendi. Sora qalada ullu toy oyun da başlanadı. Alanı toylarında men da boldum, ol quwançha asırı seyir bolub

[186] Debregenley: ..bregenley. (hzl)

qarağandan, aşar içer zaman tabmadım ansı. Anda men körmegen ne seyir oyun qaldı deyse. Aşıqnı üç qızı da ol toyğa kelib zawuq ete edile.

Tulpar Caş

Sawlay halqğa belgili bir tulpar caş bolğandı. Ol eki qatını bla bir qalada caşab turğandı. Atına suw içirlik bolsa, tulpar caş atnı, taşnı athança atıb iyib, bir tawnu tübünde suw çığa turğan cerge, at alayğa tüşgünçün, atdan alğa cetib, atın hawadan, tobnu tuthança, tutub, suw içirib, dağıda atıb iyib, ol cetginçi, qalağa

[160]

cetib, hawadan tutub, bawğa cıyıb turğandı. Qatınlarına da:

–Köremisiz, qalay küçlüme! , deb mahtana turğandı. Bir ariw, açıq kün, biyağınlay atına suw da içirib, eki qatını da bir cerde turğanlay, aythandı: “Duniyanı başında menden batır bolurmu?”

Ullu qatını:

–Coqdu senden batır, degendi.

Gitçe qatını wa:

–Alay batır eseñ, bılay arı bir atlançı, deb, qolunda qawraçıq bla kün çıqğan canın körgüzgendi. Caş, tüz qalay arı bolğanın qaytarıb sormağanlay, qatın aythan zatdan qalay qorqub qalayım deb, atına da minib, bar da bar, bar da bar, bir dañıl tüznü qıyırına cetalmay, atı da, kesi da soruğub, tohtağandıla. Çibin uçhan eşitilirça, alay tawuşsuzdu tögerek. Sora caşnı cüregi bu bolumnu caratmay, qorqaraq da bolğandı.

Ol da alay turğanlay, uzaqdan, çibinçikça, qaraldıçıq körünñendi. Ol qaraldıçıq bir kesekden qanatlı teñli, dağıda bir kesekden qoyça körünñendi, andan, igi qarasa, eki canı da qaralıb, ız bolub keledi. İgi cuwuq kelib tübeşgenlerinde bir atlı, eki canında qaralıb kelgen cer a at atlağan sağatda kırdıgı bla kuldalanı qobarıb, atıldırıb barğanı. Caş, seyir da bolub:

–Iy, ne ete eseñ da, meni da birgeñe ala bar, acaşırğa başlağanma, degendi.

–Qoy meni, canımdan bezgen bir carlıma, deb cuwab bergendi da atlı, tohtamağanlay colu bla uzatyğandı da ketgendi. Alay a caş ızından quwğandı:

“Ala bar, ala bar meni da!”, deb qıçırıq etgendi. Bolmağanında, atlı, tulpar caşnı belibawuna gitçe barmaqçığın ilindirib, költürüb at artısına olturthandı, sora ol barıw bla bara bara, cerni etegi bılayı bolur degen bir cerge cetib, bir kökbaş üylege tübegendile. Atlı atından tüşgendi da aythandı caşha:

–Men bu üyge kireme, sen atımı başın küçlü tutub tur da, qıçırığım çıqsa, iyerse, kesiñ da Allah aythannı körürse, qıçırığım çıqmasa, atnı iymey tur, deb, qoluna bir qamanı alıb, qalğan sawut, şkok öñe degença zatların üsünde qoyub, ol üyge kirgendi. Caş, atnı da tutub, tıñılab turğandı, tawuş çıqmağandı.

Birazdan atlı bir emegenni başın, boğurdağına barmağın ilindirib, alıb kelgendi caşnı qatına. Emegen başnı atnı qancığasına tağıb, caşnı da, biyağınlay, gitçe barmağına ilindirib, at artısına mindirib, dağıda bir üyge barıb, atın caşha tutdurub, atlı, andan da bir emegen başnı alıb çıqğandı; dağıda atlı, arlaqğa barıb,

[161]

bir üyge kirib, caşha da biyağınlay aytıb, üçünçü da bir emegen başnı alıb çığadı, qanı da ağa.

Atlı, atına minib, caşnı da at artına alıb, barıb barıb, bir cantaq sırtlanı, duppurlanı da üsü bla ozub, bir cerde tohtağandıla, sora caşha:

–Bar, çığanaqla kes da kel, degendi. Arı deri wa söleşmey kelib turğandı. Caş, qaması bla çığanaqla kesib, költürüb kelgendi. Atlı, çaqğıçı bla quw qabındırıb, ot etib, alayda ol üç baş süyekni küydürüb, külün kökde uçurub, dağıda colğa çığıb, bara bara tamam ahırlarına tayanıb, bir miyik hunağa cetedile. Ol hunanı bir ullu qabaq eşigi boladı, bir da gitçe qabaq eşigi boladı. Ol qabaq eşikde tüşüb, atlı aytadı caşha:

“Ma endi, bu şkok, atnı üsünde qalğan sawut saba da, at da seni bolsunla, bar, senñe igilik, menñe wa aşhılıq!” , deb, qabaq eşikden arı kirib, eşigin etib ketedi. Caş: “Bu atnı menñe berib qalay qoydu? Nek etdi eke bılay?”, deb, atnı qoyub ketgen adamnı ızından, uzaymay, ol kirgen cerlege bu da kirib baradı.

Kirib barsa, üyde, orunduqnu üsünde bir ölüknü köredi, ölüknü üsünde, eki uzun çaçı cerge tiye, bir tişirıw. Ol tişirıw (ol atlı bolğandı) qamanı köküregine urub, ızına da almay, can bere başlağanına caş cetedi. Sora ol tışırıw aythandı caşha:

“Meni bla küreşme da, bu ölüknü canına tüzet da qoy”, degendi. Andan arlaq barsa tulpar caş dağıda bir üy, üynü içine kirse, orunduq üsünde ölük: Alay etib bir biri ızından toğuz üyge kirgendi toğuz üyde da orunduqlanı üslerinde ölükle körgendi.

Toğuzunçu üyde wa bir qatın, qolunda da qıptısı bla, olturub, “gıttay gıttay”, deb cılay, sarnay turğanlay, Tulpar caşnı körgendi, anı körgenley, qıptısın kesi kesini içine ururğa debbılay kerilirge, caş qolundan tutub, qıptını, urdurmay, sıyırğandı. Caş qart qatınña:

–Bu ne işdi? Haparıñı ayt! – degendi. Qart qatın:

–Qaraçaylımısa? , deb sorğandı. “Qaraçaylıma”, degendi caş. Sora qart qatın aythandı:

–Toğuz caşım bar edi da, çıñ tamada caşıma kelin alğan edim. Anı qız zamanından beri biz emegenle bla uruş etgenley turabız. Caşlarım, közüw közüw barıb, emegenle bla qazawat etib, anda ölüb, kelinim da atnı iyib, aña ölüklerin tışına çığartıb kelib turğandı. Alay bla barı da öldüle. Çıñ artında kelinimi eri, tamada caşım, barğan edi da, anı da öltürgendile (em alğa kirgen üyüñde ol ölüb cata edi). Bir da bolmağanında, kelinim kesi barıb, emegenleni qırıb kelgendi. Andan sora, kelib, kelinim kesini erini ölügünü üsünde kesi kesin qama bla urub ölgendi. Caşlanı

[162]

barı da ölgünçü barıb qırsa wa emegenleni, biz anı allay qarıwu bolğanın bilmey turğanbız! , degendi.

Caş a kesinden küçlünü, tişirıwnu oğuna, körüb, başın enişge iyib, tüşünñendi.

–Endi, degendi ol qart qatın caşha, alayda altın, bılayda da kümüş, baylıq bardı, alanı da al da ket, eşikleni da etib ket, bizge kebinle kerek tüyüldüle, deb, qart qatın da kesi kesini boğurdağına qıptını urub, öledi.

Tulpar caş, eşikleni etmegenley, elge quwğun eteyim deb, qabaq eşikden beri çıqğanlay, qabaq eşik kesi allına “tarq” deb cabılıb, ekinçi açılmay qalğandı. Ol cabılğanı bla qabaq eşigi entda açılmay, bügün da turadı. Tulpar caş üyüne kelib, ullu qatınına ırıshı, ne da berib, anı başha ayırıb, kesi gitçe qatını bla birge caşab qalğandı.

Şaytan bla Adam

Şaytan bla Adam bir kün öçeşgendile, kim kimni söz bla horlasa da deb. Horlanñan a ölük bolğandı. Sora aytışhandıla.

Şaytan: Bir!

Adam: Temirqazaq birdi.

Şaytan: Eki!

Adam: Adamnı eki közü.

Şaytan: Üç!

Adam: Üç qılsız qobuz soğulmaz.

–Tört!

–Tört urmay, at cortmaz.

–Beş!

–Beş barmaqğa tüşgen ıçhınmaz.

–Altı! Altı qoş ögüz bla saban sürgen aç qalmaz.

–Ceti!

–Cetegeyli ceter cerine cetginçi, tañ atmaz.

–Segiz!

–Segizge minñen arımaz.

–Toğuz!

–Toğuz erge barğan tul qatınnı qoz gürbege salsañ da, carımaz.

–On!

–On degen a oldu: oñ canından çığıb, sol canına batıb, qara teñizni quruta edi.

–Teñiziñ da allay teñiz bolur edi!

–Allay teñiz bolğanın qalğanın sen bil: ullu quş bir canından uçub, bir canına cetalmay, ortasında bata edi.

[163]

–Quşuñ da allay quşçuq bolur edi!

–Quşnu allay bolğanın qalğanın sen bil: ol qanatların caysa, bir qanatı hannı qalasına kölekke ete edi.

–Hannı qalası da çibin awçuq bolur edi!

–Hannı qalası çibin awçuq bolğanın qalğanın sen bil: eşek eşik allında oqusa, qarawaşı üyde eşitmey edi.

–Ol da gılıwçuq bolur edi!

–Eşekni gılıwçuq bolğanın qalğanın sen bil, meni atam ol eşekge 100 pud arpanı da cükleb, qoyannı sürüb da tuthan edi.

–Qoyan da qoyan balaçıq bolur edi!

–Qoyan balaçıq bolğanın qalğanın sen bil, ol qoyannı terisini cartısından elde erkişilege börklükle çıqğan edi.

–Erkişileriñ da cañı tutğan sabiyçikle bolur edile!

–Cañı tuwğan sabiyçikle bolğanın qalğanın sen bil, alanı içinde 100 cıllıq qart kişile bar edile.

Sora aña Şaytan cuwab tabmağandı da, “köbdüm!” degendi, “Köbdüñ eseñ, buzul!”, degendi da qoyğandı Adam. Anı bla Şaytan em artı, ne aytırğa bilmey, atılğandı da qalğandı.

Burunsuz Bekir

Ertde ertde bir bay caşağandı. Anı Tulpar deb bir caşı bolğandı.

Bir cıl, ol baynı malın kürt basıb, malları qırılıb qalğandıla. Bay, milletni cıyıb, kürtnü qazdıradı. Açalmaydıla. Tulparnı bir sarı atı, bir cülgüşçügü, bir bilewçügü bolğandı, ol haman anı bileb turğandı. Anı cülgüşçügü bilewçügüne ne aytsa, ol bolğandı.

Künleni bir künnüde Tulparnı sarı atı esine tüşedi. İzleydi da, elde tabmaydı. Atasına sorsa:

–Tawda kürt bashandı, deydi.

Tulpar cayaw çığadı da, iñirde:

“Bu cerni burunça qara bir et!”, deb, catadı.

Ol özeni açabız deb arığan halq ertdenbla qobsala, qar ketib, cer açılıb tura. Bolğan mal qırılıb, Tulparnı sarı alaşası oyülğan catmada mulhar kemire turğandı. Baynı adamları qırılğan malnı soya qalğandıla. Tulpar, sarı alaşağa minib, elge ketib qalğandı.

Bir kün Tulparnı atasına bir bay teñi adam iygendi:

–Qızımı erge bereme, toyunda bol! , deb.

Tulparnı atası:

–Nege barama, carlı boldum, eltir zatım coqdu, deb, barmağandı.

[164]

Dağıda biyağı han adam iygendi:

–Menñe seni keltirgeniñ kerek tüyüldü! , deb.

Bay tebreydi da Tulparğa aytadı:

–Sen da kel, qarnıñ toyar.

Tulpar a bir colğa bir tuwarnı aşaydı. Baralla… Barsala, hannı qızın alırğa deb, bir han kelib, turadı.

Qazawat etib allıqdı.

İñir boladı.

Han çaqırğan qonaqların üyge cıyadı.

Tulpar üyge barırğa unamaydı da, aña eşikde aşatıb toyduradıla. Hannı qalasını allında bir ullu payton turğandı. Tulpar keçe paytonña minib cuqlaydı.

Erge barlıq qız, köz qaqmay, qalanı başında örge enişge cürüb turğandı. Bir zamanda esgerib qarasa qalanı allı kündep carıq bolub, payton, at cegilmegenley, kesi allına arı beri cürüy tura. Anı körgenley, qaladan tüşüb kelib, qız:

–Bu ne alamatdı?! , deb qaraydı. Qarasa wa, allayğa qarasın: Qalanı otça carıthan Tulparnı altın kekeli! Paytonnu allı bla artına cürütgen Tulparnı soluğan soluwu.

Qız, seyirge qarab turub, Tulpar kerti küçlü adam bolğanın tanıb:

–Men bu adamğa barmay, başha adamğa barmam! , deb ant etib, qalanı başına çığıb ketedi.

Ertdenbla ertde turub, Tulpar qızını atasına aytadı:

–Maña bügün iñirge cüz pud uwurluğu bolğan bir temir toqmaq işlet!

Han, temirçilerin bir cerge cıyıb, Tulpar aythan buyruqnu tındıradı.

Tulpar, toqmaqğa sab salıb, qoluna alıb, burub burub, kökge sızıb ciberedi.

Tulpar, anı saqlab turub, toqmaq kelib başına tiygeninde, toqmaq çaçıw quçuw bolub qaladı.

Ekinçi kün han, temirçilege hını hunu etib, qağın soğun etib, cañıdan toqmaq işletedi. Bu toqmaqnı da kökge sızadı, kesi da allın saqlaydı. Toqmaq, kelib Tulparnı başına tiyib, bir canına çartlab ketedi. Ol toqmaqnı belibawuna suğub, Sarıquşha minib, caş hanña keledi.

–Han, bir ögüz kesib, meni bir toydur! , deydi.

Han, bir ögüz kesib, Tulparnı toydurub aşıradı.

Tulpar, Sarıquşha minib, toqmağın da alıb, bir miyik duppurnu başına çığadı. Bılaydan askerleni qarıwların sınayım, deb, olturadı.

Ol qızını alırğa kelgen han duppurnu başında Tulparnı köredi.

[165]

–Ol itden tuwğan duppurnu başında ne izleydi? Alıb keligiz! , deb, beş askerçini iyedi. Ala, çabıb çığıb:

–Cür, seni han çaqıradı, deb, tart soz eterge murat etdile.

Cigit Tulpar 100 pud tart an toqmağın üslerine awdurub, beşisin da ezdirib qoyadı. Han, közüldürewük bla qarab:

–Beş askerçim da soylanıb catadıla, ol itden tuwğanı alıb keligiz! , deb, 25 atlını iyedi. Tulpar, ol 25 atlını da alayda qırıb, cüz pud tarhtan toqmağın da qoluna ala, duppurdan tüşüb kelib, hannı şatırına cetedi.

Han, şatırdan tört ayaqlanıb qaçıb çığıb:

–Oy üyüñü Allah qırlıq, börü qoylanı qırğança, askerlerimi qalay qırdıñ? , deb qıçırıb boşarğa, hannı da ezedi.

Qaladan qarab turğan hannı qızı:

–Ol adamnı ceñil qalağa cetdirigiz, deb, Tulparğa hannı cumuşçusun çabdıradı.

Hannı cumuşçuları hannı buyruğun ceñil tındıradıla.

–Hanña küyew çıqdı! , deb, adamla cıyıladıla. Alayda olsağatdan qurmanlıq, aş suw etedile. Qız, halqnı allına çığıb:

–Hanña cañı tuwğan küyew Burunsuz Bekirni burnuna ne bolğanın bilib kelsin. Anı bilib kelse, hanña bağalı küyew bolur! , deb, Tulparğa ol borçnu saladı.

Tulpar, Sarıquşha minib, qız bergen buyruqnu tolturur murat etib, Burunsuz Bekir caşağan cerge ketedi.

Toğuz keçe bla toğuz kün cürüb, bir aq qalanı köredi. Qalanı körgenden sora, beş keçe bla beş kün barıb, qalağa cetedi. Cetse, körünñen qala tül, adam başdan qalanñan bir taw. Ol süyek tawdan arlaq ötüb da bir gitçe cer üyçük.

–Heyt! , deb tawuş etedi, cer üyçükge cetib tohtab.

–Oyt! , deb cer üyçükden burnunu cartısı bolmağan bir mazallı adam çığadı.

–Kel, tüş, içgeri kir! , deb, atdan tüşüredi. Ol zamanda Tulpar bılay deb sağış etib turadı:

“Bu adam bılay kelib “burnuña ne bolğandı?”, deb sorğanlanı başların kesib işlegen bolur bu qalanı!”

Ol adam, Tulparnı üyüne eltib, üç kün bla üç keçeni sıylaydı. Andan sora hapar soradı Tulparğa:

“Ne aylanasa, ne cürüyse?”, deydi.

Tulpar cuwabha:

–Kesim bılay cer suw köre aylanama, deb qoyadı. Burunsuz Bekir Tulparğa aytadı:

–Cür, alay ese, köncheklikge barıb bir keleyik.

[166]

Ekisi da atlağa minib, bir çalqı bla bir senek alıb, ketedile.

Beş künlük col cürüb, bir teñizni cağasına baradıla. Teñizni cağasında atladan tüşüb, çalqı bla çalıb, dırının cıyıb, üç gapına biçen etedile. Gapına etib boşağandan sora, Burunsuz Bekir gapınalanı birin candıradı.

–Bu gapına canıb boşağandan sora, ekinçini candırırsa. Ekinçi gapına canıb boşab cuqlanırğa, teñizden asker çıqsa, madarıñı körürse. Alay bolmay, cılqı çıqsa, üçünçü

gapınanı candırırsa, üçünçü canıb boşarğa, teñizden men çıqmasam, meni ölgenñe sanarsa, deb Tulparğa alay aytıb, kesi, teñizge kirib ketedi.

Burunsuz Bekir aythança, cılqını allı çığıb tebreydi. Üçünçü gapınanı tütünü cuqlanırğa, cılqını artın sürüb, Burunsuz Bekir kesi da çığadı. Cılqını artı suwdan çığarğa, Tulparnı közleri qamaydıla. Es cıyıb qarasa, cılqı boş cılqı tül, altıncal, cılqı.

Ekisi da cılqını quwub ketelle.

Bir zamanda Burunsuz Bekir Tulparğa:

–Bılay ızıña aylan da bir qara, kün qalay ese da, deydi. Tulpar ızına aylanıb qarasa: tuban basıb, çawkala oynay, ızlarından qısha cetib keledi. Beri aylanıb Tulpar Burunsuz Bekirge aytadı:

–Tuban basıb cetib keledi, tubanı içinde çawkala da oynay.

Burunsuz Bekir Tulparğa bılay aytadı:

–Ol tuban da tüldü, çawqala da tüldüle, cılqı iyesi üç emegenni gitçesidi, cañızköz emegen keledi. Tuban burnundan çıqğan tılpıwdu, çawkala tabanından çıqğan kuldalarıdıla.

–Endi emegenni allınmı saqlaysa, cılqınımı sürese? , deb soradı Tulpardan.

Tulpar:

–Men emegenni allın saqlayım, deydi da emegenni allın saqlab qaladı. Burunsuz Bekir, cılqını quwalab, alğa ketedi.

Emegen, cetib, urub, Tulparnı cerge kömüb ketgendi. Anı horlanñanın esleb, Burunsuz Bekir, ızına aylanıb, emegenñe qarşçı turadı.

Emegen cetgenley, ullu bıçaq bla sermeb, emegenni başın aladı. Cañızköz emegen minib kelgen altıncal, altınquyruq acir, Burunsuz Bekirge tutdurmay, ızına aylanıb qaçıb ketedi.

Tulpar da es cıyıb, qobub, atına minib, toqmağın

[167]

da qoluna ala, Burunsuz Bekirge keledi. Ekisi da cılqını quwub ketedile. Burunsuz Bekir dağıda:

–Izıbızğa bir qara, kün qalaydı? , deb, Tulparnı ızına qaratadı.

Tulpar, biyağı tuban bla biyağı çawkala cetib keledile deb, hapar beredi, Burunsuz Bekir:

–Bu emegenni uluslu, eki közü bolğan emegendi, men anı saqlayım, sen cılqını sür! – deydi.

Emegen cetib kelib Burunsuz Bekirni allında tohtaydı.

–Atışıwmu, tutuşuwmu? , deb, Burunsuz Bekir emegenne soradı.

–Atışıw! , deb, emegen atışıwğa razı boladı.

Çöb atadıla da, emegenñe tüşedi atarğa. Emegen, sadaqnı qoluna alıb, Burunsuz Bekirge, kindiginden ışanlab, sadaqnı tartadı. Ol sadapnı tarthanlay, bu da özeñide örge turadı da, sadaq eki butunu arası bla ötüb ketedi. Endi közüw Burunsuz Bekirge keldi. Burunsuz Bekir emegenni mañılayın tutub atadı. Emegen, Burunsuz Bekirden körgenin etib, özeñide örge turadı.

Sadaq barıb cürekden tiyedi. – Emegen, sozulub, acirden cığıladı. Biyağı acir qaçıb, qutulub ketedi ızına. Bıla da cılqını sürüb ketedile.

Burunsuz Bekir Tulparğa dağıda, “kün qalaydı?”, deb, ızına qaratadı. Tulpar biyağı çawkala bla tubanı cetib kelgenin aytadı.

Ol zamanda Burunsuz Bekir Tulparğa:

–Endi kelgen emegen ekisinden da qarıwludu. Endi atışıw bolluq bolmaz, tutuşuw bolluq bolur. Tutuşuw bolsa, ekibiz da susabdan qarıwsuz bolub, bılay ekibiz eki canına cığılıb qallıqbız. Ol zamanda kim alğa suw içse, ol horlarıqdı. Sen, suw alıb kelib, emegenñe cuwuq barmay, menñe içirseñ, men horlarıqma.

Emegen olsağatdan cetib keledi.

–Atışıwmu, tutuşuwmu? , deb soradı Burunsuz Bekir. Emegen tawkel awaz bla:

–Tutuşuw! , deb qıçıradı.

Ekisi da, atladan sekirib tüşüb, buwuşadıla. Emegen költürüb alıb Burunsuz Bekirni cerge inçigine deri batdıradı.

Burunsuz Bekir költürüb alıb anı cerge uradı da tobuqğa deri batdıradı. Emegen költürüb alıb uradı da, munu beline deri batdıradı. Alay ete, suwsabdan qarıwsuz bolub,

ekisi eki cerge cığıladıla. Ol zamanda Tulpar, erlay suw alıb kelib, ekisini ortasında tohtaydı. Emegen, cüz türlü ariw til bla söleşib, suwnu maña içir deb, küreşedi. Alay bolsa da Tulpar suwnu Burunsuz Bekirge içiredi. Burunsuz Bekir, sekirib turub, emegenni başın kesedi.

[168]

Üçünçü emegen ölgenden sora, altıncal, altınquyruq acir kelib cılqığa qoşuladı. Ekisi da cılqını sürüb, Burunsuz Bekirni cer üyçügüne keledile. Üç kün soluydula. Üç kün solğandan sora, üy iyesi, altınquyruq, altıncal cılqını, eki teñ etib, cartısın Tulparğa beredi, cartısın kesine qoyadı.

“Endi har ne işibizni tındırdıq, munu burnu nek bolmağanın bir sorayım”, deb, Tulpar sorurğa tawkel boladı. “Anı haparın ertdenbla aytırma, bügeçe cuqla; coluwçu bolluqsa”, deydi Bekir.

Ertdenbla Tulpar, cılqı ülüşün da sürüb, tebreydi.

Burunsuz Bekir unutadı da burnunu üsünden aytmaydı. Tulpar, bir duppurğa cılqısın cayıb, Burunsuz Bekir körürça turadı. Kün turadı, keçe turadı, ketmeydi.

Burunsuz Bekir tuwradan qarab körüb turadı.

–Bu ne saqlaydı, nek ketmeydi? , deb sağış etedi.

Eki üç kün etgenden sora, Tulparnı ne sorğanı Burunsuz Bekirnu esine tüşedi.

Izından barıb, Tulparnı cılqı bla biyağı cer üyçüqge qaytarıb keledi.

–Tulpar, men saña ters boldum, aythan sözümü tolturmadım! , deb, cer üyçüknü bir canından eşinki açıb, bir kübürnü çığaradı. Kübürnü başın açıb, içinde ölüb turğan bir ariw tişırıwnu körgüzedi.

Tulpar tişırıwnu köküreginde Burunsuz Bekirni burnun köredi.

–Bekir, sen munu nek basdırmaysa? , deydi Tulpar.

–Da, közüm qıymaydı, kesim cañız bir talada caşayma.

–Oğay, sen anı üçün tutmaysa. Sen munu saw eter muratıñ bardı. Mıña ne zat cararıqdı, ayt! Men anı tabarıqma! , deydi Tulpar.

Burunsuz Bekir arı beri da deydi, alay bolsa da aytadı:

–Ceti teñizden ötüb, 12 emegen bardı. Alanı tamadaları oneki başlı emegendi. Anı cetinçi başında tilini tübünde altın cülgüşçük bardı. Anı alıb kelib, celkesine çaçını tübüne salsañ, saw bolluqdu.

Bekir, ertdenbla ertde turub, cılqısından at saylab, cerleb beredi. Aña keçe colda qallıq cerlerin üretedi. Anı bla atlanıb ketedi Tulpar. Oneki teñizden ötüb, bir emegenne coluğadı. Emegen, Tulparnı salamın alıb, atı bla Tulparnı qoluna alıb, köküreginde can hurcunçuqğa salıb qoyadı. İñirde emegenle cıyılğan cerge baradı. Har emegenñe bir qazan qaynaydı: bir başlı emegenñe bir tuwar sıyınñan qazan, eki başlığa eki tuwar sıyınñan qazan… oneki başlı emegenñe oneki tuwar sıyınñan qazan.

[169]

Emegenle otcağada olturub turğanlay, emegenni hurcununda Tulparnı atı kişneydi. Ol zamanda emegen:

–Alanla, men bügün bir oyunçaq tabhan edim, deb, hurcunundan çığarıb, Tulparnı atı bla otcağağa saladı. Tulpar emegenlege aytadı:

–Meni sizge Burunsuz Bekir iygendi. Burun, sizni bla qazawat etgen sağatda, siz, qazawat eterigiñi bildirmegense deb, Burunsuz Bekirge guruşha etgensiz. Ol sebebden Burunsuz Bekir meni sizge, qazawatha hazırlanığız deb, keleçi etib iygendi.

Ol zamanda emegenle:

–Anı qallay küçü bardı, anı bizge bildir! , deb gileydile. Tulpar aytadı:

–Men bu çögüşçüknü da alıb, bir temir tayaq da alıb, munuça (bir miyik qayanı körgüzedi) üç qat miyikligi bolğan qayanı başına çığıb, taşlanı qobarıb cibersem, ol, tübünde saqlab turub, başı bla urub, un etib cibere edi.

Ol kün Tulpar, emegenleni qayanı tübüne tizib, başından taşlanı kuyüb, altısın qıradı.

İñirde emegenle bla bir cerge cıyıladı. Saw qalğan emegenle iñirde mahtanadıla.

–Biz Burunsuz Bekirden da qarıwlubuz! , deb.

Ekinçi kün Tulpar:

–Burunsuz Bekir, ma bu siz et bişirib aşağan qazanlaçada qorğaşın qaynatıb, şorpa ornuna içedi! , deb, alay bla emegenlege qorğaşın içirib, beşisin öltüredi. Oneki başı bolğan emegen, qorğaşınnı ızına qusub, saw qaladı. Sora mahtanadı:

–I ı, barı da öldüle, men saw qaldım! , deb.

Ertdenbla Tulpar emegenñe aytadı:

–Bizni Burunsuz Bekir, boğurdağına deri teñizge kirib, men da cülgüç bla bilewnü bir birine bileb, allahdan tileb, teñizni sawlay buzlatıb, Burunsuz Bekir anı költürüb, tüzge çığıb kete edi.

Alay bla Tulpar emegenni teñizge kiyiredi, teñizni buzlatadı:

–Endi çıq! , deydi. Dese, emegen buznu uwatıb çığıb keledi teñizden.

Ekinçi kün Tulpar teñizni igi adamıça buzlatadı, ol zamanda emegen qımıldayalmaydı. Tulpar cüz pud awurluğu bolğan toqmaqnı alıb, uradı emegenni. Alay a,cüz pud awurluğu bolğan toqmaq tiygenlikge, emegenñe bürçe qabhança da bolmaydı.

Ol zamanda emegen Tulpardan tileydi:

–Sen meni termiltme. Allıbız qayada dorbunçuqda üç açhıç bardı. Alanı al. Eki künlük colda qaya bardı. Bir açhıç ol qayanı eşigin açarıqdı. Ekinçi açhıç içinde

[170]

dorbunnu açarıqdı, üçünçü açhıç kübürnü açarıqdı. Kübürnü içinde qılıç bardı. Ol qılıçnı alıb kelseñ, cerni üsünde zat bolub meni başımı cañız ol keserikdi.

Tulpar ketedi. Açhıçlanı aladı. Emegen aythança, eşikleni açadı. Kübürnü qatına barsa, kübürnü açarğa qorqadı. (Kübürnü allında temir bağana kesilib kesilib üzülürge cetib turadı). Ol sebebden bir uzun ilkiç alıb, açhıçnı anı uçuna begitib, uzaqdan kübürnü açadı.

“Zıñ!” , deb, kübürden çartlab cıltırab çığıb, temir bağanağa tiyib, bağananı üzerge cetib, qılıç cerge tüşedi.

Qılıçnı qoluna alıb, oneki başlı emegenni başların kesib, cetinçi başından, tilini tübünden altın cülgüşçüknü alıb Burunsuz Bekirge ketedi.

On kün colowçu bolub, cülgüşçüknü Burunsuz Bekirge cetdiredi.

Burunsuz Bekir, cülgüşçüknü alıb, suw surat üy biyçesini celkesine salıb, saw etedi. Üy biyçesi, cuqudan ayazığança, ayazıb, Tulparğa köb büsürew sıpas etedi. Üy biyçesi, ayazığanlay, erkişisini burnun kesini köküreginden alıb, ızına, ornuna cabışdıradı.

Bekirni burnun saw etedi. Bekir Tulparğa sawğağa altın callı, altın quyruqlu cılqını sawlay, kesini uçu qıyırı bolmağan mülkünü da carımın sawğağa beredi.

Tulpar da, Bekir da, üy biyçesi da qızğa qaray atlandıla. Han, milletin cıyıb, üç ay bla üç kün toy oyun etdirib, qızın beredi Tulparğa. Hanlığın da Tulparğa berib, qalanı tahtasına mindiredi.

Anı körmegenibiz kibik, awruw taluw körmeyik.

Alimcaşar

Ertde ertde bir hannı sawlay hanlığına aytılğan Alimcaşar deb bir cılqıçısı bolğandı. Adamla cıyılğan cerde han:

–Meni cılqıçılarımdan qorqmay, başhanı qoy, emegenle da kelelmeyle! , deb, mahtana turğandı.

Bir keçe, başha cılpıçıla gözetge ketib, Alimcaşar cuqlab turğanlay:

–O hahay, Alimcaşar, cılqığa caw çabdı! , deb, quwğun kelgendi.

Alimcaşar, erlay tulparını cerin salıb, mıçımay cawnu ızından bolğandı.

Talay kün bla keçeni colowçu bolub, bir ullu ağaçha cetgendi. Çegetni qalınında tütün çıqğan cerni körüb, alayğa burulğandı. Barsa, bir emegen qatın azıq ete turğanın körüb:

[171]

–Oy, anay anay! , degendi Alimcaşar.

–Ol, balay balay! , degendi emegen qatın.

–“Oy, anay anay”, deb terk aytdıñ ansı, men da saña eterni körkü ediñ! , degendi Alimcaşar.

Sora emegen qatın, caraşıb:

–Adam ayağı basmağan cerde qaydan çıqdıñ? , deb sorğandı.

–Uwğa aylana kelgen edim da, aç bolğanma, qabarğa bir cuq ber! , degendi Alimcaşar.

–Aşatırğa cuğum coqdu, caşlarım cortuwulğa ketgendile, cılqı sürürge. Busağatdan kellikdile, bilsele seni aşab qoyarıqdıla, ketmeseñ. Ullu caşım kele tura köreme, ol tubanı çarsnı köremise? Bir künlük colu qalğandı. Erlay bar da, aña atalıb turğan bir

cıkkır et bla şorpa bardı: etinden bir qab, şorpasından bir urtla da qaç, bilse, ekibizden da boşarıqdı!

Alimcaşar, etni da aşab, şorpasın da içib, aqırtın tulparına minib, coluna ketgendi. Barıb, emegen qatınnı caşı kellik köpürnü boynun saqlağandı. Tañ athanlay, emegenni ullu caşı, cılqını sürüb, köpürge kelgendi, alay a cılqı köpürden öterge unamağandı. Sora emegen:

–Alimcaşar saqlab tura bolur allığızını, nasıbığız alay bolsun! , deb, üçlü emilikni, quruğu bla sermeb, belin üzgendi.

–Alimcaşar allıñı saqlasa, seyirmi köre ediñ? , deb, Alimcaşar çartlab emegenni allına çıqğandı. – Atışıwmu, tutuşuwmu, terk ayt!

–Sadaqnı qatınla da tartallıqla, buwuşuw! , degendi emegen.

Sora ekisi da buwuşadıla. Buwaşa kelib, emegen Alimcaşarnı költürüb, cerge urub, tobuğuna deri cerge kirgizgendi. Alimcaşar, emegenni költürüb, cerge urub, boynuna deri kirgizib, başın kesib alğandı. Cılqısın sürüb, ullu çegetni qıyırına iyib, kesi emegen qatınnı qoşuna barğandı.

–Oy, anay anay! , deydi Alimcaşar.

–Oy, balay balay! , degendi emegen qatın. –"Oy, anay anay" dediñ ansı, men saña eterni körür ediñ.

–Terk "balay balay" dediñ ansı, men saña eterni bilir ediñ! , degendi Alimcaşar da.

–Oy, adam ulu, endi da ketmegenmise?! Köremise ol çarsnı, tubannı? Ol ortançı caşımı eki künlük cerde atını tuyağından çıqğan buqudu, degendi emegen qatın.

–Ay bolğanma, bir cuq aşat! , degendi Alimcaşar.

–Ortançı caşıma eki cıkkır et bla, eki cıkkır şorpa hazırlağanma. Etinden eki qab, şorpasından eki

[172]

urtla da tas bol! Bilse, bizden boşarıqdı! , degendi emegen qatın.

Alimcaşar, cıkkırda etin, şorpasın da boşab, tulparına minib, coluna ketgendi. Ol biyağı köpürnü qulağın saqlağandı. Tañ alası bla, cıllıqnı sürüb, köpürnü qulağına emegenni

ortançı caşı cetgendi. Ol ne küreşse da, cılpı köpürden öterge unamağandı. Emegen açıwlanıb:

–Alimcaşar saqlab tura bolur allığızını, nasıbığız alay bolsun! , deb, bir törtlü acirni quruğu bla urub, belinden eki etgendi.

–Saqlab tursa, seyirmi köre ediñ! , deb, Alimcaşar çartlab çıqğandı allına. Sermeşiwmu, buwuşuwmu?

–Sermeşiw, deb, emegen tartıb qılıçın alğandı.

Ekisi da sermeşib, keslerin da, atların da arıthandıla, qılıçların sındırğandıla. Sora atladan tüşüb, buwuşub başlağandıla. Alimcaşar, açıqlanıb, költürüb emegenni cerge urub, tobuqlarına deri batdırğandı. Emegen da Alimcaşarnı költürüb, urub beline deri batdırğandı. Alimcaşar emegenni sildeb, boynuna deri taşaytıb, başın kesib, cılqısın sürüb, çegetde cayılıb turğan cılqığa qoşub, kesi emegenleni qoşuna qayıthandı. Kelmeyin qalğan caşlarına qayğı ete turğan emegen qatınnı körüb, Alimcaşar:

–Oy, anay anay! , degendi.

–Oy, balay balay! “Anay” demeseñ, men senñe eterni körür ediñ, degendi emegen qatın.

–Terk “balay” dediñ ansı, men da saña eterni körür ediñ! , degendi Alimcaşar da. Sora ekisi da caraşhandıla.

–Aç bolğanma, bir cuq aşat! , degendi Alimcaşar.

–Üçünçü caşım barından da oğursuzdu. Aç bolub kele bolur, ol tubannı çarsnı köremise, ol anı üç künlük cerde tulparını tuyağından çıqğan buqu bla burnundan çıqğan tılpıwdu, Aşa da, terk oğuna ket, ansı ekibizni da öltürtürge tebregense. Üç cıkkır et bla üç cıkkır şorpa hazır etgenme aña azıqğa. Etden üç qab, şorpadan üç urtla da terk oğuna ket! , degendi emegen qatın.

Alimcaşar, etni barın da aşab, şorpasın da içib, kesini coluna tebregendi.

Ol biyağı köpürnü qulağında emegn qatınnı gitçe caşını allın saqlağandı. Emegen qatınnı gitçe caşı esebsiz küçlü bolğandı. Ol ay carıq keçe cılqını köpürnü qatına cetdirgendi. Köpürge ceterge, cılqı, öterge unamay, tögerek burulurğa qalğandı. Emegen, cılqığa açıwlana:

–Ho! Sizni nasıbığız alay bolsun, Alimcaşar saqlab tura bolur allığızını! , deb, beşli emilikni quruğu bla sermeb, belinden eki etgendi.

[173]

–Saqlasa, seyirmi köre ediñ?! , deb, Alimcaşar çartlab çıqğandı.

–Atışıwmu, sermeşiwmü?

–Atışıw!

Cüz atlamğa uzaq turub, cayalanı tarthandıla. Dağıda cüz atlamğa artha turub, sadaqlanı athandıla. Kökde kelgen sadaqla uçları bla bir birlerine kirib, uwalıb tüşgendile. Sora, erlay tulparlağa minib, sermeşirge atılğandıla. Ekisini da qılıçları uwalıb tüşgendile. Tulparladan bir birlerin sildeyalmay, ekisi da birge töñereb tüşgendile cerge. Biri birin cerden örge alalmayın, asırı qatı bashandan, ekisi da cerge kirib başlağandıla. Alay ete bellerine deri bathandıla. Emegen, çıdayalmay, tulparına qıçırğandı:

–Ey marca, quyruğuñu suwğa ur da, awuzuma suw tamız, ansı adam ulu menden boşarğa başlağandı.

Olsağatlay Alimcaşar tulparına:

–Ay tulparım, emegenni tulparına col berme! , deb qıçırğandı.

Emegenni tulparı suwğa ceterge, Alimcaşarnı tulparı anı öşünü bla urub, küçlü bara turğan suwğa iyib, kesi quyruğu bla Alimcaşarnı awuzuna suw tamızğandı. Olsağatlay Alimcaşar, emegenni basıb, boynuna deri cerge kirgizib, başın kesib, cılqısın sürüb ketgendi.

Talay künnü barıb kesini cılqıçı nögerlerine tübegendi. Ala, ızlarına qaytırğa handan qorqub, alğa barırğa emgenleden qorqub, ne eterge bilmey turğanlarına cetgendi.

–Keligiz, cılqını birge süreyik, deb, Alimcaşar nögerlerin birgesine alğandı. Han a ol zamamanña:

–Meni cılqımı kim alıb kelse, aña em ariw qızımı berlikme, baylığı bla! , deb, duniyağa bayam etgendi.

Sora cılqısı saw kelgen han, quwanıb, üç qızın üç cılqıçığa bergendi. Eki tamada cılqıçı emegenle bla qalay sermeşgenlerini haparın tohtawsuz aythandıla. Alimcaşar a, hannı

em ariw qızı anğa cetgenine quwanıb, anı qayğılı bolğan bolmasa, başha hapar aytmağandı.

Toy oyun boşalıb, har kim üyüne, işine qaythandıla. Alimcaşarnı eki teñi, arga ariw qız cetgeni üçün, dert qaytarırğa izlegendile.

Alimcaşar otuwana kirgenden sora, qabaq eşikge citi qılıçlanı köndelen begetib, çıqğan kesin keserça etib:

–O hahay, Alimcaşar, cılqıña caw çabdı! , deb qıçırğandıla. Alimcaşar, aşığış, qarañıda cuq da körmey, citi qılıça kesin urub, tobuqlarından üzdürgendi kesin. Olsağatlay eki nögeri kelib, qatını, mülkün, sawutun alıb, Alimcaşarğa bir eski cayanı atıb ketgendile.

[174]

Alimcaşar, bolğan zatha qıynalıb, sürkele sürkele, başha curtlağa aylanñandı. Bir kün, sürkelib bara turğanlay, bir seyir zatnı körgendi. Eki adam bir kiyikni tutarğa küreşgendile. Biri kiyikni ızından cetedi da, tutamlaydı, ekinçisi, kiyik allına kelse, uzaladı da tabamlaydı. Alimcaşar alanı biri çolaq, biri soqur bolğanın sezib, sadaq bla kiyikni öltüredi.

Sora ol üç saqat da bir qoş bolub caşaydıla. Bir kün soqur, bir kün a çolaq Alimcaşarnı uwğa eltib turğandıla. Künleni birinde, kömülüb turğan otlarına cawum cetgendi da, otsuz qalğandıla. Sora Alimcaşar:

–Biz ekibiz uwğa barayıq, degendi soqurğa, seni a, tögerekde can bar ese, Celayaq, bir ot tabıb kel.

Alimcaşar bla soqur uwğa ketgendile. Celayaq a, çaba barıb, çegetni qalınında bir tütün çıqğannı körüb, arı burulğandı. Barsa barsın, bir qart emegen qatın olturub tura.

–Oy, anay anay, degendi Celayaq.

–Oy, balay balay, degendi emegen qatın, "Oy anay", deb terk aytdıñ ansı, men senñe eterni körür ediñ, degendi emegen qatın. –Ne kerekdi, adam ulu, saña, nek kelgense?

–Biz üç carlı caş edik, otubuz cuqlanıb qalğandı da, ot ciltin izleb kelgenme.

Emegen qatın, turub, külnü arı bla beri etib, temir elekni içine talay ciltinni kül bla birgeley quyüb:

–Munu eley bar, ansı otuñ cuqlanıb qallıqdı, deb, Celayaqnı qoluna bergendi. Celayaq, terk oğuna cetib, ot etib, etni bişirib alırğa, emegen qatın kelib, Celayaqnı baylab, etni aşab ketgendi. Uwçula kelsele, qoş suwuq, azıq coq, ot a ariw cana tura.

–Ne bolğandı, awruğanıñmı bardı, azıq nek etmegense? , degendile nögerleri.

–Awrudum da etalmadım, degendi Celayaq.

Emegen qatınnı kelib ketgenin aytırğa qorqub, caşırıb qoyğandı.

Ekinçi kün soqur qalğandı qoşda. Alimcaşar bla Celayaq a uwğa ketgendile. İñirde kelsele, çot biyağınlay bolub tura. Soqur da, emegen qatınnı kelgenin aytmayın:

–Bir küçlü awrudum da, cuq da etalmadım, deb qoyğandı.

Sora Alimcaşar:

–Tambla uwğa siz barığız, qoşda men qallıqma, degendi.

Qoşda qalıb, ol azıq ete turğanlay, emegen qatın kelgendi. Alimcaşar, anı çaçından bir tüknü tartıb alıb, qolun ayağın baylab, qoşnu ortasına salğandı. Ol közüwde Alimcaşarnı nögerleri kelib:

[175]

–Bizni qorquthan ma bu edi, azıqnı aşağan da bu edi, deb, emegenni tabalağandıla.

Emegen qatın, işni amanña keterin bilib:

–Saw qoyuğuz, men sizni üçügüznü da saw eteyim! , deb tilegendi.

–Saw qoyarbız, saw etseñ, degendile.

Emegen qatın, baylanıb turğanlay, Celayaqnı cutub, burunça saw etib çığarğandı. Anı ızından soqurnu da cutub, anı da saw etib çığarğandı.

–Alimcaşar, sen da bar, seni da saw eterikdi, degendile ala, alay a Alimcaşar emegen qatınnı uwuzuna kirirge aşıqmağandı. Ol eki nögerin bir canına çaqırıb, bılay aythandı:

–Men bir zamanda munu üç caın öltürgenme, ol meni cutsa, saw etib çığarırğa unarıq tüldü. Meni toqmağım bla tüyüb öltürügüz da, cik ciligine deri tintib qarağız, ansı ol meni öltürürge küreşirikdi…

Alimcaşar aythança, emegen, içine cutub qoyğan bolmasa, saw etib, tına atarğa unamağandı.

Alimcaşarnı nögerleri emegen qatınnı öltürüb, cik ciligine deri qarağandıla, alay a Alimcaşarnı tabmağandıla. Sora bir çıpçıqçıq, uçub kelib, cegenni qıyırına qonub:

“Cik ciligi

Cegen tübünde.

Cik ciligi

Cegen tübünde,

Cik ciligi

Cegen tübünde,”

deb cırlağandı. Cegenni tübüne qarasala emegen qatınnı gitçe barmağı üzülüb, alayda tura. Ala erlay oğunaq barmaqnı cigin açıb, alimcaşarnı başına boş etgendile. Saw bolğan nögerle:

–Saña igilik, bizge aşhılıq! , deb, curtların izleb ketgendile.

Alimcaşar, talay kün bla keçeni kelib, iñir bola qalaçıqğa cuwuqlaşhandı. Qalanı qatında bir sürüwçü caşçıq, malanı tögeregine aylanıb, bir cılay, bir cırlay turğanın körgendi. Sora Alimcaşar, qatına barıb, bılay sorğandı:

–Caşçıq, cılağanıña cawumdan qorqasa desem, cırlağan da etese, bu işiñ nedi?

–Talay cılnı mından alda Alimcaşar deb hannı küyewü tas bolğan edi. Aña qıyınlıq salğan eki badjası bolğanın men bileme, alay a meni aythanıma kişi iynanınıq tüldü. Hannı eki ullu qızı Alimcaşarnı qatının hılikke etib, külüb turadıla. Endi han anı erge beredi. Bügün anı erge barır künüdü. Ol alay aythandı:

[176]

–Alimcaşarnı cayasın kim tartsa, aña barlıpma! , deb. Meni cılağanım – Alimcaşarğa qıynalama. Cırlağanım a atam “andan saña et ülüş alıb kelirme” degen edi da, kelse, qarnım toyar, deb cırlayma, degendi caşçıq.

Alimcaşar qalağa kelse, toy ullu. Ariw tohanada han bla eki küyewü, qızları olturadıla. Erle, kelib, alicaşarnı cayasın tartalmay, ızlarına ketedile. Alimcaşar:

–Erkinlik bersegiz, men da tartıb körür edim, sıylı hanıbız! , degendi.

Eki küyew da, bir birlerine qarab, harh etib külgendile. Alay a han, anı üsünde kiyik terige da qaramay:

–Tart, öçnü alsañ, qızım senikidi! , degendi.

Alimcaşar, caşanı ariw tartıb, aña sadaqnı salıb, hannı qızı taba aylanıb:

–Qazlanımı urayım, oğese tawuqnumu urayım? , deb sorğandı. Hannı qızı, alimcaşarnı awazından tanıb:

–Tawuqda ne günah bardı, bolğannı etib aylanñan qazladıla ansı, deb cuwab bergendi.

Olsağatlay sadaq oqla cüzgendile. Alimcaşarnı qatınına baş uğranla barı da başların alıb qaçhandıla.

–Bu kim boldu? , deb han bek seyir bolğandı. Sora Alimcaşar haparın tüz allından başlab boluşlusuça aythandı. Han olsağatdan eki küyewün da qalasından qıstağandı, hannı eki tamada qızı da erlerini ızlarından ketgendile.

Han bütew baylığın Alimcaşar bla gitçe qızına bergendi.

Alimcaşar bla qatını da bir birlerin tabıb, nasıblı caşab qalğandıla deb, eşitgenim alaydı.

Anı körmegenibizça, barıbız da birgeley awruw talaw körmeyin, quwanç bla caşayıq.

Batırmırza

Ertde, bek ertde zamanlada bir carlı kişi bolğandı. Ol kişini üydegisinde altın çaçı bolğan bir caşçıq caratılğandı. Ol sabiy bek ceñil ösüb, aqılı, esi da başha türlü bolğanı belgili bolub tebregendi. Bolur bala sabiyliginden belgili deb, burunñula aythanlay, ol sabiy, duniyada bolmağança, bir seyir zat bolğandı. Alay a anı tabhanlay, köb turmay anası da ölgendi. Andan atası, ol caşçıqğa turğan cerlerinde caşaw bermezliklerin tanıb, caşın başha cerlege aşırıb cibergendi. Başında altın çaçın körsele, öltürlükle deb, atası anı başına gıbıtnı kiydirgendi.

Ol caş, bara barıb, bir keçe tüzde qılğanında, tüşünde bir ariw at qatında turğança bolub uyanadı.

[177]

Uyansa kerti da bir aq başlı at. Sora ol at aña adam til bla söleşgendi da, mıña aşhı nöger bolurun aythandı. Caş, ol atha asırı bek quwanñandan, bir eki arşın ösüb, kesine da duniyada bolmağança bir qarıw keledi.

Ertdenblasında biyağı caş colowçu boladı. Bara barıb bir ullu elge ceterine, ol at biyağınlay adamça aythandı:

–Ma, saña men quyruğumu qılından tükle bereyim, kerek bolub incilgenley, otnu cetdirseñ, men senñe ceterme!

Alay aytıb, at dump bolub qaladı. Caş keledi ol elge.

Elni iyesi wa bir han bolğandı. Ol hannı da üç qızı bolğandı. Em kiçi qızı har zamanda da alma satıb turğandı. Ol caş, ol qıznı esleb, eki tişırıw da qıznı qatında turğanlay, kelib: "Susab bolub öleme", deb bir alma tilegeninde, bermegendi. Alay etib ekinçi kere da kelgendi ol qıznı alma sata turğan cerine, alay bolğanlıqğa, kelgenden ne hayır, biyağı qız berirge unamağandı. Üçünçü kere wa: "Ne bolluq ese da, entda bir barayım, allahdan tileseñ, köb tile degenley, tiley tursam, bir kün bermese da, bir kün berir ese wa", deb, başından gıbıt kebin da alıb kelgeninde, ol qız, anı körüb, quwanñandan cañıdan tuwğança bolğandı da qalğandı. Sora caş bılay aytır aytmaz bir alma bergendi. Ol künden sora ekisi, bir birin körmesele, caşayalmay turğandıla.

Andan bir künleni kününde qızlanı ataları, qızların tışına çığarırğa esine tüşgendi da, sawlay ol tögerekde adam qoymay cıyıb, üç qızına üç alma bergendi:

–Mağız, atığız da, athan almağız kimge tiyse, aña barırsız, degendi. Han kesi da olturub qarab turğanlay, qızla almaların athandıla. Eki ullu qızı eki hannı caşlarına, gitçesi wa ol altın çaçı bolğan carlı caşha athandı. Anı alay bolğanın körgenley, han açıwlanñandı:

–Bolmaydı alay, meni qızım quluma barıb bolluq tüldü, degendi. Alay bolğanlıqğa üç kere atdırğanında da, qızı haman ol caşnı saylab turğandı. Hannı ne eter madarı bar edi, qızın bergendi. Alay a gitçe küyewün ol eki ullu küyewüça körmey, ıylıqdırıb, sındırıb, tawuq orunda caşarğa buyurğandı.

Ol qız, harib, qıynalsa da, kesin çıdatırğa küreşgendi. Caş da, qız da tawuq orunda caraşıb, caşay caşay turğandıla.

Bar andan, bir talay cıldan han awruy başlağandı da, sora küyewlerin, qızların cıyğandı da aythandı:

–Endi, degendi, men saw bolalmayma, bir qısır qalğan aq maralnı sütün içmey. Bu eki ullu küyew, ne eterik esegiz da, etigiz bir madar, ansı mından a ne bardı, bu qara

[178]

qulumdan! , degendi. Kiçi küyewü da qaytıb kelgendi da küygendibişgendi:

–Maña mında caşaw coqdu, bir talay cıl aradan ketgenden sora da, meni ıylıqdırğanlaymı turluqdu seni atañ? , degendi qatınına. Alay a qatını ariw aythandı:

Qoy, aşıqma, aşıqğan adam halqğa damırlıq boladı. Tözgen töş aşar, kimni allı, kimni artı. Saña da at berlikdi, sen da bar, degendi da erini kölün bashandı.

Hannı üç küyewü da ketgendile.

Gitçe küyewü, elden çıqğanlay, atı bergen tüknü qabındırğandı da, olsağatdan atı cetgendi. Aña minib, colğa çıqğandı.

Ullu küyewleri, aylana aylana, kesleri da arıb tozub, cuq da tabmay, qaytıb kele turğanlay, ol carlı küyew, kesini atına da minib, eki gıbıt bla da sütü, allarına çıqğandı da qalğandı. Bir gıbıtında sawula turğan maralnı sütü, birinde wa, ol han aythança, qısır maralnı sütü bolğandı. Sora alayda ol eki küyew andan süt tilegendile. Caş aythandı:

–Endi siz menñe kesigizge qırım ot bla tamğa saldıra esegiz, bir gıbıtnı bereyim.

Küyewle ho degendile da, alanı ekisini da sırtlarına tamğa salğandı. Ala da, bizge tamğa salıb, bu teli ne eterikdi deb, küle küle, sütnü da alıb, hanña barğandıla.

Ol da kele kelib, atın da biyağınlay iygendi da, qatınına kelgendi da aythandı:

“Endi, ala süt bergenlikge, han saw bolluq tüldü, sen bu sütden, bir kesek tawuq meşhutçuq da at da, elt da ataña içir.”

Qatını, tamam ol aythança etgendi da, eltgendi. Han, sütnü içib:

–Asta, men caşağanlı beri bıllay tatlı süt körmegen edim, bir kesek tatıwçuğu bardı ansı, degendi.

Qızı da:

–Da, atam, tatıwu bolmay, ne qolay bolsun, biz tawuq orunda turabız sora.

Andan han alanı ot üynü bir canına köçürgendi. Ol sütnü içgenley, bir kesek saw bolğandı, alay a allında sawluğu ornuna kelib, igi bolalmağandı. Bir kün dağıda aythandı küyewlerine:

–Endi, ol aq maralnı etin aşasam, saw bolur edim.

Biyağı maña bir zat aytsa, çığarma da keterme deb, kiçi küyew artıraqlarından qarab turğandı. Alay a bu col, anı taba ters ters qarasa da, süymegenin belgili etmey, cuq da aytmay qoyğandı.

Ol üç küyewü biyağınlay ketgendile. Kiçi küyewü biyağınlay, elden çığıb, atın çaqırıb, minñendi da ketgendi.

Eki ulu küyewü, aylana aylana, kesleri da arıb tozub, bir

[179]

cuq da tabmay, burunları salınıb qaytıb kelgenley, biyağı cigit caş, atını allında da bir ullu aq maralnı mıllığı bla, çıqğandı da qalğandı. Ol eki mahtançaq, biyağınlay, calınñandıla, calbarğandıla, etden bizge ber, deb.

Sora ol cigit aythandı:

–Teşigiz köleklerigizni, kesimi enimi salayım da, bir bütün sizge bereyim.

Ala ho deb, alay etgendile.

Hannı awruğanı bir butdan qaydan saq bolluq edi! Sora caşnı qatını, ol maralnı etin bir kesek calınña tutub, eltgendi da, han quwwanñandı. Ol etni aşab, kesi da saw bolub da ketgendi. Saw bolub boşağandan sora halqnı cıyıb, toy oyun etgendi. Eki ullu küyewün, atların da tebsetib, ala da bek ulluğa ketib turğanlay, gitçe küyewü, kesini atına da minib kelib, atın oynatıb tebregeninde, alanı ozğandı. Ol cıyılıb turğan adamla da, duniyada biz eşitmegen, körmegen, bu kimdi deb, ullu seyir bolğandıla.

Sora han, anı kesine çaqırıb, sen ne adamsa, ne aylanasa deb, soruw etgendi. Bar, sora cigitni alayda cigitligi açılğandı da qalğandı. Aythandı hanña:

–Eki qulum bar edi da, alanı erkinliklerin kesime berseñ deb kelgenme, degendi. Halq da seyir tamaşa bolğandı.

–Da qayda ol qulla degeniñ? , degendi han.

–Ma bu seni eki ullu küyewüñ! , deb, ol küydürüb salğan enlerin körgüzgendi. Alayda iş bolum ayğaq bolğandı da, han, ol eki cuqğa carawsuz küyewün qıstab, hanlığın biyliğin da ol cigit küyewüne bergendi.

Ala da, qatınların da alıb, birer carı ketgendile. Ol caş, cigitligi bla, tabışlı bolğanı sebebli, carlı bolsa da, artı han bolub, tınç rahat caşab qalğandı.

Anı körmegenibiz kibik, awruw talaw da körmey qalayıq.

Uwçu

Ertde ertde bir cigit caş bolğandı. Anı başha işi bolmayın, wuçuluq bla caşağandı. Bir colda bir cılqı teñizni bir canına ötüb ketib, bir canında bir tayçıq qaladı. Anı ol caş asırab, tay ullu at boladı.

Sora bir kün caş uwğa çığıb baradı. Eki kiyik allından çığıb, bir teşikge kirib ketedile. Ol Ya caş da alanı ızlarından ol teşikge kirib baradı. Ol teşikge kirib qarasa anda bir qatın ayaqlarına cuq qablay tura. Qatın kesi allına alay aytadı:

–Ala kimden qorqsala, ataları aña ber, degened.

Ol eki eçki ariw qız bolğandıla. Alayda caş eki

[180]

qıznı da alıb ketedi. Alanı birin koyub birin alırça bolmaydı da, caş alanı kesine egeç etedi.

Bir kün caş sırtdan bir özenñe qaraydı. Qaraydı da, bir qala körünedi. Bu qala ne zat ese da, bir qarayım deydi. Alay bla, bir köb qoynu küte turğan qoyçuğa baradı.

–Bu kimni qoşudu? , deb soradı.

–Alaçaç Fatimanı qoşudu.

Andan arı baradı da bir tuwar qoş.

–Bu kimni qoşudu? , deb soradı.

–Alaçaç Fatimanı qoşudu.

Andan arı baradı da bir cılqı qoş.

–Bu kimni qoşudu?

–Alaçaç Fatimanı qoşudu.

–Qallay adamdı bu? , deb sordu cılqıçığa ol.

–Alaçaç Fatima patçahnı qızıdı. Aña adamla alabız deb baralla da, üç oyunu bardı, alanı etalmağannı öltürüb baradı.

–Ol oyunları nedile? , deb soradı caş cılqıçığa.

–Bir oyunu: künça carıthan allay bir ariwluğu bardı qıznı, aña qaramay, at bla ozub ketseñ. Ekinçi oyunu: kün bılay cañı çıqğanlay, iyneni közünden oğun çığarğan.

Üçünçü oyunu: bir atı bla qartqurthası bardı, alanı çabıb ozğan.

Caş, alaçaç Fatimanı alama deb, baradı. Qızğa qaramay ozadı, oqnu iyneni közünden çığaradı. Endi çabar cerge baradıla. Qartqurtha:

–Oy, alaçaç Fatimanı ölgeni it bolsun, soluyüq, bir cuqçuq qabayıq, deydi.

Caşha araqıçıq içiredi, başına çetençik bla cücekçikle ornatadı, alayda caş cuqlab qaladı.

Atı qarasa caş cuqlab tura. Sora caşnı tabanı bla uradı. Caş sekirib turub qarasa qartqurtha da coq, atı da coq. Sekirib turub, çıñab atına minib, cetedi qartqurthanı ızından. At alayda qartqurthanı da, atın da urub ketib, alğa baradı. Üç oyun da anı bla bitedile. Alaçaç Fatimanı kesin da, bütew baylığın da alıbüyüne keledi. Nasıblı bolub caşay turğandıla. Bir kün a caş cer etegine colowçu bolğandı.

Talay zamandan, cerni başın awlab kele turğanlay, bir ullu suwğa cetedi. Köçüw bla kirmeyin, başha cer bla kirib, kesi suwğa ketedi, atı wa çığadı. Bir talay zamandan atı salı büyüne keledi. Caş kesi wa, suwdan saw çıqğanlıqğa, awrub, qarıwsuz bolub, 9 10 cılnı eline qaytalmay turadı. Küreşe ketib sora kesi caşağan elni qıyırına keledi. Suwnu ol canında sabiyle tutub, suw içiralmay turğan bir arıq atnı köred. Sabiylege qıçıradı:

[181]

–Atnı beri bir buruğuz, at bla ol canına bir öteyim, deb. At, caşnı tawuşun eşitgenley, sabiylege da qaramay, aylanadı daş taba. Sora caş sekirib minedi atha, ol canına ötedi. Suw da içiredi, otlathan da etedi da, endi alığız da barığız deb, sabiylege berib iyedi atnı. Sabiyle atnı üyge alıb baradıla.

Sabiyle, atnı alıb barıb, patçahha hapar aytalla:

–Bir carlı adam atha suw da içirde, otlathan da etdi, deb.

Patçah:

–Anı beri alığız da keligiz! , deydi. Sabiyle caşnı alıb kelelle.

Kelse, anı bir zar honşusu, zor bla kesine alaçaç Fatimanı alıb, caşnı ol eki egeçin da kesine qarawaşla etib tura.

Ol caşnı tanıyalmağandı.

–Ne zat süyseñ, anı bereyim, atha qara! , deydi caşha. Ol da ho deydi, atha qaraydı, aş aşatadı, suw içiredi. At da, caş da es cıyadıla. Bir kün caş: “Erkinlik berseñ, atnı bir oynatır edim”, degendi. Erkinlik bergendile. Ol, atnı oynata kelib, zar honşusun at bla tebletedi, kesini kim bolğanın açıqlaydı. Uwçu caş eki egeçin eki igi caşha beredi, kesi da Fatima bla caşab qaladı.

Qara Quş bla Qart

Ertde ertde bir elde bir qart kişi bla bir qart qatın caşağandıla. Qart kişi sadaqa cıyıb, ekisi da anı aşab turğandıla.

Bir kün qart, suw ızına ketib barğanlay, bir ullu qara quşnu caralı bolub, tüşüb turğanın körgendi. Barıb quşnu tuthandı da üyüne alıb kelgendi. Üyünde kesi aşağandan aşatıb, bir ayğa cuwuq baqğandı. Quş, saw bolub, bir cerden bir cerge uça tebregendi.

Sora qartha aythandı quş: “Sen meni quyruğumdan bir tük al da, iy da qoy, kerekliñ bolsa, tüknü iy da ızından bar”.

Qart quş aythança etgendi. Bir kün, sınarğa deb, tüknü çığarıb iygendi, kesi da ızından barğanı. Tük barıb bir tuwar qoşha tüygendi. Qart sorğandı:

–Bu kimni qoşudu?

–Qara quşnu qoşudu, degendile.

–Meni Qara quşha eltigiz, degendi qart. Olsağatdan qartnı Qara quşnu qalasına eltgendile. Qart Qara quşnu qalasına kirib barğandı. Qara quş alayda qartha qurmanlıq etgendi. Qurmanlıq etib boşağandan sora, üç tört künden qartha sorğandı:

–Ne tileyse? , deb. – Seni tilegen zatıñı bermey qaymazğa antım bardı.

[182]

Qart aythandı:

–Maña cuq da kerek tüldü, alay a maña cuq berlik bolsañ, eki qatınıñı arasında turğan ol qara kübürnü ber!

Qara quş kübürnü qartha bergendi. Sora qartha bılay aythandı:

–Üyüñe cetginçi, kübürnü başın açma!

Qart kübürnü költürüb, üyüne atlanñandı. Sora, colnu carımına cetgen zamanda, qartnı kölüne bılay kelgendi:

–Men bıllay bir qıynalıb, kübürnü içinde ne bolğanın bilmeyme. Açıb bir qarayım.

Kübürnü başın açhanlay, içinden ullu tüznü tolturğan bir qoy, tuwar, ne türlü da mal çıqğandı. Qart ne küreşgendi da alanı ızına cıyalmağandı. Sora, qalay eterge bilmey, cılay turğanlay, bir kök börü kelgendi.

–Nek cılaysa? , deb sorğandı börü.

–Men bılanı ızlarına cıyalmay cılayma.

Sora börü qartha bılay aythandı:

–Cañız caşıñı menñe berirge ant et, men cıyıb bereyim.

Qart caşın kök börüge berirge söz bergendi, kök börü da malnı kübürnü içine cıyğandı. Qart kübürnü költürüb üyüne barğandı.

Rıshısı, malı da köb bolub, qart bay bolğandı. Alay a aña da quwanmağandı. Bir kün caşı sorğandı:

–Atam, nek mıdahsa?

Atası caşına aythandı:

–Caşım, seni bir kök börüge berirge ant etgenme.

Sora caşı atasına:

–Atam, anı üçün qıynalma. Men barıb anı öltürüb keleyim, deb, colğa çıqğandı.

Bara barıb, Kök börünü kesine tübegendi. Börü caşha:

–Ay, igi caş, atañı seni menñe aşarğa berirge sözü bardı. Kesiñi aşatmazğa süye eseñ, ol cerde ol cerde bir hannı bir ariw qızı bardı. Anı alıb kel, sora seni başıña boş eterme! , degendi.

Sora caş, atasına barıb:

–Atam, men Kök börüge tübedim. Bir aynı içinde bir hannı qızın keltirib, Kök börüge bermesem, ol meni aşarıqdı.

Caş ertdenbla ertde atına minib atlanñandı.

Sora, bara barıb, colda bir canından bir tülkü çığadı.

–Meni coldaşlıqğa alamısa? , deb soradı tülkü.

–Ho, alama deydi caş. Tülkü at allına sekirib minib, ekisi da bara barıb, colda bir ceti segiz atlı

[183]

sırtdan çıqğanların körgendile. Sora tülkü caşha aythandı:

–Men bir alamat semiz irk bolayım. Alanı adejge eltgen bir atları bardı. Ol at tulpar atdı. İrkni ol atha awuşdur.

Tübeşgendile caş bla ol altıla.

–İrkni bizge sat! , deb qadalğandıla altıla.

–Atnı bersegiz bereme, deb, irkni atha awuşdurğandı caş.

Caş atnı tartıb ketedi. Bir kesekden irk, tülkü bolub, caşnı ızından cetedi. Andan sora tülkü, bir ariw qız bolub, halqnı tamaşağa qoyadı. Halq aña qarağan zamanda, caş hannı qızın alıb qaçadı.

Tülkü da, birazdan alanı ızlarından cetib, aytadı:

–Men bu qızdan ariw qız bolayım, sen börüge meni ber da ket!

Sora tülkü bir ariw qız bolub, ekisi da Kök börüge baradıla, caş qızlanı saylatadı.

Sora börü, saylab, tülkü qızını aladı. Caş da ol hannı qızın kesi alıb ketedi. Sora biyağı tülkü, caşnı ızından cetib:

–Aşhı ulan, senñe igilik, menñe aşhılıq. Ataña alay aytıb bar:

–Menñe igilik etgen Qara quş edi!

Ayü Ulu Ağırcan

Cay sözüwde elni caşları, qızları nanıq, cilek cıyarğa baradıla. Hannı qızını ne közü qarab, ne bek tilese da, atası anası iymeydile. Alay a künleni bir kününde qız caşırtın ala bla ketib qaladı. Bir zamanda, çelekleni tolturub, üyge qaytırğa tebregenley, bir ayü qızlanı süredi. Hannı qızı, qaçalmay, artharaq qaladı. Ayü cetib qızını alıb ketedi. Ala barıb, uyasına salıb, türlü türlü kögetle keltirib, qızını allına saladı. Qız allında esinden tayıb, dağıda esine kelib, köb qıynaladı. Alay bolsa da amalsızdan aqırın aqırın caraşadı.

Keçe ekisi da birge uyada qaladıla. Ertdenbla wa turub, ayü, teşikni allına ullu taşnı salıb, aylana ketedi. İñirde kelib, taşnı bir canına salıb, uyasına kiredi. Alay bla caşay

turadıla da, qız ekinçi cılında caş tabadı. Eki qulağı ayünüyü kibik, qalğanı adam. Anı atı Ayü Ulu Ağırcan boladı. Ayü Ulu Ağırcan künden keçege ösüb tebreydi. Tört beş cıl bolğan zamanda, anı eşiñe alıb çığıb, Ayü uwaq terekçikleni tartıb, tamırlarıla çığarıb, ol da, ol etgença, terekçikleni tartıb ürenedi. Alay bla on cıl bolğan zamanında ullu terekleni tartıb tamırları bla çığarıb başlaydı.

[184]

Bir ertdenbla ayü ketedi da qaytmay qaladı. Ekinçi kün, üçünçü kün da ayü coqdan coq. Caş taşnı bir canına türtüb, anası da, ol da qaçadıla. Anası alda, balası ızından. Barıb eline kiredi hannı qızı. Alayda ullu quwanç bolub, toy etib, halq tarqayğandan sora, han Ağırcannı qoratırğa dıgalas etib başlaydı. Nek deseñ, hannı betine igi bolmaydı qızı ayü bla caşab kelgeni. Ol sebebden elden eki küçü bolğan adamnı tabıb, alağa bılay deydi:

–Meni qızımdan tuwğannı elden qoratmasağız, bolmaydı. Qalay da etigiz, anı beri qaytmazça etib kelsegiz, men sizge ullu sawğa berirme.

–Da ol, bizni öltürüb, kesi kelib qalsa, qalay bolluqdu? , dedi biri. Alay bolsa da, keslerin açhağa aldatıb, söz berdile.

Ağırcan anı eşitib qoydu. Üç kün zaman tiledi. Temirçige:

–Maña bir temir toqmaq et! , deydi. Temirçi, temirlerin cıyıb, toqmaq etib, qoluna tutdurdu, Ağırcan, tögerek burub, ol toqmaqnı kökge atıb ciberdi. Bir zamanda toqmaq kelib kesini başına tiydi da çaçılıb qaldı.

–Ey, temirçi, bu toqmaq bolmaydı, deb, ekinçi birni işletdi. Anı da atdı. Ol da kelib kesini başına tiydi da çaçıldı. Üçünçü da işletdi. Anı da atdı. Ol çaçılmadı. Anı da alıb:

–Keligiz endi! , deb, ol ekisine alay aytıb, üçüsü da uzaq cerde bir ullu çegetni qıyırından kirdile. Alayda qoş etib, kiyik terile bla başın cabıb, caşab tebredile, biri qoşda, ekisi da uwda.

Bir kün şapa etni salıb, qaynata turğanlay:

–Ey! , degen tawuş eşitdi. Eşikge çığıb, qarasa saqalı biñ qarış, kesi bir qarış bir kişiçik kelib tura.

–Qonaq alamısa? , dedi kelgen.

–Ayhay alama, kel, tüş! , dedi şapa.

–Kel da tüşür! , dedi Saqalı miñ qarış. Şapa tüşürdü.

Üyge kirdi da qonaq, qaynay turğan etni başın tübüne qabladı da, etçiklerin qabdı da ketdi, şapanı da saqal tügü bla bayladı da. Şapa, küreşe ketib, qalay ıhçındı ese da, ıçhınıb, cañıdan et sala turğan zamanda, nögerleri da keldile. Ekinçi kün ol qalmadı qoşda, birsi nögerleri qaldı. Aña da ol biyağı kelib alay etdi. Üçünçü kün şapalıqğa Ağırcan kesi qaldı. Biyağı kelib:

–Ey, kim bardı? , deb qıçırdı. Bu eşikge qaramadı… Kesu tüşüb kelib, biyağınlay eterge murat etdi, alay a bolmadı. Tüyüb, qara kösew etib, eşikde terekge baylab qoydu Ağırcan anı.

[185]

Bir zamanda qarağanında coq Saqalı miñ qarış. Nögerleri keledile. Haparnı aytadı. Ertdenbla qan ızı bla ızlab barsala, bir teşikge kirib tura edi ızı. Teşikni tübünde bir eşik.

–Endi kim tüşedi aña? , dedi Ağırcan.

–Senden sora aña tüşerik coqdu, dedi bir nögeri.

Ağırcan salındı arqan bla. Tüşüb barıb, eşinki açıb qarasa, üç ariw qız, orunduqda bir adam ölüb, qızla aña cılay…

Alağa da ariw aytıb, qızlanı başına çığarıb başlaydı Ağırcan. Tamada qıznı tamadağa, ortançı qıznı ortançığa, gitçeni da kesine buyuradı. Qızlanı barın da çığarğandan sora, kesi çığarğa kere kedi. Alay a Ağırcannı çığarıb kelgenley:

–Arqan üzüldü! , deb, caşla arqannı urub kesib qoydula. Ağırcan tiledi:

–Toqmağımı da ızımdan atığız, deb. Toqmağın da ızından atdıla.

Barıb, barıb, Ağırcan cerni tübünde bir ullu terekni canına tüşdü.

–Oh oh oh… , deb, başın költürüb, terekni başına qarağanında, terekge çırmalıb bir mazallı cılan örleb bara edi.

Ol toqmaq bla urub cılannı öltürdü. Terekni başında qanatlı tawuşlanı eşitib, örleb çığadı başına. Başında ullu quş balala:

–Hı, sen bizge bu igilikni etdiñ, biz senñe ne eterbiz? , dedile. – Bizni anabızını kelir zamanı boladı, seni qabıb qoyarıqdı bilmey, beri qanatlarıbızını tübüne kir! , deb, qanat tüblerine salıb caşırdıla. Bir zamanda celi bla alay ullu bolmağan cañur keldi.

–Bu bizni anabızını cılamuğu bla qanatını celidi! , dedile balala.

Anı ızından ariw carıq kün tiydi.

–Bu bizni anabızını kesi kesine köl etgen quwançıdı, dedile biyağı balala.

Quş, cetib, terekni bügüb, qıñır ete, qondu.

–Hı, sizni kim saw qaldırdı? , dedi anaları.

–Bizni saw qaldırğannı tabsañ, ne eter ediñ? , dedi bir balası.

–Duniyada aña ne kerek bolsa, anı eter edim! , dedi anaları.

–Da ma, eterik eseñ, budu bizni aşawçu cılannı öltürgen! , deb, caşnı çığardıla. Üç kere awuzuna qabıb, burnu bla çığarı quş caşnı.

–Endi senñe ne kerekdi? , deb sordu.

–Meni cerni başına çığar! , dedi caş.

–Da çığarayım, maña azıq kerekdi, dedi quş.

[186]

Toğuz gammeşni soyub, terilerine etlerin cıy, suw quy, artmaq et, qoluña bıçaq al, bir "qaq" desem, bir çelek suw quy awuzuma, "quq" desem, tişlik atarsa. Alanı barın hazırlasañ, ma bu tükçüknü otha cetdirseñ, men ceterme.

Caş, andan ayırılıb, köb col qoratıb, keç bola bir qart qatınña qonaqğa tüşdü. Qart qatın suwğa cıkkı edi. Ağırcanña üç qaz gakkını bişirib berdi.

Ağırcan hapar sordu qatından. Qatın bılay dedi:

–Suwnu başın alıb turğan toğuz başı bla emegen bardı, bir ayda bir kere suw iyedi. Anı üçün bir qoy aşaydı…

–Amma, sen toğuz, kiyiz börk et da hazır et, men anı bla bir körüşeyim… dedi caş.

Qatın erlay börkleni hazır etdi. Alanı bir biri başından kiyib, emegenni allına bardı. Urub bir başın tüşürdü. Emegen da, urub, bir börknü tüşürdü. Alay bla emegenni toğuz başı ketgen zamanda, Ağırcannı da toğuz kiyiz börkü ketedi. Suw boşlanadı. Halq suwğa çabıb, caşha:

–Senñe ne kerekdi? Sen bizge bu aşhılıqnı etdiñ, biz da senñe, ne zat süyseñ, anı eteyik, dedile. Ağırcan:

–Menñe toğuz gammeşni soyub, terilerine suw quyub tolturuğuz, etle bla suw gıbıtlanı bir birine baylağız, andan sora başha zatığız kerek tüldü! , dedi. Ol aythan zat bir künnü içinde hazır boldu. Ağırcan bergen tükçüknü qabındırdı. Quş cetib qondu. Artmaqlanı beline salıb, Ağırcannı quşnu beline olturtdula. Quş költürülüb tebredi. “Qaq” degenley suw quyub, “quq” degenley et atıb, başına çığıb baralla.

Başına çığarğa cetgen zamanda, et tawusulub qaladı. Ol zamanda quş enişge tüşüb tebredi. Ağırcan eki butunu çabaq etlerin kesib atadı quşnu awuzuna. Anı bla cerni başına çığadı. Ağırcan örge turalmadı. Ol zamanda quş caşnı çabaq etlerin kusub emda cabışdırıb, saw etedi.

–Hayda, bar endi! Senñe aşhılıq, menñe igilik! , deb aşıradı. Ağırcan salıb qoşlarına baradı. Barsa, ol eki qıznı alıb, Ağırcan kesine buyurğan qıznı da cumuşçu etib tura. Temir toqmağı bla tüyüb, törtüsün da canıwarla caşağan qara çegetge qıstaydı.

Ağırcan bla gitçe qız bir üy boladıla, alayda qala işleydile. Halq suqlana, bügün da alayda caşab turadıla.

Üsüp

Ertde ertde bir hannı oneki caşı bolğandı. Alanı onusu alda qatınından, ekisi da artda alğan qatınından. Artda üydegisinden caşlarını tamadasını atı Üsüp,

[187]

kiçisini atı Bunyamin bolğandı. Hannı on caşı, keslerini malların cürütüb, qoşda turğandıla. Eki kiçi caşı wa üyde ataları anaları qatış. Bir kün caşla, qoşha tebregenlerinde, atalarına aytadıla:

–Atam, Üsüpnü da bizni qatış iy, qoşda buzoqlağazatha qarar.

–Bu alqın gitçeçikdi, qoşha çığar zamanı bolmağandı, deb, ol közüwde atası iyerge unamaydı. Andan sora, köb turmay, Üsüp (cuqlab uyanñanında) atasına:

–Bügeçe tüşümde bir alamat tüş kördüm, deydi.

–Qalay kördüñ? Tüşüñü ayt, tıñılayım, deb, atası Üsüpnü qatına olturadı.

–Ay da, Kün da, onbir culduz tüz başımdan çığıb, meni tögeregime aylanıb, baş urub kördüm, deb, Üsüp tüşün aytadı.

–Ay bla kün anañ bla menñe körünedi. Onbir culduz onbir qarnaşıña körünedi. Biz qaçan bolsa da senñe bir calınñıç bolluq bolurbuz, sen bu tüşüñü qarnaşlarıña bildirme, ala senñe zarlıq etmesinle, deb, atası Üsüpge üretedi.

Ekinçi kere da Üsüpnü qarnaşları, qoşha tebregenlerinde, atalarından:

–Üsüpnü da bizni bla qoşha iy, deb tileydile. Atası razı bolmağanına qaramay, Üsüpnü da Birgelerine alıb ketedile. Bara barıb, ceti col ayırılğan bir cerde tohtab, qarnaşla bir birine:

–Bizni atabız bizni barıbızdan da Üsüpnü bek süyedi, biz munu duniyanı başından tas eteyik, deb, anı bir teren quyuğa atadıla da, kölegin qanña boyab, atasına alıb barıb:

–Bügeçe malanı qıyırında catıb turğanlayıbızğa, Üsüpnü börü aşab qoydu, deb, qan cuğu kölegin körgüzedile.

–Börü zat da aşamağandı, ne etgen esegiz da, kesigiz öltürdügüz, deb, ataları, iynanmay, cılaydı. Qarnaşla, atalarına cuwab da qaytarmay, ızlarına qoşha çığıb ketedile. Ceti col ayırılğan cerge cetgenlerinde, carım patçahnı sawdügerleri quyüdan atlarına suw içirirge tebregenlerin körüb, alayda tohtaydıla. Sawdügerle çelekni quyüğa ciberib, örge tarthanlay, saw salamat, çelekden qadalıb, Üsüp çığıb keledi. Sawdügerle aña bir da mardasız quwanadıla. Üsüpnü saw çıqğanın körüb, qarnaşları çabıb cetib:

–Bu bizni qulubuz edi, qaydan çıqdı! , deb, açıwlanadıla.

–Quluğuz ese, bizge satığız, deb, sawdügerle tileydile.

[188]

Qarnaşları üsüpnü bir qara somğa satadıla da:

–Saq boluğuz, qaçıb ketmesin, deydile.

Sawdügerle, Üsüpnü alıb barıb, sabiyi bolmağan qaraton carım patçahlarına sawğağa beredile. Ol, bir da mardasız quwanıb, sıylı kiyimle kiydirib, kesine caş etedi. Üsüp bir da mardasız çıraylı bolğandı.

Aradan talay zaman ötgenden sora, carım patçahnı qatını Üsüpnü süye başlaydı. Bir kün ol, kölüne kelgenni içinde tıyalmay, Üsüpge süymekligin aytdı.

–Alay degen nedi? Men senñe anamdı deb turama, deb, Üsüp çarlaydı.

–Sen men aythannı etmeseñ, erime aytıb, seni öltürtürme deb qatın açıwlanadı. Munu bu haparın eşitib, honşu qatınları:

–Sen, carım patçahnı qatını bolğanlay, kesiñi da bu ariwluğuñ bla, cumuşçuñu süyese, deb, ayıb etedile.

–Siz menñe boş ayıb etesiz. Alay ese, keligiz meni üyüme, deb, qatınlanı barın da kesini üyüne qonaqğa çaqırıb, har birini qoluna birer bıhı bla birer bıçaqnı berib, kesigiz da aşağız, deb, Üsüpnü alanı alları bla ozduradı. Qatınla, Üsüpnü ariwluğuna seyirsinib, esleri ketib, har barı barmaqların bıçaq bla kesedile.

–Ihı, qalaydı? Endi menñe ayıb eterikmisiz? , deb, qatın soradı.

–Endi senñe ayıb etmeybiz, deb, qatınla, kesgen barmaqların baylab, üylerine ketedile. Eri üyde bolmağan zamannı marab, biyağı qatın Üsüpge açıq etib süymekligin ağlından ese demeñili aytadı.

–Menñe bu zatnı ekinçi qaytarıb aytma, deb, Üsüp anı aythanın etmeydi. Qatın, açıwlanıb, cılab, erine barıb aytadı:

–Emen adamnı aynıtsañ, erniñi burnuñu qan eter degenley, sen ketgenley, Üsüp, menñe artıqlıq eteme deb, mıllığın athanlay, qolundan qaçıb küçden qutuldum.

Carım patçah, açıwlanıb, Üsüpnü türmege saldıradı. Üsüp bolğan türmede, amanlıqları çığıb, “Saw patçah” tutdurğan eki nögeri bolğandıla. Alanı biri Üsüpge qarab aytadı:

–Alan, seni tüşden haparıñ coqmudu? Bügeçe tüşümde patçah bla bir tepside uşhuwur aşab kördüm. Üsüp, ne aytırğa bilmey, esine kelib:

–Seni ertdenbla, qağıt iyib, patçah başıña boş etdirlikdi, kesiñ da eski işiñde işlerikse, deydi. Anı eşitgenley, ol bir nögeri da, tüş körmegenley, Üsüpnü hılikke etib:

–Men da tüşümde, tabaq bla bir hıçınlanı başıma salıb költürüb barğanlay, uçub kelib, quşla uçub kelib, quşla aşab ketdile, deydi.

[189]

–Seni ertdenbla patçah, şkok bla urdurub, ölügüñü eşikge atdırlıqdı, mıyıñı qarğa quzğun aşarıqdı, tüşüñ aña körünedi, deydi Üsüp.

–Oğay, men, tüş körmegenley, seni alda bayta edim, deb, nögeri qayğılı boladı.

–Aytırıñı aytdıñ, seni bolluuñ alaydı, deb Üsüp cuwab beredi. Ertdenbla, tab Üsüp aythança, bir nögeri, başına boş bolub, üyüne barıb, eski işine caraşdı. Bir nögerin a, şkok bla urub, ölügün oramğa atadıla da, qarğağa quzğunña aş boladı.

Aradan talay zaman ötgenden sora, patçah tüşünde bılay köredi: toğuz semiz iynek bla toğuz arıq iynek, toğuz tolu buday baş bla toğuz quru buday baş. Ol toğuz semiz iynekni toğuz arıq iynek aşab, toğuz tolu buday başnı da toğuz quru buday baş aşab.

Patçah, bilgiçleni cıyıb, tüşün soradı, alay a bilgiçle anı tüşüne cuwab etalmaydıla. Bu haparnı eşitib, türmeden boş bolub kelgen adam patçahha aytadı:

–Meni türmede Üsüp deb bir nögerim bar edi, ol seni tüşüñü billik edi.

Patçah, Üsüpnü türmeden çaqırtıb, tüşün aytadı. Üsüp, bir kesek tıñılab, sağış etib aytıb tebreydi:

–Mından arı toğuz cılnı bitim bek mardasız ullu bolub, adam aş da, mal aş dabek erkin bolluqdu. Toğuz semiz iynek bla toğuz tolu buday baş aña körünedile. Andan sora toğuz cılnı cerge tük çığarıq tüldü. Toğuz arıq iynek bla toğuz quru buday baş toğuz semiz iynek bla toğuz tolu buday başnı aşağanları aña körünedi.

Patçah, Üsüpnü aqıllılığın, anı adamlığın, esliligin caratıb, aytadı:

–Seni türmeden boş etem, kesiñ da meni qolumda işle.

Üsüp, patçahnı aythanın unamay:

Meni tersligim, tüzlügüm ayırılmay; türmeden çığarıq tülme, deb, ne üçün tutulğanını haparın bolumuça başdan ayaq patçahha aytadı.

–Kerti da alay bolğanına şağatıñ barmıdı? , deb patçah Üsüpge soradı.

–İynanmay eseñ, ol barmaqların kesgen qatınlağa sor, deydi. Patçah, anı bla honşu turğan qatınlanı barın da çaqırtıb, soruw etedi. Qatınla Üsüpnü tersligi bolmağanın, ters carım patçahnı qatını bolğanın aytdıla. Olsağatdan patçah, carım patçahnı çığarıb, ornuna Üsüpnü saladı. Ala ekisi da, birigib, toğuz cılnı bitgen mürzewnü, bir bürtügün qoratmay, ambarlağa cıyadıla. Mal aşnı da anı kibik etedile. Tab, Üsüp aythança, toğuz cıldan sora cerden cuq çıqmay, tögerek ellege ullu açlıq cete başlaydı. Uzaq cerleden kelib, halq bı-

[190]

ladan, altınların, kümüşlerin ayamay berib, mürzew alıb başlaydıla.

Ol cıllada bir qatın bla bir qart kişi, on da aladan caşıraq adam sadaqa cıya, qalanı qatına keledile. Üsüp atasın, anasın, haram qarnaşların tanıydı. Qarnaşları Üsüpge qalay etgenlerin keslerine aytdırtadı.

Atasın, anasın birgesine qoyadı, qarnaşların a qıstaydı. Qıstama, barıbız da seni qarın calçılarıñ bolayıq, deb tileb calbarıb, ala da alayda qaladıla. Anı körmegenibiz kibik awruw, talaw körmey qalayıq.

Hannı Üç Caşı

Bir hannı üç caşı boladı. Bir kişi keledi da:

–Sen caşlarıñı qısta! , deydi.

–Nek qıstayma? , demey, han, caşların qıstay teb reb:

–Siz köb col cürürsüz, bek arırsız, bir ullu çegetge cetersiz, alayda keçe qalmay, ötüb ketigiz. Andan arı ötgenden sora, köb qabırğa cetersiz, alayda da keçe qalmay, ötüb ketigiz, deb osiyat etedi.

Alay bla, caşla, köb cürüb, aç da bolub, arığan da etib, bir ullu çegetge cetedile.

–Arığanbız, bılayda tohtayıq, deb, alayda keçe qaladıla. Qazan asıb, aşağan da etib, eki qarnaş cuqlaydıla, gitçe qarnaşları, catmay, arı beri aylana turğanlay, adam költürgen bir quş qonadı aladan uzaq bolmay. Caş, sadaq tartadı da, quşnu ağızadı.

Olsağatlay, bir canından bir adam çığıb, caşnı tartıb, bir hannı allına alıb baradı. Han bılay dedi:

–Sen bizge duniyada bolmağan igilik etdiñ, biz senñe ne zat etebiz? Ol quş bizni caşarğa qoymay edi.

–Maña cuğuğuz da kerek tüldü, columa ketmege qoyuğuz! , deb tiledi caş.

–Oğay, dedi han, sen meni qızımı al.

–Da meni tamadam bardı, qalay alayım?! , dedi caş.

–Tamadama bere eseñ, elteyim!

Han caş aythanña oğay demedi. Em tamadaların alayda hannı qızı bla qoyub, eki qarnaş ketedile.

Köb col cürüb, tamam arıb, köb qabırğa cetedile.

Tamada qarnaş aytadı: Bılayda qalayıq.

Kiçi qarnaş:

–Atabız aythan a?

Tamada caş ceñedi da, alayda qaladıla.

Aşab içib boşağandan sora, tamada qarnaş catıb cuqlaydı, gitçe qarnaş qabırlağa kiredi. Bir zamanda: “Altmış ülüş et!” , degen tawuş eşitedi.

Caş da: “Altmış bir ülüş et!”, deb qıçıradı. An-

[191]

dan sora bir qara kişi çığıb, qolundan tartıb, cerni tübüne tüşürüb ketedi.

Cerni tübünde 60 emegenni köredi. Caş bla 61 boladıla. Caşnı tartıb barğan qara kişi, 61 ülüş etib, allarına köb et keltiredi.

Aşab tebreyle, caş, ülüşün erlay qabıb, emegenleni allarından sermeb qabıb başlaydı. Emegenle qarqadıla. Qorqadıla da, caşha basınadıla. Caş, qama bla sermeb, barın da qırıb boşaydı. Ol qara kişi keledi da caşnı bir hanña alıb baradı. Alayda han bılay deydi:

–Har kününe men emegenlege üç tüye berib tururğa kerek bola edim, men alağa ırıshımı boşadım, bermeyme desem, canıma qorqa edim. Endi sen meni quthardıñ, qızımı almay amalıñ coqdu.

Caş:

–Meni tamadam bardı, tamadama berseñ, etleyim! , deydi. Aña han oğay demeydi. Ekinçi qarnaş da alayda qaladı.

Em tamada qarnaş da alayğa qonaqğa keledi da, üçüsü da : “Endi biz bir biribizden qalay hapar bile turluqbuz?”, deydile.

Em tamada aytadı:

–Men culduzlağa qarasam.

Ekinçi aytadı:

–Men qulağımı cerge salıb tıñılasam.

Gitçe qarnaş da:

–Meni qamam canımda bolub, menñe ölüm coqdu! , deydi.

Alay bla gitçe qarnaş bılaydan ayırılıb ketedi. Köb cürüb, köb aylanıb, bir elni qıyırında, bir qart qatınña qonaq boladı. Hapar soradı elden, caşawdan. Ol zamanda qatın bılay aytadı:

–Qolay haparıbız coqdu. El suw alğan cerni bir cılan alğandı da, suw bermeydi. Bir ayda bir kere berse, bir qızını da, bir qoynu da aşaydı. Artıq sawutu bolğan suw alıb qaladı, alay bolmay, meniça carlı suwsuz qaladı.

–Ol qalaydadı? , deb soradı caş. Qatın üretedi. Ol üretgen bla salıb baradı caş. Barsa: bir ariw qız bla qoy baylanı tura. Qız qıçırıq etedi, ket, deb, alay a caş keterge unamaydı.

Bir zamanda cılannı sızgırğan tawuşu kele başlaydı. Qız da caşha ket deb küreşib turadı. Caş birden eki bolmaydı.

Cılay cetedi. Caş qaması bla cılannı tuwraydı. Qızını, qoynu da boşlab, ketib tebreydi. Qız anı iymezge murat etedi, alay caş aña qararğa izlemeydi. Alay ete-

[192]

kelib, caş qaçadı, qız anı eteginden tuthanı bla, etegi cırtılıb, qolunda qaladı.

Olsağatlay qız üyüne baradı da haparın aytadı. Cıltırğan etekni da berib, han elge buyüradı caşnı tabarğa.

Talay künnü izlesele da, caşnı tabmayla.

Caş uzaq collanı cürüb, bir başha elge, başha hanña barıb, bir qatınña qonaqğa tüşedi, Elden hapar sorsa, qatın hapar aytadı:

–Ey, cigit, bizni elibiz qıyın caşawda caşaydı. Teñiz cağasında bir qalada üç qarnaş caşaydıla, bir egeçleri bla. Ol qızını ariwluğun körüb, saw qalğan adam coqdu. Han, anı alama deb, asker cıyıb, uruş etedi, ala da askerni qırıb, birin da qaytarmaydıla. Meni da bir caşım bar edi, anı da alıb ketgendile…

–Qaydadıla ala? , dedi caş. Qatın üretedi. Qatın üretgença, barıb, qalanı bir müyüşüne, eşikni canına qısılıb: “Ey!” , deb caş tawuş etedi, qamasın da çığarıb. Qalada bir qarnaş

: “Turçu, beri al da kir!”, deydi. Eşikni açıb ol arı beri qarağınçın, caş qama bla urub başın tüşüredi.

–Tur, nek mıçıdı, bir qara! , deydi dağıda tamada qarnaşları ortaçığa. Ol biri da eşikge çıqğanlay, ölüknü esleb, aña aylanñanlay, anı başın kesedi.

Tamadaları: “Ne boldula bıla?!”, deb başın eşikden qarathanlay, caş anı da sermeb başın tüşüredi. Ahırında egeçleri başın eşikden qarathanlay, caşnı esi ketedi. Bir zamanda esin cıyıb qarağanında, bir cayağı ay, bir cayağı künça bir caş üsüne turub turğanın esleydi. Ekisi da qaramların atmay, köb zamannı turadıla. Bir zamanda qız söleşedi:

–Endi sen menñe eterni etdiñ… qalay etebiz? ...

Caş bılay deydi:

–Men sensiz caşarıq tüyülme, men seni almay da qoyarıq tüyülme!

Qız da aña oğay demeydi.

Ala ekisi da qalada birge caşab tebreydile. Bu hapar barıb bir hanña cetedi. Han, qıznı alırından da tüñülüb:

–Alanı üçüsün öltürgen, menñe da bir hata eter… deydi.

Ol zamanda bir qartqurtha hanña bılay deydi:

–Men ol qıznı senñe alıb kele esem, ne eterse menñe?!

–Aşawuñ, kiyimiñ ölüb ketginçi meni boynumda! , deydi han.

–Alay bolsa, bir adam sıyınñan kübür işle, altından bir ariw qayıq etdir! , dedi da, kesi ekinçi kün, sadaqaçı kiyimleni kiyib: suwnu arı canına ötürge qayıq keltir! , deydi. Qatın, qayıqğa minib, teñizni ol canına

[193]

ötüb, qayıqnı alayda baylab, qızğa baradı. Qız sadaqa beredi. Alay bla ol arı köb cürüydü.

Andan sora bir kün qızğa bılay aytadı:

–Qızım, sen da kesiñ cañız, men da, körese, bir carlı qatın. Madar bolsa, meni da üyge alsañ, bir da qurusa da söz nöger bolur edim.

–Da, köreyik, erim kelsin, aña sorayım da, ho dese, alırma.

Biyçeni eri keledi, sora aytadı biyçe aña:

–Sadaqa cıya aylanñan bir qatın, meni üyüñe alsañ, men nöger bolur edim, deydi. Senñe sormay, bılay deb cuq aytmağanma!

Eri:

–Da kim oğay deydi, alırğa süye eseñ! , deydi. Ekinçi kününde qart qatın keledi:

–Ne aytdı eriñ men sorğanña?

–Da oğay demegendi, kel.

Qatın köçüb keledi da, ekisi da birge tura turadıla. Biyçeni eri uwğa ketedi. Ekisi uşaqğa caraşadıla.

Qart qatın:

–Seni eriñ seni süyemidi? , deb soradı.

–Süye bolur, süymese, turluq bolmaz edi.

–Oğay, ol seni süymeydi.

–Nek süymeydi? Qalay bildiñ süymegenin?

–Da ol saña canı qayda bolğanın aythanmıdı da?! Ol seni kerti süye ese, canı qayda bolğanın aytır, sen sorçu, deydi qart qatın.

Eri kelgenley, biyçe:

–Sen meni süymeyse! Sen meni süyseñ, canıñı kayda bolğanın aytır ediñ! , deydi. Caş:

–Qoy, ol saña kerek tüyüldü, men seni canımdan da bek süyeme, dese da, biyçesi razı bolmaydı.

Alay bla bolmağanında, caş:

–Meni canım orunduq qulağındadı! , deydi.

Qart qatın orunduqnu eki qulağın da suwğa atadı. Anı bla caş ölmeydi. Alay bla köb zatnı aytadı caş. Qatın caşnı öltüralmaydı. Sen tüzün aytmaysa, deb biyçesi cılaydı, taraladı. Ahırında caş bılay deydi.

–Men canımı qayda bolğanın saña aytayım, alay a sen kişige aytma, aytsañ, meni tabarıq tüyülse. Meni canım qamamdadı.

Keçe bolğanlay, qart qatın qamanı alıb teñizge ciberedi.

Caş andan sora örge qobmaydı. Talay zamandan qartqurtha:

–Kel, sen erigib turasa, qayıq bola bir kesek aylanıb keleyik! , deb, biyçeni bir eki künnü aylandıradı. Andan sora:

[194]

–Qayda, sen qayıqnı tart, men kübürge catıb bir köreyim! , deb, kesi kübürge kirib catadı.

–Men qayıqnı cürüteyim, kübürge sen da kir da bir kör, deb, biyçeni kübürge catdıradı.

Ol arı kirib cathanlay, kübürnü etib, kiritni salıb, hannı allına alıb baradı. Biyçe hanña aytadı:

”Qırq kün, qırq keçe meni qatıma kişi kemlesin! , andan sora onowubuznu eterbiz”. Ma ol zamanda tamada qarnaş culduzlağa qarab, ortançı da cerge tıñılab, gitçe qarnaşlarına qıyınlıq cetgenin biledile. Anı izley, colğa çığadıla. Bir issi kün, colowçuluqda terleb, teñiz qıyırında cuwuna tebregenley, qamanı tabadıla. Qama alanı qalağa alıb keledi. Caş erlay saw boladı.

–Bügün qurq kün toladı, bügün toyubuz oyunubuz etilirge kerekdi, deb han biyçege alay ayta turğanlay, caş kelib, hannı da, qartqurthandı da öltüredi. Caş da, biyçesi da bir birlerin quçaqlaydıla.

Üç qarnaş da biyçeleri bla salıb atalarına keledile. “Biz qalada ösgenlikge, duniyadan haparsız edik, sen aythannı etmegenibiz amaltın, bek köb da qınaldıq, mından arı biz seni qatıñdan uzaq ketmey caşarıqbız”, deydile.

Han alağa kemsiz quwanadı, men barığızını da bek süyeme, malımı rıshımı eki qarnaş üleşirsiz, qala bla içinde haznası gitçe caşha qalırla, deb osiyat etedi.

Hannı Caşı bla Tulpar Atlı Qız

Bir hannı üç qızı bla bir caşı bolğandı. Han öle tebregendi da caşına:

–Caşım, endi men öleme, sen egeçleriñ bla qalasa. Alanı tiley kelgen bolsa, tıyma, kim kelse da, ber da barmağa qoy, degendi.

–Bolsun, atam, degendi caşı.

Han ölgendi. Caşı hanlıq ete turğandı. Bir kün birew kelgendi da: “Heyt!”, degendi da qıçırğandı.

Çığıb qarasala, bir mazallı ayü. Üyge kir, degendile, unamağandı. “Maña caşnı çığarığız”, degendi da tohtağandı. Caş çıqğandı. “Hayır hapar bla kel”, degendi ol.

–Haparım oldu: Maña tamada egeçiñi ber, deb kelgenme, degendi ayü.

–Atamı “kelgenden tıyma qızlanı”, deb osiyatı bar edi, elt, bereme, degendi caş.

Ayü tamada egeçin alğandı da ketgendi.

Bir kün birew: “Heyt!”, degendi da qıçırğandı. Çığıb qarasala, bir kök börü. Ol da, caşha kelib:

[195]

–Ortançı egeçiñi maña ber, degendi.

–Elt, atamı “kelgenden tıyma”, deb osiyatı bardı, degendi caş.

Ol da ortançı egeçin alğandı da ketgendi.

Dağıda bir kün bir tülkü kelgendi da kiçi egeçin tilegendi. Caş aña da anı bergendi da iygendi.

Sora bir kün caş:

–Haribleni birer zatha bedrim da iydim. Endi, ne ete tura esele da, bir körüb keleyim, deb, colğa çıqğandı.

Bara barğandı da bir qalağa cetgendi. Qarasa, tamada egeçi qalanı başından qarab tura. Bu anı körgenley, ol da munu körgendi. Olsağatdan cumuşçuların çabdırğandı da, qarnaşın qalağa keltirtgendi, quçaqlağandı, iynaqlağandı. Sora qız aythandı:

–Endi seni küyewüñ kelir zaman boladı. Men seni caşırayım.

Caşnı caşırğanlayına, ayü kelgendi da, olsağatdan bir alamat, bir ariw caş qabha kirgendi da qalğandı.

–Ihı, bu as buz iyis nedi? , degendi da sorğandı.

–Qaydam, adsan busdan kelgen sense? , degendi qız. Sora bir kesekden qız aña:

–Qarnaşımı körseñ, ne eter ediñ? , degendi.

–Etib a ne eterem? Quwanırem, quçaqlarem, iynaqlar edim.

Qız qarnaşın çığarğandı. Küyewü anı erkeletgendi, quçaqlağandı, iynaqlağandı.

Caş, alada talay künnü soluğandı da, ortançı egeçin izley ketgendi.

Barıb barıb, bir qalağa kelgendi. Qarasa, ortançı egeçi qalanı başından qarab tura. Caşnı ol da eslegendi. Quçaqlağandı, iynaqlağandı. Sora aythandı:

–Küyewüñ kele bolur. Men seni buğundurayım.

Ol da caşnı caşırğandı, börü da kelgendi da, börü qabın teşgendi. Bir alamat ariw caş bolğandı da qalğandı.

–Ihı, as bus iyis nedi? , degendi.

–Qaydam, asda busda aylanñan sense, degendi qatını da, Alay bolsa da, qarnaşımı körseñ, ne eter ediñ?

–Ne eter edim! Erkeletirem, iynaqlarem.

–Alay ese, ma ol, degendi da, qız qarnaşın çığarğandı. Bu süyewü da caşnı quçaqlağandı, iynaqlağandı.

Bılayda da talay künnü soluğandı da, caş kiçi egeçin izley ketgendi.

Barıb barıb, bir qalanı başında kiçi egeçin körgendi. Ol da quwanñandı, iynaqlağandı qarnaşın. Tülkü kelir zamanda wa buğundurğandı da qoyğandı. Tülkü

[196]

kelgendi da, tülkü qabın athandı, bir ariw, alamat caş bolğandı da qalğandı.

–Ihı, as bus iyis nedi? , degendi.

–Qaydam, men ne bileyim! Asdan busdan kelgen sense, degendi qız. – Alay bolsa da, qarnaşımı körseñ, qalay eter ediñ?

–Qalay eter edim? Quwanır edim, erkeletir edim.

Qız qarnaşın çığarğandı. Caşla quçaqlaşhandıla, iynaqlaşhandıla. Talay künnü birge aylanñandıla, soluğandıla.

Bir kün küyewü caşha:

–Men colowçu bolub keteme. Sen, men qaythınçı, bizde tur, qalada aylan, qaysı eşikni süyseñ da, aç da kir, qara, ne süyseñ da, et, cañız ma ol eşikni açma, degendi da bir tot temir eşikni körgüzgendi.

–Ho, alay eterme, degendi caş.

Küyewü ketgendi. Caş da qalada aylana, eşikleni bir bir açа da kire, qaray, köz açhandı. Bir eşikni açıb kirse, qalaw qalaw altın, altın sawutla, altın at kerekle, altın bla casalğan kiyimle.

Bir eşikni açsa, bolğan barı naqut nalmaz. Dağıda bir eşikden kirse bolğan barı kümüş… Alay ete, caş küyewnü haznasına qaray kelgendi da, erikgeninde, ol açma degen eşigin açhandı da kirgendi. Kirse, qabırğaları oyüla turğan, bir zat da bolmağan quru üy. Cañız, eşik artında, zıkkıllağa çırmalıb, bir surat.

Caş suratnı alğandı da qarağandı. Qarasa, duniyada bolmağança, bir ariw qıznı suratı. Ol suw suratnı körgenley, caşnı aña esi ketgendi da qalğandı. Ne aşayamağandı, ne cuqlayalmağandı, ne soluw tabalmağandı. Carıq duniyası qarañı bolğandı. Kesi da azıb, suw salam bolğandı.

Ol da alay turğanlay, küyewü qaythandı da kelgendi. Caşha bılay qarağanlayına oğuna:

–Ay, sen ol men kirme degen üyge kirib, palah etib turasa, degendi. Caş başın silkgendi, közleri cılamuqdan tolğandıla. Küyewü anı cazıqsınñandı.

–Bu qız kişige barırğa unamaydı. Anı amaltın köble duniyadan tas bolğandıla. Biz aña cuq etallıq tülbüz. Anı tulpar atı saqlaydı. Ol eslemey, qızğa ne quzğun, ne qumursha baralmaydı. Tübegenini wa başın kesib baradı… degendi.

–Başımı on kesek, kesimi miñ kesek eterik ese da, anı birçik körüb ölürge razıma. Qalay alay da endi maña caşaw qalmadı, degendi caş. Küyewü sağış etib turğandı da, bılay aythandı.

Hayır, alay, alaysız da öle eseñ, hıylalıq bla

[197]

cuq etallıq esek, köreyik. Coluñ bolur ese wa. Men aythandan çıqmazğa söz ber.

–Bereme, degendi caş.

Ekisi da qızını qalasın izley ketgendile. Talay künden bir seyirlik qalağa cuwuqlaşıb[187] kelgendile da çegetde tohtağandıla.

Küyewü aythandı:

–Busağatda qız qaladan ketib turadı. Qaytır zamanı boladı. Erlay bar da, qalanı eşiklerini tuwrasında, çegetge cuwuqda, üç çuñurçuq qaz da qayt. Çuñurçuqlanı kesiñ sıyınalırça qaz, degendi.

Caş erlay ol aythan cerde üç çuñurçuq qazğandı da qaythandı. Ekisi da çeget terende buğunñandıla. Ala alay buğunñanlay, cer tebrenñendi, kök küküregendi, cel urğandı.

–Bu qızını tulpar atını ayaq tawuşu bla soluğan tılpıwudu. Qız qalasına qaytdı, degendi küyewü. Sora qız endi cuqladı bolur degen zamanda, bılay aythandı:

–Bar da, çegetden çartlab çıq da, birinçi çuñurçuqğa sekirib tüş da buğun. Qızını tulparı seni körür da, açı kişner. Qız qılıçı bla çartlab çığarıqdı. Kişini körmese, ızına kirib keterikdi. Ol dağıda cuqladı bolur degen zamanda, ol çuñurdan çartlab çıq da, ekinçi çuñurda buğun. Biyağı acir kişner, biyağı qız çığar da, kişi körmese, keter. Üç kere alay etseñ, ol, atına iynanmay, anı kişnegenin san etmey, cuqlab qallıqdı. Tur da, qalağa gawkel kir da bar. Eşmeleri orunduqdan salınıb, qız qatı cuqlab turur. Tut da eşmelerin orunduq qulaqğa qatı bayla. Sora uyat da, qamçi bla ur. "Qara atımı canı bla söz bereme, sen aythandan çıqmazğa!", deginçi, boşlarğa unama. Nasıbıñ bolsa, urudan uruğa sekirgen zamanıñda eslemez da, muratıña ceterse, qıyınıñ bolsa wa, sen da qalğanlaça bolursa, deb üretgendi.

Caş çegetni iç bla, qısıla barıb, çartlab çıqğandı da birinçi çuñura buqğandı. Olsağatdan eşik üsünde tağılıb turğan tulpar mazallı qara acir kişnegendi. Qız çığıb, tögerekni awlağandı, alay a kişini eslemegendi da, ızına kirib, catıb cuqlağandı.

Biyağı caş sekirib turğandı, ekinçi uruğa tüşgendi da buğunñandı. Olsağatdan biyağı acir kişnegendi, biyağı qız da, çartlab çığıb, tögerekge qarağandı da, acirge çamlana, ızına kirgendi da cathandı, cuqlağandı.

Caş üçünçü uruğa sekirib, biyağı acirni kişnegenine qız da çabıb çığıb, dağıda cuq körmegeninde, tamam bek açıqlanñandı qız.

–Ser bolub, sen endi kesi allıña kişneb, aldab baş-

[187] Cuwuqlaşıb: C..uqlaşıb. (hzl)

[198]

lağan köreme! , deb, atha qamçiniqamçini bergendi, kesi kirgendi da cathandı.

Ol cuqlağanlay, caş turğandı da, qalağa kirgendi da barğandı. At kişnegendi. Alay a qız uyanmağandı. Caş kirib barğandı. Barsa, ol suratın körgen qızı, eşmeleri orunduqdan cerge salınıb, tögeregin künça carıta, cuqlab tura.

Sermeb alğandı da caş anı eşmelerin orunduq qulaqğa baylağandı. Sora türtgendi da uwathandı. Seyirsinib, qız qobar dıgalas etgendi, alay a qobalmağandı. Caş da qamçini qamçini berib, cunçuthandı. Qız kesin arı bla beri urub küreşgendi bolmağandı. Sora tilegendi: “Candan süygen qara atım bla söz bereme, men endi sen aythandan çıqmazğa, boşla!”

Caş qızını boşlağandı. Qız caşnı carathandı. Hazna haraketin, keregin da, acirni da birgesine alğandıla da küyewü turğan cerge kelgendile.

Üç küyew da cıyılıb, caş bla qızını toyların oyunların etgendile.

Anı körmegenibizça, awruw talaw körmey alay qalayıq.

“Han bolama!”

Ertde ertde üç qarnaş bolğandıla. Eki tamada qarnaş haram halal ayırmay bay caşağandıla. Kiçi qarnaş a carlı bolğandı, öle qala caşab turğandı. Ömürde haram haqğa qaramağandı. Tamadaları, anı hılikke etib, ıylıqdırıb, samarqaw etib turğandıla, sen bizni betibizni coyasa, degendile.

Bir colda, keçe, ol kiçi qarnaşnı üyüne ot tüşgendi, üyü bütew küygendi da qalğandı. Ne eteri kedi, açığandı caş. Sora küygen qara kösewleden qapçığın tolturğandı da elden çıqğandı da ketgendi. “Bu teli ne etedi?”, deb, qarnaşları külgendile, ahırda da kesiñ da küyüb ketseñ, igi bolluq edi, degendile.

Caş, bara barğandı da, hannı qalasına kelgendi. Qapçığın arbazda eşik artına süyegendi da üyge kirgendi, salam bergendi.

–Kel, kel, cuwuq bol, degendile.

–Keç bola edi da, mından arı baralmay qaythanma, degendi caş.

–Kim oğay deydi, “iñirgide el taşlama” deydile, keçe bılay qal, ertdenbla keterse, degendile.

Ol keçe alayda qalğandı da, caş ertdenbla keterge qurala başlağandı. Çığa kelib, qapçığın költürüb körgendi da:

–Tobasta, bu bılay ceñil nek bolub turadı? Bolğan

[199]

mülkümüsatıb, altın etib, mıña cıyğan edim, degendi da, qapçıqnı baş bawun teşgendi. Qarasala içinde qara küygen kösewle.

–O o, men zawallı, men qıyınlı! Bütew mülkümü cañız keçege qabdım da qoydum! Kim ese da altını urlab, ornuna kösewleni quyüb ketgendi! Endi men qalay caşarıqma! , degendi da hayda cılağandı, hayda sarnağandı.

Qonaqğa qonaqbaylıq ete bilmegenñe atım çığıb, bedişlik bolama deb, han ıylıqğandı, qorqğandı. Caşha ariw aythandı:

–Biz tere bolduq, adamlıq etalmadıq. Alay bolsa da, ol cañız qapçıq altını tübündemi qallıqbız?! Ornuna salayıq, degendi da, caşha bir qapçıq altın berdirib aşırğandı.

Anı da költürüb, caş eline qaythandı da kelgendi. Üy, mal qurağandı.

Qarnaşları seyirsinñendile, bu baylıqğa bu qalay batıb qaldı degendile da. Hapar sorğandıla. Caş alağa bılay hapar aythandı: “Har elni qoy soyüw başha” degença, har elde birer zatnı bağalatadıla. Biz altını qalay köre esek, bir qawum cerlede ağaç küygen qara kösewleni alay qırıltadıla. Anı eşitgen edim da, üyümü küydürdüm da, kösewleni ariw ariwun, macal gırtların saylab, qapçığıma quyüb, alıb barıb, ma alayda alayda, ol elde oramda süyelib: “Ey, küygen kösewlege kim altın awuşduradı?”, degenleyime: “Men”, deb biri, “Oğay, men”, deb biri, duniya altınların alıb çabışdıla da, erlay awuşdurduq. Kösew cetmegenle guruşha guwa ete qaldıla, degendi.

Eki tamada qarnaş kertda degendile da iynanñandıla. Kel, biz da alay eteyik da, andan da ullu tuluqlağa quyayıq da, erlay eltib almaşdırıb keleyik, degendile.

Ekisi da üylerine ot salğandıla, küydürgendile. Birer ullu tulupnu kösewden tolturğandıla da, költürüb, qara ter basıb, caş aythan elge kelgendile. Sora oramda:

–Ey, küygen kösewge altın awuşdurluq, keligiz, alamat kösew keltirgenbiz! Kösewge altın awuşdurluq! , degendile da hayda qıçırğandıla. Kişi kelmegendi. Ol oramğa da, bu oramğa da barğandıla, alay a:

–Bu telilege qarağız! Ne ese da şaşıb aylana bolurla! , deb, külüb qoyğan bolmasa, kişi san etmegendi.

–Ey, bu bizni aldab, eşigibizni cabdı, degendile da ızlarına qaythandıla. Caşha uruşhandıla, duniyanı etgendile.

–Da men ne eteyim! Etgenimi haparın ayt dedigiz da, aytdım. Siz alay etalmadığız ese, meni ne tersligim bardı! , degendi da qoyğandı.

Künleni bir kününde biyağı kiçi caşnı qatını ölgen-

[200]

di da qalğandı. Caş ne eteri kedi, cılağandı, ta(…)[188]alğandı.

Sora ölüknü sırtına költürgendi da, elde ketgendi da çağlandı. Bara barğandı da bir hannı qalasın körgeñi. İñirde qalağa kelgendi, köz baylanñan közüwde, ölüknü gışında eşik artına süyegendi da, kirgendi da barğandı.

–İñir aşhı bolsun! , deb salam bergendi.

–Aşhılıq kör! Aşhı hapar bla kel, degendile, caşnı olturthandıla. Han sözge tuthandı, cumuşçuları aş suw etgendile. Sora uşhuwur keltirgendile da, tepsi bla allına salğandıla.

–Ayıb etmegiz, degendi caş, Meni nögerim da bar edi: tişırıwum, beri kirirge tartınıb, meni tışında saqlab qalğan edi, endi anı beri bir çaqırığız.

Hannı tamada qızı çıqğandı, qarağandı. Qarasa, qız qabırğağa süyelib tura.

–A qız, bılay etib nek turasa? Kel, içgeri kir, awuzlan, tınçay, degendi qız.

Qonaq tişırıw cuwab bermegendi.

Hannı qızı üyge kirgendi da:

–Ayalğandan, ne cuwab bermeydi, ne üyge kirirge unamaydı, degendi.

Han ortançı qızın cibergendi. Ol da alay aythandı da qaythandı. Han kiçi qızın cibergendi. Ol cıqğandı da:

–Kel üyge, bılayda süyelme da, üyde oltur, aşa, tınçay, ertdenbla ketersiz, degendi.

Qonaq cuwab bermegendi. Sora hannı qızı:

---

[188]Ta.alğandı.

–İy, bıllay bir nege omaqlandırasa kesiñi, kel beri, kellik eseñ, deb bileginden tarhtandı. Ölük dop deb awğandı da ketgendi. Hannı qızı költürüb, süyeb küreşgendi bolmağandı. Çabıb kirgendi da hapar ayythandı qız.

–Ow, ow, ne boldu? , deb, üydegile da çabışhandıla.

Cığıb, men öltürüb qoydum, deb kölüne kelib, hannı qızı qorqğandı, cunçuğandı.

–O o, kele kelib, can teñimden boşatıb qoydum da, deb, caş hayda cılarğa qalğandı.

Bu bedişlik iş elge cayılıb, qan cawadı deb, qorqğandı da, han caşha ariw aythandı, calınñandı:

–Cılama, men seni kesimi caşım kibik körlükme, kiçi qızımı da senñe bereme, al, busağat oğuna birgeñe aşırıb iyeyim, degendi.

Caş razı bolğandı. Hannı qızın da, bergen malıy, iyülkün, cumuşçuların da alıb, olsağatdan eline ketgendi.

Kelgeninde, qarnaşları allına çabhandıla, seyirsinñendile, hapar sorğandıla.

–Bılay da bılay. Bir qawum elde ölgenleni basdırmaydıla, alağa tabınıb turadıla. Sora ölgeni bolmağan

[201]

saw adamın berib, ölgenni satı baladı. Ma men da qatınımı ölügün hannı qızına awuşdurub keleme. Oramğa çığıb: “Ey, ölgen qatınnı saw qızğa awuşdurluq barmısız?”, degenleyime, “men” deb biri, “men” deb biri, har kim çabışdıla da, bu qıznı saylab alıb keleme, degendi.

Tamada qarnaşla aña zarlanñandıla.

–Kel, alan, biz da alay eteyik, qatınlarıbızını caş qızlağa, baylanı qızlarına awuşdurub keleyik, ölgünçülerine saqlay turmayıq da, bu sağatda oğuna elteyik, degendile. Urgandıla da ekisi da qatınların öltürgendile. Alanı sırtlarına keltirgendile, caş aythan elge barğandıla. Oramğa süyelgendile da:

–Ay, ölgen qatınnı saw qızğa awuşdurabız! , degendile da hayda qıçırğandıla. Duniya alağa seyirsinñendi, har kim külgendile, hılikke, seleke etgendile.

Qarnaşla aldanñanların añılağandıla.

–Ay, ol itni qozuğanına iynanıb, kesi kesibizge qan cawdurduq, üyübüz qurudu. Kesibiz da carlı, duniyağa bedişlik da bolduq. Endi, anı buçhağından tutub, suwğa atma yesek, bizge caşaw qalmağandı. Ol bizden boşarıqdı, degendile, kiçi qarnaşnı suwğa atıb iyerge onow etgendile.

Qaytıb kelgendile da:

–Sen bizni tüb eterge başlağansa. Alay a biz seni alğa dıñırdatayıq, degendile. Tuthandıla da aşhı tüygendile. Sora qolun ayağın baylağandıla, tuluqğa suqğandıla. Suw ızına eltgendile. Anı atarğa terenirek cer izley, ekisi da ketgendile.

Caş da tuluq içinde dıgalas ete, ıñıçhay turğanlay, ullu qoy sürüwnü ışıra, bir atlı kelgendi. Tuluqnu eslegendi da, çabhandı da kelgendi. "Allah berdi, ne ese da tabdım, deb, alıb keterge tebregenley, tuluqnu içinde ne ese da qımılday turğanın eslegendi da sorğandı:

–Ey, tuluqda kim bardı?

–Kim bolluqdu bolub? Biyağı menme! , degendi caş.

–Adammısa! Tobasta, sora tuluqğa nek suğulub turasa da?

–Süyübmü suğulub turama! Bezdirgendile da, em artında ma bılay, suwğa atarğa keltirib turadıla.

–Nek atadıla?

–Atıb a nek atadıla. Elde ol hadawus han ölgendi da, menñe: "Sen han bol!" El hansız caşayallıq tüldü! , degendile da qadalğandıla. Men a han bolurğa unamayma, bolallıq tülme. Endi erişib, han bolmay eseñ, suwğa atıb iyerikbiz deb, ma bılay ete aylanadıla, degendi caş.

Sora atlı erlay sekirib atından tüşgendi, tuluqnu başın açhandı, caşnı boşlağandı da:

[202]

–Ay üyüñe, han bolmayma deb a qalay ayta ediñ!? Ezge ne izley ediñ? Süymey eseñ, men bolayım han. Sen a, meni atımı da al da qaç, meni kesiñça et da. Malım da seniki bolsun, degendi.

Caş, anı qolun ayağın baylağandı da, tuluqğa suqğandı. Başın qıshandı da cerge tomalathandı. Atha minib, sürüwnü süre, ketgendi.

Eki qarnaş qaytıb kelgendile. “Em alğa entda bir igi uwatayıq da, suwğa alay atarbız”, degendile da, tuluqnu tüygendile da tebregendile. Olsağatdan:

–Han bolama, han bolama! Qoyüğuz, tüymegiz! Endi razı bolama. Han bolama! , degendi da qıçırğandı tuluqdağı.

–Ay, harib a! Alaymı kele edi kölüñe! Bolursa sen a han, bolmay a! Bar, han da, tab, qatçah da bola bola tur! , degendile da suwğa athandıla da cibergendile.

Kiçi qarnaş, bir mazallı sırıwnü da süre, üyüne qaythandı da kelgendi. Tamada qarnaşla, anı körgenley, seyir tamaşa bolğandıla, şaşarğa cetgendile. Çabhandıla da hapar sorğandıla.

–Asto o, bu işge qara, biz seni suwğa bırğab kelgen edik, sen a mazallı sürüw bla qaytıb kelese. Qalay boladı bu? , degendile.

–Da ne qalayı bardı? “Patçah bol! , deb, suwğa athanlayığızğa, suwnu tübünde suw patçahnı cerine bardım da tüşdüm. Meni qarab körgenleylerine:

–Ma patçah keldi, ma bizge patçah tabıldı! , dedile da çabdıla, erlay qolumu ayağımı boşladıla, altın qalağa eltdile, aşatdıla, içirdile. Tahtağa mindirdile. - Entda kelirme, üyge bir bölek malçıq cetdirib qaytayım! , deb kelgenme ansı, entda ızıma keterikme.

Qarnaşla aythandıla:

–Oğay, bu col sen qaytma. Biz barayıq. Biz da biraz mal mülk alıb keleyik, köb qalmazbız, bolmasa, artda dağıda kesiñ barırsa, bizni da tuluqğa sal da suwğa at, degendile.

–Bolsun, barığız. Köb qalıb ketmegiz ansı, degendi da, caş ekisin da suw ızına eltgendi, qolların ayaqların baylağandı, tuluqlağa kiyirgendi da, suwğa athandı da iygendi.

Haci Murat

Haci Murat deb bir halisiz caşnı üylendiredile. Birinçi keçesinde Haci Murat kelinçikni, qamçi bla tüyüb, birgesine qalmay, ketib qaladı. Alay bla köb zamannı turadı. Kelinçik azadı tozadı. Qayın canın-

[203]

dan sorğanña aytmaydı qıyınlığın. Ahırında ala qartqurthanı çaqıradıla da aytadıla:

–Kilinçikni ne ese da bir qıyınlığı bardı üsünde. Endi sen, kesi adamı bolğança et da, bir hapar bil.

Qartqurtha, otowğa kirib, caşawundan hapar sora kelib:

Betiñ da bılay aman dnekdi, awruğanıñmı bardı? , deb sora kelse, kelinçik ol zamanda, tarığıb, haparaytadı:

–Bügün tolu bir ay boladı, men erge barganlı. Har keçe sayın keledi erim, qamçi bla tüyüb, ketib qaladı.

Qartqurtha aytadı:

–Alay bolsa, sen aña bılay ayt: “Sen meni bla cigitligiñi sınama. Kerti da cigit eseñ, ol elde İtpogon deb bir adam bardı, aña bar da: “İtpogon, İtpogon, İtpogon!” , deb üç kere aytıb kel, ol zamanda sen kerti da cigitse!”

Ol keçe Haci Murat tüyüb boşağanından sora, kelinçik ol sözleni aytadı erine. Ol sözleni eşitib, Haci Murat bılay dedi:

–Men da, sen aythança, it bolayım, ol işni etmey, seni allıña qaytsam!

Ertdenbla, atına cerni qablab, ol adamnı izleb ketedi. Sora, barıb, ol caşağan elni qıyırından kiredi. Uzaq da barmay, elni ortası süremde, mejgit allında namazdan çığıb olturub turğan qartlağa cetedi.

–Asalsam aleykum!

–Aleykum asalsam!

–Sizni eligizde İtpogon degen adam qalayda caşaydı? Anı bir tanıtığız, deydi.

Haci Murat ol söznü aythanlay, adamla qaçıb dump boldula. Ol zamanda Haci Muratnı allına çıqdı da bir qart:

–Ey, cigit, kesiñi başıñı aldırasa, bizge da bir palahcaqdurasa, anı atı alay tüldü. Cünshan deb izle! , dedi da caşağan cerin üretdi. Haci Murat, arbazğa kirib:

–Cünshan! , deb tawuş etdi. Eşikden bir tişırıw qaradı.

–Cünshan üydemidi?

–Üydedi.

–Üyde ese, bılay qara da.

Cünshan bir zamanda eşikden başın qaratdı.

–Cünshan, tambla ertdenbla atıñı, qamçiñi, azığıñı hazır etib tur, seni bla colowçu bolluqma! , dedi da ızına burulub, arbazdan çığıb ketdi.

Ekinçi, kün, ertdenbla ertde, aythanıça, keldi. Ol közüwde Cünshan da hazır bolub çıqdı.

Köb colnu cürüb, köb cılqığa cetedile.

–Bılaydan qaytayıq, deydi Cünshan.

[204]

–Ey, Cünshan, qaytır zamannı men aytırma! , deydi Haci Murat.

Dağıda allay bir colnu qoratıb, teñiz cağasında sap sarı cılqığa cetedile.

–Cünshan, ma bu cılqını sürebiz, alay a acirni iymezge saq bol. Acir quwğunña keterikdi, ol zamanda iş osal bolluqdu, deydi Haci Murat.

Cılqını ekisi da eki canından colğa caraşdırdıla. Bir zamanda acir ketib barğanın kördüle.

–Ey, Cünshan, acir ketdi, endi iyesi ceterikdi, deydi Haci Murat.

Köb zaman ketmey, ızlarından bir aq tuban aylandı.

–İyesi keledi, tuban anı atını ayağını buqusudu. Sen cılqını sür, men bılay sabır bolayım, dedi, Haci Murat.

Bir zamanda cetib keldi iyesi.

–Oy, itden tuwğan, sen kim bolğansa, meni cılqımı sürgen?! Atışmı, tutuşmu?

–Tutuşurğa kere kedi, alay bu col atış bolsun!

Haci Murat atdı da, anı bla cılqını iyesi atdan ketdi. Ol közüwde acir da iyesini ızından kelib, cılqığa qoşuldu.

–Endi saq bol! , dedi Haci Murat, alay a ol biyğı acirni iyib qoydu.

Aradan köb zaman ketmey, dağıda bir qara tuban aylandı ızlarından.

–Ey, entda ekinçisi keledi. Sür sen cılqını, men bılay tohtayım! , dedi Haci Murat. Cünshan cılqını alıb ketdi. Haci Murat atışıb küreşedi ol adam bla. Bir zamanda anı da horladı. Cünshannı ızından cetedi. Cünshan: “Biyağı acir qaçıb ketdi!”, deydi.

–Sür qadalıb, endi bek zalimi, qarıwlusu kellikdi!

Alay a, men ızıñdan cetmesem, başıñı alıb qaç.

Köb da barmağanlay biyağı acir üçünçüsün cetdiredi. Haci Murat tohtawçusuça, tohtaydı. Anı bla da atışadı. Haci Murat anı horlayalmaydı, alayda öledi.

Cılqını iyesi cılqını ızından barmaydı. Ölükleni bir cerge cıyıb, alağa qarab, köb zamannı turadı, Haci Muratnı cigitligine seyir etib. Anı qolunda bir adamnı saw eter çaqlı bir zatı boladı. Ol kesi qız boladı. Ölgenle anı qarnaşları boladıla. Qız, sağış etib, bılay dedi:

“Qarnaşlarım öldüle, ölmesele da, men ala bla caşarıq tüyülme. Anı üçün bu cigit caşnı saw eteyim!”, deb, caşnı saw etedi. Haci Murat, qıznı alıb, Cünshannı ızına cetedi. Ayırılır cerge cetgenlerinde, tohtab, cılqını üç ülüş etedi, Haci Murat Cünshanña: “Ülüşüñü ala bar!” , deydi. Ol a unamaydı. Haci

[205]

Muratha aytadı: “Meni atım Pago edi. Gitçe zamanımda sabiyleni köb cılata edim, ululuğumda da tüyüşüwçü boldum. Bir itibiz bar edi da, ol menden ayırılmay edi, ol sebebden meni atıma İtpogon atağandıla. Sora men kesime Cünshan deb atağanma. Menñe Cünshan deb kelgen adamğa igilik, aşhılıq eterge söz bergenme, sen meni birinçi teñim bolasa. Adamğa hını caraşmaydı, ariwluq caraşadı.”

Haci Murat sağışlı boladı, sora qızğa aylanıb: “Men seni kesime ege çeteme, Cünshan bla men bügünden arı antlı qarnaşla bolabız, sen caratıb aña barsañ, bek razı bolluq edim”, deydi.

Qız razı bolğandı. Haci Murat üy biyçesine qaytıb, allında tobuqlanıb keçmeklik tileydi.

Kesi Bir Qarış, Saqalı Miñ Qarış

Ertde ertde bir gitçe kişiçik caşağandı. Anı atı Kesi bir qarış, saqalı mii qarış bolğandı. Ol adamlağa amanlıq etib turğandı. Anı izleb kişi tabalmağandı.

Bir kün anı izleb üç qarnaş çıqğandıla. Bara bara bara, bir üynü körgendile. Arı kirib qarasala kişi da coq. Sora caşla alayda, ol üyde caşay turğandıla. Bir colda eki qarnaş uwğa barğandıla, biri üyde şapalıq eterge qalğandı. Uwğa ketgenle iñirde üyge qaytıb qarasala birinçi qarnaşları üy tübünde qolu ayağı baylanıb tura. Aş suw da coq. Ekinçi kün ortançıları qalğandı üyde. İñirde birsi ekisi qaytsala ol da baylanıb tura. Aş suw da coq.

Sora üç qarnaş da üy başına minedile da qaraydıla. Bir zamanda bir arba bara turğanın körgendile. Sora ol arba, bir kesek barğanlay, cerge batıb, coq bolub qaladı. Üç künnü qarağandıla, üç künnü arba batılıb turğandı. Caşla seyirsinedile. Ullu qarnaşları aytadı:

–Men alayğa barayım, batıb ketsem, siz da alayğa kelirsiz.

Caş baradı da alayğa batıladı da ketedi. Eki qarnaşı da çabıb keledile. Ala da batıladıla. Tübüne tüşüb qarasala, anda wa Kesi bir qarış, saqalı miñ qarışnı üyleri. Kirib barğanlarında üyle bir birinden ariw, Kesi bir qarış, saqalı miñ qarış bir elden bir ariw qızını alıb, toy ete turğandıla.

Bir üyge qarağanlarında adam süyekle, başha üyge qarağanlarında adamlanı cürekleri.

Caşla bek qorqadıla. Sora allarına bir qart qatın tübegendi.

[206]

–Siz beri nek kelgensiz, ol sizni öltürüb, aşab qoyarıqdı, degendi qart qatın.

–Biz Kesi bir qarış, saqalı miñ qarışnı öltürürge kelgenbiz, degendile caşla.

–Siz anı öltürallıq tülsüz. Anı cüregi catha castığını tübündedi, deydi da, qart qatın üçüsün da üç halat beredi. Kesi bir qarış, saqalı miñ qarışh körünmezça. Caşla anı köredile, ol a caşlanı kömeydi. Qarasala bir qız cılay tura. Caşla qızğa:

–Sen Kesi bir qarış, saqalı miñ qarışnı castıq tübünden cüregin al da ber, deb tileydile.

Qız aladı da beredi. Olsağatlay Kesi bir qarış, saqalı miñ qarış biledi da keledi. Qızını tüyedi. Caşla cetedile da kişiçikni tutadıla:

–Sen adamlanı qayrı caşırğansa? , deydile caşla kişiçikge.

Kesi bir qarış, saqalı miñ qarış: “Ol qara kübürge caşırğanma”, deydi. Caşla ol qara kübürnü açhanlay, andan bir ullu sarıwbek çığadı. Caşla anı öltüredile. Kesi bir qarış,

saqalı miñ qarışnı da öltüredile. Anı öltürgenley, qarasala bir köb adam çığıb kele. Caşlanı quçaqlağandıla. Ala ol qart qatınña soradıla:

–Başına qalay çığarğa bolluqdu? , deb. Ol:

–Kesi bir qarış, saqalı miñ qarışnı boynunda bir qamçisi bardı. Anı cerge üç kere ursağız, başına çığarıqsız, deydi. Qatın aythança etedile: Kesi bir qarış, saqalı miñ qarışnı qamçisin üç kere cerge uradıla da cerni başına çığadıla.

Kesi bir qarış, saqalı miñ qarış urlab kelgen qızını emda üç qarnaşha boluşhan qatınnı da başına çığarıb, başlarına boş etedile. Ol qatınña qarnaşla “biz seni anabızça körürbüz”, deydile, qızğa da “egeçibizçakörürbüz” , deydile.

Halq cıyılıb ol üç qarnaşha ullu büsürew etedi.

Ayseyin

Ertde ertde bir caş adam bolğandı. Anı bir atı bolğandı. Ol, atnı üynü başı bla arı atıb, ol bir canına çabıb, at cerge tüşgünçü, anı sermeb tutub turğandı. Bu caş bir kün qatınına mahtanadı: “Menden zalim bolur mu?!”, deb. Qatını aytadı: “Senden zalim Ayseyindi. Aña bar, ol senñe aytır”.

Ol caş salıb bir qartha baradı. Ol qart a Ayseyin boladı. Ol qartnı bir canına çeten eşilib turgandandı. Bir qolu bla saban süredi, urluq sebedi, ol sürgenine da sibirtki sebedi.

–Nek kelgense, aşhı ulan? , deb soradı ayseyin caşha.

[207]

–Men senden bir hapar izleb kelgenme! , deydi caş qartha.

–Da, aşhı ulan, aytayım men senñe hapar, deydi Ayseyin. – Biz cıyırma qarnaş bar edik. Cıyırma atlı bolub çıqdıq biz, cer suw köreyik deb. Cañız közü bolğan bi qoyçu emegenñe bardıq.

–Keligiz, cuwuq boluğuz! , dedi da, bir qayanı költürdü da eşikni açdı, arı atıbızını da, kesibizni da, qoyların da cıyıb, eşiklerin cabdı da qoydu. Bir qoy qonaqlıq etdi ol kün bizge. Ekinçi kün qayanı açıb, qoyların iyib, bizni içinde qoyüb, eşiklerin cabdı da qoydu. Üçünçü: iñirinde keldi, kirdibiyağı dorbunña. – Endi bügeçe sizden qonaqlıq eterge kerekdi, deb, bir atnı tutub kesdi. Anı ekinçi iñirinde da bir atnı kesdi. Alay bla cıyırma atıbızdan da boşadı. Közüw caşlağa cetdi da, alanı kesib başladı. Qarnaşlarımı

da ontoğuzun boşadı. Endi kesimi çançdı tişge. Bir canımı, otha qızdırıb, aşab boşadı. – Endi bir canıñı da, cuqlab qobsam, aşarma! , deb, örge siredi, tişge çançılıb turğanlay. Ol cuqlağanlay, arı beri etib, tişden ıhçındım. Bir erkeçi bar edida, anı soyüb, terisine kirdim. Sora ol uyanñınçı, tişni qızdırıb, ol saw közüne suqdum. Qıçırıq sıyıt etib, qoylanı içinde izleb küreşdi, tabmadı.

Ay, harib, endi sen qayrı barlıqsa taşnı açıb?! , deb, ızına catdı. Ertdenbla qoyların sanab, çığarıb başladı, birem birem sırtlarına tiyib. Erkeçni terisi bla barama men da. Sora "Erkeşçigim", deb, anı da iyib qoydu.

Sora men, teriden çığıb:

–Atañı aman közüne! , deb qıçırdım.

–Ay, aman, bu altın cüzüknü ala bar, endi menden boşağansa!

Men altın cüzüknü barmağıma saldım.

–Ma bılayda, ma bılayda baradı! , deb, altın cüzük qıçırıb tebredi.

Emegen sürüb qatıma ceterge, barmağımı qabıb, üzüb atama.

–Ma bılayda turadı! , deb qıçıradı ol barmaq. Keldi da, alıb emegen da ol barmaqnı qabdı…

Ayseyin ol caşha ol haparlanı aytırğa, Ayseyinni qatını azıq alıb keledi. Bir çara bla azıq alıb keldi, allarına saldı. Bu caş bir qabınçıq qabdı. Ayseyin a bolğanın da aşadı. Ayseyinni tulpar qatını ızına tebregeninde. Ayseyin:

–Bu caş bla sabiyle oynarla, ala bar! , deydi. Ol da çaranı da, caşnı da başına salıb, költürüb ketedi üyüne. Sabiyleri "uf" deb arı beri uçurub tebreydile. Sora qatın:

–Atağız kelginçi, öltürüb qoyasız! , deb, alıb ol caşnı kübürge salıb qoyadı. Ataları keledi iñirde:

[208]

–Qonaq qayda? , deb soradı da, caşnı kübürden alala beri.

–Senñe ne kerekdi, qorab ket ceñil! , deydi. Caş ketedi üyüne alaydan.

Hannı Calçısı

İgi ertderekde, hanña calçı bolub, işleb turğan, bir caş bolğandı. Ol caş ömürde aldamağandı adamnı, anı üçün han anı canı kibik bek süygendi. Anı eşitib, bir honşu han, atına minib, ol hannı üyüne keledi da:

–Sen meni calçı caşım çırt aldamaydı deb mahtanasa, kerti da alay ese, bir köreyim. Eçeşeyik da, men calçıña seni aldatırma, degendi honşu han.

–Eçeşeyik, degendi bu han.

–Ne salasa öçge? , deb sorğandı ol.

–Ol kesi kütgen cılqını cartısı seni bolur, calçım meni aldasa. Sen a ne salasa? , degendi.

–Men da bir tükenim bla qızımı berirme, degendi bu da. (Ol közüwde ol hannı qızından ariw can duniyağa caratılmağandı). Bu eki hannı alay öçeşgenlerinden calçını haparı coqdu. Bir kün caş cılqı küte turğanlay, bılay sansız kibik etib, honşu han caşnı canına kelgendi da aythandı:

–Cılqını içinde anası sarı batyal qaydadı? Sen anı tutub kese eseñ, o duniyağa belgili ariw qızımı senñe bereme.

–Toba asta… aqılıñdanmı çıqğansa? Men hanıma ne aytıb barlıqma sora? , degendi calçı caş.

–Da hanıña azmıdı cuwab, cardan ketdi de, ne da cıyın canlı bla cağalaşama deb öldü de, azmıdı aytırıq? Bir at üçün a sen bir qız alasa, degendi. Caş ne eterge bilmegendi, teren sağışha ketgendi. Alay bolsa da, cılqı anası sarı baytalnı tutub, ol han qarab turğanlay, kesgendi. Han, quwanç tıbırlı bolub, bu hanña barğandı. Bütew el cıyılıb, calçını ne aytırın saqlab turğandıla. Caş a sağış etgendi:

–Qız közüme körünñeninde, baytalnı kesdim, endi hanıma ne cuwab bereyim? , deb.

Sağış ete kelib, tayağın cerge çançıb, aña camçısın tağıb, han ornuna körüb, kesi da ol qarançhanı allına barıb, kesi allına anı bla söleşedi: “Cılqı anası sarı baytal qaydadı ese, qaydan ketgendi derme. Oğay, bu hanña cuwab tüyüldü. Cılqı anası sarı baytal qaydadı dese, canlığa kesin talatıb öltürtgendi derme”. Dağıda başın arı beri çayqab:

–Bu da hanña cuwab tüyüldü, degendi caş.

Ne da bolsun caş, ötürüknü aytalmay, eterik cuwab-

[209]

larını birin da caratmay, ahırında: Cılqı anası sarı baytalnı bıçaqladım, hannı ariw qızın quçaqladım derme, degendi da, artda tabhan cuwabın carathandı. Caş, cılqını bawğa cıyıb, hanını allına keledi. Eki han da birge turğanlay, halq da tıñılab turğanlay, sorğandı caşdan iyesi han:

–Salam aleykum! Cılqı anası sarı baytal qaydadı?

–Cılqı anası sarı baytalnı bıçaqladım, hannı ariw qızın quçaqladım, deb cuwab bergendi caş. Eçge qararğa cıyılıb turğan halqnı, camağatnı içinde caş tüz cuwab bergeninde, qıznı atası han, ernin qabıb, uyalıb, cerge qarağandı. Bu han caşnı andan da bek süygendi, quwanıb, boynundan quçaqlağandı. Andan sora toy oyün etib, hannı qızın calçı caşha qaçırğandıla. Tükenni da keslerine köçürgendile. Han da, cılawsıyıt bola, burnun salındırıb ızına qaythandı, ellerine.

Hıylaçını Eki Ülüşü Başına

Ertde ertde bir qatınnı bir caşı bolğandı. Ol caş qısha aqıllı emda içgiçi bolğandı. Anasını qart bolğunçu cıyğan rıhsısın uwaq uwaq, tohtawsuz içib, boşarğa tebregendi.

Caşını alay etib barğanın körgen anası, kesini qart bolub barğanın da esine alıb, qalğan üç cüz som açhaçıqnı kübürüne salıb, berirge unamay:

–Bu açhanı men kesimi ölür könüme asırayma, deb qoyğandı. Caşı wa, içeri kelib, çıdayalmay, anasından açhanı qalay üzerge bilmey, dıgalas etedi. Başha amal tabmay, anasına calınıb, anı aldarğa murat etedi. Caş, kelib, anasına:

–Anam, men seni köb incitdim, araqını da tohtawsuz içgenme, açha bolub da cuq qoymadım, endi sağış etgenme da bir kesek aqılımı başıma cıyğanma, anda mında birçik bolmasa, araqı da içerik tülme, alay a mından arı ne madar etib caşarığıbızını bilmeyme. Köb sağış etib, tabhan madarım: bir araqı sathan tüken qurab, anı hayırı bla caşar edik, deb kölüme keledi, degendi.

Anası, caşını burunça söleşmey, üyge sağış etgen adamça söleşgenine añarılıb: Tüz aytasa, alay a tükenni qaydan tabarıqbız ansı? , degendi.

–Da birinçi künlege köb kerek tüldü, sendegi açhaçıq bla başlay tebresek da bolluqdu, degendi. Sora anası, caşına kesin aldatıb, açhanı berirge añarılğandı. Caş:

–Bügünñe bir cüz somun ber, üyçük işletele esem, köreyim, deb, on tümeni alıb ketgendi. Eki üç künnü atı üy işletgen bolub, kesi wa içib, teñleri bla birge açhanı

[210]

anasından ala bilgenine quwanıb, aylanadı. Açhası tawusulğanında, anasına: Üy işletdim, endi içine tabha, şindik salırğa kerekdi, deb, dağıda on tümenin alıb ketedi da, anı da alay coyadı. Üçtört künden:

–Anam, endi içine satılıq zatlanı salayıq, satıwçu da qurayıq, deb, açhanı qalğanın da alıb, anı da artına çığadı.

Endi anası bla caşı carlı qarıwlarına köre caşarğa küreşe baradıla. Açhanı coqluğun bilib, anası da, caşına cuq aytmay, tınç turadı. Bir bölek künden sora anası:

–Tükeniñ ne boldu, qalaydı qayırı? , deb soradı. Caşı : “Alamatdı”, deb qoyadı. Dağıda bir kün:

–Tükenñe barayıq, maña körgüz, degendi anası. Caşı, sıltaw etib:

Sen körüb ne eterikse, tükenni işin tükençi bardıradı, deb qoyğandı. Alay a qatın, çıdamay:

Oğay, barmay bolluq tülme, deb tohtağanında, anasın alıb barıb, keñden: “Mayna, ol tükendi”, deb, araqı satıwçu tükenni körgüzüb, kesi canlab ketgendi. Qart qatın barıb tükenñe kirgendi, bir kesek zamannı tegeregine qaray turğandı, sora bir kesekden:

–Tükeniñi hayırı igimidi? , deb, tükençiden sorğandı.

–Da bardı hayırı da, alay a saña ol nege kerekdi? , degendi tükençi.

–Qalay kerek bolmaydı, balam, sen tanımaysa meni ansı, bu meni tükenimdi, munu meni caşım işletgendi, degendi.

–Kimdi caşıñ? , deb sorğandıla da, caşnı tanığandıla. Sora alay bolmağanın, caş üç cüz somnu da bu tükende içib boşağanın añılathandıla. Qatınña bu iş açıw bolub, burnuna çibin kirgença, çabıb üyüne kelse, caşı üyge kirib, orunduqda qatı cuqlab tura. Açıwlu anası caşın tüyüb, kiyimlerin da sıyırıb, kesin da eşikge qıstaydı. Keçeni suwuğuraq zamanı bolub, qısılır ışıq izleb, bir cumuşağıraq, meşhutlu cerge olturub, caş meşhutnu çuçhuy başlağandı: “Çuñururaq etsem, ışığıraq bolur edi”, deb, bir kesek çuçhuğanlay, bir hızen qoluna iliñendi. Hızenni içinde cuq körünmeydi, alay a enişge aylandırıb

qaqsa, tohtawsuz altın açhala quyülub tebreydile. Hızenni qatına salıb, dağıda çuçhuydu. Sora bir çaqğıç bla otluq taş tabadı. Çaqdırıb köredi. Har çaqdırğanı sayın bir mazallı adam (cini) çığıb:

–Ne deyse, cüyüshan, ne eteyim? , deb soradı da, caş cuq aytmasa, tas boladı. Alanı da hızenni qatına saladı da, dağıda qazadı. Bu col bir kiyiz börk tabıb aladı.

[211]

Börknü başına kiyib, tañ athınçı suwuqdan quruşa turadı. Colnu canına çığıb, qayrı barırğa bilmey turğanlay, bir adam col bla, munu qatı bla ötüb başlaydı. Sora caş ol adamğa salam beredi, alay a colowçu, tegeregine qarab, kimge cuwab qaytarırğa bilmey qaladı. Caş, kiyiz börknü başından qoluna alıb:

–Meni köremise? , deb soradı.

–Köreme endi wa, deydi colowçu. Börk közbaw börk bolğanın caş añılaydı. Börknü da başına kiyib, kiyim satıwçu tükenñe kirib, süygeniça kiyinib çığadı. Üyge kelse, anası omaq kiyinib turğan caşın köredi.

–Sen cañı kiyimleni qaydan tabhansa? , deb soradı anası.

–Teñlerim, qımıja körgenlerinede, kiyindirendile, deb qoyadı caş.

–Da allay teñleriñ bolğanı da igidi, alay a kesiñ amansa, deydi anası. Anasına, teñlerimden ölküç alıb keleme deb, altın açhaçıqla berib, aş suw qurab, alanı caşawları bir kesek tüzeledi. Bir kün adamladan:

–Han qızın ceti temirli altın açha bergenñe beredi, halqğa hannı adamları aytıb aylanadıla, deb eşitedi.

Üyüne kelib, caş anasına:

–Bar, hannı qızın maña tile, men alanı aythan zatların tabıb berallıqma, deb qısadı. Anası: “Hılik kelik bolmayıq, bizni allay qarıwubuz coqdu, hanña teñlik etellik tülbüz”, dese da, caş qoymağandı. Anası, amalsız bolub, hannı arbazına cuwuqlaşadı. Hannı qarawulları:

–Ne kerekdi? , deb sorğandıla.

Tartına, buyüğa:

–Caşım qoymay, hanña bar deb iygendi, degendi. Handan erkinlik alıb, qatınnı hanña eltgendile. Han: “Ayt cumuşuñu”, deb, tıñılağandı.

Qatın, aytalmay, tili artına ketib, tıñılab qalğandı.

–Sen meni aldabmı kelgense? , deb hınıraq etgendi Han.

Qatın, qorqub, cumuşun bütewley aythandı: Biz carlı caşaybız, caşım teliligi bla meni qıynab, sizni aldab aylanadı, degendi. Han qatınña: Meni anda işim coqdu, mańa ceti temirli altın berelse, kelsin, alay bolmay, aldasa wa, başından ayırılır, degendi.

Qatın, üyüne kelib, caşına haparın aythandı. Caş ekinçi kününde, hannı arbazına kirib:

–Altın açhanı menden kim allıqdı, anı çaqırığız! , degendi.

Haña bildirgendile. Han adamın iyib, ol da caşha altını qaysı üyge keltirliğin körgüzgendi.

–Keltir temirliñi, deb, caş üyge kirgendi. Kişi

[212]

temirlini keltirtgendi. Caş hızenni qağıbqağıb, temirlini tolturub, ceti temirli açha bergendi. Sora, hannı kelişimiça, qızını berirge kerek boladı. Qız da, caşnı körmegeni sebebli, adamla wa caşha carlı degendile, barırğa razı bolmay, atasına qarağandı. Atası:

–Qızım, men seni ol carlı caşha berib qoymazma, alay a ol költürüb kelmegen altın açhalanı qaydan tabhanın bilirge kerekbiz, deb, qızın sıyı bla berib iyedi. Qız caşha: Sen, eltgen arbañ, maşoguñ da bolmağanlay, atama ceti temirli altın açhanı qaydan tabıb berdiñ? , deb sorğandı. Caş:

–Ma bu hızen bolub, bizge carlılıq coqdu, deb, hızenni da qağıb, körgüzüb, şindik üsüne atıb qoyadı. Qız, anı bla caşar aqılı bolmağanı sebebli, caşnı aqırın cuqlamağa qoyub, hızenni alıb, ornuna da aña uşağan bir hızenni atıb, qaçıb ketedi.

Caş uyanıb qarasa, qız coq, hızenni qağıb körse, açhala aqmaydıla. Erlay çaqğıçın alıb, çaqdırıb, cinñe:

–Barıb hannı qızın da, meni hızenimi da alıb kel, deb, buyruq beredi. Cini qızını da, hızenni da qaytarıb keledi.

Han qızına:

–Bu mazallı zatnı ol calanñaç qaydan tabhanın bilmey qoyma, deb aşıradı.

Qız, biyağı caşha ariw aytıb:

–Men qaçıb ketmegen edim, seni hızeniñi atama körgüzüb quwandırayım deb barğan edim, sen qayğılı bolmazsa deb, ornuna da hızen salıb ketgen edim, sora sen ol ullu adamnı qaydan tabhansa, ol kimiñdi? , deb sorğandı.

–Oy, seni oğese, men, anı da bilmey, ketib qalğansa deb iygen edim. Mazallı adam a ma bu çaqğıçnı iyesidi, deb, hızenni da, çaqğıçnı da çaqdırıb körgüzüb, şindik üsüne atıb qoyadı.

Biyağı qız, caşnı cubatıb, aldab, ol cuqlağanlay, hızenni da, çaqğıçnı da alıb, qaçıb ketedi.

Caş uyanıb qarasa, qız da, hızen da, çaqğıç da coq.

Ertdenbla ertde, közbaw börknü da kiyib, barıb, hatanı han sala turğanın añılab, hannı qulaq canına urub ciberedi.

Han, qıçırıq hahay etib, cumuşçuların üsüne cıyadı. Caş dağıda uradı, han, dağıda qıçırıb, dıgalas etedi. Tögeregindegile wa, ne bolğanın añılamay, seyir boladıla, ne eterge da bilmeydile. Sora caş igi kerilib urama deb, kesini qolu kiyiz börkge tiyib ketedi. Börk tüşüb qaladı. Caşnı köredile da tutadıla. Han, çaqğıçnı çaqdırıb, cinñe:

Eltib suwğa at bu caşnı! , deb buyüradı. Caşnı cinni

[213]

eltib suwğa atadı. Bir talay cerge suw eltedi, bir cerinde awğan terekni butağından tutub, qarıwsuz bolub çığadı. Üsü da suw, kesi da açdan qarıwsuz bolub, bir qulaq ışannı örge aylanadı. Cileklege uşaş bir uwaq kögetçikle tabıb, cıyıb aşaydı da, erlay eşek boladı da qaladı (ala eşek etiwçü cilekle boladıla), andan arlaq otlay ketedi. Bir başha türlü kögetleni otlasa, bir erşi adam bolub qaladı, dağıda başha türlülerin aşay barsa, ala ol erşi adamnı bir ariw çıraylı adam etib qoyadıla. Entda ol aç adam törtünçü türlüsün tabadı da aşaydı. Bıla wa aña burunñu türsünün beredile. Sora caş ızına qayıtıb cilekleni tört türlüsünden da başha başha cıyadı. Hannı caşağan cerine zıkkıl kiyinib kelib, oram oramda:

Adamnı eşek eteme,

Eşekni adam eteme,

Aruwnu erşi eteme,

Erşini ariw eteme!

deb qıçırıb aylanadı. Han bu haparnı eşitedi, caşnı wa tanıyalmaydıla. – Qayda, munu, ötürükçü tül ese, sınayıq, deb, han üç tört cumuşçusun türlendirib körgüzürün izleydi. Caş alanı, közleri da köre turğanlay, barısına "eşek cilekleni" qabdırıb, eşekle etedi, sora erşi adamla, andan sora ariw adamla etib, burunñu türsünlerine keltirib, körgüzedi. Han, kerti bolğanın körüb:

–Bizni ariw adamla etgeniñ üçün haqıñ ne bolluqdu? , deb sorğandı. Caş:

–Sizni kibik bay adamlada boladı közbay börk, çaqğıç, hızen, alanı bersegiz, bek ariw adamla eterikme, alay a çırtda adam bolmağan cerde bolurğa kerekdi, sizni adam qoldan çıraylıla bolğanığıznı, çıraynı satıb alğanığıznı kişi bilmesin, degendi.

Han: "Bizni allaylarıbız coqdu, bolsa da, saña ala nek kerekdile, altın al, nellay bir da berirme", degendi.

Caş unamağandı. Hannı qatını bla qızı: Ber da ariw adamla etme qoy, sora ekinçi alanı da ızına sıyırırsa da alırsa, "etseñ, berirme", deb, qatına salırsa, degendile.

Han, ala aythança eterge kelişib, hızenni da, çaqğıçnı da, börknü da alıb, çırt adam bolmağan bir sansız üyge caşnı çaqırthandı da:

–Sen ma kiyiz börknü da, hızenni da ala tur, çaqğıç mende tursun, bizni ariw adamla etseñ, munu da berirme, deb, osal aqılın caşha sezdirgendi.

Caş: "Bolsun", deb, börk bla hızenni qoluna alıb, hannı, anı qatının, qızın üçüsün da tizginñe turğuzub:

[214]

–Birden qabığız! , deb, üçüsüne da "eşek cilekleni" bergendi.

Han da, qatını da, qızı da eşekle bolğandıla. Han eşek bolğanlay, çaqğıç cerge tüşüb qalğandı.

Caş çaqğıçnı da aladı. Üç eşekni da sürüb ketib, üç aynı alanı cegib, sırtları bla otun taşıthandı da bazarğa çığarıb, satıb cibergendi. Ma alay, hıylaçını eki ülüşü başına degença, hannı haram inneti başına caw bolğandı. Caş da, duniyanı qıyınlığın

sınağanında, içgini da qoyüb, tüşünüb, kerti adam bolğandı, anasın aldawnu da qoyğandı.

Süygen bla Süydürgen

Ertde zamanda bir elde bir han caşağandı. Anı Açhaqız deb halqğa belgili bir ariw qızı bolandı. Açhaqıznı tiley, kün sayın tögerekde hanlanı caşları keleçi iyib turğandıla. Han alağa cuwabha:

–Qızım kesi kimni süyse, aña berlikme, deb qoyğandı. Açhaqız ol tögerekde bolğan hanlanı biyleni caşlarını birin da caratmağandı. Açhaqız caşağan elde Başir deb bir carlı caş camağandı. Ol anası blaemda kesinden gitçe bir egeçi bla bir gitçe üyçükde turğandı. Başirni carlılığı bolmasa, har ne bilimni da bilgen, çıraylı, cigit caş bolğandı. Bir kün toyda Başir, Açhaqıznı abezekge tutub, süymekligin bildirgendi. Alayda Açhaqıznı sözü da açıq bolub, Başirge bılay aythandı:

–Men, seni tabıb, kişige da barlıq tülme, sen atama keleçilik ayt, ol meni süymegenime berlik tüldü, men senñe razı bolğanımı atama bildirirme.

Başir, Açhaqıznı tileb, hanña keleçilik aythandı. Han, Başirni sözüne qarşçı bolmay: Açhaqıznı qalını ceticüz somdu, qalının ber da al, dedi.

–Meni busağatda qalınña ceticüz som berib qarıwum coqdu, qalınnı artdan berirme, qızıñı busağatda ber, dedi Başir.

–Men, Açhaqıznı erge bermey, ceti cılnı seni saqlayım. Ol ceti cılnı içinde tabıb qalının beralmasañ, menñe ayıb etme. Andan alğa tabıb berseñ da, iş kesiñikidi, dedi Han.

–Men, adam bolsam, ceti cılnı içinde ceticüz som tabarma, deb, Başir üyüne ketdi. Açhaqız, cumuşçu qızın iyib, Başirge bılay aytdırdı: Ertdenbla menñe kelsin, ceticüz somnu men berirme, anı üçün ceti cılnı saqlab turmayıq, kelib işin begitsin, deb, bir üynü körgüzüb, anda tübeşirbiz, dedi. Cumuşçu qız barıb

[215]

qız aytdırğannı barın başdan ayaq Başirge aytdı. Başir ertdenbla, ol aythan üylerine barıb, qıznı saqladı.

Bir kesek saqlağanlay, Açhaqız bla cumuşçu qıznı kele turğanların körüb, Başir, üyge kirib, qılıçın saldı. Qızla kelib eşikni qaqdıla: Eşikni aç, seni süygeniñ kelgendi, deb cumuşçu qız bıllay nazmu aytdı:

Başmağını tübü Açhaqız süyedi

Sarı altın, Seni körürge.

Halq qırılğan Açha keltirgendi

Anı amaltın, Senñe berirge.

–Açа eseñ, aç, açmay eseñ, ketebiz, dedile. Başir eşikni açhanlay, ala da qaçıb, bir üyge kirib, qılıçın saldıla. Başir, eşikni açığız, deb, köb nazmu aytdı, açmağanlarında, bılay dedi:

Ceti cıl degen

Bir adam ömürdü,

Caş cüregi

Taş temirdi,

Açа esegiz, açığız,

Açmay esegiz, keteme,

dedi. Qızla eşikni açıb, Başir üyge kirdi. Bir birleri bla söleşib, Açhaqız ceti cüz somnu berdi.

–Eki üç künden qalınıñı berib, seni üyüme cıyarma, deb, caş ketib qaldı. Üyüne barıb, anası bla egeçine haparın aytıb, kesi, aylana, oramğa çığıb ketdi. Bara barıb, bir ullu üynü allında, üç qarnaş bir birinden ayırılıb, mal üleşe turğanların körüb, Başir da alanı qatlarına bardı. Alanı birini qatını, qoluna da bir ullu tayaq alıb:

–İtden tuwğan it! Men ata üyümden keltirgen malnı qarnaşlarıña aşatıb, endi ala bla teñ ülüş alasa, deb, erini başına tayaq bla kerilib urub ciberdi. Anı alay körgenley, Başir, açhanı alğanına soquranıb: “Künleni birinde Açhaqız da menñe ullu söleşmesin”, deb kesi kesini kelüne alay keltirib, alğan ceti cüz somun Açhaqıznı qoluna berib:

–Men adam bolsam, ceticüz somnu kesim tabarma, dedi. Açhaqız, açhanı alırğa unamay, cılab:

–Oy Allah, ölsem da, men senñe bir söz aytırıq tülme, adam bolsañ, açhanı ekibiz da birge tabarbız, etme bılay, deb tiledi. Başir, anı cılağanına qaramay, açhanı üsüne atıb, ketib qaldı. Guzaba kelib, üyünde anası bla egeçine:

–Men barıb bir cerde işleb, açha tabıb keleyim, bir cıldan qaytıb kelirme, saw qalığız! , deb ketdi. Ol ketiwden ketib, talay zamannı colda cürüb, elinden uzaq bir şaharğa bardı. Ol şaharnı tamadası bla söleşib, şeker

[216]

zavodda işlerge caraşdı. Anı har ne işni da tındırğanın, barına da bilimi cetgenin körüb, bir cıldan sora şeker zavodha tamadağa saladıla. Ol, bay bolub, alayda kesini ençi ceti tükeni boldu. Künden küñe baylığına qoşulub, asırı baydan üyün da unutub qoydu. Başirni anası bla egeçi:

–Başir ölgendi, ölmese, qaydadı? Cetinçi cılı boşalırğa köb qalmağandı, deb, ekisi da cılay cılay, közleri soqur bolğandı. Bir kün Başirni anası kün turuşha olturub turğanlay, bir sadaqaçı kelib:

–Anam, menñe bir sadaqa ber, cuğuñ bar ese, dedi.

–Ayhay bereyim, balam, men senñe sadaqa bermesem, meni seni kibik aylanñanıma kim sadaqa berlikdi! , deb, tabhanıça artmağına sadaqa quydu.

–Anam, meni kibik kimiñ bardı seni? Aythanıñı igi añılamadım, dedi sadaqaçı.

–Meni Başir deb bir caşım bar edi, bir cıldan qaytırma deb ketgen edi, bıyıl ceti cıl boldu kelmegenine, ölgen saw ese da, bilmeybiz, deb, Başirni anası cıladı.

–Cerni başında bar ese, tabarma men anı, deb sadaqaçı, pismo cazdırıb, alıb ketdi. Aylana barıb, sadaqaçı bir şaharda tükenleni başlarına "Başirni tükenleri", deb cazılıb turğanın körüb, alayda Başirni tabıb, pismonu qoluna berdi. Pismonu oquğanlay, Başir nesin da bilmey qaldı. Bir kesekden es cıyıb, sadaqaçı bla söleşdi. Ol anası bla egeçini aytdırğanların başdan ayaq aytıb añılatdı. Başir sadaqaçığa bir tükenin başı tübü bla sawğağa berdi. Qalğan tükenlerin da cabıb, eki ullu artmaqnı tolturub kaznasından altın alıb, sıylı kiyimle da kiyib, kesini eline keldi. Elnli qıyırında taş töbege artmaqların da, kiyimlerin da bas dırıb, eski kiyimlerin kiyib, keç ete salı büyüne barıb:

–Anam, bügeçe menñe qonaqbay boluğuz, deb anası bla egeçinden tiledi.

–Caşım, biz senñe qonaqbay bolmasaq, bizni seni kibigibizge kim qonaqbay bolluqdu? , deb, çaqırıb üyge[189] eltdile. Bir kesek turğanlay, Başir:

[189] Üyge: Üy.. (hzl)

–Anam, kölegimi teşib, sırtımı otha qızdırayım deb, kölegin teşdi. Başirni kim da tanırça bir sepkilçigi bolğandı sırtına, anı körüb, egeçi:

–Anam, bu Başir kesidi! , deb, çabıb quçaqladı. Alayda anası da tanıb, köküregine qatı qısıb quçaqladı. Alayda ekisini da asırı quwanñandan közleri burun kibik saw bolub qaldıla. Tansıqların alğandan sora, Başir Açhaqızdan hapar sordu.

Ala aytdıla:

–Bügün sen ketgenli ceti cıl toldu, deb, senden

[217]

tüñülüb, Açhaqıznı bir hannı caşına bere aylanadıla, köb turmay keterikdi. Han, qurmanlıqla etib, küyew nögerleni sıylay turadı, busağatda toyoyün ullu bara turadı, dedile.

–Siz üyde turuğuz, men toyğa bir kesek qarab keleyim, deb, Başir toyğa ketdi. Barıb alayda şapalanı tepsilerin cürütügezatha boluşub, şapalağa papirosla berib, ala bla caraşdı. Ol hazır papiroslanı körüb, esirgen hanla:

–Qaydan çıqdıla bıla? , deb şapaladan sordula. Şapala Başirden alıb hanlağa berdile. Hanla, Başirni, papirosların içib körüb:

–Biz elde bolmağan, bıla qaydan çıqdıla? , deb seyirsindile. Küyew cöñerle, aşab içib boşab:

–Endi qızlanı bizni üsübüzge keltirib, birer tepseb keteyik, deb, qızlanı qonaqla bolğan üyge keltirib, toy etdile. Qobuznu soğulğanın caratmay, Başir şapağa:

–Qobuznu men bir soğub köreyim, dedi.

–Ket sen aman! Hanlağa biylege carawlu seni kibiklemi soğadıla! , deb uruşdu. Anı uruşhan tawuşun eşigib, hanlanı biri:

–Ne bolğandı? Nedibu dawur? , dedi.

–Bılayda bir aman qobuz soğama degendi da, aña uruşama, dedi şapa.

–Qayğırmaz, ber da soqma qoy! Soğalmasa, qoyar, dedi han. Şapa qobuznu alıb Başirge berdi. Başir soğub tebregenley, hanla, ayaq üsünde turalmay, alamat tepsedile.

Açhaqız, Başirni qobuz soqğanından tanıb, qızlanı ortasından çığıb, çabıb kelib quçaqlab:

–Ow Allah, bu Başirni! Munu qoyub, kişige da barlıq tülme, dedi.

–Alay ese, sen bılay tur, men qalınıñı alıb keleyim, deb, Başir, barıb, sıylı kiyimlerin da kiyib, artmaqları bla altını alıb kelib:

–Ma, Han, açha üçün öle eseñ! , deb üynü tübüne bürküb tebredi. Açhaqızını atası han küyew nögerlege aytdı:

–Endi menñe ayıb etmegiz! Başirden sora qızımı kişige berlik tülme.

–Endi biz üyge qurulay qalay qaytayıq? Bizge da bir madar etigiz, Başirni egeçin da biz ala keteyik, bu caşha bir cuğu uşay bolur anı da, deb, caşı bolğan han keleçilik aytdı. Ala barısı da cıyılıb, keñeşib, Başirni egeçine sıylı kiyimle kiydirib, hannı caşına berdile. Eki canı da bir birine razı bolub, bir da mardasız tatlı cuwuqla boldula. Toy oyün etilib, köb hant aşaladı. Boza ayaqnı qollarına alıb, bek igi alğışla da etdile.

[218]

Maylumat

Ertde ertde Maylumat deb bir bay bolğandı. Anı kesini bir loğubeji bolğandı. Anda köb türlü mal, baylıq da, başha ırısha da bolğandı. Tura turub, ol bir ariw qatın alğandı. Maylumatda bir qamçi bolğandı, anı bla ursañ, adam, ne süyseñ, ol zat bolub barğandı. Maylumat, loğubejine bek ışanıb, qamçisin aña da berib turğandı. Bir keçe Maylumat cañı qatını bla turğanlay, loğubeji kelib, eşikden qıçırğandı. Maylumat, ornundan turub, çartlab eşikge çıqğanlay: “Maylumat eseñ, bir igi qara at bol!” , deb, loğubej qamçi bla Maylumatnı urğandı, olsağat Maylumat qara at bolğandı. Qara atnı tağıb, loğubej kirib Maylumatnı cañı qatını bla cathandı. Ertdenblası bolub, qara atha da minib, Maylumatnı qoşlarına aylana ketgendi. Alay ayawsuz aylana, atnı bek arıq etgendi. Maylumatnı qatını, qara atnı cazıqsınıb, qamçi bla urğandı da: “Harib, ahırda da bir igi qara samır bol da qal!”, degendi. Qara at aylanıb qara it bolğandı da qalğandı. İt bolub, Maylumat ketib tebregendi. Ol bara barıb bir qoy qoşha kirgendi. Qoy qoşda itle tögeregin alıb, Maylumatha çabhandıla. Sora adam aqılı bolğan it tebregendi talab, cañızın da qoymay, kesib salğandı. Sora kesi barıb, sürüwçünü canına qısılğandı. Sürüwçü, cazıqsınıb: “Bu igi it, harib, bılay arıq bolub, aç bolub aylana köreme”, deb, it tegenege aş quyğandı. Anı it aşarğa unamağandı. “Teyri, munu adam aqılı bolur”, deb, sürüwçü itge çiy etni athandı. Ol çiy etni da aşarğa unamağandı. Sora sürüwçü camçısını qıyırına gırcınnı tuwrab salğandı, bişgen etle da, bışlaq da salğandı. Bu aşnı it aşağandı. İtni bolumun

alayda sürüwçü añılağandı. Keçe qoylağa canlı çabsa, it bir talay börünü kesgendi. İtni zalimligi, aqıllılığı har kimge belgili bolğandı.

Ol elde hannı ulanından tuwğannı keçe sayın obur buwub turğandı. Han, itni haparın eşitgendi da, sürüwçüden itni tiley kelgendi.

Sürüwçü, hanñaitni bergendi da aythandı:

–Adam neni aşa yesek, anı aşaydı, adam aşağannı aşat itge da. Ulan tuwar cerde itni, taqmay, boş qoy. Ol zamanda bu oburnu tutarıqdı.

Han itni eltgendi da keçe ulan tuwar cerde taqğandı da qoyğandı. İt dıgalas etgendi, tağılıb turğan cerinden ıçhınalmağandı, obur sabiyni buwub ketgendi.

Ekinçi közüwü bolub, sabiy tuwarğa tebregeninde, han, sürüwçü aythança, samırnı boş qoyğandı, ol keçe, marab turub it oburnu tuthandı. Alayda hannı ulanı saw qalğandı. Han, itni boynuna altın tağıb, ertdenblasında boşlab

[219]

iygendi. İt alayda, bu uyalmaz qatın, boynumda altını körse, bir cazıqsınırmed, arabiy, deb, tartıb qatınına kelgendi.

Alayda qatın:

–Ay harib samır, entda sawmusa! , deb, itge ariw aytıb, sılab, boynundan altının alğandı. – Bılay bolub aylanma da, harib, bir çıpçıqçıq bol da qal, deb, qamçi bla itni urğandı da çıpçıqçıq etib qoyğandı.

Maylumatnı wa anası bla egeçi bolğandıla. Çıpçıqçıq bolğandan sora, Maylumat, alanı imbaşlarına qona, uça da eşik başlarına, orunduqlarına, tepsilerine qona, terezege mine da cırlay, kesin anası bla egeçine tanıthandı. Egeçi qısıla barıb, Maylumatnı qatını bolğan üyge kirib, qabırğada tağılıb turğan qamçini urlab kelgendi. Çıqçıq uçub üyge kirgenley:

–Ay harib, sen bılay bolub aylanma da, burun zamanıñça, biyağınlay caş bol da qal! , deb, çıpçıqçıqğa qamçini cetdirgendi. Andan çıpçıqçıq Maylumatnı burun zamanıça caş bolub qalğandı.

Sormeb qamçini alıb, Maylumat, salıb barıb, qatını bla loğubej catıb turğanlay, qamçini cetdirib, birin erkek eşek, birin tişi eşek etgendi. Andan ol eşeklege igi aşhı tuz cükleb,

azıq cükleb, qoşlağa taşıb tebregendi. Har ne cılqısı, ögüzü turğanlay, bolğan qulluqnu eki eşek bla etib turğandıla. Anı alay etib turğanın körüb, ellerinde bir aqıllı adam:

–Ögüzüñ, atıñ da köbdü, bu eki eşekden sora senñe ulow cürürge nek bolmaydı? , deb sorğandı. Maylumat başdan ayaq kişige haparın aythandı. Ol aqıllı kişi alayda Maylumatha aythandı: Da günahdı bu zat, alanı günahların boynuña lama da, birin toñuz, birin begecen etib, qoy barmağa çegetge, degendi.

Kişi aythança, Maylumat, qamçi bla eşekleni urub, birin toñuz, birin begecen etgendi. Ala, bir birlerin sürüb, çegetge kirib ketgendile. Maylumat cañıdan qatın alıb, caşab calğandı deb, alay eşitgenbiz. Munu körmegenibiz kibik, qıyınlıq körmey qalayıq.

Üç Caş bla Ataları

Ertde ertde bir kişini üç caşı bolğandı. Ala, iley uruna, bay bolğandıla.

–Atabız, bir tileribiz bar edi, deyle caşla.

–Ne deysiz, ne tileysiz menden? , deydi ataları.

–Bizge, üçübüzge da, ne qoramağan, ne qoşulmağan üç qatın tab, deyle.

Ataları bek köb sağış etedi, endi alayla qaydan tabayım deb. Alay bolsa da colğa çığadı. Bek köb elge

[220]

aylanadı, bir keçe bir qonaqbayda qaladı. Ne kelsin, közüne cuqu kirmeydi. Qonaqbay soradı: “Qonaq, ne ese da tınçlıq tabmadıñ, keçeni uzununa cuqlamadıñ. Ne qayğıñ bardı?”

–Közüme cuqu qalay kelsin! Meni üç caşım bardı, ala maña bek awur zat aythandıla.

–Ne zatdı? , deb soradı qonaqbay.

–Ne qoşulmağan, ne qoramağan, üçübüzge üç qatın tab! , deb, üyden çığarıb iygendile.

Qonaqbay aytadı: “Anı üçün qayğı etmey, tıççay, men tabarma alanı”.

Qonaqbaynı kesini tamam allay üç qızı bolğandı.

–Endi qalınña ne derikse? , deb soradı qonaq.

–Seni üyüñden artları çıqğınçı, meni üyüme alları cetgen, allay bir mal derikme, deydi qonaqbay.

Andan bek sağışlı bolub, kişi ızına, üyüne keledi.

Caşları hapar soralla atalarına.

–Tabdım, alay a qalınları bek awurdu, deydi ataları.

–Ne zatdı?

–Bizden artları çıqğınçın, alanı arbazlarına alları kirgen bir mal.

Caşları aytadıla: “Oy, atabız, ol işmidi, alanı biz bir keçege oğuna qurarbız!”

Üç caş da, qadalıb, qalınnı tolu quraydıla, qızlanı keltirirge colğa çıqğanlarında, ataları bılay aytadı: “Colda bara bara kün bek qızdırır, alay a qalağa qaytmağız”.

Caşla ho deb ketedile. Colda, ataları aythança, bir issi kün bolub, çıdayalmay, qalağa qaytadıla. Barsala, kişi coq. Qalanı içinde bolmağan zatı da coq: aşarıqla, içerikle, çımmaq aq orunla…

–Caşla, atabız bizni alay bek süymey köre edim deb, igi, ertdenblağa deri, tınçayadıla. Ertdenbalasında ala colğa çığadıla. Allarında bir gebenñe ot tüşüb, çıçhanla gıj mıj bola turğanların köredile. Alayda erlay bıçaqları bla biçeni arı beri çaçıb, otnu cuqlatadıla. Andan bir loban çığıb: “Sizge bir qıyınlıq cetgeni bolsa, ma bu tüknü candırırsız!”, deb ketedi.

Colda bara, bir adam, sawlay kölnü tügel cutalmay, ızına töge turğanın köredile.

–Ne etese sen? , deydile.

–Caş zamanımda sawlay kölnü cuğun qoymay cuta edim, endi qart bolğanma, sawlay cutalmayma da, kölüm taqır boladı! , deydi ol adam.

Caşla aytadıla: “Bizni atlarıbız bir kesek içsinle da, sora barın da içerça bolluqsa!”

Tulpar caşlanı tulpar atları suwdan igi kesek içedile.

[221]

Adam: “Endi sizge cuq kerek bolğanlay, bu tüknü candırırsız”, deb, tük beredi.

Caşla qızlağa cetedile. Qızlanı alıb keter üçün, üç öçden qutulurğa kerek boladı. Bılağa qızların bere aylanñan a han boladı.

Birinçi öçü: Ertdanblağa tarı bla tüynü cer üyde ayırıb tururğa. Ketedile caşla cer üyge.

–Barığız, ol üç qarnaşnı başların kesigiz! , deydi han.

Ertdenbla cumuşçuları barsala caşla berilgen işni bacarıb tura.

Caşla, lobannı tügün candırıb, çıçhanla cetib, tarı bla tüynü ariw ariwlab, caşla da ertdenblağa deri tınçayıb turğandıla. Hannı cumuşçuları seyirsinib qaytadıla. “Duniyada hanña küyewle çıqdıla!”, deb, qıçırıq sıyıt etedile. Alay a caşla ekinçi sınawnu eterge kerekdile.

Ekinçi borç: ertdenblağa deri qızıw temir üyde turub, saw qalıw. Bu işde da caşlağa ol adam suwu bla kelib boluşadı da, caşla saw qaladıla.

Han üçünçü borçnu aytadı: “Kiyiz qamçi bla bağır kapekni eki etsegiz, bereme qızı Kelmezhan!”, deb ursağız, kapek eki bolluqdu! deydile. Üçünçü kere da caşla hannı aythanın tolturadıla.

Ala aythança etib, caşla, qızlanı da alıb, colğa çığadıla. Uzaq kelib, çıdayalmay, caşla bla qızla ol biyağı qalağa qaytadıla. Aşağan içgen da etib, gınçayadıla.

Ertdenbla gitçe qarnaşları eyikni açsa qalanı tögeregine çırmalıb, bir ullu sarıwbek catıb tura.

–A, itle, bolğanımı aşab, içib, qatışdırıb nek aylanasız? , deb qıçıradı sarıwbek. Caşla ne aytırğa bilmeydile. Sora sarıwbek, gitçe caşnı çaqırıb, min sırtıma deb, alıb kökge çığaradı.

–Ne körese kökde? , deydi sarıwbek.

–Kün bathan canında kün tayaq köreme! , deydi caş.

–Ma ol cerde hannı Küntayaq deb qızı bardı, anı alıb kelseñ, iyerme seni, alay bolmasa, iyerik tüyülme! , deydi sarıwbek.

Caş, ol kün oğuna tulpar atına minib, ketedi. Kesini cigitliği bla hannı qızın urlab alıb keledi.

Sora sarıwbek aytadı: “Men atama anama hannı Küntayaq deb qızın alığız degenimde, oğese cerde sarıwbek bolub aylanñın sen, ol saña kelmese deb, qarğağan edile, endi qarğışnı küçü ketedi”, deb, qabından çığıb, bir ariw

[222]

caş boladı. Alayda quwanç ullu boladı. Caş da bılanı erkeletib, solutub, sawğala berib, üylerine aşıradı.

Barından da Qarıwlu

Qunacin iynek sawdururğa unamağanında qıllıq etib, tabanlab, bir caş, açıwlanıb, anı art ayağından tutub, buruwnu bir canına sildeb iyedi. Sora, ne aman qarıwluma, bilmey turğanma ansı, deb kölüne kelgendi. Endi kesimden oñluğa tüberikmemi eken deb, elinden çığadı.

Baradı, baradı, baradı… Bir zamanda suw cağada emegenni uzun quruq bla çabaq sala turğanın körüb, aña qaytadı.

Salamlaşadıla da, emegen: "Ne aylanasa, aşhı ulan?", deydi.

–Kesimden küçlü izleb aylanama? , deydi caş da.

Emegen: "Da bar bılay arı, körürse", deydi.

Caş, andan ayırılğanlay, dağıda bir emegenne tübeydi, ol da, ullu terek bla suwnu üsüne sirelib, çabaq sala. Anı bla allay uşaqla etib, alaydan da ketedi caş. Üçünçü emegenñe tübeydi: ol a suwnu bir canından bir canına cetgen ağaç bla çabaq tuta tura.

Salamlaşadıla da, emegen: "Ne aylanasa, aşhı ulan?", deydi.

–Kesimden qarıwlunu izleyme! , deydi caş.

–Da, bılay anda kişige tübemediñmi?

–Oğay?

–Da, sora bar entda, tüberse, deb qoyadı tamada emegen.

Caş, dağıda barıb barıb, bir ullu qalanı allında uşhuwur ete turğan emegen qatınña keledi.

–Oy, anay, anay!

–O, balay, balay!

–Ceñil "anay" dediñ, ansı, men saña eterni bilirem.

–Ceñil "balay" dediñ ansı, saña eterni men da bilirem! , deb aytışadıla.

Caş nek kelgenin aytadı, etile turğan uşhuwurnu cuğun qoymay aşaydı. Sora, boran etib, emegenleni kele turğanların körüb, qatın caşnı caşıradı. Ala cetib: "Ab çub, adam iyis, beri çığar, anabız, adamçıqnı", deydile.

Anaları, emegen qatın: “Körmegenme, bilmeyme, adamiçinde siz aylanasız”, deb küreşse da, emegenle, caşnı tabıb alıb, ortağa atadıla.

Üç emegen üynü üç müyüşüne olturub, uf deb caşnı bir birine uçurub, oynab tebreydile. Ol da, ala uf degenleri sayın, tobça, uçadı. Alay ete turadıla, sora emegenleni birleri ha ha ha deb külgenley, caş ol emegenni ol qatı cel etib külgeninden uçub, çardaq bla tışına tüşedi, qaçadı.

[223]

Qaçıb qaçıb, colda cañız at cegilgen arba bla ketib barğan adamnı ızından cetedi. Abrada bir ayağı da, bir qolu da, bir cayağı da, bir közü da bolmağan qart olturub. Andan tileydi da, ol caşnı kiyiz tübüne buğunduradı.

Bir zamanda emegenleni biri, cel etib cetib: “Qayda caş?”, deydi.

–Körmegenme deydi qart.

–Qalay körmeyse, saña cetib kele edi sora.

Emegen tohtamağanında, qart, abradan tüşüb, emegenni tutub, saqalından bir tük alıb, anı bla baylab, alay cerge soylandırıb ketedi. Alay bla, alay bla üç emegenni da baylab, col canında atıb ketedi. Abrada buğub barğan caş bu cartı adamnı, qartnı, emegenlege alay etgenine seyirsinib, üyünden curtundan nek ketgenini haparın aytadı.

–Men da, emegenle de tül köre edim qarıwlu, sense qarıwlu, deydi caş.

Sora qart bılay aytadı: “E, caş, sen da tülse qarıwlu, emegenle da tüldüle qarıwluna, men da tülme qarıwlu. Barıbızdan da qarıwlu mende bir caş bar edi da, oldu”, deb, qart kesin qarıwluğa sanan aylanñan caşha bılay hapar aytadı:

–Menñe bir caş tuwadı, ol, beş altı cıl bolğan zamanında, oramda sabiyle bla oynay kelib, kimni qolun, kimni başın çığarıb, adam açıtıb tebreydi. Esgeni sayın hatası uludan ullu bolub baradı. Sora el tileydi, caşıñı qorat deb. Qalay eterge bilmey, el bla caw bolurum kelmey, caşımdan ayırılırğa da süymey, bir kere anı bla colğa atlandıq. Künlük colnu kelib, keçe çegetde qalabız. Caşçıq cuqlağanlay, üsüne beş altı terekni awdurama. Ertdenbla ol uyanama deb kerilgenley, salğan ağaçlarım eki canına çaçıladıla.

–Atam, terekleni nek qalağansa üsüme? , deb soradı.

–Canıwar zat tiymesin deb…

Ekinçi keçede wa andan da köb terek taşıb üsüne qalasam da, ertdenbla, uyana kelib, alanı da cuqğa sanamay, çaçadı.

Sora caşçıq, arlaqda bir atlını kele turğanın körüb:

“Atam, ol adamnı atın sıyırama!”, deydi.

–Qoy, caşım, ozub barğan colowçuda iyeñ qaldı?

Alay a, maña da tıñılamay, cetib atnı cügeninden qadaladı. Alayda atlı bla caşçıq cağalaşıb tebreydile. Bir birin horlayalmay, köb turdula, sora men qısıla barıb, tıyama deb, caşımı ayağından tutama. Anı körgenley, caşçıq, atam munu canlı bolub, meni öltürürge izleydi degen bolur edi, açıwlanıb, ol adamnı da öltüredi, meni da

[224]

bilegimden tutub, atıb iygeninde, barıb barıb, arlaqda qayağa tiyeme.

–Da, atam, saña igilik; maña aşhılıq, men barlıq cerime barama, deb, ketedi. Men da alaydan saqat bolub qaytdım…

Sora kesini qarıwun sınay aylanñan caş, ullu köllü bolğanına uyalıb, tüşünñen da etib, eline aytadı.

Altınkekel

Ertde ertde bir saqat, öksüz caşçıq bolğandı. Atası anası bek carlı adamla bolub, aladan üy mülk bolub cuq qalmağanı sebebli, öksüz caşçıq qaya dorbunda caşağandı, kiyik canıwarlanı terilerinden kiyim tigib kiygendi, köget cıyıb keçinñendi.

Caşçıqğa 20 cıl bolğanında, el camağat anı üylendirirge onow etgendile. Kim toqlu, kim qoy ne da eçki kelgirib, bir qızını alıb beredile, üy kün bolub caşa, deb.

Eki cıldan öksüz caşnı qatını bir altın kekeli caşçıq tabhandı. Altın kekeli caşçıq ne duniyanı üsünde, ne ceti köknü başında, ne cerni ceti qatında bıllay bolmaz degença, allay bir ariw sabiy bolğandı. Kesi da küñe ıyıqğa başha sabiyle ayğa cılğa ösgenni ösüb, erlay hayt degen caş boladı. Segiz cılında cetgen caş kibik körünedi.

Alay bla mal küterge caray başlaydı altınkekel caşçıq.

Bir colda, Altınkekel da çeget talada duğum cıyıb aşay, qoy eçki sürüwçügü da alayda cayılıb otlay turğanlay, mallarına aslan çabadı. Anı esleb, altınkekel bir mazallı ilkiçni serme baladı, aslanña mıllıq atadı. Aslan da, qoynu qoyüb, aña atıladı.

Altınkekel aslanña ilkiçni ilkiçni sılaydı da soylandıradı. İñirde wa, sürüwün da sürüb, aslanı sırtına atıb, üyge qaytadı.

Anı alay körüb, adamla seyirsinedile. Qalğanla barırğa qorqub turğan özende ol qoy kütgenin bilgenlerinde, andan da bek seyir tamaşa boladıla. Birgesine cüz caşnı qoşub ciberib, cırthıç canıwarladan ol qorquwlu özeni tazalatadıla. Endi alayda har kim da mal küterça boladı.

Bir colda Altınkekel, biyağı özenñe uzaq kirib, mal küte turğanlay, mazallı cıyın canlını bir ullu buwnu tutub aşay turğanlarına çığıb qaladı. Erlay, sadaq bla atıb, börüleni kimin öltüredi, kimi qaçıb, kaw kuw bolub ketedile.

Caş, cartı aşalğan buwnu eki büregin alıb, ekisin eki loban töböge basdıradı da, buw müyüzleni da alıb, ketedi.

[225]

Talay kündey aylanıb barıb qarasa, ol eki loban tübeni üslerinde birer dobar küçük çonçayıb, uwaq uwaq üre tura.

Altınkekelni körüb, küçükle aña mıllıq atadıla, erkeleb, iyisgeb, butlarına çırmaladıla. Caş da seyirsinedi, quwwanadı. Sadağın sermeb alıb, ekisine eki kiyik ekçini öltürüb beredi. Aşatıb, birgesine alıb ketedi.

Eki cıldan ol eki küçük el awuzuna alğan alamat eger itle boladıla. Kökde uçhan quş bolmasa, cerde çabhan bir canıwar aladan qutulalmaydı qaçıb.

Altınkekelge 15 cıl tolğanında, bir ariw qızını har keçe sayın tüşünde körürge qalğandı. Baldırğan qawradan, ulluözekden sıbızğıla etib, kün sayın alanı taraltıb soğub turğandı, qoy küte barıb. İtle da birgesine. Alay bla dağıda bir cıl ozğandı.

Bir kün, ol, sürüwün da caya barıb, elden uzayğandı. Keç bolğandı. Kün buzulub, cañur cawub başlağandı.

Caş sürüwün cayıltmaq terekni tübüne cıyğandı. Cañur tohtarğa wa, gebenegine çırmalıb tayanñandı da cuqlağandı. Bir zamanda malla mañırağan tawuşdan uyanıb qarasa, kün tiyib tura, malları da cayılıb otlay.

Erlay sıbızğısın alıb, biyağınlay cırlab başlaydı caş:

Har keçe sayın, bilmey turğanlay,

Allıma qısha kelese.

Söz aytama desem, tas bolub ketib,

Cüregime awruw berese.

Bir köb termildim, dıgalas etib,

Kim bolğanıñı bilirge.

Bir ullu quş a bolub qalğayem,

Seni ızıñdan sürürge.

Seni körgenli, süymeklik siñib,

Ketmezlik awruw tabhanma.

Men caşawumu berib qoyarem

Senñe eltir colnu aythanña.

Bu seyir tüşle horlalla meni,

Madarsız bolub catama.

Men awrub catsam, kim qararıqdı

Meni carlı saqıt atama?!

deb, caş taralıb soğa cırlay turğanlay, ayaq tawuşu çegetleni, qayalanı zañırdatıb, qoylanı töben canlarından bir aq qoçhar çıqğandı. Qoylağa kirib, tohgab, tögeregine qarab, Altınkekelni körgenley, muqut bolub qaçıb tebreydi. Qoyla qoçharnı ızından çabadıla. Eger itle da sürüwnü ızından atıladıla.

[226]

Caş da çabadı ızlarından. Alay a cetalmaydı. Qoçhar allında, qoyla bla itle ızından bir qaya teşikge kirib ketedile. Caş ceterge, egerle ızına çığadıla. Alay a, ne medet, qoy qoçhar da dump.

İtleni da alıb caş da teşikge kiredi. Barıb barıb, eki qıçırım çaqlıdan bir keñ talağa cetedi. Qarasa alayı carıq. Tögeregi, başı da miyik qayala, çeget, köget terekle.

Caş, arıb, köget tereklege uzalıb alma, cüzüm aşaydı. Toyüb, olturub, cuğun da bilmey cuqlab qaladı.

İt ürgen tawuşdan uyanıb qarasa eki aqsaqal qartnı itle alların alıb tura. Qobub, caş aqsaqal qartlağa salam beredi, qol tutadı.

–Beri, biz bilib, 85 cılnı adam ayağı basmağandı. Sen qaydan çıqdıñ? , deb soradıla qartla. Caş haparın aytadı. Alayda qartla caşnı arlaqda kölge alıb baradıla.

Qartlanı biri bılay sızğırğanlay, bir altın cerli, altın kerekli at keledi. Qancığasında eki altın sıbızğı, eki altın bıçaq bla temir kübe da taqılıb.

Qartla ol sıbızğılanı alıb soqğanlay, kölnü cağasında qamişden miñ çaqlı qoy, allay bir da eçki, allarında da aq qoçhar çığadıla.

Altınkekel alanı süürb keterge başlaydı. Alay a qartla:

–Sen alanı sürüb eltallıq tülse. Aq qoçharğa qoşulğan mal andan ayırımlaydı. Bizge iyge kel da solu, sora bir onow eterbiz, deydile.

Qaya içinde temir eşikni açıb, qaya teşik bla 100 arşın çaqlı barıb, bir omaq casalğan üyge çığadıla. Qarasa mazallı teqsile aşarıqdan içerikden tolu. Kesi kesini közüne iynanmay, caş bek seyirsinedi. Qoraqaraq da bolub, bılaydan saw esen çığalğayem deb, sağışlanadı.

–Aşa, iç. Sora seni işleriñi onowun eterikbiz, deydile qartla.

Aşab içib boşağandan sora, qartla bılay aytadıla:

–Caş, qorqmay, qacıqmay bizge kelgeniñ nasıbıñ. Boluşayıq biz saña. Sen tüşüñde körüwçü qıznı haparı bılayı: ol hannı cañız qızıdı Madinadı. Kün bathan canı tabarıq barıb, ayda caşayla. Anı bir patçahnı qarnaşından tuwğan caşha taw artında biyge berirge söz tawusub, qol tutuşhandıla. Alay a qız da seni tüşünde körgendi da, seni caratadı. Han saña anı al da bar deb qoyarıq tüldü. Bu aq atha min da, awuzuñdan söz çığarmağanlay, barıb tur. At kesi söleşib başlar, kerek bolsa. Atdan alğa söleşseñ, atıb keterikdi. At tohtasa, tüş da bu sıbızğını soq. Bu kübeni kiyseñ, sıfatıñ türlenib, kim da qorqarça sıfatha kirlikse, alay

[227]

bla kesiñi saqlarğa tınç bolluqdu. Erlay atha min da bılaydan ket, deb, ceñil aşırıb ciberedile.

Alay bla, malların da qoyüb, caş ketedi. Üyüne barıb, ölmesem, bir aydan kelirme deb, eki egerni ad birgesine alıb, atlanıb ketedi.

Ol barğanı bla barıb, talay özenleden, crleden ötüb, çeget talada qara suwnu qatında tohtaydı at. Altınkekel atdan tüşedi, atın otlarğa boşlab, kesi tayanıb cuqlab qaladı.

Bir zamanda dawurdan uyanıb qarasa, itle cüz ağlını alların alıb turacaşha cuwuq iymey.

Caş sekirib örge turğanlay, anı sıfatından erkişiliginden qorqub, altıla ızlarına qaçadıla. Qaçıb barıb, 4 at cegilgen paytonu qatında tohtab, anı içinde olturğan qızlağa hapar aytadıla.

Paytonu içinde olturğan, 3 qız nögeri bla, hannı qızı boladı. Ol atlılağa qıcıraydı: “Ne erşi, ne palah edi ese da, 100 adam ir adamdan qorqub qaçasız”, deb ayıb etedi. Kesi da Birgelerine qoşulub, eki qızı da eteklerin költürüb, Altınkekelge cuwuq keledile.

Kelib betine qarağanlaylarına, anı erşiliginden qorqub, qız, abın sürün ete, ızına aylanıb qaçhandı. Nögerleri da ızından ürülgendile.

Allaybir zamannı tüşünde körüb körüb taralıb turğan qızın bilmey turğanlayına tününde körüb qoyğanında, caş seyir bolğandı. Sora es cıyıb, anı nek qorqğanın da añılab, erlay sıbızğısın sermeb alıb soğub başlaydı, cüz türlü tarala.

Anı seyir cırlab, sıbızğını alay seyirlik soqğanı hannı qızı bla anı nögerlerin seyirsindirgendi. Ala tohtab aña tıñılab turğandıla. Seyirsinib, kökge qarasala kökde qışla kökde tohtab, cerge qarasala tögerekde can cınıwar tohtab, barı da caşha tıñılab tura. Caş a kesini qızğa süymekligini üsünden cırlağandı, aña qalay taralğanın aytıb soqğandı sıbızğısın. Bu qızğa termilgeni colğa çığarıb, beri sürüb kelgenin aytıb soqğandı.

Aña seyirsinib tıñılağandı qız. Bu erşi adam bu seyir sözleni aytalmaz edi közüme qarab, alay boş adam bolsa, deb kölüne kelgendi qızını. Sora, qorqğanı da, titiregeni da biraz söl bolub, hannı qızı caşha cuwuq kelgendi.

–Caş, sen hannı qızına bu aythanlarıñ keçilik sözle tüldüle. Alay bolsa da sıbızğıñı mağa ber da, haparıñ atama cetginçi, qora, men keçeme seni, degendi. Caş da cırlab cuwab bergendi, sıbızğıdan ese sanña canımı alğa berlikme deb. Dağıda caş bılay deb tilegendi:

[228]

–Men haparım seni ataña cetedi deb qorqmayma. Erkinlik ber, ariw qız, sizni birgegizge barıb, qızın tilegenimi hanña kesim uwuzum bla aytayım. Köre bolursa, meni sıbızğım maña, adam oğay, qanatlılanı, canıwarlanı qaratadı. Erşiligim üçün a meni ne tersligim bardı?! Erşini ariwnu da Allah kesi caratadı! , degendi.

Qız sağış etgendi. "Bu erşi adamğa bu seyir fahmu berilgenine qara. Har sözü, soqğanı cüregiñi eritib baradı. Etleyim atama. Ömürde bir adamğa tişi ışarmağan atamı közü bir açılır, mıña tıñılasa". Alay bla caşha birgesine tebrerge erkinlik bergendi.

Sekirib tulparına minib, ketgendi caş Birgelerine.

Atlanı qara terletib, hannı qalasına kelgendile. Qalanı saqlab turğan askerni tamadası caşnı qalağa iydirirge unamağandı:

–Ey, bu erşi zatnı qaydan tabıb kelesiz? Munu türsünü tab meni da qorqutadı, degendi. Alayda hannı qızı kelgendi da asker başçığa bu erşi caşnı seyirlik sıbızğıçı bolğanın, hannı közün açarğa deb iş etib alıb kelgenin aythandı.

Alayda hapar hanña cetgendi da, han caşha "kelib sıbızğı soqsun", deb buyürğandı.

–Oğay, degendi caş, Men hanña qonaqma. Qonaqnı em alğa aşatıb, içirib, sıylab, artdan işni üsünden söleşedile. Han ol adetni buzmasın. Dağıda aytırım: Eki egerim, atım emda kesim bizni keçe bir biribizden ayırmasınla. Tambla wa han bütew elin, camağatın cıysın da, sıbızğı da soğarma, nek kelgenimi da aytırma. Alay tül ese, başha qonaqbay izley keterikme.

Caşnı cuwabı hannı seyirsindirgendi. Alay bolsa da: "Ketmesin qonaq, ol aythança bolsun, qonaqğa igi qarağız, qalay dese, alay etigiz", deb buyürğandı cumuşçularına.

Ertdenblasında, caş aythança, han ellerinden bütew adamların cıydırğandı. Qonaqnı erşiliginden qorqub, adamla artha ıhtırılğandıla.

Miyigirek cerge çığıb, caş sıbızğısın soğub başlağandı.

Caş alay soğub başlağanlay, anı asırı seyir soqğanından adamlanı cürek qılları titiregendi, butları qıyılıb, kimi cılay, kimi sir süyelib tıñılay, duniyaların unuthandıla.

Bir zamanda es cıyıb qarasala, köknü qaraltıb, kökde quşla qalqab, tıñılab tura. Can canıwar tul tuban bolub cıyılıb, copu coppu bolub basınıb, sir qatıb tıñılab tura.

Caş, arıb, soqğanın tohtathandı. Olsağatdan kökde

[229]

quşla çaçılıb, kök açılıb, kün tiygendi. Canıwarla çaçılıb, cer keñergendi.

Adamla wa, caşnı tögeregine basınıb:

–Entda soq, şo, bir kesekçik soq, deb qadalğandıla. Alağa qoşulub han da tilegendi[190].

Alayda caş sıbızğısın cañıdan soğub, hannı qızın tiley kelgenin aythandı.

Han açıwlanñandı.”Har aylana kelgen sadaqaçı hannı qızın tileb tebrese, handa ne sıy qallıqdı!” , deb çamlanñandı.

–Bu erşini da sürüb qala tögereginden qıstağız, adamlanı da çaçığız! , deb buyruq bergendi han. Hannı atlı askeri cıyılğan halqnı alaydan sürüb qıstağandı. Caşnı wa, qıstar murat bla, qatına kelgenleylerine, qılıçın suwurub alıb, üslerine uçhandı. Ala qaçhandıla, kaw kuw bolğandıla.

Anı körüb, han, caşha altıla çabdırıb, çaqırthandı.

–Keç, qonaq, ayıblı bolduq. Caşla kesilikleri bla kamsıqlıq etgendile. Sen meni sıylı qonağımsa. Senñe tıyınşlı qonaqbay bolmay madarım cuqdu, deb, caşnı qonaq üyge eltdirgendi. Carıq bolub, han kesi birgesine olturub, caşha türlü türlü aşarıqla, uça, içgile keltirgendile.

Atına canı tınmay, Altınkekel aşab içib başlarını allı bla tışına çığıb, atına qararğa barğandı. Barsa, adam til bla söleşib, atı bılay aythandı:

–Allıña kelgen qoşundan çağır içme: ölür ot quyğandıla. Hannı tülkü tiline iynanma, ol seni öltürür üçün ariw ayta turadı. Beliñden qılıçıñı teşme han tulparların saña üsdürlükdü. Saq bol! Qızını alsañ, eliñe qaytıb ket, mında qalma.

[190] Tilegendi: ..legendi. (hzl)

Altınkekel ızına kirgendi. Han, anı kesini qatına olturtub, kukalanıb, tülkü til bla ariw söleşgendi. Caşnı allına uça, çağır, türlü türlü aşarıqla salğandıla. Alay a Altınkekel, allında çağırdan içgen kibik etse da, içmegendi.

Han, qonağını ölürüne aşığıb, aña citi citi qarab, qayğılı bolğandı. Sora, bolmağanında, altınkekelni cuqlarğa aşırıb, ızından ceti tulpar caşın cibergendi, qonaqdan boşarğa, sıbızğısın da hanña keltirirge deb buyürub.

Hannı tulparları caşha kelib, cuwuq olturub, qawğa çığarğandıla da Altınkekelge mıllıq athandıla. Alanı alay körgenley, Altınkekel erlay eşikni qadawun salğandı da, tışından kişini cibermey, içindegileni topuldathandı, aşhı uwadıh etgendi da athandı, hannı tulparların örge qobmazlıq etgendi.

Sora eşikge çartlab çıqğandı da, sekirib atına minib, mıña çabışhan askerni qıyırından kirgendi.

[230]

Eki egeri talab, atı öşünü bla uru cığıb, tepleb, kesi qılıçın oynatıb, qadar adamnı şındık etgendile. Askerni qalğanı başı qalğan canına qaçıb, kaw kuw bolğandı, köbüsü çegetge siñib ketgendile.

Caş da üsün başın qan qun etgen kibik etib, hannı sınar üçün, barıb türmeni açıb, arı cıyılıb turğan adamlanı boşlab, barıb kesi arı kirib, cathandı.

Ertdenblasında han kelib qarasa, sıfatından adam qorqğan tulpar qonaq, bolğanı qan cuğu bolub, türmege atılıb tura.

Han quwanç tıbırlı bolğandı. Kerpeslenib, elin, askerin cıyğandı. Mazallı şınqart ot caqdırıb, başkeserlerin keltirib: “Caşnı beri keltirib, otha atığız. Sıbızğısın da beri keltirigiz. Köb askerimi qırdı, köb açıw etdi, endi küysün da, bir tınç cuwlarma!”, deb buyürğandı.

Hannı başkeserleri caşnı süyreb kelgendile. Költürüb cana turğan otha bırğay başlağanlay, Altınkekel silkinib alanı qollarından ıçhınñandı da, tutub tutub hanı başkeserlerin otha bırğağandı. Sermeb qılıçın suwurub alıb, hannı askerine mıllık athandı.

Olsağatdan han da, asker tamadaları da qaçıb barıb qalada buqğandıla, askerle wa kaw kuw bolub qaçhandıla. Cıyılğan halq olsağatdan alaydan dump bolğandı.

Alay bla colu bolmağanın körgeninde, han duniyanı qaltırathan erşi qonağına kesi salıb kelgendi.

–Caş, ne kerekli bolub kelgense beri? Qızımdan başha ne kerek ese da, al da ket! , degendi han.

–Başha cuğuñ kerek tüldü, degendi Altınkekel. – Cañız tilegimi ber.

–Da qalay bereyim saña, taw artı biyge berirge söz tawusub turama sora! Sözümü buzsam, ol bizge igilik etmez, degendi han.

–Sen qızıñı aña kesi razı bolmay turğanlay bere aylanasa. Etgeniñ tüz tüldü. Taw artı biy sana cuq aytama dese, men unamazma, degendi türsününden adam qarqğan erşi qonaq.

Han seyirsinñendi.

–Da qızım saña alay razı bolub qallığın qaydan bilese? , degendi.

–Bileme, degendi Erişi. – İynanmay eseñ, şağatha bütew eliñi cıy da, alanı allında sor, oğay dese, men ariwluq bla ketib qalırma. Ho dese wa, sen da oğay demezse. Ansı sen adamnı ne kerti adamlığın, ne kerti sıfatın tanırğa izlegença körünmeyse, kesiñ da qonaqğa qolay qonaqbay bolalmağança körünese, degendi Altınkekel.

Alayğa kelişgendile da, ekinçi kününde han bütew elni

[231]

cıyğandı. Caşnı, qıznı da keltirib, bütew elni şağat ete, han qızına bılay sorğandı:

–Qızım, ol biyge da razı tül ediñ. Kesiñ bilese, bu adam da seni üçün kelib turadı. Mıña wa razımısa?

Atasını bu adam sıfatında qorqğan adamnı cañız qızına teñ körüb, elni allında alay sorğanına seyir tamaşa bolub, qızı ol erşi adamğa qorqa qorqa qarağandı. Qarasa wa, allayğa qarasın, caş, erlay adamnı erşi qabha kiyirgen abasın teşib, bir canına sildegendi da, qıznı allında ömür duniyada adam balasını közü körmegen bir ariw can, bir seyirlik altınkekel caş, kün tiygença, ışara tura. Qız da anı olsağatdan tanığandı ol tüşünde körüwçü caşın.

Alayda qız da, han da, halq da es taşlağandıla; awuzlarına söz tüşmey cunçuğandıla.

–Ey, sen a meni ne bek hılikke etiw etdiñ, ne bek uyaltdıñ! Eliñ, curtuñ belgisiz, qoluñ quru bir calan adamsa. Alay bolsa da sen aythança bolsun. Sora biyge wa cuwabıñı kesiñ berirse, degendi han. Qız da, caş da, halq da quwanñandıla.

Alay bla alayda oğuna nekyah etgendile, toy oyün, aşaw içiw, tepsew başlanñandı.

Altınkekel hanña küyew bolğandı. Hanña boluşluqçu, tayançaq bolğandı. Üyün elin da unuthandı. Anı küçü, cigitligi, aqılı ol tögerekge hapar bolub cayılğandı, ol hanña öşün ururğa küreşgenle tohtağandıla. Alay ya anı barından da ol biyni haparı coq. Han hanlığında işni bardırğannı köbüsüne Altınkekelge qoya başlağandı. Bir colda wa altınkekel hannı cerin suwun, köre ketgendi.

Ol ketgenñe qarab turğança, kelini eltirge, ullu askeri bla, ol patçahnı qarnaşı Teñiz biy degen kelgendi da qalğandı. Han qorqğandı, sora biyge ariw aytıb, mal, mülk bereyim, qızımı başha caş alğandı, men razı bolub tül, küç bla alğandı degendi, ariw aythandı, alay a qızsız aşıralmağandı.

–On erge barsa da, kelinimi almay keterik tülme. Oğay dey eseñ, süñüle dawlaşsınla! , degendi da tohtağandı Teñiz biy.

Han amalsız bolğandı, altınkekelni üyde bolmağanına ökünñendi. Alay a ne edim adarı, ol biy Madinanı alğandı da ketgendi.

Bir zamanda Altınkekel qaytıb kelgendi da eşitgendi haparnı. Tulparına minib, eki egerin da alıb, erşi qabın da kiyib, olsağatlay hayda sürgendi biyni askerini ızından.

Cetgendi da, askerni artından kirib, qılıçın arı bla beri sermeb başlağandı. Teñiz biyni mahtalğan asker-

[232]

leri qorqub, kaw kuw bolub çaçılıb, qaçıb çegetge kirib buqğandıla. Ol zalim biy da bir qawum adamı bla qaçıb ketedi.

Altınkekel üy biyçesin alıb qaytadı hannı qalasına.

Talay zamandan han öledi. Hanlıq Altınkekelge qaladı. Altınkekel, süygen mal tutuğuz, süygen cer sürügüz, urunğuz deb, adamlağa süygenleriça urunub caşarğa erkinlik beredi. Hanlıq künden küñe bayınıb, adamla baydan bay, igiden igi caşab başlaydıla. Hanña da caşçıq tuwub, quwançı ullu bolğandı.

Künleni bir kününde adam soluyalmaz bir isilik kelgendi. Suwla qurub, baçhala sabanla küyüb, mal, adam da qırılıb başlağandıla. Qıyınlıq kelgendi.

Altınkekelni ariw üy biyçesi da, caşçığı da ölgendile. Altınkekel han cılağandı, taralğandı. Ekisin da basdırıb, har kün sayın barıb qabırlarına qablanıb cılab, taralıb turğandı. “Atım, qızını alsañ, eliñe qaytıb ket, degen edi, ol aythannı etmedim, han bolama deb, bu küñe qaldım! ...”, deb ökünñendi, taralğandı.

Alay bla ol da hanlıq borçun qoya, zaman oza, köb künle, ayla ozğandıla, cılla ketgendile.

Bir colda, Altınkekel, buyağınlay, qabırğa qablanıb turğanlay, kelib tulpar atı üsüne süyelib, bılay aythandı:

–Altınkekel, boldu sarnağanıñ, taralğanıñ! Endi saña bılay etib tuğrandan, zaran bolmasa, hayır coqdu. Atañı anañı coqla. Arı deri wa, seni cürek carañı saw eterik taw artında bir biyçe ardı da, aña bar!

Caş, hanlıq etgen eline qaytıb kelib, salamlaşhandı da, tulparına da minib, colğa çıqğandı. Ol adamğa ullu küç bergen, erşi etgen abasın da qablab, Qara teñizni cağası bla kele turğanlayına, bir talay keme cağada tohtab, ullu asker da qamğa cayılıb soluy turğanların körgendi. Sora alay alanı tuwralarında atdan tüşüb, awuzlanıb, solurğa tayanñandı.

Alay bolsa da biyağınal, qıyınlıq cüregin kemirib turğan bolmasa, esin başha zatha buralmağandı, kesi kesin cabsaralmağandı. Biyağı sıbızğısın soğub, taralıb başlağandı.

Altınkekelin mıdah küwlerin askerle, asker tamadala, alayda cürügen adamla eşitib, seyirsinñendile.

Kökde qanatlıla tohtab, cerde can canıwar tohtab tıñılağandıla, basınıb kelib, coppu coppurdan qaray.

Sıbızğıçı sılıt bolub tahtağanında, qanatlı, canıwar bolğan çaçıladıla. Ol askerni tamadası wa kelib tileydi:

–Caş, duniyada ne süyseñ, anı bereyim, bu sıbızğıñı maña ber.

[233]

–Oğay, deb caş unamağandı, Meni küydürüb barğan buşuwumu seriwün etiwçü cañız budu. Berallıq tülme.

–Aylana kelgen bir sadaqaçı, bu Allah süymey carathan sıfatsız, taw artından kelgen asker tamadağa bir qawra kesekni beralmay ese, tayaqnı uluslun sınarğa razı bolur, eşta, deb çamlanñandı asker tamada. – Qayda, munu iyegilerin bir sanaçığız! , deb, askerine caşnı uwatırğa buyruq bergendi.

–Sanarğa talpıy esegiz, sanar zat busağatdan kesigizde oğuna tabılırça eteyim. Qılıçım tot bolmay tura ese, bir köreyim alğı burun! , deb, Altınkekel kerilib qılıçı bla bir mazallı solsan taşnı sermegendi.

Taş çiy bışlaq kibik sılınıb, üç tört adamnı quwlaçı cetmezlik bir ullu taş tilkem bir canına dığırdab tüşgendi.

Anı körgenley, asker da, asker tamada da simsiregendile.

–Ayıblı boldum, keç, degendi asker tamada.

–Köb adamğa tamadalıq etgen tamada kesini cañız tiline da tamadalıq etalsa uşağıwlu edi. Men da, sıfatsız, sıfatlı esem da, Allah carathan bir can, sıfatım üçün seni allıñda nek ters köründüm? , deb, türsününden adam qorqğan erşi caş sermeb üsünden abasın teşgendi.

Qarasala allayğa qarasınla suw suratça bir seyir caş, kün tayaqlada canñan oqa halıça cana, süyelib tura. Anı körgenle barı, soluwların alalmay, qarab seyirsinñendile.

–Ceñillik etdirmegen, essizlik aytdırmağan ne bardı duniyada! , degendi asker tamada. Sora: Bir hapar ayt, ne zat adamsa? , deb tilegendi. Aythandı bu haparın, buşuwun da.

–Alay ese, körese, bu qadar askerni, ol qadar kemeni tamadası menme. Taw artına, üyübüzge qaytıb tebregenbiz. Bizni bla kel da bizde qonaq bol, bir közüñ açılır, kemege min! , deb tilegendi asker tamada.

Altınkekel anı bla barırğa unamağandı.

Asker tamada wa bu seyir, tulpar caşdan ayırılıb qalırğa unamağandı.

–Kel meni bla, soquranmazsa! Sabiy bolub, duniyada bir cañız qızım bardı da, anı saña bereyim. Men da endi bir köbmü caşarıqma, ornuma seni asker tamada eterme.

–Han bolub da kördüm, anı üçün da ölüm meni coqların qoymadı, asker cürütüb da kördüm, anı üçün da nasıbım artıq uzaq bolmadı. Carlı üyüme barıb, qartlarımı bir körüb ölsem, oldu muratım, degendi Altınkekel.

–Da seniça caşnı muratı alay qısha bolsa, meniça qartnı muratı qallay bolsun da! Alay bolsa da ma mıña bir köz cetdir! , deb, asker tamada aña qızını qartın körgüzgendi. Qarasa bu adammıdı, mölekmidi derça, bir seyir qızını suratı.

[234]

“Duniyada Madinağa teñ coq edi, endi bu wa aña teñlik eterça bir can köreme!”, deb, seyirsinñendi Altınkekel. Tulpar atını aythanı da esine tüşgendi. Anı cumuşay başlağanın sezib, asker tamada da:

Kel! Bir kesek zamannı qonaq bol da, keterse üyüñe, deb qadalğandı.

Sora barğandıla ol asker tamada caşağan şaharğa – Taw artında ullu şaharlanı birine.

–Sizni patçahığız bla, anı qarnaşı biyigiz bla eski kölqaldıbız bardı. Sen da alanı qarnaşları, men da seni qonağıñ. Alağa kesimi tanıtıb qawğa bolurğa, kereksizge qan tögerge süymeyme. Meni bu erşi qabımı teş deb qısma, kesim teşginçi, degendi Altınkekel.

Asker tamada ho deb, alayğa kelişgendile.

Qonaqbay qonağına ulu sıy berib, qurmanlıq, toy oyün etib, közün açarğa küreşib, alamat qarağandı. Altınkekel da buşuwundan biraz ayığa, kölü igi bola, qonaqbayını qızın körse wa, bütün da carıy turğandı. Alay a qız aña burulub da qaramağandı. Ol oğay, sıfatından qorqub, keñ cürügendi. Qonaqbay a, bu seyirlik, tulpar caşnı küyew eterge talpığandı da, üyüne ketedge qoymağandı.

Erigib, bir kün Altınkekel ullu köget baçhağa çıqğandı. Baçhada uzağıraq ketib, sıbızğısın alıb, biyağınlay sarnatıb başlağandı. Anı eşitib, ol baçhağa kiralğan bolub bir tilli qalmay, alayğa cıyılıb, tıñılağandıla.

Qonaqbaynı qızı ol közüwde nögerleri bla, cel qaqdıra, baçhada aydanñandı. Ol alamat seyir soqğan kimdi eken deb, seyirsinib, çabıb kelsele sıfatından adam qorqğan ol erşi qonaq cırlaysoğa tura. Uzaqdman qarab, süyünüb tıñılağandıla qızla. Tileb, dağıda, dağıda soqdurğandıla, cırlathandıla.

Ol künden sora asker tamadanı qızı bu Erşini soqğanına tıñılamasa, bir zatı cetişmegença bolub turğandı. Tiley da soqdura, sıfatına da ürene, ileşe başlağandı. Tab, ketib qalmağa edi bu deb, qayğı etgendi. Alay a betine qarağanı sayın, qorqub, qatına baralmağandı.

Bir colda Altınkekel erşi qabın teşib soğa turğanlay, bir canından qız çıqğandı da qalğandı. Bilgendi sora qız atası anı qallay caşha berirge deb küreşgenin.

Atası da eslegendi qıznı qonaq caşha türlenñenin. “Men qızımı bu caşha bereme!”, degendi. Alay a cuwuqları, qıznı anası zat, seyirsinib:

–Ol degen ne sözdü! Qızıbızını ol türsününden adam qorqğan zatha qalay bereyik, közübüz qıyıb? Qız da unamaz! , degendile.

[235]

–Unarıqdı, degendi atası.

–Sora, biz da qarab turğanlay, qız razılığın aytsın da, qorqmay qatına barsın, degendile.

Alayğa kelişib, cuwuq teñ barı cıyılğandıla. Qız bla türsününden adam qorqğan qonaq caşnı da keltirgendile.

–Qızım, seni bu qonaq caşha bereme. Razımısa? , deb sorğandı atası. – Razı eseñ, qorqma da qatına bar da süyel.

–Razıma, atam, sen aythan bolsun, deb, qız, ışara ışara, atası aythança, barıb caşnı qatına süyelgendi. Qarab tuğranla seyir tamaşa bolğandıla.

–Da endi qızım bu caşha kesi razılığı bla barğanın köresiz, bu caşha, bu işge barığız da, meni kibik, razı boluğuz, küyewümü da sıyın körügüz, degendi asker tamadar.

–Da ne eterikbiz, qıznı kesi razı bolğanın kördük. Cazıwu alay bolur edi, endi biz da oğay ho deb söz qoşmazğa aytabız, degendile barı da.

Sora alayda Altınkekel sermeb qabın teşgendi da athandı: “Endi teşsem da bolluqdu”, degendi da.

Qarağanla barı da seyir tamaşa bolğandıla, süyelib turğan caşnı sıfatına çırayına, kün tiygença, aruw ışarğanına. Awuzlarına söz tüşmey, talaynı turub, alay es cıyğandıla.

Asker tamadanı qarnaşı ol biy aythandı:

–Bu Erşi bla eski kölqaldım bar edi da, endi bügünden arı keçeme. Aldaw çıray bla tül, kerti adamlığı bla, tözümü bla aladı qızıbızını, men da, sizniça, razıma!

Barı da quwanñandıla.

Toy oyün, ullu quwanç etgendile.

–Mında qal, men qart boldum, asker tamada sen bol, deb küreşgendi qayın atası. Alay a Altınkekel unamağandı:

–Asker tamadalıq nedi maña, bir mazallı hanlıqda hanlıq etib turğan hanña! Colowçu da boldum, asker da cürütdüm, onow etib da turdum, alay kerti erkişi elin coqlamay madarı coqdu da, elimi coqlayım. Anı saña allında da aythanem! Kerek künügüzde wa men sizniki, bu qamay, mayrışa bilmegen qılıç meniki! Ceterme, borçumu etermeg degendi.

Alay bla, qızını da alıb, tulparına minib, egerleri da ızından, üyüne qaytıb kelib, rahat caşab qalğandı.

Qızbay Cürük

Ertde zamanda bir carlı kişini sabiy bolub sıñar bir cañız caşçığı bolğandı. Atası bla anası caşçıqnı, carlı qarıwlarına köre, aç calanñaç etmezge

[236]

küreşgendile. Alay bla, on cılı tolurğa, caşçıq, kökde qanatlı bolmasa, cerde caratılğan bir deb bir can ne adam, ne at, ne başha canıwar ne sürüb cetalmağan, ne qaçıb qutulalmağan bir seyir zat bolğandı. Tiriligine, cürüklügüne köre qarıwu küçü da alay mardasız bolğandı.

Tilpar caşçıq künden künñe terk ösüb, küçlüden küçlü, tiriden tiri bolub, onüç ontört cıl bolurğa közü bla körmegen iynanmazça, allay bir caş boladı. Alay a gitçeliginden oğuna teñlerinden, başhaladan da kesini oñluluğun körüb, ullu köllü, kesinden bahalanı cuqğa sanamağan, kişi bla söleşirge da tursumağan, gıbır sabiy boladı. Ese kele, adamlanı adamğa sanağan adetni tübelek da qoyadı. Ol oğay, üyde atasına anasına oğuna cıllı söz aythan, betlerine qarağan adetni qoyadı.

Tulpar caşçıq, adamlanı cuqğa sanamaanını üsüne da, teli mahtançaq, teli çörçek boladı. Oramda sabiylege tınçlıq bermeydi, uradı, qorqutadı, sanlarına kültüm, cara salıwçu boladı, tübegenin barın tarıqdıradı.

Çegetge siñib ketib, sürüb, kiyik canıwarlanı: mazallı cılanlanı, ayüyleni, qaplanlanı, aslanlanı zatnı tutub, keltirib, elde oramda iyib, adamlanı qorqğanlarına, qıçırğanlarına, qaçhanlarına qarab külüb, alay bla keçinñen adetni çığaradı.

Tilpar caşçıq, üyün, elin da bezdirib boşab, kesi da kesini teli oyünlarından bezib, ontört onbeş cıl bolğanında, cer suw da köreyim, kesimden zalim adam bar ese da, bir köreyim deb, başha ellege, qarallağa atlanadı.

Köb cerlede, köb qarallada boladı. Bir deb bir can canıwar cetalmağan cürük caş corthanlay çabhanlay cürüydü. Adamla bla kelişe, caraşa bilmegeni sebebli, bir adam bla da söleşmegenley, celça, çabhanlay baradı. Anı ne qral çekleni saqlağanla, ne başhala tıyalmaydıla. Anı tıyalırça, ol tohtab tüberça, teñlik eter, anıça zalim can tübemeydi.

Alay bla tulpar caş talay cılnı aylanadı da ızına, eline, qaytırğa tebreydi.

Kele kelib, bir tar özenñe tüşedi. Aç da bolub, arığan da etib kele turğanlay, özende eki üçcüz çaqlı kiyik eçki sürüwnü üsüne çığadı.

Azıqğa kiyik tutar murat bla, caş kiyiklege çabadı, ala qaçadıla. “Menden, kökde uçhan qanatlı bolmasa, bir can canıwar qutulurğa madarı coqdu!”, deb, caş eçkileni süredi.

Qaçıb barıb, kiyik sürüw qayalanı tübünde bir taş teşikte kirib ketedi. Çaş da ızlarından suğuladı. Alay

[237]

a qarañı dorbunda cuq da körelmaydı, kiyik, başha cuq da tabamlaydı.

Arıb, qarañıda ızına col tabıb da çığalmay, açdan oñsuz bolğan caş dorbunnu içinde catıb, qatı cuqlab qaladı.

Bir zamanda açı qıçırıq tawuşladan uyanıb qarasa, bozarıb tañ atıb, dorbunnu teşiginden carıq ura, kesi da teşikge cuwuq kelib, soylanıb, catıb tura.

Bu dawurla, qıçırıqla nedile deb, caş dorbundan çabıb çığadı. Çıqsa wa, allayğa çıqsın, kökde bir bek mazallı qara quş köm kök qanatlını sürüb aylana.

Qanatlı ne kiyikge uçub ketib, ne bir canına qaçıb ketib qutulalmaydı: cetib qara quş anı qanatı bla urub çömeltedi. Oñsuz etgendi.

Caşnı eslegenley, köm kök qanatlı, atılıb kelib anı allına qonub:

–A caş, meni mıña aşatma, men seni bir künüñe cararma! , degendi.

Tulpar caş caqsızını cazıqsına, tilekge iyile ürenmegendi, alay bolsa da quşnu çörçekligine çamlanıb, ol cuwuq kelgenley, sermeb alıb sadaq bla atadı. Taş tüşgença, quş dop deb cerge tiyedi, alayda olsağatdan ot canıb, quşnu tügü küyedi da, küye başlağan quşnu ornundan bir mazallı, qırqılğan qoyça, tüklü, qap qara adam sekirib qobub, açı qıçıra, qaçıb çegetge kirib ketedi.

Caş da, qorqğandan sadaq tartarğa unutub, awuzu açılıb, ızından qarab qaladı.

Es cıyıb, caş qutharılğan qanatlığa esleb qarasa başı adam. Uzun çaçı, çımmaq aq beti bla, duniyada bolmaz bıllay suw surat derça, bir ariw qız. Sanları wa qanatlı.

–Ay, caş, ıçhınıb ketdi. Endi sen da saq bol! Ol ızından tüşgenin duniyada saw qoymaydı! , deb, silkinib qanat qağıb, olsağatdan uçub tas bolub ketedi qız.

Caş seyirsinñen, qorqğan da etedi. Qaragögen kökenlege cayılıb, biraz aşab, es cıyıb, caş da coluna ketedi. Alay bolsa da tulpar caşnı alğınñı çörçekligi, kesine bazmaqlığı kelamlaydı. Artına allına qaray, har zatdan ilgene, seskeklege baradı.

Alay bla talay awuşdan awub, bir qalın çegetge kiredi. Çegetde bir mazallı talağa çığıb qarasa, ortasında qolunda 8-9 quwlaç qılıçı bla, bir mazallı, qap qara tüklü adam. Mañılayında cañız közü, qılıçını awuzu silkgeni sayın ot cana, kiyik canıwarlanı talanı tögeregine çabdıra tura. Canıwarla da: ayüle, qaplanla, aslanla, dommayla, tülküle, qoyanla, curla, başha kiyikle da bar.

Anı körüb, tulpar caş alğaraqda kesi caralağan

[238]

tüklü qaranı tanıydı. Qorqub, taladan keri qaçıb tebregenleyine, tüklü qara da anı esleydi, ızından canıwarların üsdüredi, kesi da süredi. Caş qaçıb, ala sürüb, cetalmaydıla.

Caş a, qulaqları cuwuldab, köppe tükleri örge qobub, közleri qarañı etib, ol çabhanı bla barıb, atası anası caşağan elni içi bla çabhanlay ozadı.

Elni adamları tulpar caşnı tanışnı tanıydıla. Erlay atlağa qonub, ızından süredile. Cetalmaydıla. Ol a, qızğanı bla barıb kesin qayağa urub, es taşlab, alayda awadı.

Ozub barğan colowçula awub turğan tulpar caşnı tanıydıla. Atha köndelen salıb, üyüne alıb kelgendile. Anası bilgeniça darman darı qayğısın etgendi, es cıydırğandı. Bağıb, ayaq üsüne salğandı. Alay a caş köb zamannı söleşalmay turğandı.

Tulpar caş, alay bla, üyüne caraşhandı, tili kele, söleşe, üyde cumuşha qulluqğa caray, atasına anasına boluşa başlaydı. Teli çörcekligin qoyadı, alay a haman da közüne gida baltalı tüklü körünüb, iñir bolsa, başın eşikge qaratalmay, üyden çıqmay turuwçu boladı. Atası anası allında üyden çıqmay turğanına quwanadıla, artda wa seyirsinedile.

Qorqğandan alay etib turğanın añılaanlarında wa, ariw aytıb cüregin basarğa küreşgendile, qorqğanın a qoyduralmağandıla.

Bir colda, iñir ala, eki ağaç çelekni da alıb, tulpar caş, endi wa qorqaq caş, suw alırğa barğandı. Ol suw alırğa qarañıdaq boladı, sabiyle etgen qar gincileni körgenley, çeleklerin da atıb, üyge muqut bolub qaçhandı. Cetgeni bla bosağağa awğandı, tili tutulğandı.

Atası anası qorqadıla, caş es cıyğanında, esli adamlanı cıyıb, caşha qalay boluşayıq deb, keñeşedile. “Üydegilendirigiz!”, deydile adamla. Alay a ol elde caşağan camağat caşnı haparın bilgeni sebebli, keliñlik tabalmaydıla.

Bir başha elge, haparların bilmegen adamlağa barıb, kelin keltirgendile. Kelin mıña es tabdırır deb, ençi üy işletib, arı salğandıla.

Alay a iş çüyresine tebrese, terk tüzemleydi. Kelin da munuça bir qızbay zat bolğanı açıq boladı. Cuqğa çıqsa, kündüz oğuna caşnı qolundan tuthanlay, keç bolsa, eşikge başın qaratmay, tamam qorqaq, ayaqların külge suğub çögüb turadı. Caş da alay etib turadı.

Caşnı anası kelib: “Bizni unutub qoyduğuz, nek kele turmaysız?”, deb ketedi.

–Kesibizni qatdırayıq da, men barıb keleyim, deydi caş kelinñe. – Sen qorqmay tur. Seni atıñ Çıraq bolsun, meni Çırpı. Bu atlarıbızını kişi bilmesin. Men ke-

[239]

lib, “Çıraq!”, desem, eşikni açarsa. Maske bla kiştik da saña nögerge qalsınla.

–Saw cıllıq colğa barıbkeleme deseñ da, qorqmam, degendi kelin.

Caş ketgenley, elde nege ese da etle ürgendile. Anı eşitib, qara maske da ürgendi. Anı ürgenin eşitgenley, kim ese da keldi şoydu deb, kelin qorqğandı da qayın üyü taba hayda qaçhandı. Çabıb kelib, bosağada awğandı.

Anı körgenley, ay, bu ölüb qaldı deb, qorqub, caşnı da kölüne çabhandı, ol da awğandı.

Eki qart açığandıla kelini da caşha uşaş qorqaqlığına. Alay a ne madar.

Bir kesekden es cıyıb, eki qorqaq da qobhandıla.

–Adam kesi allına bılay qızbay bolurğa madarı coqdu. Sen burun neden ese da qorqğan bolurmeñ? , degendi qayın anası kelinñe. Kelini bılay deb haparın aythandı:

–Men 10 cıl tolurğa, çırt da bir zatdan qorqmay, çeksiz küçlü bolğanımı bilib, kesime bek bazğan qız boldum. Anı üsüne da "Senden ariw can coqdu!", degenleri meni artıq da ullu köllü etdi. Onbeş cılım tolurğa wa, atamı qoyların eçkilerin küte, çegetde kesim aylana edim. İñirde wa, saylab bir mazallı terekni kesib, anı da, çıbıqnıça, boynuma atıb qayta edim üyge.

Bu tögerekde ellede menden ariw qız coqdu deb, qarıwna küçüne bazmasa, kesi cañız mal kütmez edi deb, meni tilemegen caş qalmadı. Kişini unamağanımda, zor bla alıb keterge deb, talay kere çabıb da kördüle. Bolmadı. 20 30 atlını quş tügünley çaçıb, quruğum cetgenni rahın etib, qolun butun sındırıb qoyğan bolmasa, kişige da qaramadım. Anı sebebi: kesimden qarıwsuz erkişini arbazına kirmezge ant etgen edim.

Bir kün iñirde üyge kelsem, anam awruqsunub tura, ot, suw coq. Ağaç çelekleni alıb köz baylanñan közüw edi suwğa bardım.

Suw alırğa enişge iyilib, allıma arlaqğa, çeget tabağa qarasam bir mazallı tüklü adam, qolunda mazallı baltası ay carıqda cıltıray, anı bla maña kerile, meni taba kele tura. Menden qorqmağan can coq edi da, bu ne boldu deb, qaltıradım, titiredim, butlarım qıyıldıla. Anı maña igilik etmezligin añıladım.

Meniça kim bardı deb, turğanlayıma, bilmey turğanlay bıllay palahha tübeb qalğanımı költüralmadıma. "Oy!", deb qıçırıb, qaçıb barıb, bosağa allında awdum.

Bir zamanda, es cıyıb qarasam, tañ atıb tura. Erge qobhanlayıma. Bir suwuq zat, sanlarımı titirete, sıbdırılıb sırtımdan cerge tüşdü. Burulub qarasam mazallı bağırbaş cılan. Bilek qarıw, boyün küç igidile, alay

[240]

bolsa da ne zalimge da andan da zalim bir çığıb, ma bılay, cılanña maqağa aş etib qoyarığın añıladım.

Ol künden başlab cüregim sındı, kesime oyümsuz bazğannı, kesimi kişige teñ etmegenni qoydum. Ol oğay, iñir bolsa, bazıb eşikge çığalmay başladım. Alay a kesimden zalim bolmağanña erge barmazğa degen antımı ol tögerekde bilmegen cok edi da, kesine bazıb bizge cuwuq bolurğa izlegen çıqmadı. Ma alay bla übegenme sizge, sizni qızbay caşığızğa. Qızbaylığımı haparı da oldu, degendi kelin.

Qayınları kelini haparına da seyirsinñendile. Ne eterik edile, endi siz da, elça, tınç, rahat caşağız degendile ekisine da.

Eki qızbay üylerine qaythandıla. Keslerin qatdırıb, rahat caşarğa kelişgendile.

–Men tünene atağan atlanı eşitgen bolurla tünenegi adamla. Cañırtayıq atlarıbızını. Seni atıñ "Kögür çün", meni atım "Qartçığa" bolsun, degendi caş. Alayğa kelişgendile.

Caş şkogun alğandı, qız qamanı alğandı. Keçe kim kellik ese da, bir saqlayıq, 100 atlı bla 100 cayaw kelib keslerin kirşesele da, bizni qorqutmazla deb, ekisi da buğunñandıla.

Ala buğub, marab turğanlay, iç üyde gübre tabadan bir qucur tawuşla çıqğandıla.

–Ma palah, kimle esele da taşatın kelib, buğub, bizni marab turadıla. Bizden zalim bolmağan bizge kelib, üyübüzge kirib buğarıq tüldü! , deb, eki qızbay da qorqğandıla, es taşlağandıla.

Birazdan es cıyıb, caş aythandı qatınına:

–Sen bar da gübreni başın aç. Ala saña mıllık athanlay, men şkok bla atıb şındım etib qoyarma!

–Oğay, degendi tişirıw, Sen erkişise. "Qartçığa" atıña damı uyalmaysa, tişirıwnu alğa salırğa?

Caş ıylıqğandı. Tişirıwuna:

–Sen, qamanı qatı tutub, hazır bolub tur, ne bolsam da, men alda bolayım! , deb, caş, buğa barıb, gübreni başın açhandı. Gübreni başı açılğanlay, bir qaraldı, erlay örge çıñab, caşnı mañılayına tiygendi. Ol gübreden çığalmay küreşgen qazma çıçhan bolğandı,

caşha wa, qorqğannı közü ekili körür deb, buğub turğan qadar adam sekirib qobub mıña çabhança körünüb, es taşlağandı da cerge awğandı.

–Erkişim ölüb qaldı! , deb kölüne kelib, tişırıw da anı allına awğandı.

Talay zamandan es cıyıb qarasala, çığar cer tabalmay, mazallı qazma çıçhan üy tübünde arı beri çaba, maske da anı ızından sürüb aylana. Cel urub, eşik açılğandı da, çıçhanı, maskesi da eşikge çartlab çığıb ketgendile.

[241]

Eki qorqaq kesleri keslerine ayıb etgendile. Bu ayıblı işden sora, qorqmazğa, qalğan adamla kibik, rahat urunub caşarğa kelişgendile.

–Endi, degendi tişırıw erine, keç boladı, bir zat etib qabayıq. Sen suw alıb kel, men otha başha qarayım.

–Bolsun, men busağat suw keltireyim, deb, çelek alıb, caş suw ızına enedi.

Suw alırğa deb, iyilib suwğa bılay uzalğanlay, suw betinde kesini kölekkesin köredi. Bu arı uzalğança, ol da beri uzaladı. İñirgide suwda caş kesin tanıyalmaydı. Suw anası meni tutarğa uzaladı deb, alcab, çelegin da suwğa iyib, sekirib qobub, ölüm qara hayda qaçadı. Kölekkesi da bir canında baradı. Kesin qoruwlay, caş qolların arı bla beri silkib, etmegeni qalmay çabadı. Kölekkesi da ol etgeni etib baradı ay carıqda.

Çabıb barıb, caş üyüne suğuladı, soluwun alalmay, üy tübüne awadı.

Lampa carıqda caşnı ızından sozulğan kölekke bir mazallı zatça körünüb, bu zat bizni cuta aylanadı, deb keledi tişırıwnu kölüne. Olsağatlay ol da es taşlab awadı.

Bu közüwde, hapar bileyik bu cazıqladan deb, caşnı atası bla anası keledile. Kelsele wa, kelsinle ekisi da oysurab cata.

Küreşe ketib, ayazıtadıla. Aşatıb, içirib, es cıydıradıla.

–Bu caşaw caşaw tüldü, deydi kelin alağa. Menden, mından da caşaw eter aqıl tabılalmaydı. Meni üyüme ketmege qoyüğuz! Sizni da muratığızını bersin.

–Hayır, sen aythança bolsun! , deb, ertdenblasında kelini ata üyüne aşırıb ciberedile. Caşnı wa ana qarnaşı birgesine qoşha alıb çığadı, qoy küterge. “Qoşdu erkişini çınıqdırğan! Men munu adam etib qoyayım!”, deydi ana qarnaş.

Qızbay caş, mazallı qoş etle da birgesine, caraşıb qoy kütedi. “Ey, bu adam bola başladı deyme!”, deb quwanadı ana qarnaşı da. Alay a qoşda azıq, tuz öñe tawusuladıla da, ana qarnaşı:

–Men, elge enib, azıq baş alıb çığarğa kerekme. Sen kesiñ turalırmısa? , deb soradı caşha.

–İgitda turalama! , deydi caş, men kesimden qarıwluğa tübemegenme. Menñe kim da ne etallıqdı! Talay qulaç uzunluğu bolğan cılannı quyruğundan tutub, taşha urub, burub burub taw artına atıb iygenim esigizde bolur, degendi caş.

–Esle, saq bol mağla başha, deb, ana qarnaşı elge enñendi.

Qızbay caş iñirde qoy orunu eşigin eterge unuthandı da qoyğandı.

[242]

Bir zamanda cıyın canlı qoşha cuwuq kelib uluğandı. İtle alağa mıllık athandıla. Ürküb, qoyla orundan tışına mıllık athandıla.

Alanı dawurlarına uyanıb, qoşha caw çabhandı da, malanı sürüb baralla deb kölüne kelib, caş sermeb şkogun alıb athandı. Şkok tebgeni bla caşnı artha urğandı da, caşnı başı ilkiçge tiygendi. A ha, kim ese da başıma qazıq bla berib aldı deb kölüne kelib, caş alayda awadı. Börüle da cetib qoylağa ıçhınadıla…

Tıñısız bolub, ana qarnaşı tañ alasına qoşha qaytıb keledi. Kelse wa, allayğa kelsin. Caş oysurab, talay malnı börüle kesib, sağallab, talay börünü da itle kesib, sagallab, itleni da börüle talab, küçden aylana tura. Saw qalğan qolya bla qozula qaw quw bolub, endi bir birin izley, qalabalıq.

–Ey ya! , deb, ana qarnaşı caşnı betine suw quyğandı, esin cıyırğandı. Elge enñenine da soqurannğandı.

–Menden qoşda hayır coqdu, hata bolmasa. Andan ese, keteyim da qalayım! , deb, caş caşırtın elge qaçadı. Elge deri bek uzaq col bardı. Caşha wa ol cuq da tüldü. Cortub barğanlayına, bir atlı: “Ey, alay tohta, birge barayıq!”, deb qıçıradı.

Ana qarnaşım sürüb keledi, deb kölüne kelib, caş hayda qaçad. Atlı süredi. Alay bla eki üç sağatnı çabadıla. Burun süyekleri turub, atlını aciri cığıladı da alayda öledi. Qızbay caş a, çabıb barıb suwuq qara suwğa qablanadı. Alay a qızğanı bla suwuq su içgeninde,

kölüne çabıb oysuraydı. Sürgen caş a, ızından cetib, anı sırtına atıb, eltib, cuwuq elleni birinde qoyüb, coluna ketedi.

Es cıyıb, Qızbay caş eline qaytadı. Endi başhalaça caşarğa kesi kesine söz berib, üyüne caraşadı.

–Endi bu adamla bla, adamla kibik caşarğa tüzele başladı, deb, quwanadıla atası, anası.

–Munu işde üretirge kerekdi, deb, ana qarnaşı Qızbaynı çalqıçı cıyınña qoşadı.

Qozbay temirçige ceti arşın awuzu, onbeş arşın sabı bolğan çalqı etdiredi. Cıyında onbeş çalqıçı çağlan çaqlı birni Qızbay kesi çalıb baradı kün sayın.

Çaşla alğa salsala, asırı uzayıb kete, artha salsala, ızlarından qısha kirib, ayaqlarına qorquwu sala, alay çaladı. Qoşha, işge da caraşa, tüzele tebregendi.

Talay künden cıyın tamada:

–Caşla, birew mında, qoşda qalıb, iyneklege, qoşha qarasın, qalğanla elge enib, kiyim cuwudurub, üsübüzge başıbızğa qarab qaytayıq, degendi.

–Siz barığız, men qoşda qalayım da, nege da qarayım, degendi Qızbay.

[243]

–Oğay, sen da elge en, mında başha caş qalır, deb küreşgendi qoş tamada, alay bolsa da, Qızbay unamağandı da qoşda qalğandı.

Al keçesinde Qızbay ullu şınqart cawğandı da otnu carığında olturub saw keçesin aşırğandı. Tañ alasında qalqığandı. Birazdan uyanıb, cuwusurağanı bla igi es da cıyalmay, qarasa: bir mazallı qap qara quş tülkünü sürüb kele. Tülkü da munu taba çabıb kele. Cuqusuz bolub abızırağanı bla, bütew canıwar kesine çabıb kelgença körünüb, Qızbay sekirib turub hayda tebregendi qaçıb. Ol barıwdan barıb, elleden, şaharladan ötgendi.

Quş uçhança barğan caşnı körüb, adamla ızından sürgendile köb atlı bolub. Cetalmayla. Qızbay ol barğanı bla barıb bir ullu şaharğa kiredi. Şaharnı içi bla barıb, eki közü cuq körmey, qobanña kiredi. Alayda adamla çabışadıla, kim ese da başın suwğa athandı deb köllerine kelib. Suwdan çığaradıla Qızbay cürüknü. Bawurundan qablab, awuzundan burnundan suw tögüb, es cıydıradıla.

Adamla üsüne basınıb turğanların körüb, Qızbay cürük seyirsinedi. Sorğanları sebebli, ne bolğanın, neden qorqub qaçhanın aytadı.

Ekinçi kününde ol sürgen altıla da keledile, qara terleb.

–Sizni şaharğa bir cürük adam kelmedimi? , deb soradıla ala.

–Suwdan birewnü çığarğanbız, deydile şaharçıla.

–Alay ese, oldu, deydile altıla. - Canı bolub, biz anıça cüyrükge tübemegenbiz, deb, tolu hapar aythandıla.

Ol hapar hanña cetgendi da, han alanı da, Qızbaynı da kesine qonaqğa çaqırthandı.

Saybitgen ariw caşnı körgeninde, han Qızbay cürüknü qolun tuthandı, alay a Qızbay cürük eslemey anı qolun azıçıq qısaraq etgendi da, hannı kölüne çabarğa az qalğandı.

Qonaqnı küçüne, haparına seyirsinib, han:

–Bu ıyıqnı bizde qonaq bol. cañız caşıma kelin keltireme da, toy oyün eterikme. Erişgen oyünla qurarıqma. Atışıw, tutuşuw, çabışıw degença on onbeş türlü oyün bolluqdu. Alanı em köbünde ozğanña qızımı berlikme. Kim biledi, menñe küyew bolurğa senñe buyürulğan ese wa, igi tiri atlağan haparıñı aytadıla, degendi.

Qızbay cürük aña razılığın bildirgendi. Keçe alayda qalıb, qonaqbayğa haparın aythandı. Ala uşaq ete turğanlay, hannı qızın eslegendi terezeden. Anı alay körgenley oğuna canı kirgendi, süygendi.

Ertdenblasında, aythanlarıça, toy oyün başlanñandı da, Qızbay cürük da erişiwlege qoşulğandı.

[244]

Hannı qızından umutçula: batırla, ötgürle, atları aytılıb turğan çabıwçula, tutuşuwçula, marawçula, qaydam, kimni aytıb aytayım, kesine bazğanla biri qalmay cıyılğandıla. Oyünla erişiwle başlanñandıla.

Qol taş atışa başlağandıla da, seyirlerine qaray turub, Qızbay cürük da, bir mazallı taşnı alıb, bir qolu bla sildegendi. Taş qaramdan awub tüşgendi cerge. Çabışıb barğandıla da, ol taşnı cıyırma adam bolub cerden örge ayıralmağandıla.

Başha oyünnu başlağandıla. Mazallı qoçharnı at bla çabıb barğanlay sermeb alıb kesib, soyüb, sanlab keltirirge kerek bolğandı. Anı da cañız Qızbay cürük etalğandı. Sadaq bla atıwda da horlağandı.

Çarsha çabıw başlanñandı da, altıla, çabarğa hazır bolub, çabar cerlerine tizilib tebregendile. Atı bolmağanı sebebli, Qızbay cürük da cayaw tebregendi. Barı da cıyırma qıçırımnı barıb, çabar cerlerinde tohtağandıla. At solutub, çabarğa saf bolub, tizilgendile da birden çabıb tebregendile. Qızbay cürük da birgelerine.

Qarab qarağınçı Qızbay cürük, atlılanı ozub, qaramdan taşayıb ketgendi. Ala col carımğa da cuwuqlaşhınçı, bu çabıb elni tuwrasına çıqğandı. Altıla coq, cayaw adam a, cel sürgença, olsağatha çabıb kelib qaramdan beri çıqğanında, ol toyğa oyünña cıyılğan qadar adam, seyirsinib, anı allına çabışhandıla.

Alanı eslegenley, Qızbaynı kölüne "ala meni öltürürge çabdıla", deb kelgendi. Ol aqıl bla, tohtamazdan çabıb, alanı bir canları bla ozub, qaçıb bir canına burulub ketedi. Halq da ızından aralıb, hannı qızı da ızından taralıb qaladıla. Bu barğan, bir da işeksiz, adam insan tül, şaytan cek bolur deb, ızlarına qaytadıla.

Ol barğanı bla çabıb barıb, Qızbay cürük tüzelib atasını üyüne baradı. Ala wa mından ertde tüñülüb turğandıla, qayda bolsa da ölgen bolur, deb. Saw esen kelib qalğanına quwanadıla. Caş da üyge caraşadı. Alay bolsa da har şıqırtdan, har kölekkeden ilgene, qorqa, üyden çıqmazğa küreşib turadı.

Caz ala talay adam, qoş nögerle bolub, uzaqğa, tawğa keterge quralğandıla. Caşnı ana qarnaşı da ala bla tebregendi. Alanı körüb, Qızbay cürük da atasına: "Meni da iy bıla bla!" , deb qadaladı. Anı eşitib: "Ey, üyüñe ölü barlıq, seni ala da bara, sen da tas bola da qala, seni izley, bezgenbiz", deb, ana qarnaşı unamağandı. Alay bolsa da qoş nögerleni biri:

–Barma qoyüğuz, anı teñli caşla da tala bardıla. Keçe kün da Birgelerine aylandırırla, degendi. Alayğa kelişgendile.

[245]

Tawda caşlanı Birgelerine mal kütüb, iş etib, har zatha tüzelib, carab başlağandı Qızbay.

Bir kün talay sawluq iynek, sürüwden ayırılıb ketib, iñirde qaytmay qalğandıla da, caşla keç, ahşamda alanı izley çıqğandıla. Qızbay cürük da Birgelerine tebregendi.

–Biyağı sen çegetge siñib ketib, bizni tentiretirse, barma, degendi ana qarnaşı, alay a Qızbay cürük qalırğa unamağandı.

Tuwarlanı izley barıb, caşla bir özeni başından qarağandıla da tuwar ökürgen, canıwar hırıldağan tawuşlanı eşitgendile. Çabıb cuwuq barıb qarasala, mazallı boynaq ayü bir ullu qısır iynekni tübge basıb tıpırdata, cırta başlab, talay iynek da ökürüb arı beri çabışa.

Alanı alay körgenley, Qızbay cürük ızına aylanıb hayda qaçhandı. Ol birsi caşla da, çabışıb ayüge cuwuq kelib, eki üç şkokdan birden atıb, ayünü qampaythandıla.

Caşla, malanı cıyıb, caralı tuwarnı da butu sınñanı sebebli, alayda qoyüb, ızlarına qaytıb tebregendile. Adamlanı coqlab qarasala, Qızbay cürük coq. Qıçırğandıla, izlegendile coq. Ne eterik edile, olsuz qaythandıla qoşha.

Ertdenblasında izley barsala, qoşdan ozub ketib, uzaqda qayalağa kesin urub, cığılıb tura. Es cıydırıb, qoşha keltirgendile, ekçini iç cawun salıb, caraların balağandıla. “Ey, külayaq homuh, bu ullu qarıwuñ bla, sen a neden, kimden qorqasa?! Qorqğan senden qorqsun. Kölsüz bolma”, degendile.

–Ay aman caşla, halal malıbızını haram etmeyik, cetib ol caralı tuwarnı erlay alıb keligiz,degendi qoş tamada.

–Bir adam qıynalmağız, men erlay cetib, boynuma atıb keleyim, mında kessek, itle da bir toyarla, degendi da Qızbay caş tebregendi.

–Qoy, entda seni qorqutur bir zat tabılır, deb külgendile caşla. – Biz barayıq. – Alay a Qızbay cürük unamağandı.

–Bir adam ızımdan kelmegiz, degendi da ketgendi biyağı özen taba.

Bara barıb, çegetni qıyırına cetgendi. Qarasa, mazallı terekni tübünde ol biyağı qız qara quş sürüb aylanñan qız qız başlı qanatlı olturub tura. Caş, eslemey qızını üsüne çıqğandı da, körgeninde, sın qatıb sirelgendi. Anı esleb, qanatlı qız:

–Sen meni ölür cerimde qaldırğan ediñ, degendi, Kesiñ da ilgizlik bolub, bıllay bir zamannı qıynalıb caşaysa. Ma munu al. Bir künüñe cara. Bu birgeñde

[246]

bolub, sen bir zatdan qorqarıq tülse! Alay a bir kişige körgüzmey asıra munu.

Alay aytıb, qız aña bir oqa oyüwlu qol cawluqçuqnu bergendi. Kesi da olsağatdan uçub tas bolub ketgendi.

Caş teren özenñe enñendi. Ayü bla iynekni çındı bla bir birlerine baylab, ekisin da sırtına atıb, özenden örge çığıb, qoşha kelgendi. Qoş tamada bla caşla seyir bolğandıla. "Ey ya, bu qorqaqlıqdan carlı, harib bolub tura köreyem, ansı etmezligi coqdu", degendile. Qızbay cürük a erlay tuwarnı, ayünü da terilerin cıdırğandı, iñirde çabıb üç tört quw terekni otunluqğa alıb kelib tuwarğandı.

–Bu adam bola aylanadı, degendile nögerleri da.

Ekinçi kününde Qızbay cürük tuwarlanı küte ketgendi. Taw caylıqda igi otlawda toyüb, künortada malla solurğa cathandıla. Caş da qalqığandı.

Bir zamanda qıçırıq hahay, qalabalıq tawuşdan uynıb qarasa, cıyın canlı (onbeş onaltı) ceti buzowlu maralnı quwub kele. Maralla caşnı qatı bla muqut bolub çabıb ozub tabregenley, esgerib, caş bir qazıqnı sermeb alğandı da börüleni ızlarından çabhandı.

Sürüb cetib, ur da bir börünü arı cıq, ur da birsini beri cıq, cıyın canlını erlay bütew qırğandı da sirelgendi.

Onaltı onceti börünü ayaqlarından bir birine baylab, biçen külteni athança, sırtına atıb, malanı da sürüb, iñirde qoşha salıb barğandı.

–Mağız, börü tonla tikdirigiz da kiyigiz, deb, börüleni büsürewsüz caşlanı allarına athandı. Qoşda adam qalmay çabışıb kelib qarağandıla, sanağandıla, seyirsinñendile.

Talay künden bir sürüwden talay tuwar bölünüb, iñirde stawatha qaytmay qalğandıla. Bir bölek caş da alanı izley cayılğana İzley[191] barıb, bir teren özenni başından qarasala aslan kaplan cıyın tuwarlanı aralatıb aylana.

Izlarına aylanıb, caşla qoş taba hayda qaçhandıla. Can soluw etib cetib, qoş tamadağa hapar aythandıla.

Anı eşitib, Qızbay cürük:

–Men çabayım arı, siz da ızımdan kele kelirsiz, degendi da, bir mazallı qayın ilkiçni alıb, özen tabamıllık athandı. Qalğanla da, tabhan sawutların alıb, anı ızından çabışhandıla.

[191] Cayılğına İzley: Cayılğan….zley. (hzl)

Erlay caşla aythan özenñe cetib, Qızbay cürük başlağandı ilkiçni börüleni, aslanlanı sırtlarında oynatıb. Kimin ilkiçni berib soylandırıb, kimin cetib ayağından tutub, burub burub taşha şuwuldatıb, nögerleri ceterge canıwarlanı artların etgendi. Saw qalğanı da qaçıb, ol özenleden qorab ketgendile.

[247]

–Cañı ton kiymegen qalmazğa kereksiz, terilerin sıdırığız, degendi Qızbay cürük nögerlerine. Ol işni da tındırıb, quwanç tıbırlı bolub, qoşha qaythandıla.

–Endi, bu caş sawluqdan, bizge hata coqdu! , deb quwanñandıla qoşdağıla. Qızbay cürüknü hılikke etgen qoy eseñ, barı da sıyın körüb, har işde oñluluğuna süyünüb, ariw caşab başlağandıla. Alay a ol art colda canıwarla bla salışıwdan sora biyağı Qızbay cürük biyağındal qızbaylığın körgüzüb başlağandı: iñirde eşikge başın qaratmay, keçe başın açalmay, kesi cañız çegetge, özenñe enalmay başlağandı.

–Biyağı saña endi wa ne boldu!? , deb çamlanñandı ana qarnaşı. Ol alay cekirgenley, ol qızbaş quş bergen cawluqçuq tüşgendi caşnı esine. Sermeb qurcunun, qoynun zatnı qarmağandı. Alay a cawluqçuq dump.

Canıwarla bla sermeşgen cerimde tüşürgenme deb, cortub barıb qarasa, cawluq kertisi bla da alayda tüşüb tura. Anı da alıb, Qızbay cürük ızına, qoşha qaytıb, biyağınlay sürüw küterge caraşhandı, qızbaylığın da qoyğandı:

Bir colda qoşha bir bölek atlı kelib tüşgendile.

–Ay marca, caşla, qonaqlağa qonaqballıq eteyik, deb, qoş tamada eki irkin kesdirgendi. Erlay soyüb, et ashandıla.

–Qonaqla, et biyginçi, hapar ayta turuğuz, qaydansız, qayrı aşhı colğasız? , degendi qoş tamada.

–Biz a, degendile caşla, alay anda ol degen elden kelebiz. Bılay da bılay, ol cerde ol deb bir eldi duniyada bolmağança bir ariw qız bardı da, anı kim horlayalsa, aña erge barırğa deb söz bergendi. Horlayalmasaq da, anı bir körsek deb, colowçu bolub çıqğanbız, degendile qonaq caşla.

Ol haparnı eşitgenley, qoşdağı caşlanı da tıñıları buzulğandı. “Tamada, biz da, bıla bla barıb, ol seyir qıznı birçik körüb qaytayıq”, deb tilegendile ala.

–Barığız, ceñil qaytığız ansı, qoş carsııqdı, köge qalsağız, degendi qoş tamada. Aşab içib, cathandıla barı da.

Ertdenblasında, qonaq caşla da, qonaqbay caşla da bir cıyın bolub, colğa çıqğandıla. Caşladan quru Qızbay cürük tebrerge unamağandı.

–Sen da kel bizni bla, bir közüñ açılır, degendile caşla. Alay a Qızbay cürüknü tebretalmağandıla.

Barıb barıb, caşla bir şaharğa kelgendile. Kelsele, allayğa kelsinle: bolğan barı toy, oyün, atışıw, tutuşuw, erişiwle. Qalanı başında, miyikden qarab, ariwluğu ay bla, kün bla erişe, qız erişgen caşlanı qızındıra. Caşla wa, kimi tutuşa, kimi çabışa, kimi at oynata, qol

[248]

taş ata… Bir mazallı töñertke caş da, eki qolun eki can süyegine salıb, arı bla beri bara.

–Bu mazankoy kimdi? , deb sorğandıla kelgen caşla.

–Bu wa belgili göceb caşdı. Munu bla ne tutuşurğa, ne başha zatda erişirge kişi unamağandı da, qız menikidi deb, bazıb turadı, degendile.

Ala da alay ete turğanlay, mazankoy göcebni qız kesine çaqırthandı. Barğandı göceb. “Antsız bolğa edi bir qız adam, ne zalim ol ese da, menden zalim, menden küçlü bolmasa!” , deb, aqılı da alay bolub, barğandı, kerpeslenib.

–Hoş keldiñ, qonaq! , deb, uzalıb qız göcebni qolun tuthandı. Işarıb, caş da qıznı qolun tuthandı.

–Senñe teñlik eter caş çıqmaymı turadı? , deb ışarıb, qız göcebni qolun qısaraq etgendi. Olsağatdan caşnı beti ağarıb, butları qıyılğandıla. Anı esleb, qız erlay qolun boşlağandı. Alaymı qolu boşlandı, göceb olsağatdan alaydan dump bolğandı. Qaçıb nögerlerine kelib, erlay keter qayğığa kirgendi.

–Ne bolğandı, nek qaçıb tebregense? , deb seyirsinñendile nögerleri.

–Qıznı qatına barıb körgenimde, ariwluğundan közlerim qamadıla da, butlarım qıyıldıla, deb, qırqdırğandı caş. – Men keteme.

Alay bla göceb canlab ketgendi. Andan sora bazıb qızğa tüberik caş çıqmağandı. Seyirge qarab turğan qoşçu caşla tüzün sezgendile da, salıb qızğa barğandıla.

–Ariw qız, degendi caşlağa tamadalıq etgen caş, seyirge qaraybız da, cüzle, miñle bla bu qadar adamda seni bla küç sınaşır adam körmeybiz. Alay a bizni qoşda bir nögeribiz bardı da, ol beri kelirge unamay qalğandı. Anı beri bir çaqırt. Eşta, ol sen izlegen caşnı ornun tutarğa bolur, degendile.

Qız, olsağatdan altıla qurab, caşnı çaqırta, ala aythan cerge çabdırğandı. Ala da erlay cetib, Qızbay cürüknü çaqırıb alıb kelgendile. Uzaqdan qarab körgenley oğuna qız Qızbay cürüknü tanığandı. Betin cabaraq etib, kesin a tanıtmağandı.

Qızbay cürüknü qalağa alıb çıqğandıla da, qız:

–Saq kel, qonaq! , deb, caşha qolun uzathandı.

–Saw bol! , deb, Qızbay cürük da anı qolun tuthandı.

Qız anı qolun qısaraq etgendi. Anı üçün caş türlenmegendi. Qız qolun begirek qıshandı. Caş tülenmegendi. Qız anı qolun qatı qıshandı. Anı esleb, caş da qıznı qolun qısaraq etgendi. Qıznı qolu açıb, beti ağarğandı. Sora betin da açıb:

[249]

–Qoy qoy, qısma, horladıñ! , degendi. Caş esleb qarasa, kesini üy biyçesi süyelib tura.

–Hay hay hay! Senmise bu qadar adamnı beri cıyıb, tentiretib turğan? , deb, seyirsinñendi Qızbay cürük.

–Da cıymay ne eterik edim! Alaysız seni tabalırımdan, beri keltiralırımdan tüñülgen edim. Qayda, qalay izlerge da bilmey qalğan edim. Halq cıyılsa, seni tanığan çığarın bile edim. Esiñdemidi, ol art köre tübeşgenibizde qol cawluqçuq bergenim?

–Ol, ol qızbaş quş senmi ediñ? , deb seyirsinñendi caş.

–Men edim, degendi qız. Duniyada menden zalim ol gida baltalı bla sen edigiz, seni qorqutub, meni qolğa cıyar üçün, ekibiz bla da küreşgen ol edi. Ol meni tutarğa tebregenley, sen qutharğan ediñ da, ol künden sora meni esim senñe ketgen edi. Bizni ayırır üçün, ekibizni da qızbay, uçhuncürek etib aylanñan da ol edi. Ol börü, aslan, qaplan cıyınlanı saña üsdürüb turğan da ol edi. Ol seni horlayalmaz üçün bergenem saña ol cawluqçuqnu. Haparın eşitgen bolursa, ol tünene, göceb qabha kirib kelib, mında edi. Menden horlanıb ketgendi, degendi qız.

–Alay degen nedi? Men anı ızından cetib, endi bizge zaranı tiymezça eteyim, degendi caş.

–Oğay, qıynalma! Men anı hıylalıqların bile barğanım çaqlı, anı qarıwu taya barğandı, adamlanı Birgelerine caşab, alay bla birge işley, ala bla birge, alağa qayğıra, hayır ete barğanıñ sayın, seni da qarıwuñ, ötgürlügüñ öse barğandı. Endi ol bizni coqlarıq tüldü, degendi qız.

Alayda, küyewüñ tabılğandı deb, qızını atasına bildirgendile, quwanç toy cañıdan qızğandı.

Caşnı atına, Qızbay cürüknü qoyüb, Ötgür cürük atağandıla. Talay künnü solub, toy quwanç boşalğanında, kelini da alıb, Ötgür cürük eline ketgendi.

Ekisi da caraşıb, quwanç bla caşab qalğandıla.

Alğabar

Ertde ertde bir elde bir han caşağandı. Ol hannı ceri bitimli, eli etimli, iyesi da melhum bolğandı, alay a qatını bla bir tulpar baytalı qaraton bolğandıla.

Ol ekisine darı darman izleb, han adam iymegen cer qalmağandı, ol etdirmegen amal bolmağandı. Alay a qatını sabiy, tuparı tay tabmağanlay caşab turğandıla.

Sora bir colda adamları ol hanña bıllay bir hapar eştib kelib aythandıla. “Ol cerde, ol cerde bir qart Caşaydı da, anı terek baçhası bardı, ol baçhada bir alma

[250]

teregi bardı da, anı almasından aşağan, tişirıw bolsun, mal bolsun, qarın suwu bolmay qalmaydı”, deb.

Quwanç allı bolub, han qatınına ol qartha kesi barırğa tawkel bolğanın aythandı. Açha özge zat da alıb, talay nöger da alıb, han colğa çıqğandı.

Alay bla barıb, barıb, bir aydan artıqnı colowçu bolub, ol qartha salıb kelgendile.

Ala kelgen zaman caz ala bolğandı.

Qart alağa qonaqbaylıq etgendi, sıylağandı. Aşab içib boşağandan sora, nek kelgenlerin sorğandı. Qonaqnı han bolğanından da haparı bolmağandı qartnı.

Han caraşdırıb qartha haparın aythandı, bılay da bılay, men bir elni hanıma, kelgen carlılığım da bılaydı deb, boluşlusun aythandı.

–Meni haparımı tüz eşitgense, degendi qart. – Alay a busağatda meni cap cañız bir almam qalıb turadı da, anı saña qalay berib qoyayım!? Bir kögetden bir kögetge almalanı artınüzmezme deb antım bardı, cañı köget bolurğa wa entda tört beş ay bardı.

–Da ne eterik eseñ da, bermey amalıñ coqdu, ma bu keltirgen açham, malım da seni bolsunla, meni quru qaytarma! , deb qadalğandı han.

Başın alalmağanında, qart ho degendi, cañız almasın bergendi. “Uyalmağan buyürulmağannı aşar”, degenley, anı da alıb, han nögerleri bla ızına, eline, qaytıb ketgendi. Kelgendi da, ol qart aythança, almanı eki etib, bir cartısın qatınına, bir cartısın da baytalına aşathandı.

Ekisi da alma ülüşlerin aşab, aradan talay zaman ozub, hannı qatını caşçıq tabhandı. Baytal da tayçıq tabhandı. Alay a ol tayçıq, bılay tuwar tuwmaz, uçub küyüb ketgença, tas bolub qalğandı.

Onbeş cıl ozub, ol hannı caşı onbeş cılı tolğan caş bolğandı, ol tulpar baytal da har cıl sayın bir tay tabıb, onbeş tayı tuwar tuwmaz tas bolğandı.

Dağıda bir cıldan biyağı tarpan baytalnı tay tabar zamanı cetgendi. Anı eşitgenley, caş atasına bılay aytıb tilegendi:

–Atam, bügeçe baytalnı men bir saqlayım!

–Caşım, sen oğay eseñ, bu baytalnı saqlamağan ma bu tiridi degen bir adamım qalmağandı, alay a birini da qolundan kelmegendi anı tayın qaldırırğa. Sora sen, alqın caş adam, ne zat etalıqsa?! , degendi han.

Alay bolsa da kişi da cuq etalır deb umut üzgen han caşına atnı saqlarğa erkinlik bergendi.

At tay taba başlağanlay, caş da sağayadı, saq bolub, öreleydi. Alay a tayçıq tügel tuwar tuwmaz, cerge da tüşgünçün, üsüne qarab turğanlay, caş tutub ala tebregenley, dump bolub közge körünmey, caş quru cerge qarab

[251]

qaladı. Tuwra baytalnı üsü tabada bir tubançıqdan özge bir cuq da körmeydi.

Sora erlay sermeb şkogun alıb, caş ol tubanña atadı. Alayda ol tubançıq bla şkok atılğan tütün qatışıb çare bolub, caş da ol çareha mıllık atıb sermegendi. Tubançıqdan dop dop

deb tayçıq bla dağıda bir türlü qudcur canıwar tüşgendile. Tayçıq saw, ol canıwar a ölüb.

Şkok tawuşha adamla çabıb kelgendile. Tayçıqnı saw turğanın körüb, hanña süyümçügeçabhandıla, hapar aythandıla.

Han bla nögerleri kelib, tarpan tayçıqğa quwanñandıla. Ol canıwarnı wa ne zat bolğanın kişi da tüzetalmağandı. Soydurub, tersin aldırıb, bawğa caydırğandı han. Tayçıq bla baytalğa wa küçlü saqlawul saldırğandı.

Keçeni bir zamanında hannı bir calçısı çabıb kelib:

–Han, bawda taymazdan bir zat canıb turadı, deb qorqub hapar aythandı.

Han da, cumuşçuları da çabışıb bawğa barğandıla. Barsala wa, allayğa barsınla ol hannı caşçığı öltürgen canıwarnı terisi cıltıray, cana, caşnay, bawnu için kün tiygença carıtıb tura. Han terini alıb kelib yüne salğandı.

Ol künden sora hanña keçe çıraq kerek bolmağandı üyün carıtırğa, alay a ol ne zat bolğanın, qaydan kelgen zat bolğanın, ol qarothan tayların qayrı eltgenin bilirge süyüb, hannı sağış etgenden tıñısı ketib, tünkesi tawusulğandı.

Saw qaldırğan tayına caşçıq kesi qarab, kesi bağıb, sılab sıylab, zamanı cetgeninde, üretib, mad egen at etgendi. Caşçıq onsegiz cıl bolğan caş, tayçıq üç cıl bolğan tarpan at bolğandıla.

Sora bir kün, atha da minib, atasına kelgendi da Alğabar:

–Atam, men adamlıq etsem, bu atlıq eterça köreme. Bılay bir kesek aylanıb, cer suw körüb qaytırğa razı edim, erkinlik berseñ, deb tilegendi.

Han, asırı oñsunmasa da, caşını betin qağarğa süymey, erkinlik bergendi. Ezge, uzaq uzayma, deb anı tilegendi.

Caş, kesin qurab, kereklisin alıb, colğa çıqğandı. Muratı atnı sınarğa emda atasını hanlığını tögeregine aylanıb qaytıw bolğandı.

Barıb barıb, eki künden caş bir ağaç talağa cetgendi. Sora caş, bir at solutayım, esim da bir kiyik öltüreyim da awuzlanayım deb, atından tüşgenley, çartlab alay çeget qıyırğa bir kiyik eçki çıqğandı. Çıqğandı da, ne çegetge birib taşayıb dump bolub ketmey, ne tohtamay, haman çabıb ol talanı tögeregine aylanırğa qalğandı.

[252]

Seyirsinib, Alğabar da, ne şkok atmay, ne cuq aytmay, aña qarab turğandı. Alay bla, kiyik bir da arımay talmay çabarğa qalğanında, caş erikgendi. Atına minib, küyükni süre başlağandı.

Alay a ne kiyik uzayıb ketmegendi, ne çabıb at anı cetmegendi. Alay bla biyağınlay talanı tögeregine üç tört kere çabhandıla.

Bolmağanında caş atını qancığasından arqan alıb anı sildegendi kiyikge. Arqan kiyikni boynundan tüşüb buwğandı da, caş erlay tuthandı kiyikni. Kiyik tıpırdab, kesin horlatmay köb küreşgendi. Alay bolsa da caş anı oñlağandı. Sora, keseyim deb, adetdeça, kiyikni boynun qıbılağa burğanlayına, kiyik adamça söleşgendi da başlağandı. Ol bılay tilegendi:

–A caş, meni kese eseñ, alğı burun köküregimde üç tüymeni tabıb teş da, andan sora keserse.

–Bolsun, eteyim sen aythança, deb, Alğabar, tinte barıb kiyikni köküreginde üç tüymeçikni tabıb, ilgeklerinden ıçhındırğanlay, olsağatdan kiyik bir seyirlik ariw qız bolğandı da sekirgendi da qobhandı cerden.

Caş da, seyirsinñenden aña aralıb, ne derge da bilmey qalğandı.

Qız aña bılay deb haparnı aythandı:

–Men ol cerde ol cerde ol deb bir hannı qızıma. Cılım cetib, qız sanına qoşulğanımda, kesimden oñlu adamğa tübeyalmadım da qaldım. Sora kesimden oñluğa tübeginçi, bu erkişidi deb erge barmazğa ant etgenem. Alay bla kelib men bu talanı saqlağanlı bir bölek cıl boladı. Meni tutalğan, boysunduralğan da bolmağandı, ma bügün sen bılay kelib tuthunçu. Sen menden oñlu bolduñ. Endi qalay süyseñ, alay et! Men sen aythandan çığarıq tülme.

Alayda caş da qızğa kesini ne adam bolğanın, ne aylanñanını haparın aythandı. “Seni kibik qızğa tübegenime bek quwandım. Üyüme eltirme, razı eseñ”, degendi.

–Razıma, degendi qız. – Alay ese, bar coluña. Sözüñde turub, meni izlerik bolsañ, ma ol küñe, ol balcalğa alayğa kelirse, alayda ol kün meni tabarıqsa. Atam meni bir hannı caşına berirge deb söz tawusub turadı da, kelseñ, tabına köre, süygeniñça eterse.

Alay aytıb, barmağından cüzügün alıb caşha bergendi da, qız, kiyik qabına kirib, dump bolub ketgendi.

Caş dacoluna atlanñandı. Barıb barıb, talay künden bir qalağa cetgendi. Qalağa kelib:

–Hey, kim bardı mında? , deb qıçırğandı. Qalanı başından bir qız beri qarab:

–Kel, cuwuq bol! , degendi.

–Cuwuq bolurğa oğayım coqdu, alay a kelgen erkişini allına çığıb, salamın alıb, söleşirge qalada

[253]

erkişi coqmudu? Tişırıwğa kirib barğan uşağıwsuzdu. Allay adet da coqdu! , degendi Alğabar.

–Üç qarnaşım bardı da, üçüsü da uruşdadıla. Ma alay arı barsañ, uzaq da barmay tüberikse alağa,degendi qız.

–Saw bol! , deb, caş ol qız aythan canına tebregendi. Biraz barıb qarasa, eki qawum bolub, bir adamla qızıw uruş bardıra tura. Bir qawum tul tuban ullu asker, bir qawum da da qup quru üç caş.

Munu kelgenin körüb, ol üç caşnı biri:

–Ma bu kelgen bizni canlı bolsa, biz oñlu bolub, alanı muqut iyislerin çığarıb horlarıq edik! , degendi. Ol ullu askerni başçısını kölüne da: “Bu kelgen bizge qoşulsa, biz horlarıqbolur edik!”

Alay a Alğabar da cetib ol üç caşha qoşulğandı da, salam berir:

–Caşla, nek qazawat etesiz? , deb sorğandı.

–Etib a nek qazawat etebiz? Honşubuz qart han egeçibizni ekinçi qatınña alama degendi da, biz unamağanbız. Askerin iyib, bizni bla anı amaltın uruş etedi. Atabız bla eki qarnaşıbızını öltürgendile da, biz üçübüz qalıb turabız! , degendile caşla.

–Endi tört bolayıq! , deb, Alğabar da alağa qoşulğandı. Sora alağa bılay aythandı:

–Siz betcan uruşnu qoyüğuz. Siz azsız. Ala sizge, siz alağa atıw barıb tursa, ne alamat marawçula siz esegiz da, siz alanı cüzüsün ururğa, ala da sizni birigizni urmay madarları coqdu. Alay bla wa ala sizni çöbleb boşarıqdıla. Betcanladan atışıwnu qoyüğuz da, atla bla bıçaq uruşha kireyik. Ala köbdüle, köb basınıb bir birin teblesele, bizge alay tabdı!

–Alay tab ese, alay eteyik, degendile ol üçüsü da. Sora sekirib turub, qarnaşlanı tamadaları cawlağa bılay aytıb qıçırğandı:

–Ey, siz, teşikge qaçıb buqğan çıçhanlaça, eşikden, teşikden qaray, qaralğannı, qarançhanı maray turmayıq da, kerti erkişile esegiz, betden betge tübeşib, qarıw sınaşayıq! Alay tül ese, külayaqla, igirek buğuğuz da, ayaqlarığızını külge terenirek suğuğuz!

Anı da aytıb, sekirib atlağa qonub, törtüsü da caw taba uçhandıla. Ol bediş sizleni eşitib, cawla da, atlağa minib, macalaça, beri quyülğandıla. Bıçaq uruş qızğandı.

Ala, basınışıb, bir arı sarqa, bir beri saqa da bir birin tebley turğan zamanda, bu trtü tört cerden kirib, çalıb, tuwrab, artların etgendile.

Artıqsız da Alğabarnı qılıçı cawlanı başlarında alay oynağandı, tarpan atı, çıpçıq coppuğa kirgen

[254]

qartçığaça, alay burulub, alay at oyun etgendi cawlanı kimin tebleb, kimin tuwrab, şındık etib aythandıla. Andamında saw qalğan sanlab biri qaçıb, dump bolub ketgendile.

Alayda üç qarnaş bla Alğabar ol caşlanı qalalarına qaytıb kelgendile. Aşab içib, tınçayğandan sora, caşla qonaqnı atın başın, colun işin sorğandıla. Sora kesleri bir biri bla keñeşib:

–Ey, biz mından sora bıllay adamğa tübeyalmazbız. Bu bizge etgen igilikni da başha cuq bla qaytaralmazbız. Alsa, egeçibizni berib qoyar edik, deb onow etgendile da, ol aqılların qonaqğa bildirirge izlegendile. Alay bolsa da anı aña aytırğa kişi bazmağandı. Bolmağanında, em kiçileri tawkellik etib, caşha köllerine kelgenni açıq aytadı.

–Saw boluğuz! , degendi qonaq caş. – Men tiler ornuna, siz aytasız men aytırğa tıyınşlı sözleni. Ayhay ayhay, men razıma!

Alay bla, caşla Alğabar bla egeçlerine nekyah etgendile.

Alğabar alayda bir eki ıyıq caşağandı. Ol zamanña ol qaytırğa söz berib ketgen qızına qatır bolcalı cetgendi. Sora, caşırmay, haparın tüzüwüça, caşlağa da, üy biyçesine da aythandı.

–Söz bergen eseñ, barırğa kerekse, degendile ala. – Sen barlıq cerge eki col baradı. Biri aylıq col, ol birisi wa künlük col. Künlük col qıyın coldu, anı bla barğan colowçu saw qalıb bir da bir da eşitmegenbiz.

–Aylıq col bla barırma, degendi Alğabar alağa. Alay bla, salamlaşıb, colğa çığadı.

Çıqsa wa, çıqsın, bara barıb, eki col ayırılğanña cetgenley, qalay eterge bilmey, biraz sireledi. Sora, da bir kün tuwğan bir kün öledi, ne bolsa da bolsun, aylıq coldan mağa alay alaysız da hayır coqdu deb, künlük col la tebregendi.

Köb da barağanlay, bir cer camay turğan qart qatınña tübegendi.

–Künüñ aşhı bolsun, amma! , deb salam bergendi Alğabar.

–Saw bol, balam! Bu aman colğa nek cañılğansa? Degendi qartqurtha. – Oğese canıñdan toyubmu aylanasa? Bılayı Erşini ceridi. Beri kelgen saw qaytmaydı.

Bılay da bılay, deb caş aña haparın aythandı. “Qızını salğan bolcalına bir kün qalıb turadı da, sözüme tolu bolmay madarım coqdu!” , degendi qartqurthağa.

–Da, bolmay eseñ, ant ızıñ bla bolsun, bar alese meni ol birsi egeçime. Alay anda ol da cer camay turadı. Ol saña bir cuq üretir, degendi qart qatın.

Ketgendi Alğabar, aña da ariw aytıb salamlaşıb. Ba-

[255]

rıb, barıb, andan da qart bir qatınña tübegendi. Qarasa ol da qadalıb cer camay tura.

Künaşhı bergendi caş ammağa. Ol da, ol birsi qart qatınça, salamın alıb, caşha ol qart qatın aythan sözleni aythandı. Caş da aña ne qayğı bla cürügenin aythandı.

–Da bolmay eseñ, bar em gitçe egeçime, ol saña bir zat üretir, bir onow tüzetir, degendi qart qatın.

Anı bla da salamlaşıb, Alğabar coluna ketgendi. Alay köb da barmağanlay dağıda bir qart, ol ekisinden ese da bek qart, bir qatınña tübegendi. Künaşhı bergendi.

Caşnı künaşhısın alıb, qart qatın aythandı:

–Nek cañıldıñ bu canına, caşım? Oğese canıñdan toyübmu aylanasa? Bılay beri bashan saw qaytmağanın bilmeymise?

Alayda caş, seyirsinib, qart qatınña sorğandı:

–Amma, anda eki egeçiñ senden tamadadıla. Alay a senden caşdıla. Em kiçileri sen bolub, em qart bolğan nek bolasa?

–Caşım, ne qadar qalağa cuwuq bolsañ, ol qadar cumuş da awur boladı, ol qadar işiñ da köb boladı, awurluq bek tiyedi. Bılaylada, men turğan cerde, Erişi köb cürüydü. Ol at bla aylanadı. Anı atı bashan cer carılıb baradı, biz da anı camarğa kerek bolabız, deb hapar aythandı qart qatın.

–Anı añıladım. Ol eki egeçiñ "aña bar, ol bir madar eter" degen edile, degendi Alğabar.

–Anı atı da, kesi da senden oñludula. Bir igi amal bolmasa, sen anı horlayallıq tülse, degendi qartqurtha.

–Da amal kerekdi deseñ, amal üretirik sense, columa barmay madarım coqdu da, amalıñı tolturub, iş tındırlıq menme, degendi caş.

–Sora, igi tıñıla da men aythannı aytılğanıça et! Men üretgenni bir cerin çiysil qoysañ, Erişi da seni hatersiz boşarıqdı! , deb, qartqurtha caşha qalay eterin, ne eterin üretgendi:

–Birinçisi, atıñı üsüne celim topraqdan üç tört qat sürt. Anı atı seni atıñ bla küreşirikdi. Alay etseñ, anı atı topraq qabar, seniki terisin qabar. Sora, qarıwsuz bolsa, qalağa qaçıb keter. Seni atıñ da boş bolu, boluşur saña. Erişi wa saña ceter cetmez "Atışıwmu, tutuşuwmu?" , deb sorur, "Tutuşuw!", derse. Tutuşsağız, sen oñlu bolub, anı qoltuq tübge deri cerge urub kiyirseñ başın keserse. Alay a seni bıçağıñ aña cuq etallıq tüldü. Anı kesini bıçağın alırğa kerekse. Bıçağı wa qaladadı. Kübürden kesi çartlab çığadı. Saq bol. Allında temir bağanası bardı da, anı kesib tohtarıqdı. Alay bolmay, sen allında bolsañ, seni eki etib

[256]

qoyarıqdı. Erişi qalağa seni anı üçün ciberlikdi. Kübürnü esleb art canından uzalıb açarsa, deb qartqurtha caşha añılathandı.

Hayır! Körüşeyim men anı bla! Saw bol, amma! , deb, Alğabar, ol aythança, atına talay qat celim bla topraq caqğandı. Andan arlaq barğanlayına, atı kişnegendi. Olsağatdan Erişi, anı eşitgenleyine, sekirib atına minib, çartlab caşnı allına çıqğandı.

–Ay itden tuwğan it! Meni saqlab turğan cerime qalay keldiñ?! Atışıwmu, tutuşuwmu? , deb çamlanñandı.

–Atışhan a qatınla da atışadıla! Tutuşuw! Kel, tobuq bla uruşayıq! , degendi caş.

Ol da “kel”, deb, ekisi da atlarından tüşgendile. Cetib bir birin tuthandıla. Caş, erlay biriçi urub, Erşini tobuqlarına deri cerge kiyirgendi. Sekirib çığıb, Erşi da caşnı költürüb urğandı da, caşnı tobuqlarına deri cetdirgendi.

Caş, sekirib çığıb, sermeb Erşini cerge urğandı da, beline deri kiyirgendi. Ol da, caşnı urğandı da, beline deri kiyirgendi.

Alayda, açıwlanıb, caş erşini ne küçün da salıb urğandı da, boynuna deri kiyirgendi. Sora bıla ekisi da tohtağandıla: caş belden, Erişi qoltuq tübden.

Ol közüwde eki at da talaşıb turğandıla. Bir birin qabhanları sayın, Erişini atı topraq qobarıb, Alğabarnı atı terisin, etin qobarıb barğandıla.

Erişini atı qarıwsuz bolğandı. Oñsuz bolub, qalağa aylanıb qaçhandı. Canşıqı wa çabıb iyesine kelgendi da, caş, anı quyruğundan tutub, sekirib çıqğandı. Aşığıb kesini bıçağın suwurub alıb, Erşini başın keserge başlağandı. Küreşgendi, küreşgendi, bolmağandı.

Ol zamanda Erişi caşha:

–Boş dıgalas etib, ekibizni da qıynama. Meni başımı quru kesimi bıçağım keserikdi. Alayda alayda, bar da anı al da kel, degendi. Qartqurtha aythan esine tüşüb, Alğabar Erişini qalasına salıb barğandı.

Qartqurtha aythança, kübürnü qadawuna cıcımnı ilindirib, art canına süyelib tarthandı.

Kübürnü başı açılğanlay, mazallı qılıç çartlab çığıb, temir bağananı belinden qırqıb eki etib, cerge tüşgendi. Anı da alıb, kelgendi caş Erişige.

Qarab anı qolunda qılıçnı körgenley, Erişi:

–Ey, anı saña üretgen da, sen da allahdan tabığız! Endi kesmey bolmay eseñ, alğı burun köküregimde üç tüymemi teşib, başımı andan sora kesi! , degendi.

Caş, anı aythanın eteme deb, uzalıb köküreginde üç

[257]

tüymesin teşgenleyine, Erişi dün duniyada bolmağan bir ariw qız bolğandı da qalğandı.

–Da sen maña eterni etdiñ. Allahdan tabhın. Tobam bar edi kesimden oñlu bolmağanña barmazğa. Bu qalanı da künlük colğa anı üçün işletgenme. Men bu erişi qabnı da kiyib, bu colnu saqlağandı, talay cıl boladı. Alay a, sen bolmasañ, bılayğa kesine bazıb kişi

kirmegendi. Sen meni horladıñ. Endi men saña boy salama, qayrı süyseñ da elt! degendi qız.

Alğabar beri, bu qısha colğa, nek kelgenin mından da caşırmay aythandı.

–Men söz bergen qızıma tambla cetmey amalım coqdu. Razı eseñ, kel birgeme, degendi.

–Oğayım coqdu, men da barayım birgeñe, degendi qız. – Men da bir cuğuña cararma. Ansı, qarayma da, gınç colğa çıqmağansa.

Caş da alayğa razı bolub, ekisi da colğa çıqğandıla. Barıb, barıb, ol kiyik qız aythan elge cuwuqlaşhandıla.

–Sen elge kesiñ bar, men bılayda qalayım. Boluşurğa kerek bolsa, ceterme, degendi qız.

Alğabar ol qalağa salıb barsa ulu toy oyün bara tura. Qalağa kirmey, caş suw ızında tohtağandı.

Suw alırğa qaladan bir qızçıq enñendi cağağa. Caş aña künaşhı bergendi. Ol qızçıq cırlay kelgendi. Cırın tohtatıb, caşnı salamın alğandı.

–Ne ese da bir ullu quwançıñ bardı, cırnı da quturtasa, degendi Alğabar. Qızçıq aña:

–Quwanmay ne eterikme, hanıbız bügün qızın bir hannı caşına beredi. Men ol qıznı qarawaşıma, aş suw etilib, barıbız da sıylannıqbız, deb cuwab bergendi qızçıq.

–Alay ese, ol da igidi. Suw içerge qoşunuñu bılay bir ber, degendi Alğabar. Sora, suw içgen sıltaw bla qoşunnu alıb, içine olqız bergen cüzüknü athandı.

Sora qızçıqğa bılay aythandı:

–Sen hannı qızı qol bet cuwuğan zamanda qoluna az suwçuq quy, ol saña: “Suwnu satıbmı algansa, alsam quy!”, der, ol közüwde qoşunnu suwun qoluna qantar da, erlay eşikge çıq da ket.

Qızçıq ol aythança etgendi. Cüzük zıñ deb tazğa tüşgendi. Qız cüzüknü alıb qarasa kesi caşha bergen cüzügü. Erlay qızçıqnı çaqırıb hapar sorğandı. Caşnı kelgenin bilib, anı çaqırırğa madar izleydi. Anı at allısına bir tüşse, alğabarnı atın cañız bir deb bir at quwub cetalmazın biledi ol.

Ol közüwde ol qız, atası bere aylanñan caşha barırğa razı bolmağanı bla atasını canına tiyib turğan bol-

[258]

ğandı. Sora, cüzüknü alıb, süygen caşnı kelgenin bilgeninde, sağış etib, atasına cumuşçu qızçığın iygendi. “Atamı, aythanın etmey, köb qıynadım cüregin. Endi razı bolsun aythanın eterge razıma, alay a keterimi allı bla elim bla salamlaşırğa süyeem. Erkinlik bersin elim bla salamlaşırğa”, deb aytdırğandı atasına ol qızçıqdan.

Atası, qızım men aythanña boy saldı deb, quwanñandı, aythanına erkinlik bergendi.

Qız bir paytonun cekdirgendi, birgesine da eki üç qız mindirgendi. Payton bla oramğa çığıb, oramda qart caş bla da, sabiy sübüy bla da salamlaşhandı Barına da “Saw qal, esen bol!” , deb qolların tutub barğandı.

Alay ete suw ızına cetgendi. Alayda uzalıb caşnı da qolun tuthandı da, caş anı sermeb at allına alğandı, atın çabdırıb elden çığıb ketgendi. Anı eslegenle çabıb qıznı atasına hapar bildirgendile. Han quwğun etdirgendi. Eki hannı adamları da, küyewlük da erlay atlağa qonub, qaçhınçılanı ızlarından atılğandıla.

Ala da qaçıb, bıla da sürüb, Alğabar bla qız Erişi qalğan cerge cetgendile. Erişi caşha:

–Ne qıznı al da bar, neda ol kele turğan adamlanı ızlarına qaytar! , degendi. Alğabar, ol qız bla bolurğa süyüb:

–Men munu alıb uzayayım, sen alağa ne bolsa da bir madar eterse! , deb, alayda qalırğa süymedi. “Ho! , degendi Erişi, bar!” Kesi wa ol ürülüb kelgenleni allarına çıqğandı. Allında kelgenlege ariw aytıb, qaytığız ızığızğa, qızığızını zor bla eltmeydi, kesi razılığı bla baradı deb, köb küreşgendi. Alay a küyewlük bla eki han bir da söz añılarğa, qaytırğa unamağandıla.

Bolmağanında, Erişi sermeb alıb üçüsün da urub urub qılıç bla tuwrab athandı. Tohtayalmay qızıb kelgen askerni da al qawumların şındım etib athandı.

Anı körgenley, Erişini tanıb, halq calbarıb tilegendile, qoy, halqnı! , deb. “Bizni ızıbızğa qaytmağa qoy!”, deb.

Alanı ızlarına qaytarıb iyib, Erişi da Alğabar bla qızını ızlarından cetgendi. Alay bla üsüsü da Erişini qalasına kelgendile.

Erişi anda kesine kerekli çaqlı hazna haraket, mal mülk alğandı. Qalğanın da ol cer camawçu qart qatınlağa üç egeçge qoyüb, colğa çıqğandıla.

Üçüsü da ol Alğabar qarnaşlarına boluşhan qızğa kelgendile. Ala da caşnı saw esen, colu bolub kelgenine quwanñandıla, qurmanlıq, toy oyün etgendile. Egeçlerin colğa qurab, ne kereklisin da bergendile.

[259]

Beşni Kiçisi Kiçibatır

Bek ertdelede bir elde bir carlı kişi caşağandı. Ol kişi elni tuwarların kütüb, aña alğan haqı bla üydegesin keçindirirge küreşgendi. Alay a anı beş caşı bolğandı da, ceti başlı üydegige alğan haqı bir da tatımağandı.

Bılanı bek qınalıb keçinirge küreşgenlerin elçile esleb, sadaqa berib, boluşa turğandıla. Alay a kişini sürüwünde maladan çarpıy, alğan calı bütew tölewge kete başlağandı.

Bir colda kişi olturub sağış etgendi, eseblegendi. Esebleb qarasa, alır haqı bla berir tölewü teppe teñ bolub tura.

“Ey, men, bılay bedişlik bolub, üydegimi da açdan calanñaçdan incitib, közüme mıdah qarağanların körgenden ese, elimi, üyümü da qarab da köralmazça, duniyadan tas bolub ketsem igidi. Men turğanlay da sadaqa bla keçinedile, mensiz bolurları da alaydı. Men bolmasam, bir da qurusa da, ataları coqdu derle da, sadaqa aşağanlarına kişi ayıb etmez”, deb kölüne kelgendi.

Ol onownu başına madarğa sanab, tuwar sürüwnü el taba qıstağandı. Kesi wa, ne üydegisine cuq bildirmey, ne bir başha insaña körünmey, başın alıb tas bolub ketgendi.

El, işlerin başların qoyüb, üç tört künnü munu izlegendi. Alay a kişi tabalmağandı.

Bolmağanında, qaytıb kelib, har kim işine caraşhandıla, üydegisi wa, tüñülüb, qara küygendile.

Tuwarçı kişi wa barıb barıb, qalın çegetde bir ariw talağa çıqğandı. Talanı ortası bla bir taza qara suw bara.

Kişi qara suwdan içib, es cıyğandı, soluğandı. Köget cıyıb aşağandı da sağış etgendi. Etgen işine soquranıb, mıdahlanñandı.

Ol da alay sağışlanıb, mugur bolub turğanlay, tört ariw kiyik eçki otlay otlay terekleden çığıb, suw içerge kelgendile. Alay a, başha canıwarla etiwçüça, kelib, suwğa tüz

başların iyib, içib ketmey, suwğa kirib, tizilib, suw kelgen canına aylanıb, süyelib, alay suw içgendile.

Kişi alağa qarab suwlanñandı, seyirsinñendi da ol kün alayda qalğandı.

Ekinçi kününde ol tört kiyik dağıda kelgendile, dağıda, biyağınlay, tizilib, kirib, suwnu kelgen canına aylanıb, suw içgendile.

Kişi alağa sınab qarab turğandı. Sora:

–Ey carathan Allah, meni da bılaça bir qayğısız, sağışsız aylanñan kiyik etib qoysañ, ne bolluq edi! , degendi. Turub barğandı da, qara suwğa kirib, tamam ol işikleça, suwnu kelgen canına burulub, içgendi. Alay etgenleyine, kiyik bolğandı da qalğandı.

[260]

Sora, çartlab suwdan çığıb, ol kiyiklege qoşulub, birgelerine çegetge kirib ketgendi.

Öksüz qalğan üydegi, beş oñsuz sabiy bla anaları, cüz türlü dıgalas etib, amannı keminde keçinedile. Caşla ösedile, künden künñe işlerge tüzelib, beşisi beş carağan caş boladıla. Em kiçileri Kiçibatır a el bütew seyirsinñen bir ciger caş bolğandı.

Ol elni biyini allay adeti bolğandı: Elni bütew cıyıb, baçhasın sabanın cıydırıb, malın qırqdırıb, sora bir bölek mal soyüb, barına da aşatıb içirib, alay çaçıb. Allay künlede biy kesi da qalasına minib, har kimni qalay işlegenine, aşağanlarına qarab tururğa öç bolğandı.

Bir colda biy, biyağınlay, bütew elni cıyıb, ne ese da işletgendi da, ızı bla aş suw saldırğandı. Kesi da biyağınlay, qalasını başından qarab turğandı. Qarağandı da bir caşçıqnı qadalıb, talay adam işlerinki bir kesi bacarıb barğanın körüb, seyirsinñendi.

Aşağan sağatda qarağandı da, biyağı caşçıqnı tiline cuq tiyirmey turğanın körgendi. Sora, seyirsinib, biy, ol caşçıqnı çaqırtıb, kimse deb sorğandı.

–Beşni kiçisi Kiçibatırma, ol başsız bolub qalğan tuwarçını caşıma, degendi caşçıq.

–Halq alay cutlanıb aşağan zamanda sen nek aşamay turasa? , deb sorğandı biy.

–Aşar kereklim coqdu, degendi caşçıq.

–Aşar kerekliñ bolmay, sen neden toyüb turasa da? , deb seyirsinñendi biy.

–Sağışdan toyüb turama, degendi caşçıq.

–Allay bir ne sağış etese? , deb, biy andan da bek seyirsinñendi.

–Sağışım a ulludu, degendi caşçıq, tilesem, sen maña keregi bla bir atbla sawut saba bermezmeñ tört beş cıl bolcalğa deb, sağışım ol edi, degendi caşçıq. – Andan sora har zatıñı da ızına qaytarırem.

“El qarnı qayğılı zamanda, bu at, sawut saba, iş qayğılıdı. Eşta, mından bir zat çığarıq bolur”, deb, sağışlanñandı biy. Sora bergendi ol aythan zatlanı.

Kiçibatır, at, sawut saba qollu bolğanında, qarnaşları da, ol da qadalıb işleb, üç tört cılğa üylerin başların caraşdıradıla, mal quraydıla. Biyden alğan hawhların da qaytaradıla.

Elde awur işi bolub, boluşluq kerekli adam, colowçu bolub, demeñili cöñer kerekli adam barı da Kiçibatırnı çaqırıwçu boladıla. Malı, adamı sürülgenni barına çabıwçu, cetib, sermeşib sıyırıb qaytarıwçu Beşni kiçisi Kiçibatır boladı. Ol oğay honşu elleni da cawladan, köngeklikge keliwçüleden ol qoruwlab başlaydı.

Alay bla Beşni kiçisi Kiçibatırnı atı tögerekde emda

[261]

uzaq ellege deri belgili boladı. Atı alğışlada aytıladı. Anı onowu bla etilgen iş tüzeliwçü, oñuna barıwçu boladı. Tört qarnaşı, bir cumduruq kibik, birigib, Kiçibatırnı onowu bla, bireri birer işni demeñili tındırıb, caşaydıla.

Bir colda ekewlen daqlaşadıla. Çamlanışadıla. Sora biri birine aythandı:

–Elge belgili tulpar Beşni kiçisi Kiçibatırnı atasına tas bolub qalğanıñı köreyik seni!

Anı eşitgeninde, atı alğışlada aytıla ürenñen Beşni kiçisi Kiçibatır ıylıqğandı, açıwlanñandı. Sora, üyge kelib, qarnaşları cıyğandı da bılay aythandı:

–Uwaq zamanıbızda, qalay alay turduq esek da, turduq. Endi biz atabızını izlerge kerekbiz. Anı ne sawun, ne şawun bilmey madarıbız coqdu.

Beşisi da, keslerin hazırlab, manı başnı teñlerine amanat etib, atla bla colowçu boladıla, ataların izley, bir atnı da adej tartıb.

Köb aylanñandıla caşla. Ne bir elde, ne bir cerde ol adamnı ne körgen, ne haparın eşitgen çıqmaydı. Sora, aylana kelib, caşla bir qalın çegetge cetedile. Çegetni için bara barıb, bir ariw talağa çığıb, at solutadıla, awuzlanadıla. Ol a ol ataları kiyik bolğan tala bolğandı. Caşla da alay turğanlay, talağa beş kiyik çığadıla. Beşibiz beşisin atarbız, azıq

allıbızğa kesi kelib qaldı da, deb, caşla bireri birer kiyikni ışanña alğandıla, atarğa hazır bolub.

Kiyikle bılanı eslegendile. Alay a, kiyik adet bla ilgenib qaçıb tebremegendile da, ariw tizilib, suw taba rahat tebregendile. Caşla wa tura suwnu qatında olturub turğandıla. Kiyikle bılanı tuwra üslerine kele turğandıla.

Bu zat Beşni kiçisi Kiçibatırnı seyirsindirgendi.

–Tohtağız, atmağız! , deb, ol caşlanı tıyğandı da, seyirge qarağandıla.

Kiyikle salıb kelgendile suwğa. Tört kiyik, etiwçüleriça etib, suw içgendile. Biri wa, süyelib, caşlağa qarab turğandı. Ol alanı ataları bolğandı. Kiyik bolğandığına, aqılı adamnıqılay qalğandı.

Ol, caşlağa qarab turub, alanı ariwluqlarına, cigitliklerine, caşlıqlarına süyünñendi, suqlanñandı.

–Ey a, men ata ornun tutalsam, meni beş sabiyim da ma bıllay beş caş bolluq edile. Men a, kiyik bolub, çegetde aylanama. Andan ese, ne bolumsuz, ne oñsuz, ne carlı adam bolsam da, adamlanı arasında, üyümde, üydegimde caşağanım nasıb köre edim! , deb kölüne kelgendi da, ızıma adam bolub qalallıq esem a, deb, ol da suwğa kirgendi. Alay a, birsi kiyikleça, suwnu kelgen canına burulub içmey, ızına, suwnu barğan canına burulub içgendi.

[262]

Alay içib boşağanlayına, ızına, adam sıfatha kirgendi da qalğandı.

Sora ol birsi nöger kiyikleri çegetge kirib ketgendile, kişi wa, suwdan çığıb kelib, seyirge qarab turğan caşla bla salamlaşhandı.

Ala kişini olturthandıla, azıqlarından salıb aşathandıla. Hapar soruşhandıla da bir birin tanığandıla. Bıla kesini caşları bolğanın bilgeninde, kişi, quwanç tıbırlı bolub, caşların quçaqlab, cılağandı.

Ataların tabhanlarına caşla da quwanñandıla.

Altısı da üyge qaytıb kelgendile. Atabız colowçuluqdan qaythandı deb, ullu toy oyün etgendile.

Alay bla tınç esen talay zamannı caşay turğandıla da, bir colda Beşni kiçisi Kiçibatır atasına bılay aytıb tilegendi:

–Atam, beş caşıñ da beş üydegini tutarça bolğandıla. Alay a beş cuwuq tutarğa saña beş türlü til kerekdi da, seni alay qıynarğa süymeybiz. Beş caşıña beş egeç tabsañ a, degendi.

Ataları razı bolğandı. Beş qızı bolğan üy izley cayılğandı, kesin caraşdırıb.

Köb künleni aylanıb, izlegenin tabalmay, arıb talıb, kişi ızına aylanñandı. Alayda keç bolğandı. Kişi, bir elge burulğandı da, suw alıb barğan tişirıwğa:

–İñir aşhı bolsun, egeçim! , deb, salam bergendi.

–Aşhılıq kör, qarnaşım! Cuwuq bol, bu elden adam bolğanña uşamaysa! , degendi tişirıw.

–Ekindide el taşlama deb, cuwuq bolurğa oğayım coq edi, qonaq allıq üy bar ese, degendi kişi.

–Aşhı adamğa kim da qonaqbaydı. Alay bolsa da, ma bu allıñda ullu üyge burul. Ol elni biyini üyüdü. Tartınmay bar, qonaq süygen adamdı.

Kişi ol tişirıw körgüzgen üyge atın buğrandı. Kelib, “Heyt!”, deb qıçırğandı.

–Oyt! , deb üyden birewlen çıqğandı. Salamlaşhandıla.

–Cuwuq bol, kel üyge! , deb, çaqırğandı çıqğan.

–Cuwuq bolurğa razı edim, qonaq alsañ.

–Tobasta, nek almaybız qonaq, alırbız. Qonaq allahnı qonağıdı. Qonaq kelse qut keledi, deb, üy iyesi carıq bolğandı. Caşla cetib, atdan tüşürgendile.

Qonaqnı aşatıb içirib sıylağanlarında, üy iyesi qonaqğa kim bolğanın, qaydan, qayrı barğanın, ne aylanñanın sorğandı.

Men beşni kiçisi Kiçibatırnı atasıma, beş caşıma kelinlikge beş egeç izley aylanama, deb, bu haparın ayt-

[263]

handı. – Bu sizni elge deri bir da bir da allay üyge tübeyalmağanma.

–Da Allah muratıñı bersin! Mende bardıla, sen aythanla, beşew. Beşni kiçisi Kiçibatır coqlasa, beşimi kiçisi kiçi qızımı bermey qoymam deb, nüzürüm bar edi. Alay a beşisin da eltebiz dey eseñ da, oğayım coqdu. "Baş nüzürge beş nüzür", deb, ne amalım bardı, eltigiz, degendi üy iyesi. Alayda ekisi da söz tawushanıla qızlağa. Onow etgendile, bolcal salğandıla kelinleni qaçan eltiriklerine qayın üyge.

Caşlanı ataları quwanıb qaythandı üyüne. Haparın aythandı. Qızlanı keltirirge bolcal cetgendi da, ol elni biyi Beşni kiçisi Kiçibatırğa:

–Seni küçüñ bla elimi küçü, sıyı költürülüb turadı. Küyew cöñerle bla men kesim barmay qallıq tülme. Cıyınña tamada bolub barlıqma, degendi.

–Bolsun, ayhay ayhay, sen elt küyew cöñerleni. Alay a birgegizge meni kesimi da ala bar, degendi Beşni kiçisi Kiçibatır.

–Ol degeniñ a nedi? Menñe damı ışanmaysa, elni biyine? , deb kölqaldı bolğandı biy, Men iş tındıralmazçamı körese?

–Sen aythan bolsun, barığız. Alay a ol cerge, ol cerge cetsegiz, bir mazallı qalanı körlüksüz. Alayda bir ullu cel, boran ceterikdi, cañur, buz quyarıqdı. Cunçuruqsuz. Alay a, ne bek incilsegiz da, ol qalağa qaytmağız! , deb cuwab bergendi Beşni kiçisi Kiçibatır.

–Ho, ho! Sen aythança eterbiz. Bir da qorqma, barmazbız ol qala mala degeniñe, degendi biy da.

Ketgendile küyew cöñerle bir ullu, cüz başlı cıyın bolub.

Barıb barıb, uzaqda bir qalanı körgendile. Bara barıb, bıla aña cuwuqlaşhanlay, ay meni allahım, allay bir boran kelgendi, celi bütew duniyanı qatışdıradı derça. Izı bla cañur, buz quyğandı da tebregendi, çelek bla quyğança.

–Ey alanla, Beşni kiçisi Kiçibatır bizge colda murukku etmesinle deb aythanlığı bolur edi. Qayğırmaz, bılay cibib incilgenden ese, qalağa qaytayıq, degendi biy.

Barğandıla. Salıb barsala, allayğa barsında, alamat, ariw qala. Kirsele, alayı bılayı barı aşarıq, içerik, orunlada quw töşekle, barı caraşıb. Baçhalada köget terekle zırma bitib, bişib awuz suwlarıñı keltire. Alay a qalada bir deb bir tilli coq.

–Toba toba, bu işge qarağız! , deb seyirsinñendi biy.

[264]

–Beşni kiçisi Kiçibatır bizni bılayğa qaytarıb, bu alamat qalada aşarıbıznı, solurubuznu köbsünüb, qızğanıb ayta bolur edi, beri qaytmağız deb.

Sora küyew cöñerle alayda süygenleriça aşağandıla içgendile, soluğandıla. Ala qalağa kirirge, cel, cañur da tohtab qalğandı. Ala, aña da es bölmegendile da, catıb cuqlağandıla.

Ertdenbla qarasala, ariw kün tiyib tura.

Biyağınlay, aşab içib, collarına ketgendile. Barıb, qızlanı paytonlağa mindirib, ızlarına tebregendile.

Kele kelgendile da, ol biyağı qalanı tuwrasına cetgenley, ey, başlanñandı, biyağınlay, bir cel. Buz, cañur quyğandı. Borañılan etib, köz açdırmağandı.

–Ay marca, sürügüz atlanı, ol biyağı qalağa cıyılayıq, degendi cıyın tamada. Çabıb qalağa kirgendile.

Cel, cañur, buz da tohtağandı. Bıla da, arığan, aç adamla, ol biyağı hazır tepsilege olturğandıla, aşab içib, kiyim awuşdurub, arığanları bla catıb cuqlab qalğandıla.

Ertdenbla turub qarasala, qalanı tögeregine çulğanıb kesi kesini quyruğun awuzu bla qabıb, bir mazallı sarıwbek catıb tura.

Beşni kiçisi Kiçibatırnı aythanına alayda tüşünedile.

Qorqadıla. Arı beri etib, qaladan çığar, qaçar umut etedile. Alay a sarıwbek cibermeydi. Cüzüsün da cel etdire tartıb içine cutub, dağıda awuzundan tışına atadı.

Küyew cöñerle sarıwbekge qarıw etalmazların añılaydıla, andar da bek qorqadıla.

–Ey ya, Kiçibatır a bile köreyem munu, günahsız aythan edi, iynanmadım aña, deb ökünedi biy.

Sora sarıwbek, quyruğun awuzundan atıb, qabaq eşikleni açıb, bılay aytadı:

–Beşni kiçisi Kiçibatırğa alıb barğan kelinigizni qoyüğuz da, qalğanla barığız, boşsuz başığızğa!

Amal ne edi, kiçi kelini qalada qoyüb, qalğanla ketgendile elge. Oynağan, külgen oğay eseñ, tişi ışarğan bolmay, oraydasız elge cuwuqlaşhandıla. Beşni kiçisi Kiçibatır allarına çıqğandı da:

–Ey ya, men qorqğança etib kelgenigizni uzaqdan sizni qarab körgenley oğuna añıladım. Alay bolsa da qıynalğan qıyınığız üçün saw boluğuz! Bu mıdahlıq da nedi kelin keltirgen cıyında? Tartığız orayda, soqduruğuz qobuz! Endi siz quwançnı bardırığız, başlağan işigizni tındırığız, men a ol qalağa barmay bolluq tülme, deb, alanıb ketgendi.

Ol barğanı bla barıb, Beşni kiçisi Kiçibatır kişi bolmağan qalağa cetib kirgendi.

[265]

Kirib barsa, qalada bir tilli coq. Cappa cañız kesini kelinligi olturub cılay tura.

–Künüñ aşhı bolsun, ariw qız! , deb salamlaşhandı Beşni kiçisi Kiçibatır.

–Saw bol, Kiçibatır! Meni amaltın bu palah bolğan cerge nek keldiñ? , deb, qız Kiçibatırnı qolun tuthandı.

–Kiçibatır, saña bir hata bolğandan ese, men ne da bolayım. Ket da qal mından! , deb tilegendi qız. Kiçibatır külgendi.

–Meni allay bir qızbayğamı sanaysa? Atasını üyünden meni amaltın çıqğan tişirıwnu cazıwu da meni cazıqum tülmüdü! Men bılaydan ketsem, seni bla birge keterikme, degendi. Qızğa ariw aythandı. Aşathandı, içirgendi. Kesi da awuzlanñandı. Uşaq ete, cathandıla da cuqlağandıla.

Ertdanblasında turub qarasala, biyağı qalanı tögeregine biyağı sarıbek çulğanıb, cuqlab tura, quyruğun da awuzuna suğub.

Beşni kiçisi Kiçibatır, barıb, qamçisi bla sarıwbekni başına urub uyathandı da, aythandı:

–Ne zamanña deri cuqlab turluqsa bılay, qonaqbaş deb da istemey?!

–Ey Kiçibatır, kelibmi turasa! Ceñil cetib qalğansa da! Qallay bir zamannı saqlağan edim men alğın seni beri keliriñi! Min sırtıma! , degendi sarıwbek.

Minñendi Beşni kiçisi Kiçibatır sarıwbekni boynuna. Eki qulağından qatı tuthandı.

Sora sarıwbek kökge çığıb tebregendi. Barıb barıb, sora mıña:

–Cuw köremise? , deb sorğandı.

–Oğay!

Dağıda çığıb barıb barıb, sarıwbek:

–Cuq köremise? , deb sorğandı.

–Oğay.

Dağıda uçub, miyikden miyikge çığıb, sarıwbek:

–Endi wa cuq köremise? , deb sorğandı.

–Köreme. Eki canıbızdan eki kün tiyib turadıla. Kün bathanda bir kün, kün çıqğanda bir kün tiyib turadı.

–I ıh! , degendi sarıwbek. – Ol kün çıqğanda tiyib turğan kündü. Kün bathandağı qızdı. Sen barıb ma ol qızını alıb kelalsañ, sora kelin da, sen da başığızğa boşsuz, ketersiz. Arı deri wa ol meni qonağımdı. Men sawluqdan, aña bir çıpçıqnı qanat celi oğuna tiymezligine ajımsız bol!

Alay aytıb, sarıwbek Kiçibatırnı cerge tüşürgendi.

Üy biyçesi bla salamlaşıb, köb turmay qaytırğa söz berib, atına minib ketgendi Kiçibatır.

[266]

Colda haman sorğanlay, qızdan hapar izlegenley baradı. Sora qızını qalasına ceterge, tüz hapar bilib, tüberge hazır bolğandı.

Qızını wa haparı alaydı: qız kesinden oñlu bolmağanña barmazğa ant etgendi. Sora ol asırı ariwdan, aña qarağan erkişi awrub, olsağatdan ölüb qaladı.

Anı bilib, Beşni kiçisi Kiçibatır elge kiredi da, qızını qalasını tüz qatı bla ozadı. Bir da qızğa burulub qaramaydı.

Qız munu burulub qarar aqılı bolmağanın tanıydı. Kalidorğa çığıb, arı beri baradı, kesin körgüzüb küreşedi. Alay a Beşni kiçisi Kiçibatır anı san da etmeydi. Qalanı tüz qatı bla ozub ketib qaladı.

Keç bet alğanı sebebli, kete barıb, elni qıyırında bir üyge qaytıb, “Heyt!” , deb qıçırğandı.

Üyden bir qart amma çıqğandı.

Caş künaşhı bergendi.

–Qonaq alırmegiz! , deb sorğandı.

Anı salamın da alıb, üyge çaqırğandı amma. Olturthandı. Bet qol çayqatıb, susab içirgendi, tepsi keltirib, aşarıq salğandı.

Kiçibatır tepsige olturğanlay, ol qalada qızını cumuşçusu cetgendi, qonaq caşnı qız qalağa çaqıradı, deb.

Amma açıwlanñandı:

–Meni qonağımı çaqırırğa ne colu bardı! Alay qonaqnı haterin köre bilgen qız bolsa, ol halqnı tarıqdırmaz edi! , deb, caşnı arı iyerge unamağandı. Ol amma qızını anası bolğandı. Kiçibatırnı wa andan haparı da coq.

–Maña qaramay ozub ketalğan, bu ne adam boldu eken? , deb, qız seyir tamaşa bolğandı. Ekinçi kere da, çaqırta, cumuşçusun cibergendi. “Seni qız izleydi!”, degendi cumuşçu Bişni kiçisi Kiçibatırğa.

Amma munu entda iyerge süymeydi qızğa. Alay a Kiçibatır aña:

–Ekinçi kere çaqırthanına da barmasam, qorqğanña sanar, barayım, amma, razı bol! , degendi.

–Da, bar, balam, bar, alay a ışanıb anı qolundan susab içme, olturma, betine qarayma deseñ, em alğa aña ol senden alğa qarağanlanı közüñe körgüz, degendi amma.

–Ho, bolsun! , deb, Beşni kiçisi Kiçibatır salıb barğandı qızğa. Barıb, salamlaşhandı. Qızını köküreginde altın tüymesini, belinde altın kyamarını naqışlarına qarab:

–Ne izleyeñ? , deb soradı.

–Seni tanırğa izley edim, deydi qız. – Meni cuqğa sanamay, burulub salam da bermey ketgense, alay bolsa

[267]

da endi meni qonağımsa, qolumdan susab iç! , deb, boza ayaqnı uzathandı.

Kiçibatır boza ayaqnı alğandı. Alay bolsa da munu qolundan cuq içerge, aşarğa bolmazlığı esine tüşüb:

–Susab kereklim coqdu, alay bolsa da tişirıw uzathandan arı, almay qoyğan uşağıwsuzdu, ne bola ese da, allahdan sen tab! , deb, boza ayaqnı alıb, toğuy başlağança etgendi.

Caşnı çırayına, aqılına, cigitligine süyünüb, qız bozağa ot salğanına soquranñandı. “Betime qarağan ölüb barsa, qaramağanña bılay etsem, maña qarağan da, qaramağan da etmegen zalim qaydan tabıllıqdı? ”, deb, sora erlay ayaqnı caşnı qollarından sermeb alıb, terezeden bırğağandı.

Qıznı qatında qol cawluq bla cabılıb turğan şindik turğandı. Qız ayaqnı qolundan alay hını sermeb alğanına açıwlanıb, Kiçibatır, qolcawluqnu sermeb alıb, bir canına bırğab, ol iynele çançılıb uçları birer ekişer eli beri beri çığıb turğan şindikge don deb olturğandı.

Olturğandı da sekirib örge turmağandı. Işarıb:

–A qız, saw bol, alamat qonaqbay bolduñ! , degendi.

Qız anı tözümüne andan da bek seyirsinñendi. Anı busağatda qallay açığanña tözüb turpanı közüne körünüb, qıznı közlerine cılamuq urğandı.

Caralarıña erlay ma mından caq, deb, bir darman uzathandı. Anı alay söleşgenine seyirsinib, Kiçibatır qıznı betine qarasa anı közlerinde cılamuq tamçıla. Kesi da adamnı aqılın alırça bir seyir ariw zat.

–Qorqma, degendi qız, Meni közlerine cılamuw urub, anı adam balası körse, meni ol sen eşitgen, adamla költürmegen küçüm qallıq tül edi da, ma ol kün keldi. Endi menñe qarağanlıqğa, kişige da cuq bolluq güldü. Sen menden zalim bolduñ, meni horladıñ. Endi ne süyseñ da et, bügünden arı men senñe boysunama!

Birsi üyge kirib, caş darman caqğandı haralarına.

Közüñ qarağan arı beriñi da al da, tambla birgeme tebre, degendi Kiçibatır. Kesi da biyağı ammağa keçe qalırğa ketgendi.

Munu saw esen qaythanın körüb, amma quwanñandı. Hapar sorğandı. Haparın bilib, andan da bek quwanñandı. “Endi muratıma cetdim. Men da, elça, rahat ölürme”, degendi. Alay a anı allay bir nek quwanñanın Kiçibatır sorurğa tartınıb qoyğandı.

Ertdenblasında, qonaqbaylıq etgen amma bla salamlaşıb, qıznı da birgesine alıb, beşni kiçisi Kiçibatır

[268]

ızına aylanñandı. Qıznı birgesine anı cumuşçuları da, malın mülkün alıb, tebregendile.

Barı da kele kelib, biyağı qalanı tuwrasına çığadıla.

Alay a qız soradı:

–Beşni kiçisi Kiçibatır, sen colnu col uzunu bılay mıdah bolub nek kelese?

Caş aytırğa süymeydi. Qız da qoymaydı. Bolmağanında, qız:

–Nek mıdah bolğanıñı aytmay eseñ, men mından arı barmayma seni bla, deb tohtağandı. Ne eterik edi, aythandı Kiçibatır:

–Mıdahlığım a andandı, degendi, sen, duniyada bolmağança, bir seyir cansa, alay a men seni kesime alıb barmayma, bılay da bılay, sarıwbekge berirge alıb barama. Amalım alaydı. Elteme da sarıwbekge seni berirge kerek bolama. Eltmeyme da anda seni kibik bir tişırıwnu, üy beyçemi, qoyarğa kerek bolama. Ekigizni da közüm qıymay, ma oldu buşuwum, degendi.

–Ay homuh, sen erkişi tülmüse! Qalay söz begitgen esegiz, alay et da kör! Sözüne tolu bolalmay, seni kibik cigit caşnı beti uyalğandan ese, meni kibik qız qurmanlıq bolub qalsa da, hata coqdu, töz, degendi qız.

Qalağa kelgendile. Beşni kiçisi Kiçibatır, qızını sarıwbek kellik cerde qoyüb, üy biyçesine ketgendi.

Ertdenblasında turub kelib qarasa, alayda ol qız da tura, ol sarıwbek da tura.

–Bizni iyer zamanıñ bolmaymıdı? , deb sorğandı Kiçibatır, qamçi bla sarıwbekni başına urub uyatıb.

Ol alay aythanlay, sarıwbek köbgendi da tebregendi. Köb da bar, köb da bar tars degendi da atılğandı. Atılsa wa, alay atılsın qarasala, ol sarıwbek atılğan cerde suw surat kibik bir ariw caş süyelib tura.

Caş çabıb kelib Kiçibatırnı quçaqlağandı, iynaqlağandı.

–Bu meni egeçimdi, deb hapar aythandı ol caş. – Cılı cetib, caşla qaray başlağanlarında, ol sen barıb körgen qalasın eşletdi da, bezigenden, oyünña sanab, adamlağa hata ete, ol sen eşitgen işlerin ete başladı, tohtanı tınnı añılamadı. Munu kişi horlayalmadı.

–Munu Kiçibatır cuwaş eteri kedi, dedi anam. Ol senñe qonaqbay bolğan qart tişırıw bizni anabızdı. – Bar da, Beşni kiçisi Kiçibatırnı tab da kel, aña ber egeçiñi, dedi mańa.

–Da men Kiçibatırnı qaydan taballıqma! , deb, unamadım izlerge. Sora anam mańa:

–Cañız egeçiñi tüz colğa salalmağansa. Endi wa bizge küyew bolallıq cañız caşnı izleyalmaysa. Sen Beşni kiçisi Kiçibatırnı tabıb, egeçiñi aña bergінçi,

[269]

sarıwbek bolub, cerde süyrelib aylan! , deb qarğab, sırtımdan urğan edi.

Ol künden beri ol sen körgen sıfatda men, ol sen körgen Halide egeçim, ol sen körgen üyde anam, ma alay caşağanbız.

Anı üçün işletgenme bu qalanı, seni bir tutub, saña egeçimi beralsam deb. Endi men anam salğan borçdan qutuldum. Ayıb etme qıynalğanıñ üçün. Men da anamı betine uyalmay qararça boldum, tansıq bolğan bolur, barayım. Siz da bu qalada caşağız, eki tişirıwuñ da, sen da esen boluğuz! , deb, caş salamlaşıb ketgendi.

–Oğay, elin taşlağan er tüldü, erni sıylamağan

(…)[192]

Artda wa, qart biy biyligin Kiçibatırğa qoyğandı. Elge biy bolub, Beşni kiçisi Kiçibatır elinde, curtunda rahat caşab qalğandı.

Öksüz Caşçıq

Ertde ertde bir cerde eki bay caşağandıla. Alanı mal cürütgen qoyları bir birinden uzaq bolmay, honşu ornalğandıla. Ala, bir birini malına zarlanıb, birini birinden bir qotur ulağı artıq bolsa da, bir birine erişib, anı tolturğunçu, közlerine cuwu kirmegendi. Ala, bir birine asırı erişgenden, bolğan zatların aşarğa kiyerge közleri qıymay, aç calanñaçnı ornunda, alay caşağandıla.

Aradan bir talay cıl ötgenden sora, eki baynı biri awrub öledi. Anı ızından köb turmay qatını da öledi. Alanı oneki cıl bolğan cañız caşçıqları öksüz qaladı. Ertdeden beri da kesini baylığından toymağan bay, ölgen baynı malıy da kesini qoluna cıyarğa umut etedi. Ol, öksüz caşçıqğa kelib, kuka til bla bılay aytdı: “Meni halal teñimi közünden körüb tururğa, cañız sen bolmasañ, kişisi qalmağandı. Anı üsüne, meni kesimi cañız caşım otunña kegenley, çegetde emegenle ölürüb, qaytmay qalğandı. Endi sen meni caşım bol”, deb, caşçıqnı üyüne alıb ketedi. Andan sora bay, caşçıqnı asırarğa ağlanın halqğa hapar etib, malıy, mülkün da kesini qoluna cıyadı. Başha baylanı caşlarıça, öksüz caşçıq da mecgitge bara başlaydı.

[192] Bu bölüm boştur. (hzl)

Bir kün ol, mecgitden qaytıb kele, colda bir qarılğaşçıqnı ayağı sınıb, uçalmay turğanın körüb, anı alıb hızenine salıb, üyüne keledi. Ol, anı bayğa körgüzmey, ayağını sınñanın

[270]

baylab, qoy bawda uyaçıq etib, ayağı saw bolğunçu, har kün sayın aşsuw berib turğandı.

Bir kün bay, qoy bawda ayağı baylanıb, uyada turğan qarılğaçnı körüb: "Meni qoy bawumda qarılğaç uya coq edi, bu qaydan çıqdı? Nedi bu ayağını baylanñanı?", deb, kesi allına sağış etedi. İñirde caşçıq üyge kelib, aşab içib, eşikge çığıb ketedi. Bay da, anı ızından caşırtın barıb, caşçıq qarılğaçnı qoluna alıb, gırcınnı umur eti başata turğanın köredi.

Anı alay körgenley, bay, açıwlanıb: "Men seni adam eteyim deb nellay bir küreşdim esem da, qıyınım zıraf boldu. Adam bolsañ, sen qarılğaçha qoluñu da tiyirmez ediñ, qarılğaçıñı da al da üyden qora, meni közüme ekinçi körünme!", deb, çurum tabhanı bla, caşçıqnı qıstab iyedi.

Caşçıq, qarılğaçnı da qoluna alıb, qayrı barırın bilmey, allı aylanñan cerge ketedi. Barıb barıb, bir dorbunlağa cetib, alayda qarılğaçlanı cırlağan tawuşların eşitib, tohtaydı.

–İyeyim da qoyayım qarılğaçnı, barıb dorbunda qarılğaçlağa qoşulsun, deb, başçığın sılab, cerge saldı.

Olsağatdan qarılğaç, adamça söleşib: "Sen meni ölür cerimden qaldırıb, üyüme alıb keldiñ, men da senñe igilik eterge kerekme. Ma senñe sawğağa", deb, bir gitçe çoquraqçıqnı beredi. "Bu çoquraqçıq seni bir künüñe carar, munu cetdirgenley, ne ertde ölgen da, burunça, saw bolluqdu!", deb, qarılğaç uçub başha qarılğaçlağa qoşulğandı. Caşçıq, qarılğaç bergen çoquraqçıqnı da qol cawluğuna tüyüb, hurcununa salıb, colnu ketib tebregendi. Bara barıb, colnu bir canında bir cılan qabuqnu körgendi.

–Kerti, aythanıça, çoquraqçıq ölgenni saw eterik ese, bir köreyim, deb, çoquraqçıqnı alıb, cılan qabuqğa cetdirgenley, cılan qabuq saw cılan bolub qalğandı. Cılan, adamça söleşib, caşçıqğa aytdı: "Sen meni saw etdiñ, men da senden ne qarıwumu da ayarıq tülme, qıyınlıq cetse, ma bu sözleni aytıb, meni çaqır", deb, cılan caşçıqğa sözle üretedi.

Caşçıq, aña da quwanıb, colnu ketib bara, colda bir ölüb turğan bla çibinni körüb, çoquraqçığın cetdirib, anı da saw etedi. Bal Çibin, saw bolğanına quwanıb, caşçıqğa alış

etedi da, sırtından bir gitçe tükçügün alıb, caşçıqğa berib, aytadı: “Senñe qıyınlıq cetse, tükçüknü qabındır, olsağatdan cetib, men senñe boluşurma”.

Caşçıq, bal çibinni tügün da qol cawluğuna tüyüb, colnu ketib tebregendi. Barıb barıb, bir teren hansha ce-

[271]

tib, solurğa olturğandı. Bir kesek olturub soluğanlay, dağıda turub, teren hansı ketib bara, hansnı ortasında adam süyekleni körüb, baş süyekge çoquraqçıqnı cetdirgenley, sekirib bir çıraylı caş örge turğandı. Caşçıq, anı körgenley, bir da mardasız quwanıb, endi nögerim boldu, birge aylanırbız, deb, kölüne alay keledi.

–Sen meni qalay saw etaldıñ? , deb, saw bolğan caş soradı. Caşçıq işni boluşlusun başdan ayaq aytıb añılatadı.

–Men da kesimi qalay ölgenimi aytayım, deydi caş, Men baynı caşı edim, atam meni otunña iygenley, çegetde emegenlege tübeb, ala meni çegetde öltürgen edile, çegetni içinden süyeklerim bılayğa qalay kelgenin bilmeyme. Endi ömürüme senden ayırıllıq tülme. Sen qalayğa barsañ, men da alayğa barlıqma.

Caşçıq, anı aythanına quwanıb, ekisi da colğa çığıb, ketib tebreydile. Barıb barıb, bir qoşha cetib, keçe qalırğa tohtaydıla. Catarnı allı bla saw bolğan caş caşçıqğa aytadı: “Ekibizni bir biribizden başhabız coqdu, ömürlükge bir biribizden ayırılmaz nögerle bolğanbız, cañız bügeçeni çoquraqçıqnı menñe ber”. Caşçıqnı kölüne cuq kelmey, çoquraqçıqnı caşha beredi. Ertdenbla caşçıq çoquraqçıqnı ber dese, ol, cuwab qaytarmay, ışarıb qoyadı. Ekisi da alayda dağıda bir keçe qalıb, ertdenbla atlanıb tebreydile. Köb zamannı aylanıb, ekisi da susab bolub, içerge suw tabmay dıla. Köb zamannı suw izleb, ahırındabir teren quyüğa cetedile. Quyünu qatında cib bar, çelek a coq. Alayda caş caşçıqğa aytdı:

–Sen menden gitçese, men seni cib bla salındırayım. Suw alğanlayıña, tartıb çığarırma.

Caşçıq, ol aythannı etib: “Suwnu ne bla allıqma?”, deb caşha sordu.

–Börküñ bla al da beri uzat, dedi. Caşçıq, börkün tolturub, suw alıb caşha bergenley, caş, suwnu alıb, kesin saw etgen caşçıqnı çığarmay, cib bla quyüğa boşlab, kesi da ketib qaladı. Ol ketgenley, quyüğa bir atlı atına suw içirirge qaytadı. Quyünu taşlarına qadalıb turğan caşçıqnı körüb, quyüdan çığaradı. Ol, atına da suw içirib, caşçıqnı da at artısına

mindirib, salıb bir şaharğa baradıla. Alayda atlı tohtab caşçıqnı at artısından tüşürüb, aytadı: “Sen bılayda olturub tur, meni şaharda tüber cerlerim bardı, qaytıb kelib, seni üyüme ala keterme, meni üyümde tururşa”. Caşçıq, ol kelginçi şaharğa bir kesek aylanayım deb, şaharğa kirgenley, acaşıb, atlı qoyğan cerni tabalmay, bir başha oramda izleb aylanadı. Köb turmay atlı kelib, caşçıqnı tabmay, üyüne ketib qaladı. Caşçıq, köb aylanıb, aç da bolub,

[272]

qalayğa barırğa bilmey, solurğa olturadı. Bir zamanda kesi çoqurağı bla saw etgen, kesin quyüğa atıb ketgen caşnı bir ariw atha minib, birgesine da köb nögeri bla kele turğanların körüb, caşçıq allına çabadı. Anı alay körgenley, caş atın qamçi bla urub közden taşayadı. Caşçıq anı qaydan bilsin, ol caşçıqnı çoquraqçığın şaharnı hanına berib, han, çoquraqçıqğa asırı quwanñandan, anı kesine özür etgenin.

Caş, atın çabdırıb barıb, hanña ılay aytadı: “Seni şaharıña bir amanlıqçı kelgendi, anı öltürmeseñ, ol şaharda köb hatala eterikdi”.

Han, kesini özrünü aythanına iynanıb, caşçıqnı tutdurub, şaharnı qıyırında bir teren uruğa atdıradı. Caşçıq, teren urunu tübünde ölürge tebregenin bilib, cılannı üretgen sözleri esine tüşüb, cılan üretgen sözleni aythanlay, şıb deb cılan cetedi.

–Men uruda ölürge tebregenme, menñe urudan çığarğa boluş! , deb, caşçıq cılandan tileydi.

–Sen menñe etgen igilikni men da senñe eteyim, men busağatdan barıb hannı qızın urayım, sen men üretgen sözleni unutmay aytsañ, hannı qızı saw bolluqdu. Senden sora anı saw etallıq kişi coqdu. Sen ne qarıwuñu da salıb:

“Hannı qızın men saw eterikme!... Hannı qızın men saw eterikme! ...” de da qıçır, deb, sözle üretib, cılan ketib qaladı.

Olsağatdan barıb, cılan, hannı üyüne kirib, cuqlab turğan qızını ayağın uradı. Hannı qızı qıçırıq etib cılab uyanadı. Olsağatdan halq basınıb, qızni ayağı köbüb barğanın köredile. Han, şaharnı içinde bilgiçleni birin qoymay çaqırıb, darman etdiredi. Alay a qız amandan amanña baran bolmasa, kişini darmanı da caramaydı. Qızı tama ölürge tebregenin tanıb, han şaharğa qodu qıçırtadı:

–Meni qızımı kim saw etse, aña berlikme! , deb.

Caşçıq urunu içinden, küçün ayamay: “Hannı qızın men sa eterikme! Hannı qızın men saw eterikme!” , deb qıçırğanın sürüwçü caşla eşitib, hanña aytadıla.

Han, adam iyib, caşçıqnı üyüne alıb kelib: “Sen meni qızımı saw etallıqmısa?”, deydi.

–Etallıqma, deydi caşçıq.

–Sen, meni qızımı saw etallıq eseñ, qızımı senñe bereme, deb, öle turğan qızına caşçıqnı alıb baradı. Caşçıq, qızını qatına barıb, cılan üretgen sözleni aythanlay, olsağatdan qız saw bolub qaladı. Han, bir da mardasız quwanıb, caşçıqğa sıylı kiyimle kiydirib, şaharnı içinde em igi üyge saladı.

Ol haparnı eşitib, hanña özür bolğan caş kelib,

[273]

hanña bılay aytadı: “Sen aylanñan sadaqaçığa uyalmay qızıñı qalay berlikse? Ol cer cerde amanlıq etib, tüyüle aylanñan bir zatdı, ne üyü coq, ne aqılı coq, ıylıqmay, qızıñı aña qalay berlikse?”

–Da men qızımı saw etgen adamğa berlikme deb sözüm bar edi, deb, han ahsınadı.

–Men aña hıyla tabayım, sen qızını aña bermey, süygen ceriñe berirça, deydi özür sen şaharnı içinde seni qızıña uşağan tört qızını çaqırt, beşisine da birça kiyimle kiydirib, betlerin cabıb, bir cerge süye da, andan sora caşçıqnı çaqır, ol seni qızıñı tanıb alallıq tüldü. Anı bla qızıñı bermey qutulursa.

Han, özürnü aythanın caratıb, ol aythança ete başlaydı.

Caşçıq, alanı hıylaların eşitib, bal çibinni tükçügün qabındırğanlay, olsağatdan bal çibin uçub cetedi. Caşçıq, işni başdan ayaq çibinñe aytıb, añılatıb, menñe boluş, deb tileydi.

Bal çibin, bir kesek sağış etib, aytadı: “Qızlanı alıb kelib tizgenley, men hannı qızını başına qonarma, men qonñannı sermeb qoltuğundan tawkel tutub, başha qızladan bir canına ayır, bir da qorqma, hannı qızın sen allıqsa”, deydi.

Köb turmay beş qızını oramda süyeb, caşçıqnı çaqıradıla. Caşçıq kelib tawkel sermeb, bal çibin başına qonnğan qızını qoltuğundan kirib, başha qızladan bir canına ayıradı. – Ne köb küreşsek da, cazıwu mıñadı, deb, han, qızın caşçıqğa berib, em igi üylerine saladı. Köb turmay caşçıq turğan üyge hanña özür bolğan caş kelib, caşçıqğa cılab:

“Men senñe etgen amanlıqlarımı keç! Senñe igilik eterge kerek bolğanlay, amanlıq etgenimi keç!”, deb, caşçıqnı ayaqlarına baş uradı.

Anı söleşgen sözlerin eşik saqlağan gözetçile eşitib, barıb hanña aytadıla. Han, özrün çaqırıb: “Sen meni küyewümü üyünde ne söleşe ediñ?”, deb soradı.

–Ol men senñe bergen çoquraqçıqğa seni küyewüñ menikidi de yedi da, men, açıwlanıb, anı bla üçün dawlaşa edim, deydi özür.

–Men kesim söleşeyim anı bla, deb, han caşçıqnı çaqıradı. Caşçıq işni başdan ayaq bir söznü da ne qoşmay, ne qoratmay, üyden qıstalğanından başlab, barın da hanña aytıb aañılatadı.

–Barın da aldaydı! Kesi canından çığarıb aytadı! , deb özür qıçırıq etedi.

–Sen qıçırma, men çoquraqçıq kimniki bolğanın busağat bileyim. Qoluñu çoquraqçıqğa tiyir, deydi han özürge.

[274]

Özür qolun çoquraqğa tiyirgenley, qolu qara kömür bolub qaladı. Andan sora han, çoquraqnı caşçıqğa berib, özürnü qoluna tiyir, çoquraq seniki ese, özürnü qolu burunça saw bolur, deydi.

Caşçıq çoquraqnı özürnü qara kömür bolub turğan qoluna cetdirgenley, qolu, burunça, saw bolub qaladı.

Alayda han, caşçıqnı tuthuçlu, tüz adam bolğanın bilib, anı etgen igiliklerin bilmey, igilikni ornuna amanlıq etib aylanñan özürnü olsağatdan qolun ayağın baylatıb, şaharnı qıyırında caşçıq atılğan teren uruğa atdıradı.

Carlı Üydegi

Malı zatı bolmağan bir carlı üydegi bolğandı. Uwğa cürüb, öltürgen kiyiklerin satıb, anı bla caşağandıla. Uwğa ketib, bir kün ataları kelmey qalğandı. Ataların izley, tamada caşları ketib, ol da qaytmay qalğandı.

Ortançı caşları atası bla ullu qarnaşı ketib kelmey qalğan canına ketgendi: neda adamlarımdan bir hapar bilirme, ne kiyik öltürürme, deb çıqğandı colğa. Alay bolsa da ol da qaytmağandı.

Caşladan üyde oneki cıl bolğan gitçe qarnaşçıqları qalğandı. Anası üylege aylanıb, sadaqa cıyıb, alay bla caşağandıla.

Caşçıqğa onsegiz cıl bolğanında, nığışda olturğan qartla: “Seni atañı athan oğu cerge tüşmey edi, sen a bılay, qatınlanı içinde, anañ cıyğan sadaqanı aşab, ne zamanña deri turluqsa?”, degendile.

Caş, mıdah bolub, iyge kelib, sawut saba qurab, anasına sorğandı: “Anam, qaysı canına cürügendile meni atam bla qarnaşlarım?”

–Ol senñe nege kerekdi? , deb aytırğa unamağandı. Caşı qoymağanında, anası ne harın da caraşdırıb aythandı. Caş, keçeden turub, kün çıqğan canına awuşdan awub ketgendi. Kün keç bolub, awuşnu arı canında bir kiyik öltürgendi. Anı da bişirib, aşab, ol keçe alayda cathandı. Ekinçi kününde qarab bir ullu özende köb mal körgendi.

Malla bolğan cerge salıb barğandı, sora içlerinde aylana barıb, bir adamnı boynuna sıncır baylanıb, bir qıyırı da atha baylanıb, kesi atını üsünde, çaçı, tışırıwnuqça, ösüb, kiyimleri cırtılıb tura.

Caş, anı qatına barıb, salamlaşhandı da, “Bu mal kimnikidi?”, deb sorğandı.

Mal kimniki bolğanın nege sorasa, qaç, başıñ kesilginçi! Bu mal üç qarnaşnıqıdı, bir birinden zalimle

[275]

dile. Adamnı körüb bolmaydıla. Kelgenni wa öltürmey qoymaydıla! Degendi.

Men eki qarnaşım bla atamı izley kelgenme, malda işim coqdu, degendi caş.

–Ne zamanda tas bolğandıla seni adamlarıñ? , deb sorğandı. Caş haparların aythanında, sıncır bla baylanıb turğan da alanı da öltürgen haparların aythandı.

Caş tilegendi: “Men alanı qalay tabarğa bolluqma, bir ayt mańa, uwahtım bolsa, meni da öltürürle, alay bolmasa, adamlarımı qanın alırma aladan!”

–Endi, cigit, bolmay eseñ, alanı birden birden tabarıñ: ma ol tütün çıqğan qalanı köremise? . degendi. – Ma ol qaladan uzaq bolmay ayaq colları bardı, ala aña bir bir kiredile, cuq eteme deseñ, alayda eterikse. Sen şkok atıb bolluq tülse, tawuşu eşitillikdi, deb qoşhandı. – Ne küç, ne bıçaq la küreşirikse.

Caş, ol aythança, caşırtın barıb, ayaq colğa kirib buğunñandı. Şkogun asırab, citi bıçağın hazır etib saqlağandı. Bir zamanda tamadaları kelgendi. Caşnı körmey, bılay olturğanlay, caş başın urub tüşürgendi. Köb turmay ortançıları kelgendi. Ortançıları bla köb küreşib, anı da öltürgendi. Bir talay zamandan kiçileri kelgendi. Munu da bıçaq bla sermegendi, alay a bıçaq, uçhara tiyib, öltüralmağandı. Ekisi da köb küreşgendile, alay a qanın köb iyib, igi qarıw etib munu da horlağandı. Anı da qarnaşlarını üsüne athandı. Ayaq col bek teren bolğandı. Qarab turub, ol artda atılğan çığıb kemlesin deb, başın begitgendi. Izına salıb kelib, sürüwçüge tübegendi. Üç qarnaşnı da haparın aythandı, aladan sora kim bolğanların sorğandı. Alanı cañız analarından sora kişileri bolmağanın aythandı sürüwçü.

–Alay bolsa da seni sıncırıñı qalay teşeyim? deb sorğandı.

–Men sen alanı öltürgense deb iynanmayma, kerti da sen alanı öltürgen eseñ, bu sıncırnı açhıçı ullu qara kübürdedi, barıb kübürnü açhıçın tabıb açmasañ, açallıq tülse, degendi. Caş, ol haparnı eşitgeninde, ızına qaytıb ketgendi, salıb barıb üylerine kirgendi. Üyge kirib, aşarıq ete turğan bir qatınnı körgendi. Qatınña kün aşhı berib, caşlarından hapar sorğandı.

–Meni caşlarım saw bolmazla, ansı sen beri qalay kiraldıñ? Ataları öle turub osiyat etgen edi, bılaydan ketmegiz, bılayğa kelgen adamnı qoymağız qatığızğa, öltürüb barığız deb. Ala saw esele, seni da öltürlükdüle, ket, qaç, deb tilegendi.

Meni öltürlük alqın tuwmağandı, degendi caş. – keslerine baza esele, kelsinle, sen a ma bu kübürnü aç, degendi qatınña. Qatın da, qorqub, kübürnü açhandı. Kü-

[276]

bürnü içi altın açhadan tolu bolğanın körgendi. İzley kelib, açhıçnı da tabhandı. Açhıçnı da alıb, qatın da cuqğa ketib qalmasın deb, üynü eşigin begitib, malla bla turğan kişige ceñil cetgendi.

Anı kiritlerin açıb, sıncırdan boş etgendi, ösüb turğan çaçın cülügendi, tırnaqların kesgendi. Etgen aşhılığına quwanıb, razı bolu: “Ne bla razı eteyim?”, deb sorğandı.

–Üyüme keterge erkinlik ber! , deb tilegendi sürüwçü.

–Alay bolsa, ma bu kesiñ kütgen maldan nellyay birni eltalsañ da, elt, degendi caş.

Ol adam quwanıb, atına minib, cüz at bla cüz tuwarnı sürüb ketgendi. Anı aşırıb, bu carlı caş qatın bolğan üyge qaytıb kelgendi. Aşab içib, bir soluyüm deb, cathandı.

Caş cathandan sora, erimi osuyatın qalay buzayım, munu öltürürge kerekdi deb, qatın aman qan alğandı. Alay a caş, kesin cuwlab turğança etib, qatınña qarab turğanlay, qatın, baltanı alıb, caş taba aqırın tebregendi.

Caş da, anı körüb, sekirib turub, qatınnı alayda öltürgendi.

Endi men bılanı barın da öltürdüm deb, qara kübürden köb açha alıb, bılanı neleri bar ese da bir qarayım, deb tebregendi. Üyleni barına da qarab, köb haraketni haznanı körgendi. Köb aşarıq içerik da bolğandı.

Sora caş, sağış etib, carlılıqdan qutulmağan carlı anamı alıb keleyim, degendi. Keçe bla salıb barıb, aşarıq içerik da altıb anasına, kündüz catıb, elde kişige körünmey, keç bolğanlay, anasın birgesine alıb, awuşdan awub, kiyikni malnı içi bla qalağa salıb kelgendile. Eki üç künnü aşab içib, solub, anasın aylandırıb barısın da körgüzgendi. Sora anasına: “Qalayğa da bar, ayaq colğa barma”, degendi.

Bir kesek zaman ketgenden sora, anası ayaq colğa barğandı, anda tübünden bir tawuş eşitgendi. Bir adam: “Meni çığar!”, deb tilegendi. Qatın, anı cazıqsınıb, çığarğandı. Talay zamannı caşırıb, qarab, caraların saw etib, birgesine caşab turğandı. Caşı kelse wa, caşırıb, körgüzmegendi. Qarnı ulu bolğanında, caşı sorğandı. Caşına qatın boş, bolmağan bir zatlanı aytıb qoyğandı.

Bir kün, caşı uwğa kegenley, anası caşçıq tabadı. Caşı iñirde kelirge, emçek içirib, bıstırlağa baylab, caşı kelir colğa salıb qoyadı.

Caş, ızına qaytıb kele turğanlay, sabiyni körüb, anasına alıb keledi. Bir eki künden emçegime süt kelib qaldı, seni Allah cazıqsınamı başlağandı deb, caşın quwandırğandı. Alay a caş, bılayda bir iş bol-

[277]

ğanın sezib, ol künden sora bek saq cürürge küreşgendi. Küreşse da, qıyınlıqdan qutulalmağandı. Anası bla anı eri caşnı qoratırğa deb onowlaşhandıla. Alay bolsa da caş alanı ekisin da öltürüb, kesi gitçe sabiy bla qalıb ketgendi.

Caş sabiyge Camişqulaq deb atağandı. Caşimqulaqğa onceti cıl bolğanlay, ekisi da barıb hannı eki qızın alıb, ol qalada talay zamannı caşağandıla. Birer ekişer sabiyleri

bolğandan sora, ellerine keterge deb onow etgendile. Har zatların alıb, malların sürüb, ellerine barğandıla. Ol carlı caşağan el bolğandı. Bu caş keltirgen rıshısın da, malanı da elge teñ çaçhandı, elni cıyıb, haparın aythandı. Sora ol el anı hanña ayırabız degenlerinde, caş unamağandı.

–Hansız caşab da bir köreyik, deb, birleşib, cerni teñ üleşib, kelgen cawnu da birden horlab, bek oñlu el bolub caşab ketgendile deb, qartla caşlağa alay aytıwçan edile.

“Sen a, harib, oynay aylana köreme!”

Bir caşha qatın aladıla. Caş, cüzüknü kelinçikge tutdurub, sadaqnı tartıb, cüzüknü teşiginden çığaradı. Alay bla köb zamannı turadı, ol işni qoymay. Kelinçik azıb, amandan aman bolub tebreydi. Anı esleb, qayın anasını kölüne keledi: “Bu bizge kelgenli, azıb, aman bolub baradı. Munu bir qıyınlığı bardı, sorub bilirge kerekdi.”

Sorsala, kelinçik cuq aytmaydı. Amandan amanña barğanı wa tohtamaydı. Qartqurthanı çaqıradıla. Haparnı qartqurthağa tizedi anası. “Sen munu tübün bil”, deb tileydi. Qartqurtha, ekinçi kün kelib otowğa kiredi da, kesini caş zamanından hapar aytıb başlaydı. Alay bla ol kün şağırey bolub, ekinçi kün da keledi.

–Qalaydı, qızım, caşawuñ? Qayınlarıñda kölüñe cetmegen barmıdı: baş iyeñ a canıñı qıynaymıdı? , deb sorğandı.

–Coqdu hatam caşawumda, alay a…

–Nege alay a?

–Da caşları cüzüknü qoluma tutduradı da sadaqnı tartadı. Cüzüknü teşiginden sadaqnı çığaradı. Tutmasam, qağın soğun etib, aytmağanı qalmay, uruşadı, deydi kelinçik.

–Endi sen aña alay ayt, deydi qartqurtha. – Sen meni bla sınama cigitligiñi, sınar cerde sına. Uzaq ketib, bir qulaq bolur, ol qulaqnı barıb tur, ayağında körürse ne barın.

Andan sora ol caş cayawlay colğa çığadı. Uzaq ketib, bir ullu qulaqnı başından aylanadı. Ayağına çı-

[278]

ğarğa köb qalmay, bir saban süre turan adamğa tübeydi.

–Saban tolu bolsun!

–Saw bol, kel, cuwuq bol!

Caş qarasa, ol adam segiz qoş ögüz cürütgen saban ağaçnı kesi tartıb bara.

–Quldanı başın enişge bur, caş, deydi kişi. Caş kuldanı başın tübüne aylandıralmaydı. Kişi keledi da, quldanı örge költürüb, anı bla caşnı belinden basdırıb, işine cegiledi da ketedi.

Bir zamanda bir ullu qara qatın hıçın tabaqnı alıb keledi. Kişi azıqğa tohtaydı:

–Qatın, barçı, alayda bir caşçıq bardı, anı al da kel!

Qatın, cün iyirgen urçuqnu sabı bla kuldanı arı türtüb, caşnı alıb baradı. Ekisi da aşab boşab, kişi caşha hapar soradı: “Ne aylanasa, qaydan kelese?”

Caş kesini haparın aytadı. Andan sora kişi hapar aytıb başlaydı: “Biz, cıyırma beş atlı bolub, köncheklikge barıb, cuw tabmay qaytıb kelgenleyikge, adam cürümegen bir qara çegetni içinde eçkile küte turğan bir emegenñe tübedik. Ol, bizni allıbızğa kelib, qoşha qayta barığız, keç bolğandı, ertdenbla ketersiz deb, qoşuna eltirge razı boldu. Biz oğay, keteyik desek da, ol iyerge unamadı. Sora salıb bardıq. Çegetni içinde bir ullu dorbunña atlarıbızını da, kesibizni da eçkile bla cıydı da, allıbızğa bir mazallı taşnı süyedi. Eçkileden birin tutdu da kesdi. Bizge da birer kesek qabdırdı, qalğanın kesi aşadı. Ertdenbla eçkileni qıstadı, bizni dorbunda qoydu. Allı bızğa biyağı taşnı saldı da eçkileni sürüb ketdi. Ol ketgenley, barıbız da küreşib, eşikge salğan taşın qımıldatalmadıq. Ey, biz endi qabhanña tüşdük!”, dedik.

Ekinçi keçesinde bizge: “Közüw endi siznikidi. Etigiz, qonaqla, qonaqlıq!”, dedi emegen.

Da biz ne zatıbızını eterikbiz, ciber bizni, ketme qoy! , dedik.

–Men at etden da aşarma! , deb, bir atıbızını kesib, bizge da qabdırıb, qalğanın kesi aşab boşadı. Andan sora biz saw qutulmazıbızını bildik.

Alay bla emegen, atlarıbızını boşab, adamlağa aylandı. Menden qalğanlamı boşab, menñe cetdi. Bir ullu tişni otha salıb, qızdırıb, tabanımdan urub, cawumu tabağa ağızıb, urtladı da: “Bügeçe kerek tamblağa da kerekdi”, deb, artına awub cuqladı.

Öleme da öleme deb, men qızıb turğan tişni mañılayında cañız közüne basdım, Emegen qıçırıq etib duniyanı zañırdatdı. Meni izleb başladı. Men da eçkile bla qaçıb, tanña deri ol da dorbunnu içinde meni izleb küreşdi. Tutamladı. Tañ alasında taşnı alıb, eçkileni sırtların

[279]

sıypab, birem birem çığarıb başladı. Men a qarab turama. Erlay bir mazallı tekeni eki müyüzünü ortasına olturub, tışına çığıb: “Ey, emegen, men qutuldum!”, deb qıçırdım.

Sen a, harib, oynay aylana köreme, bir canım da andan beri qurub qalğandı, deb, kişi haparın boşadı.

Solmançıq

Ertde ertde Solmançıq deb bir gitçe kişiçik caşağandı. Bör kün ol emegenleni terek baçhalarından alma cıya turğanın Emegenni caşı körgendi. Ol Solmançıqğa:

–Solmançıq, bu ullu suwdan qalay ötdüñ? , deb sorğandı.

–Boynuma bir ullu taşnı tağıb ötdüm, degendi Solmançıq. Emegen caş, Solmançıqnı tutarğa aşığıb, col bla tögerek aylanıb barğınçı, Solmançıq ketib qaladı deb, anı aythanına iynanıb, boynuna bir mazallı qayanı tağıb, suwğa kirgenley, suwnu tübüne çögüb ketgendi.

Ekinçi kün da biyağı Solmançıq Emegenni terek baçhasına barıb, almala cıya turğanın Emegen körüb: “Solmançıq, baçhağa qalay kiraldıñ?”, deb sorğandı.

–Bir terekden, bir terekge sekire da mine, alay bla kirdim, degendi Solmançıq.

–Menñe da bir almaçıq atçı, degendi Emegen.

Ol, emegenñe alma atama degenley, Emegenni allına tüşüb qalğandı. Emegen, sermeb qabçıqğa salıb:

–Ihı, sen meni caşımı da öltürdüñ, tereklerimi da tonadıñ, endi men seni qazanña salıb, bişirib aşayım, deb, sırtına költürüb tebregendi. Bara bara, colda tohtab, qabçıqnı cerge salıb, kesi carawuna bir canına burulğandı. Olsağatdan Solmançıq, qabçıqdan çığıb, için taşdan tolturub kesi qaçıb ketgendi.

Emegen, qabçıq bla taşlanı költürüb, üyüne barğandı da qızlarına: “O qızla, qırqqulaq qazannı otha asığız!”, deb qıçırğandı. Olsağatdan qızları qırqqulaqnı otha ashandıla. Emegen, Solmançıqnı qazanña salama deb, qabçıqda taşlanı qazanña quyğanlay, qırqqulaqnı tübü teşilib qalğandı.

Ekinçi kün da Emegen, açıwlanıb, biyağı terek baçhasına barğanlay, Solmançıqnı terekni başında közleri cana turğanın körüb, aythandı: “Solmançıq, terekni başına qalay minaldıñ?”

–Bir terekden bir terekge sekirib mindim, degendi.

–Menñe da bir almaçıq atçı, degendi Emegen. Ol, aña alma atama degenley, biyağınlay tüz allına tüşüb qalğandı.

[280]

–Endi menden ıçhınmazsa! , deb, emegen, qabçıqğa salıb, költürüb üyüne alıb barıb, Solmançıqnı qazanña salğandı da qızlarına aythandı: “Qızla, otnu cağıb, men kelginçi, munu bişirib turuğuz”.

Kesi ketib qalğandı. Qızla qazannı tübünden ot etgendile. İssi bola başlağanlay, suw cızılday tebregendi.

–Solmançıq, qalay ariw cırlaysa! , degendile qızla.

–Qazannı kirişine mindirsegiz, andan da ariw cırlar edim, degendi ol. Ala Solmançıqnı qazannı kirişine mindirgendile.

Solmançıq, qazannı kirişinden sekirib tüşüb, Emegenni qızlarını barın da başların kesib, qazanña salıb, kesi Emegenni çıpçıq minmegen çardağına örleb ketgendi.

Bir zamanda emegen, et bişgen bolur deb, üyüne kelib qazannı başın açsa kesini qızlarını uzun çaçları suwnu üsüne qalqıb tura. Ol, asırı açıwlanñandan can canın aşay, Solmançıqnı izley başlağandı:

–Solmançıq, qaydasa? , deb tögeregine qarağandı.

–Mındama, deb, Solmançıq çardaqdan qıçırğandı.

–Çardaqğa qalay minaldıñ? , deb, Emegen tatlı til bla sorğandı.

–Seni ol adam etni tişlewçü eki temir tişiñi otha salıb, qıp qızıl qızartıb, alanı ekisine eki tabanımı basıb mindim, degendi Solmançıq. Emegen, anı aythanına iynanıb, eki temir tişni qızartıb, eki tabanına basıb, çardaqğa mineme degenley, temir tişle tabanından ötüb, közlerinden çıqğandıla. Solmançıq, çardaqdan tüşüb, Emegenni ölüsün otha salıb küydürgendi. Kesi da anı mülküne iye bolub, alayda caşab qalğandı.

Şapaçıq

Bir han, gitçe askerçigi da bar, el cer köre, aylana kelib, tüzde bir ullu terekni tübünde tohtaydı. Terek allay qalın, keñ bolğandı cawum cawsa da, tübündegile cibimegendile. Uwçuları kiyik öltürüb keledile, anı aşaydıla, sora iñirge deri cer suw körüb qaytadıla.

Bir kün tebreb turğanlaylarına, şapaları bir gitçe kişiçik men da barayım sizni bla, deb teleydi. Anı da Birgelerine alıb, kün igi arı awub, ızlarına, terek tübge, cıyıladıla. Şapaçıq aytadı.

–Bu ne seyir iş boldu: biz bılayda caşağanlı talay zaman, kişi ozub körmegenbiz, bügün a, ma, terek butaqğa ilindirib ketgen kiyik butubuz coq…

Qırpaqçıq cawğandı da anda bir ız qalıb turya anı bla sürüb tebreydile. Bir kesekden han:

–Endi biz anı cerde, kökde bolsa da, tabarbız. Bu qal-

[281]

lay adam bolur? Qayda, har kim kölügüzdegin aytığız!... , deydi.

Har kim birer zat, köllerine kelgenni, aytadıla. Söz şapaçıqğa cetgeninde, ol:

Bu adam menden da alaşadı, qartdı, şkogu da bardı, kesi da arablıdı, iti da bardı, ol da samırdı…, deydi. Anı sözlerine küledile. Han a anı alay gawkel aythanına:

–Hayır… deydi da, collarına tebreydile.

Uzaqdan qarab, birewlenni guzaba ketib barğanın körüb, süredile. Cetib, tutsala ol adam har iyesi da şapaçıq aythança.

Bolğn seyirsinedi. Han soradı:

–Munu kesiñden gitçe bolğanın qalay bildiñ?

–Men cetib ilindirgen butaqğa bu, ayaq tübüne taş salıb, alay uzalıb alğan edi…

–Arablı bolğanın a qalay bildiñ?

–Uzun uzun atlağanından.

–Qart bolğanın a qalay bildiñ?

–Erge tebrese, uzun atlay edi, tik enişge wa uwaq atlab barğanı belgili edi…

–Şkogu bolğanın a qalay bildiñ?

–Tik enişge bara ol alaşa adamnı imbaşındağı şkogunu qıyırı cerge cete, qumda ız qoya barğandı…

–İti samır bolğanın a qalay bildiñ?

–Arıb, solurğa tohtasa, iti qatında çonçayğan zamanında olturğan cerinde quyruq cigeyçigi qumda çuñurçuqla qoyüb bara edi…

–Sen bizge cumuş eterden oñlu adamsa! ... , deb, şapaçıqnı başına boş etib qoyğandı ol han.

Guduçula

Ertde ertde eki elde eki aytılğan guduçu bolğandıla. Ala bir colda bir birine tübegendile da:

–Kel, alan, calğa caraşıb işleyik da, halal aş arıq aşab da bir köreyik, deb onow etgendile da, bir elge barğandıla. Oramda bir köse kişige tübegendile.

–Caşla, ne aylanasız? , degendi köse.

–Calğa caraşırğa iş izley aylanabız, degendile guduçula.

–Menñe calçıla kerek edile. Keligiz maña.

–Oğay, kösege cağla kirallıq tülbüz, degendile da, başha oramğa ketgendile.

Bir oram bla aylanıb, biyağı köse allarına çıqğandı da:

–Col bolsun, caşla! Ne aylanasız? , degendi.

–Cağla caraşırğa iş izley aylanabız, degendile guduçula.

–Menñe keligiz!

[282]

–Oğay, kösege calğa caraşırğa süymeybiz, degendile da dağıda bir oramğa ketgendile. Biyağı köse da başha oram bla biyağınlay allarına çıqğandı da hapar sorğandı.

Haman da senñemi tübeb turabız, oğese bu elde caşağanla barı da köselemisiz? , degendile caşla.

Barıbız da köselebiz. Bu elde köse bolmağan coqdu, degendi ol da.

–Hayır. Bolmay ese, senñe caraşayıq, degendile guduçula.

Köse caşlanı üyge eltgendi, aşathandı da:

–Bir qara iynekçigim bardı da, biriñ anı kütüb qayt, biriñ anı bawçuğun tazala, deb buyürğandı.

–Hayır, degendile da, ertdenbla biri iynekni sürgendi da ketgendi, biri da, kürekni alıb, bawğa kirgendi.

Sürüwçü caş iynekni elden çığarğanlay, tebregendi iynek çabıb, bir ol qaramdan awub, bir bu qaramdan awub, bir ol qayağa örleb, bir bu qayağa örleb. Caş da hırılda da ızından çab da bar, cort da bar, iñirge, tılpıwu küçden çığa, alay qaythandı.

Bawğa kirgen da qarasa, bawnu beline deri meşhut qalanıb tura. Saw künnü belin tüzetmey küreşib, ol da art kürekni athandı, kün da bathandı. Arığandan, soluwun küçden ala, bawdan alay çıqğandı.

Eki guduçu da iñirde tübeşgendile da, biri birinder hapar sorğandıla. Sürüwçü aythandı:

–Çığa barıb iynekni duppur canına boşladım da, otlay turdu da catdı da qaldı. Men da saw künnü anı qatında cat, cuqlay, erigib bezdim. Anı bilsem, bir şindik bla qobuz ala barlıq edim, degendi. Aña zarlanñanın bildirmegendi da, bawda işlegen bılay aythandı:

–Oy, men da kertda işlerikme deb tura edim. Qarasam, bawda eki üç kürek kirçik. Anı da tışına bırğab, cuqlab turğanma saw künnü. Andan ese, seniça, taza hawada solğanım da igi edi. Kel, tambla sen bawda qal, men iynekni ızından qarab qaytayım.

–Bolsun. Hawa qaqdırıb qayt. Alay a şindik bla qobuz ala barsañ, erikmez ediñ.

–Alanı wa igi da alama!

Ertdanblasında sürüwçü bawda qalğandı, bawçu da, bir şindik bla qobuznu da költürüb, qara iynekni ızından qaray ketgendi.

Sora elden çıqğanlay, tebregendi iynek kesin arı bla beri atıb, çabıb. Hayda bu qaramdan taşay da ket, hayda ol qaramdan taşay da ket, hayda ol qayağa, bu qayağa örle. Caş da, mazallı qobuznu da, şindikni da költürüb, hırıldab, ızından çabıb, iñirge, öretin awarğa az qalıb, alay cetgendi. Biri da, eki kürek kirni tışına atama da salqın

[283]

da soluyma deb, kirib qarasa, bawnu beline deri meşhut qalanıb. Saw künnü soluwun almay işleb, ol da art kürekni tışına aghandı, kün da bathandı.

Biyağıla bir cerge cıyılğandıla.

–Ay üyüñe, meni ol aldawuñ ne edi? , deb bawda qalğan aythandı.

–Sen a, üyüñ qurub, mazallı qobuz bla şindikni üsüme qalab, meni da şaytannı ızından aşırıwuñ ne eşiñ edi?! , deb iynek kütgen öpkelegendi. Dawlaşa ketgendile da tüyüşgendile. Bir birin topuldatıb erikgenlerinde, caraşhandıla da onow etgendile:

–Kel, alan, böz bılay bla, halal aşarıq aşardan alğa, öllükbüz, andan ese, köseni açha kübürün urlayıq da qaçayıq da keteyik. Ol da anı halal qıyını tüldü. Kübür aña, bizge da birdi.

–Kel.

Keçe üy başına örlegendile, bir cibni da alıb.

–Tüş sen, men seni ocaqdan salındırayım üyge, degendi biri.

–Oğay, sen tüş, men seni salındırayım, degendi biri da.

Biri birini belinden cib bla qıshandı da ocaqdan üyge salındırğandı. Ol da tüşüb barğandı da köseni açha kübürün ocaq awuzğa kelgirgendi. Sora: “em alğa kübürnü çığarsa, meni mında qoyüb keter”, deb kölüne kelgendi. Kübürden açhanı birazın qoğarğandı, ol çuñuruna da kesi kirgendi, kübürnü tuthuçun da cibge ilindirgendi da, “tart” degen mağanada, cibni qımıldathandı.

Nögeri erlay kübürnü tarthandı da çığarğandı. Sora: “Anı çığarsam, açhanı eki üleşirge kerekdi. Qoyayım da keteyim”, deb kölüne kelgendi da, ocaqdan enişge:

–Sen, cıgıram, kösede ertden azıqçıq qaba kelirse! , deb, seleke etib şıbırdağandı. Kübürnü da sırtına költürgendi da hayda qaçhandı.

Tañ athandı. Künorta bolğandı. Guduçu arığandı. Bir kesek soluyüm degendi da, bir suwçuqnu qatında cathandı, cuqlağandı da qalğandı.

Nögeri erlay kübürden çıqğandı, kübürnü alğandı da, cuqlağannı alay cuqlama qoyüb, dump bolğandı da ketgendi.

Cuqlağan guduçu turub qarasa kübür coq. Nek bolğanın añılağandı. “Kesimi saña aldatmadım şoy edi”, degendi da, çegetni içi col bla, bir, ögüz abranı çarhları cızıldağança, cızılday, bir “ta çuh, ta çuh!”, deb, ögüzleni sürgença qıçıra barğandı.

Nögeri, kübürnü költürüb, çegetni içi bla bara, arığandı. Arba, ögüz sürgen tawuşlanı eşitgendi da: “Ma, Allah

[284]

berdi, arbağa salayım da keteyim”, deb, kübürnü da költürüb çığıb kelse guduçu nögeri. Arba baş da coq.

–Sen meni aldadıñ! , deb biri.

–Oğay, sen alğa aldab başladıñ! , deb biri, qawğa bola kelgendile da, caraşhandıla. Birge birge birini üyüne kelgendile. Keçegide açha üleşe tururça bolmağandı da, ol biri:

–Men ertdenbla kelirme da, üleşirbiz, deb, üyüne ketgendi. Ertdenbla kelse, nögerini qatını cılay sarnay tura.

–Ne bolğandı?

–Nögeriñ sen ketgenley oğuna awuşhandı da, eltib asırağandıla… , deb tışırıw hapar casağandı.

Guduçu, aña qayğı söz bergendi da, bılay aythandı:

–Seni baş iyeñ meni candan canña şohum, tatlı teñim edi. Bek buşuw etdim zamansız awuşhanına. Men, anı qabırına barıb, bir duwa ete keteyim, qabırın bir körgüz!

–Mayna, oldu carlını ahır ornu, deb, tışırıw bir cañı töbeçikni körgüzgendi. Ol ketgenley, guduçu qabırğa qablanñandı da, buğa tuyaqları bla cer gazğanña uşaş, gürüldey, öküre, qazğandı da başlağandı. İçindegi guduçu da, buğa qabırnı oyüb qoyadı, qıstayım degendi da: “Qür! Qür! Qür, hayırsız!”, deb, hayda qıçırırğa qalğandı.

–Amandan kür bolgun, canıñ sawlay, açha amaltın körge kirib! , degendi bu, erlay qazğandı, başın açhandı da sirelgendi.

Ne amalı bar edi, çıqğandı da, üyge açhanı üleşirge, ketgendile.

Hamer bla Hazlew

Ertde ertde Hamer bla Hazlew deb eki guduçu bolğandıla. Ala, bir birinden uzaq bolmay, honşu elled caşağandıla. Bir kün Hamer, aylanırğa esine tüşüb, colnu ketib bara gurğanlay, colda Hazlewge tübeb:

–Alan, sizni elde caşaw qalaydı? , deb sordu.

–Başha hatabız coqdu. Elibizge bir ullu qab bitgendi de, sawlay elni kölekkesi bla çeget bawur etib, künnü körgüzmeydi. Men, salqında çıdayalmay, bir da qurusa da üsüme bir kün tiyer deb çıqğan edim, dedi Hazlew.

–Men anı ertde da eşitgen edim, ol qabnı bişirirge bizni elibiz bu toğuz on künden beri, bütew temirçileni cıyıb, bir ullu qazan etdire turadıla. Köb turmay qazan biterikdi, dedi Hamer.

Ala ekisi da biri birin aldayalmay, biri birin ceñalmay, köb küreşdile. Em artında ala bir biri bla şoh boldula da, birge aylanırğa, birge urlarğa, har urlağanların teñ

[285]

(…)[193]eşib alırğa deb, söz begitdile. Ala, aythanlarıça etib, talay zamannı birge urlab turdula.

Bir colda Hamer, Hazlewge bildirmey, bir qoynu urlab, etin aşab, quyruğun a tuz etib, ot üynü ocağına tağıb qoydu. Kün orta zamanda Hamer, üyüne kelib, qatınına:

–Qatın, susabdan öleme, bir suw içir, dedi. Qatını bir teren ağaç ayaqğa quyüb ayran içirdi. Hamer, ayran ayaqnı toğuy toğuy kelib, örge qarağanlay, közü quyruqğa ilinib, qatınına sordu:

–Qatın, bizge bügün Hazlew kelmey turamıdı?

–Busağatda, seni allıñ da kelib ketdi, dedi qatını.

–Susab içirdiñmi?

–İçirdim.

–Qaysı ayaq bla içirdiñ?

–Ma ol sen içgen ayaq bla, dedi qatın.

[193] ..eşib.

–Alay ese, quyruqnu kübürge sal da asıra, Hazlewge urlatıb qoyarsa, dedi qatınına.

Olsağatdan qatını quyruqnu alıb, kübürge salıb, kirit salıb qoydu. İñir bolub, Hamer da, qatını da catıb cuqladıla. Keçeni bir zamanında Hazlew, caşırtın kelib, qatınnı aqırın türtüb uyatdı da erini awazıça sordu:

–Quyruqnu asırağanmı ediñ?

–Asırağanma kübürde.

–Açhıçnı qalayğa sağlansa?

–Töşek ortasındadı.

Olsağatdan aqırın turub, açhıçnı alıb, kübürnü açıb, içinden quyruqnu alıb, Hazlew çığıb ketdi. Keçeni bir zamanında Hamer, uyanıb, qatınına:

–Quyruqnu igi asırağanmı ediñ? , dedi.

–O bezdirdiñ bu quyruq bla! Bir kere aythanımı añılamadıñmı? , dedi qatını.

–Ne bir kereni aytasa? Men senñe cuq sormağanma, deb, Hamer sekirib örge qobdu.

–Nek sormay ediñ, sorduñ da mından alğaraq, dedi qatını.

–Alay ese, quyruqnu urlatdıñ! , deb, kübürnü açıb qarasa, quyruq coq tura. Anı kördü da, erlay kiyinib Hamer quyruqnu izley ketdi. Bara barıb, Hazlew bir nögeri bla quyruqnu alıb bara turğanın körüb, alağa körünmey, ızlarından tebredi. Köb turmay Hazlewnü nögeri kesi carawuna burulğanın körüb Hamer Hazlewge:

[286]

–Alan, quyruqnu menñe ber, men da bir kesek etleyim, deb, nögerini awazı bla aytdı.

–Ma, elt sen da bir kesek, qolum talıb qaldı, deb, ol quyruqnu Hamerge berdi. Bu, quyruqnu alğanına quwanıb, qaçıb közden taşaydı. Andan sora Hazlewnü nögeri kelib, Hazlewge:

–Alan, quyruqnu menñe ber. Men da bi kesek etleyim, dedi.

–Quyruq sendedi, biyağında senñe bedrim da?! , dedi Hazlew.

–Oğay. Men senden quyruq almağanma.

–Alay ese, quyruqnu Hamerge aldırdıq, deb, aşığış quyruqnu izleb ketdi. Ol, Hamerni qatınını çepkeniça çepken kiyib, anı cawluğuça cawluq qısıb, Hamerni allına çığıb:

–Bizni quyruğubuznu qoymağanlanı Allah qoymasın! Bizni keçe cuqlarğa qoymağanla it bolsunla! Tabdıñmı quyruqnu? , deb, Hamerin qatınını awazı bla söleşdi.

–Ma, endi igi asıra, küçden alıb keleme, deb Hamer quyruqnu Hazlewge berdi.

Hamer üyge kirgenley, qatını:

–Quyruqnu alalmadıñmı? , deb sordu.

–Biyağında senñe bedrim da.

–Men seni körmegenme, neni aytasa? , deb, qatını açıwlanı.

–Ay anası bergenni tökgen! Men sense deb, berib ciberdim! , degenni aytıb, Hamer entda Hazlewnü izleb ketdi. Barıb barıb, qabırlada ot carıqnı körüb, barsa, quyruqnu tişley turğanın kördü. Aqırın barıb, qabırğa kirib, kiyimlerin teşib, muruldab qabırdan çıqdı. Anı alay körgenley, Hazlew, ölgenle saw boldula deb, qorqub, quyruqnu da qoyüb, qaçıb ketdi.

Hamer, tişlenñen quyruqnu alıb, üyüne ketdi. Aradan bir talay zaman ötgenden sora, biyağı ekisi bir birine tübeb, cañıdan şoh bolub caraşhandıla.

Tobçuq

Ertde ertde bir carlı qatın caşağandı. Anı Tobçuq deb bir caşçığı bolğandı.

–Anam, men bir hayırğa keteyim, degendi caşçıq, aç bolğanlarında. Sora anası:

–Qoy, balam, sen ne hayır eterikse? , degendi.

Tobçuq tohtamağandı. Bara barıb, bir tüy bürtükçük tabhandı. Sora anı da alıb, bir qoşha cetgendi. Tobçuqdan sora da ol keçe alağa dağıda başha qonaqla kelgendile. Kelgen qonaqlağa qonaqbayla qonaqlıq etgendile. Sora etni otha ashandıla.

Tobçuq: “Men da qonaqlıqğa bir zat qoşayım”, deb qıçırğandı. “Qoş, qoş, ne zat qoşarıq eseñ da!”, degendile. Sora ol tüy bürtükçüknü çoyünña athandı. Çoyünnu tüşürüb, har kimni allarına aşarğa saladıla. Tobçuq ülüşünü cartısın anasına caşırıb qoyadı.

[287]

Ertdenblasında qonaqla keterge deb quraladıla. Tobçuqnu allına et saladıla, sen ülüş qoşhansa deb çam etib, baş cartını da beredile.

Alaydan irkle küte turğan bir kişini qatına baradı. Anı bla biraz uşaq da etgenlerinde, irkleni kütgen kişi Tobçuqnu kesine qonaqğa çaqıradı. Keledile da, Tobçuq qabçığın eşik allında qoyadı. Sora sürüwçüge bılay aytadı: “Meni da bir toqlum bardı, qayrı cıyayım?”

–Arı, bayğa, iy da qoy, deydi ol kişi.

Ertdenbla ertde Tobçuq, keterge tebreb, irkleni kütgenñe qıçırad: “İy, toqlum coqdu!”, deb.

İrkleni kütgen bek seyirsinñendi: “Qalay coqdu boladı?”

Tobçuq dawlaydı da, işleri törege tüşedi. Töre Tobçuqğa tört ırk buyüradı. Alanı da sürüb, bir elge baradı. Anda bir carlı qatınnı qızı ölüb turadı. Qızına shat, aş berirge cuğu coq edi.

Sora caş aytadı aña: “Bu ölüknü maña satığız!”

Caş, ol tört erkni da berib, ölüknü alıb, barıb hannı üyüne kiredi. Ölüknü wa üynü qabırğasına süyeb kiredi. Bir kesek olturğandan sora:

–Meni eşikde nögerim qalğan edi, deydi.

–Da ala kelseñ a, degenlerinde.

–Da handan uyalıb, kirirge unamay qalğandı, deydi.

Sora han em gitçe qızın iyedi aña, bar da çaqır beri, deb.

Qız, barıb, kelirge unamaydı, ol qoy, söleşirge da unamaydı deb, ızına ceñil qaytadı. Sora ekinçi qızları ketedi. Ol da gitçesi aythança aytıb kiredi. Sora em ullu qızı baradı.

–Alay neçik etese, nege uyalasa? Kel beri! , deb, qızını qolundan tartadı. Ol qolundan tarthanlay, ölük top deb cerge awadı. Qızını canı çığıb: “Öldü da qaldı, o ha hay!” , deb, qıçırıq hahay etedi.

–Oy, alay degen nedi! , deydi Tobçuq.

–Bürtükden tüy bürtük, tüy bürtükden baş cartı, baş cartıdan bir toqlu, bir toqludan tört ırk, tört ırkden ölü qız, ölü qızdan tiri qız, tabığız qatınımı, saw etigiz! , deb buwğandı. Hanları bek qorqğandıla, caşha calınıb tilegendile.

–Biz saña qızıbızını bereyik, sen kişige aytma, ölüknü da basdırayıq! , deb.

Oñsunmağan kibikle etib, Tobçuq da: “Ne eterikbiz, eterni etdigiz esegiz!” , deb, razı bolub, qızını da alıb, caraşıb üy boladı. Anasın da keslerine keltirib, caşab qaladıla. Qayın atası ölüb, Tobçuq ol elge han bolub qaladı.

Anı körmegenibiz kibik, awruw, talaw körmey qalayıq.

[288]

Baylıq, Nasıb, Aqıl

Bir colda Baylıq, Nasıb, Aqıl üçüsü da bir birlerine tübeb, bir birleri bla öçeşib, daqlaşhandıla.

–Siz ekigizden men küçlüme, deb, Baylıq kesi kesin küçlüge sanağandı.

–Nasıb bolmasa, baylıqdan ne hayır! , deb, Nasıb da kesi kesin oñlu körgendi.

–Aqıl bolmasa, Baylıq bla da, Nasıb bla da kişi hayırlanallıq tüyüldü, deb, aqıl da kesin mahtağandı.

Ala üçüsü da bir biri bla köb dawlaşıb, colğa çığıb ketgendile. Ketib bara, allarında, kesini baçhasın sürüb, urluq ata turğan bir carlı kişige tübeb, anı qatında tohtağandıla. Alayda Baylıq, allına atlab, eki qolun cayıb: “Buyürama, seni sürgen ceriñe altın çıqsın!”, degendi. Ol alay aythanlay, bir munutnu içine sürülgen ceri altından tolub qalğandı.

Anı alay körgenley, Aqıl da, kesini küçün bildirir üçün, carlı kişini aqılın alğandı.

Olsağatdan carlı kişi çabıb barıb bayğa aythandı: “Meni cerime nartüh çığar ornuna taşla çıqğandıla”.

Bay, seyirsinib, carlı kişini cerine barıb, baçhasın körgenley, aña tatlı til bla aythandı: “Kel, ekibiz baçhalarıbızını awuşdurayıq, meni nartüh çıqğan baçhamı sen al, seni taşla çıqğan baçhañı men alayım”, degendi. Carlı kişi, quwanıb, baçhasın bayğa awuşdurğandı.

Bay, altını arba bla taşıb, üyüne eltgendi, carlı kişi wa, ne eterin bilmey, bir cerden tebmey, cer qazıb başlağandı.

Alayda Nasıb da, kesini küçün bildirir üçün, eki qolun cayıb, carlı kişige qarab: “Nasıblı bol!”, degendi.

Olsağatdan carlı kişini qatına bay sawdügerle kelib tohtağandıla. Alanı biri carlı kişige qarab aythandı:

–Bizge tamadalılq eterge seniça bir adam tabmay, izleb kele tura edik. Endi sen bizge tamada bol deb tileybiz.

Carlı kişi, ne aytırğa da bilmey, başın qımıldatıb, razılğın bildirgendi. Olsağatdan sawdügerle carlı kişini saqalın cülüb, üsüne da sıylı kiyimle kiydirib, bir ariw toru atha mindirib, ortalarına salıb, Birgelerine alıb ketgendile.

Barıb barıb, bir elge cetib tohtağandıla. Alayda bir ariw qızı bolğan bayğa qonaqğa barğandıla da, sawdügerle, keslerini tamadalarına baynı qızın alırğa deb, bayğa keleçilik aythandıla.

–Sizni tamadağız meni qızımı carata ese, men bek razıma, degendi bay. Olsağatdan baynı cuwuqları, teñ-

[289]

leri cıyılıb, ullu quwanç etib, baynı qızın carlı kişige bergendile.

Sawlay el cıyılıb, baynı küyewün körürge kelgendile. Küyew a, söleşirge sözümden cañılama deb qorqub, söleşgen adamlağa cuwab qaytarmay, tıñılab turğandı. Anı tıñılağanına baynı cuwuqları qayğılı bola başlağandıla.

–Nek söleşmeydi bu? Bizni hılikke eterge umutmu etedi? , deb, bay açıwlanñandı.

İşni qarmalğanın körüb, baylıq bla Nasıb Aqıldan, carlı kişini aqılın ızına ber deb, tilegendile. Aqıl carlı kişini aqılın ızına bergendi. Olsağatdan esleb, kişi cıyılıb turğan halqdan söleşirge erkinlik alğandı. Bay aña söleşirge erkinlik bergendi.

Ol, cıyılğan halqğa qarab, aythandı: “Meni gitçe zamanımda bizni elge caw çabhan edi. Erkişile bla birge tişırıwla da cawğa qarşçı çıqğan edile. Alanı içinde bir cigit qız, erkişi kiyim kiyib, erkişile bla teñ atha minib, cawnu elibizden çığarğınçı, tınçlıq tabmay küreşgen edi. Meni tüneneden beri söleşmey tıñılağanım bu qız da anıça cigitmidi deb, qızını sınab turğan edim. Meni tersligimi keçigiz deb tileyme!”

–Biz a sen bizni hılikkemi etese deb tura edik, deb, bay quwanñandı. Olsağatdan ullu toy etgendile.

Andan sora carlı kişi, sawdügerlege tamada bolub, aqıllı onow etib, carlılıqdan da qutulub, bir da mardasız caşab qalıb ketgendi.

Aqıllı Qız

Bir taw elde aytılıb turğan bir hannı üy biyçesi ölgendi. Bir talay zaman ketgenden sora, han, adamların cıyıb:

–Menñe bir qatın alığız! , degendi.

–Allah allah, saña wa qatın köbdü, deb, qızlanı em ariwun saylab tebregendile. Alay a aylanıb, aylanıb, hanña carawlu qatın tabmağandıla. Bir colda, ala oramnı ketib barğanlay, içine kün tayaqla kirib turğan çalman üynü allında bir qız arbaznı sibire turğanın körgendile. Birleri: "Bu qız uşağıwlu qız köre edim", degendi da, barı da üynü allına kelib, qız bla söleşgendile.

–Künüñ aşhı bolsun, a qız!

–Aşhılıq körügüz, qonaqla, saw keligiz, tüşügiz atlarığızdan.

–Kimni qızısa sen?

–Da men a kimni qızıma? Künsüznü qızıma.

–Künsüz kesi üydemidi?

–Oğay, köb bolmay, segizayaqğa minib, el içine ketgen edi.

[290]

–Anañ a qaydadı?

–Tınmazğa ketgendi.

Alayda hannı adamları, qıznı aythanların añılayalmay, canlab ketgendile. Hanña barğanlarında, senñe carawlu qız tabmadıq, deb, hapar aythandıla.

Birleri wa: "Ol carlı qız igi qız bolur deb murat eteme, alay a ol bizge: "Atam segizayaqğa minib el içine ketgendi, anam da tınmazğa ketgendi", dedi, biz anı aythanın igi añılamadıq", deb, hanña hapar aythandı.

Sora han, tiñılab turğandı da: "Ey, ol qız menñe kelmez, ol qız aqıllı qızdı. Segizayaq degeni celin tolturğan buwaz baytaldı, tınmaz degeni tirmendi, anası termenñe ketgendi.

Endi ol qız kele ese, barıb anı menñe keltirigiz", deb, adamların keleçile etib qızğa cibergendi.

–Ho, anı wa erlay alıb keleyik han alsa, ol kesi çabıb da kellikdi, deb, keleçile qızını üyüne ketgendile.

–Oy, üyge igilik!

–İgilik körügüz, keligiz, olturuğuz, deb, qızını atası qonaqlanı olturtadı.

–Künsüz, senñe bizni han kesi iygendi, seni cuwuqluğuñu izleb. Endi sen qızıñı qalının ayt.

–Da men ne aytayım, bilmeyme, qaydam, dey turğanlay, qız, bir nöger da alıb, qonaqlağa kirib barğandı.

–Hoş keldigiz, qonaqla! , deb salamlaşhandı. Sora: "Qalın malımı kesim aytır edim, şeriatda uyat coqdu", degendi.

–Allah allah, ayt, ayt, degendile.

–Hanña alay aytığız, degendi qız, Otuz tülkü, qırq börü, altmış biçilgen at bersin!

Biyağıla, ne aytırğa da bilmey: "Börüleni, tülküleni qaydan tabarıqbız biz aña, alay bolsa da kesi da bir eşitsin", deb, barıb hanña haparların aythandıla. Han tıñılab turğandı da: "Ey men bile edim anı menñe kelmezligin, siz hannı keleçileribiz deb mahtanıb barğanlıqğa, anı alay aythan sözlerini mağanası budu: otuz tülkü berigiz degeni hanña otuz cıldan köb bolmağan ese, ol bek igidi. Otuz cılda ol alqın aña barğan qız bla tülkü kibik oynar, degen sözdü. Qırq börü berigiz degeni da, hanña qırq cıldan köb bolmağan ese, börü kibikdi, dağıda aña barırğa bolluqdu, degen sözüdü.

Altmış at degeni wa, hanña altmış cıl bolğan ese, barlıq tümlü degen sözdü", degendi.

Hannı wa altmışınçı cılı bara turğandı. Han qızını aqılın bek carathandı, ekinçi aña keleçi iymegendi, alay a ol çırt bir zatdan incilmey caşar çaqlı bir rıshı bergendi. Kesi da cılı cılına kelişgen bir üy biyçe alğandı.

[291]

Qış

Ertde ertde bir qart kişi bla bir qart qatın kelinleri bla emda caşları bla caşab turğandıla. Bir kün caşları uwğa ketgendi. Kelinçik, üy sibire turğanlay, üy tübünde sibirtki bla

tepsegendi. Alanı wa üyde bağıb turğan bir ullu ögüzleri bolğandı. Sora ögüzden uyalıb, sekirib turub çoh bawun alıb, ögüzge taqğandı, anabız kelse, aytmazsa deb.

Ol da alay turğanlay, anaları kelgendi. “Bu ne işiñdi, kelin?”, deb sorğandı. Kelinçik aytırğa unamağandı. Qatın qoymay aytdırğandı. Sora ol: “Meni üçün hata coqdu, atağız kelse, ayıbdı, bu aytmasın”, deb, eltib hotasın ögüznü müyüzüne taqğandı.

Ataları kelgendi da: “Oy telile, men neme, ol naças caşdı oyün, aña aytmasın”, deb, eltib suwluğun taqğandı.

Ala da alay turğanlay, caşları kelgendi da: “Bu ne adetdi, nek casandırğansız ögüznü?” , deb sorub, aytdırıb, bolumnu bilgeninde, sekirib turub: “Oy, men sizden da telime, sizni bla caşağan, men, marcama, sizden teli körmey, sizge qaytıb kelsem!”, deb, atın cerleb, ketib qalğandı. Bara barıb, çegetni içinde bir üyçükge tübegendi. “Eyt!”, deb qıçırğandı. Çartlab bir qart qatın çıqğandı, kel üyge deb, caşnı üyge eltgendi, olturthandı, tuz bla gırcın salıb, aşa, canım, degendi. Caş da, tögerekge qarab, üynü başında köb qaq etnik örgendi.

–Amma, sen, ol qadar etdiñ bola turğanlay, tuz bla gırcın salıb qoyduñ? , deb daqlağandı. Sora amma aythandı:

–Caşım, ol barı da Qışnıqıdı, aña tiyme deb ketgendi qart.

–Alay ese, menme Qış! , deb, caş etleni qapçıqğa cıyıb, atına minib ketgendi.

Bir zamanda kişi kelgendi. Amma kişige hapar aythandı: “Qış kelib, etleni alıb ketdi, etdan qutulduq”, deb.

–Oy, üyüñ qurusun, qalay arı ketdi? , deb, kişi mıllıq athandı caşnı ızından.

Caş, kişini eslegenley, atın çırpıleğa tağıb, etleni caşırğandı. Kesi wa col canında olturğandı. Kişi, cetib: “Bu col bla adam ozdumu?” , deb sorğandı.

–Ma bu col bla ketdi birewlen. Bılaydan arı col coqdu, cayaw bar, atıñı bılay taq da, degendi caş.

Kişini aşırıb, atın eltib taşağa tağıb, quyruğun kesib, batmaqğa taşaytıb: “O hahay, ey kişi, beri çab! Atıñ öldü!”, deb qıçırğandı.

[292]

Kişi çabıb kelib atnı quyruğun tartsa, quyruq qoluna kelib qalğandı.

–O, üyüm qurudu! , deb, beq qınalıb, kişi üyüne qaythandı. Ol ketgenley, caş da, kesini atına minib, etleni da ol bir atha cükleb, üyüne qaytıb, “sizden telilege da tübedim”, deb, caraşıb qalğandı.

Qorqaq Gunay

Ertde ertde Gunay deb bir qorqaq caşağandı. Anı eki qatını bolğandı. Ol, keçe asırı qorqğandan, cañız kesi eşikge çığalmağandı. Eki qatını eki qolundan tutub, çığarıb turğandıla.

Bir keçe: “Erikdik, mından da, canıbızdan da toyduq”, deb, qatınla arba tübüne çökgen Gunaynı qoyüb qaçhandıla.

Cüregi çığarğa cetib, Gunay sekirib tutub qatınlarını ızından çabhandı. Qatınla, açıwlanıb, üyge iyerge unamağanla. “Alay ese, degendi Gunay, bir kesek es cıyıb, atamı qara bıçağın da, mizin da, cibin da berigiz, dağıda qara içegile berigiz”.

Qatınları eşikden çığarıb ol zatlanı Gunaynı allına athandıla. Gunay, alanı da alıb, ketgendi.

Bara barıb, törtüsün tört cerde basdırğandı. Sora, colda bara turğanlay, allına eki emegen tübegendile. Emegenle, Gunaynı körüb, Allah berdi bişgen aş, deb köllerine kelgendi.

–Asalsam aleykum! Col bolsun!

–Saw bolğuz!

–Qayrı aşhı colğa barasa?

–Da barama bılay.

–Biz da barabız, bol bizge nöger.

Gunay, biraz barğanlay, emegenleni tohtatıb: “Ay, aman emegenle, keligiz, cerni cibin çığarayıq”, deb, basdırğan cerinden cibni alğandı. Emegenle ullu seyr bolğandıla.

–Endi cerni içegisin çığarayıq, degendi da Gunay bir başha cerden qara içegileni tabhandı. Emegenle andan da bek seyirsinñendile. Dağıda Gunay, mahtanıb, cerden mizni, bıçaqnı da çığarğandı. Emegenle seyir tamaşa bolğandıla. Gunaynı qonaqğa çaqırğandıla.

Emegenle, üylerinde Gunaynı ullu mahtab, haparın aythandıla: “Bu bir seyir alamat adamdı”, degendile. Gunay bir talay zamannı emegenleni üylerinde kef etib soluğandı.

Sora bir kün emegenle: “Gunay, sen da endi bizge bir zatdan boluş, bolmasa, bir otun et”, degendile.

Gunay, çığıb ketib, bir ullu terekni kesib, tüz üyleni üsüne awdurğandı. Emegenle, qıçırıq etib, Gunayğa çabıb cetgendile: “Nek etdiñ bizge bılay?”, degendile.

[293]

–Da haman da otun eteyik, otun eteyik! , deysiz da turasız, siz camanla, otun etgen alay tüyüldü, ma bılaydı, deb Gunay cuwab bergendi.

Dağıda ekinçi col Gunaydan bir suw keltir deb tilegendile. Gunay, çığıb ketib, emegenleni üyleri taba ilipinni allın aylandırğandı. Biyağı emegenle qıçırıq sıyıt etele: “Biz saña suw keltir deb tileyek, ansın üsübüzge qoban bur demegen edik”, degendile.

–Da ne, siz amanla, suwğa barıb, suw ala da bilmeysiz, ma bılaydı suw keltiriw, deb, Gunay alanı hıllikke etib qoyğandı.

Üyge cıyılıb, emegenle teren sağışlı bolğandıla: “Endi bu adam bizni caşawubuzdan boşaydı, “otun keltir” dedik da ullu ağaçnı üsübüzge awdurdu, “suw keltir” dedik da Qobannı üsübüzge burdu. Endi mından ayırılmay esek, bu bizni canıbızdan ayıradı”. Emegenle ertdenblasında Gunayğa bılay aythandıla:

–Kel endi, qonaq, biz seni üyüñe aşırayıq. Biri bizge altından cüklerbiz, biribizge da kesiñ minerse.

Gunay razı bolğandı.

Bir emegen altın cük bla, bir emegen da Gunaynı sırtına költürüb, colğa çıqğandıla. Gunay tübündegi emegenñe: “Awurmamı?”, deb sorğandı.

–Eşta eşta, deb cuwab alğandı. Sora Gunay emegenni sırtından eki caworun ortasına mizni batdırğandı. Dağıda: “Awurmamı?”, deb sorğandı.

Emegen, biyağınlay, “eşta eşta” degendi. Sora Gunay emegenni arqasına mizni adamıça kirme qoyğandı.

–Poy poy poy! Ne awur bolduñ! , deb, emegen qıçırıq etgendi.

Alay bla Gunay da, emegenle da Gunaynı üyüne barıb tüşgendile, cükleni atıb, olturğandıla.

Gunay qatınlarına: “Qatınla, bılağa bir aşarıq etigiz!”, degendi.

Qatınla: “Ne eteyik, ne eteyik?” , deb sorğandıla.

–Men öltürgen bir emegenni başın, bir emegenni töşün salığız! , degendi Gunay. Alayda bir emegen, kesi carawuna barğan sıltaw bla, eşikge çıqğandı. Bir emegen da: “Nek qaldı bu bılay köb?”, deb, nögerini ızından çıqğandı. Andan ekisi da birgeley Gunaynı arbazından qaçıb ketgendile.

Gunay, eşikge çartlab çığıb, ızlarından hahaynı bashandı: “İy, amanla, sizni alay qaçarıqızını bilsem, sizge eterni bilirem!”, deb.

Gunay qatınlarını allarında kesini batırlığı bla mahtanñandı, qatınla da: “Seni alay batır etgen biz biz!”, deb mahtanñandıla.

[294]

Bir Birin Bek Süygenle

Ertde ertde bir elde tamam tüz innetli bir caş adam caşağandı. Üy biyçesi bla ol bir birlerin bir da mardasız bek süygendile. Biri birin körmey bir kün da turalmağandıla. Bir kün caş, teñine kelib:

–Meni tışırıwum meni canından da bek süyedi, kim biledi, men andan alğa ölsem, ol kesi kesin öltürür deb qorqama, degendi.

Teñi, tıñılab turub:

–Alay ese, sen üyge bar da, “qarnım awruydu” de da cat, bir talay zamannı ıñıçhab dıgalas et da, andan sora “teñimi çaqır, men öldüm” de da, kesiñi ölgença et, men barıb bir sınayım, degendi.

–Caş, üyüne kelib, teñi aythança, qarnım awruydu deb, cathandı. Qatını, cılab: “Sen awruğandan ese, men on qat da öleyim”, deb, erini başın örge süyegendi. Caş, ıñıçhab, bir kesekni dıgalas etib, qatınına aythandı: “Men öldüm, çab da teñimi çaqır”.

Qatın, aña çabıb barıb: “O hahay, beri kel! Teñiñ öldü da qaldı!” , deb, betin soyüb, çaçın cırtıb cılağandı. Teñi, qatınnı birgesine kelib, üyge kirib, “ölgen adamnı” qatına olturub, duwa oquğandı. Andan sora qatınña: “İgi adam edi, harib, alay a günahı

qurusuy, ölmezlik kim bardı, cılağannı qoy, sen alqın caşsa, menñe kel da qal, ölgenñe madar coqdu", degendi.

Qatın, açıwlanıb : "Meni em bağalı adamım ölüb turğanlay, sen, uyalmay, menñe alay aytasa", deb cılağandı. Sora bir kesekden anı erini teñi, awruyma deb, ıñıçhab cathandı.

–Neñ awruydu? Ne darman eteyik? , deb, qatın arı beri çabhandı.

–Menñe darman cararıq tüldü, cañız menñe darman bolluq bir zat bardı: sen qabırlağa barıb, ölgen adamnı qulağın kesib alıb kelib berseñ, qulaqnı cüregime bashanlay, saw bolluq edim, deb, ahsınñandı. Olsağatdan qatın, qoluna bıçaqnı alıb, "ölüb" turğan erini qulağın keserge tebregenley, eri sekirib örge turğandı.

Caşnı teñi da, sekirib turub: "Teñim, qatınıñ seni ne bek süye edi!", deb, çığı büyüne ketgendi. Qatın da ne erini betine qarayalmay, ne awuzuna söz tüşmey, el bilib it iriyat bergınçi deb, başha elge köçüb ketgendi.

Bir Caşım Bolsa…

Alğaraqda Qaraçayda orta caşağan bi üydegini cañız qızı bolğandı, cañız da caşnı bolğandı.

[295]

Ataları, anaları bla wa törtewlen bolğandıla bir üyde.

Bir kün ol üyge qonaq caşla kelgendile, qızını köre.

Qonaqlağa aş suw eterge, sıylarğa deb, arı beri qayğılı bolğandıla. Sora anası ol cañız qızın suwğa iygendi da, keledi coq, keledi coq, qız keçge qalğandı. Arabin, bu qız kibik keçge nek qaldı eken? , deb, anası qızını ızından barsa, qızı, suw cağada olturub, butların tüyüb, cılay tura.

–Nek cılaysa, ne bolğandı? , deb sorğandı anası.

–Men erge barsam, andan bir caşım bolsa, ol da sabiyle bla oynay kelib, bu suwnu ol canında cargamnı erninde ösüb turğan hokka hanslanı alama deb, bilmey, cardan suwğa ketse, suw da, tabmazça, uzaq eltse, ölügün da tabmay qalsam, ne eterme, qalay eterme deb, aña qınalıb cılayma, degendi.

Anası da: “Kerti da qalay eterikbiz olsağatda?”, deb, ol da qızına qoşulub, cılağandı aşhı. Andan, alanı izley, ataları kelgendi da, aña da aythandıla nek cılağanların. Alağa qoşulub, ol da hayda cılağandı.

–Arabin, bılağa ne boldu eken, suw alıb keter da qızını, deb, qonaq caşla da ızlarından suwğa barğandıla. Barsala wa, allayğa barsınla, cılaw sıyıt bola tura barı da.

–Ne bolğandı barığızğa da? , deb sorğandıla caşla. Başdan ayaq ne bolğanın caraşdırıb aythandıla da dağıda cılağandıla. Caşlanı qızdan olsağatlay kölleri çıqğandı, alay a bir hıylallıq bla durquda bağılıb turğan ögüzlerin kesdirib, etden toya keterge deb, tilleşgendile.

–Tohtağız, cılamağız, men darman tabdım alay bolmazça, degendi caşlanı biri qara ögüznü tabıb, anı kesib, anı qanı bla apendige duwa cazdırsağız, ol zatlanı biri da bolluq tüyüldü, qızığız da kesigizde qallıqdı, degendi.

–Bolsun sora! , deb quwanñandıla da, ögüzlerin durqudan çığarıb (nasıbha, qara bolğandı), kesgendile. Qanı bla apendige duwa cazdırğandıla, cartısın duwa haqı üçün alğandı, qalğanın alayda bişirtib aşağandıla içgendile, ullu quwanç etgendile.

Caşla da ketgendile, ekinçi alayğa kelmezça, tüñülüb. Ol közüwde alanı cañız caşları qayda ese da tışında bolğandı. Bir kün ol kelgendi üyge. aña işni bolğanıça başdan ayaq tizib aythandıla.

Caşha asırı açıw bolğandan: “Men, sizden teli adamğa tübeginçi, bu üyge qaytmam!” , deb atına minib, ketgendi. Bir elni qıyırına ceterge bir bay qatınña tübegendi.

–Künüñ aşhı bolsun, amma! , degendi caş.

–Aşhılıq kör, qaydan kelese? , deb sorğandı amma.

[296]

–Bıllay bıllay, köb qıyınlıqla da çegib, ahıratha barıb keleme, anda seni eriñi aytdırğanları bar edi senñe alanı aytayım, entda ızıma ahıratha qaytırıqma, degendi.

–O canıña qurman bolayım, nele aytdırğandı? , deb sorğandı amma.

–Da, bir at, bir şkok, bir camçı, bir buhar börk, bir qama, bir beş cüz som açha da tabıb, cibersinle, bek kerekdile deb iygendi, degendi caş.

–Tabmay a, tabayım, canım, deb, barın da tabıb, caşnı qoluna tutdurğandı amma. Caş, atnı da cetekleb, qalğanın da alıb, közden dump boladı.

Bir kesek zamandan amanı kesini caşı kelib, bolumnu körüb, açıwlanıb, caşnı ızından quwğandı, sıyırırğa. Quwub quwub barıb, ol bir çegetli duppurğa ceterge, ızından cuwuqlaşhandı. Biriçi caş, atlanı terekge tağıb, çegetge siññendi, anı quwub kelgenin tanıb. Quwub kelgen caş da, atın ol atlanı canına tağıb, ızından çegetge izlerge kirgendi. Ol andan qaçhan caş, bir canı bla aylanıb kelib, atlanı birine minib, ekisin da cetekge tutub, uzayıb ketgendi. Amanı caşı ızına cayaw qayıthandı.

–Ne bolduñ? , deb sorğandı amma.

–Da, ne bolluq edim, sen bergenni azğa sanab, ol atnı da qoşdum, eltsin anı da ahıratha! – degendi da qoyğandı. Ol bir caş da, atlanı da, açha zat da alıb, üylerine kelgendi, kesini atasından, anasından qarañı, teli adamğa tübeb, allay adamla dağıda bolğanına iynanıb, köl basıb, üyüne da ayıb etmey, caşab qalğandı.

Maralnı Caşı

Ertde ertde bir kişi bla bir qatınnı cañız bir caşçıqları bolğandı. Bir kün kişi çalqı çalırğa ketgendi. Qatın da üy cumuşuna qaray turğanlay, caşçıq tas bolub qalğandı. Kişi çalqıdan kelgenley, caşçıqnı kişi da, qatın da cayılıb izlegendile. Alay bolsa da tabmağandıla.

Caşçıq, acaşa barıb, çegetge kirgendi. Çegetde ol bir maralğa coluqğandı. Caşçıq, maralğa qolçuğun uzatıb, sılaydı. Maral da aña ileşedi. Tamam kesini balası kibik köredi. Maralnı bir balaçığı bolğandı. Ol maral balaçığına da, caşçıqğa da süt içirib, asırab turdu. Alay bla caşçıq ulluçuq boldu. Caşçıq, maralnı balaçığıça, tört ayaqlanıb cürürge ürenedi.

Ol çegetni iyesi bir han bolğandı. Bir kün hannı uwçuları cıyılıb uwğa barırğa hazırlandıla. Ala colğa çığadıla. Çegetni qıyırından kirgenley, suwnu boynunda süt içe turğan caşçıqnı köredile. Maral, caşçıqnı sırtın-

[297]

dan tüşürmegenley, çegetge siñib ketdi. Uwçula, ızlarına qaytıb, hanña hapar aytadıla. Han uwçularına bıllay buyruq bergendi:

–Ol caşçıqnı tabmay, ızığızğa qaytmağız.

Uwçula çegetge cayıladıla. Bara barıb, bir taşa cerçikde maral otlay, caşçıq da cuwlab turğanın esleydile. Uwçula sadaq atıb maralnı öltürürge küreşedile, alay a maral qaçıb ketedi. Caşçıqnı alıb, hanña keltiredile. Hannı anı teñli bir caşçığı bolğandı. Ekisin da han birge asıraydı. Caşçıq adam tilge ürene başlaydı. Talay zamandan caşçıqla ullu bolğandıla.

Hannı caşından ese da maralnı caşı ariw, ullu, aqıllı boladı. Han başha elden bir baynı eki egiz qızın ekisine aladı. Sawlay duniyağa belgili bir qurmanlıq etedi.

Alay a caş haman teren sağış etib, mıdah bolub turğandı. Nek mıdahsa, oğese meni caratmaymısa? , deb soradı bir kün biyçesi.

–Seni wa caratama, kesimi caratmayma ansı, deydi caş.

–Nek sora?

–Da meni atam, anam bar edile, ölgen saw esele da, haparım coqdu.

–Atañı, anañı izlemeseñ, men da caratırıq tülme.

Sora ekisi da birge izleb atasın, anasın da tabadıla, ullu quwanç etedile. Andan sora ekisi da ol maralnı da izleb tabadıla. Aña har ay sayın kele tururğa onowlaşadıla.

Gıra

Ertde ertde Gıra deb bir kişi bolandı. Ol qatını bla caşağandı. Gıra kesi erinçek bolğandı. Alanı bir qara iynekleri bolğandı.

Bir keçe Gıra aythandı qatınına: “Tambla kim alğın söleşse, qara iynekni ornun ol küresin!”

Ertdenbla qatını Gıranı allına bir ayaq bla boza, bir tuwrağan gırcın salğandı. Qatın kesi, urçuğun da alıb, eşikge çığıb ketgendi. Honşularına kirib, qatınla bla olturğandı.

Üylerine bir kişi kelgendi da:

–O Gıra, o Gıra! , deb qıçırğandı. Eşikge kişi çıqmağandı. Sora kişi kirgendi da barğandı. Gıra anı bla söleşmegendi. Söleşmegeninde, kişi boza ayaqnı başına qoyğandı. Gıra dağıda söleşmegendi.

Kişi çıqğandı da ketgendi.

Dağıda bir zamandan bir kişi kelgendi:

–O, Gıra, o Gıra! , deb qıçırğandı. Kişi çıqmağanında, kirgendi da barğandı. Gıra söleşmegendi. Kişi alğ-

[298]

andı da bir cayağın cülügendi. Gıra söleşmegendi. Söleşmegeninde, eşikge çıqğandı da ketgendi.

Bir zamandan Gıranı qatını kelgendi da, anı eki cayağı eki türlü bolğanına seyirsinib: “O, hayırsız senñe ne bolğandı?”, degendi. Ol alay aythanlay, Gıra, sekirib örge turub, hayda quwanñandı, eki qolun da bir birine urub: “Sen alğa söleşdiñ, sen alğa söleşdiñ! Qara iynekni ornun sen kürerikse!”, deb, hayda qıçırğandı.

Göceb Kelin

Bir carlıraq caşağan üy bolğandı. Ol üynü iyesi bir kişiden hawh ögüz alıb, otunña çığıb, bi ullu çınarnı süyregendi da kelgendi keç qarañı bola. Otundan suwuqsurab kelgendi, anı üçün otun da caralmay, orunña catıb, tañña deri cuqlab qalğandı. Tañ athandan sora, otun carmay catıb qalğanı esine tüşüb, kelin suwuq bolub qıynaldı bolur, bir otunçuq carayım deb, eşikge çığıb qarağanında, ullu çınar otundan cuq qalmay carılıb, arbazğa qalanıb tura. Kişi (qayın atası bolğandı) seyirsinib üyge kirgendi, eşikde wa otunña deri barıb qaythan başmaq ızlanı da eslegendi.

Ol közüwde kelini üyde ot ete turğandı. Qayın atası, otownu eşiginden qarab: “Kelin, harib, otun carama deb qıynalmay qoysañ a, men carır edim!”, degendi. Kelin, til tutubturğanı bla, cuq aytmay, tıñılab qoyğandı. Ot etib boşağanlay, buzow tayaqnı da alıb, çelegin da alıb, gammeşni sawarğa ertdenñide eşikge çıqğandı da ketgendi. Gammeşni buzowu, qısır sawluq ullu tana, haman emerge çabıb, tohtamağandı, kelin da qoruy turğandı, dağıda tohtamağanında, boynundan tutub, atıldırıb cibergendi curqunu içine. Durquda wa bir kesek biçen tübçük qalıb bolğandı. Qayın atası, terezeden caşırtınca şırtın qarab, bu işni körgendi da, tana haram ölüb qalmasın, barıb keseyim deb tebregenley, qoy, kelini uyaltmayım deb qoyğandı. Tana da, birazdan es cıyıb, biçenlikge uzalğan kibik etib, tirilgendi.

Ekinçi kün a iñirinden başla belge bir quwğun kiredi: “tambla elge bir han kellikdi, askeri bla, göceb alıb, anı bla cığışırğa elden adam tabarğa kerekdi, elni sıyın saqlarğa kerekdi!” , deb. Aythanlarıça, ertdenblasında han, askeri bla birge, bir mazankoy göcebni da alıb, elge kirgendi da tohtağandı.

Göceb, igi aşarıqla keltirtib, andan aşay aşay, kerpeslenib, arı beri bara turğandı. Elde wa izleydile da, kişi tabımlaydı anı bla cığışırğa. Madar tawusulğanında, kelini qayın atası barıb qartlağa aythandı: “Meni kelinime bir aytıb körügüz”, deb.

[299]

Sawlay el kelib tilegendi kelinden, alay a unamağandı. Qayın atası bla anası da tilegendile, elni betin coyma, elibiz satılıb qaladı, halqğa igilik et, deb.

Kelin: “Busağat göceb qoşdan keledi degiz da tınç olturub turuğuz, men busağat ceteyim”, deb, ala arı ketgenley, erini kiyimlerin kiyib, çaçın da buhar börknü içine cıyıb, uzaymay cıyılıb saqlab turğan cerlerine baradı.

Cığışırğa barğan zamanda qoluna bir çıbıqçıq alıb baradı, kesin, çıntı, qoyçuça körgüzür üçün.

Göceb, anı nazigirek körüb, tursunñan da etmey, olturadı. Alay a göceb, namıs etib: “Kel kel”, deb, örge tura başlağanlay, göceb kelin: “Oltur, Allah üçün, oltur!”, deb imbaşlarından basıb, ızına olturtadı. Ol olturğanından hayda oltur, hayda oltur, halq da aña qarab, ol göceb da örge turmay, köb zaman qaraydı. Bolmağanında, göceb aythandı camağatha: “Endi meni boş saqlaysız, camağat! Meni biyağında oltur deb enişge bashanı bla imbaşlarımı sındırğandı da qoyğandı bu elni göcebi, qabırğalarımı da uwathandı, sora men qalay tutuşayım munu bla?”, deb, beti da aq uçhum bolub, alay tohtağanında, han, askerine göcebni költürtüb, ızına ketgendi.

Camağat, kelini üyüne barıb, qayın atası bla anasına: “Endi sizge ne bereyik, kelinigiz halqnı başın ayıbdan quthardı?”, degendi. “Ne bersegiz da, berigiz, köresiz carlı caşağanıbızını”, degendile qartla.

–Da, oñlu caşağan cüz üyden cüz tana alıb bereyik, deb, cüz tananı göceb kelini arbazına sürüb keledile.

Qıyın Cazıwlu Qız

Bir caşnı qatını da, egeçi da bolğandıla. Egeçi bla qatını bir biri bla caraşmağandıla. Qatın aman adam bolğandı. Üyünde sawutlanı sındırğandı, caşnı camçısın otha atıb küydürgendi. “Egeçiñ etgendi”, deb, erine til etib turğandı.

Ol caşnı bir igi atı bolğandı. “Munu eşikge cibermegiz, bawnu eşigin da açmağız”, dese, barıb bawnu eşigin da açıb, atnı da qıstab turğandı. Ne palahnı da etib, egeçine

salsa da, caş egeçine hını etmegendi. Ol qatınnı bir ariw caşçığı bolğandı. Ol qızını cülgüçün urlab, kesini caşçığını boynun kesib, bıçaqnı da ol qızını paltonunu hurcununa salğandı.

Sora erini kele turğanın körgeninde, “ah, oh” deb cılağandı.

–Ne bolğandı, ne palah bolub cılaysa? , deb caş soradı. At bet atab: “Ma ol uyalmaz egeçiñ, etgen işleri kölüne

[300]

cetmey, caşçıqnı boynun kesib qoyğandı”, deb cılaydı, tersligi bolmağan qızdan til etib.

Sora caş da, çıdamayın, elni qartın cıyıb: “Etigiz egeçime şeriatnı onowun, ma bu qatınnı aythanın eşitesiz”, degendi. El cıyılıb, onow etgendile: “Közlerin baylab, çegetge eltib, qolların da kesib, anda atıb keligiz, anda börüle aşarla”, deb onow etgendile, aythanlarıça da etgendile.

Qız, ağaçnı içinde, qolları kesilib, endi öleme da öleme, ahırda da qaya tabsam da, suw tabsam da, sekirib ölürem deb, izley turğanlay, bir caş, uwğa aylana kelib, körgendi.

–Ne zatsa, ne aylanasa, bılay carlı bolub? , deb sorğandı. Bolğan zatnı barın cuq qoşmay qoratmay aythandı qız. Ol qızını sözünden, anı tersligi bolmağanlay, işni barısı da qatından çığıb aylanñanın añılağandı. Kölegin cırtıb, it tili çapraqla bla qızını qollarını caraların baylab, azığından da kesi qolu bla aşatıb:

–Sen bılay tur, men busağat bir at alıb keleyim, deb ketib, at alıb kelib, qızını üyüne eltgendi. Üyde qollarına qarab saw etib, egeçi kibik körüb, atası, anası da keslerini balalarıça körüb, tuthandıla. Ol da üyge qarıwuna köre carab turğandı.

Atası, anası caşlarına aythandıla: “Bizni razı eterik eseñ, bu qızını al, munu Allah senñe cazğan bolur, sen anı qolları üçün qarama, ol eterik işni kimge bolsa da başha adamğa etdirirbiz”.

Uwçu caş qızını alğandı. Qızını qarnı bolğandı. Bir kesek zaman ozğandan sora, caşnı askerge izlegendile da, ketgendi. Ol qız bir ariw caşçıq tabhandı. Caşlarına askerge atlı iygendile, qağıt berib.

İygen adamları, bara barıb, keçe colda qızını qarnaşını üyünde qalğandı. Da sora ol murdar qatın soradı. “Qaydan kelese, qayrı barasa?”, deb.

–Uwçu uwğa barğan edi da, ağaçda bir qızını tabhan edi, eki qolu da bolmağan. Qarab, saw etib, uwçu caş anı alğan edi. Endi ol caşçıq tabhandı da, qağıt alıb barama atasına, degendi.

Boza, araqı içirib, caşnı esirtib, qoynundan pismonu alıb, iygen qağıtların cırtıb: “Caşım, ters bolduq biz, saña olqatınnı aldırğanıbız üçün, qatınıñ bir it küçük tabhandı, qalay eterge bilmeybiz, el da başıbızını örge költürtmeydi. Alay aytadıla adamla: “Eltib küçügün da, kesin a ızına atığız!”, deydile, qalay eterge bilmey turabız, alay a, saña sormay, ol işni etalmağanbız”, deb cazğanı da atlı caşnı hurcununa salğandı.

Uwçu caş, oqub, mıdah bolğandı, alay bolsa da: “Men bargınçı, turmağa qoyüğuz, men ört aydan barlıqma”, deb, qağıt cazıb bergendi.

[301]

Ol atlı caş, qağıtnı da alıb, ızına qaytıb kele turğanlay, biyağı qatınña keçe qalırğa qaythandı. Qatın, biyağınlay, atlını eskirtib, hurcununa uzalıb, pismonu alıb oquydu. Anı da cırtıb, kesiça cazadı: “Meni da saqlamay, haparıbız andan da uzaqğa cayılğınçı, qızını üyden qoratığız”, deb.

Atlı caş, cuq da bilmey, eltib qağıtnı uwçu caşnı atası bla anasına beredi.

Caşlarını alay cazğanına qartla bek seyirsinib, alay a eter madarları bolmay, caşnı aythanın etib, kelinlerin üyden qoratadıla.

Caş, aythanıça, tört andan keledi üyüne. Kelse qatını üyde coq. Sora qartla aytadıla qatınını haparın. Alayda eki qawumu da biledile bir birlerine cazğan pismoları qollarına tüşmegenlerin. Sora, pismonu cürütgen caşnı çaqırıb, soradıla: “Ne etgense pismolanı?”

Atlı caş a ne aytırıq edi: “Ekigizni da pismolarığızını keltirib bergen edim qollarığızğa”, deb cuwab etedi.

Sora uwçu caş, işekli bolub, soradı: “Colda keçe qayda qalğan ediñ?”

Ol da aytadı haparın.

–Qatın bek sıylarğa küreşgen edi meni, araqı, boza da içirib, degenley, uwçu caş olsağatlay biledi bu watından çıqğanın ne palahnı da: Uwçu caş, pismo cürütüwçünü da alıb, baradı anı keçe qalğan üyüne. Sora qatınnı erine egeçini haparın başından ayağına deri caraşdırıb aytadı. Andan ekisi da colğa çığadıla qızını izlerge.

Qolları bolmağan qız a, bara barıb, sabiyçigin da sırtına qısım, suwsab bolğanında, allına tübegen suwğa iyilib, suw içeme degenley, sabiyçigi sırtından tayıb, suwğa tüşüb ketgendi. Qatınçıq da, suw ızında arı bla beri çabıb qıçırıq ete, ne eterge bilmey turğanlay, bir canından bir qart kişi çıqğandı, çımmaq saqalı beline cete. Qart aythandı: "Qızım, o Allah, sen boluş de da suwğa tawkel uzal", degendi.

Sora qatın, qartnı aythanın etib: "O Allah, sen boluş", deb, qolların suwğa uzathanlay, sabiyçikni alıb qoyğandı. Sabiyni qoluna alğanlay, eki qolu da bitib qalğandıla. Qız, quwanıb, aylanıb qartha quwançın bildireme deb qarasa qart dump bolub tura.

Qız, quwanç tıbırlı bolub, ceti col ayırılğan cerde bir töbede soluydu. Sora sağış etib, endi bir elge barayım da, keçe anda qalırma, sabiyimi körse, kim bolsa da cazıqsınıb, üyge qoyar deb, tebreydi. Colda bara turğanlay, allına eki atlı tübeydile. Altıla citi qarasala colowçuğa, ol a bıla izleb aylanñan qız, alay a, ala izle-

[302]

gen qıznı qolları coq edile, munu wa qolları bar.

Caşla, atdan tüşüb, qıznı da olturtadıla.

–Egeçim, qaydan kelese? Qayrı barasa? Kimse sen? Hapar ayt bizge, deb, hapar soradıla.

Sora qız caraşdırıb haparın aytadı. Kelinini haparın da, qollarını haparın da, caşçığını haparın da. Sora anda bir birlerin tanıydıla. Üylerine qaytıb keledile da, alağa amanlıq izlegen qatınnı üyden, elden da qıstab, saw esen caşab qaladıla.

Afendi bla Şıyıh Qabır

Haparlağa köre, ertde zamanlada, uzaq bir elde bir afendi bolğandı. Bir colda anı eşeklerinden biri ölgendi. Apendi ölgen eşegin halqdan taşatın, üyünden uzaq bolmay uru qazıb, basdırğandı. Üsün ariw qabırça etib caraşdırğandı.

Bayrım kün halq ullu cıyılğan közüwde afendi.

–Menñe keliwçü bir ullu şıyıh ölgendi, şıyıhla cıyılıb meni üyümü qatında basdırğandıla, aña ziyaratha cürügen bek ullu suwabdı, candetleni em sıylısına soruwsuz kirlikdi, deb, halqnı eşek qabırğa cürütür canından awaz bergendi.

Halq da, apendi sözüne iynanıb, “şıyıh” qabırğa ziyaratha cürüb tebregendi, anı üsü bla afendige ullu cañı aşaw tüşgendi: tuwarla, qoyla, eçkile, mürzew, qatıq, caw, bışlaq, dağıda anı kibik zatla köb kelib tebregendile. Alay bla, afendige aş çıqğandı, qonaqası caw bolub tebregendi.

Bir başha elden bir caş, afendini şıyıhla bla baylamlı bolğanın eşitib, aqendiden oqurğa caraşhandı. Caş afendile talay zamannı oquy turğandı. Bir bölek zamandan caş, afendini hıylasın esleb, canlarğa umut etgendi.

Bir kün caş, apendini bir eşegine da minib, hayda qaçhandı. Colda semiz eşekni burun süyekleri turu bölgendi. Caş bek qayğılı bolğandı, teren sağış etgendi.

–Apendi, ızımdan sürüb cetib, bu işni körse, bir palah eter, andan ese bir madar eteyim,, degendi. Caş, erlay cerni qazıb, eşekni uruğa basdırğağndı, üsün da tamam qabırça etgendi.

Caş qabırnı qatında aç, susab bolwo turğanlay, bir colowçu coluqğandı. Söleşe kelib, caş ol adamğa bılay aythandı.

–Bir şıyıh bar edi da, bılayda cer ülüşün tabhandı, men da, nürünü qatından ayırılılalmay, aç, susab da bolub turama, mıña taymazdan ziyarat etilirge kerekdi. Mıña ziya-

[303]

ratha cürügenlege candetleni eşikleri açıqdıla, degendi.

Ol colowçu, erlay atı bla bir elge cortub, bu haparnı cayğandı. Qısha zamannı içinde cañı “şıyıh” qabırnı qatına köb hant, aş, suw kelgendi.

Caş, hantdan igi toyğandan sora, kirildeb, kerpeslenib, halqğa: “Bu şıyıh qabırğa ziyaratha cürügenle, candetlenli qaysısına süysele da, soruwsuz kirlikdile, mıña ziyarathacürürge kerekdi”, deb, türlü türlü haparla caraşdırıb aythandı.

Halq ol caşha, “şıyıh” qabırnı qatın saqlağanı üçün, anı qatında üyçük işlegendi, tögeregine alamat ariw buruw salğandıla, qabırnı seyirlik casağandıla. Caşha kün künden türlü türlü köb haraket, açha tüşüb tebregendi.

Bu “şıyıh” qabırnı haparı apendige cetgendi.

Afendi, munu körürge izleb, “şıyıh” qabır bolğan cerge kelgendi emda ol caş andan qaçhan sohtası bolğanın körüb: “Seni şıyıh qabırıñ nedi, qaydan çıqğandı?”, deb sorğandı.

–Apendi, bir başhası bolmay, seni şıyıh qabırıñ kibikdi! , deb caş cuwab etgendi.

–A a a, bizdegi şıyıh munu anasıdı, kişige cuq ıçhındırma, soqur halqnı içinde bizge aş tüşgendi, degendi apendi.

Alay bla, ekisi da, kişige cuq aytmay, qarañı halqnı aşab turğandıla.

Canıwarlanı Tilin Añılağan

Bir adam eşekni da, ögüznü da sürüb tebreydi. Eşek aytadı:

–Ögüz, carğa cuwuq barma, maña cük bolasa!

Sürüb barğan kişi, alanı añılab, küledi. Sora anı qatını: “Nege külese, ayt!”, deb küreşedi anı bla. Anı aytsa, kişi ölük boladı.

–Qoy, ertdenbla aytırma! , deydi kişi.

Anı alay aythanın guguruk eşitib qoyadı. Qıçırıb, tawuqlanı bir cerge cıyadı. Guguruk aytadı: “Köremisiz, bizni iyebiz cañız qatınına aythanın etdiralmaydı, men a nença canña aythanımı etdirib turama! Bir cañız qatınını aythanın etedi, ertdenbla öledi! Elmez üçün, alay eterge kerekdi: üç sipi çıbıqnı alıb, qatınnı tüyerge kerekdi, ol zamanda ol saw qallıqdı.”

Alay aythanın eşitib, kişi, çegetge barıb, üç çıbıq alıb kelib, qatının tüyedi, ol üç çıbıq uwalğınçı. Andan sora aytadı eşekni ögüzge ne aythanın, alay a ölmeydi. Guguruknu sözü bla kişi saw qaladı.

[304]

Baynı Cañız Caşı

Bir bay kişini cañız caşı bolğandı. Ol caş, aşağanı içine sıyınmay, har ne zat erkin bolğandan, kün sayın araqı içib, hawle aylanıb turğandı. Atası, anı alay etib aylanñanına qıynalıb, sağış etgendi, men ölsem, caş men qoyğan rıhsını eki üç küñe araqığa berib boşab qayarıqdı da, sora aşdan ölüb qallıqdı, deb.

–Men mıña bir amal eteyim, deb, bay onow etib tebregendi. Baynı köb altını bolğandı. Bay, bir ullu kübürnü alıb, bolğan altını anı içine cıyıb, sora qıyır üyge kirib, anı içinde

uru qazğandı. Urunu qazıb boşağanında, altın bolğannı uruğa salğandı, üsün igi basdırğandı. Ol üynü eşigine kirit salğandı. Sora caşnı beri çaqırıb aythandı:

–Caşım, men endi qart bolğanma, caşar künlerim da az bolğandıla. Köbge uzaymay bolurma. Saña wa aytırım. “Men ölgenden sora, sen, carlı bolub, aşarğa, içerge tabmay, qıynala başlasañ, sawlay ölüb qalma da, men üretgença, kerti öl. Ma ol üynü kiritin aç da, üynü içine kir. Anda hazır cıcım bardı. Ol cıcımnı boynuña salıb, kesiñi asmaqğa as, alay bla, qıynalmay, ceñil ölürse.”

Bir talay künden atası, aythanıça, qatı awrub, ölgendi. Caş, kesi cañız qalıb, atasından qalğan rıhsını, kesiça üç hawle, içgiçi tenlerin cıya da içe, ceñilde boşağandı. Ol qadar rıhsını, suwğa athança, cutub boşağanlarında, ol candan canña bolğan teñle mıña art burğandıla. Kesleri cıyılıb, aşab içib tebresele, munu da samarqaw etib, külüb, arı beri aşırıb, aña da cuq bermey, kesleri aşab içib turğandıla.

Alay ete turub, bir kün açıqdan bildirgendile: “Ket, sen aman, ne zat eseñ da, bezdirib qoyduñ da ariw!”, deb, qıstab iygendile. Alay bla caş teñlerinden da ayırıladı. Aşar içer zat tabmay, qıynaladı. Etgen işlerine soquranadı. Alay a, ne madar, amal coq.

Endi, tamam qıynalıb, atam aythança eteyim deb, kesin asmaqğa asarğa aqıl etedi. Üyge barıb, eşikni kiritin açıb, barıb cıcımnı boynuna baylaydı, sora ayaq tübüne salğan şindikni bir canına türtgenley, cıcım, caşnı uwurluğun költüralmay üzülüb, caş barıb bir qatı zatha tiyedi. Caş, es cıyıb, sora tübünde ne ese da bir zat bolğanın añılab, ol tüşgen cerin çuçhusa, bir ullu kübür. Kübürnü açıb qarasa wa içi altın açhadan tolu.

Sora kesi kesine aythandı: “I ı, munu maña atam qoyüb ölüb ketgendi”. Sora anda oğuna sağış etib, oyüm etgendi. İçgenni da, aylanñannı da qoyüb, mal, mülk qurayım, ansı bu caşawdan barsam, bu rıhsını da köbge eltmem deb. Mal, mülk qurab, qatın da alıb, alamat caşab başlağandı.

[305]

İgi es cıyıb boşağandan sora, ol üç teñin qonaqğa çaqırğandı. Bir semiz qoynu da kesib, anı sawlay bişirgendi, öpkesinden qalğannı. Epkesin a çüyge tağıb qoyğandı.

Qonaqla kelgendile.

Ol caş, tepsige har ne türlü aşarıqnı da salıb, sıylay başlağandı. Sora içerlerini allı bla aythandı caşlağa: “Alan, men sizge bir seyir hapar aytayım: bir keçe men orunduqda

catıb turğanlay, bir türlü tawuş eşitdim. İgi es iyib tıñılasam, kim ese da temirni kemirgença, bir açı tawuş. Ol tawuş çardaqdan kelgenin bildim. Baçhıçnı salıb, minib, sernekni tardım. Qarağanımda, bir ullu çıçhan adamdan qalğan bir eski tot çırkıknı kemire tura. Heyt deb tawuş etgenleyime, çıçhan çırkıknı qoyüb, menñe çabdı, qaçıb küçden qutuldum. Bıçağımı atdım da, anı aşadı, ol qoy, miyala stakannı atdım da, anı da aşab qoydu. Meni kesimi da aşab qoya edi, küçden qutulğanem", deb boşadı haparın. Nögerleri bek ullu seyirsindile. Sora caş aytdı nögerlerine: "Ollahiy, aythan haparlarıma iynannıq bolmazsız deb tura edim. Sora çıçhan, temirni, miyalanı kerti aşağannı qoy, haparda aytılıb da eşitgen bolmazsız. Ol kün men, aç bolub, sizge barğanımda, siz da meni tükenñe iyib, tişlikge et alıb kel deb iygenigizde, men tükençiden bir ölküç öpke alğanem, anı da menden itle alıb ketgen edile. Sora sizge kelib haparımı aythanımda, siz, meni samarqaw etib külüb, aythanıma da iynanmay, sora it öpkeni qalay aşar, deb, qoyğan edigiz. Busağatda wa aythan haparıma ynanıb qoyduğuz. İtleniwa öpke aşağanlarına iynandırayım sizni busağat!", deb. Kesini qayır itlerin çaqırıb, ol asırağan qoy öpkesin alıb itleni allarına atadı. İtle da bir birleri bla talaşıb, qarab qarağınçı cutadıla.

–Hı, endi közügüz bla kördügüz, iynannıq bolursuz meni sözüme. Endi içigiz, aşağız. Men a bügünden sora sizni nögerge sanamayma, maña bıllay nöger kerek tüldü! , deb, sıylağandan sora üçüsün da qıstab iygendi.

Eki Qarnaş

Ertde ertde bir bay qarnaş bla bir carlı qarnaş bolğandıla. Bir colda bay qarnaş carlı qarnaşın çaqırğandı da malla soyarğa buyürğandı. Ol da malanı soyüb, sanlay kelgendi da, açdan közü qarañı etgeninde, qoynu bir büregin qabhandı da qoyğandı. Bay qarnaş, anı coqlab, tabalmağandı da, carlı qarnaşına hayda uruşhandı, duniyanı quyğandı. Carlı qarnaş, aña öpkelegendi da, abrek ketgendi da qalğandı.

Bara bara barğandı da bir ullu dorbunña cetgendi. "Da endi keç da boladı, bılayda keçe qalayım ansı, çegetde keçe

[306]

canlı cırtar da keter", deb kölüne kelgendi da, dorbunña kirgendi da barğandı. Qarasa dorbunda üç murcar: bir ullu murcar, biri andan gitçerek, biri da gitçe murcarçıq. Bir eski tapha, taphada da bir eski qobuz.

Bir soluyüm deb, caş murcarğa awnab turğanlay, bir canıwar tawuşlanı eşitgendi. Sekirib turub, erlay eşikden tışına köz cetdirgendi da, qarasa bir mazallı ayü kele tura.

Caş qorqğandı. Ne eterge bilmegendi da, taphağa minñendi da qobuznu artına buqğandı.

Ayü kirib kelgendi, cırlay, murulday, ullu murcarğa awnağandı. Bir kesekden bir börü kelgendi. Ol cırlay, tepsey kelgendi da ortançı murcarğa awnağandı. Anı ızından oynay küle tülkü kelgendi da gitçe murcarğa cathandı.

Canıwarla soluy, cırlay kelgendile da sora uşaqğa caraşhandıla.

–Alan, ayü şohubuz, sen nek cırlaysa, ne quwançıñ bolub carıqsa? , degendile da sorğandıla nögerleri.

–Da men a, degendi ayü, Carıq igitda bolama. Qarnım toq, qayğım coq. Bu sırtdan awğanlay, ullu el bardı. Elde wa suw coqdu. Çeget qıyırda cañız qara suwğa cürüydüle suw alırğa. Men a tañ atar atmaz alayğa barama da, kün sayın bir beşli ögüz keltirmesele, suw bermeyme. İñirde, kete tebresem a, mazallı soslan taş bla suwnu awuzun cabama da qoyama. Alay bla zawuqlu caşab turama, deb, ayü hapar aythandı.

–Sora senñe kelmez madarları coqmudu suw alırğa? , deb sorğandıla börü bla tülkü. Ayü aythandı:

–Madarları wa bardı, bir madar. Ol da nedi desegiz, elni ortasında qaphaqçıqnı çuçhuğanlaylarına, suw, qoban barğança, quyülub da qallıq edi, andan haparları coqdu ansı.

–Sen a, börü, şohubuz, nek cırlaysa, nege quwanasa? , degendile a sorğandıla.

–Meni wa, degendi börü, Quawançım ulludu, quwanmay, ne eterikme. Ol eki qaramdan arı awğanlay, eki közü da qara soqur bay sürüwçü bardı da, aña barama da, kün sayın saylab bir irk tutama da aşayma. Sürüwçü bla meni kelişgenibiz alaydı: ol da menñe kün sayın bir irk berirge, men da aña özge hata etmezge, başha malına tiymezge.

–Sora aña közlerin baqdırırğa madar coqmudu? , deb sorğandıla.

–Madar a nek bolmaydı, bek da bardı. Sürüwünde bir aqtuyaq qara irk bardı da, anı kesib, iç cawun közlerine salıb baylağanlay, saw bolub qallıq edi. Alay a sürüwçünü andan haparı coqdu, degendi börü.

[307]

–Alan, tülkü, şohubuz, sen a nek carıqsa, nek cırlaysa? , deb sorğandıla nögerleri.

–Meni wa, degendi tülkü, quwançım ulludu. Bılay da bılay barıb, bir dorbun bardı da, anı menden sora bir can bilmeydi. İçinde ullu hazna bardı: qalaw qalaw altın, kümüş aşıqla. Anı munu aşay barama da, iñirge deri ol altın kümüş aşıqla bla oynayma da qaytama.

Alay ete turğandıla da cuqlağandıla. Caş da, taphada qobuz artına qısılıb, turğandı alay. Tañ athanlay, ayü, börü, tülkü da çıqğandıla da ketgendile. Ala ketgenley, caş da taphadan tüşgendi da ketgendi. Ayü aythança, sırtdan awğandı, suw bolmağan elge barğandı. Barsa, elde qayğı ullu. Ayüge eltirge beşli ögüz izleb, har kim çabışıb aylana. Sora caş aythandı alağa:

–Camağat, qoyüğuz ayüge ögüzle eltiwnü. Ol sizni tonab caşaydı.

–Da ne amalıbız bardı, alaysız, suwsuz qalıb, qırıllıqbız, degendile adamla.

–Men sizge suw tabayım, degendi da, barğandı caş, ayü aythança, elni arasında qaphaqnı tübün çuçhuğandı. Olsağatdan borquldab, qaynab bir ariw suw urğandı, quyülğandı da tebregendi. Duniya, kim çelek, kim qoşun, kim cıkkır alğandıla, çabışhandıla.

–Aşıqmağız, camağat, endi siz suw kerekli ömürde da bolluq tülsüz, degendi caş alağa. Ala da quwanñandıla, caşnı qonaq etgendile, qurmansadağa bolğandıla. Ne tabhanların da, qaydam, kiyim, mal zat degença, bergendile da: “Endi sen bizni qarnaşıbız bolduñ. Ne kerekli bolsañ da, bizge kel, tartınma”, deb aşırğandıla. Sawğaların da alıb, malanı da sürüb, caş salğandı da barğandı soqur qoyçuğa. Ol börü aythan soqur qoyçuğa.

–Endi, degendi caş, men seni közleriñi bağayım. Saw eteyim.

–Ay, alay etalsañ a, duniyada menden nasıblı bir can bolmaz edi, degendi da quwanñandı.

Sora caş qağıb alğandı da tuthandı ol börü aythan aqtuyaq qara irkni, kesgendi, iç cawun alğandı da qoyçunu közlerine salğandı, baylağandı. Sora birazdan baylawnu teşib qarasala, qoyçunu közleri, burunça, sapa saw bolub tura.

Qoyçu duniya bla bir quwanñandı, caşnı quçaqlağandı, iynaqlağandı, kesine qarneş etgendi, qoymağandı da, sürüwnü cartısın caşha berib aşırğandı. Caş, alanı ol birsi

malağa qoşub, mazallı sürüwnü da süre kelib, tülkü aythan dorbunña qaythandı, altının, kümüşün da cıyğandı. Anı da alıb, malıy da sürüb, eline qaythandı da kelgendi.

Anı alay körgeninde, bay qarnaşnı ol baylıqğa esi

[308]

ketgendi, zarlanñandı. “Qaydan tabdıñ bu rıhsını?”, degendi da sorğandı. Caş aña, caşırmağandı da, bolğan boluşlusuça, haparın aythandı.

–Da, sora Allah beri, men da ol dorbunña bir barayım, menñe da bir nasıb cawar ese wa, deb, bay qarnaşnı kölüne alay kelgendi da, çabhandı da ketgendi. Ol barğanı bla barıb, dorbunnu tabhandı da kirgendi. Ol da taphağa minñendi, biyağı eski qobuznu artına buğunñandı.

Ol da alay turğanlay, bir kesekden bir muruldağan, cılağan, taralğan erşi tawuş çıqğandı. Ol a ayü bolğandı. Can canın talay kirgendi da ayü ullu murcarğa soylanñandı.

Anı ızından da cılay, uluy, börü kelib, ol da, cancanın aşay, ortançı murcarğa soylanñandı.

Dağıda bir kesekçikden, cılay, sarnay, üsün büşın cırta tülküçük kelgendi da, ol da kesini murcarçığına soylanñandı.

–Ayü, sen nek cılaysa, nek taralasa? , degendile da sorğandıla börü bla tülkü.

–Men a, degendi ayü, cılamay, ne eteyim! Suwsuz elde ol men aythan cerni çuçhub, elde suw çığarğandıla da, meni taba kişi da burulub qaramadı, ögüz bergen oğay. Künümden çıqdım, saw künnü saqlab, açdan qata keldim, degendi da hayda cılağandı.

–Sen a, börü, nek uluysa, nek talanasa? , degendile da sorğandıla.

–Men a talanmay ne eteyim! Ol men aytıwçu sürüwçü şohum, aqtuyaq qara irkni kesib, sözlerin saw etdirib tura edi. Bılay barğanlayıma, mal bergen oğay, itlerin üsdürüb, kesi şkok alıb sürüb küçden butdan qaçıb qutulub keleme. İçegilerim bir birine qata bolurla, eşta, deb, börü haparın aythandı.

–Sen a, tülkü, nek cılaysa, nege sarnaysa? , degendile.

–Men a cılamay ne eteyim! Qurt, qamıcaq, tamır aşay barıb, dorbunuma qaytsam, cuq da coq, kim ese da cuq qoymay alıb ketib tura, degendi da hayda cılağandı.

Alay ete, tarığa, cılay kelgendile da, onow etgendile:

–Qoyüğuz, bolğan boldu da ketdi. Ne etallıqbız! Tambla da bizge buyürulğan bolur bizge. Qalğanla caşağança caşarbız.

Ayü aythandı: “Tamblağa buyürulğannı tambla körürbüz. Bügün a, bılay cılab turmayıq da, carıq bolayıq. Açlığız qobuznu beri! Bir soğayıq da köz açayıq!”, degendi.

–Sen min da taphadan beri al qobuznu, degendile tülküge.

Tülkü, erlay barğandı da, qobuznu alama degenley, caşnı körgendi da qorqğandı.

[309]

–Oy, mında bir zat bardı! , degendi da ızına sekirgendi.

–Oy, seni oğese! , degendi da börü örlegendi. Ol da caşnı körgendi, qorqğandı da ızına sekirgendi.

Sora, murulday murulday, ayü örleb barğandı da, qorqğandan qaltıray turğan caşnı sermeb alğandı da arağa bırğağandı. Ol açıwlanıb, aç bolub turğanları bla, üçüsü da anı olsağatlay para çara etgendile, aşağandıla da qoyğandıla.

Zalim Kişi

Ertde ertde bir kişi uwğa barğandı.

Ullu çegetni için ketib bara, har şıqırtha, har tawuşha qulaq sala, alay bla esi qayrı ese da ketib, barğan colu közüne körünmegendi. Bara barıb, bir zamanda qarasa, keç bolub tura.

Uwçu ol keçe alayda, çeget talada, qalğandı.

Awuzlanır murat bla, kiyik et quwurub, iñir azığın caraşdırıb camçısını etegine salğanlayına:

“Heyt, kimdi bu qoş qurab turğan?”, deb, bir canından ağaç kişi çıqğandı.

Uwçu, es taşlamay, qorqğanın bildirmey, ağaç kişige:

–Kel, qoşha cuwuq bol! Men körgenni sen da kör! , deb, örge turub, orun bergendi. Ağaç kişi uwçu bla salamlaşhandı. Olturub, ol da, uwçu aythança, “Bismillya!”, deb, azıqğa uzalğandı.

Alayda ekisi da aşağandıla, içgendile.

–Men da bügeçe bılay seni bla qalayım,degendi ağaç kişi.

–Ayhay ayhay, qal, nöger bol, degendi uwçu.

–Seni atıñ qalaydı? , deb sorğandı ağaç kişi.

–Meni atım Bıltırdı, degendi uwçu.

Alay bla ekisi da cathandıla.

Uwçu ağaç kişini qanın tab körmegendi da, marab turub, ol hurulday başlağanlay, aqırın qobhandı. Kesini ornuna camçını atıb, anı tübüne da quw dükküçnü suğub, kesi arlaq ketgendi. Barıb terekni artına buqğandı da, qoluna baltasın alıb, seyirge qarağandı.

Bir zamanda ağaç kişi uyanñandı. Sora olsağatlay sekirib qobub, camçığa mıllık athandı. Atsa wa, atsın camçı tübünde kişi coq!

Ağaç kişi açıwlanñandı, can canın talağandı, qalay cuqlab qalıb, bu hazır aşnı qolumdan ıhçındırıb qoydum! deb ökünñendi. Alay bla arı beri çabhandı cuq tabalmağandı.

Uwçu wa, terek artında buğub, tabın marab turğandı. Ağaç kişi, anı eslemey, qatı bla ozub tebregenley, uwçu baltanı beklegendi da caralı etgendi.

[310]

Ağaç kişi hahaynı bashandı.

Sora olsağatdan çegetde ağaç kişile çabışıb cetgendile.

–Ne hahaydı bu, kim saldı saña bu caranı? , deb sorğandıla.

–Bıltır! Bıltır salğandı! , deb, qıçırırğa qalğandı caralı.

–Üyüñ qurub, bıltır tüşgen cara üçün bıyıl nek qıçırasa? Biz qaydan tabayıq bıltır bolğan işni? , deb, ağaç kişile, içlerinden da "terek awsun sen telige ogese, bıltır işni bıyıl cañırthan, teli teliley qala köreme", deb, ışara, çaçılışıb ketgendile.

Caralı ağaç kişi, alaydan ketib, bara barıb bir dorbunña kirgendi. Uwçu da marlam, anı ızından barıb, ol kirgen dorbunña suğulub kirib barğandı. Kirib barıb qarasa bir caş tişirıwçuq beşinki tebrete tura. Ağaç kişi coq.

–Ağaç kişi ne boldu, qayrı dump boldu? , deb sorğandı uwçu. Qatın aytırğa unamağandı. "Aytırıq tülme, aytsam, ol menden boşarıqdı", degendi. Bolmağanında, uwçu, dorbunda bolğannı qarmab, kesi izleb başlağandı da ağaç kişini buğunub catıb turğanlay tabhandı.

Ağaç kişi, uwçunu eslegenley, ol beşik tebrete turğan tışırıwğa:

–Kördüm, kördüm, ol meni öltürürge izleb aylanñan kişini kördüm! , deb qıçırıqdan alğandı.

–Közüñe körünedi ansı, coqdu kişi da! , degendi tişirıw.

Baltasın da alıb, uwçu üsüne süyelgenley, ağaç kişi endi andan qutulalmazın sezgendi. Sora uwçuğa:

–Sen meni bılay bla öltürallıq tülse. Kesiñi da, meni da boş qıynama. Andan ese, bar da ol cerde, ol cerde bir ullu qara kübür asıralıb turadı, anı tab da aç, içinde qara kübürçekni al da aç, açsañ, içinde üç qarğa barla, alanı öltüralsañ, men öllükme. Alanı öltüralmasañ a, men ölük tülme. Meni qallayla turasañ da, saw bolub barlıqma, qıynalğan eterikme ansı, degendi.

Uwçu, ol aythança eterge, colğa çıqğandı. Keb qıynalıb, keçe kün demey barıb, ahırında ol aythan cerge cetgendi. Kübürnü tabıb, kübürçekni alğandı, alay a başın açmağandı. Mazallı şınqart ot cağıb, kübürçekni arı athandı. Kübürçek a temir kübürçek bolğandı. Otda qıp qızıl qızğandı. Alay qızarıb talay zamannı tuğrandan sora, uwçu uzalıb uzun çıbıq bla açhandı. Açsa içinde üç qarğa da muqut bolub küyüb bara tura. Qaralıb qaralıb mıdıh otha tüşgendile üçüsü da. Küyüb kül bolğandıla.

[311]

Uwçu dorbunña qaytıb kelse, ağaç kişi ölüb tura. Ol tişirıw, quwanıb allına çabıb:

–Qalay da öltüraldıñ munu! “Kübürçekni açsa, üç qarğa üç eger bolub, anı para çara eterikle, men da olsağatdan saw bolluqma!” , deb, quwanıb tura edi bu, degendi.

–Kerti aytadı. Aña iynanıb, ol aythança eteme deb, talanı bölgen adamlanı köblügünden, men da küçden es cıyğanma, degendi uwçu. – Kel, endi keteyik, elge, ata anaña barayıq.

Tışırıw aña cuwab da beralğınçı, çıqırdatıb beşinki uwatıb, ağaç kişini sabiyçigi cerge tüşgendi da, temirçiley, uwçu taba mıllıq athandı. Uwçu anı da öltürgendi, alay bla tışırıwnu başına boş etgendi. Eltib ata üyüne tübetgendi. Anı atası anası quwanç tıbırlı bolğandıla. Uwçu da, üyüne üydegisine qaytıb, rahat caşab qalğandı.

Adamla aladan zalim bolğanña sanab, birsi ağaç kişile wa alaydan cerni eteginde közkörmezge qorab ketgendile. Adamlağa da tınçlıq caşaw kelgendi.

Carlı Kişi bla Qatın

Ertde ertde bir elde bir carlı kişi bla qatını caşağandıla. Alanı eki caşları bolğandı. Mal bolub cañız bir toqluları qalğandı. Bir kün bıla, sabiylerin da çaqırıb, bıllay onow etgendile. Ataları: “keligiz, caşlarım, toqlunu da keseyik, allahdan da tilek tileyik, bizge bir igi tüş körgüzürça. Har birigiz körgen tüşün ertdenbla aytırça”.

Bıla toqlunu kesedile, aşab, içib catadıla. “Allah, bir igi tüş körgüz”, deb tileydile.

Ertdenbla bir birine körgen tüşlerin soradıla.

–Qallay tüş kördüñ? , deb. Ataları körgen tüşün aytadı, hayırğa buradıla. Anaları tüşün aytadı. Anı da hayırğa buradıla. Tamada caşları tüşün aytsa, aña da: “Hayır bolsun”, deydile.

Közüw gitçe caşlarına cetedi. “Men da tüş körgenme!”, deb, aytırğa hazırlanıb, körgen tüşün oğurğa sanab tursa, kişi aña “hayır bolsun” demeydi, san etib, munu sabiyge sanab, “Ayt, ne körgense?”, degen bolmasa.

Caşçıq bılağa körgen tüşün aytmaydı. Sora atası caşına açıwlanadı. Açıwun qalay alırğa bilmeydi. Esine bir zat tüşedi, caşçığın hanña satadı.

Ol hannı anı teñli bir caşçığı bla aladan ullu bir qızçığı boladı. Han caşçıqnı kesini caşçığından ayırıb körmeydi. Ol aşağannı aşatadı, ol kiygenni kiydiredi, kirsiz orunda catdıradı. Ne üçün deseñ, caşçıq

[312]

hannı arbazına kirgen künden başlab, hannı ırıshısı, nasıbı allına urub, bereket basıb tebreydi. Han anı esleydi, caşçıqnı oğurğa sanaydı. Caşçıqğa onsegiz cıl boladı. Han anı esleydi, caşçıqnı oğurğa sanaydı. Caşçıqğa onsegiz cıl boladı. Hannı caşı bla onowda aylanadı. Han köb sağış etedi. “Ol carlı kişi bu caşçıqnı menñe nek sathan edi bılay uçuz, anı nasıbı bu caşçığını üsünde ese da, bilmeyin? Anı bir sorayım”, deb keldi kölüne. Han caşçıqnı çaqıradı kesine. Caşçıq keledi. “Cüyüshan, nek çaqırğansa meni?”, deb soradı hanña. Han aña: “Sorluğum bardı senñe”, deb cuwab beredi.

Caşçıq:

–Soruğuz, cüyüshan, deydi.

–Seni atañ menñe seni alay uçuz nek sathan edi? , deydi.

–Bilmeyme, cüyüshan, deydi.

Caşçıq caraşdırıb toqlunu haparın aytadı. “Körgen tüşümü haparın aytırğa unamağanımda, açıwlanıb satıb iygendi”, deydi.

–Ayt tüşüñü, deydi han.

Ol da “Hayır bolsun!” demeydi, anı qulğa sanab, kesin andan oñlu körüb. Caşçıq hanña da aytmaydı körgen tüşün.

Han caşçıqğa açıwlanadı, meni cuqğa sanamaydı deb. Teren uru qazdıradı, caşçıqnı ol uruğa atdıradı, urunu başın cabdıradı.

Bu haparnı hannı qızı biledi, hannı qızı wa caşnı süyüb küyüb turğandı. Qız, caşırtın barıb, urunu başın açıb, caşha azıq atadı, orun beredi, han arı beri ketgen zamanda.

Bir kün caş qızğa aytadı: “Sen haman menñe bılay etib tursañ, han keç ertde bolsala bir sezer, meni caşından ayırıb körmegen hannı menñe etgenin körese, menñe boluşhanıñı körse, seni da ayamaz”, deydi.

–Andan ese menñe bir ıyıqğa bolluq bir azıq at, bir qısha sablı kürek da uzat. Ol ıyıqnı içinde meni coqlama, deb qızdan tileydi. Qız ol aythannı etedi.

Caş, urudan çığarğa amal eteyim deb, sağış etedi. Sora urunu bir canından qazıb başlaydı. Qazıb bara turğanlay, bir hunağa tireledi, hunanı tübün izleb tabadı. Alayın oyadı. Bir üyge çığadı cerni tübünde. Qayrı çıqğanın bilmeydi. Qorqadı. Qazılğan teşikden üyge kirmey turadı. Caşha açlıq keledi, qarıwsuz boladı. Üy casalıbdı, qabırğalada küyüzle, cerde kiyizle, üynü ortasında tepsi, tepsini qatında şindikle, küyüzlege bölenib. Qazılğan teşikni küyüz cabadı, kişi körmezçadı. Caş buğub qaray turğanlay, aşarıq alıb bir tişırıw kiredi. Tepsini salıb, çığıb ketedi başha üyge. caş asırı açdan tözelmey, sekirib çığıb, tepsini başından başlab, aşarıq alıb, teşigine buğadı.

[313]

Bir zamanda aşarıq üyge bir ariw qız kiredi. Ol, tepside salınñan aşarıqnı başlanıb turğanın esleb, açıwlanadı qarawaşına, ol başlağandı deb. Bisimillya da etmeydi, tış üyge ketedi. Qarawaş qatın kelib, qalğan tepsini (aşağandı deb) alıb ketedi. Alay bla qız cuq aşamay, açdan incilib turadı.

Bir eki künnü caş da, har aşarıq kelgeni sayın, urlab aşab, kesin bildirmey turadı. Caş, qızını qarıwsuz bolğanın körüb, kesi kesine köl etib, qız aşarğa kelgenley, caş çığıb

qaladı. Qız qorqadı, es taşlaydı. Caş: “Qorqma menden, deydi. – Meni senñe hatam bolluq tüldü, hayırım bolmasa”. Qızğa qısha haparın aytadı. Alay bla bu ekisi bu üyde kişi bilmey turadıla.

Bir birin süyedile. Caş qızğa hapar soradı: “Bu seni cer tübünde turğanıñ ne alamatdı?” Qız caşha haparın aytadı:

–Men bu elni biyini qızıma. Bir han meni atamdan tileydi kesine ekinçi qatınña. Atam berirge unamaydı. Ol da qoymaydı. Ol sebebden atam, qalasını tübünde cer üylerin caraşdırdı, menñe han kelib zor etmesin, alıb ketmesin deb. Artıbız qalay bolluq ese da, kim biledi, deydi qız caşha.

Caş bla qızını cer üyde caşağanların, başhala qoy eseñ, qızını qarawaşı da bilmeydi. Biyni cañız qızı bardı, başha sabiyi coqdu.

Atasına qız ıyıqda bir kere çığıb körünedi, hapar bilib, ızına tüşedi, atası, anası bla salamlaşıb. Qızını atasını eki orunduğu bardı, bir orunduğu altındı, ekinçi orunduğu kümüş orunduqdu. Qız atasın altın orunduqda catıb körse, atasını qayğısı bolmağanın sezedi, quwanıb ızına qaytadı. Kümüş orunduqda catıb körse, atasını bir qayğısı bolğanın sezedi. Sağış etedi, ne buşuwu, ne qıyınlığı bardı atamı, deb.

Bir kün qızı çıqsa, atası kümüş orunduqda tayanıb tura. Qızını esi ketedi, atasına mıllık atıb soradı: “Atam, ne qayğıñ, buşuwuñ bardı?” Atası: “Da, qızım, bolub a ne bolluqdu, biyağı han qoymaydı. Üç zat iygendi bilirge em cuwab iyerge. Alağa tüz cuwab iyseñ, qızıñı kesiñe qoyarma!”, debhan menñe alay aytdırğandı.

–Sora, ala ne zatladıla? , deb soradı qız.

–Birinçisi: eki at, ekisi da birça atladıla, har neleri da: sıfatları, üslerinde at kerekleri. Hannı qulu minib cürügen atı qaysıdı? Biy miniwçü at qaysıdı? Alanı ayırıb, belgili etib iy, deydi. Ekinçisi: eki alma, tüz birça alma, qaysı alma bıyılğıdı, qaysı alma bıltır bitgen almadı? Belgi sal: bualma bıyılğıdı, bu alma bıltır bitgen almadı, deb. Üçüncüsü: bir burus, tamır canı qaysıdı em bulçuq canı qaysıdı, belgi salıb iy, deydi.

[314]

Biy bek sağışha kirib, mıdah bolub turadı.

Biyni qızı bek mıdah bolub, tişi ışarmay, ızına tüşedi. Caş qızını bılay mıdah bolub arı deri bir kere da eslemegendi. Sora ol qızğa soradı: “Nek mıdahsa, ne qayğıñ bardı?”,

deb. Qız: “Bolub a ne bolğandı, biyağı han atama adam iygendi. Ol tıñı bermeydi, ma bıllay zatla iygendi”, deb, caraşdırıb caşha aytadı. Qız sözün boşarğa, caş qızğa: “ala alay qıyın zatla tüldüle, alanı bilirge bolluqdu. Bir eki künden sora bar da ataña ayt, men senñe aythança. Birinçi buyruq. Eki atha atañ elden bir sawbitgen, awurluğu bolğan caş izlesin, atlağa cer salsın. Caş atlağa minñen zamanda biy minñen atnı beli iyilir, iyilmey amalı coqdu, ol çınıqmağan atdı, aña biy minñen atdı desin. Ekinçi atha minñen zamanda, atnı beli iyilmese, aña qulu miniwçü atdı desin, ol çınıqğan, keçe kün cegilgen atdı, tınçlıq tabmağan”.

Ekinçisi. Eki almanı da çelekde suwğa salsın. Ol zamanda, az köb bolsa da, bıyıl bitgen alma awur bolluqdu da, aslamıraq suwğa taşarıqdı, bıltırğı alma ceñilirek bolluqdu, az taşayırıqdı bıylığıdan. Begirek taşayğan bıyılğı, azıraq taşayğan bıltırğı desin da belgi salsın.

Üçünçüsü: Burusnu tamırı bla bulçuq canın bilir üçün, arbaznı ariw tüzetsin, burus az töñererça. Ol zamanda az köb bolsa da ağaçnı tamır canı alğa barlıqdı. Alğa barğan canına tamır canıdı adeb belgi salsın.

Bu caş üretgen zatlanı atasına aytıb, atası da qızı aythança etib hanña iyedi, han bek ullu seyirsinedi.

“Toba toba, biyimi başı qalay teren işleydi”, deb, Biy aqıl bla horlatırıq tüldü deb, başha madar izleydi.

Han da, biy da bir elde caşaydıla, uzaq bolmayın. Mınña şağatlıq etgen hannı arbazından cerni tübü bla biyni arbazına çıqmaqlıqdı, Hanña aman aqıl tüşgendi, Biyine keleçi iyedi. “Qızıñı ariwluq bla bermey eseñ, men seni bla qazawat eterge barlıqma, bir künnü bolcal etib”, deydi.

Biyağı qız atasına çığadı. Çıqsa wa çıqsın, atası, biyağınlay, kümüş orunduqda catıb, başın sağış basıb tura. Qız atasına soradı: “Atam, endi wa ne bolğandı?”, deb. Atası: “Bolub a ne bolğandı, qızım, biyağı han keleçi iygendi, qızıñı ariwluq bla bere eseñ, ber, bermey eseñ, qazawat açama, qırama cırama deydi. Meni anı bla qazawat eterge ne küçüm, ne qarıwum bardı!”

Qız ızına mıdahlanıb qaytadı. Caş anı mıdah, sağışlı betin esleydi. Sora qızğa soradı, nek mıdahsa deb. Qız caraşdırıb haparın aytadı. Caş: “Alay da bolur, aña da bir madar tabılır!”, deb, qıznı kölün basadı. “Qorqsañ, qorqmasañ da, bolur birdi. Ataña

[315]

anaña ayt meni üsümden. Toyübuznu oyünubuznu etsinle. Qazawat bolmay bolluq tüldü, qazawatnı erkinligin menñe bersin. Men etgenñe oğay demesin".

Qız barıb atasına anasına bu haparnı aytadı. Süysele, süymesele da başların alır üçün, boy saladıla, razılıqların bildiredile. Qızların caşha beredile.

Caş qayın atasına qazawat qalay etilligini aytadı. Biy küyewüne erkinlik beredi. "Hannı askeri köbdü, anı horlarğa amal kerekdi. Elde saña canı awruruq kimle bar esele, cuwuq teñ bolsa da, sawutları sabaları bla, minñen atları bla bir künnü alğa kelsinle, han aythan künden alğa, senñe. Andan sora men onow eterme!", deydi. Biy, küyewü aythança, adamların cıyadı. Ala cıyılğandan sora, caş, allarına çığıb, söleşedi. "Biz tambla qazawat eterikbiz hannı askeri bla. Men cañız caşma, barama da, ne eteyim, barmayma da, ne eteyim, barama da, men öleme, atam, anam, egeçlerim ne eterle degen başığızğa boşsuz. Men cañı qatınlıma, men ölsem, menñe handan, biyden da ne bardı degen da başıña boşsa, arayım qalayım degenle da başığızğa boşsuz!" – Allayla bir canına çıqğandıla.

Atlarığızını, sawutlarığızını qoyüğuz, deydi.

Qalğanla bla caş onow etedi. Caş:

–Söz coqdu, hannı askeri köbdü, alay bolsa da, anı askeri ol men başlarına boş etgen caşlaçadıla. Ala canları qanları bla uruş eterik tüldüle, keslerin ayarıqdıla. Biz bir kesek tirilik etsek, ala qaçarıqdıla. Eteribiz: allındağıla bla eki canında barğan caşla em küçlü atlağa minerge kerekdile. Uruşha kirgen zamanda ortağızğa aladan kişi kirmezça bolurğa kerekdi. Men qalayğa barsam, meni ızımdan ayırılmay keligiz, alay bla alanı içinde bir eki kere arı beri qırıb ötsek, ala cunçub qaçarıqdıla, ol zamanda ala bizge boy sallıqdıla.

Ekinçi kününde qazawat başlanadı. Caşla barısı da küyew aythança etedile. Hannı askeri, caş aythança, qaçadı. Hanı tutadıla. Anı biyni allına alıb keledile. Han biyni allında cılaydı. Biy aña soradı:

–Bağalı hanım canım, nek cılaysa, ne bolğandı? , deydi. Han biyine bılay cuwab beredi:

–Men han bolub, sen biy bolub, seni başıñ menden terk işlegenine qıynalama, meni seni çaqlı bir bolumum bolmağanına, deydi. – Seni çaqlı bir nasıbım bolmağanına qıynalama, deydi. Biy hanña:

–Alay közüñ qaray ese bu aqılğa, caşha qızıñı ber!

–Oğay demeyme, kim oğay deydi! , deb, razılığın bildiredi han.

–Sen qart bolub, eki qatın izlegen zamanda bu aqıl

[316]

toqmaq nek izlemezge kerekdi han bla biyni qızların! , deydi biy.

Bu ekisi kelişib, caşha keleçi saladıla. Caş: "Munu üsünde erkinlik biyçeni erkinliğidi", deydi. Caşnı üy biyçesine keleçi saladıla. Üy biyçesi bıllay cuwab beredi: "Meni guruşhan guwam bolmaz, kesi razısın etsin".

Bıla kelişedile. Han qızın biyni küyewüne beredi, toy oyün etedile.

Caşnı birinçi qatını caşçıq tabadı. Ulluçuq boladı, çabıb cortub aylanadı.

Bir kün caşçıqnı atası tüzden kelgendi. Arıb kelgenin da unutub, üy biyçeleri bla caşçıqnı körüb, quwanadı. Üy biyçelerini ortalarına olturadı, caşçıqnı qoynuna aladı.

Caşçıqnı atası ömürde ışarmağandı, ol kün birinçi kere ışaradı. Qatınları seyir tamaşa boladıla. Bıla caşnı qısadıla: "Nek ışardıñ?", deb. "Kesim alay", deb qoyadı. Alay bolsa da qatınları qoymaydıla. Bolmağanında, caş caraşdırıb haparın başlaydı:

–Işarıb nege ışarlıq edim, tüşümde körgenimi tünümde körgenimde ışarğanma!

Bıla ekisi da birden tileydile: "Ayt körgen tümüñü. Hayır bolsun!", deb.

Caş alağa tüşün aytadı:

–Kesim cañız orunda olturub turğanlay, kelib bir canıma kün, birsi canıma ay, qoynuma bir culduzçuq tüşgen edi. Ma busağatda aña tübedim. Kün hannı qızı, ay biyni qızı culduzçuq caşım, deydi.

Bıla ekisi da turub caşnı quçaqlaydıla. Andan sora caş haparın hanña da, biyge da aytadı. Andan sora biledile han da, biy da küyewleri atıla satıla aylanñan caşçıq bolğanın.

Han da, biy da ortalarında küyewlerine qalala işleydile. Eki qayın atası da qart bolub, alanı ornuna küyewleri onow etedi.

Caş atasın, anasın izleydi körürge. Eline baradı. Barsa wa, barsın, atası ölüb, qarnaşı da qayrı ese da ketib, anası da qarıwsuz bolub, közleri da cılay cılay soqur bolub tura. Anasın kesi caşağan qalağa alıb keledi, kelinleri aña bek qırılıb ölüb qaraydıla. Ma alay bla caş bügün da zawuq ete caşaydı. Munu körmegenibizça awruw talaw körmey qalayıq.

Açemez Ulu bla Temez Ulu

Açemez ulu bla Temez ulu deb bir birlerin candan canña süygen eki teñ caş bolğandı. Ekisin bir birlerinden adam ayıralmazça, alay bek uşağandıla ala.

[317]

Bir keçe Açemez ulu, qatının sınar üçün, Temez uluna aythandı: “Sen bügeçe barıb meni qatınım bla bir orunda bir qal, ortağızğa wa, bildirmey, qamanı salırsa”.

Temez ulu söz bergendi da, Açemez ulu aythança, barıb, anı qatını bla bir orunda cathandı, ortalarına, bildirmey, qamanı salğandı. Keçe ortasında qatın, caşha qısılama deb, arı beri qımıldab, qamağa gitçe barmağın kesdirgendi. Sora ertdenbla, Temez ulu bla catıb turğanın esgeralmay, sen meni qamağa kesdirdiñ, sen meni süymeyse, deb, bu duniyanı üsüne quyğandı. Temez ulu barğandı da Açemez uluna, bılay bolduq deb, bolumnu aythandı.

Açemez ulu iñirde üyge kelgendi, qatını allına aşarıq salğandı da, cüzügünü tübüne caşırğan darmançıqnı bildirmey aşarığına quyğandı. Sora andan eri awrub, türsünü buzulub, amanña cetgendi. Aña darman izley, Temez ulu cerni üsünde kirmegen teşigi, açmağan eşigi qalmağança, alay aylanıb, darmanla keltirse, alanı biri da caramay turğandı.

Bir kün Temez ulu aylana barıb, bir suwdan öte kelib, ayrımqançığına çığıb, soluy turğanlay, üç kögürçün kelib aña cuwuq cerge qonñandıla. Alanı biri: “Bu caş Açemez ulunu teñidi, ol awrub, aña darman izleb aylanadı”, degendi.

Ekinçisi: “Kerti da ol köreme bu adam”, degendi.

Üçünçüsü wa: “Bilmeydi bu adam ansı, kesini caşın kesib, anı qanın teñini betine cawsa, saw bolluqdu”, degendi. Alanı eşitib, quwanıb, Temez ulu üyge kelgendi.

Kesini üç cıl bolğan caşın tutub, kese tebregenleyine, bir qanatlı şıb deb cetib, urub qolundan bıçağın tüşürgendi. Burulub qarasa, ol alay etse degen kögürçün.

–Teññe em ulu darman teñini halallığıdı. Seni teñiñe halallığıñı sınarğa aythanem, keç. Aña w ama munu caq, deb, bir hansnı uzatıb, uçub ketgendi.

Temez ulu da eltib, anı teñini betine caqğandı. Ol terk oğuna saw bolğandı.

Andan sora da Açemez ulu da, Temez ulu da antlı qarnaşlaça caşaydıla. Qatınña da ol keçe cañılğanın aythandıla emda erkişi bla tişirıw bir orunda cathanlıqğa, aralarına qama salınıwnu mağanasın añılathandıla. Qatın da erinden keçmeklik tilegendi, Temez ulun da qarnaşıça körgendi.

Eki Qarnaş bla Bir Caşçıq

Bir qarnaş bir qarnaşha qonaqğa barğandı da, eşegin da bosağa canına taqğandı. Eşek ıçhınıb, arbazdan çığıb ketgendi. Qarnaşla, eşekni izleb bara, bir caş-

[318]

çıqğa tübegendile da: “Eşek körmegenmise?”, deb sorğandıla.

–Qallay eşek? Sol közü soqur bolğan, art ayağı ashağan, sırtında arna bla eski maşogu bolğan eşeknimi izleysiz?

–Hoy, ol eşekni izleybiz. Qaydadı?

–Oğay, men allay eşek körmegenme, degendi caşçıq.

–Qalay körmegense? Sen anı soqurluğun, ashaqlığın, üsünde cügün da bilese, qayda bolğanın bilmey amalıñ coqdu, deb, qarnaşla qadalğandıla.

–Kerti aytama, men sizni eşegigizni körmegenme! , deb, caşçıq coluna töbregendi.

–Eşege bu bir zat etgendi, deb, qarnaşla caşçıqnı törege alıb tebregendile.

–Eşekni körmegenme, eşekni colda ızın körgenme. Oñ art ayağını ızı, qalğan ayaqlarını ızıça, teren tüyüldü, atlamı da qıshadı. Ol eşek oñ art ayağından ashağanın kim da billikdi. Colnu oñ canında hansla aşalıbdıla. Sol canında hanslanı körse, eşek alanı da aşarıq edi. Sol közü soqurdu. Eşek terek qatında tohtağanında, maşoqdan aqğan arpa bürtüklege köre wa, teşikleri bla eski maşok bolğanın bilgenme, degendi caşçıq törege.

Caşçıqnı aythanına tıñılab, töre anı fahmusuna seyirsinñendi, qarnaşlağa uruşub aythanına tıñılab, töre anı fahmusuna seyirsinñendi, qarnaşlağa uruşub aşırğandı.

Sarı Etekli Satıkeç

Bir qızçıqnı gincilerini içinde Sarı Etekli Satıkeç deb bir gincisi bolğandı. Bir kün qızçıq, eşikde oynay oynay turub, üyge kirgendi. Gincilerin barın da alğandı da keltirgendi. Sarı Etekli Satıkeçni wa unuthandı da qoyğandı. Sarı Etekli Satıkeç öpkelegendi da qızçıqdan ketgendi.

Bara bara, ögüz küte turğan bir caşha tübegendi.

[319]

–Qayrı barasa, quwurma qatınçıq? , degendi ol caş.

–Quwurulğun, cıyırılğın, qart qatınña buyürulğun! Men quwurma qatınçıq tüyülme. Sarı Etekli Satıkeç degen ariw ginci menme! , degendi.

–Qayrı barasa, Sarı Etekli Satıkeç?

–Kesime er izley barama.

–Menñe kel da qalsañ a!

–Barğan keçemde ne soyarsa?

–Ögüz soyarma.

–İçin başın kimge etdirirse?

–Senñe etdirirme.

–Gırt gırt, senñe wa kim barlıq edi!

Andan ozub, Sarı Etekli Satıkeç bir qoyçuğa tübeydi.

–Qayrı barasa, quwurma qatınçıq? , degendi ol caş.

–Quwurulğun, cıyırılğın, qart qatınña buyürulğun! Men quwurma qatınçıq tüyülme. Sarı Etekli Satıkeç degen ariw ginci menme! , degendi.

–Qayrı barasa, Sarı Etekli Satıkeç?

–Kesime er izley barama.

–Menñe kel da qasañ a!

–Barğan keçemde ne soyarsa?

–Qoy soyarma.

–İçin başın kimge etdirirse?

–Senñe etdirirme.

–Gırt gırt, senñe wa kim barlıq edi! Andan da ketedi Sarı Etekli Satıkeç. Hunadan bir çıçhançıq qaraydı da: “Qayrı barasa, Sarı Etekli Satıkeç degen ariw ginci?”

– Kesime er izley barama.

–Menñe kel da qalsañ a!

–Barğan keçemde ne soyarsa?

–Qurt soyarma, qamıjaq soyarma.

–İçin başın kimge etdirirse?

–Cumuşçularıma etdirirme.

Sarı Etekli Satıkeç çıçhançıqnı barından da igige sanaydı, aña baradı da qaladı.

Bir kün çıçhançıq, Sarı Etekli Satıkeçni arbağa mindirib, bazarğa baradı. Bir üynü gözenine cetgenley, anı torarğa esine tüşedi.

–Sen bılay olturub tur, men bir bışlaqçıq, azıqçıq alıb çığayım, deydi da gözene kiredi. Sarı Etekli Satıkeç saqlaydı, saqlaydı, çıçhançıq kemleydi. Cañur başlanadı. Sarı Etekli Satıkeç qıçıradı:

–O kişi, kele eseñ, kel,

Quray arbañ uwaldı,

Qoñur ögüzleriñ cığıldıla,

Qaraqaş qatınıñı suw aldı!

Dağıda kelmegendi çıçhançıq. Sarı Etekli Satıkeç izley barsa, çıçhançıq bağuşda ölüb tura… Carlıçıq kabhanña tüşgendi da, ölgendi da qalğandı. Anı da çığarğandıla da eşikge athandıla.

Sora Sarı Etekli Satıkeç, men ters bolğanma deb, ol qızçıqğa qaytıb barğandı.

Çıçhançıq bla Qoñurawçuq

Ertde ertde ertde bir çıçhançıq caşağandı. Anı boynunda “zıñır zıñır zıñır” deb qoñurawçuğu bolğandı. Bir keçe çıçhançıq, salam tişge kirib, buday aşay tur-

[320]

ğanlay, qoñurawçuğun tas etgendi da qoyğandı. Sora çıçhançıq otha barğandı da:

–İy, ot, menñe bir kesek ot berseñ a, deb tilegendi.

–Sora otnu ne eterigeñ? , degendi ot.

–Qoñurawçuğum salamda tas bolğandı da, ot candırıb, anı tabarıq edim.

–Gırt gırt, seni kibiklege men ot bermeyme, degendi da qoyğandı ot. Andan çıçhançıq suwğa barğandı.

–İy, suw, menñe bir kesek suw ber.

–Ne eterigeñ sora suwnu? , degendi suw.

–Da bılay bılay, ot menñe ot bermegendi da, endi suwnu quyüb cuqlathan eterik edim, degendi çıçhançıq. “Gırt gırt, seni kibiklege men suw bermeyme”, degendi da qoyğandı suw da. Andan sora çıçhançıq eşeklege barğandı:

–İy marca, eşekle, barığız da suwnu bir boqlağız, degendi.

–Nek? , deb sorğandıla eşekle.

–Da bılay bılay, men suw tiley barğan edim da, menñe suw bermey iygendi.

–Gırt gırt, degendile. Eşekle biz anı üçün suwnu nek boqlay edik, biz ol suwdan suw içebiz.

Andan, çıçhançıq, ne eterge bilmey, caşlağa barğandı:

–İy, caşla, eşekleni çabdırığız da bir terletigiz, ala, men suwnu boqlağız deb tilegenimde, unamay iygendile.

–Gırt gırt, anı üçün biz minib aylanñan eşekleribizni nek terlete edik? , degendile da qoyğandıla caşla. Sora çıçhançıq qatınlağa barğandı.

–Qatınla, caşlarığızını bir tüyügüz, ala meni aythanımı eterge unamaydıla.

–Gırt gırt, mıña bir qara, anı üçün biz caşlarıbızını nek tüye edik! , degendile da qoyğandıla qatınla da. Em artında çıçhançıq, madar bolğanın tawusub, kişilege barıb, hahaylağandı: “O kişile, hahay, qatınlarığız azıqlarığızını urlab aşab baradıla!”, degendi. Kişile, kerti da alay bolur deb, çalqıların da alıb, qatınların tüyerge çabhandıla, qatınla caşlarına çabhandıla, caşla eşeklege çabhandıla, eşekle suwğa çabhandıla, suw otha

çabhandı, ot salamğa çabhandı, salam küygeninde, çıçhançıq da qoñurawçuğun tabhandı.

Anı körmegenibiz kibik, awruw, talaw da körmey qalayıq.

Borsuq bla Börü

Borsuq gelewde otlay turğanlay, börü qısıla kelgendi da buwğandı.

–Hı hı, tutdum, endi aşayma! , degendi.

–Ho, aşarsa! Aşamay, ne eterikse, alay a em alğa bir zatçıq tileyim, anı etib, alay aşarsa, degendi borsuq.

[321]

–Ayt, deb, börü razı bolğandı.

–Aytırım a oldu: kökge qara da, "u u uu" deb üç kere ulu, sora aşarsa.

–Ol a sözmüdü, uluyüm, degendi da, börü uluğandı.

–Oğay, men alay demeyme. Hamhotuñu kökge tutub, közleriñi qatı cumub, sora, ol seyir uluwçuñça, "uuu uu, uuu uu" deb, ariw ulu, dey edim.

Kökge aylanıb, kerpeslenib, börü "uuu uu", deb soza turğanlay, borsuq silkinñendi da ıçhınñandı. Olsağatlay teşikge kirgendi da ketgendi.

Börü "çıq" deb küreşgendi, borsuq unamağandı. Börü bılay cırlağandı:

Oy, borağayım, borsuğum,

Cılqılanı atası ullu acir keledi.

Urub belinden eki eterme,

Alcanı tatlı boladı.

Al canı seni, art canı meni, çıq beri!

Borsuq unamağandı:

Oğay, oğay, oğay!

Aman canadıla közleriñ,

Man çığadıla sözleriñ,

Çığarıq tülme! , degendi

Börü dağıda:

Oy, borağayım, borsuğum,

Sürüwnü atası toğaymüyüz qoçhar keledi.

Urub belinden eki eterme,

Al canı tatlı boladı.

Al canı seni, art canı meni, çıq beri!

deb cırlağandı.

Oğay, oğay, oğay!

Aman canadıla közleriñ,

Aman çığadıla sözleriñ.

Çığarıq tülme!

Börü dağıda cırlağandı:

Oy, borağayım, borsuğum,

Eçki sürüwleni atası qılıçmüyüz

Qart teke keledi,

Urub belinden eki eterme,

Al canı tatlı boladı,

Al canı seni, art canı meni,

Çıq beri! , degendi biyağı börü.

Oğay, oğay, oğay!

Aman canadıla közleriñ,

Aman çığadıla sözleriñ,

Çığarıq tülme!

[322]

degendi da borsuq birden eki bolurğa unamağandı. Sora börü, teşikni baş canında buğunñandı da, soluwun da almay, qımsız bolğandı.

Carlağanı tohtağanında, borsuq, “keti ese, bir qarayım”, deb, teşikden başın qarathanlay, börü sermeb tuwğandı da aşağandı da qoyğandı.

Ayü, Börü, Tülkü

Ertde ertde bir Ayü, bir Börü, bir Tülkü bolğandıla. Üçüsü da bir gıbıtha caw cıyıb, qış aşay turubuz deb, terekde asırab qoyğandıla. Tura turub, bir zamanda Tülkü, tözalmay, Ayü la Börüge: Hanña caş tuwğandı, men bir at atab keleyim, deb çığıb ketgendi. Kesi wa bara barıb, caw gıbıtnı başından aşab qaythandı. “Hannı caşına ne atadıñ?”, degenlerinde:

–Başlamiş atadım, degendi. Ala wa cuq da tutalmağandıla. Açlay qalğandıla. Biyağı Tülkü, bir başha hanña caş tuwğandı, barıb at atab keleyim, deb, ketgendi. Barıb biyağı gıbıtnı ortasına tüşürüb, qaytadı. Hannı caşına “Ortamiş” atadım, deydi.

Birtalaydan tülkü, entda bir başha hanña da caş tuwğandı, at atab keleyim, deb, ketib, caw gıbıtnı boşab qaytadı, endi Boşamiş atab keleme, deydi. Ala aç bolub incilgenlerinde, endi barıb gıbıtnı başlayıq deb onowlaşadıla da, salıb baradıla. Barsala allayğa barsınla: tolu gıbıtnı içi quru bolub tura.

–Kim aşağandı cawnu? , deb sordu Tülkü.

–Kim boşathandı gıbıtnı? , deb sordu Börü.

–Qaysığız aşağansız dawnu? , deb açıwlandı Ayü.

Tülkü hıylaçı, sağış ete turub, bılay aytadı ol ekisine:

–Endi qarınlarıbıznı ölçleyik da, kimniki ullu ese, gıbıt cawnu ol aşağanña sanalsın. Anı keserbiz da aşarbız etin.

Elçelegendile. Ayünü qarnı bolğandı em ullu. Ayünü tübge bashandıla da kesgendile Tülkü bla Börü.

Hıylaçı Tülkü bılay aythandı Börüge: “Endi sen etni sanlab, ülüş ülüş etiwçü bol. Men da ekibizni kürkeleribizge ülüşleni közüw közüw taşıwçu bolayım”. Börü razı boladı. Sora tebreydi Tülkü ülüşleni barın da quru kesini teşigine taşıb. Börünü mekyamını eşik qatına wa taşlanı keltirib qalab turğandı. Em artında eltib ol qalawnu başına ullu aq taşnı qablağandı, anı iç cawğa uşatıb. Kesini uyasını allına wa Tülkü Ayü cawnu salğandı.

Sora, kelib, Börüge bılay aythandı: “Endi sen üleşib boşadıñ, men da taşıdım ülüşleni. Eşikleribizni alla-

[323]

rında birer caw kesekni salıb qoyğanma. Kel, endi çabışıb barayıq da, ol iç caw kesekleni tişleribiz bla sermey sermey, uyalarıbızğa kireyik. Qaysıbız ozsa da, bir köreyik”. Ekisi da alay etedile. Tülkü çabıb Börünü ozadı da, cetib, iç cawnu sermeb, uyasına kirib ketedi.

Börü cazıq da, cetib, iç caw kesekni sermeb qabama deb, oq taşnı qabadı da, awuzunda tişlerin sındırıb qoyadı.

Tülkü, ayü etgen toyüb, cata turub, susab boladı. Eşikge çığıb suw içerge wa Börüden qorqadı. Börü, açıwlanıb, Tülkünü eşik artın saqlab turğandı, çıqsa, aşarma da qoyarma deb. Susubdan tili tutula başağanında, ne bolsa da, bolsun deb, çartlab çığıb, qaçadı. Börü da sermeb Tülkünü quyruğundan qabadı, alay a tişleri bolmağanı sebebli, tartıb tıyalmaydı. Tülkü, çabıb suw içib, uyasına qaythandı, börü wa, tülkü endi menñe nöger tüldü, deb, başha özenñe ketgendi.

Qart Ögüz bla Buğa

Ertde ertde bir kişini bir ögüzü bla bir buğası bolğandı. Ekisi da boyünshağa cegilib, saban sürürge ketib bara turğanlay, allarına bir qart ögüz çığıb: “Qayrı barasa, ögüz, şohum?”, degendi.

Ögüz aqırınçıq: “Sabanña barama, saban sürürge barama! , deb cuwab bergendi.

–Sen a qayrı barasa, buğa? , deb ol qart ögüz buğağa soradı.

–Biz saban sürürge barabız! , deb qıçırğandı buğa.

Qart ögüz, ol buğanı ullu söleşgenine, gürüldegenine qıynalıb: “Ay, caş zamanım!” , deb, cılab, ketedi. Sora saban sürüb boşab, ala ızlarına aylanırğa, biyağı qart ögüz allarına çığıb: “Qaydan kelese, ögüz?”, deb soradı. Saban sürüb boşab, qutulub, ögüzçük, quwanıb, qart ögüzge: “Sabandan keleme!”, deb, başın da örge költürüb, carıq cuwab bergendi. Sora qart ögüz buğağa soradı: “Sen a qaydan kelese, buğaçıq?”.

Buğaçıq, arıb, azıb, awuzundan sözü igi da çıqmayın: “Sabandan keleme!”, deb, burnun da cerge tireb, mıdah cuwab bergendi.

Mından oyüm alığız: kesigizden oñsuzğa, ne kesiñden qartha ullu söleşmegiz.

Buğaçarçıq, Toqlu Qoçharçıq, Ulaq Tekeçik

Bir Buğaçarçıq, bir Toqlu qoçharçıq, bir Ulaq tekeçik şohayla bolğandıla. Üçüsü da tawda otlarğa

[324]

tebregendile. Bara bara bara, tawğa çıqğandıla. Tawda otlay otlay turub, kef alğandıla.

Bir kün Ulaq tekeçik: “Men keteme”, degendi da tebregendi. Sora Buğaçarçıq bla Toqlu qoçharçıq aythandıla: “Qayrı ketese, alqın ertdedi, birge barırbız”.

Ala alay aythanlıqğa, tekeçik tıñılamağandı, ketgendi daqalğandı. Ketib bara turğanlay, köpür qulağında bir mazallı börüge tübegendi.

–Col bolsun, Ulaq tekeçik! , degendi börü.

Börüden qorqub: “Sa saw saw bol!”, deb Ulaq tekeçik cuwab bergendi:

–Qaydan otlab keleme, degendi Ulaq tekeçik.

–Ol başıñdağıla ne zatladıla.

–Müyüzçüklerimdile.

–Ol artıñdağıla neledile?

–Oyünçaqlarımdıla!

–Arı qara da, beri qaraçı! , degendi börü.

Ulaq tekeçik arı qarab, beri qarayma degenley, ham deb, börü cutub qoyğandı Ulaq tekeçikni.

Andan sora Toqlu qoçharçıq Buğaçarçıqğa aythandı:

–Alan, Buğaçarçıq, keteyik, taqda semirgenibiz bolluqdu.

–Oğay, oğay, alqın turayıq, igi semireyik! , degendi Buğaçarçıq.

–Alay ese, men keteme! , deb, Toqlu qoçharçıq ketgendi.

Ketib bara turğanlay, biyağı köpür qulağında tekeçikni cuthan börü allına çıqğandı.

–Qaydan kelese, Toqlu qoçharçıq?

–Qantalaw Qoçharçıq! Men qoçharçıq tüyülme, Toqlu Qoçharçıqma, degendi börüge.

–Qaydan kelese, Toqlu qoçharçıq?

–Taqğa otlarğa barıb, taw qırdıklanı otlab, semirib keleme! , degendi Toqlu qoçharçıq.

–Başıñdağıla ne zatladıla?

–Müyüzçüklerimdile.

–Ol artıñda salınñanlarıñ ne zatladıla?

–Gokkaçıqlarımdıla.

–Sora arı qara da beri qaraçın! , deb, börü, ham deb, Toqlu qoçharçıqnı cutub qoyğandı, tekeçikni cuthança.

Kesi cañız qalğan Buğaçarçıq, taqda igi da semirib, kete tebregendi. Quyruğu bla çibin qoruy, kele turğanlay, Buğaçarçıqnı allın biyağı köpür qulağında Toqlu qoçharçıq bla Ulaq tekeçikni cuthan börü çıqğandı.

–Qaydan kelese, Buğaçarçıq? , deb sorğandı börü.

[325]

–Miñi Tawnu tübünde otlab keleme! , deb, açıwlanıb cuwab bergendi Buğaçarçıq.

–Nek açıqlanasa? , deb, börü ariw, rahat sorğandı.

–Meni eki nögerim bar edile, sen alanı ozub körmegenmise?

–Ne zat nögerle edile?

-Uzaq tekeçik bla Toqlu qoçharçıq, degendi Buğaçarçıq.

–Oğay, oğay, men alanı körmegenme. Başıñdağıla ne zatladıla? , degendi börü Buğaçarçıqğa.

–Temir qılıçlarım! , deb qıçırğandı Buğaçarçıq.

–Tübüñdegile wa ne zatladıla? , degendi börü.

–Temir toqmaqlarımdıla! , deb, hını cuwab etgendi Buğaçarçıq.

–Arı qara da beri qaraçın! , degenley, Buğaçarçıq, arı qaramay, beri aylanñandı, açıwlanıb, bir da ayamay börünü uralğanın urğandı qarnına.

Tars deb, börünü qarnı carılıb, Ulaq tekeçik bla Toqlu qoçharçıq çartlab çıqğandıla.

–Qalay tatlı cuqlab turayek! , deb, Buğaçarçıqnı quçaqlağandıla.

–Ey homuhla, ol aman börüge kesigizni qalay aşatıb qoyğan edigiz?! , deb, qoçharçıqğa, tekeçikge da ayıb etgendi. Börünü da cerge cağıb, Buğaçarçıq Ulaq tekeçikni da, Toqlu qoçharçıqnı da alıb birgesine, caşağan eline qaythandı. Ulaq tekeçik da, Toqlu qoçharçıq da Buğaçarçıqdan ayırılmazğa, ol aythan bla cürürge ant etgendile.

Alanı körmegenibiz kibik, awruw talaw körmey qalayıq.

Börü bla Ağaç Tawuq

Bir qart Börü, birewnü bawuna kirirge hazırlanıb, arbazda ullu qayın terekni tübüne qısılıb turğanlay, tuk tuk tuk deb bir tawuş eşitgendi. “Kim ese da meni ururğa hazırlanadı”, deb, börünü canı tamağına tığılğandı… İgi esin cıyıb qarasa ol a Ağaç tawuq!

–Oy, sen capısız! Canımı alıb qoyduñ da! Tuwğanlı küreşese, seni üyüñ ne bir bitmeydi, ne çirib bir oyülmaydı! , degendi Börü.

–Sen a caratılğanlı küreşese urlağannı qoymaysa! Ne üsüñe et qonmaydı, ne qarnıñ toymaydı, degendi Ağaç tawuq da.

Qart Kiştik bla Çıçhanla

Bir qart kiştik: “Çıçhanla! Men sizge köb artıqlıq etgenme. Barığız da bir üyge cıyılığız. Men sizden keçmeklik alırğa süyeme!”, degendi.

[326]

Çıçhanla, qalay eteyik deb, onowlaşhandıla. Bir qart ana çıçhan: “Kiştikni mıyıqları üsündemi edi?”, deb sorğandı.

–Üsünde edi, degendile.

–Da sora men barmayma, siz da barmağız! , degendi qart çıçhan. Çıçhanla tıñılmağandıla qart çıçhanña. Cıyılğandıla.

Qart kiştik, üynü eşigin terezesin küçlü begitib:

–Çıçhanla! Ol tuluqnu köremisiz? , degendi.

–Körebiz, körebiz!

–Anı başı açıq turğanlay, tübün teşgen qaysığızsız?

Çıçhanla tıñılağandıla.

–Tuluqnu içine kirigiz! Men kesim tabayım hatalı çıçhannı.

Çıçhanla cıyılğandıla tuluqğa. Qart kiştik alayda çıçhanlanı artların etgendi.

Busağatdağı çıçhanla wa ol qart çıçhandan cayılğandıla deydile.

Quş bla Balaları

Teñizni cağasında, miyik qayada, bir ullu qara quş caşağandı, üç balası bla. Bir kün quşçuqla analarına:

–Biz da uçarğa süyebiz, bizni uçarğa üret! , deb tilegendile. Anaları, tamada balasın tırnaqları bla költürüb, teñizni üsü bla uçub tebregendi. Teñizni ortasına cetgenley, quş balasına: “Qart bolsam, menñe qararıqmısa?”, deb sorğandı.

–Ayhay da qararıqma! , deb tamada balası cuwab bergendi.

–Aldağan etese, qararıq tüyülse! , deb, quş balasın teñizge athandı da cibergendi.

Ortançı balasın alıb uçhandı quş. Teñizni ortasına cetgenley: “Men qart bolsam, menñe boluşuruqmusa?”

–Boluşuruqma, men senñe qoyanla da, qozula da aşatırıqma! , deb mahtanñandı ortançı balası.

–Aldağan etese, qararıq tüyülse! , deb, quş ortançı balasın da teñiz tolqunlağa athandı da iygendi.

Üçünçü balasın da alıb uçhandı quş. Teñizni ortasına cetgenley, biyağınlay sorğandı: “Men qart bolsam, menñe qararıqmısa?”

–Sen anaña qaraymısa? Qaramaysa. Balalarıña garab turasa. Men da balalarıma qararıqma! , degendi quşnu gitçe balası.

–Sen aqıllısa! , deb, qart quş, anı uyasına qaytarıb, uçarğa üretgendi. Kesi da anasın izlerge ketgendi. Alay a bügün bügeçe da tabalmay aylanñan haparı bardı…

[327]

Ammala bla Ögüz

Ertde ertde üç amma caşağandıla. Birini atı Qawrabut, birini Qıltamaq, birini Gaqqıbaş. Alanı bir ögüzleri bolğandı. Aç bolğandıla da ögüznü keserge murat etgendile. Kesib, üleşib başlağandıla, sora Qawrabutha: “Bar, suw al da kel bişirirge”, degendile.

Qıltamaq bla Gaqqıbaş üyde qalğandıla. Qawrabut suwğa bara turğanlay, qawra butları sınñandıla da qalğandıla. Qıltamaq, Qawrabutnu ızından çığıb: “Qawrabut! Qawrabut!”, deb qıçırğanı bla, qıl tamağı üzülgendi da qalğandı.

Gaqqıbaş da, otnu ışırama deb enişge çögeleb, örge qobama deb cığılıb, başın bilek ağaçha urğandı. Alay bla Qawrabut da, Qıltamaq da, Gakqıbaş da ölgendile. Ögüz a börülege aş bolğandı. Ma busağatda da aşaydıla ala ol etni.

Hıylaçı Qazma Çıçhan

Çıçhan balaçıqla qallayla ese da bir almanı teşiklerine eltgendile.

–Men qızıl canından başlayım! , deb biri aythandı. Birida: “Oğay, qızıl canından men başlarıqma. Em alğın almanı men tabhanma”, degendi. Hayda dawlaşırğa qalğandıla. Em artları wa tüyüşge cetgendi.

Bılanı tawuşlarına qazma çıçhan kelgendi. Ol, işni ne bolğanın añılab: “Oy, siz telileni oğese, men sizge almanı teñ üleşeyim”, degendi.

Qazma çıçhan, almanı eki etib: “Teñ tüldüle. Anı üçün hata coqdu. Men alanı teñ eteyim”, degendi da bir ama cartını igi kesegin qabıb, ol birsisinden gitçe etgendi.

–Ey entda teñ bolmadıla. Biri biraz ullu boladı! , deb, biyağı almanı igi kesegin qabhandı da ol birinden ese asırı gitçerek etgendi.

Biri ulludu, biri gitçedi dey, qazma çıçhan almanı cuğun da qoymay boşağandı. Aqılsız çıçhan balaçıqla da alay sirelib qalğandıla.

Buw bla Kirpi

Bir colda kirpi, buwğa tübeb: “Col bolsun!”, degendi. Alay bolğanlıqğa buw aña başın költürüb da qaramağandı.

–Sen kesiñi boş zalim etese. Bilirge süye eseñ, men senden ese bek çabama. Kel erişeyik, kim kimni ozsa da, körürse! , deb, kirpi buw bla erişib başlağandı.

Buw, külgen da etib: “Bolsun”, degendi.

[328]

Kirpi buwğa: “Alay a men bügün çaballıq tülme, tambla çabarbız”, degendi.

Buw kirpini aythanına oğay demegendi. Ala tamblasında eki duppurnu arası tüzde çabışırğa söz begitgendile.

Kirpi, kesini cuwuğu kirpige barıb: “Buw duppurnu qatına çabıb cetse, sen aña: “Men bılayğa ertde kelgenme!”, derse”, degendi.

–Bolsun, deb, anı cuwuğu razı bolğandı.

Ertdenbla ertde buw bla kirpi duppurnu qatında bir birlerine tübegendile.

–Hazır bolğanmısa? , deb buw kirpige sorğandı.

–Hazırma, deb kirpi cuwab etgendi.

Buw tüznü çabıb ketgendi, kirpi wa, kökeni içine kirib, buğunub qağandı.

Buw arğı duppurğa çabıb cetgeninde, kirpi anda tura. “Men a bılayğa ertde kelgenme”, deb. Buw, kirpini bılayda turğanına seyirsinib: “Kel, entda çabışayıq!” , degendi.

Ekinçi da buw ızına çabıb, duppurğa cetgeninde, kirpi alayda tura edi.

–Men bılayğa ertde cetgenme, sen ne aqırın çabasa! , deb, kirpi buwnu hılikke etgendi.

Biyağıla üçünçü kere da çabışhandıla. Buw duppurğa cetgeninde, biyağı kirpi anı alayda saqlab tura.

–Sen meni horladıñ! , buw, başın enişge tutub, çegetge kirib ketgendi.

Ögüz bla İt

Bir carlı kişini bir ögüzü bla bir iti bolğandı. Ol carlı kişi, har ne tabhanın da olögüzge aşatıb turğan bolmasa, itge qaramağandı.

Ögüz, üsünde gaqqı tohtarça, alay semirgendi.

Bir kün amanlıqçıla ol ögüznü urlarğa kelgendile. Ala bawnu artın çaça başlağanların it körüb turğandı. Alay bolğanlıqğa: “Men bu ögüznü ne qadar saqladım ese da, iyemden bir hayır çıqmadı. İyebiz da, har ne tabhanın quru da bu ögüzge aşatıb turğan bolmasa, menñe cuq bermeydi. Andan ese, urlasınla, ol ketse, kesim qalırma, iyem ne tabhanın da menñe berib turur”, deb, itni aqılına alay kelgendi da, “hap” deb da aytmağandı. Uruçula ögüznü çığarıb tebregenley, ögüz itge:

–Sen ür da meni iyemi uyat, meni urlab ketsele, senñe ne hayır bardı? Bıla meni keserge eltedile, degendi. İt ne az da “hap” derge unamağandı. Bolmağanında ögüz:

–Sen meni har zamanda uruçuladan saqlab turğansa, biz ekibiz da qarnaşla kibik turğanbız. Seni nasıbıñ bolğan zat bolsañ, meni uruçula urlab ketib kesmey, iyebiz keser edi. İyebiz kesse wa, quru qanımdan da toyarıq ediñ.

[329]

Endi ol da bolmay ese, bılay qatıma kel, men seni qulağıña bir igi söz aytayım. Ol söznü içiñde saqlab tursañ, seni caşawuñ bek igi bolluqdu. Sen meni süymey eseñ da, men seni süyeme, seni menñe köb qıyınıñ kirgendi, degendi.

Andan it: “Kerti aytadı, men aña etgen igiliklerimi esine tüşüre bolur”, deb, qatına cuwuq kelgenley, ögüz eki müyüzü bla da uralğanın urğandı. Andan it açığanında, qansıyalğanın qansıb, qıçırıq, hahay etgendi. Bütew elni itin da qozğağandı, iyelerin da uyathandı. İyesi çığıb qarağanlay, uruçula, ögüznü qoyüb, hayda qaçhandıla.

Olsağatdan iyesi itge bek razı bolub, başın sılab, erley bilamuq etib bergendi.

–Endi men seni bir künnü da aç etmem, degendi.

Ertdenbla it, biyağı ögüzge tübeb:

–Sen meni nek aldab urduñ? , deb guruşha etib söleşgendi.

–Men alay etmesem, kesim da kesillik edim, biyağı sen da açdan öle turluq ediñ, ma endi wa qarnıñ toyüb başladı! , degendi ögüz.

Qoy bla Eçki

Ertde ertde bir qart kişi bla qatın bolğandıla. Ala bek carlı caşağandıla, cañız bir qoyları bla bir ekçileri bolğandı. Bir kün qart kişi qatınına:

–Qatın, biz bu biçen qıt közüwde bu eçki bla qoynu asıraybız. Bıla da bir birinden arıqdıla, bir hayırların da körmeybiz. Andan ese qıstayıq da, süygen cerlerine barsınla, degendi.

Qatın eri aythanña razı bolğandı. Eri, qoy bla ekçini arbazdan tışına qıstab:

–Ketigiz, qorağız, qaytıb bu arbazğ ayağığızını basdırmağız! , deb iygendi.

Qoy bla eçki madarsız bolğandıla. Boyünlarına bir qabçıq da tağıb, colğa çıqğandıla.

İgi kesek col qorathandan sora, bara barıb, bir kesilib turğan börü başha tübegendile. Ekisi da qorqub, qaltırağandıla. Alay bolsa da eçki qoyğa:

–Kel, börü başnı qabçıqğa salayıq, degendi. Taqkel etib, börü başnı eki qulağından tutub, qabçıqlarına salıb, collarına ketgendile.

Bir künnü barğandıla. Qonaqbay coq, honşu coq, arıb talıb, üçünçü künnü iñirinde bir özenni başından qarağandıla. Arğı betde bir ot carıq körgendile. Bir birlerine qaraşıb, ıñırdaşhandıla, bek quwanñandıla.

[330]

–Canlıdan, canıwardan zaran cetmez, cür, ot carıq çıqğan cerge barayıq, anda colowçulağa qonaq bolayıq, deb onow etgendile.

Ekisi da salıb ot carıqğa kelsele, şınqartnı tögeregine üç börü çögeleb, qazan qaynata tura. Bılanı alay körgenley, eçki bla qoynu, asırı qorqğandan, borbayları qıyılğandı. Alay bolsa da, ne etsinle, qaçıb qutulur madar coq. Eçki, kesin qoydan tiri etib:

–Keçe aşhı bolsun, börüle! , deb salamlaşhandı.

Alanı körgenley, börüle awuzların açıb, awuz suwları kele başlağandı. Qart börü:

–Hoş keldigiz, qaydan çıqdığız? Canığızdan toyüb aylana köreme siz, bizge nasıbha çıqdığız, qazanıbız quru qaynay tura edi, degendi.

Olsağat börüle qoy bla ekçini aşar qanña kergendile. Qoynu borbayları qıyılğandı, tili tutulğandı. Eçki, es cıyıb, qoyğa:

–Qabçıqdağı börü başladan bir başnı beri çığarçı, barıbız da bişirib bir aşayıq, degendi. Qoy alıb börü başnı eçkige uzathandı.

–Munu qoy da, ol abadan başnı çığar, degendi eçki. Qoy da, ekçini muratın añılab, ol biyağı başnı, arı salğan kibik etib, ızına çığarıb, eçkige bergendi.

Alay etib, ol sıñar başnı, talay başdan saylab çığarğança, üç kere qabçıqğa salıb, ızına alğandı. Eçki em artında, börü başnı eltib börüleni allarına salıb:

–Qayğırmağız, bizni qabçığıbızda azığıbız sizge da, bizge da bolluqdu. Munu bir aşayıq, salığız qazanña, degendi.

Börüle, mıña qarab, qabçıqnı içi börü başdan tolu bolğança körüb, cüreklerine ullu qorquw kirib, alaydan canlar qayğığa kirgendile.

Tamada börü, sağışlı bolub qalay canlarğa bilmey:

–Qazanıbız qaynamay qallıpqdı, men cayılıb bir otun cıyıb keleyim, deb, çegetge kirib ketgendi.

Köb saqlağandıla. Qaytmağandı. Sora birsi börü da:

–Bıllay bir nek qaldı bu, men, barıb, anı beri bir çaqırayım, deb, ketgendi.

Ol da ızına qaytmay qalğandı. Em artda üçünçü börü da:

–Bılağa ne boldu eken, nek kelmeydile, otha salırğa çımırta keltirmey, nek keçikdile, bir qarayım ızlarından, deb, sıltaw bla canlağandı.

Eçki bla qoynu izlegeni da bu edi, erley qazanda bastanı aşab, kerpeslenib cathandıla.

Tañ alası bolğanlay, biyağı üç börü, bir birlerin tabıb:

–Cañıldıq, ay, qalay aman cañıldıq! Qoy bla

[331]

eçkiden qorqub keterge bizge ayı bedi. Hazır allıbızğa salıb kelgenlerinde da, tutub aşayalmadıq. Entda cayılıb, alanı tabıb aşarğa kerekbiz, degendile.

Börüle izley cayılğandıla. Qoy bla eçki, bılanı kelgenlerin körüb, bir qart emen terekge örleb, ekisi eki butağına minñendile. Börüle da kelib terekni tübünden örge qarab, tişlerin bılağa çıqırdata tebregendile. Qoy asırı qorqğandan sanları qaltırab butaqnı üsünde turalmay, cığılıb, bir börünü üsüne “dob” deb tüşgendi. Eçki olsağat:

–A, marca, ciberme, ol birsi börünü da tuta kir! , deb haman qoyğa qıçırırğa qalğandı.

Börüle, ekçini bu sözün eşitgen bla ullu seskeklenib, “Bizni kertda tutdururğa tebregendile!”, deb, qaçıb dump bolub ketgendile.

Eçki bla qoy da tınç rahat qalğandıla.

[332]

Esgertiwle

Nart Tawruhla

1. Sibil Nartla. Çerkessk şaharda 27 iyunda 1979 cılda Hasanlanı Nazirden (1934 cıl tuwğandı) cazılğandı. Tawruhnu Nazir qart anası Sarılanı Fepdawsdan eşitgendi. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

2. Sibilçi. Gitçe Qaraçay rayonda, Pervomay elde 15 avgustda 1972 cılda Goçiyalanı Huseyinden cazılğandı. Ortabaylanı Rimma bla Goçiyalanı Nazifa cazğandıla.

3. Örüzmek bla Caşçıq. Kislovodsk şaharda 11 oktyabrda 1980 cılda Aliylanı Soltandan (1925 cıl tuwğandı) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

4. Örüzmek bla Şaytanla. Zelençuk rayonda, Dawsuz elde 21 avgustda 1959 cılda Haçirlanı Şamayıldan cazılğandı. Qazallılanı Husey cazğandı.

5. Sosurqa bla Emegen. Urup rayonda, Qızıl Urup elde 14 avgustda 1982 cılda Qırımşawhallanı Magometden (1906 cıl tuwğandı) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

6. Sosurqa bla Cansüyek. "Übiley" sovhozda (Çerkessk şahar) 27 iyunda 1970 cılda Çerkeslanı Haci Umardan cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

7. Alawgan. Qaraçay rayonda, Taşköpür elde 8 avgustda 1969 cılda Albotlanı Magometden cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

8. Alawgan Taynı Qalay Tuthanını Üsünden. Gitçe Qaraçay rayonda, Tereze elde 24 sentyabrda 1985 cılda Özdenlanı Hamzatdan cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

9. Alawgan Altın Tonnu Emegenden Qalay Alğandı. Gitçe Qaraçay rayonda, Tereze elde 24 sentyabrda 1985 cılda Özdenlanı Hamzatdan cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

10. Alawgan bla Emegen Qatın. Gitçe Qaraçay rayonda, Tereze elde 24 sentyabrda 1985 cılda Özdenlanı Hamzatdan cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

11. Alawgannı Caşı. Gitçe Qaraçay rayonda, Tereze elde 24 sentyabrda 1985 cılda Özdenlanı Hamzatdan cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı. Bu tawruhnu başha variyantın 9 iyulda 1959 cılda Qumış elde Qobanlanı Zekeryada Batçalanı Mussa cazğandı.

12. Qaraşaway Nartlanı Eski Curtha Qaytarğanını Üsünden. Gitçe Qaraçay rayonda, Tereze elde 24 sentyabrda 1985 cılda Özdenlanı Hamzatdan cazılğandı.

[333]

Ortabaylanı Rimma cazğandı.

13. Qaraşaway bla Emegenle. Qaraçay rayonda, Taşköpür elde 8 avgustda 1969 cılda Albotlanı Magometden cazılğandı. Mağanası bu tawruhha cuwuq, allay nart tawruh Özdenlanı Abugaliyden da cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

14. Qaraşaway Emegenleni Qıraydı. Gitçe Qaraçay rayonda, Tereze elde 24 sentyabrda 1985 cılda Özdenlanı Hamzatdan cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

15. Gencakeşaway. Qaraçay rayonda, Taşköpür elde 8 avgustda 1969 cılda Albotlanı Magometden cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

16. Çabaqçı Bödene. Qaraçay rayonda, Taşköpür elde 21 oktyabrda 1970 cılda Qaralanı Huseyden cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

17. Açı Tilli Gilyastırhan. Qoban rayonda, İliç elde 14 iyulda 1963 cılda Bostanlanı Kokaydan cazılğandı. Goçiyalanı Sofya cazğandı.

18. Açey bla Hubun. Qoban rayonda, Prigorod elde 27 iyulda 1979 cılda Bayramuqlanı Üsüpden cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

19. Çüyerdi. Qoban rayonda, Prigorod elde 30 iyulda 1979 cılda Bayramuqlanı Üsüpden cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

Aytıwla bla Haparla

20. Sıncır Töreni Qorağanı. Gitçe Qaraçay royanda, Tereze elde 6 sentyabrda 1978 cılda Gacilanı Ramazandan cazılğandı. Ortabaylanı Rimma bla Appaklanı İbragim cazğandıla.

21. Aymuş. Cögetey Ayağı rayonda, Sarıtüz elde 9 sentyabrda 1978 cılda Özdenlanı Abugaliyden cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

22. Aq cuğutur. Karaçayevsk şaharda 14 avgustda 1983 cılda Abayhanlanı Nasudan cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

23. Aqbilek. Qaraçayevsk şaharda 15 dekabrda 1969 cılda Bostanlanı Cambotdan cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

24. Orayda. Cögetey Ayağı rayoda, Sarıtüz elde 16 avgustda 1984 cılda Özdenlanı Abugaliyden cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

25. Qan Coldan Aytıw. Gitçe Qaraçay rayonda, Pervomay elde 4 sentyabrda 1985 cılda Bicilanı Ahiyadan (1934 cılda tuwğandı) cazılğandı. Bu haparnı Ahiya 1979 cılda shawatçı Bicilanı Hanapiyden eşitgendi.

26. Çüyerdinni Haparı. Gitçe Qaraçay rayonda, Pervomay elde 4 sentyabrda 1985 cılda Bicilanı Ahiyadan (1934 cılda tuwğandı) cazılğandı. Bu haparnı Ahiya Bicilanı Abdulnu caşı Muhammatdan (1910 cılda tuwğandı) eşitgendi. Bu haparnı başha variantı 1984 cılda Sarıtüzde Batçalanı Sagitden cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

27. Qanşawbiy. Qaraçay rayonda, Oğarı Teberdi elde 11 martda 1960 cılda Laypanlanı Qıshadan cazılğandı. Batçalanı Albert cazğandı.

28. Sınçı Nazbiyni Caşı. Qaraçay rayonda, Qartcurt elde 14 dekabrda 1973 cılda Aqbaylanı Barashandan (1903 cılda tuwğandı) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

[334]

29. Qara Qasay. Cögetey Ayağı rayonda, Sarıtüz elde 10 sentyabrda 1978 cılda Çekkulanı Zuliyden cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

30. Qara Bağanağa Urğan. Cögetey Ayağı rayonda, Sarıtüz elde 9 sentyabrda 1978 cılda Özdenlanı Abugaliyden (1897 cılda tuwğandı) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

31. Ziydannga Atıw. Cögetey Ayağı rayonda, Sarıtüz elde 9 sentyabrda 1978 cılda Özdenlanı Abugaliyden (1987 cılda tuwğandı) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

32. Artıqlıq. Cögetey Ayağı rayonda, Sarıtüz elde 9 sentyabrda 1978 cılda Özdenlanı Abugaliyden (1897 cılda tuwğandı) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

33. Zorluqğa Tözmegen. Cögetey Ayağı rayonda, Sarıtüz elde 9 sentyabrda 1978 cılda Özdenlanı Abugaliyden (1897 cılda tuwğandı) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

34. Beş Somnu Ahırı. Cögetey Ayağı rayonda, Sarıtüz elde 9 sentyabrda 1978 cılda Özdenlanı Abugaliyden cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

35. Ağaz. Cögetey Ayağı rayonda, Sarıtüz elde 9 sentyabrda 1978 cılda Özdenlanı Abugaliyden cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

Comaqla

36. Qara Qoyançıq. Cögetey Ayağı rayonda, Sarıtüz elde 1 sentyabrda 1978 cılda Sılpağarlanı Abul Kerimden (1888-1982) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

37. Musiliya. Cögetey Ayağı rayonda, Sarıtüz elde 1 sentyabrda 1978 cılda Sılpağarlanı Encadan (1896) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

38. Toğuzaq. Qoban rayonda, Prigorod elde 12 iyulda 1979 cılda Bayramuqlanı Üsüpden (1911 cılda tuwğandı) cazılğandı.Ortabaylanı Rimma cazğandı.

39. Han ulu Mamuçaçar. Gitçe Qaraçay rayonda, Üçköken elde 1959 cılda cazılğandı. Erikkenlanı Magomet cazğandı.

40. Bilmez. Qaraçay rayonda, Taşköpür elde 15 dekabrda 1969 cılda Albotlanı Magometden cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

41. Külbulğawuç. Kurort Teberdide 19 avgustda 1959 cılda Bayramuqlanı Hanafiyden cazılğandı. Qaysınlanı Hadis bla Glowlanı Sofya cazğandıla. Mağanası bu comaqğa cuwuq, allay comaq 1984 cılda Taşköpür elde Quşceterlanı İsmaildan da cazılğandı.

42. Emegenle bla Atabiyları. Qaraçay rayonda, Qartcurt elde 12 dekabrda 1973 cılda Botaşlanı Mussadan (1915 cılda tuwgandı) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

43. Assı Quş. Qaraçay rayoda Cingirik elde 25 noyabrda 1968 cılda Gürcülanı Sülemenden (1918 cılda tuwğadı) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

44. Qatın qazğan col. Gitçe Qaraçay rayonda, Üçköken elde 1960 cılda cazılğandı. Erikkenlanı Magomet cazğandı.

45. Caş bla Patçah. Qaraçay rayonda, Qartcurt elde 14 dekabrda 1973 cılda Ebzelanı Ahmatdan (1922 cılda tuwğandı) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

46. Alaber bla Emegenle. Gitçe Qaraçay rayonda, Tereze elde 16 sentyabrda 1982 cılda Appaqlanı İbragimden (1934 cılda tuwğandı) cazılğandı.

[335]

Ortabaylanı Rimma cazğandı.

47. Halal Somla. Cegetey Ayağı rayonda, Sarıtüz elde 14 sentyabrda 1984 cılda Özdenlanı Abugaliyden (1897 cılda tuwğandı) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

48. Aq Eçkiçik. Cögetey Ayağı rayonda, Sarıtüz elde 2 sentyabrda 1978 cılda Sılpağarlanı Abul Kerimden (1888-1982) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

49. Ertde Zamanda. Qaraçay rayonda, Qartcurt elde 15 dekabrda 1967 cılda Tohçuqlanı Dawtadan cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

50. Ötürük Ayta Bilmegen. Cegetey Ayağı rayonda, Sarıtüz elde 14 sentyabrda 1984 cılda Özdenlanı Abugaliyden (1897 cılda tuwğandı) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

51. Üç Qarnaş. Cögetey Ayağı rayonda, Cögetey elde 29 sentyabrda 1982 cılda Batçalanı İbragimden (1905 cılda tuwğandı) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

52. Aci Beci Tawruhu. Qaraçay rayonda, Cingirik elde 1 dekabrda 1968 cılda Gürcülanı Sülemenden (1918 cılda tuwğandı) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

53. Aşıq. Cögetey Ayağı rayonda, Sarıtüz elde 19 sentyabrda 1978 cılda Batçalanı Sağitden (1927 cılda tuwğandı) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

54. Tulpar Caş. Qaraçay rayonda, Oğarı Teberdi elde 7 iyunda 1960 cılda Bayçoralanı Şamşiyden cazılğandı. Batçalanı Albert cazğandı.

55. Şaytan bla Adam. Urup rayonda, Qızıl Urup elde 1 avgustda 1982 cılda Qırımşawhallanı Üsüpden cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

56. Burunsuz Bekir. Biyçesında 16 avgustda 1983 cılda Çağarlanı Kiçibatırdan cazılğandı. Ortabaylanı Rimma bla Qagiylanı Nazifa cazğandıla.

57. Alimcaşar. Çerkessk şaharda 26 sentyabrda 1978 cılda Tebulanı Şukurdan (1944 cılda tuwğandı) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı. Bu comaqnı başha variatın Batçalanı Mussa cazğandı (Arhiv KÇNİİ).

58. Batırmırza. Cögetey Ayağı rayonda, Sarıtüz elde 24 avgustda 1959 cılda Qumuqlanı Hızırdan cazılğandı. Borlaqlanı Roza cazğandı.

59. Uwçu. Qaraçayevsk şaharda 16 dekabrda 1969 cılda Bostanlanı Cambotdan cazılğandı (1899-1970). Ortabaylanı Rimma cazğandı.

60. Qara Quş bla Qart. Qaraçay rayonda, Qartcurt elde 12 dekabrda 1973 cılda Botaşlanı Mussadan (1915 cılda tuwğandı) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

61. Ayü Ulu Ağırcan. Qoban rayonda, Prigorod elde 9 noyabrda 1980 cılda Bayramuqlanı Üsüpden (1911 cılda tuwğandı) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

62. Üsüp. Karaçayevsk şaharda 16 dekabrda 1969 cılda Bostanlanı Cambotdan (1899-1970) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

63. Hannı Üç Caşı. Qaraçay rayonda, Qartcurt elde 14 dekabrda 1967 cılda, Goguylanı Kulizardan cazılğandı. Kulizar comaqnı Glowlanı Zekeryadan eşitgendi. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

64. Hannı Caşı bla Tulpar Atlı Qız. Cögetey Ayağı rayonda, Sarıtüz elde 12 sentyabrda 1978 cılda Sılpağarlanı Encadan cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

65. “Han bolama!” [198-202]. Cögetey Ayağı rayonda, Sarıtüz elde 2 sentyabrda 1978 cılda Sılpağarlanı Abul Kerimden (1888-1982) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

66. Haci Murat. Qoban rayonda, Prigorod elde 14 oktyabrda 1980 cılda Bayramuklanı Üsüpden (1911 cılda tuwğandı). Bu comaqnı Üsüp Lepşoqlanı Huseyden eşitgendi.

[336]

Ortabaylanı Rimma cazğandı.

67. Kesi Bir Qarış, Saqalı Miñ Qarış. Cögetey Ayağı rayonda, Sarıtüz elde 2 sentyabrda 1978 cılda Sılpağarlanı Abul Kerimden (1988-1982) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

68. Ayseyin. Qaraçayevsk şaharda 16 dekabrda 1969 cılda Bostanlanı Cambotdan (1899-1970) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

69. Hannı Calçısı. Qaraçay rayonda, Oqarı Teberdi elde 9 martda 1960 cılda Laypanlanı Qıshadan cazılğandı. Batçalanı Albert cazğandı.

70. Hıylaçını Eki Ülüşü Başına. Cögetey Ayağı rayonda, Sarıtüz elde 26 sentyabrda 1984 cılda Batçalanı Saqitden (1927 cılda tuwğandı) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

71. Süygen bla Süydürgen. Gitçe Qaraçay rayonda, Üçköken elde 1959 cılda cazılğandı. Erikkenlanı Magomet cazğandı.

72. Maylumat. Kurort Teberdile 20 avgustda 1959 cılda Abazalılanı İbragimden cazılğandı. Qaysınlanı Hadis bla Glowlanı Sofya cazgandıla.

73. Üç Caş bla Ataları. Qoban rayonda, Prigorod elde 27 iyulda 1979 cılda Bayramuqlanı Üsüpden (1911 cılda tuwğandı) cazılğadı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

74. Barından da qarıwlu. Cögetey Ayağı rayonda, Sarıtüz elde 28 avgustda 1984 cılda Özdenlanı Abugaliyden cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

75. Altınkekel. Qaraçay rayonda, Cangı Qaraçay elde 1 oktyabrda 1981 cılda Totorqullanı Magometden (1915 cılda tuqğandı) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

76. Qızbay Cürük. Qaraçay rayonda, Cangı Qaraçay elde 1 oktyabrda 1981 cılda Totorqullanı Magometden Tengizni caşından (1915 cılda tuwğandı) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

77. Alğabar. Cangı Qaraçayda 1 oktyabrda 1981 cılda Totorqullanı Magometden cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

78. Beşni Kiçisi Kiçibatır. Qaraçay rayonda, Taşköpür elde 4 sentyabrda 1984 cılda Quşceterlanı İsmaildan (1927 cılda tuwğandı) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma bla Hubiylanı Klara cazğandıla.

79. Öksüz Caşçık. Gitçe Qaraçay rayonda, Üçköken elde 1959 cılda cazılğandı. Erikkenlanı Magomet cazğandı.

80. Carlı Üydegi. Karaçayevsk şaharda 1 dekabrda 1968 cılda Qaziylanı Huseyden cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

81. “Sen a, harib, oynay aylana köreme!”. Qoban rayonda, Prigorod elde 27 iyulda 1979 cılda Bayramuqlanı Üsüpden (1911 cılda tuwğandı) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

82. Solmançıq. Cögetey Ayağı rayonda, Sarıtüz elde 10 sentyabrda 1978 cılda Sılpağarlanı Encadan (1896 cılda tuwğandı) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

83. Şapaçıq. Cegetey Ayağı rayonda, Sarıtüz elde 6 sentyabrda 1978 cılda Özdenlanı Abugaliyden (1897 cılda tuwğandı) cazılğandı.

[337]

Ortabaylanı Rimma cazğandı.

84. Guduçula. Cögetey Ayağı rayonda, Sarıtüz elde 2 sentyabrda 1978 cılda Sılpağarlanı Abul Kerimden (1888-1982) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

85. Hamer bla Hazlew. Cögetey Ayağı Sarıtüz elde 2 sentyabrda 1978 cılda Sılpağarlanı Abul Kerimden (1888-1982) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı

86. Tobçuq. Qaraçay rayonda, Töben Teberdi elde 28 noyabrda 1968 cılda Hubiylanı Ayşatdan (1914 cılda tuwğandı) cazılğandı. Sarıtüz elde 2 sentyabrda 1978 cılda Sılpağarlanı Abul Kerimden (1888-1982) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı

87. Baylıq, Nasıb, Aqıl. Gitçe Qaraçay rayonda, Üçköken elde 1959 cılda cazılğandı. Erikkenlanı Magomet cazğandı.

88. Aqıllı Qız. Qaraçay rayonda, Töbe Teberdi elde 1959 cılda Babolanı İslamdan cazılğandı. Qwatlanı Zoya cazğandı.

89. Qış. Qaraçay rayoda, Qartcurt elde 15 dekabrda 1967 cılda Tohçuqlanı Dawtadan cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

90. Qorqaq Gunay. Kurort Teberdide 19 avgustda 1959 cılda Sılpağarlanı Urquyatdan cazılğandı. Qaysınlanı Hadis bla Glowlanı Sofya cazğandıla.

91. Bir Birin Bek Süygenle. Gitçe Qaraçay rayonda, Üçköken elde 1959 cılda cazılğandı. Erikkenlanı Magomet cazğandı.

92. Bir Caşım Bolsa. Kurort Teberdide 13 iyulda 1961 cılda Hubiylanı Saniyatdan cazılğandı. Batçalanı Albert cazğandı.

93. Maralnı Caşı. Gitçe Qaraçay rayonda, Tereze elde Appaqlanı İbragimden (1934 cılda tuwğandı) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

94. Gıra. Gitçe Qaraçay rayonda, Tereze elde 11 sentyabrda 1982 cılda Appaqlanı İbragimden (1934 cılda tuwğandı) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

95. Göceb Kelin. Qaraçay rayonda, Oğarı Teberdide 8 iyunda 1960 cılda Laypanlanı Tatımdan cazılğandı. Batçalanı Albert cazğandı.

96. Qıyın Cazıwlu Qız. Karaçayevsk şaharda 15 dekabrda 1969 cılda Bostalanı Cambotdan (1899-1970) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

97. Afendi bla Şıyıh Qabır. “Qaraçay halq tawruhla” (Çerkessk, 1963) degen kitabdan (125-1276).

98. Canıwarlanı Tilin Angılağan. Cögetey Ayağı rayonda, Sarıtüz elde Özdenlanı Abugaliyden (1897 cılda tuwğandı) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

99. Baynı Cañız Caşı. Qaraçayevsk şaharda 12 dekabrda 1970 cılda Bostanlanı Cambotdan (1899-1970) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

100. Eki Qarnaş. Cögetey Ayağı rayonda, Sarıtüz elde 10 sentyabrda 1978 cılda. Sılpağarlanı Abul Kerimden (1888-1982) cazılğandı. Sılpağarlanı Kulina cazğandı.

101. Zalim Kişi. Qaraçay rayonda, Taşköpür elde 12 sentyabrda 1984 cılda Kuşceterlanı İsmaildan (1927 cılda tuwğandı) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

102. Carlı Kişi bla Qatın. Qaraçay rayonda, Taşköpür elde 11 avgustda 1984 cılda Quşceterlanı İsmaildan (1927 cılda tuwğandı) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma bla Hubiylanı Klara cazğandıla.

[338]

103. Açemez ulu bla Temez ulu. Qaraçay rayonda, Oğarı Teberdide, 11 martda 1960 cılda Laypanlanı Qıshadan cazılğandı. Batçalanı Albert cazğandı.

104. Eki Qarnaş bla Caşçıq. Karaçayevsk şaharda, 12 iyulda 1982 cılda Ortabaylanı Aminadan (1914 cılda tuwğandı) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

105. Sarı Etekli Satıkeç. Cögetey Ayağı rayonda, Sarıtüz elde 9 sentyabrda 1978 cılda Qaraketlanı Alladan cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

106. Çıçhançıq bla Qoñurawçuq. Qaraçay rayonda, Qumuş elde 1959 cılda Hubiylanı Hubiyden cazılğandı. Batçalanı Mussa cazğandı.

107. Borsuq bla Börü. Cögetey Ayağı rayonda, Sarıtüz elde 9 sentyabrda 1978 cılda Sılpağarlanı Abul Kerimden (1888-1982) cazılğandı. Sılpağarlanı Kulina cazğandı.

108. Ayü, Börü, Tülkü. Qaraçay rayonda, Cingirik elde 1 dekabrda 1969 cılda Gürcülanı Sülemenden cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı. Mağanası bu comaqğa cuwuq, allay comaq 1963 cılda “Qaraçay halq tawruhla” degen cıyımda basmalanngandı (222-227 b).

109. Qart Ögüz bla Buğa. Qaraçay rayonda, Cingirik elde 1 dekabrda 1969 cılda Gürcülanı Sülemenden cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

110. Buğaçarçıq, Toqlu Qoçharçıq, Ulaq Tekeçik. Qaraçay rayonda, Cingirik elde 13 dekabrda 1969 cılda Gürcülanı Sülemenden (1918 cılda tuwğandı) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

111. Börü bla Ağaç Tawuq. Cingirik elde 13 dekabrda 1969 cılda Gürcülanı Sülemenden (1918 cılda tuwğandı) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

112. Qart Kiştik bla Çıçhanla. Zelençuk rayonda, Morh elde 4 yanvarda 1981 cılda Batçalanı Anzordan cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

113. Quş bla Balaları. Zelençuk rayonda, Morh elde 4 yanvarda 1981 cılda Batçalanı Anzordan cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

114. Ammala bla Ögüz. Qaraçay rayonda, Taşköpür elde 6 dekabrda 1969 cılda Ortabaylanı Robertden cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

115. Hıylaçı Qazma Çıçhan. Qaraçay rayonda, Cingirik elde 1 dekabrda 1969 cılda Gürcülanı Sülemenden (1918 cılda tuwğandı) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

116. Buw bla Kirp. Qaraçay rayonda, Cingirik elde 1 dekabrda 1969 cılda Gürcülanı Sülemenden (1918 cılda tuwğandı) cazılğandı. Ortabaylanı Rimma cazğandı.

117. Ögüz bla İt. “Qaraçay folklor” kitabdan, (Mikoyan Şahar, 1940).

118. Qoy bla Eçki. “Qaraçay folklor” kitabdan, (Mikoyan Şahar, 1940).

SONUÇ

Çalışmada Rimma Abdul-Kerimovna Ortabayeva'nın bir saha çalışması ürünü olan *Karaçay-Malkar Folklor* adlı kitabında yer alan metinlerin türlerine göre ayrımı yapılmış, ardından metinler tahlil edilmiştir. Metinlerin tahlili sırasında, Türkiye sahasında kullanılan tahlil yöntemleri kullanılmıştır. Bu şekilde hem metinlerin tahlili için en uygu yöntemler kullanılmaya çalışılmıştır.

Karaçay-Malkar Türkleri'nin yazıyı geç dönemlerde kullanmasından dolayı yazılı edebiyatından ziyade sözel edebiyatının geliştiği görülmektedir. Çalışmada, sözel edebiyat ürünlerinin çok çeşitli olduğu, *Karaçay-Malkar Folklor* kitabında yer alan metinlerin bu çeşitliliğin bir bölümünü yansıttığı görülmüştür.

Kitapta yer alan sözel edebiyat ürünlerinden en zengin örneklerin masallara ait olduğu görülmektedir. Kitapta seksenden fazla masal metni yer almaktadır. Çalışma esnasında "3.3.40. Altınkekel" isimli metnin masaldan halk hikâyesine dönüşmeye başladığı tespit edilerek bu metin farklı bir başlıkta değerlendirilmiştir. Ayrıca kitapta efsane ya da hikâye olarak ele alınan "Qara Qasay" [82-84] adlı metin masal özellikleri taşıdığı için çalışmada masal olarak değerlendirilmiştir. Bunların dışında "Gıra" [297-298], "Afendi bla Şıyıh Qabır"[302-303] adlı iki metin, kitapta masal olarak ele alınsa da fıkra özelliği gösterdiği için ayrı bir başlıkta incelenmiştir.

Kitapta yer alan ilk metinler destan türündedir. Destan metinlerinde kahramanların mitolojik devirlerden günümüze yolculuğu anlatılmaktadır. Destanlarda yer alan bazı kahramanların birbiriyle kan bağı olduğu görülmektedir. Bu sebeple yakın kan bağı bulunan kahramanların bir kısmı çalışmanın "2.1.1. Destanlar" adlı bölümünde grafikle gösterilmiştir. Sadece baba oğul şeklinde olan bağlar gösterilmemiştir. Kullanılan grafikteki isimler, çoğu mitik söylencede geçtiği şekilde sıralanmıştır. Destanlardan bazılarının birbirinin devamı niteliğinde olduğu tespit edilmiştir. "Alawgan bla Emegen Qatın" [31-33], "Alawgannı Caşı" [33-35], "Qaraşaway Nartlanı Eski Curtha Qaytarganını Üsünden" [35-37] adlı destanlar Alawgan ve oğlu Qaraşaway'ın yaşadığı

hadiseleri anlatan, birbirini tamamlayan destanlardır. Hatta Alawgan'ın atını oğluna bıraktığı, oğlu Qaraşaway'ın da bu atla çeşitli maceralar yaşadığı görülmektedir. Bu sebeple birbiriyle bağlantılı olan bu destanların destan dairesi oluşturabileceği görülmüştür. Bazı destanların bir kahramanın başından geçen farklı olayları anlattığı, bir kahramanın birden fazla destana konu olduğu tespit edilmiştir. Örüzmek ile Sosurqa bu kahramanlardandır. "Örüzmek bla Caşçık " [18-23], "Örüzmek bla Şaytanla" [23-24] adlı metinler Örüzmek'in maceralarını anlatmaktadır. "Sosurqa" adlı kahramanın hem "Sosurqa bla Emegen" [24-26] adlı destan metninde hem de "Sosurqa bla Cansüyek" [27-28] adlı efsane metninde, maceralar yaşadığı anlatılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, adı geçen iki kahramanın maceralarının kendilerini anlatan büyük bir destanın parçalarını anlatan metinler olabileceği düşünülebilir. Fakat bu konuda kesin bir yargıya varmak için daha kapsamlı bir çalışmanın gerekliliği ortadadır.

Destanların bazılarında olağanüstü özelliklere sahip kahramanların daha gerçekçi bir boyuta geçtiği görülmüştür. Örnek olarak, Örüzmek'in kitaptaki ilk destanlarda olağanüstü bir Nart olduğu görülürken "Örüzmek bla Şaytanla" [23-24] adlı destanda bu özelliklerinin olmadığı görülmüştür. Örüzmek bütün azametini yitirip, fakir, güçsüz, âciz bir adam gibi anlatılmıştır.

Kitaptaki destan kahramanlarından Çüyerdi ile efsane kahramanlarından Çüyerdin'in isim benzerliği dikkat çekmektedir. Metinlerde anlatılan olaylar birbiriyle benzeşmemekle beraber her iki erkeğin de cesurluğu, yiğitliği gibi yönlerinin övülmesi ortak noktaları olarak kabul edilebilir. Söz konusu iki kahramanın aynı kişiler olma ihtimali düşüktür.

Eserde yer alan "Sibilçi" [17-18] adlı destanda ve "Ayseyin" [206-208], "Sen a harib, oynay aylana köreme!"[277-279] adlı masal metinlerinde ortak bazı motiflerin olduğu görülmektedir. Üç anlatıda da emegenin mağarasına giden kahraman, onun esiri olur. Kurtulmak için, emegenin uyuduğu sırada onun gözüne bir şiş sokar. Emegen var olan tek gözünün de kör olmasıyla kahramanı mağara içinde aramaya çalışır, kahraman mağaradaki koyunların arasına girerek oradan kaçmayı başarır. Üç metinde de bu motiflerin benzer şekilde yer alması, türler arasında belli motiflerin kullanılabildiğini göstermektedir. Söz konusu motiflerin Kırgız, Kazak destanlarında ve Dede Korkut Hikâyeleri'nde olduğu, hatta dünya masallarında da benzer motiflerin kullanıldığı bilinmektedir (Gökyay, 2004, DXLII). Bu sebeple emegenle/devle ilgili olan bu

motiflerin evrensel olduğunu söylemek mümkündür. Karaçay-Malkar destanlarında, masallarında bulunan bazı motiflerin dünya edebiyatıyla paralellik taşıdığı ortadadır.

"Sibil Nartla" [12-17], "Sibilçi" [17-18] gibi destanların hem şekil hem de içerik açısından türüne tamamen uyduğu gözlemlenirken, "Örüzmek bla Şaytanla" [23-24] destanının sadece şekilsel olarak bu türde gruplandırıldığı anlaşılmıştır.

Eserde yer alan bir diğer edebî tür, efsanelerdir. Kitapta destan grubunda yer bulmuş "Sosurqa bla Cansüyek" [27-28] adlı metin, destandan ziyâde efsane özellikleri gösterdiği için çalışmada efsane olarak değerlendirilmiştir. Çalışmada efsanelerin, genellikle Karaçay-Malkar coğrafyasında bölgelerin nasıl adlandırıldığını anlatmak için kullanıldığı tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra bölgelerin oluşumunda "insan" faktörüne de ağırlık verildiği, efsanelerin bazı kahramanların kutsiyetini anlattığı görülmüştür. "Artıqlıq" [85-86] ve "Zorluqğa Tözmegen" [86-87] adlı efsanelerde görünmeyen bir elin kötülere ceza verdiği, iyileri ödüllendirdiği açık çekilde görülmektedir. "Sıncır Töreni Qorağanı" [61-63], "Orayda" [67-68] gibi efsaneler Karaçay-Malkarlar'ın İslâmiyet'i kabulünden önceki inanç dünyasını gözler önüne sermektedir. Bu efsaneler, bilimsel açıdan incelendiğinde Karaçay-Malkar inanç tarihi açısından "yol gösterici" durumundadırlar. Kitapta yer alan efsanelerin çoğu, Karaçay-Malkar halkının günlük yaşamı, örf ve âdetleri hakkında bilgi verir niteliktedir.

Karaçay-Malkar efsanelerinde yaşanılan coğrafî yerlerin isimlerinin ve oluşumlarının hikâyeleri anlatılmıştır. Bu efsanelerin halkın sahiplenme duygusuyla oluştuğunu söylemek mümkündür. Yerleşim yerlerinin isimlerinin hikâyeleri efsanevî bir şekilde anlatılarak bu bölgelerin Karaçay-Malkar kimliğinin bir parçası olduğu, bu toprakların eski zamanlardan beri onlara ait olduğu fikri kabul ettirilmeye çalışılmıştır. Böylece toprak millî bir kimlik kazanarak Karaçay-Malkar halkının varlığının ve tarihinin bir kanıtı haline getirilmiştir.

Eserde yer alan "Aq Cuğutur" [64-66] adlı efsanede ve "Açı Tilli Gilyastırhan" [49-52] adlı destanda Ay'ın oluşumu, görünüşü gibi konulara halk tarafından bir açıklama getirildiği görülmektedir. Bu tür Karaçay-Malkar anlatılarında yeryüzü ile gökyüzü birlikte ele alınmakta, bir bütünü oluşturduğu görülmektedir. "Açı Tilli Gilyastırhan" [49-52] destanının efsanevî bir özelliği bünyesine aldığı da ortadadır.

Eserin en önemli bölümünü masallar oluşturmaktadır. Masallarda çok çeşitli özellikleri olan kahramanların olduğu tespit edilmiştir. Kahramanlar öncelikle insan, hayvan ve

olağanüstü varlıklar olmak üzere gruplandırılarak, ortak yönleri bir başlıkta toplanmaya çalışılmıştır.

Kitapta yer alan masal metinlerinin bazen benzer, bazen farklı motifler taşıdığı, bu sebeple birkaç masalın birbirine çok benzediği tespit edilmiştir. "Han Ulu Mamuçaçar" [101-107] ve "Alimcaşar" [170-176] adlı iki masalın yaşanan olaylar ve kullanılan motifler açısından birbirine çok benzediği görülmüştür. "Toğuzaq" [96-101], "Beşni Kiçisi Kiçibatır" [259-269] masallarında kahramanın babasının evi terk etmesi, daha sonra bir geyiğe dönüşmesi motifleri aynı şekilde kullanılmaktadır."Üç Caş bla Ataları" [219-222], "Toğuzaq" [96-101] masallarında kahramanların karşısına çıkan, daha sonra onlara yardım eden hayvanlara ve insanlara rastlanır. Kendisini ve yanındakileri yanmaktan kurtaran kahramana bir tüy veren fare/kirpi, bu tüyü yakarsa kahramana yardıma geleceğini söyler. İki masalda da göl yutan bir adama rastlayan kahramanlar, bu adama yardımcı oldukları için ondan bir tüy hediye alırlar, bu tüyü yakınca göl yutan adam onlara yardıma gelir. Tüy yakmayla ilgili motif sadece bu masallarla sınırlı olarak kullanılmamış, "Ayü Ulu Ağırcan" [183-186], "Külbulğawuç" [109-112] gibi masallarda da benzer şekilde kullanılmıştır."Toğuzaq" [96-101], "Üç Caş bla Ataları" [219-222], "Beşni Kiçisi Kiçibatır" [259-269] adlı masallarda ejderha/sarıvbek motifinin kullanıldığı, her üç masalda da kahramanın bu ejderhayla mücadele ederek sevdiği kızı ondan kurtarmaya çalıştığı, ejderhanın isteğini yerine getirmeye çalıştığı görülmüştür.

Masal metinlerinde çok zengin bir motif yapısının olduğu görülmektedir. Fakat çalışmanın hacmi, masal motiflerinin tek tek incelenmesine el vermediği için, motifler diğer konuların incelenmesi esnasında verilmiştir. Masal metinlerinde yer alan kahramanların, mekânların, zaman kavramının çok yönlü olduğu görülmüştür. Metinlerde gerçekçi unsurların yanında gerçeküstü unsurların da yer aldığı, hatta bu unsurların tek bir masalda bile kaynaşabildiği görülmüştür.

Masal metinlerinde "elma motifi", "ejderha motifi", "tavşan motifi", "Anka motifi" gibi evrensel motiflerin olduğu tespit edilmiştir.Ayrıca "Qara Qoyançıq" [89-92], "Musiliya" [92-96] gibi masallar ile "Alawgan bla Emegen Qatın" [31-33], "Qaraşaway bla Emegenle" [37-40] gibi bazı destan metinlerinde eski Türk inanışlarının izleri görülmektedir. Bu metinlerde tabiatın sahibi niteliğindeki "Mitolojik Ana" ile ilgili kabuller bulunmaktadır. Çalışmada yer alan masal metinlerinde farklı coğrafyalara ait

Türk edebiyatı ürünlerinden parçalar bulunduğu, Karaçay-Malkar halk anlatılarının eski devirlerden gelen Türk halk edebiyatından, inançlarından izler taşıdığı tespit edilmiştir. Masallarda kullanılan renklerin; at ve geyik motiflerinin; yeryüzü hakkındaki mitolojik inançların ve mitolojik söylemlerin; "kaba ağaç", "albastı", "yer iyesi" gibi tanrısal içerikli ögelerin; cücelerin ve devlerin, ruhun ya da canın bedenin dışında olması motiflerinin Türk dünyasındaki kullanımlarla paralellik gösterdiği gözlemlenmiştir.

Karaçay-Malkar Folklor kitabında yer alan bir diğer tür, halk hikâyeleridir. Eserde hikâyeler, efsanelerle beraber verilerek özel bir başlıkta toplanmamıştır. Bu sebeple çalışmada yeni başlıklar yapılması zorunluluğu duyulmuş, hikâyeler ve efsaneler farklı başlıklar altında toplanmıştır. Çalışmada yer alan hikâyelerden biri türkülü, diğer ikisi türküsüz halk hikâyesidir. Türkülü hikâye olan "Altınkekel" [224-235], masaldan hikâyeye geçişin örneklerinden olup, henüz iki türün de özelliklerini taşımaktadır.Hem masal gibi olağanüstü anlatımları, olayları, tasvirleri taşımakta hem de halk hikâyelerinde olduğu gibi türkü içermekte, kahraman kavalını çalıp şarkı söyleyerek derdini anlatmakta, rüya görerek ya da resmini görerek sevdiği kızı bulmaktadır. Söz konusu metin bu açıdan ne tam olarak masal ne de tam olarak halk hikâyesidir denilememektedir. Altınkekel'in bu özellikleri göstermesinin sebebi, metni aktaran kişinin bir âşık olması, masal metnini bir değişim içine sokmaya başlaması olabilir. Böylece metin daha zengin bir hâle dönüşmekte, iki türün zenginliklerini bünyesinde taşımaya elverişli hâle getirilmektedir. Kitapta yer alan diğer iki hikâye ise; günlük hayatta karşılaşılabilecek iki olayı anlatmaktadır. Bunlar çok kısa olup, realist özellikler göstermektedir.

Çalışmada, kitapta masallarla beraber anılan iki fıkra metni tespit edilip, ayrı bir başlık altında incelenmiştir. Söz konusu metinlerden birincisi Nasreddin Hoca fıkralarıyla benzer özellikler taşıyan "Gıra"dır [297-298]. İkinci fıkra metni olan "Afendi bla Şıyıh Qabır" [302-303], sosyal hayata bir yergi niteliğindedir. Eserde başka fıkra metni yer almadığı için bu konuda çok fazla bilgi verilememiştir.

Karaçay-Malkar Folklor adlı eserde görülen anlatım türlerinin çok çeşitli olduğu görülmektedir. Bu türlerden destan ve efsanelerin olağanüstülük açısından benzerlikler gösterebildiği, anlatım sebebi açısından farklılık gösterdiği görülmüştür. Efsanelerin olaydan ziyâde olayların sonuçlarıyla ilgilendiği, halkın bu nedenle efsaneleri "açıklayıcı/aydınlatıcı" bir yol olarak kabul edildiği gözlemlenmiştir. Eserde yer alan

masalların halk anlatılarında ne kadar büyük bir yer kapladığı metinlerin sayısından ve uzunluklarından anlaşılmaktadır. Bu masallar Karaçay-Malkar edebiyatının dünya edebiyatıyla bağlantısını gözlemlemek açısından önemlidir. Kitapta yer alan metinlerden hareketle bazı anlatıların değişim içinde olduğu, bu değişimin bazen şekilsel bazen de içeriksel olduğu gözlemlenmiştir. Karaçay-Malkar halk anlatılarının bazılarının yazılı kültüre, söyleyicisine, zamana vb. uyum sağlamak için değişime uğramaya başladığı görülmektedir. Bu değişimin de anlatı türlerine çoğunlukla zenginlik kattığı anlaşılmaktadır.

Karaçay-Malkar Folklor adlı eserde yer alan halk edebiyatı anlatı türlerinin,gerek Türkiye edebiyatı gerekse Türk dünyası edebiyatları ile yakından bağları olduğu görülmüştür. Eserdeki anlatılarda yer alan kahramanların, motiflerin, mekânların Türk dünyasındaki anlatılarla benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir. Orta Asya'dan gelen bu halkın değişen coğrafyaya ve zamana ayak uydurarak, yaşanan siyasî olaylara rağmen kimliğini korumaya çalıştığı, büyük ölçüde de başarılı olduğu görülmüştür. Yüzyıllardır yaşatılan sözel geleneğin Karaçay-Malkarlar'ın Türk kimliklerini korumalarına yardımcı olduğunu söylemek mümkündür. Kafkas Dağları'nın yakınında yaşayan diğer halklarla da iyi ilişkiler içinde bulunan Karaçay-Malkarlar'ın, bu halklarla da irtibatını kesmeden, fakat kendi kültürünü de tamamen kaybetmeden yaşadığı, eserdeki anlatılarla desteklenmektedir.

KAYNAKLAR

Yazılı Kaynaklar

Aarne, Antti ve Stith Thompson, *The Types of the Folktale*, Helsinki, 1964.

Abayev,V.İ.,*Osetinskiy Epos*, Moskova, 1978.

Adiloğlu, Adilhan, "Karaçay-Malkar Türkçesi Yazı Dilinin Teşekkülü", Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nesir-Nazım), Kültür Bakanlığı, Ankara, 2002.

Adiloğlu, Adilhan, *Karaçay Malkar Türkleri*, Başkent Matbaacılık, Ankara, 2005a.

Adiloğlu, Adilhan, *Sovyet Döneminde Karaçay-Malkar Edebiyâtı*, Başkent Matbaacılık, Ankara, 2005b.

Adiloğlu, Adilhan, *Kitâbü Mürşidi'n-Nisâ (Metin-Aktarma-İnceleme)*, Birlik Matbaası, Ankara, 2006.

Adiloğlu, Adilhan, "Karaçay-Malkar Nart Destanları", *Turkish Studies,* Volume 2 /1 Winter, 2007a, s.196-218.

Adiloğlu, Adilhan, "Karaçay-Malkar Türkleri'nin Etnik Oluşumunda Bulgar ve Sabir Hunlarının Rolü", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 24, 2007b, s.7-30.

Adiloğlu, Adilhan, "Karaçay Türkleri'nin İslâm Dinini Kabulü", *Turkish Studies*, Volume 3/2, Spring 2008a, s.12-32.

Adiloğlu, Adilhan, "Karaçay-Malkar Türkleri'nin Rus Hâkimiyetine Girişi", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/1, Winter 2008b, s.145-201.

Ağakay, Mehmet Ali, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 1966.

Ağalar-Zade, Anar, "M.Ö. V – I. Binlerde Yakındoğu – Anadolu – Kafkasya Üçgeninde Kavimler Göçü, Ticari - Kültürel İlişkiler Ve Etkileşimler",*Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi,* Cilt IX, Sayı 2, İzmir, 2009, s. 9-18.

Ahmet Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmânî*, , Tab'hâne-i Âmire, İstanbul, 1876.

Akbaş, S. Burhanettin, "Bünyan Masalları:1 Hayvanlarla Konuşan Adam", *Erciyes Dergisi*, Sayı 156, Aralık 1990, s.23-24.

Akbayev, H.B. , *Talkovıy Slovar Nikatorıh İmen i Terminov Nartskaya Eposa*, Stavropol, 2010.

Aksaraylı, Zeyneb Atiye, "Gök Türk İmparatorluğu İlteriş, Kapgan Ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)", CBÜ *Sosyal Bilimler DergisiProf. Dr. Mahmut Kaplan Armağan Sayısı,* Cilt 9, Sayı 2,Ekim 2011, s.729-736.

Aksoy, Mustafa, "Türk Halk Edebiyatında Anlatım Aracı Olarak Elmanın Kullanımına Ontolojik Bir Yaklaşım", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, İzmir, Kış 2007, s.41-56.

Aleksiyev, Alexander., "Saldırıya Uğrayan Sovyet Ulusları", *Stratejik Açıdan Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar* (Edit. S.Enders Wimbush), Yeni Forum Yayınları, Ankara, 1988, s.113-131.

Aliyeva, A.İ., *Nartı*, Vostoçnaya Literatura, Moskva, 1994.

Altınkaynak, Erdoğan, "Âşık Şeref Taşlıova'nın Kendi Tasnifi Hikâyelerinde Aşkın Doğuşu", *Karadeniz (Black Sea-Черное Море)* , Sayı 21, s.104-112

Altuntaş, Halil ve Muzaffer Şahin, *Kur'an-ı Kerim Meâli*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2008.

Alyılmaz, Cengiz, *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara 2005.

Appa, Adilhan, "Nart Örüzmek ve Satanay Biyçe", *Karaçay-Malkar Dergisi*, Sayı 6, Ankara, Ekim 1993, s.17-22.

Artun, Erman*, Anonim Türk Halk Edebiyatı Nesri*, Kitabevi, İstanbul, 2004.

Arvas, Abdulselam, "Yazılı/Sözlü Gelenek İlişkisi ve Bir Fıkra Hakkında Bazı Düşünceler", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 1, 2012, s.111-118.

Aslan, Namık, "Şekil Değiştirme Motifinin Anlatılarımızdaki Bazı Yansımaları Üzerine", *Millî Folklor*, Sayı 64, 2004, s.37-43.

Aslan, Zeynep, *Karaçay-Malkarlar'da Tılsımlı Masallar (İnceleme-Metin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Aslanbek, Mahmut, Karaçay ve Malkar Türkleri'nin Faciası, Çankaya Matbaası, Ankara, 1952.

Ateş, Mehmet, *Mitolojiler ve Semboller*, İstanbul, 2001.

Atnur, Gülhan, *Başkurt Ve Tatar Efsaneleri Üzerine Karşılaştırmalı Motif Çalışması*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2002 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Atsız, Nihal, "Türk Destanını Sınıflandırma Tecrübesi", *Orkun*, 32, Mayıs 1951.

Avagyan, Arsen, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler*(Çev. Ludmillan Denisenko), Belge Yayınları, İstanbul, 2004.

Aydoğdu, Betül, *Türk Edebiyatında Seyrânî Olgusu: Develili Seyrânî Ve Eserleri (İnceleme-Metin)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2011 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Azadovski, Mark, *Sibirya'dan Bir Masal Anası* (Hzl. İlhan Başgöz), Feryal Matbaası, Ankara, 1992.

Balım, Ali, *Destanlar ve Türküler*, Ankara, Emek Basımevi, 1957.

Balkan, Vedat, *Karaçay-Malkar Türk Edebiyatından Kâzim Meçi'nin Hayatı, Edebî Kişiliği ve Eserlerinden Örnekler*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon, 1997(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Bars, Mehmet Emin, "Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy'da Salur Kazan ve Çoban", *International Journal of Social Science*, Volume 3, Issue 2, p. 55-63, Winter 2010.

Başgöz, İlhan ve Andreas Tietze, *Türk Halkının Bilmeceleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999.

Başgöz, İlhan, "Fıkralarımız Üstüne", *Folklor Yazıları*, Adam Yayınları, İstanbul, 1986.

Batislam, H. Dilek, "Divan Şiirinin Mitolojik Kuşları: Hümâ, Anka Ve Simurg", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 1*, İstanbul, 2002, s.182-208.

Bayat, Fuzuli, *Türk Mitolojik Sistemi*, Cilt 2, Ötüken Neşriyat A.Ş. , İstanbul, 2012.

Bayat, Fuzuli, *Türk Mitolojik Sistemi*, Cilt 1, Ötüken Neşriyat A.Ş. , İstanbul, 2015.

Baydemir, Hüseyin, *Özbek Halk Masalları İnceleme-Metin*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, , Erzurum, 2004 (Yayımlanmamış Basılmamış Doktora Tezi).

Bayramuk, Halimat, *İki Kasım Bin Dokuz Yüz Kırk Üç*(Çev. Yılmaz Nevruz), Ötüken Neşriyat A.Ş. İstanbul, 2013.

Bayramuklanı, Halimat. *Ontört Cıl*, Stavropol Kitab Basmanı, Karaçay-Çerkes Bölümü, Çerkessk, 1990.

Bayramuklanı, F.İ. ve A.A. Akbaylanı, *Karaçay Poeziyanı Antologiyası (XVIII-XX. Ömürle)*, Elbrusoid Basma, Moskva, 2006.

Bayramukov, U.Z. ve M.U. Bayramukov, *Nartiyada Opıt Sravnitelnovo Analiza*, RGBU, Çerkessk, 2012.

Beğenç, Cahit, *Anadolu Mitolojisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1974.

Bekki, Selahaddin, "Bazı Halk Anlatıları Ve Dinî Metinlere Göre Kahramanın Mucizevî (Babasız) Doğumu", *Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı: 58, 2011, s. 111-130.

Benton, William, "Karachay-Cherkessia", Encyclopedia Britannica, , Volume 13, Chicago, 1962, s.274

Bice, Hayati, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991.

Boratav, Pertev Naili, *Zaman Zaman İçinde/Tekerlemeler-Masallar*, İstanbul, 1957.

Boratav, Pertev Naili, "Masal Tekerlemelerinin Çeşitleri ve Anlamları", Neméth Armağanı, Ankara, 1962, s.79-83.

Boratav, Pertev Naili, *Folklor ve Edebiyat 2*, Adam Yayıncılık, İstanbul, 1982.

Boratav, Pertev Naili, *Köroğlu Destanı*, Adam Yayıncılık, İstanbul, 1984.

Boratav, Pertev Naili, *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*, Adam Yayınları, İstanbul,1988.

Boratav, Pertev Naili, *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, K Kitaplığı, İstanbul, 2003.

Boratav, Pertev Naili, *Türk Mitolojisi*, BilgeSu Yayıncılık, Ankara, 2012.

Borlakov, Ü.A. , *Adeb-Namıs-Adet*. Karaçayevo-Çerkesskiy Gasudarstvenniy Pedogogiçeskiy Universitet, Karaçayevsk, 1998.

Bowra, S.M.,*From Virgil to Milton*, London, 1945.

Bugay, N.F. , Pogrujenı v Eşelonı i Otpravlenı k Mectam Poselenii, *İstoriya SSSR*, No 1, Moskva, 1991.

Cantiyeva, D.G. , "O Geroiçeskom Epose Gortsev Severnovo Kavkaza", *SKK GNİİ*, Vıp. II, Don-Rastov, 1929.

Caynakova, Aynek, "Manas Destanında Nesillere Uzanan Mefhumlar ve Destanın Tarihle İlişkisi", *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas* (Hzl. Emine Gürsoy-Naskali), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 145-159.

Curtubayev, Mahti, *Karaçay-Malkar Mifle*, Elbrus, Nalçik, 2007

Çapraz, Erhan, "Gülmece Kuramlarına Göre Kayseri Fıkralarının Yorumu", *Erciyes*, Sayı 139, 2004, s. 29-32.

Çetin, Çulpan Zaripova, "Tatar Türkleri'nde Mitolojik Varlıklarla İlgili Mitler ve İnanışlar (İyeler ve Yaratıklar)", *Bilig*, Sayı 43, Güz 2007, s.1-32

Çetin, Nebahat, "Üç Turunçlar", *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 11, No: 227, 1968, s.4786-4789.

Çınar, Safi, *Kur'an-I Kerim Ve Kitab-I Mukaddes'te Hz. Davut Anlatımı -Farklılıklar ve Özgün Noktalar Açısından Bir Karşılaştırma-,* Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum, 2014 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Çobanoğlu, Özkul, *Âşık Tarzı Kültür Geleneği ve Destan Türü*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2000.

Çobanoğlu, Özkul, *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003.

Çobanoğlu, Özkul, *Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları*. Akçağ Yayınları, Ankara, 2003.

Çolakoğlu, Elif, "Ortak Bir Değer Olarak Su Ve Su Etiği", *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi,* Cilt 5, Sayı 9, 2009, ss. 109–116

Çoruhlu, Yaşar, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002.

Dalkesen, Nilgün, "Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Kültüründe Geyik Kültü", *Millî Folklor*, Sayı 106, 2015, s. 58-69.

Demirci, Kürşat, "Kafdağı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 24,İstanbul, 2001.

Diçkov, Tarasov A.N. , "Zametki o Karaçae i Karaçaevtsah", *Sbornik materialob Dlya Opisaniya Mestnostey i Plemen Kavkaza*, XXV, Tiflis, 1898.

Doğan, İsmail, *Kafkasya'da Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

Dumezil, George, *Osetinskiy Epos i Mifologiya*, Moskova, 1977.

Duvarcı, Ayşe, "Türklerde Tabiat Üstü Varlıklar ve Bunlarla İlgili Kabuller, İnanmalar, Uygulamalar", *Bilig*, sayı 32, Kış 2005, s.125-144.

Dursun, Aysun, *Keloğlan Masallarının Tespiti ve Tasnifi, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Muğla, 2008 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Duymaz, Ali, *İrfanı Arzulayan Sözler Tekerlemeler*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2002.

Duymaz, Ali, "Türk Folklorunda Dış Ruh Tasarımı", *Bilig*, Sayı 45, Bahar 2008, s.1-22.

Eliade, Mircea, *Mitlerin Özellikleri* (Çev. Sema Rifat), Om Yayınevi, İstanbul, 2001.

Eliade, Mircea, *Dinler Tarihine Giriş*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2003.

Elçin, Şükrü, "Türk Dilinde Destan Kelimesi ve Mefhumu", *Türk Kültürü*, Cilt VI, Sayı 63, Ocak 1968, s.14-23.

Elçin, Şükrü, *Halk Edebiyatına Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1998.

Elmurzayev, *Sirazhdin, Çeçen Nart Efsaneleri* (Çev. Tarık Cemal Kutlu), Anka Yayınları, Ankara, 2004.

Emoto, M.,*Suyun Gizli Mesajı* (Çev. Y. Hancıoğlu), Kuraldışı Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2000.

Ergun, Metin, *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.

Ergun, Pervin, "Alevilik-Bektaşilikteki Tavşan İnancının Mitolojik Kökleri Üzerine", *Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Sayı: 60, 2012, s.281-312.

Ergun, Pervin, *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2012.

Erhat, Azra, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996.

Eset, Süleyman, "Altay Kültür Dairesinde Yalmavuz Tipi."(Çev. Alimcan İnayet), *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 14, 2002, s. 376-385.

Fedakâr, Pınar, "Besleyen Mi, Öldüren Mi: Türk Mitik Tasavvurunda Anne Arketipinin Antropomorfik Görünümleri", *Millî Folklor*, Sayı 103, 2014, s.5-19.

Frazer, James G.,*Altın Dal I* (Çev. Mehmet Doğan), Payel Yayınları, İstanbul, 1991.

Gadağatl, Asker M.,*Geroiçeskiy Epos "Nartı" i Evo Genezis*, Krasnodar, 1967.

Gennep, Arnold V. , *La Formation des Légendes*, E. Flammarion, 1910.

Giraud, René, *Gök Türk İmparatorluğu İlteriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları(680-734)*(Çev. İsmail Mangaltepe), Ötüken Neşriyat A. Ş. , İstanbul,1999.

Gociyalanı, S.A. , R.A.-K. Ortabaylanı ve H.İ. Süyünçlanı, *Karaçay Halk Cırla*, İzdatelstva Nauka, Moskva, 1969.

Gökalp, Ziya, *Millî Mecmua*, Sayı 17, İstanbul, 1924.

Gökyay, Orhan Şaik, *Dedem Korkudun Kitabı*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2004.

Görkem, Betül, "Develili Seyrânî'nin Yerin Katmanları Hakkında Bir Destanı", *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, Mayıs 2012, s. 161-176.

Görkem, İsmail, *Elazığ Efsaneleri (İnceleme-Metinler)*, Manas Yayıncılık, Elazığ, 2006.

Görkem, İsmail, *Halk Hikâyeleri Araştırmaları: Çukurovalı Âşık Mustafa Köse ve Hikâye Repertuvarı*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2000.

Grannes, Alf, "A Note on Publishing in A Small Soviet Minority Language Karacaj: A Quantitive Analysis", *Nordic Journal of Soviet-East European Studies*, Volume 4/2, 1987, s.43-54.

Gren, A. , "Kumıkskiye Tekstı", *SMOMPK*, Vıp. XVII, Atdel III, Tiflis, 1893.

Griffis William Elliot, *Corea The Hermit Nation*, Charles Scrıbner's Sons, New York, 1894.

Gryaznov, M. P. , *Perviy Pazırısky Kurgan*, Leningrad, 1950.

Gurulkan, Kemal, A.Osman Çınar, Y.İhsan Genç ve Uğurhan Demirbaş, *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I-II*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Seçil Ofset, İstanbul, 2012.

Gültekin, Mustafa, "Yerelleşme, Performans Ve Beden Folkloru Bağlamında Balıkesirli Masal Anlatıcısı Kezban Karakoç", *Millî Folklor*, Sayı 104, 2014, s.46-59.

Günay, Umay, *Elazığ Masalları (İnceleme)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1975.

Günay, Umay, *Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986.

Günay, Umay Türkeş, *Elazığ Masalları ve Propp Metodu*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2011.

Habiçev, M.A.,*Karaçayevo-Balkarskoe İmennoe Slovaobrazobaniye*, Çerkessk, 1971.

Habeçev, Magomet, "Karaçay Nart Destanlarındaki Kahramanlar" (Çev. Adilhan Appa), *Kırım Dergisi*, Sayı 23, 1998, s.33-36.

Hacı Lokman Asanî El-Balkarî, *Kitâbü Mürşidi'n-Nisâ*, Temirhan-Şura, 1909.

Haciyeva, Tanzila, *Qaraçay-Malqar Folklor Hrestomatiya*, El-Fa, Nalçik, 1996.

Haciyeva, T.M. , "Karaçay-Malkar Türkleri'nin Eski Folklor Ürünleri" (Çev. Adilhan Adiloğlu), *Bilig*, Sayı 6, Ankara, 1997, s.184-192.

Haciyeva, T. M. , *Bap-Bap, Bappahan*, Elbrus, Nalçik, 2001.

Hacilanı, Tanzila, Hapçalanı Tatyana ve Gelalanı Ariuvka, *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nesir-Nazım)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Cilt 22, Ankara, 2002.

Hacilayev, H. M. İ. , *Oçerki Karaçayevo i Balkarskoy Leksikologii*, Çerkessk, 1970.

Hand, Wayland D. , "Status of European and American Legend Study", *Current Anthropology*, Volume 6, No 4, October 196), pp. 439-446.

Harman, Ömer Faruk, "Mûsâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 31,İstanbul, 2006.

Harman, Ömer Faruk, "Yûsuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 44, İstanbul, 2013.

Hubiyev, Magomet Ahiyayeviç, Karaçay-Malkar Sovet Halk Cırla, Stavropol Kitab İzdatelstva, Çerkessk, 1968.

Huvaj, Fahri, İslam *Dini ve Adıge Gelenekleri Çerçevesinde Cenaze Hizmetleri*, Adıge Yayınları, Ankara, 2003.

İnal-İpa, Ş.D. , "Ob Abhazskih Nartskih Skazaniyah", *Trudı Abhazkovo Nİİ*, Sohum, 1949, s.111-116.

İnayet, Alimcan, *Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi: Yalmavuz/Celmavuz*, Külcüoğlu Kültür Merkezi Yayınları, İzmir, 2007.

İvgin, Hayrettin, "Türk Masalları ve Kaynakları", *Masal Araştırmaları*, (Hzl. Nuri Taner), ART-SAN, İstanbul, 1988, s. 57-71.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat A.Ş. , İstanbul,1998.

Kagıylanı, Nazifa, *Kürenli Cazıwla*, KÇGPU, Karaçayevsk, 2001.

Kalafat, Yaşar, *Balkanlar'dan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları*, Cilt I, Berikan Yayınevi, Ankara,2007.

Kalafat, Yaşar, "Çıldır Ve Yakın Çevresinin Etnososyal Yapısı Ve Türk Halk İnanmalarında Sudan Çıkan Atlar", *İDİL*, Cilt 1, Sayı 5, 2012, s.75-89.

Karabacak, Esra, "Eski Türk Destanlarında Metrik Sistem", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 3, Ankara, 2002, s.597-599.

Kaplan, Mehmet, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3: Tip Tahlilleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014.

Karak, Şenay Kırgız, "Ernst Theodor Amedeus Hoffmann'ın Eserlerinde İncelenen Fantastik Bir Motif: Eş Ruh", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 6, Sayı 24, Kış 2013, s.237-247.

Kesbî Hâşim Mehmet Efendi, *Ahval-i Anapa ve Çerkes* (Hzl. Mustafa Özsaray), Kafkas Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012.

Kılıç, Mehmet Zeki ve Yaşar Atnur, *Erzurum Fıkraları*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2006.

Kırbaş, Dursun, 'Tıbbi Etik ve Ötanazi", *TDD*, Sayı 3, Ankara, 1991, s.14-15.

Klaproth, Heinrich J. , *Asia Polyglotta*, Heideloff & Campe, Paris, 1823.

Koçsoy, Şevket, "Türk Tarihi Kronolojisi", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 1,Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

Köprülü, M. Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul, 1980.

Köprülü, Mehmet Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, ALFA Basım Yayım, İstanbul, 2014.

Köprülü, Orhan Fuad, "Alp", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul, 1989.

Köse, Nerin, *Türk Halk Edebiyatında Kısa Hikâyeler*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1989 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Köse, Nerin, "Türk Halk Hikâyelerinin Tasnifi Hakkında", *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi: Halk Edebiyatı Seksiyon Bildirileri*, Cilt 1, Ankara, 24-29 Haziran 1996.

Kuliyev, Kaysın, *Balkarskaya Narodnaya Lirika*, Nalçik, 1959.

Kutlu, Tarık Cemal, *Çeçen Masalları*, Anka Yayınları, Ankara, 2004.

Küçük Salim, "Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı", *Bilig*, Sayı 54, Yaz 2010, s.185-210.

Laypanlanı, Seyit, *Gürge Kün*, Stavropol Kitab Basmanı Karaçay-Çerkes Bölümü, Çerkessk, 1991.

Lavrov, L.İ. , *Karaçayevtsı-İstoriko-Etnografiçeskiy Oçerk*, Çerkessk, 1978.

Lopatinskiy, L.G., "Kabardinskiya Predaniya , Skazaniya i Skazki, Zapisaknıya Pa-Ruski", *SMOMPK*, Vıp. XII, Tiflis, 1891, s.1-145.

Meçiyev, Kâzim, *Meni Sözüm*(Hzl. Canakayıt Zalihanov, Salih Hoçuyev), Nalçik, 1939.

Meçilanı, Kâzim, *Çıgarmalarını Eki Tomlugu* (Hzl. A.M. Teppeyev), Ekinçi Tomu, Nalçik, 1989.

Meçiyev, Kâzim, *Nazmula Kitabı*(Hzl. Töppelanı Alim), Nalçik, 1984.

Meçilanı, Kâzim, *Çıgarmalarını Eki Tomlugu* (Hzl. A.M. Teppeyev), Birinçi Tomu, Nalçik, 1989.

Meçiyev, Kâzim-Haci, *Din Kitabı*, Nalçik, 1992.

Meçiyev, Kâzim, *Nazmula-Zikirle-Poemala* (Hzl. Begiylanı Abdullah), Nalçik, 1996.

Meçiyev, Kâzim, *Din Kitabı* (Hzl. Begiylanı Abdullah), Nalçik, 2002.

Miller, V.F. , *Osetinskiye Edüdı*, Vıp 1, Moskva, 1881.

Mizhaev, Mikhail ve Madina Paştova, *Çerkes Mitolojisi Ansiklopedisi*, Çerkessk-Nalçik-Maykop, 2012.

Miziyev, İ. *Ömürleni Tereninden Karay I*. Leninni Bayragı, 1979.

Miziyev, İ. M.,*Oçerki İstorii i Kulturı Balkarii i Karaçaya XIII-XVIII vv*, Nalçik, 1991.

Mokayev, A. , "Malkar Halkının Tarihi I" (Çev. Adilhan Appa), *TDAV Tarih Dergisi*, Sayı 173, İstanbul, 2001a, s. 39-41.

Mokayev, A. , "Malkar Halkının Tarihi II" (Çev. Adilhan Appa), *TDAV Tarih Dergisi*, Sayı 174, İstanbul, 2001b, s. 36-40.

Morreall, John, *Gülmeyi Ciddiye Almak* (Çev. K. Aysevener-Ş.Soyer), İris Yayıncılık ve Filmcilik Ltd. Şti., İstanbul, 1997.

Muallim Naci, *Lügat-i Naci*, İstanbul, 1904.

Nevskoy, V.P. , *Narodı Karaçayevo-Çerkesiy*, Stavropolskoye Knijnoye İzdatelstva, Stavropol, 1957.

Noghumuka, Şora, *Çerkes Tarihi*, Baha Matbaası, İstanbul, 1974.

Nogmov, Şora, *İstoriya Adigeyskovo Naroda*. Nalçik, 1947.

Oğuz, M. Öcal, *Türk Dünyası Halk Biliminde Yöntem Sorunları*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2000.

Oğuz, M. Öcal, *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*, Grafiker Yayıncılık, Ankara, 2004.

Ong, Walter J. , *Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözün Teknolojileşmesi* (Çev. S.P. Banon), Metis Yayınları, İstanbul, 1995.

Ortabayeva, R. A.-K. , *Balşaya Medveditsa: Folklornıy Sbornik Dlya Detey*, Çerkessk, 1985.

Ortabayeva, R. A. -K. , Cırçi i Duhovnaya Jizn Abşestva, Çerkessk, 1986.

Ortabayeva, R. A. -K. , Folklor Narodov Karaçayevo-Çerkessii, Çerkessk, 1988.

Ortabayeva, R. A. -K. , Karaçayevo-Balkarskiye Narodnıye Pesni, Karaçayevo-Çerkesskoe Atdeleniye Stavropolskavo Knijnavo İzdatelstva, Çerkessk, 1977.

Ortabayeva, R.A.-K. , T.M. Haciyeva ve A.Z. Holayev, *Nartı Geroyiçeskiy Epos Balkartsev i Karaçayevtsev*, Vastoçnaya Literatura, Moskva, 1994.

Ortabaylanı, R.A.-K., *Karaçay-Malkar Folklor*, Stavropol Kitab Basmanı, Çerkessk, 1987.

Ortabaylanı, Rimma, *Qara Suwnu Qatında*, Stavropol Kitab Basmanı, Çerkessk, 1981.

Ortabaylanı, R.A.-K. , *Çum, Çum, Çum Terek*, KÇiGi, Çerkessk, 1994.

Orusbiylanı, Safar Aliy, "Karaçay-Malkarlar'ın Nart Destanları" (Çev. Bilal Appa-Adilhan Appa), *Birleşik Kafkasya Dergisi*, Sayı 4, Eskişehir, 1995, s. 60-62.

Ostrakov, P. , "Narodnaya Literatura Kabardinstsev i Eö Obraztsı", *Vestnik Evropı*, Tom 4, Peterburg, 1879, s. 697-710.

Otarov, Kerim, *Colla*, Frunze, 1956.

Otarov, S.A. ve A.Z.Holayev, *Balkarskiye Narodniye Pesni*, Elbrus, Nalçik, 1969.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi II*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2001.

Ölmez, Mehmet, "Divanü Lugati't-Türk'teki Atasözleri Üzerine", Türk Dili Dergisi, TDK, Sayı 683, s. 533-535.

Ömeroğlu, Ömer, "Ötanazi", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Sayı 2, 1993, s. 187-205.

Önal, Mehmet Naci, *Muğla Efsaneleri (Araştırma-İnceleme)*, Muğla Üniversitesi Yayınları, Muğla, 2003.

Önal, Mehmet Naci, *Muğla Masalları*, Muğla Üniversitesi Yayınları, Muğla, 2011.

Örnek, Sedat Veyis, *Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Bâtıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1966.

Örnek, Sedat Veyis, *100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1988.

Özarslan, Metin, "Türk Kültüründe Ağaç Ve Orman Kültü", *Türkbilig*, Sayı 5, 2003, s.94-102.

Özcan, Kemal, "Stalin Döneminde Sürgünler", *Stalin ve Türk Dünyası*(Edit. Emine Gürsoy Naskali, Liaisan Şahin), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2007, s.193-213.

Özçelik, Mustafa, *Anadolu ve Dünya Bilgesi Nasreddin Hoca*, Akşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya, 2008.

Özkan, İsa, *Nasreddin Hoca Fıkraları*, TİKA Yayınları, Ankara,1999.

Özkan, Miray ve A.Cenap Yoloğlu, "Bir Bellek Projesi Olarak Sokak İsimlendirmesi: Ankara Örneği", *Planlama*, Sayı 4, 2005, s. 54-61.

Öztürk, Nermin. "Antropolojik ve Sosyolojik Açıdan Saçlar ve İnançlar."*Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 25, 2008, s.7-28.

Pala İskender, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2015.

Propp, Vladimir, *Masalın Biçimbilimi*(Çev. Mehmet Rifat, Sema Rifat), Bilim/Felsefe/Sanat Yayınları, İstanbul, 1985.

Pröhle, Wilhelm, *Karaçay Lehçesi Sözlüğü*(Çev. Kemal Aytaç), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

Reichl, Karl, *Türk Boylarının Destanları*(Çev. Metin Ekici), Tdk Yayınları, Ankara, 2002.

Rklitskiy, M.V., "K Voprosu o Nartah i Nartskih Skazaniyah", *İzvestiya Osetinskogo Nİİ Krayevedeniya*, Vıp. 2, Vladikafkaz, 1927.

Sabançı, Hacımurat ve Hamit Malkondu, "Karaçay-Malkar Türkleri'nde Töre Müessesesi", *Bilig*, Sayı 6, 1997, s.193-199.

Sakaoğlu, Saim, *Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1980.

Sakaoğlu, Saim, *Gümüşhane ve Bayburt Masalları*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2002.

Sakaoğlu, Saim, "Masalların Oluşumu Üzerine Farklı Bir Yaklaşım", *Millî Folklor*, Sayı 84, 2009, s.13-17.

Salakaya, Ş.H. , *Abhazskiy Narodnıy Geroiçeskiy Epos*. Tiflis, 1966.

Sarı, Mehmet ve Vedat Balkan, *Kâzim Meçi'nin Karaçay Türkçesi Mevlidi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar, 2009.

Schimmel, Annemarie, *Sayıların Gizemi*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000.

Sever, Mustafa, "Masallarda Dış Can (Canın Beden Dışında Saklanması)", *Millî Folklor*, Sayı 60, Kış 2003, s.161-164.

Şemseddin, Sami, *Kamûs-ı Türkî*, Dersaadet, 1873.

Tabakçı, Nurullah, *Alt Kültürlerde Kimlik: Türkiye'deki Karaçaylar*, KömenYayınları, Konya, 2009.

Talas, Mustafa, "Mehmet Eröz'de Ölüm Adetleri Üzerine Bir Araştırma", *Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks, Volume 1, No: 2, 2009, s.* 57-68.

Tanyu, Hikmet, *Türklerde Taşlarla İlgili İnançlar*, Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968.

Tanyu, Hikmet, "Büyü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt 6, İstanbul, 1992.

Tavkul, Ufuk, *Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür*, Ötüken Neşriyat A.Ş. , İstanbul, 1993.

Tavkul, Ufuk, *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

Tavkul, Ufuk, "Karaçay-Malkar Nart Destanlarında Olağanüstü Doğum Motifi", *Türk Düyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 11, 2001, s. 166-190.

Tavkul, Ufuk, "Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 20,Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002a.

Tavkul, Ufuk, "Karaçay-Malkar Dili ve Edebiyatı", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002b.

Tavkul, Ufuk, "Kafkas Nart Destanları Üzerine Bir Motif İncelemesi: Nart Örüzmek'in Doğuşu", *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu*, Ankara, 2002c, s.141-151.

Tavkul, Ufuk, *Karaçay-Malkar Destanları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2004a.

Tavkul, Ufuk, "Modern Karaçay-Malkar Edebiyatının Doğuşu Ve Gelişmesi: I. Bölüm (19. Yüzyıl Sonlarından 1940'lı Yıllara Kadar)", *Kırım Dergisi*, Sayı 48, 2004b, s. 47-54.

Tavkul, Ufuk, "Modern Karaçay-Malkar Edebiyatının Doğuşu Ve Gelişmesi: II. Bölüm (Sürgün Yıllarından Günümüze Kadar)", *Kırım Dergisi*, Sayı 49, 2004c, s. 32-36.

Tavkul, Ufuk, "Kafkas Nart Destanlarında At Motifi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 3, Eylül 2007a, s.196-205.

Tavkul, Ufuk, "Karaçay-Malkar Türkçesi",*Türk Lehçeleri Grameri* (Editör: Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, 2007b.

Tavkul, Ufuk, **"**Nart Destanlarının Eski Türk Destanları İle İlişkisi", *Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı,* Akçağ Yayınları, Ankara, 2008, s. 599-618.

Tavkul, Ufuk, *Kafkasya'da Kültürel Etkileşim*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.

Tavkul, Ufuk, *Karaçay-Malkar Halk Şairleri Antolojisi*, Bengü Yayıncılık, Ankara, 2010.

Teberdiçi, İsmail Efendi Akbayev, *Ana Tili*, Tipografiya Gruzinskava İzdatelskava Tavarişestva, 1916.

Tekin, Gönül Alpay, "Seyfelmülûk ve Bedîülcemâl Hikâyesinde Eski Yakındoğu Kültüründen Kalma Unsurlar Hakkında", *Journal of Turkish Studies*, Volume 9, 1985, s.277-300.

Tekin, Hatice Selen, "Popüler Kültür Ve Türkülerimiz",*Motif Akademi Halkbilimi Dergisi* (Balkan Özel Sayısı-II), Cilt 2, 2012, s.300-325.

Tezel, Naki, *Türk Masalları*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971.

Togan, Zeki Velidî, "Türk Destanını Sınıflandırma Tecrübesi", *İslamiyet Öncesi Türk Destanları*, Ötüken Neşriyat A.Ş. ,(Hzl. S. Sakaoğlu- A. Duymaz), İstanbul, 2006, s. 31-32.

Topçu, Murat, *Karaçay-Çerkes (Özerk) Cumhuriyeti'nin Demografik Yapısı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2006 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Tural, Sadık, *Tarihten Destana Akan Duyarlılık*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1998

Turan, Ahmet, "Su Kökenli Atlar Üzerine Efsaneler", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Doğu ve Güneydoğu Anadolu II, Ankara, 1992, s.36-44.

Türkoğlu, İsmail, "Karaçay-Balkarlar",*Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001.

Ulakov, Z.M.,*Malkar Halk Comakla*, Elbrus Kitap Basma, Nalçik, 1989.

Urusbiyev, S. , "Skazaniya o Nartskih Bagatıryah u Tatar-Gortsev Pitigorskavo Okruga Terskoy Oblasti", *Sbornik Materiyalov Dlya Opisaniya Mastnostey i Plemen Kavkaza*, Vıp. I, Atdel II, Tiflis, 1881, s.1-42.

Walker, Warren S. ve Ahmet Uysal, *Tales Alive in Turkey*, Cambridge, Massachusetts, 1966.

Yalçınkaya, Fatoş, "Ayı İslam Batur Masalının Vladimir Propp'un "Masalların Yapısal Çözümlemesi" Yöntemiyle İncelenmesi", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı 5, 2015, s.33-40.

Yardımcı, Mehmet, *Malatya Masalları*, Malatya Kitaplığı Yayınları, İstanbul, 2012.

Yıldız, Naciye, *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

Yusupov, Keneş, *Manas Destanı* (Türkiye Türkçesi'ne Aktaranlar: F.Türkmen-A.İnayet), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1995.

Yükseler, Kayhan, *Nartlar: Asetin Halk Destanı*, YKY, İstanbul, 1999.

X1: Yazarı Belli Olmayan Antoloji, *Caşavubuznu Bayragı*, Frunze, 1956.

X2: Yazarı Belli Olmayan Antoloji, *Birge Jırlayıq*, Repertuar Sbornik, Frunze, 1957.

X3: Yazarı Belli Olmayan Antoloji, *Bizni Sözübüz, Malkarlı Poetleni Jırları bla Nazmuları*, Frunze, 1957.

X4: Yazarı Belli Olmayan Kitap, *Qaraçay Folklor*, Mikoyan-Şahar, 1940.

X5: Yazarı Belli Olmayan Kitap, *Qaraçay Halq Tawruhla*, Çerkessk, 1963.

Yıldırım, Dursun,"Türk Kahramanlık Destanları", *Türk Bitiği*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1998, s. 149-157.

Yıldırım, Dursun, *Türk Edebiyatında Bektaşi Fıkraları,* Akçağ Yayınları, Ankara, 1999.

Elektronik Kaynaklar

"Ekler" Bölümüne Ait Kaynaklar

http://www.elbrusoid.org/articles/archives/?SECTION_ID=5542&YEAR=&MONTH=&PAGEN_1=3 (Erişim Tarihi: 07.05.2016)

https://eurasiangeopolitics.com/north-caucasus-maps/ (Erişim Tarihi: 07.05.2016)

https://eurasiangeopolitics.files.wordpress.com/2014/08/russia-nc-north-caucasus-physical.png (Erişim Tarihi: 07.05.2016)

Kulbayev, Tleu, Prof., "Deportatsiya Karaçayevtsev" ("Karaçaylar'ın Sürgünü"), RF Devlet Merkez Arşivi, f. 9479, op. 1, d. 137, l. 206, (Erişim Tarihi: 29.09.2005)

http://districts.pravda.ru/printed.html?news_is=2579

Mişalanı, Ahuzat, Akkaylanı Rasul, Holamhanlanı Hasan, Çeçenlanı Arsen ve Özdenlanı Zalim, *Eskeriv*, KTK, Kabartı-Malkar, 2006(Erişim Tarihi: 06.04.2015).

https://www.youtube.com/watch?v=DsMDYOlsQQs

Ortabayeva, Rimma Abdul-Kerimovna, İz Sbornika"Karaçayevo-Çerkesskiy İnstitut Gumanitarnıh İsledovaniy: 70 Let", Çerkessk, 2002 (Erişim Tarihi: 01. 03. 2016).

http://www.elbrusoid.org/articles/science/359639/

Qartcurt ve Hurla Gölü Hakkında Bilgi (Erişim Tarihi: 18. 04. 2016) http://budetinteresno.info/maruha_new/87.htm

TDK Büyük Türkçe Sözlük, "Kirmen"(Erişim Tarihi: 24.02.2016).

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.56cdb79669aef5.31284072

TDK Güncel Türkçe Sözlük, "Malkar" (Erişim Tarihi: 13. 04. 2016)

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.570dfa72b57533.60429985

Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü'nde Söz Arama (Erişim Tarihi: 15. 04. 2016) http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas&kategori1=derlay&kelime1=n%C3%B6ger

EKLER

EK 1. Ortabaylanı Rimma

Kaynak:
http://www.elbrusoid.org/articles/archives/?SECTION_ID=5542&YEAR=&MONTH=&PAGEN_1=3

EK 2. Karaçay-Malkar Folklor Kitabının Kapak Fotoğrafı

EK 3. Karaçay-Çerkessk ve Kabardino-Balkar Özerk Cumhuriyetlerini Kapsayan Kafkasya Siyasî Haritası

Kaynak: https://eurasiangeopolitics.com/north-caucasus-maps/

EK 4. Karaçay-Çerkessk ve Kabardino-Balkar Özerk Cumhuriyetlerini Kapsayan Kafkasya Fizikî Haritası

Kaynak: https://eurasiangeopolitics.files.wordpress.com/2014/08/russia-nc-north-caucasus-physical.png

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı: Nursel IŞIK

Uyruğu: Türkiye (TC)

Doğum Tarihi ve Yeri: 18 Şubat 1987, Kayseri

Medeni Durumu: Evli

e-mail: yagangupse@hotmail.com

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Tarihi
Lisans	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi	2008
Lise	Melikgazi Mustafa Eminoğlu Lisesi	2003

YABANCI DİL

Rusça, İngilizce

YAYINLAR

1. Işık, Nursel, "Demirciören Köyü'nde Ölüm Âdetleri ve Uygulamaları", *V. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi TUDOK 2014 Bildiriler*, İstanbul Kültür Üniversitesi, İstanbul, 2014, s.733-738.
2. Işık, Nursel, "2 Kasım 1943 Romanı Bağlamında, Sürgünün Karaçay-Malkar Geleneklerine Etkileri", *II. Uluslararası Genç Halkbilimciler Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 2015, s.188-195.